

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ
СЕДИШТЕМ У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

МИЛОШ М. ДАМЈАНОВИЋ

ЈЕВРЕЈИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 1918-1941

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

КОСОВСКА МИТРОВИЦА 2022.

UNIVERSITY OF PRISTINA TEMPORARY SETTLED IN
KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY

MILOŠ M. DAMJANOVIĆ

**JEWS IN KOSOVO AND METOHIJA
1918-1941**

DOCTORAL DISSERTATION

KOSOVSKA MITROVICA 2022.

ПРИШТИНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ПЕРЕБАЗИРОВАШИЙСЯ В Г.
КОСОВСКА-МИТРОВИЦА
ФИЛОСОФСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

МИЛОШ М. ДАМЬЯНОВИЧ

ЕВРЕИ В КОСОВЕ И МЕТОХИИ
1918-1941 гг.

ДОКТОРСКАЯ ДИССЕРТАЦИЯ

КОСОВСКА-МИТРОВИЦА 2022.

ПОДАЦИ О ДОКТОРСКОЈ ДИСЕРТАЦИЈИ

Ментор:

Проф. др Владан Виријевић, редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, научна област Историјске, археолошке и класичне науке, ужа научна област Савремена историја

ДАТУМ ОДБРАНЕ:

Породици, на свестраној подршци и трпљењу од првог дана

Аутор

ЈЕВРЕЈИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 1918-1941

Резиме: *Косметски Јевреји су се у периоду између два светска рата нашли у новооснованој држави која је бащинила различите етничке, конфесионалне, језичке, културне, политичке и економске елементе, где су институционални и друштвени живот водиле много бројније и јаче јеврејске заједнице, такође разноврсне по свом пореклу и ритуалу. Услед уласка у нову државну творевину, јеврејске општине на Космету стале су под заједнички централни кров у земљи оличен у институцији Савеза јеврејских вероисповедних општина Краљевине СХС / Југославије. У југословенској држави, косметски Јевреји су по први пут у својој историји уживали потпуну равноправност пред законом и државним установама, не бивајући ограничени у остварењу грађанских и људских права и слобода, остварујући једнакост са осталим поданицима земље и припадницима признатих вероисповести. Златно доба југословенског јеврејства омогућило им је живот пуним плућима, а гарантоване слободе брз процват и значајан напредак на економском, културном, друштвеном и политичком пољу. По први пут стечена слобода политичког деловања, уродила је неспутаном националном оријентацијом отелотвореној у зачећу и развоју ционистичких организација и садржаја. Живот у новој држави довео их је у ближи и интензивнији однос са својим сефардским сународницима из других делова заједничке домовине, као и са ашкенским Јеврејима који су им дотле били непознати и по много чему туђи и далеки. По службеној потреби, државни органи премештали су многе школоване и стручне Ашкеназе у просветне, здравствене, судске, војне и друге установе на тлу Космета, чију ће функционалност и пословни успех умногоме унапредити. Међу ашкенаским дошљацима на Космету нашао би се и понеки белоемигрант кога је талас револуције и грађанског рата у Русији избацио на југословенску обалу.*

Косметски су се Јевреји традиционално бавили трговином и занатством, наслеђујући породични посао од родитеља, што се наставило и унутар југословенског поретка. Трговачко и занатско пословање било је скромног обима, углавном је било речи о ситној трговини, велетрговци су били скоро неприметни. Међуратно раздобље је међутим, донело прегршт нових сектора привређивања у које су се отиснули и малобројни јеврејски

појединци. Демократско уређење и капиталистичко устројство условило је ницање првих банкарских установа на овом сиромашном и неразвијеном подручју, чије су профитабилне интересе и исплативост улагања препознали многи бољестојећи приштински и косовскомитровачки Јевреји, постајући акционарима неколицине банака основаних у поменутиим градовима. Велики прилив становништва са стране, првенствено чиновничког слоја, отворио је по први пут и пословну перспективу рентирања стамбених објеката, па ће се неки јеврејски власници већег броја некретнина тога типа, окренути и издавању непокретног иметка. Рудно богатство Космета, те обнова рударства и његово постављање на модерне темеље у овом периоду, резултирало је и укључивањем појединих јеврејских личности у процесе ископавања рудног блага, његове сепарације, обраде и пласирања сировина, прерађевина и готових производа на домаће и инострано тржиште. Могућност стицања високошколског образовања на домаћим и страним универзитетима, усмерио је поједине косметске Јевреје на слободна занимања, те ће професионалну каријеру градити у лекарским или апотекарским позивима.

На Космету су постојале две јеврејске општине, чији је рад покривао и уређивао све сегменте друштвеног живота заједнице и штитио интересе колективитета. Статути општина одређивали су правила њиховог устројства и сфере надлежности. Изабране управе општина биле су задужене за доношење буџета, руковођење администрацијом, вршење преписке са другим јеврејским органима у земљи и државним институцијама, обезбеђивање свих духовних потреба, социјалну делатност и друге активности. Косметски Сефарди су били дубоко религиозни и строго привржени очувању традиције и обичаја својих предака, иако су се међу омладином назирали процеси вестернизације и еманципације и на том пољу. Водећи верски празници су редовно обележавани, а у свакодневной исхрани се стриктно водило рачуна о кашруту. Верском животу верника услуге су пружали многи локални и рабини ангажовани са стране, религијска служба одвијала се у синагогама, а сепулкрални ритуали на јеврејским гробљима. Ово је уједно био период када су косметски Јевреји најмасовније приступали секуларном образовању, а делимично друштвено ослобођење захватило је и женски свет, који је наилазио на све мање забране у отварању ка спољном окружењу. Жене су се ангажовале у раду локалних грађанских удружења, а поједине самостално одлучивале о брачном избору. Са препрекама и осудама унутар породице и заједнице су се суочавале онда када би се определиле за

нејеврејског партнера, у чему се огледала њихова непотпуна самосталност и неједнак третман и положај у односу на јачи пол. Истовремено, жене су биле главни стожери, чувари и трансфери јеврејске традиције, обичаја и културног наслеђа, које су сходно родној улози бащиниле кроз читав животни циклус. Живот окренут ка спољној средини неминовно је водио ка овладавању државног и језика локалне средине, те су готово сви косметски Јевреји били полиглоте, које су уз матерњи и језике свога завичаја, владали и међународним језицима ученим у школским клупама. Употреба савремених медија и улазак у културно-забавне тековине своје епохе, отворио је врата све дубљем продирању српског језика у њихове животе, који ће озбиљно претити детронизацији матерњег језика у редовима младог нараштаја.

Кључне речи: *Косово и Метохија, Косовска Митровица, Приштина, Југославија, Јевреји, Сефарди, Ашкенази, белоемигранти, јеврејске општине, војска, судство, школство, здравство, пољопривреда, трговина, занатство, индустрија, рударство, банкарство, јудаизам, језик, књижевност, међуетнички односи, верске конверзије, политика, ционизам, култура, спорт, забава, традиција, народни обичаји, приватни живот, јеврејска гробља, исхрана, празници, миграције, дошљаци, исељеници, посетиоци, истраживачи, рабини, филантропија*

Научна област: Историјске, археолошке и класичне науке

Ужа научна област: Историја Југославије

УДК:

JEWIS IN KOSOVO AND METOHIIJA 1918-1941

Summary: *Amid the two world wars, the Jews of Kosovo and Metohija found themselves in a newly established state that inherited many different ethnic, religious, linguistic, cultural, political, and economic elements, where the institutional and social life was steered by the more numerous and stronger Jewish communities, all different with regards to their origin and customs. Since they were entering the newly formed state, the Jewish communities in Kosovo and Metohija had assembled around the joint central roof in the country, embodied by the institution called the Union of Jewish Religious Communities of the Kingdom of SCS / Yugoslavia. Within the Yugoslav state, the Jews of Kosovo and Metohija were – for the first time in their history – enjoying full equality before the law and state institutions, unlimited in exercising their civic and human rights and freedoms, achieving equality alongside other subjects in the country and members of the recognized religious communities. The golden era of the Yugoslav Jewry enabled them to live life to the fullest, while the freedoms guaranteed to them potentiated quick thriving and significant improvements on the economic, cultural, social, and political fields. The freedom to act politically for the first time resulted in unfettered national strivings embodied in the conception and development of Zionist organizations and events. The life in the newly formed state created a closer and more intense relationship with their Sephardic compatriots from other parts of the joint fatherland, as well as with the Ashkenazi Jews, whom they weren't aware of until that point, and who they thought of being distant from them in many regards. When the need arose, state authorities would transfer many educated and expert Ashkenazi to schools, healthcare institutions, judiciary, military, and other bodies in the area of Kosovo and Metohija, where they advanced the overall functionality and business circumstances. Among the Ashkenazi newcomers in Kosovo and Metohija, there were a few Russian white emigrants who were thrown off the Yugoslav coast by the wave of the Russian revolution and civil war.*

The Jews of Kosovo and Metohija were traditionally involved with trade and craftsmanship, inheriting the family business from their parents, which was sustained within the Yugoslav state order. The trade and craft business were small in scale, mainly involving small trade, with wholesalers almost being invisible. However, the interwar period brought about the creation of a few new business sectors, where a handful of Jews got involved. The democratic and

capitalist system conditioned the rising of the first banking institutions in this poor and underdeveloped area, the profitability of which was discovered by numerous well-to-do Jews from Pristina and Kosovska Mitrovica, who became shareholders of several banks established in the said cities. The great population inflow, especially from the administration layer, revealed – for the first time – a business perspective for renting residential buildings. Hence, some Jewish owners of a large number of properties would turn to renting their buildings. The mineral wealth of Kosovo and Metohija, including the renewal of mining and its placement on modern foundations in this period, resulted in the involvement of certain Jews in the process of mining, separation, processing and placement of raw materials, processed and finished products on the local and international markets. The possibility of acquiring higher education in local and foreign universities enthused some Jews of Kosovo and Metohija to engage in free crafts. Hence, they built their careers in the medical or pharmaceutical trades.

In Kosovo and Metohija, there were two Jewish communities, the activities of which covered and regulated all segments of social life of the community and protected the interests of the collective. The communal statutes put together the rules of their structure and spheres of competence. The elected administrations were charged with adopting a budget, handling administrative work, corresponding with other Jewish authorities in the country and with state institutions; they would handle spiritual needs, organize social and other activities. The Sephardi of Kosovo and Metohija were deeply religious and strictly committed to preserving the tradition and customs of their forefathers, although young people were increasingly exposed to the processes of Westernization and emancipation in this field. The most significant religious holidays were regularly marked, whereas their day-to-day diet was in strict accordance with Kashrut. The spiritual needs of believers were met by many local rabbis and those who came from afar. Religious service was conducted in synagogues, whereas sepulchral rituals took place in Jewish cemeteries. Simultaneously, this was a period when the Jews of Kosovo and Metohija enrolled in secular educational institutions en-masse, while the partial social liberation rubbed off the women as well, who encountered increasingly fewer bans on exposing themselves to the external environment. Women were enrolled in the activities of local civil associations, while some got to decide on their own who they would marry. They would face obstacles and prejudice in families and communities if they were to decide on a non-Jewish partner, which reflected their incomplete independence and unequal treatment and status in relation to the stronger sex. Simultaneously,

women were the main pillars, protectors and conveyors of Jewish tradition, customs, and cultural heritage, which they were preserving as proscribed by their gender role throughout their lifetime. A life facing the outside environment was inevitably leading to mastering the state language and that of the local community. Hence, almost all Jews of Kosovo and Metohija were polyglots who – apart from their mother tongue and the language of their home town – also mastered international languages taught in schools. The use of modern media and their access to cultural and entertainment events of their era had opened up the doors to a growing penetration of the Serbian language into their lives, that would attempt to dethrone the mother tongue among their youngsters.

Key words: *Kosovo and Metohija, Kosovska Mitrovica, Pristina, Yugoslavia, Jews, Sephardi, Ashkenazi, Russian white emigrants, Jewish communities, military, judiciary, schools, healthcare, agriculture, trade, crafts, industry, mining, banking, Judaism, language, literature, interethnic relations, religious conversions, politics, Zionism, culture, sports, entertainment, tradition, folk customs, private life, Jewish cemeteries, food, holidays, migrations, newcomers, emigrants, visitors, researchers, rabbis, philanthropy.*

Scientific field: Historical, archeological, and classical sciences

Narrow scientific field: The history of Yugoslavia

ЕВРЕИ В КОСОВЕ И МЕТОХИИ 1918-1941 гг.

Резюме: *В период между двумя мировыми войнами евреи Косова и Метохии оказались в новообразованном государстве, унаследовавшем различные этнические, конфессиональные, языковые, культурные, политические и экономические элементы, где институциональной и социальной жизнью руководили более крупные и сильные еврейские общины, отличавшиеся по своему происхождению и ритуалам. В результате вхождения в состав нового государства, еврейские общины Косова и Метохии оказались в составе общегосударственного института в виде Ассоциации еврейских религиозных общин Королевства словенцев, хорватов и сербов (СХС)/ Югославии. В рамках югославского государства евреи Косова и Метохии впервые в своей истории получили полное равенство перед законом и государственными учреждениями, без ограничений в осуществлении гражданских прав и свобод человека, равноправие наряду с другими подданными страны и членами других признанных конфессий. Золотой век югославского еврейства позволил им жить полноценной жизнью, а гарантированные свободы способствовали быстрому процветанию и значительному прогрессу в экономической, культурной, социальной и политической областях. Впервые полученная свобода политических действий вывела на беспрепятственный путь к национальной ориентации, в виде учреждения и развития сионистских организаций и их содержания. Жизнь в новом государстве привела их к более тесным и интенсивным отношениям со своими соотечественниками сефардами из других частей общей родины, а также с евреями-ашкеназами, которые до этого времени были им неизвестны и во многих отношениях чуждыми и далекими. По мере необходимости государственные органы перемещали многих образованных и профессиональных ашкеназов в образовательные, медицинские, судебные, военные и другие учреждения на территории Косова и Метохии, функциональность и профессиональность которых они значительно повысили. Среди ашкеназов, прибывших в Косово и Метохию, было несколько белоэмигрантов, которых волна революции и гражданской войны из России отбросила на берега Югославии.*

Евреи Косова и Метохии традиционно занимались торговлей и ремёслами, унаследовав семейный бизнес от своих родителей, что и продолжилось во время югославского строя. Торговля и ремесленный бизнес были незначительными по размеру, в

основном это была мелкая торговля, оптовые торговцы были почти незаметными. Межвоенный период принес с собой несколько новых секторов хозяйственной деятельности, в которые вошли и некоторые евреи. Демократическая система и капиталистическое устройство обусловили появление первых банковских учреждений в этом бедном и слабо развитом регионе, чьи прибыльные интересы и доходность инвестиций были признаны многими состоятельными евреями Приштины и Косовской Митровицы тем, что они стали акционерами нескольких банков, открытых в этих городах. Большой приток людей извне, в основном государственных служащих, впервые открыл коммерческие перспективы аренды жилых домов, поэтому некоторые еврейские владельцы большого количества объектов такого типа начали заниматься сдачей недвижимости в аренду. Наличие полезных ископаемых в Косове и Метохии, как и возобновление горного дела с модернизацией данной промышленности в этом периоде привели к включению определенных евреев в процесс добычи минеральных богатств, их сепарации, обработки и продажи сырья, продуктов переработки и готовой продукции на внутреннем и внешних рынках. Возможность получения высшего образования в отечественных и зарубежных университетах подтолкнула некоторых евреев Косова и Метохии к свободному выбору профессий, и некоторые из них строят свою профессиональную карьеру в медицине или фармацевтике.

В Косове и Метохии существовали две еврейские общины, деятельность которых охватывала и регулировала все сегменты общественной жизни сообщества и защищала интересы их общности. Уставы общин определяли правила их организации и сферу компетенции. Выборное правление общины отвечало за одобрение бюджета, управление администрацией, ведение переписки с другими еврейскими учреждениями в стране и государственными органами, обеспечение всех духовных потребностей, социальную деятельность и другие виды деятельности. Сефарды Косова и Метохии были глубоко религиозными и строго приверженными сохранению традиций и обычаев своих предков, хотя среди молодежи и наблюдались процессы вестернизации и эмансипации в этой области. Регулярно отмечались основные религиозные праздники, а в ежедневном рационе строго соблюдался кашрут. Религиозные услуги верующих обеспечивали многие местные и привлеченные извне раввины, религиозные службы совершались в синагогах, а погребальные обряды - на еврейских кладбищах. Это был также период, когда евреи Косова и Метохии

имели широкий доступ к светскому образованию, а социальная либерализация частично затронуло и женский мир, у которого было все меньше и меньше запретов для открытия внешнему миру. Женщины были вовлечены в работу местных гражданских объединений и некоторые из них самостоятельно принимали решение о выборе супруга. Однако при выборе нееврейского супруга они сталкивались с препятствиями и осуждением семьи и общества, что отражало их неполную независимость и неравное отношение и положение по отношению к сильному полу. В то же время женщина была основным стержнем, хранителем и носителем еврейских традиций, обычаев и культурного наследия, которые в соответствии с гендерной ролью она перенимала на протяжении всей своей жизни. Жизнь, обращенная во внешнюю среду, неизбежно вела к овладению государственным и местными языками, и почти все евреи Косова и Метохии были полиглотами, которые, помимо своего родного языка и языков своей Родины, также говорили на иностранных языках, которые изучали в школе. Использование современных средств массовой информации и проникновение в культурно-развлекательное наследие своей эпохи открывает дверь для более глубокого проникновения сербского языка в их жизнь, что серьезно угрожает смещением родного языка на второй план среди молодого поколения.

Ключевые слова: *Косово и Метохия, Косовская Митровица, Приштина, Югославия, евреи, сефарды, ашкенази, белоэмигранты, еврейские общины, армия, судебная система, образование, здравоохранение, сельское хозяйство, торговля, ремесла, промышленность, горное дело, банковское дело, иудаизм, язык, литература, межэтнические отношения, обращение в религию, политика, сионизм, культура, спорт, развлечения, традиции, народные обычаи, личная жизнь, еврейские кладбища, еда, праздники, миграция, иммигранты, эмигранты, посетители, исследователи, раввины, филантропия.*

Научная область: Исторические, археологические и классические науки

Узкая научная область: История Югославии

УДК:

САДРЖАЈ

1 . ПРЕДГОВОР	1
2 . КРАТКА ИСТОРИЈА ЈЕВРЕЈА НА ЈУГОСЛОВЕНСКОМ ТЛУ	9
3 . ЈЕВРЕЈИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ ДО ОСНИВАЊА КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА 1918. ГОДИНЕ	35
4 . ПРАВНИ СТАТУС И ПОЛОЖАЈ ЈЕВРЕЈА У КРАЉЕВИНИ СХС – ЈУГОСЛАВИЈИ	63
5 . МЕЃУЈЕВРЕЈСКИ И МЕЃУЕТНИЧКИ ОДНОСИ	73
5 . 1 . МЕЃУРАТНЕ СПЕЦИФИЧНОСТИ МЕЃУЈЕВРЕЈСКИХ ОДНОСА	73
5 . 2 . ИНТЕРСЕФАРДСКИ, СЕФАРДСКО-АШКЕНАСКИ И ЊИХОВИ ОДНОСИ СА ЈЕВРЕЈСКИМ БЕЛОЕМИГРАНТИМА	75
5 . 3 . ЈЕВРЕЈИ VS НЕЈЕВРЕЈСКО СТАНОВНИШТВО КОСМЕТА	82
5 . 4 . ФИЛОСЕМИТИЗАМ И АНИСЕМИТИЗАМ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ	94
5 . 5 . МЕШОВИТИ БРАКОВИ И ВЕРСКЕ КОНВЕРЗИЈЕ	101
6 . ДВОСМЕРНЕ МИГРАЦИЈЕ – НА КОСОВО И МЕТОХИЈУ И СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ	109
6 . 1 . ДОШЉАЦИ	111
6 . 2 . СЛУЖБЕНА ГОСТОВАЊА	116
6 . 3 . ИСЕЉЕНИЦИ	119
6 . 4 . ЈЕВРЕЈИ СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У БЕОГРАДУ	122
6 . 5 . ЈЕВРЕЈИ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У ШАПЦУ	135
6 . 6 . ЈЕВРЕЈИ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У ОСТАЛИМ ЈУГОСЛОВЕНСКИМ МЕСТИМА	143
6 . 7 . ЈЕВРЕЈИ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У ИНОСТРАНСТВУ	145
7 . ЈЕВРЕЈСКА ОПШТИНА ПРИШТИНА	147
8 . ЈЕВРЕЈСКА ОПШТИНА КОСОВСКА МИТРОВИЦА	178
9 . КОСМЕТСКИ ЈЕВРЕЈИ У ДРЖАВНИМ ИНСТИТУЦИЈАМА	196
9 . 1 . ВОЈСКА, ЖАНДАРМЕРИЈА И ПОЛИЦИЈСКЕ СНАГЕ	198

9.2. ПРОСВЕТНЕ УСТАНОВЕ	216
9.3. СУДСКИ СИСТЕМ	234
9.4. ЗДРАВСТВЕНИ СЕКТОР	240
9.5. ОСТАЛА НАДЛЕШТВА	244
10. ПОЉОПРИВРЕДНА АКТИВНОСТ	254
11. ЈЕВРЕЈИ У КОСМЕТСКОЈ ТРГОВИНИ, ЗАНАТСТВУ, ИНДУСТРИЈИ И РУДАРСТВУ	257
12. БАНКАРСТВО	280
13. ПОЛИТИЧКО ДЕЛОВАЊЕ	297
13.1. НАЦИОНАЛНО – ПОЛИТИЧКА (ЦИОНИСТИЧКА) АКТИВНОСТ КОСМЕТСКИХ ЈЕВРЕЈА	304
14. ЈЕЗИЦИ У УПОТРЕБИ КОСМЕТСКИХ ЈЕВРЕЈА	340
15. НАРОДНА КЊИЖЕВНА БАШТИНА КОСМЕТСКИХ СЕФАРДА	347
16. ШКОЛОВАЊЕ КОСМЕТСКИХ ЈЕВРЕЈА – ОПШТЕ ОДЛИКЕ	357
16.1. СРЕДЊОШКОЛСКО ОБРАЗОВАЊЕ	365
16.2. СРЕДЊОШКОЛСКО ОБРАЗОВАЊЕ ВАН КОСМЕТА	391
16.3. ФАКУЛТЕТСКО ОБРАЗОВАЊЕ	396
17. СВАКОДНЕВНИ ЖИВОТ	403
17.1. БРАЧНИ И СЕКСУАЛНИ ЖИВОТ, ПРЕНАТАЛНИ, ПОРОЂАЈНИ И ПОСТНАТАЛНИ ЖИВОТ ЖЕНЕ, ХИГИЈЕНА, НЕГА И ВАСПИТАЊЕ ДЕЦЕ	403
17.2. СТАМБЕНЕ ПРИЛИКЕ И ОПРЕМЉЕНОСТ ДОМА	409
17.3. ГАРДЕРОБА, НАКИТ, ШМИНКА И КОЗМЕТИЧКА НЕГА ТЕЛА, БОЛЕСТИ И ЛЕЧЕЊЕ	419
17.4. ДЕЧЈЕ ИГРЕ И СПОРТ	431
17.5. СВЕТ МЕДИЈА И ИНФОРМАЦИОНА АКТИВНОСТ	436
17.6. ЗАБАВА И РЕКРЕАЦИЈА (КАФАНСКИ ЖИВОТ, КОЦКА, ИЗЛЕТИ)	439
17.7. УМЕТНИЧКО ДЕЛОВАЊЕ, ДРУШТВЕНИ И ГРАЂАНСКИ АКТИВИЗАМ	443
18. ВЕРСКИ ЖИВОТ И САКРАЛНИ ОБЈЕКТИ	450

18.1. КАШРУТ ПРАВИЛА И КУЛТУРА ИСХРАНЕ КОСМЕТСКИХ ЈЕВРЕЈА	450
18.2. ВЕРСКИ ПРАЗНИЦИ – ЗНАЧАЈ, СИМБОЛИКА И СВЕТКОВАЊЕ БЛАГДАНА КОД КОСМЕТСКИХ ЈЕВРЕЈА	456
18.3. СИНАГОГЕ И ЈЕВРЕЈСКО ВЕРСКО ОСОБЉЕ НА КОСМЕТУ	472
18.4. ПОГРЕБНИ ОБИЧАЈИ И ЈЕВРЕЈСКА ГРОБЉА НА КОСМЕТУ	496
19. БИОГРАФИЈЕ ИСТАКНУТИХ КОСМЕТСКИХ ЈЕВРЕЈА	503
19.1. ДР НЕХЕМИЈЕ ШЕНФАЈН	503
19.2. ПОЛИЦИЈСКИ АГЕНТ МАРКО БЕЊАМИНОВИЋ	532
19.3. ЦИОНИСТИЧКИ ПРВАК ЈОСЕФ БЕХАР	550
19.4. ПРИЗРЕНСКА ПОРОДИЦА ТАЈТЕЛБАУМ	555
19.5. РАБИН ЦАДИК ДАНОН	564
20. ЗАКЉУЧАК	569
21. АЛБУМ ФОТОГРАФИЈА	581
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	609
НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ	609
ОРАЛНА ИСТОРИЈА – ИНТЕРВЈУИ	612
ПЕРИОДИКА	613
МЕМОАРИ, ДНЕВНИЦИ, ПУТОПИСИ, АУТОБИОГРАФИЈЕ, БИОГРАФСКА КЊИЖЕВНОСТ, КЊИЖЕВНА ДЕЛА	617
ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ	623
КАТАЛОЗИ, БРОШУРЕ, ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ, КАЛЕНДАРИ, АЛМАНАСИ, ЛЕКSIKОНИ, РЕЧНИЦИ, КУВАРИ, УЏБЕНИЦИ	634
СТРУЧНИ ЧАСОПИСИ	638
ЗБОРНИЦИ РАДОВА	643
МОНОГРАФИЈЕ	651
ИНТЕРНЕТ ЛИНКОВИ	674
DVD, CD	675

1 . ПРЕДГОВОР

Рукопис докторске дисертације „Јевреји на Косову и Метохији 1918-1941“ који се налази у рукама читаоца, настао је као плод нашег једнодеценијског, систематског, упорног и континуираног истраживања прошлости југословенских Јевреја. Идеја о одабиру, проучавању и писању овога рада, рођена је пре више од десет година, у току студентских дана на основним академским студијама историје, када смо се руководили жељом да допринесемо осветљавању једног, дотле слабо обрађеног сегмента, завичајне историографије. Неистраженост генералне прошлости, нарочито најсадржајнијег међуратног раздобља, једне од етничких заједница на Космету, демографски и политички маргиналној у локалним и националним оквирима, али не безначајној у целокупним друштвено-историјским токовима, додатно нас је мотивисала да покушамо да реконструисемо овај део завичајног, српског и југословенског историјског наслеђа. Услед интернационалне природе јеврејске прошлости, обрада ове теме уједно прекорачује националне димензије, улазећи у периферну сферу европске и светске историје јеврејског народа. Ништа мањи значај у нашем опредељењу за истраживање и синтетичку презентацију ове теме, представљала је двострука актуелност географске и националне тематске одреднице, оличена у политичком значају за српску државност и данашњицу уопште, као и у међународним политичким субјектима и факторима одлучивања. Изазов је свакако представљала и спознаја потребе далекосежног и мукотрпног рада у свим фазама које воде финалном обликовању дефинисане теме. Писање овог рада, најпосле је био логичан след и наставак нашег досадашњег професионалног бављења најсроднијим историографским садржајима. Да не би било забуне, треба напоменути да је предмет истраживања овог рада територија данашње АП Косово и Метохија, која је у временском периоду који обрађујемо била друкчије административно-територијално устројена и подељена и чији су делови у периоду постојања бановина, припадали неколицини различитих, ширих регионалних целина. С друге стране, географски појмови Косова и Метохије у потпуности улазе у састав данашње јужне српске покрајине, уз још неке мање делове других географских предела, који иначе за овај рад нису од нарочитог значаја.

У прикупљању релевантног материјала за ову тему трудили смо се да доспемо до што је могуће већег броја литературе и изворне грађе у којима се могао очекивати проналазак фактографије или интерпретативне обраде садржаја блиске тематике. Незавидне финансијске околности, физичка удаљеност установа у којима су похрањена врела и безбедносно-политичке сметње истраживања одређених архивских установа, биле су главне ограничавајуће препреке за дубље и веће истраживачке кораке. Услед тога, рад је претрпео одређене квалитативне оскудице, без којих би неминовно пружио употпуњенију и правилнију слику живота косметских Јевреја у овом периоду. Изостанак проналаска и употребе такве грађе оставља простор за будућа истраживања и писања којима ће се предмет ове дисертације шире сагледати и комплетније приказати. На овом месту аутор пре свега мисли на многе фондове и збирке Архива Југославије које су остале непрегледане, између осталог и због ограниченог рада ове значајне националне установе које је наступило услед епидемиолошке ситуације у земљи и последичној примени здравствених мера превенције. За анализу демографских кретања и обелодањивање приватног живота јеврејског становништва недостатак чини неупотреба матица приштинских житеља које се налазе у Матичној служби Општине Приштина у Нишу. Велики хендикеп представља и неискоришћеност архивских источника у поседу архивских установа лоцираних на Косову и Метохији, пре свега Архива Косова и Општинског архива Косовске Митровице, које због непоседовања личних докумената привремених покрајинских институција, односно поседовања српских личних исправа издатих за подручје покрајине и личне безбедносне угрожености нисмо могли да консултујемо. Још једна слабост у процесу припремања за израду овога рада је била недоступност многих бројева оновремених периодичних локалних гласила („Глас са Звечана“, „Косовске новине“, „Збор са Косова“...), од којих се већина данас може једино наћи у Свеучилишној и националној књижници у Загребу, за шта, додатно спречени специфичном пасошком документацијом и с њом скопчаним трошковима визирања, нисмо могли обезбедити неопходна новчана средства. Треба нагласити да би додатна употреба изузетно богате и разнолике штампе публиковане у доба Краљевине СХС / Југославије са сигурношћу резултирала плодноним подацима употребне вредности за наш рад, али су факултетске обавезе у вези са роком одбране дисертације диктирале временски лимит за њен проширен и свестранији преглед.

За потребе писања овог рада прворазредна архивска документација пронађена је у различитим фондовима Архива Југославије у Београду. Најбогатију документациону основу баштинио је Фонд Министарства вера Краљевине Југославије у којем се могла наћи преписка коју су јеврејске општине са Космета, по природи свога функционисања, водиле са ресорним министарством. У Фонду Министарства просвете Краљевине Југославије успели смо пронаћи грађу из које су се могли извући подаци о јеврејском наставном особљу и ученицима основних и средњих школа на тлу Космета, од којих су најважније по том питању биле гимназије у Приштини и Косовској Митровици. Фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије пружио нам је, такође, доста богату изворну грађу о јеврејским акционарима неколицине банака на Космету, као и о њиховом учешћу у пословању других индустријских предузећа. Остали прегледани фондови из ове архивске установе, попут Фонда Министарства социјалне политике и народног здравља Краљевине Југославије, Фонда Министарства иностраних послова Краљевине Југославије – Конзуларно-привредно одељење и Фонда Емигрантске Владе Краљевине Југославије, снабдели су нас скромнијим материјалом релевантним за наш рад.

Други значајан извор архивске грађе за писање овог рада био је Историјски архив Београда, у чијем смо Фонду Управе града Београда открили много фактографских врела односних на миграционе токове и биографске детаље косметских Јевреја привремено или трајно настањених у престоници. Шаренолику и значајну грађу за реконструкцију прошлости косметских Јевреја у међуратном добу пронашли смо и у разноврсним фондовима и јеврејској периодици Архиве Јеврејског историјског музеја у Београду, без чије бисмо употребе остали ускраћени и осиромашени за многа сазнања о ануалним статистичким кретањима унутар косметског јеврејства и њиховог ционистичког прегалаштва. У Војном архиву у Београду чувају се персонални досијеи официра Краљевине Југославије, међу којима смо успели наћи и неколицину оних јеврејског рода, који су део своје војне службе провели на територији Космета. Корисне податке добили смо и из матичних књига рођених у Косовској Митровици у датом периоду које смо пронашли у Матичном уреду Косовске Митровице у Краљеву. Архива најважнијег дневника у међуратној Југославији, београдске „Политике“, послужила нам је за попуњавање биографске слагалице њеног фоторепортера Рубена, као прилога ширих миграционих кретања косметских Сефарда.

Истраживања у Архиву Србије у Београду нам, на жалост, нису била од директне добробити за нашу тему, пошто смо успели доћи само до грађе која претходи временском оквиру који обрађујемо. Остали регионални архиви из земље и иностранства, попут Архива Републике Српске у Бањој Луци, Међуопштинског историјског архива Шапца и Државног архива у Осијеку, били су нам од помоћи својом одређеном документацијом искључиво за фрагментарно употпуњавање животописа јеврејских индивидуа чије су животне епизоде, службени позиви, каријера и парцијалне животне деонице биле везане за друге територијалне средине јужнословенске државе. Делимично нам је за писање рада послужила наша архива и приватне архиве, углавном фотодокументација, још увек живећих косметских Јевреја, њихових супружника, потомака, рођака и тазбине настањених у Србији, Израелу, Аустралији, Швајцарској, Немачкој и Турској.

Објављени извори који се тичу косметских Јевреја у овом временском периоду су још ређи и готово искључиво једнотипни. Реч је о редовним, публикованим годишњим извештајима појединих средњих и стручних школа из косметских градова, највише гимназија у Косовској Митровици и Приштини, који су најчешће по стандардизованом обрасцу доносили детаљне информације о службеницима и ученицима, њиховим задужењима, активностима, функцијама, предметном успеху и владању, међу којима су се налазили и они јеврејског рода. Због мобилности наставног особља, образовног профила и типа школских установа, пресељења ученика и наставку школовања у другим насељима Краљевине Југославије, користили смо и извештаје разнородних школских установа из многобројних других места изван Космета.

Периодика штампана у међуратној Југославији показала се више него корисном за стицање информација о приватном животу, социјалним збивањима, професионалном деловању, личним перцепцијама друштвених прилика и другим особеностима косметских Јевреја. У том погледу, много садржајнија и захвалнија од домаће јеврејске периодике оријентисане примарно на велике јеврејске центре у земљи, била је општа југословенска штампа. Регионални листови који су у својој информативној делатности покривали делове Космета, доносили су наизменично и вести о јеврејским лицима ове области. Најчитанији и најтиражнији дневни листови у држави, попут београдских „Политике“, „Времена“ и „Правде“ преносиле су текстове својих дописника са Космета у којима се, пажљивим

осматрањем проналазе подаци и о његовим јеврејским житељима. Друге периодичне публикације струковне природе извештавале су о текућим новостима унутар редова својих субјеката, па се тако на страницама „Службеног војног листа“ или „Просветног гласника“ могу наћи информације из професионалног живота војних лица и наставног особља јеврејског рода са службом на Космету. Остали општеинформативни, типско-професионални, локални југословенски или инострани листови и стручни часописи, попут „Илустрованог листа“, „Скопског гласника“, „Косовских новина“, „Вардара“, „Гласа Југа“ итд, у мањој мери били су нам корисни, послуживши нам за поједина или детаљнија осликавања одређених делова прошлости косметских Јевреја.

Потрудили смо се да употпунимо представе о општој прошлости косметских Сефарда и надоместимо недостатке и празнине примарних извора ослонцем и на оралну историју. Иако су у питању извори секундарне провенијенције и нижег степена меродавности, породична предања и сећања савременика подељена са нама у интервјуима, колико год непоуздана, дискутабилна, једнострана и нестабилна према природи људске меморије, морала су бити консултована ради попуњавања оних белина о којима су извори из прве руке неми. Потешкоће су биле неизбежне и у проналаску и контактирању са саговорницима који би могли знати нешто о предмету нашег интересовања. Готово једновековна удаљеност нас раздваја од савременика који су у све мањем броју међу живима, а понекад и огромна физичка даљина саговорника, које су животне околности неретко распршиле и на најудаљеније стране света. Поред савладавања тих баријера, требало је имати среће у добијању њихове сагласности за разговор, очекујући могуће одбијање или бескорисност због физичког и менталног здравственог стања или трауматичног и болног суочавања са нимало пријатном прошлошћу. И поред повремених обесхрабрујућих исхода, успели смо обавити на десетине интервјуа са савременицима и сведоцима ове историјске епохе, те блиског круга људи директних актера и субјеката јеврејске прошлости на Космету, споразумевајући се на различитим језицима у Србији, Израелу, Аустралији, Швајцарској, Немачкој и Републици Српској.

Стручна литература која обрађује ову тематику је више него оскудна. Заправо, сем једне монографске публикације која на неисториографски начин третира прошлост косметских Јевреја у њеној хронолошкој целокупности, произашле из пера публицисте

Павла Целетовића Иванова, све остале монографије на српском или енглеском језику, чак и кад су уоквирене у хронолошким границама нашег рукописа, обрађују прошлост целокупног југословенског јеврејства, фокусирајући се примарно на водеће јеврејске центре у земљи, или на одређене подтеме, па нам нису могле бити од значајније користи. Познато нам је постојање магистарског рада Чедомира Прлинчевића које третира међуратну историју косметских Јевреја, које нам је било недоступно за консултацију, те нас тиме ускратило засигурног оплемењивања и истанчаније обраде овог сегмента јеврејске прошлости на Космету. Неколицина чланака објављиваних у стручним часописима или зборницима радова који се односе на наш предмет истраживања, донекле су могле више послужити јаснијем сагледавању и разумевању наше теме, као и наши радови изашли на светлост дана протеклих година. Зато је било неопходно да се фрагментарни и ендемско ретки подаци ископају из непрегледних страница сродне, а толико разноврсне и бројне литературе, како би се дошло до чињеничне основе, неопходне за попуњавање целине слагалице. Томе су послужили многобројни мемоари, зборници сећања, аутобиографије, биографије, путописи, каталози са музејских изложби, периодичне публикације, зборници радова и монографије, па чак и књижевна дела и романсиране биографије, на српском, енглеском и другим страним језицима, без чијег узимања у разматрање сигурно не би било могуће изградити богатију и ширу представу о битисању косметских Јевреја у периоду између два светска рата. Библиографија је морала укључивати и наслове јудаистике који су се настављали на овај период, али и литературу која је третира панјеврејску и панјугословенску тематику, не стриктно лимитирану на југословенско јеврејство.

Овај рад је настао као последица огромних сваковрсних напора и одрицања, запостављања многих есенцијалних животних елемената и занемаривања телеолошких приоритета. Жртве принете на олтар ове дисертације нису само личне, већ и свих оних блиских људи, чланова породице и пријатеља које смо, противно личној аспирацији и вољи, ускратили за многе драгоцене и неповратне тренутке, због чега им се најискреније извињавамо и уједно најдубље захваљујемо на указаном разумевању и помоћи. За настанак овог рукописа имамо захвалити многим личностима које су нам, сходно својим могућностима, пружиле подршку. Неизмерну захвалност дугујемо свом љубазном и усредсредљивом особљу архивских установа у којима смо вршили, понекад и физички

напорна истраживања. Дубоку захвалност пружамо запосленима у Јеврејском историјском музеју у Београду, госпођи Барбари Панић и Војислави Радовановић на уступљеном недељнику „Жидов“, којим су нам олакшале и ублажиле свеукупни терет и тегобу, као неизбежне пратиоце истраживачког рада. Колеги Небојши Карталији овом приликом одајемо благодарене за пружену помоћ у прослеђивању одређених публикација из књижног фонда Библиотеке Матице српске у Новом Саду, до којих нисмо могли доћи ни на једном другом месту. Колеги Хрвоју Волнеру такође дугујемо одавање топле захвалнице због указане помоћи око истраживања грађе у Државном архиву Осиека. Безграничну подршку, не само у настојањима око писања дисертације, већ у свом целокупном високошколском и професионалном животу, пружио нам је бивши професор Филозофског факултета Универзитета у Приштини, др Миленко Пекић који нас је непрекидно бодрио, одобровољавао, усмеравао, неретко и силом терао у моментима посустајања и оклевања, и увек био при руци кад је требало доћи до неке публикације недоступне у нашој пребивалишној средини, због чега му најтоплије захваљујемо. Захвални смо и свим оним пријатељима и познаницима који су нам уступили макар и најмањи документарни траг, грађу или сведочење које је послужило у писању рада, а чија су имена наведена у референцама које се позивају на њихов материјал. Ментору, професору Филозофског факултета Универзитета у Приштини, др Владану Виријевићу захваљујемо на прихваћеној огромној обавези у руковођењу истраживањем и израдом овог рада, као и на свим стручним, методолошким и стилским смерницама и сугестијама које су допринеле његовом квалитетнијем и професионалнијем изгледу. За финансијско покриће похађања докторских студија и истраживања обављена за дисертацију имамо да захвалимо породици и госпођи Виолети Зафировској из Цириха, која је препознајући значај овог рукописа и ценећи наш друштвени и професионални ангажман уступила новчани прилог употребљен у ове сврхе. Такође, захвалност дугујемо пензионисаном директору Медицинске школе са домом ученика у Косовској Митровици, г-дину Вукомиру Јовановићу који нас је упркос спољним притисцима примио у радни однос, чиме нам је омогућио поткрепљење базичних егзистенцијалних потреба.

На крају остаје да укажемо да су све мањкавости, пропусти или евентуалне грешке у овом раду искључиво наша одговорност. Једна од њих је свакако непотпуно навођење библиографских података за многе наслове штампе (осим Политике, Правде,

Времена, Београдских новина...) у фуснотама. Наиме, како многи новински чланци нису садржали наслове и ауторе, били смо приморани да неке изворе тог типа наведемо без поменутих одредница, што неминовно отежава претрагу чланка упркос свих осталих прецизно наведених смерница. Обавезни смо да саопшtimo и да смо недатирана архивска документа са изостанком штамбиља и деловодног протокола наводили само по оригиналном наслову архивске јединице, без навођења датума. Остаје да напоменемо и то да смо се определили да све термине и изведенице из хебрејског, јеврејско-шпанског и *јидиш* језика наведемо у италику, осим оних најчешће помињаних и устаљених у нашем језику попут речи Сефард, Ашкеназ, Израел, Јудеја, Јуда, Јевреј, Јехудил, Јахуди, Чивут, Жидов, Хебреј, Мојсијевац, антисемитизам, ционизам и сл. и њихових изведеница. Када смо се у изворима суочили са датумима означеним по оба календара, решили смо да прихватимо онај нови, грегоријански, који је иначе усвојен и примењиван у световном животу у просторно-временским оквирима које обрађује наша тема. У писаним и штампаним врелима суочавали смо се са случајевима погрешно навођених личних имена и презимена јеврејских личности (нпр. Авијес уместо Адигес, Дебијађео уместо Дебијађи, Мивија уместо Ливија итд), па смо се одлучили да у рукопису задржимо верзију наведену у коришћеном материјалу. Приликом цитирања изворне грађе нисмо вршили интервенције уколико је било граматичких, правописних или штампарских грешака, задржавајући оригиналан облик. Како завршна поглавља рукописа обрађују биографије појединих истакнутих косметских Јевреја, чији животни путеви прекорачују хронолошке лимите наше теме, определили смо се да их презентујемо у потпуном опсегу њихових живота како бисмо избегли нарушавање и скрнављење њихових животописа који нису прекинути завршном годином периода који је предмет нашег интересовања, с тим што смо биографске секвенце односне на период по окончању нашег хронолошког оквира донели у фуснотама. У раду су на одређеним местима коришћене скраћенице за називе појединих тела, организација, установа и сл, али како је реч о општепознатим органима нисмо донели посебно сачињен списак скраћеница у рукопису којим би исте биле објашњене, рачунајући на јасноћу која проистиче из самог текста или могућност лаког дешифровања услед њихове широке доступности.

2. КРАТКА ИСТОРИЈА ЈЕВРЕЈА НА ЈУГОСЛОВЕНСКОМ ТЛУ

У међуратној југословенској држави Јевреји су чинили само око 0,5 % целокупног становништва земље¹, односно 68.405 лица.² Српски глумац, писац и сликар јеврејског порекла Едуард Дајч (1948) у свом аутобиографском роману износи, често на духовит начин многе епизоде из породичног живота, и одлично запажа да „...је у Србији граница између Ешкеназа и Сефарда била Сава и Дунав, док је у Београду то била Душанова улица“.³ Услед историјских околности то су вековима заиста биле међе које су раздвајале сефардски од ашкенаског света на овом делу Балкана и Европе. И када су оне порушене, ове географске области су остале чувари наслеђених околности, бивајући конзистентним носиоцима њихових својстава. Осигурани *рабин* Чарлс Штекел (1902-1994) је исправно приметио да је југословенско јеврејство разнобојно и плурално.⁴ Његова шароликост додатно је појачана присуством и насељавањем других јеврејских заједница, које са овим двема главнима, нису делиле заједничку историју и верски живот, попут ортодоксних Јевреја који су пребивали у северним и западним областима југословенског културног подручја и руских беломиграната распршених широм истог поднебља.

Присуство Јевреја на југословенском тлу датира од првих година нове ере, када су настањени за време римске власти. Првобитни Јевреји били су досељеници из Палестине, приспели углавном у јужне делове Балкана, насељавајући једним делом и област Вардарске Македоније. Осим њих, на другом крају, на далматинској обали, такође се прве јеврејске заједнице јављају у вековима ранохришћанске ере. Током средњег века, њих ће бити на јужним и западним деловима јужнословенског простора. Биолошку ињекцију јеврејској заједници на овом простору представљао је долазак шпанских Јевреја на Балкан,

¹ S. G. Markovich, *Ethnic and national minorities in Serbia and the Kingdom of Yugoslavia*, in: D. T. Bataković (ed), *Minorities in The Balkans – state policy and interethnic relations (1804-2004)*, Belgrade 2011, pp. 89-108.

² E. V. Gajić, *Jugoslavija i >>jevrejski problem<<*, Beograd 1938, 60. Са сличним неодређеним бројем, нешто нижим од 70.000 Јевреја предратне Југославије слажу се и неки страни аутори. Види: J. Parkes, *A history of the Jewish people*, Harmondsworth 1969, p. 218. У литератури се може пронаћи податак да је Југославију пре Априлског рата 1941. године настањивало 78.000 Јевреја. О томе види: A. Diem, *It is for Holocaust from the Greek holokaustos to burn whole; who why what where when*, Kitchener 1999, p. 90.

³ E. Дајч, *Грађанска трилогија Цариград – Солун – Београд. Катабаза једне породице*, Београд 2003, 74.

⁴ C. W. Steckel, *Destruction and survival*, Los Angeles 1973, p. 9.

чиме и унутрашњост назначеног простора бива покривена њиховим битисањем. Османским освајањима, убрзано и повећано је њихово продирање у унутрашњост, док су са друге стране, преко севера наступали Ашкенази, којима ће трајно настањивање бити дозвољено тек од краја XVIII столећа.

У Далмацији је Јевреја било још у античком периоду, али су значајнији траг оставили тек у временима која су наступила по словенском насељавању и њиховој државној консолидацији. Богата и жива трговачка делатност у средњовековном Дубровнику привлачила је Јевреје, којих је у граду било од XIV столећа, а близина Апенинског полуострва где је обитавала бројна скупина Јевреја чинила је миграције на источну обалу Јадрана учесталим, па се заједница у утврђеном граду увећавала прекоморским досељавањем.⁵ У Дубровачкој републици, у којој је високо била развијена уметност и култура, деловали су и истакнути јеврејски интелектуални ствараоци, попут ренесансног песника Дидака Пира (1517-1599), португалског Сефарда из XVI века.⁶ У Сплиту је још 1397. године забележено постојање синагоге⁷, а тамошње јеврејско гробље потиче још од средине XVI столећа и једно је од најстаријих на југословенском тлу.⁸ Најсевернија градска средина на источној обали Јадрана, добила је трајно настањене јеврејске становнике почевши од краја 70-их година XVIII века, када се неколицина сефардских породица из Сплита доселила у Ријеку.⁹ У већем броју Сефарда је у Дубровнику било од 30-их година XVI века, у Шибенику су присутни пре 1515. године, у Херцег Новом пре средине XVI века, а у Рисну их је било пре 1553. године. Из приморских места Далмације Јевреји су продирали у залеђе, па су у Сребреници настањени од 60-их година XVI века, у Бањој Луци од 1576. године, у Мостару од 70-их година XVI века, а у Олову се помињу 1682. године.¹⁰

⁵ B. Stulli, *Židovi u Dubrovniku*, Zagreb 1989, 17.

⁶ М. Спремић, *Ђурађ Бранковић 1427-1456*, Београд 2006, 174. Више о њему погледати у: J. Tadić, *Didak Pir*, у: R. Samardžić (ur), *Zbornik 1. Studije i građa o Jevrejima Dubrovnika*, Београд 1971, 239-52.

⁷ G. Novak, *Židovi u Splitu*, Split 1920, 4.

⁸ Z. Efron, D. Кећкемет, *Židovsko groblje u Splitu*, Split 1973, 10.

⁹ S. Simper, *Židovi u Rijeci i liburnijskoj Istri u svjetlu fašističkog antisemitizma (1938.-1943.)*, Zagreb 2018, 33. Двојица сплитских Јевреја, Исак Михаела Пенсо и Просперо Јона обратила су се ријечким градским властима 1779. године тражећи допуштење уселења у град. Види: R. Brumini, *Židovska zajednica u Rijeci*, Rijeka 2018, 27.

¹⁰ Б. Храбак, *Из старије прошлости Босне и Херцеговине, књ. III*, Београд 2004, 294-296, 303-304, 378.

Јевреји су се на тлу јужнословенских провинција Хабзбуршког царства почевши од краја XVIII века углавном бавили трговином, где су у градским срединама, уз српско и остало православно становништво (Цинцари, Грци) чинили главни трговачки елемент.¹¹ Јевреји аустроугарских земаља, нарочито после Нагодбе из 1867. године били су изложени процесу мађаризације, на чијем су удару били и други народи са којима су Мађари делили животни простор, попут Срба, Хрвата, Словака и Немаца, тако да се број Мађара у Угарској повећао за 30% за само нешто више од четири десетлећа (1867-1910).¹² Јевреји су на тло Баната доспели са османским освајањима, где су их затекли Аустријанци по коначном протеривању „Полумесеца“ из тих панонских крајева почетком XVIII столећа. Почевши од 40-их година XVIII века, може се пратити њихово присуство и у Белој Цркви, чији ће живот континуирано трајати све до Другог светског рата.¹³

Од почетка XIX столећа датирају и највремешнији материјални документи који сведоче о боравку и животу Јевреја у српском делу Баната, односно Панчеву¹⁴, једном од ретких банатских места у којима су хабзбуршке власти дозвољавале стално боравиште Јеврејима.¹⁵ Још пре њиховог настањивања, у граду на Тамишу су Јевреји боравили и били пословно активни у задњој деценији XVIII века¹⁶, а најстарије индустријско предузеће у Банату – пивару и пецару, управо је у Панчеву основао 1722. године темишварски Јеврејин Абрахам Кепиш.¹⁷ Панчевачки Јевреји су релативно рано започели институционални живот државног организма и интеракцију са другим етничким заједницама у граду. Јеврејска деца су се школовала у немачким школама током читавог XIX века заједно са децом других вероисповести (православне, римокатоличке и евангеличке).¹⁸ До холокауста панчевачка јеврејска заједница консолидовала се бројем и

¹¹ С. Гавриловић, *О Србима Хабзбуршке монархије*, Београд 2010, 53.

¹² Д. Станић, Ђ. Ђурић (пр), *Тако, а не иначе. Споменица о 150-годишњици пресељења Матице српске из Пеуите у Нови Сад*, Нови Сад 2014, 36.

¹³ Ж. Ђштванић, *Sinagoge i jеврејска гробља u прошлости Bele Crkve*, Панчево 2011, 7. У Белој Цркви привремено уточиште пронашло је и 210 јеврејских избеглица из Пољске и Моравске током прве половине 1940. године. Види: Ж. Ђштванић, *Kulturbund i Јевреји u Белој Crkvi 1920-1941 (hronika događaja)*, Bela Crkva 2018, 18.

¹⁴ *Јевреји Панчева*, Панчево s. a, 3, 15.

¹⁵ М. Кон Ранић, *Јеврејска општина Панчево 1870-2017*, Панчево 2017, 8.

¹⁶ *Јевреји u Панчеву 1794-1872. Аналитички инвентар – тематски*, Панчево 2006, 5-11.

¹⁷ М. Митровић, *Јевреји у Банату (1716-1739)*, Панчево 2005, 27.

¹⁸ Д. Ивановић, *Српски учитељи из Хабзбуршке монархије у Србији (1804-1858)*, Београд 2006, 3.

економском моћи толико да је за своје духовне потребе подигла импозантан верски храм освећен 1910. године.¹⁹

Велико јеврејско упориште у Банату био је и град Зрењанин. У Великом Бечкереку је освештена нова, задивљујућа синагога 17. августа 1896. године, која је била одраз моћи и величине ове заједнице.²⁰ Југословенски Петровград²¹ био је станиште бројних јеврејских привредника, културних и спортских радника који су оставили најдубљи печат у историји овог банатског центра.²² Виноградарски предео Вршца, у коме је живела значајна јеврејска заједница атрактиван је био за продор капитала из других крајева земље, па је овде економски инвестирала у изградњу постројења фирма „Мирко Штајнер и синови“ из Вуковара, једно од највећих дрварских предузећа у Југославији.²³ Банатски Јевреји у свим приликама су исказивали лојалност према властима и солидарисали се са потребама државе и друштва, што се очитује и у карактеристичном говору бечкеречког *рабина* Давида Опенхајма (? – 1876) приликом дочека 1861. године великог жупана Торонталске жупаније Ласла Карачоњија (1806-1869): „Нарочито је то случај са Јеврејима, који су увек са искреном верношћу и приврженошћу, пожртвовањем и самоодрицањем љубили отаџбину, за чију су добробит и бол – историја је томе сведок – у сваком положају и свакој прилици показивали највернија осећања, и који ће и у новом, срећном обрту ствари, једном речју, новој ери која сада почиње, гледати и ишчекивати њено добро и њену судбину“.²⁴

Најстарији трагови присуства Јевреја или јудаизоване популације на тлу Бачке, пронађени су на археолошком налазишту у Челареву, где су ископани многобројни артефакти попут опека са урезаним симболима *меноре* и других типичних јеврејских

¹⁹ М. Просен, *Синагога у Панчеву (1907-1956)*, у: М. Рајнер, Р. Клајн, Е. Папо (ур), *Менора – радови радионице Јеврејска уметност и традиција*, Београд 2009, 77-94.

²⁰ Ф. Крчмар, А. Радловачки, А. Стефанов, *Зрењанин: догодило се на данашњи дан*, Зрењанин 2019, 28.

²¹ Велики Бечкерек је променио назив у Петровград 1935. године у част покојног краља Петра I Карађорђевића (1844-1921). Нови назив задржао је до 1946. године када је преименован у Зрењанин. (прим. аутора).

²² Примера ради, у веслачком спорту међуратне повести града истицао се члан локалног веслачког клуба Карло Фишер Луј, који је славу свога града и државе преносио и у суседну Румунију. *Северна стража*, Вел. Бечкерек, бр. 149, 1. август 1931, стр. 3.

²³ *Војводина*, Вршац, бр. 10, 6. март 1937, стр. 3.

²⁴ Ф. Крчмар, *Ласло Карачоњи и његово доба. Торонталска биографија у светлу новинских натписа (1854-1869)*, Ново Милошево 2019, 174-6.

предмета, који датирају са краја VIII и почетка IX века.²⁵ Од свих војвођанских регија, Бачка је била најнасељенија Јеврејима на чијој се територији до холокауста налазило чак 53 синагога и молитвених домова.²⁶ Суботица је била град са великим бројем јеврејских становника, који су имали знатан удео у градској привреди, култури, здравству, науци и другим друштвеним делатностима.²⁷ Први Јевреји населили су се у овај најсевернији бачки град давне 1775. године, у коме су нешто касније, 1786, основали своју општину.²⁸ Иако су претежно били дубоко привржени мађарској култури и националном сентименту, по уласку у југословенске државне оквире исказивали су лојалност новим властима и одржавали коректне односе са режимима, српским сународницима и српском црквом. Када је Суботицу посетио епископ Иринеј Тирић (1884-1955) поводом прославе откривања споменика цару Јовану Ненаду (?-1527), 26. новембра 1927. године сачекао га је и тамошњи *рабин* Јожеф Гершон који га је поздравио на хебрејском.²⁹ До избијања Другог светског рата у Југославији, у граду је живело преко 6.000 јеврејских становника, од којих је холокауст преживело нешто више од 1.000 њих.³⁰

Јевреји у Новом Саду живе готово од самог његовог настанка. Њима је власт 1749. године одобрила оснивање Јеврејске општине, која је тада бројала 100 чланова.³¹ Први Јевреји у највећи војвођански град населили су се још крајем XVII века, а до 1713. године већ су имали своју синагогу и гробље.³² Градску културну елиту, чијих се око 50% становништва до краја прве Југославије бавило земљорадњом³³, чиниле су и многобројне јеврејске породице, међу којима се истицала фамилија Шосбергер, која је својим новим изданцима пружала аристократско васпитање и престижно образовање.³⁴ У „Српској Атини“ Јевреји су одржавали добре односе и са српским грађанима и њиховим

²⁵ R. Bunardžić, *Izložba Menore iz Čelareva*, Beograd 1980, 21-2; J. Kovačević (ur), *Naučni skup Menore iz Čelareva (tekst diskusije prema stenografskim beleškama)*, Beograd 1983, 17.

²⁶ P. Šosberger, *Sinagoge u Vojvodini. Spomenica minulih vremena*, Novi Sad 1998, 119-20.

²⁷ M. Bašaragin (ur), *Sonja Licht: životna priča*, Novi Sad 2021, 11. На почетку XX столећа међу грађанима Суботице највише писмених је било међу Јеврејима (83,4%). Види: M. Bašaragin, *Znamenite Jevrejke Subotice*, Subotica 2020, 9.

²⁸ D. Jelić, *Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada*, Rukovet – časopis za književnost, umetnost i kulturu, 4-5 (1994), 2-79.

²⁹ Б. Стојковски, *Цар Јован Ненад. Живот, дело и наслеђе Црног Човека*, Будимпешта 2018, 171.

³⁰ *Subotica 1920-1944. Prilozi istoriji subotičkih Jevreja*, Subotica 2014, 159.

³¹ P. Šosberger, *Novosadski Jevreji. Iz istorije jevrejske zajednice u Novom Sadu*, Novi Sad 1988, 13-6.

³² R. Sremac, *Jevrejske porodice u Novom Sadu i okolini*, Šid 2019, 5.

³³ Б. Максимовић, *Нови Сад данас и сутра*, Годишњак Матице српске, (1938), 121-132.

³⁴ S. Savić, *Veri Šosberger u spomen*, Novi Sad 2000, 5.

националним институцијама, што се види и по томе да су многи од њих финансијски помагали рад Српске велике гимназије у Новом Саду још у аустроугарско доба.³⁵

Трећи велики јеврејски центар у Бачкој био је Сомбор у коме је још 1828. године основано погребно друштво *Хевра Кадиса*³⁶, где је 1861. године живело 211 Израелићана, а 1929. већ 1.167³⁷, док је монументална синагога сазидана далеке 1864. године.³⁸ У оближњем Светозар Милетићу живела је такође заједница Јевреја која је још 1810. године бројала 30 глава.³⁹ На подручју Бачке Паланке први Јевреји се досељавају и настањују почевши од последње три деценије XVIII века.⁴⁰ Половином XIX века већ живе и у Деспот Сент Ивану, где их је пописано 11 на попису 1857. године, а овдашњи Јевреји су такође градили добре односе са етнички разноврсним суседима, па је тако неколицина њих, нешто касније и новчано помагала српске устанике у Босни и Херцеговини.⁴¹ Јевреја је још од почетка XIX века било и у другим варошицама централне Бачке: у Кули, Врбасу, Црвенки, Савином Селу, Крушчићу и Куцури.⁴²

Срем је такође припадао ашкенаској „интересној сфери“ настањења, са изузетком Земуна који ће, стицајем историјских околности, пружити добродошлицу и већој групи

³⁵ *Извештај о српској великој гимназији у Новом Саду за школску годину 1886/7.*, Нови Сад 1887, 38-41; *Извештај о српској великој гимназији у Новом Саду за школску годину 1887/8.*, Нови Сад 1888, 29-31; *Извештај о српској великој гимназији у Новом Саду за школску годину 1894-95.*, Нови Сад 1895, 23, 25-7; *Извештај о српској великој гимназији у Новом Саду за школску годину 1897.-98.*, Нови Сад 1898, 48, 51-2; *Извештај о српској великој гимназији у Новом Саду за школску годину 1898.-99.*, Нови Сад 1899, 43, 45-6; *Извештај о српској великој гимназији у Новом Саду за школску годину 1900-1901.*, Нови Сад 1901, 78, 82-3; *Извештај о српској правосл. вел. гимназији у Новом Саду за школску годину 1903/1904.*, Нови Сад 1904, 47, 50-1; *Извештај о српској правосл. великој гимназији у Новом Саду за школску годину 1909.-1910.*, Нови Сад 1910, 97-9; *Извештај о срп. правосл. вел. гимназији у Новом Саду за школску годину 1901-1902.*, Нови Сад 1902, 38-9; *Извештај о српској правосл. великој гимназији у Новом Саду за школску годину 1913-1914.*, Нови Сад 1914, 70-1; *Извештај о српској правосл. великој гимназији у Новом Саду за школску годину 1907/1908.*, Нови Сад 1908, 58-9. Међу јеврејским приложницима наилазимо на бројна имена истакнутих новосадских грађана као што су Мајер, Гавра Пресбургер, Давид Блау, Теодор Хирш, Бернхард Фишер, Давид Крауз - Балог, Стеван Шосбергер, Мориц Офнер, Давид Кенигштетлер, Алмослино, Филип Полак, Едуард Левингер, браћа Бреслауер, браћа Шварц, Карло Кон, Гизела Фишер, Самуило Крауз, Јанка Дајч, Руби Симон, Јул. Лебен, Гринвалд, Ј. и Ј. Шосбергер, Мартин Розеншток, Тереза Шварц, Ј. Штајнфелд, Сингер, Ервин Полак, Арнолд Гутман, Лајош Фрајнд, Херман Грос, Мориц Кон, Шандор Фишер, Елза Кон, Симон Рајнер, Роберт Кон, Адолф Леви, Оскар Клајн, др Леви, Сигмун Касовиц, Штрасер и Кениг, Груби, Екштајн, Крисхабер, И. Голдберг, Еде Брил и др.

³⁶ S. Guttman, *A Szombori Zsidok története. A Chevra Kadisa száz éves fenállása alkalmából*, Szombor 1928, 119.

³⁷ М. Љубоја, Љ. Бачић, *Кад тишина одјекује*, Сомбор 2019, 16, 20.

³⁸ М. Beljanski, *Jevreji venčani u Somboru (1886-1942)*, Sombor 1995, 5.

³⁹ М. Beljanski, *Najstarije poznate jevejske porodice iz Nemešmilitiča*, Sombor 1994, 4.

⁴⁰ R. Sremac, *Jevrejske porodice u Vačkoj Palanci i okolini*, Šid 2019, 5.

⁴¹ В. М. Каљевић, *Светојовановска црква у Деспотову*, Деспотово 2019, 61, 91.

⁴² Р. Сремац, *Јевреји централне Бачке током прве половине 19. века*, Нови Сад 2020, 6.

отоманских Сефарда и постати њихов трајни дом. На почетку XIX века, 1802. године, у њему је живело 157 Јевреја⁴³, а њихов број ће даље расти, нарочито након Карађорђевог (1768-1817) освајања Београда, одакле ће многе јеврејске избеглице прећи у овај град. Овај погранични град био је дом највећој скупини Јевреја у Срему током XVIII и прве половине XIX века⁴⁴, у коме је ашкенаска синагога подигнута 1863. године, а нешто касније, 1871. град је добио и сефардски храм.⁴⁵ Од претпрошлог века земунски Јевреји су били посвећени грађанском активизму па се неколицина њих налази и међу оснивачима локалног добровољног ватрогасног друштва, основаног 1870. године.⁴⁶ У Сремској Митровици и Руми бројнија јеврејска заједница конституише се од половине XIX столећа, тако да ће у оба града од 70-их година бити основане богоштовне општине⁴⁷, а од почетка XX века Сремску Митровицу ће красити и неокласицистичка синагога, до темеља разрушена 1941-42. године⁴⁸, док су Румљани синагогу подигли тек 1935. године.⁴⁹ Сремски Јевреји, за разлику од својих сународника у суседној Бачкој, нису били изложени мађаризацији. Напротив, били су склонији изградњи добросуседских односа са локалним већинским српским живљем, улазећи у њихова друштва и установе, бивајући њихови чланови и потпорници.⁵⁰ У исто време, у суседном Илоку су основане две јеврејске општине – ашкенаска (неолошка) и ортодоксна.⁵¹ Вуковарски Јевреји живели су у слози са словенским суграђанима, излазећи у сусрет и потребама њихових заједница, па су тако после Првог светског рата, међу новчаним дародавцима за набавку звона за потребе

⁴³ Р. Љушић, *Оријентални новинар, европски политичар Димитрије Давидовић (1789-1838)*, Београд 2006, 15.

⁴⁴ С. Гавриловић, *Јевреји у Срему у XVIII и првој половини XIX века*, Београд 1989, 78.

⁴⁵ D. Fogel, *Jevrejska zajednica u Zemunu. Hronika (1739-1945)*, Zemun 2007, 17-8.

⁴⁶ N. Fogel, *Učešće Jevreja u razvoju dobrovoljnog vatrogastva u Zemunu. Posvećeno Jakovu – Žaku Čelebiju*, Zemun 2017, 9-10. Протокол о конституисању добровољног ватрогасног друштва у Земуну потписали су и Јевреји Филип Херцл, Леополд Кон, Саламон Леви, Мориц Мајер, Самуел Кон, Асриел Хаим, Саламон Нисим и Јосеф Маркс.

⁴⁷ R. Sremac, *Jevrejske porodice u Sremskomitrovačkom i Rumskom rabinatu*, Šid 2018, 4-5.

⁴⁸ J. Dražić, *Jevreji u Mitrovici*, Sremska Mitrovica 1998, 33-4.

⁴⁹ Б. Пауковић, *Румски Јевреји*, Рума 1996, 4.

⁵⁰ *Извештај Српске трговачке омладине Омладинске трговачке школе и Књижнице и читаонице за годину 1933-1934*, Рума 1934, 32, 42, 66-7, 84-8, 96-100. Румљани Артур Гликстал, Бела Рот, Милан Кон, Павле Хандлер, Дезидер Шлезингер, Самуел Полачек, Лео Кауфман, Ферко и Едуард Херцог, браћа Вајс, Виктор Пинкас и многи други били су чланови и помагачи Српске трговачке омладине у Руми, њеног Дома, њене Књижнице и читаонице и месне Омладинске трговачке школе.

⁵¹ R. Sremac, *Židovske obitelji u Iločkom rabinatu*, Пок 2018, 10.

тамошње српске православне цркве била и јеврејска лица.⁵² У Шиду се први Јевреји помињу још од прве половине XVIII века, али њихово континуирано насељавање датира од половине следећег столећа.⁵³ Били су, попут осталих својих сународника, посвећени заједници и њеним колективним интересима, па тако тамошњи *рабин* Абрахам Лустиг (1806-1874) у тестаменту није пропустио да завешта део новца јеврејском друштву „*Хевра Кедуша*“ у оближњем Вуковару.⁵⁴

Досељавање Јевреја на тло Славоније у модерно време одвијало се у периоду од краја XVIII и током читавог XIX столећа, што је било скопчано и са добијеним слободама и стеченим правима настањивања које им је пружио царски Беч. У плодну равничарску област пристизали су Јевреји из Мађарске, Чешке, Галиције и осталих области Средње и Источне Европе. Крајем XVIII века у Осиек и околину досељавају се и стално настањују први Јевреји, па их је према попису из 1800. године у Осиечком котару било само 23, односно пет породица.⁵⁵ У највећем граду ове регије, Осиеку, локални Жидови су попут својих сународника на ширем југословенском и средњоевропском тлу потпуно срасли са завичајном средином и њеним живљем, учествујући активно у друштвеном животу, интегрисани и посвећени општем напретку и добробити грађана. Помагали су становништво и јавне установе, попут апотекара Франка, који је бесплатно снабдевао апотекарским материјалом осиечку Соколану⁵⁶, били међу оснивачима добротворних друштава попут „Друштва за подупирање сиромашних и вриједних учитељских приправника“.⁵⁷ У заједничкој јужнословенској држави осиечки јеврејски књижевник хуманистичких начела Хуго Крисхабер (1872 – 1942/1945) глорификовао је братство њених племена кроз стихове: „Мићо, Мошо, Мујо, Мато, - права Твоја све су браћа, јер Ти

⁵² Прилоге су дали Игњат Шен, Н. Адлер из Загреба и Хајер и Ледер такође из Загреба. Види: Ј. Козобарић, *Споменица Српске православне цркве у Вуковару пригодом прославе двеста годишњице*, Вуковар 1936, 15, 17, 19.

⁵³ Р. Сремац, Е. Клајн, *Јевреји у Шиду*, Шид 2014, 15-8.

⁵⁴ Р. Сремац (пр), *Изабрани шидски тестаменти*, Шид 2015, 35-6.

⁵⁵ Лј. Добровшак, *Жидови у Осиеку од досељивања до краја Првога свјетскога рата (Прилози за проучавање повјести града Осиека)*, Осиек 2013, 40.

⁵⁶ *Izveštaj Sokolskog društva Osijek matica o radu u godini 1934 sa historijom društva*, Осиек 1935, 52-3.

⁵⁷ *Izveštaj kr. muške učiteljske škole u Osijeku koncem školske godine 1895./96.*, Осиек 1896, 47; *Izveštaj kr. velike gimnazije u Osijeku za školsku godinu 1910./11.*, Осиек 1911, 99-103. Оснивачи, утемељитељи и приносици поменутог Друштва од Јевреја су били Дане Херман, Драгутин Нојман, Хуго Шпицер, Хуго Кон, Хинко Шик, Лавослав Селингер, Јулије Спрингер, Јулије Свећенски и други.

срце сухо злато, које живот право схваћа“.⁵⁸ У Вировитицу се Јевреји почињу настањивати од 1790. године и њихов ће број временом расти, да би пред холокауст достигао негде око 300.⁵⁹ У поменутом периоду, почевши од почетка XIX века постепено је растао и број жидовских становника славонског града Пожеге, у коме је први јеврејски житељ пописан далеке 1804. године.⁶⁰

У Хрватску су се досељавали Јевреји из разних европских покрајина. Ашкенази, којима је припадао најбројнији део хрватског јеврејства, досељавали су се из Чешке, Словачке, Мађарске, Пољске, Аустрије и Русије, а Сефарди су се усељавали из Османског царства, Босне и Херцеговине, Србије.⁶¹ У Хрватској су Јевреји најбрже подлегали интеграцији у националне, политичке и економске оквире и у том процесу ишли толико далеко да су умели и да се асимилију, па чак да њима овлада и дух самопорицања. Најдрастичнији пример показује животна и политичка путања осигечког јеврејског адвоката др Јосипа Франка (1844-1911) који ће основати политичку странку на темељима екстремне деснице и великохрватства, а своје политичке погледе почети да излаже још од 1876. године, када је почео да издаје лист „Agrarier Presse“.⁶²

Јевреји су значајно утицали на развој и преобликовање хрватског друштва, оставивши видљив печат у модерној градској архитектури, уметности и култури, попут Дојча, Клајна, Шена, Маркса и Ковачића.⁶³ И у мирнодопским и у ратним временима држали су се лојално према Загребу и Бечу, неретко показујући великодушност пружајући финансијску потпору разним градским службама и установама. Тако су, рецимо, међу утемељивачима загребачког „Друштва за помагање сиромашних учитељских приправника“ били и јеврејски професори, адвокати, индустријалци, трговци и

⁵⁸ Н. Krishaber, *Po stazama života. Pjesme. Domišljaji. Posmatranja*, Zagreb 1934, 19.

⁵⁹ Ž. Weiss, *Židovi Virovitice i okolice 1790.-2011.*, Virovitica 2011, 35-6.

⁶⁰ А. Budaj, *Vallis Judaea. Povijest požeške židovske zajednice*, Zagreb 2007, 33.

⁶¹ S. Tatalović, *Nacionalne manjine u Hrvatskoj*, Split 2005, 10.

⁶² М. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1973, 197-8. Историчар Ален Ц. П. Тејлор (1906-1990) закључује: „Као и обично, најфанатичнији заговорници таквог строгог патриотизма били су конвертити: Франк, вођа Чисте странке права, био је Јеврејин који је постао Хрват због свог клерикалног ентузијазма“. Његова Чиста странка права проводила је жестоку агитацију мржње према Србима: „Било је једно вријеме кад се писало да треба све Србе сјекиром утући“. Његов унук Еуген Дидо Кватерник (1910-1962) одговоран је за насилно усмрћивање више десетина хиљада Јевреја и Срба за време постојања злогласне НДХ. Види: А. Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809-1918. Историја Аустријске царевине и Аустроугарске*, Београд 2001, 213; Ч. Попов, *Велика Србија. Стварност и мит*, Сремски Карловци – Нови Сад 2007, 91; J. Eventov, *Istorija Jevreja Jugoslavije (I). Od davnine do kraja 19. vijeka*, Tel Aviv 1971, 48.

⁶³ В. Gunjević, Р. Matvejević, *Tko je tu, odavde je. Povijest milosti*, Zagreb 2010, 111, 113, 115.

привредници Гринвалд, Кенигзберг, Кугли, Дојч, Пристер, Шрајнер и Шварц.⁶⁴ Било их је у редовима, малтене свих хрватских грађанских друштава и струковних удружења. Тако су чланови „Хрватског стенографског друштва“ били јеврејске књиговође Отон и Мирко Шлезингер, те други⁶⁵, а у одбору „Хрватског друштва за унапређење узгоја“, још почетком XX века чланицом је била учитељица израелитске школе Тинка Росенберг.⁶⁶

Загреб је у међуратној Југославији био град са убедљиво најбројнијом јеврејском популацијом. Поред најјаче ашкенаске општине, која је обухватала Кр. слоб. и главни град Загреб и срезове: Загреб, Велика Горица, Св. Иван Зелина, Стубица, Самобор и Дугосело⁶⁷, у њему су постојале и засебне општине сефардског и ортодоксног обреда. Град је био станица културног дешавања у коме су обитавале и јеврејске породице племићког рода, које су биле домаћини окупљања одабраног света, о чему српски пијаниста јеврејског порекла Андреја Прегер (1912-2015) бележи у својим сећањима: „Поводом мојих првих наступа, спомињем да сам једном био позван на добротворну чајанку код госпође Тилде пл. Дојч-Мацелшки. Била је то богаташка јеврејска породица, а Тилда велики дечији добротвор“.⁶⁸

На подручју Босне и Херцеговине вековима ће Сарајево држати и сачувати примат унутар јеврејске заједнице, чији значај никада није опадао, иако је руски путописац Александар Ф. Гиљфердинг (1831-1872) средином XIX века навео: „То је народ сиромашан и мало значи у граду“.⁶⁹ Напротив, временом је ширио своју моћ и утицај и ван природних и историјских граница Босне. Сарајево је постало велики јеврејски центар на Балкану, трећи град у међуратној Југославији по броју јеврејског становништва, у којем је сваки пети до шести грађанин био Мојсијевац.⁷⁰ Потребне многобројних верника задовољавало је неколико храмова у граду, али је и то било недовољно, па је 1930. године, за мандата председника ЈВО Аврама Мајера Алтарца (1878-1941), подигнута велелепна и

⁶⁴ *Izveštaj o Kr. Muškoj učiteljskoj školi i vežbaonici u Zagrebu na svršetku školske godine 1917.-1918.*, Zagreb 1918, 26-30.

⁶⁵ *Stenograf – glasnik Hrvatskog stenografskog društva u Zagrebu*, br. 4, prosinac 1940, str. 32.

⁶⁶ V. Košćević, *Hrvatsko društvo za unapređenje uzgoja. Spomen-knjiga o idejama i radu društva od osnutka mu 1.904. do 1.908.*, Zagreb 1908, 56-7.

⁶⁷ *Pravila Jevrejske vjerskopovjedne općine u Zagrebu*, Zagreb 1931, 3.

⁶⁸ A. Preger, *Stoleće uz muziku*, Beograd 2011, 7.

⁶⁹ A. Ф. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Београд 1996, 74.

⁷⁰ M. M. Damjanović, *Jewish students of the State women's grammar school in Sarajevo during the school year 1934/35*, *El Prezente – Journal for Sephardic studies*, 11 (2017), pp. 67-92.

помпезна сефардска богомоља.⁷¹ Од почетка XX века па све до Другог светског рата, у Сарајеву и још неким градовима Босне излазило је неколико јеврејских периодичних публикација на српско-хрватском и јеврејско-шпанском језику, што је још један показатељ степена националне свести и културно-економске развијености тамошњих Сефарда.⁷² Живећи у окружењу хришћана и муслимана, сарајевски Јевреји су долазили у свакодневни интензивни пословни и комшијски однос са нејеврејским суседима, те су из разлога заштите своје позиције и изградње бољег имиџа у њиховим очима, неретко иступали позитивно према њиховим колективним интересима, новчано помажући њихове просветне, хуманитарне, националне, верске и друге иницијативе и установе. Два водећа муслиманска удружења у Босни, „Гајрет“ и „Хуријет“, за легаторе и утемељиваче имала су и лица јеврејског рода.⁷³ Активни су били и у свим грађанским друштвима па је тако у градском огранку Ферилалног савеза челну улогу вршио Едо Фишер.⁷⁴ Према државним институцијама и репрезентима власти држали су се лојално, те су тако, рецимо, приликом смрти прослављеног војводе из периода Првог светског рата Степе Степановића (1856-1929) телеграфске изјаве саучешћа ожалашћеној породици покојника упутили сарајевско Јеврејско културно просветно друштво „Беневоленција“, Јеврејска вјероисповједна општина сефардског обреда у Сарајеву, Јеврејска општина Зворник и Јеврејска општина Бијељина.⁷⁵

Без обзира на јеврејску сусретљивост и пружену руку, пожељно је било бити обазрив у односима са муслиманима и римокатолицима код којих су неретко испољавани антисемитски иступи, о чему говори Сарајлија Цадик Данон (1923-2009) који се са тим сусрео још у школској клупи: „Док смо живели у Сарајеву, где сам завршио четири разреда основне школе, понављали су се слични напади од стране католичке и

⁷¹ *Споменица Сарајево године 1930 – 5690*, Сарајево 1930, 13.

⁷² Е. Tauber, *Jevrejska štampa u BiH 1900-2011*, Sarajevo 2011, 15.

⁷³ Утемељивач „Хуријета“ био је апотекар Изидор С. Леви. За великог добротвора (легатора) „Гајрета“, уписала се „Творница цигарпапира С. Д. Алкалај“. Међу добротворима се налазе „Алкалај и комп.“, Сидо Алкалај, Аврам Д. Салом, Јозеф З. Данон, а утемељачи су били и Даниел Салом, Алберт Хиршл, „Шахинагић, Салом и друг“, Даниел Самоковлић, Шанто Алтарац итд. В. Omersoftić, „Hurijet“, u: *Gajret kalendar za godinu 1941. 1359-1360 po hidžri*, Sarajevo 1940, 315-321; Х. Хумо (ур), *Споменица двадесетипетогодишњице Гајрета 1903-1928*, Сарајево 1928, 49-51, 54-6 (табеларни преглед посебно пагиниран)

⁷⁴ *Naša domovina – organ Ferijalnog saveza*, Beograd, br. 11, novembar 1924, str. 13.

⁷⁵ А. Стојковић, Ђ. Митровић (пр), *Споменица војводе Степе Степановића*, Београд 1989, 183, 194, 225, 233.

муслиманске деце, док су православци били пријатељски наклоњени према мени“.⁷⁶ Делећи са њима заједнички физички простор, Јевреји ипак нису делили свој унутрашњи свет, назоре, обичаје и духовни биоритам. Дobar познавалац прилика у Босни, Иво Андрић (1892-1975) бележи управо те посебне, паралелне - магнетне игле које су показивале различите вредносне оријентире: „Ко у Сарајеву проводи ноћ будан у кревету, тај може да чује гласове сарајевске ноћи. Тешко и сигурно избија сат на католичкој катедрали: два после поноћи. Прође више од једног минута (тачно седамдесет пет секунди, бројао сам) и тек тада се јави нешто слабијим али продорним звуком сат са православне цркве, и он искуцава своја два сата после поноћи. Мало за њим искуца промуклим, далеким гласом сахат-кула код Бегове џамије, и то искуца једанаест сати, аветињских турских сати, по чудном рачунању далеких, туђих крајева света! Јевреји немају свога сата који искуцава, али бог једини зна колико је сада сати код њих, колико по сефардском, а колико по ашкенаском рачунању. Тако и ноћу, док се спава, у бројању пустих сати глувог доба бди разлика која дели ове поспале људе који се будни радују и жалосте, госте и посте по четири разна, међу собом завађена календара, и све своје жеље и молитве шаљу једном небу на четири разна црквена језика. А та разлика је, некад видљиво и отворено, некад невидљиво и подмукло, увек слична мржњи, често потпуно истоветна са њом“.⁷⁷ До нацистичке окупације града 1941. године његови јеврејски житељи у муслиманским суграђанима ће већ препознати највећу опасност и извор страха по свој даљи опстанак. Српски регрути боравећи у том граду пре него што ће Врховна команда капитулирати, приметили су „...да се десет хиљада тамошњих јевреја боји више својих муслиманских суседа, него немачке војске која се очекује“.⁷⁸

Сарајевска јеврејска заједница препознатљива је по поседовању изузетно драгоцене средњовековне илуминиране рукописне књиге, тзв. Сарајевске *Хагаде*, која је била у власништву породице Коен, а похрањена је од 1894. године у Земаљском музеју.⁷⁹ Сарајево баштини и једно од најстаријих јеврејских гробаља у Европи, подигнуто у XVI

⁷⁶ С. I. Danon Braco, *Sasečeno stablo Danonovih*, Београд 2007, 38.

⁷⁷ Х. Зундхаузен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд 2009, 244-5.

⁷⁸ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку 1492-1992*, Београд 2007, 445.

⁷⁹ Е. Verber, *Sarajevska Hagada*, Београд – Сарајево 1983, 18.

веку, највећи јеврејски сакрални комплекс у Европи, после прашког гробља.⁸⁰ О њему ће наш нобеловац Иво Андрић изрећи: „То је трагична географија ових људи који у већини нису желели да упознају много више од своје вароши, своје куће и своје радње. Ту је симболична гробница уништених и искорењених наших Сефарда“.⁸¹ Нова реалност у Босни и Херцеговини од османског повлачења постали су Ашкенази, који су у њу продирали са Хабзбуршким царством, коме је одређена окупација ове османске покрајине на Берлинском конгресу 1878. године, за коју је британски премијер јеврејског порекла Бенџамин Дизраели (1804-1881) нашао оправдање у чињеници да је Беч дуже од три године издржавао око 150.000 босанскохерцеговачких избеглица, те је тиме најпозванији да заведе ред и мир на њеном тлу.⁸² Све до политичке интеграције у јужнословенску државу после завршетка Првог светског рата, у Босни и Херцеговини владали су феудални друштвени односи, са повлашћеним исламским земљопоседницима и зависним кметовским становништвом, претежно регрутованим од хришћанских поданика. Док су кметови и феудалци могли бити и православни, римокатолици и муслимани, дотле су Јевреји постајали спахије, али никако не укмећено становништво, пре свега због искључивог насељавања градских средина и обављања привредних делатности типичних за урбани начин живота. У Бањалучком котару 1911. године било је шесторица јеврејских спахија, у петровачком и бихаћком по један, итд.⁸³

Из Сарајева су се Сефарди раширили у унутрашњост Босне и Херцеговине, па тако, до 1910. године, од 66 градских општина Јевреја није било само у четири (Горњи Вакуф, Гламоч, Чапљина и Крешево).⁸⁴ У Мостару је тада било пописано 254 сефардских и ашкенаских Јевреја⁸⁵, у Бијељини 429, у Тузли 348, Брчку 182, а у Зворнику 148 Јевреја.⁸⁶ У многим местима у унутрашњости Босне живело је само по неколико јеврејских породица, а у Дрвару је до 1941. године само једна јеврејска породица била житељ овог

⁸⁰ В. Коџемџакин, *Јеврејска заједница Босне и Херцеговине*, Сарајево, s. a, s. p.

⁸¹ Д. Савић Бенгијат, Ж. Ђукић Перишић, *Јеврејски портрети у делима Иве Андрића*, Toronto 2005, 82.

⁸² М. Војводић, *Путеве српске дипломатије. Огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Београд 1999, 16.

⁸³ *Споменица Петра Кочића*, Београд 1928, 77, 94-6.

⁸⁴ А. Врка, *Nisim Albahari, tragični revolucionar*, Тешањ 2018, 23.

⁸⁵ V. Isaić, *Put prognanih. Od Mostara do Raba 1942. – 1943.*, Split 2003, 9.

⁸⁶ I. Karabegović, *Osnovni podaci o Jevrejima Bijeljine od doseljenja do 1941. godine*, u: M. Nežirović, B. Nilević, M. Rizvić (ur), *Sefarad 92 – Zbornik radova*, Sarajevo 1995, 79-91.

места.⁸⁷ У босанском граду Варешу живео је апотекар Хајим Алтарац (1895-1963), велики хуманиста и добротвор, који је слободно живео у граду током Другог светског рата, заштићен од грађанства, истовремено помажући своје сународнике који су завршили у логорима, чинећи тако јединствен пример.⁸⁸ Херцеговачка регија, чија природна морфологија није погодивала фертилности и с њом повезаном демографском, урбаном и привредном развоју, није била интересантна Јеврејима за масовније настањивање. Сем Мостара, водећег насеља ове пасивне средине, у мање насељеним местима живео је изузетно мали број Јевреја, што се може сагледати и по томе што је из те регије током НДХ окупације у Другом светском рату пострадало укупно само 85 Јевреја.⁸⁹ Да их је било и у омањој Фочи сведочи постојање тамошње „Чифутске махале“.⁹⁰

Територија Србије баштинила је минорну јеврејску популацију још од периода зрелог средњег века. За разлику од земаља западног хришћанства, средњовековна Србија није знала за инквизицију, истрагу вештица и прогоне Јевреја.⁹¹ Средњовековно српско краљевство одржавало је везе са јеврејском библијском постојбином, где је богобојажљиви српски краљ Стефан Урош II Милутин (1253-1321) основао српски православни манастир Св. архангела Михаила и Гаврила у Јерусалиму⁹², а његов унук, краљ и цар Стефан Урош IV Душан (1308-1355) планирао да у духовном хришћанском центру оснује манастир Св. Архангела, да би одустао од датог завета и истоимени монашки дом подигао у Метохији, у царском Призрену.⁹³ Промишљајући о Немањићким духовним спонама са Светом земљом на свом пропутовању кроз Палестину тридесетих година XX века, српски књижевник и југословенски дипломата Јован Дучић (1874-1943) запазио је особеност која их је красила у односу на суседе и словенство: „Овакву побожну

⁸⁷ Ј. Албахари – Кривокућа, *Незаборавна сјећања*, у: В. Лукић (ур), Први округли сто Злочини геноцида Независне Државе Хрватске на Козари и Поткозарју у Другом свјетском рату, Бања Лука 2014, 169-186.

⁸⁸ S. Biletić, A. Hujdur (pr), *Pisma Hajimu Altarcu iz koncentracionih logora u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 2010, 9-11.

⁸⁹ Ј. Мирковић, *Жртве рата 1941-1945. рођене на подручју Херцеговине*, у: В. Лукић (ур), Злочини Независне државе Хрватске над Србима, Јеврејима и Ромима 1941-1945 године на простору Херцеговине. Зборник – округли сто, Бања Лука 2014, 27-73.

⁹⁰ *Гласник Феријалног Савеза*, Београд, бр. 6 и 7, јануар и фебруар 1924, стр. 7.

⁹¹ Р. В. Катић, *Српска средњовековна медицина*, Горњи Милановац 1990, 1.

⁹² Р. Никчевић (ур), *Манастир Бањска*, Београд – Цетиње 2011, 19.

⁹³ Р. Никчевић (ур), *Манастир Свети арханђели*, Београд – Цетиње 2011, 7.

везу са Палестином није у то време имао ниједан други словенски народ. Добро је ову чињеницу подвући као крупни документ за моралну историју српског народа“.⁹⁴

Но, то нису били први сусрети Срба са јеврејском домовином на Блиском Истоку. Духовни вођ и политички ујединитељ Срба Свети Сава (1175-1236) побуђен духовним потребама путовао је у два наврата у Јерусалим и околна древна јудејска места.⁹⁵ И каснији српски средњовековни владари по пропасти Душановог царства, изгледа да су имали додира са јеврејским живљем. Зет кнеза Лазара Хребелјановића (1329-1389) био је бугарски цар Јован Шишман (?-1395), чија је мајка била Јеврејка Теодора - Сара, друга супруга бугарског цара Ивана Александра (1331-1371), шурака цара Душана⁹⁶, чија ће двобрачност изнедрити мушке наследнике који ће још за његова живота допринети децентрализацији бугарске државе и сукобима супротстављених фракција.⁹⁷ Такође је деспот Стефан Лазаревић (1377-1427) преко Дубровчана користио услуге њиховог општинског лекара, неког Данијела из Вероне.⁹⁸ Благонаклон однос према Јеврејима исказује у другој половини XV века и фрањевац из Сребренице Ђорђе Драгишић (1455-?) који се противио спаљивању јеврејских књига у католичкој екумени.⁹⁹

По паду српске деспотовине, затичемо Јевреје током XVI столећа у руднику Кучајна, где су имали значајну улогу, бивајући финансијери, занатлије, закупници и управници рудника.¹⁰⁰ За време османске политичке доминације у Београду је живела конзистентна јеврејска заједница која је имала своју махалу, за коју османски путописац Евлија Челебија (1611-1682) каже: „У близини ових махала покрај тврђаве (кал`а) станују Јевреји“.¹⁰¹ У XVII столећу у Београду живи и ствара веома утицајни и широм Европе поштовани рабин Јосиф Алмоснино (1642-1689).¹⁰² Током дводеценијске немачке управе

⁹⁴ Ј. Дучић, *Градови и химере*, Београд 2005, 225.

⁹⁵ П. Ј. Годоровић, *Св. Сава као политичка личност*, Битољ 1922, 19-21; А. А. Бркић, *Тивоти Срба светитеља под сводовима цркава Пећке патријаршије*, Београд 1984, 14, 16; А. Радовић и др. (ур), *Свети Сава принц и просветитељ*, Цетиње – Београд 2007, 52; М. Благојевић, *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд 2004, 126.

⁹⁶ R. Davidović, *Jevrejska čitaonica 1929-1941*, Beograd 2016, 143.

⁹⁷ Д. Попов, И. Божилов, Ц. Георгијева, К. Косев, А. Пантев, И. Баева, *Историја Бугарске*, Београд 2008, 114-5.

⁹⁸ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 2006, 95-6.

⁹⁹ Ч. Антић, Н. Кеџмановић, *Историја Републике Српске*, Београд 2016, 61.

¹⁰⁰ С. Ђирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад 2002, 189-90.

¹⁰¹ Е. Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo 1973, 84.

¹⁰² Z. Pantelić, *Porodica Almuzlino od XIII do XX veka*, Beograd 2021, 30-8.

Београдом у XVIII веку у њему су живеле заједнице и турских и немачких Јевреја.¹⁰³ Дубљи и интензивнији односи два народа изграђују се по обнови српске државности у новом веку. Карађорђева устаничка војска за потребе ратовања наоружање је могла набављати само од својих северних суседа. Због аустријских онемогућавања испоруке већ порученог оружја, вождова депутација је у разговору са секретаром царске канцеларије Валенбургом, између осталог замолила дозволу набавке оружја и муниције, што је саговорник одбио.¹⁰⁴ Зато су се устаници окренули земунским Јеврејима, чији су им трговци лиферовали наоружање и муницију.

У првом потпунијем попису становништва које је спровела млада, полузависна српска кнежевина регистровано је око 2.000 Јевреја унутар њених граница, које су пружале кров над главом близу 815.075 људи.¹⁰⁵ Господар аутономне Србије, кнез Милош Обреновић (1780-1860) у свом најближем окружењу држао је поједине Јевреје који су му били људи од поверења, попут италијанског поданика Бартоломеа Силвестра Куниберта (1800-1851) из Савиљана, који му је био лични лекар и политички саветник¹⁰⁶ и Лазара Левензона из Видина који му је био кројач.¹⁰⁷ Јеврејска заједница у Београду, осим страдања у устаничким борбама за престоницу, нарочито је била изложена страдању приликом османског бомбардовања града 1862. године, када је дошло до исељавана великог броја њених припадника у оближња места у суседној Хабзбуршкој држави, попут Земуна, Панчева, Куле и других.¹⁰⁸ Пуну равноправност, благонаклоно држање и разумевање српски Јевреји ће уживати након Берлинског конгреса, а династичком променом на српском трону, однос новог владара Петра Карађорђевића биће још отвореније срдчан и топао, чему у прилог иде и одлука српских власти током изгнанства у Првом светском рату да усвоје Балфурову декларацију, чиме је Србија била прва земља на свету која је званично подржала ционистички циљ обнове јеврејске државности.¹⁰⁹

¹⁰³ Д. Ј. Поповић, *Грађа за историју Београда од 1711-1739 год.*, Београд 1935, 226.

¹⁰⁴ Р. Љушић, *Вожд Карађорђе. Биографија*, Београд 2003, 126.

¹⁰⁵ Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830-1839*, Београд 2004, 76.

¹⁰⁶ А. Тамбора, *Кавур и Балкан*, Београд 2007, 101.

¹⁰⁷ Ч. Маринковић, *Јевреји у Београду (1521-1942)*, Београд 2020, 12.

¹⁰⁸ Х. Хелфгот, *Прилог историји Јевреја у Београду. Бомбардовање Београда 1862 г.*, у: D. A. Levi – Dale, A. Klein (ur), *Jevrejski narodni kalendar 5699 1938-39*, Beograd – Zagreb 1938, 56-61.

¹⁰⁹ Z. Pejašinović, *Cionistički pokret od Bazelske do Balfurove deklaracije*, Beograd 1997, 107.

Вековима су Дорћол и Зерек били делови Београда густо начичкани јеврејским живљем: „Како је већина Сефарда, то јест, такозваних шпанских Јевреја, становала у овом увећаном Дорћолу, учешће Јевреја међу ученицима Прве мушке гимназије и Реалке било је много веће од београдског просека. Тако је међу 12 ученика уписаних у пети разред Реалке у јесен 1929. године било 4 Јевреја и још 1 католик и 1 протестант“.¹¹⁰ Престонички Јевреји Србије пробијали су оквире своје махале и заједнице почевши од друге половине XIX века, и најпре стидљиво, појединачно и незапажено ступали у српско друштво, да би временом то зближавање попримило обриси масовности. Оно је било омогућено тиме што их већинско друштво није везало у окове гета и било према њима сношљиво и добродушно. Такав неубичајен третман у европским оквирима приметио је аустроугарски путописац јеврејског порекла Феликс Каниц (1829-1904): „Међутим, мада тамо поред Солунске улице, која својим именом подсећа на српске тежње, налазимо Јеврејску, Мојсијеву и друге улице са именима из старог завета, у Београду нема гета. Србин, који је вековима страдао од верског фанатизма, врло је толерантан, па чак и у најотменијим четвртима града Јевреји имају храм, лепе куће и богате радње. Питање је само слободног избора да ли ће Јеврејин старога кова и данас најрадије становати у близини својих школа и богомоља у Аврамовој улици или ће ићи у дорћолску синагогу, грађену око 1820, мада већ и у њу продире дух новог времена; године 1896. њена велика лађа и чак осмокраки олтарски полијелеј подешени су за увођење електричног осветљења; само су на некадашњем турском купатилу, које припада породици Сонанте, врата затворена сваком напретку; дању тамо имају приступ само жене“.¹¹¹

Београдске Јевреје затичемо већ од 70-их година XIX века у српским струковним удружењима као чланове и осниваче. У „Београдском певачком друштву“ активно је учествовао у поменутом периоду Хајим Самуел.¹¹² Истовремено се одвија и постепена еманципација и осамостаљивање јеврејских жена, првенствено млађих, које се укључују у друштвени живот и оснивају 1874. године „Јеврејско женско друштво“, прву женску асоцијацију у Србији, чија је прва председница била Бечлијка Тони Азриел, жена западних

¹¹⁰ А. Мојић, *Мож син се живети*, Београд 2010, 24-5.

¹¹¹ Ф. Каниц, *Србија земља и становништво. Од римског доба до краја XIX века*, књ. 2, Београд 1986, 55.

¹¹² *Споменица Стевану Ст. Мокрањцу*, Београд 1923, 23; I. Vesić, *Davorin Jenko, „naš stranac“ u kulturnom životu Beograda (1865-1914): kontradiktornosti etničkog koncepta nacionalnog identiteta*, *Limes plus: geopolitički časopis*, 2 / 2013, 175-195.

манира удата у оријенталној, примитивној средини.¹¹³ Налазимо их и у првим струковним удружењима, попут „Београдске трговачке омладине“, основане крајем 1880. године, где су међу покретачима и оснивачима били: Хајим Р. Хајмерих, Соломон Ј. Азриел, Натан Талви и Арон Х. Салом.¹¹⁴ Поменути Азријел био је и утемељивач „Бачке задруге Гимназије Вука Ст. Караџића“ у Београду¹¹⁵, а утемељивач приватне „Женске ниже гимназије Клеопатре П. Бајићке“ била је Елиза Вили Фелдмана.¹¹⁶ Добročинство престоничких Јевреја ценили су и други примаоци прилога, наглашавајући да „се милосрђе према хришћанској сиротињи у овој школи веома истиче“.¹¹⁷ У исто време продиру и унутар друштвеног слоја чиновништва, те су тако крајем 70-их година учитељи „Више женске школе“ били Јулијус Опенхајм и Каролина Розенберг¹¹⁸, а коју деценију касније и Емилија Кениг, Каролина Рот и Милада Розенкранцова¹¹⁹ док је учитељ био Моша Ј. Пинто, а наставница у забавишту на Савинцу Тереза Милерова.¹²⁰

Последње деценије XIX века биле су период укључивања Јевреја и у политички живот Србије, па неколицину њих затичемо међу народним посланицима, попут Аврама Озеровића (1848-1916), те Едијаса (1834-1907) и Бенцијона Булија (1867-1933).¹²¹ Снагу београдског јеврејства илуструје и њихова издавачка делатност - само у периоду од 1837.

¹¹³ *Јеврејско женско друштво у Београду 1874.-1924. На дан педесетогодишњице од оснивања*, Београд 1924, 7-9.

¹¹⁴ *Споменица педесетогодишњице Београдске трговачке омладине 1880-1930*, Београд 1931, 69-70, 76, 89-90; *Споменица дваесетогодишњице Београдске трговачке омладине 1880-1905 5. Јуна 1905. године*, Београд 1905, 14, 23, 186, 216-7, 219, 252; *Споменица двадесетпетогодишњице Трговачке школе Београдске трговачке омладине 1888-1914 6. августа 1914. године*, Београд 1914, 107-8, 111.

¹¹⁵ Гимназија Вука Ст. Караџића, *Извештај о раду и ученичком напретку у школској 1902/3 години*, Београд 1903, 71-2.

¹¹⁶ Дом за ученице средњих школа у Београду, Приватна нижа женска гимназија К. П. Бајићке, *Извештај за 1908=9. годину*, Београд 1909, 21.

¹¹⁷ Виша женска школа и женска гимназија у Београду, *Извештај за школску 1906-7. годину*, Београд 1907, 7.

¹¹⁸ *Годишњи извештај о Вишој женској школи у Београду за школску 1899.-900. годину*, Београд 1900, 28.

¹¹⁹ Виша женска школа у Београду, *Извештај за школску 1911-1912 годину*, Београд 1912, 4-5, 8; *Просветни гласник – службени лист Министарства просвете и црквених послова Краљевине Србије*, Београд, бр. 6, јуни 1912, 560; *Просветни гласник – службени лист Министарства просвете и црквених послова Краљевине Србије*, Београд, бр. 12, децембар 1912, 1141; *Просветни гласник – службени лист Министарства просвете и црквених послова Краљевине Србије*, Београд, бр. 10, октобар 1913, 922.

¹²⁰ *Просветни гласник – службени лист Министарства просвете и црквених послова Краљевине Србије*, Београд, бр. 4, април 1912, 337; *Просветни гласник – службени лист Министарства просвете и црквених послова Краљевине Србије*, бр. 5, мај 1912, 461, 464; *Просветни гласник – службени лист Министарства просвете и црквених послова Краљевине Србије*, Београд, бр. 12, децембар 1912, 1151; *Просветни гласник – службени лист Министарства просвете и црквених послова Краљевине Србије*, Београд, бр. 3, март 1913, 235.

¹²¹ N. Stanarević, *Avram Ozerović kao privredni političar*, у: I. Ivanji, A. Levi, Z. Levntal (ur), *Jevrejski almanah 1959-1960*, Београд 1960, 113-5.

до 1905. године у Београду је објављено на *Ћудео-еспањолу* и хебрејском језику преко стотину штампаних публикација.¹²² Временом су престонички Јевреји населили и делове града ван центра, па и сама села на периферији, попут Бежаније, у којој је до пред Други светски рат живело неколико јеврејских породица које ће настрадати у холокаусту.¹²³ У међуратном раздобљу значајну улогу у престоничкој заједници имали су др Давид Алкалај, добровољац српско-турског рата, учесник српско-бугарског рата 1885. године, пријатељ Теодора Херцла (1860-1904), српски делегат на Првом ционистичком конгресу, председник сефардске ЈВО Београд и „Савеза циониста Југославије“¹²⁴, већ помињани Бенцион Були, државник и банкар европског формата, називан „српским Ротшилдом“, не због свог богатства, већ због репутације банкара коју је уживао, носилац бројних одликовања¹²⁵, те Лазар Аврамовић, јеврејски добротвор, председник београдске „Организације Сефарда“ и Мориц Јосиф, секретар истог удружења.¹²⁶ Београдски Јевреји били су најзаступљенији у трговачким пословима, али их је у великом броју било и међу адвокатима и лекарским особљем. Симптоматичан је податак да је од петоро рејонских лекара одређених за лечење резервних официра у београдском гарнизону крајем 1925. године, чак четворо било јеврејског рода – Исак Ашкенази, Лео Рабиновић, Либи Козлов – Рабиновић и Нисим Теста.¹²⁷ Поред посвећености интересима сопствене заједнице, београдски Јевреји су обилато и често помагали националне акције и других суграђана, а у изградњи централног православног храма „Св. Саве“ у престоници новчане прилоге остављали су Јуда Давичо, Соломон Алкалај, Шемаја Демајо (1877-1932) и др.¹²⁸

¹²² Ž. Lebl, *Jevrejske knjige štampane u Beogradu 1837-1905.*, Gornji Milanovac 1990, 7, 10.

¹²³ Ф. Фабијанец, *Жртве села Бежаније у светским ратовима*, Београд 2016, 48, 56, 58-9.

¹²⁴ *Le Judaïsme Sepharadi – Organe mensuel de la Confédération Universelle des Juifs Sepharadim*, Paris, No 7, Février 1933, p. 116; *Le Judaïsme Sepharadi – Organe mensuel de la Confédération Universelle des Juifs Sepharadim*, Paris, No 9, Avril 1933, p. 144.

¹²⁵ *Le Judaïsme Sepharadi – Organe mensuel de la Confédération Universelle des Juifs Sepharadim*, Paris, No 13, Septembre 1933, p. 189.

¹²⁶ *Le Judaïsme Sepharadi – Organe mensuel de la Confédération Universelle des Juifs Sepharadim*, Paris, No 15, Decembre 1933, p. 224; *Le Judaïsme Sepharadi – Organe mensuel de la Confédération Universelle des Juifs Sepharadim*, Paris, No 16, Janvier 1934, p. 10-11, 14; *Le Judaïsme Sepharadi – Organe mensuel de la Confédération Universelle des Juifs Sepharadim*, Paris, No 18, Mars 1934, p. 44; *Le Judaïsme Sepharadi – Organe mensuel de la Confédération Universelle des Juifs Sepharadim*, Paris, No 19, Avril 1934, p. 62; *Le Judaïsme Sepharadi – Organe mensuel de la Confédération Universelle des Juifs Sepharadim*, Paris, No 20, Mai 1934, p. 72.

¹²⁷ *Ратнички гласник – орган Удружења резервних официра и ратника*, Београд, св. 12, децембар 1925, стр. 401.

¹²⁸ *Извештај Друштва за подизање храма св. Саве у Београду – на Врачару за 1937. годину*, Сремски Карловци 1938, 41.

У бившој српској престоници и шумадијском центру Крагујевцу постојала је мала јеврејска заједница састављена од сефардских чланова придошлих из других крајева Србије и ашкенаских појединаца доспелих углавном „с прека“. Већ помињани путописац Каниц наводи да је у граду на Лепеници 1896. године живело 59 Јевреја.¹²⁹ Од најранијих дана обе заједнице су манифестовале отворен однос према становништву града, узимајући учешћа у оснивању и раду грађанских, супранационалних удружења. Међу оснивачима и првим члановима управе крагујевачке „Добровољне пожарне дружине“, основане крајем 1887. године била су лица јеврејског и/или немачког порекла: Франц Голднер, Фердинанд Најблах, Јован, Михаило и Павле От, Адолф и Ђорђе Брајнер, Стеван Хенерт, Оскар Вендлер, Франц Ерлевајн, Емануило Клар, Антон Ситнер, Рудолф Мајерхофер и Франц Химелбах. Чланови утемељачи исте удруге били су Миша Алкалај и Леополд Феферман, а почасни члан Фридрих Хофман.¹³⁰ Деценијама пре тога, док су на снази биле неке антисемитске уредбе усмерене према трговачком сталежу, односи Крагујевчана јеврејског и хришћанског верозакона били су на завидном нивоу. У прилог томе говори податак да су бројни српски житељи града стали у заштиту Јеврејина Јакова Јозефовића и спречили његово протеривање из града, упућујући петицију надлежним властима 1847. године.¹³¹ На почетку XX века већ их има и међу државним чиновницима. Тако је наставница немачког језика у „Вишој женској школи књагиње Љубице“ била Емилија Кениг¹³², која је новчано помагала и „Ђачки фонд Гимназије кнеза Милоша Великог“ у највећем шумадијском граду¹³³, чији је утемељивач био и тамошњи трговац Леополд Феферман.¹³⁴

У поморавским градовима као што су Јагодина, Трстеник, Краљево, Врњачка Бања, Ћуприја, Параћин и Крушевац живели су православни Јевреји који су се покрестили половином XIX века, али су сачували свест о свом пореклу, па су чак издавали свој

¹²⁹ С. И. Бишевац, М. М. Дамјановић, *Крагујевац у делима Феликса Каница*, у: И. Љубомировић (пр), Научни скуп Феликс Каниц на централном Балкану – 150 година истраживања у Нишу. Зборник радова, Ниш 2015, 193-211.

¹³⁰ Д. А. Николајевић, *Споменица о прослави давдесетпетогодишњице крагујевачке Добровољне пожарне дружине*, Крагујевац 1912, 17, 21, 23, 25-30, 49, 58-9, 63, 67-8, 70-1, 76, 78.

¹³¹ А. R. Miletić, S. Milošević, *Рађање грађанства у Србији. Антијеврејски прописи и крагујевачка варош, 1845-1847.*, Нови Сад 2019, 8-9.

¹³² *Годишњи извештај о Вишој женској школи књагиње Љубице у Крагујевцу за школску 1901-1902 годину*, Крагујевац 1902, 35.

¹³³ Гимназија кнеза Милоша Великог, *Извештај за школску 1902-1903 годину*, Београд 1903, 47-8.

¹³⁴ Гимназија у Крагујевцу, *Извештај за школску 1904-1905 годину*, Београд 1905, 35, 37, 40; Гимназија у Крагујевцу, *Извештај за школску 1905-1906 годину*, Београд 1906, 42, 45-6; Гимназија у Крагујевцу, *Извештај за школску 1907-1908. годину*, Крагујевац 1908, 34, 37-8.

посебан периодичан лист „*Меранос*“ и током првих година постојања Краљевине СХС.¹³⁵ Шабац у Подрињу такође је био завичајно место многим јеврејским, углавном сефардским породицама, које су одржавале добре односе са већинским српским становништвом, судећи по чињеници да су многи тамошњи Јевреји (Израил Ешкенази, браћа Аврамовић, Јосиф Коен, Соломон Нисим, Челебон Пијаде, Гавра Нахмијас, Соломон Албахари, Вајнагарт, Нахман Аврамовић) још у освит XX столећа финансијски подржавали опстанак „Бачке трпезе“ и „Добротворног фонда локалне гимназије“.¹³⁶

У ратовима са Османским царством 1876-1878. године који су претходили стицању међународно признате независности Србије и Црне Горе на Берлинском конгресу, било је мало чиниоца на међународној сцени који су пружали подршку хришћанским зараћеним странама или пак саосећали са њиховим страдањем. Усамљени гласови емпатије и потпоре стизали су из недавно уједињене Италије, још увек под родољубивим набојем. Тако је секретар римског одбора „Лиге за ослобођење и братство племена словенско-јелинског полуострва“, италијански Јеврејин Арmano Леви, на митингу 3. септембра 1876. године позивао да братске нације, Италија и Француска споразумно подигну свој глас у прилог „словенске ствари“.¹³⁷ Међународно признање независности Србије на Берлинском конгресу било је на инсистирање британске и француске делегације условљено увођењем верских слобода и гарантовањем равноправности припадницима свих конфесија, што се првенствено односило на јеврејску популацију.¹³⁸

На територијама четири округа које је Србија ослободила у српско-турском рату 1877-1878. године, затечено је бројније јеврејско становништво у Нишу, Пироту, Лесковцу и Прокупљу. Док је јеврејско становништво ових округа углавном наставило да живи под новом управном влашћу, дотле је скоро сав муслимански живаљ напустио хришћанску државу и одселио се у средине које су остале под скиптром османског падишаха. Велико демографско пражњење, нарочито Топличког региона, компензовано је таласима

¹³⁵ А. Албахари, С. (С) Шароњић, С. Шароњић, *Прилог грађи за историју о Јеврејима Крушевца*, Београд 2019, 18, 22-3; Б. Албахари, *Каталог изложбе Листање времена. Јеврејска периодика у Србији 1888-2016*, Београд 2017, 39; Б. Албахари, С. (С) Шароњић, Б. Ристић, *Јевреји и православни Јевреји Крушевца*, *Religija i tolerancija – Časopis Centra za empirijska istraživanja religije*, 28 (2017), 377-390.

¹³⁶ Гимназија Господар Јеврема Обреновића – Шабац, *Извештај за 1899-900 школску годину*, Београд 1900, 76-7, 81.

¹³⁷ G. Novak, *Italija prema stvaranju Jugoslavije*, Zagreb 1925, 92, 94, 96.

¹³⁸ Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција 1804-1918*, Београд 2008, 233.

миграција српског елемента, који је најмасовније досељаван из Црне Горе, Космета, Рашке области и пограничних крајева са Бугарском.¹³⁹ Нишки Јевреји датирају у граду још од раног периода османског заузећа града, а већ у XVII столећу изградили су синагогу.¹⁴⁰ У граду на Нишави, по његовом интегрисању у Кнежевину Србију након српско-турског рата 1878. године живело је око 900 Јевреја.¹⁴¹ И у овом граду су по успостављању српске власти владали хармонични и добросуседски односи међу православним и житељима Мојсијеве вероисповести. Чак и у ситуацијама каква је била прека потреба обнове Саборног храма, Нишка православна црквено-школска општина у јеку акције прикупљања новца за њену обнову није жалила да издвоји део новца за духовне потребе иновераца, помогавши изградњу синагоге са 50 динара.¹⁴² Јеврејска заједница у Лесковцу до трагичног истребљења 1941-1942. године нарасла је на око 90 припадника, односно 17 јеврејских породица¹⁴³, већином сефардских и само неколико ашкенаских (Кон, Фројндлих...)¹⁴⁴. Оне су живе у хармонији са својим српским и ромским суграђанима, а њен најрепрезентативнији члан, доктор и писац Жак Конфино (1892-1975) потврђује у једној својој приповеци, којом слика карактере локалних људи и њихове страсти за фудбалом и коцком које назива уметношћу, тај складан суживот и одсуство било каквих нетрпељивости: „Потпуно су код нас непознате верске страсти. Шака Јевреја, који овде живе, дали су у поменутој овдашњој уметности лепе резултате и видне представнике, па их због тога чак и цене“.¹⁴⁵

Проширењем територије Краљевине Србије у победоносним Балканским ратовима 1912-1913. године унело је у њен склоп и многобројне Јевреје који су пребивали у овим крајевима. Осим оних на Косову и Метохији, под њено окриље стављени су и Јевреји Новог Пазара, Скопља, Куманова, Битоља и Штипа. Уочи Другог светског рата у Новом Пазару и суседним местима, Рашкој, Тутину, Сјеници и Дугој Пољани живело је 70

¹³⁹ С. Стојиљковић Цветковић, *Насељавање Топличког округа након ослобођења 1878. године*, Топлички зборник – часопис за друштвено-хуманистичке науке, 1 (2016), 5-28.

¹⁴⁰ С. Анастасијевић, *Историја Ниша*, Ниш 1940, 63.

¹⁴¹ З. Милентијевић, *Јевреји заточеници логора Црвени крст*, Ниш 1978, 3.

¹⁴² М. Марсенић, *Политички живот у Нишу у време владавине Обреновића (1878-1903)*, Косовска Митровица 2010, 195.

¹⁴³ Н. Озимић, *Др Велизар Пијаде – херој логора на Црвеном крсту*, Ниш 2011, 10.

¹⁴⁴ М. М. Дамјановић, *О једном документу Јеврејске општине Лесковац из 1937. године*, Нови Легат – ка уметности свих уметности – часопис за библиотечно-информациону делатност, културу и књижевност, 1 (2020), 131-138.

¹⁴⁵ Ж. Конфино, *Лица и наличја. Приповетке*, Београд 1936, 11.

јеврејских породица, односно 304 Јевреја.¹⁴⁶ У Сјеницу су се Јевреји по други пут настанили 1890. године, пошто су је претходно напустили услед масакра муслимана почињеног над једном њиховом породицом.¹⁴⁷ Најистакнутија личност новопазарског јеврејства био је најбогатији човек у вароши, Самуел Конфорти, звани Сумбулико (1853-1935), трговац и банкар, власник преко четрдесет кућа и дућана у граду.¹⁴⁸ Он је значајно увећао своје богатство откупом злата које су продавале бивше читлук-сахибије које су аграрном реформом остале без прихода.¹⁴⁹ Као успешан банкар и пословођа није остао непознат и ван своје средине, упознајући и људе из ширег културног миљеа. Тако је упознао и најпризнатијег писца потеклог са тла Космета, Григорија Божовића (1880-1945), који ће га постхумно овековечити и у једној својој приповеци „Емро Нумановић“.¹⁵⁰ И новопазарски Јевреји су одржавали завидне међуетничке односе са другим суграђанима, чему је најбоља потврда постојање *микве* – јеврејског обредног купатила, унутар Гази Иса-беговог хамама у граду.¹⁵¹

И скопски су Јевреји, живећи у мултиетничкој и мултиконфесионалној средини, попут својих сународника у Сарајеву, Битољу, Новом Пазару, Приштини и другим градовима земље, подржавали национално-верске пројекте већинских суграђана, чиме су их одобрвољавали и међу њима развијали толеранцију према себи. У националноослободилачком Илинданском устанку борио се у чети војводе Луке Герова (1869-1948) битољски Јеврејин Рафаел М. Камхи – војвода Скендербег (1870-1970)¹⁵², а у изградњи православног храма подигнутог у част палих ратника ослободилачких ратова 1912-1918. године учествовали су и поједини скопски Јевреји као приложници новца.¹⁵³ Највећи сефардски центар на тлу Вардарске Македоније био је Битољ, у коме је на

¹⁴⁶ М. Радовић, *Јеврејска општина у Новом Пазару*, Новопазарски зборник, 29 (2006), 169-177.

¹⁴⁷ Р. Јовановић, *Јевреји у Сјеници*, Новопазарски зборник, 21 (1997), 157-165.

¹⁴⁸ М. Радовић, *Јеврејске куће и дућани у Новом Пазару*, Новопазарски зборник, 23 (1999), 309-317; М. М. Дамјановић, *О једном документу Јеврејске вероисповедне општине Нови Пазар из 1937. године*, Новопазарски зборник, 44 (2021), 133-148.

¹⁴⁹ О. Конићанин, *Новопазарска чаршија*, Новопазарски зборник, 17 (1993), 129-146.

¹⁵⁰ Г. Божовић, *Неузмишљени ликови*, Београд 1940, 53-60.

¹⁵¹ N. Albahari Salaćanin, *Mikve u Novom Pazaru*, Novopazarski zbornik, 42 (2019), 217-221.

¹⁵² M. Sumkovski, *The Jews in Macedonia through centuries*, Skopje 2011, p. 42; J. Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici NOR*, Beograd 1980, 10.

¹⁵³ Прилоге за изградњу и фрескописање даривали су „Јеврејско добротворно друштво“, предузимач „Народне банке“ Голднер, „Аруести акционарско друштво“, „Демајоровић – Корзо“, зубни лекар Изи Моло, трговци Салватор Мусафија, Јаков Којен, Сабитај Асео, Соломон Талви, Давид Нисим, Конорти Сасон и Морис Алкалај. *Споменица о Храму славе на Војничком гробљу у Скопљу*, Скопље 1934, 37-40, 43-4.

почетку XX века живело чак 8.200, да би их 1941. године, пред Априлски рат, било око 3.500.¹⁵⁴ У њему су у коегзистеницији живеале две велике јеврејске заједнице, португалска и арагонска. Свака од њих је имала своју посебну синагогу које су се звале „*Il kal Aragon*“ и „*Il kal di lus Portugesis*“ и биле саграђене још у XVI столећу.¹⁵⁵ Битољ је био престоница јеврејског сиромаштва у земљи и место које је задржало њихова исконска обележја, што је по речима руско-француске списатељице јеврејског рода Ирене Њемировске (1903-1942) узајамно условљено: „Биједа конзервира Жидова као слана вода слеђе“.¹⁵⁶ Битољ је сачувао највише од своје јеврејске аутентичности и древних обичаја, о чему књижевник Никола Трајковић (1896-1985) у свом путопису изриче: „Има и много Јевреја. Овде су највише сачували од своје расе. Сви се издвајају и изгледом и говором и кретањем; а старији и оделом. Неке чудне, старозаветне антерије и браде, дуге суве руке и предуге црне плитке ципеле на ногама. Као да су сви *шахтери*. Међу њима много сиротиње“.¹⁵⁷

Јединствени битољски Јевреји инспирисали су и писца Григорија Божовића да скицира њихов књижевни опис: „Стари, ружан и каљав Јеврејин, одмерено корача, са празном извешталом врећом пребаченом преко рамена. Испод замашћена феса неодређена облика вију се риђи *пејси*, прљави као што му је врећа и као што су лица напред погнутих домова поред којих пролази. Из метласте сигаве браде узвио му се грбави нос и вире орловске очи, које су коварно зажмуриле, као тобож неће ништа да виде. Међутим, ако добро загледаш, видиш како се лупешки, испод готово састављених поклопаца, лагано окрећу и десно и лево, да штогод спазе било за пожутелу врећу било за какву доставу. Посматраш му покретно чело готово да за сваку згуду и прилику начини триста најразноврснијих мрежа од бора: да се добродушно осмехне, да се покаже срдачан и готов на услуге, да се учини слаб и болешљив и да те увери како већ читава седмицу није хлеба окусио. Видиш како се на сунчеву зраку преливају сва ова расположења, па те нешто прикује за место, те га мериш с неким потајним чуђењем и страхом, мржњом и уверењем у жилавост и снагу „изабраног народа“. А Јехудил претвара се да те не види, иако добро зна да сте стари познаници“.¹⁵⁸ Штип је био трећи град у Македонији по броју јеврејских

¹⁵⁴ S. Risteski, *Estreja Ovađa Mara. Životni put i revolucionarno delo*, Gornji Milanovac 1978, 6.

¹⁵⁵ V. Janev, *The Jews in Macedonia XV-XVII century*, Skopje 2011, p. 141.

¹⁵⁶ I. Njemirovska, *David Golder. Roman iz židovskoga svijeta*, Zagreb 1933, 123.

¹⁵⁷ Н. Трајковић, *За горама гласови...Белешке са пута по Јужној Србији*, Београд 1934, 51.

¹⁵⁸ Г. Божовић, *Косовска прича*, Београд 2005, 185.

становника, у коме је до пред почетак Априлског рата 1941. године живело 144 породица са 550 укућана.¹⁵⁹

Црногорска држава никада није имала стално настањену јеврејску заједницу, али су на њеном тлу током периода између два светска рата привремено боравили и радили поједини Јевреји из других крајева земље, какав је случај био, рецимо са, касније чувеним психологом Николом Ротом (1910-2007), који је тридесетих година XX столећа био постављен за суплента Релане гимназије на Цетињу.¹⁶⁰

У међуратном раздобљу југословенски Јевреји крупним корацима стреме националном освећивању. Посебно су се отиснули у ционистичку делатност јеврејски омладинци организовани у разне скупине, од којих су неки сматрали да хебраизација треба да буде главни постулат њиховог покрета.¹⁶¹ Са појачаним приливом јеврејских избеглица у Југославију и све тежим положајем јеврејских сународника у окупираним деловима Европе, расте солидарност и организованост на пољу помоћи унесрећеницима. Изложени дотле јединственим приликама које су захтевале натчовечанске напоре и одрицања, југословенски Јевреји прихватају изазов, опомињући и апелујући на потребу додатног пожртвовања. С тим у вези, Хуго Шлезингер констатује: „Тежак и критичан је данашњи положај Јевреја у *галутским* земљама. У часу када су многи центри јеврејства парализовани, повећава се одговорност, задатак Јевреја оних земаља који још имају могућност да нешто продуктивнога ураде, да нешто створе. Док су недавно још многе земље, више милиона Јевреја, заједнички радили, створили и разне терете поднели, сужава се сада круг, умањује се број оних, који још могу да раде и створе. Добро нам је познато да оно што је до јуче био задатак целине, данас је задатак јеврејства појединих земаља. Велики су ови задаци, тежак је терет и огромна одговорност. С тим морамо бити на чисто. Јуче смо радили нормално, данас међутим морамо удвостручити свој труд, јуче смо давали, помагали много, а данас морамо учинити више, много више. Не смемо заборавити да је ово наш најсветији и највећи задатак“.¹⁶²

¹⁵⁹ К. Васкова, *Евреите во Штип меѓу двете светски војни*, во: Л. Шаровиќ (ур), Штипските Евреи. Зборник на трудови и сеќавања. Ученички творби од фондацијата „11 март 1943 – Штип“, Скопје 1999, 125-9.

¹⁶⁰ Н. Хавелка, Б. Кузмановић, *Никола Рот – педесет година научног рада*, у: И. Ивић (ур), Зборник Филозофског факултета. Споменица Николе Рота, Београд 1986, 9-28.

¹⁶¹ *Darkenu*, Zagreb, br. 3-4, decembar 1938, 28.

¹⁶² *Јеврејска трибуна*, Београд, бр. 38, 6. децембра 1940, стр. 7.

Јеврејски егзиланти из централне Европе доспели под југословенски кров, подстакли су додатну солидарност југословенских Јевреја. Карловчанин Славко Голдштајн (1928-2017) преноси нам породични одговор на новонасталу ситуацију: „Кроз нашу су кућу двије године пролазили жидовски избјеглице из Беча – мамини пријатељи из дјетињства, очеви колеге с бечког свеучилишта и други знанци и знанаца знанци. Отац је био један од организатора помоћи за око 200 тих избјеглица смјештених у баракама крај жељезничке станице у Драганићу, којима је чешће одлазио у посјет, а понекад и мене водио са собом“.¹⁶³ Само је мали број југословенских Јевреја препознао опасност која се надвила над Европом и благовремено се отиснуо у сигурније крајеве, ван домашаја Хитлеровог (1889-1945) концепта „коначног решења“.¹⁶⁴ У ишчекивању бруталног спољњег војног напада, проглашена је закаснела мобилизација војске Краљевине Југославије, прилично стихијски и хаотично извршена, којој су се одазвали и јеврејски поданици државе.¹⁶⁵

¹⁶³ S. Goldstein, 1941. *Godina koja se vraća*, Beograd – Sarajevo 2012, 24.

¹⁶⁴ Савремена икона поп културе Сарајева Ненад Јанковић (др Неле Карајлић) у аутобиографским успоменама оживљава сећање на једну такву породицу из родног града: „...та зграда на углу Титове и Доситејеве била је власништво неке јеврејске породице, која је, пред налетом нацизма и антисемитизма тридесетих година двадесетог вијека, разгулила у Америку. Изузетно интелигентна одлука, кад знамо шта се све са Јеврејима дешавало у Сарајеву, у несретно вријеме између четерес прве и четерес пете“. Види: Н. Карајлић, *Фајронт у Сарајеву*, Београд 2015, 28.

¹⁶⁵ Сомборски Јеврејин, писац Ђорђе Лебовић (1928-2004) у свом аутобиографском роману приказује предратну мобилизацију на примеру својих најближих сродника и укућана: „Првог априла, мој отац, резервни поручник југословенске краљевске војске, јавио се на дужност у своју јединицу која је заузела положаје дуж границе са Мађарском. Два дана касније, морао је „ајнуковати“ (како је рекао деда Адолф) и мој очух, као обичан војник – пешак. Његова јединица беше стационирана у Шапцу“. У Априлском рату 1941. године страдало је на хиљаде цивила међу којима је било и прилично Јевреја, погинулих у бомбардовању урбаних места, нарочито престонице. Истовремено, у краткотрајном рату погинуло је и на десетине Јевреја мобилисаних у југословенску војску, у пружању отпора нападачима или у покушају евакуације и продужењу пружања отпора у другим формацијама, какав је случај био са морнарским часником Отом Шрајнером (1912-1941), који је са групом југословенских војника настрадао у потонућу брода у Егејском мору, на путу за Хаифу и придружење тамошњим, већ пристиглим југословенским војницима. Види: Ђ. Lebović, *Semper idem. Nedovršena hronika jednog detinjstva*, Beograd 2005, 257; P. Schreiner, *Spašeni iz Zagreba. Sjećanja troje preživjelih srodnika na hrvatski Holokaust*, Zagreb 2014, 43, 134-5.

3. ЈЕВРЕЈИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ ДО ОСНИВАЊА КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА 1918. ГОДИНЕ

Најранији трагови јеврејског присуства и утицаја на Косову и Метохији припадају више пољу народног предања и легендарним представама, него поузданим археолошким и историјским доказима. Њих налазимо у реткој микротопонимији на овим просторима, који се као локалитети појављују и у народним песмама потеклих са тог поднебља. Марљиви истраживач свога завичаја, народни првак, учитељ и свештеник Дена Дебељковић (1858-1916) из Липљана забележио је постојање једног места у Липљанском удуту под називом Чивутско („чивуцко“) гробље. Оно се налазило на северном крају Липљана до реке Јањевке и Куке Чепкенове, где су сељани напајали стоку и ископавали земљу за потребе малтерисања и молања кућа, којом приликом су проналазили остатке људских скелета (лобање, колена и сл). Осим овога, у народним песмама је упамћена и „Чивуцка маала“ у Липљану, о чему је такође писао овај вредни заљубљеник у свој крај у својим радовима етнографског карактера.¹⁶⁶ Према народном веровању у качаничком крају, једна мала текија на излазу из Качаника, на путу према Ђенерал Јанковићу, гробно је место јеврејског старозаветног пророка Илије.¹⁶⁷ Народна традиција везује присуство Јевреја на Космету још за ранија, пресловенска, палеобалканска и римска времена. По једном таквом предању Јевреји су обитавали у античком и раносредњовековном заштитном утврђењу Галичу, чији се остаци налазе 20 km северно од Косовске Митровице, код села Сочанице, које је локално становништво називало „Чивутан“ или „Чивутски град“, а исто тако, „Чивутаном“ су називали и камени мост који је водио из града преко реке Ибар, чији су стубови били очувани до почетка XX века.¹⁶⁸ Реч је о римском насељу, које се на каменим споменицима помиње под називом „Municipium DD“.¹⁶⁹

¹⁶⁶ Д. Дебељковић, *Моје Косово*, Исток - Косовска Митровица 2010, 17, 36, 51.

¹⁶⁷ *Глас југа – информативни дневни лист*, Скопље, бр. 25, 11. новембар 1940, стр. 4.

¹⁶⁸ Комнен Поповић је 1903. године у Сочаници забележио народно предање у вези са овим градом. Ова легендарна прича говори о његовим јеврејским житељима па је преносимо у целости: „У граду ‚Чивутану‘, названом тако по виру и ћуприји коју су некада подигли Чивути, живели су све сами незнабошци. За њихова доба, у оном језеру, иза града, живела је велика хаждаја, коју су незнабошци – Чивути – морали редом хранити људским жртвама, и сваког дана давали су јој из града по једно младо чељаде. Једном дође ред на

Средњовековни српски обласни господар Косова Вук Бранковић (1345-1397) примио је на своју територију Јевреје избегле из Бугарске након покоља 1360. године које су приредили тамошњи великаши, незадовољни што на престолу имају Јеврејку за господарицу.¹⁷⁰ У средњовековној Србији било је појединаца Јевреја у Новом Брду¹⁷¹ и Приштини, а један од њих, неименован, у друштву једног или двојице Ћеновљана, помиње се 1442. године међу закупцима (царине) гламског сребра у Приштини - Србији.¹⁷² Осим овог анонимног, у Приштини је 1442. године забележен и извесни Јеврејин Исак, који је био закупник пореза¹⁷³, односно царине, у друштву са неколицином Ћеновљана.¹⁷⁴ Вероватно се ради о истој особи, која се у историографским радовима јавља у неосетно различитом контексту. Нешто каснији османски попис становништва из 1498. године

неку девојку неког сиромашка, и она оде ка језеру, па ту плачући стане очекивати час, када ће се `ала` појавити, да је живу прогута. Баш у том тренутку, када је девојка очекивала свој последњи час, наиђе од некуда Св. Сава, па је стане тешити и слободити да се не плаши смрти, јер ће је он спасти и `алу` убити, а безбожне становнике у граду покрстити, или пустити `алу` да их све истреби. Девојка се ослободи и умири, а Св. Сава уморан од пута леже да се мало одмори, па, док се `ала` не појави, замоли девојку да га мало побиште. Наскоро заталаса се модричasto језеро и аждаја се појави; девојка сузама својим ороси по лицу Св. Саву, који се одмах пробуди, и штаком прободу главу аждаји, за тим протне јој уже кроз главу, привеже коњу за реп, па је довуче у град. Дошавши у град затражи од безбожних грађана да се покрсте, или, ако то не учине, пустиће `алу` да их све подави. Чивути безбожни пристану, те се сви покрсте, а Св. Сава изведе `алу` у поље и ту је убије, чији се гроб и данас познаје“. А. Н. Поповић, *Одабрани списи*, Лепосавић 2008, 53, 56, 60, 64, 79-81, 84; М. Дамјановић, *Rabini na Kosovu i Metohiji i duhovni život Židova Kosova i Metohije*, ESSEHIST – časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti, 5 (2013), 60-74; Ž. Lebl, *O Jevrejima na Kosovu i u Sandžaku*, u: S. Kabiljo-Šutić (ur), *Jevrejski almanah 1971-1996*, Beograd 2000, 209-224; Ž. Lebl, *Do „konačnog rešenja“. Jevreji u Srbiji*, Beograd 2002, 222; М. Дамјановић, С. Бишевац, *Духовни идентитет Јевреја на Косову и Метохији*, у: М. Arnaut (ur), 5. међународни научно-стручни skup Kulturni identitet u digitalnom dobu. Zbornik radova, Zenica 2014, 977-984.

¹⁶⁹ С. Фидановски, *Античко наслеђе Косова и Метохије*, у: А. Бачкалов (ур), *Археологија Косова и Метохије од праисторије до средњег века*, Зборник радова, Београд 2007, 95-118.

¹⁷⁰ R. Davidović, *Jevrejska...*, 143.

¹⁷¹ A. Gams, A. Levi, *The truth about „Serbian Anti-Semitism“*, Belgrade 1994, p. 16.

¹⁷² D. I. Sindik, *Jevreji u pisanim pravnim spomenicima srednjovekovne Srbije*, u: M. Koljanin (ur), *Zbornik 10. Studije, arhivska i memoarska građa*, Beograd 2015, 9-70; К. Н. Костић, *Наши нови градови на југу*, Београд 1922, 51; V. Vinaver, *Jevreji u Srbiji početkom XIX veka*, u: Đ. N. Lopičić (ur), *Jevrejstvo, antisemitizam i Holokaust*. Zbornik radova, Ljubljana 2013, 48-55; T. R. Đorđević, *Jevreji Balkanskog poluostrva*, u: Đ. N. Lopičić (ur), *Jevrejstvo, antisemitizam i Holokaust*. Zbornik radova, Ljubljana 2013, 66-70; P. Ст. Делић, *Jevreju u Југославију*, Београд 1938, 43; Ž. Lebl, *Plima i slom. Iz istorije Jevreja Vardarske Makedonije*, Gornji Milanovac 1990, 83; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 219; D. I. Sindik, *Jews in Serbian Medieval Written Sources*, *El Prezente – Studies in Sephardic Culture*, Vol 7, December 2013, pp. 13-25; A. Albahari, *Jevreji u Srbiji i Beogradu. Hronika jednog prisustva kroz dokumente srpskih vladara, putopise stranaca i službene protokole*, Beograd 2020, 15-6.

¹⁷³ С. Калдерон, Ј. Леви, *Историја јеврејског народа II. Од изгона Јевреја са Пиринејског полуострва до најновијег времена*, Београд 1935, 193.

¹⁷⁴ А. Јовановић (ур), *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Лужне Србије 1912-1937 (са 242 слике у тексту 3 слике и 1 картом у прилогу)*, Скопље 1937, 672.

регистравао је шест јеврејских породица у Новом Брду.¹⁷⁵ Њихов боравак у овом граду треба објаснити још увек активном експлоатацијом рудника и с њима повезаним профитабилним пословима. Град је био најбогатије рударско место у средњовековној Србији, за које су Дубровчани почетком XIV века плаћали 200.000 дуката ануално.¹⁷⁶ Пораст броја Јевреја у „Мајци градова“, како су ово богато рударско место називали дубровачки трговци, био је уско повезан са доласком избеглица са Пиринејског полуострва.¹⁷⁷ Истоветан број јеврејских домаћинстава у Новом Брду затечен је и нешто касније, када је у дефтеру Вучитрнског санцака, издатом 4. јануара 1526. године, пописано шест кућа шпанских Јевреја, чији је боравак био, највероватније, скопчан са радом локалне ковнице.¹⁷⁸ На основу дефтера из 1569. године дознајемо да су новобрдски Јевреји плаћали цизију сходно свом имовном стању.¹⁷⁹

У XVI и XVII веку Јевреји још увек живе у овом рударском месту.¹⁸⁰ Помиње их у XVII веку (1610), барски надбискуп Марин Бици (1570-1624) приликом посете овом месту у склопу каноничке визитације своје дијецезе. У извештају Бици наводи да је у граду било заједно 100 турских и јеврејских кућа, од којих је, највероватније, знатно мањи број отпадао на ове друге.¹⁸¹ У град је после аустријско-турског рата 1683-1699. и Пиколоминијевог (1643-1689) заузећа Скопља 1689. године, доспело много скопских Јевреја које су заробиле аустријске снаге и држале заточеним у закуженој Приштини. За њихово ослобођење тражили су откуп, дозволивши им да пошаљу изасланике који би

¹⁷⁵ P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove, tom I*, Beograd 2017, 221; R. Shkrielj, *The Jews in the Kosovo vilayet (1877-1912)*, in: B. Romano Nikolikj (ed), *Jews in Macedonia: history, tradition, culture, language and religion. On the occasion of the 70th anniversary of the renewal of the work of the Jewish community in Macedonia after the Second World War (1944-2014)*, Skopje 2015, pp. 101-113.

¹⁷⁶ Б. фон Калај, *Историја српскога народа*, Београд 2010, 126.

¹⁷⁷ J. Danon, V. M. Stošić, *Hronika Jevrejske opštine Banja Luka*, Banja Luka 2007, 39.

¹⁷⁸ В. Јовановић, С. Ћирковић, Е. Зечевић, В. Иванишевић, В. Радић, *Ново Брдо*, Београд 2004, 28, 74; М. Дамјановић, *Rabini...*; М. М. Дамјановић, *Language changes in the Jewish community in Kosovo and Metohija after the Balkan wars (1912-1913) and the First World War (1914-1918)*, in: C. Declercq, J. Walker (ed), *Languages and the First World War: Representation and memory*, New York 2016, pp. 108-126; М. Дамјановић, С. Бишевац, *Духовни...*

¹⁷⁹ Č. Prlinčević, *Nacionalno-socijalni položaj Jevreja na Kosovu do 1941. godine*, Glasnik muzeja Kosova, XV-XVI (1987), 121-142. Из фамилије Исе Хајима, плаћали су по 55 акчи Посје Абрахам, Исак Барахам и Мојис Абрахам, а Мојис Бетамин је плаћао 58 акчи. Абрахам Салимон звани Каталонац плаћао је 45 акчи, док је његов имењак Абрахам Салимон звани Кастиља плаћао 68 акчи.

¹⁸⁰ V. Vinaver, *n. d.*

¹⁸¹ К. Н. Костић, *н. д.*, 140; А. Јовановић, *н. д.*, 672; Č. Prlinčević, *н. д.*; В. Јовановић, С. Ћирковић, Е. Зечевић, В. Иванишевић, В. Радић, *н. д.*, 80.

прикупили новац од јеврејских заједница из других делова хришћанске Европе.¹⁸² Одатле су их преузела два до три официра, међу којима је био и командант Ниша, сместили на 2.000 сељачких кола и упутили у Београд.¹⁸³ Десет година касније, у Београду је међу новодосељеним Мојсијевцима забележено да у једном дому станује извесни Шемуел Корути из вароши Обраду, за које Богумил Храбак (1927-2010) претпоставља да се ради о Новом Брду.¹⁸⁴ О новобрдској јеврејској заједници сведоче многа гробља из околних села – Јасеновика, Старог Бушинца, Дубља, Костадиновца, Одеовца и самог Новог Брда, у којем је познато под називом „Јуда мезари“.¹⁸⁵ Најстарији сачувани материјални ритуални предмет коришћен од косметских Јевреја данас је похрањен у Јеврејском историјском музеју у Београду. Реч је о сребрном *масу* – штиту за *Тору*, израђеном у Босни 1716. године, на чијем доњем делу је закачен кружни медаљон у коме је пергамент са следећим текстом: „С/вета/ о/пштина/ Пришна/?/ којој је посветио млади Аврахам прворођени син Моше Конфортија н/ека му/ с/ачува/ с/табло/ и /нека га поживи/, приликом посвећења у с/вету/ о/пштину/, нека га Бог учини достојним за *Тору*, за ж/енидбу/ и за д/обра/ д/ела/, г/одине/ 5532. /1772/“.¹⁸⁶

Хебрејски извори бележе постојање јеврејске заједнице у Приштини под именом „*Кехила кедоша Пришна*“ („Света заједница Приштина“) још од XVI века.¹⁸⁷ Посредно сазнање о Јеврејима у Приштини у XVIII веку имамо из података о постојању њихове родбине у Београду, која је после 1718. године и успостављања нове границе између Османске и Хабзбуршке империје остала да живи раздвојена, због чега је дубоко жалила.¹⁸⁸ Са Јеврејима на Космету и оближњим срединама одржавали су односе и косметски Срби, па и сам пећки патријарх Арсеније IV Јовановић Шакабента (1698-1748) је од неког скопског Јеврејина Исуфиковића једном приликом позајмио 600 гроша.¹⁸⁹ Изгледа да су пећки патријарси новац под камату од Јевреја узимали у неколико

¹⁸² Ž. Lebl, *Plima...*, 158-61; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 220.

¹⁸³ Б. Храбак, *Јевреји у Београду до стицања равноправности (1878)*, Београд 2009, 127.

¹⁸⁴ Б. Храбак, *Јевреји...*, 131.

¹⁸⁵ Č. Prlinčević, *n. d.*

¹⁸⁶ М. Mihailović, *Judaica u Jugoslaviji*, Београд 1990, 32; М. Damjanović, *Rabini...*

¹⁸⁷ Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 219.

¹⁸⁸ С. Велкова, М. Панајотовић, *Шалом из Пирота*, Пирот 2015, 11; В. Kovačević, *О Јеврејима у Србији (Од XVIII до почетка XX века)*, у: Ђ. N. Lopičić (ur), *Jevrejstvo, antisemitizam i Holokaust. Zbornik radova*, Ljubljana 2013, 12-22.

¹⁸⁹ А. Јовановић, *n. d.*, 673.

наврата.¹⁹⁰ И други пећки патријарси, попут Гаврила II Михаиловића (?-1752), Калиника I (?-1710) и Василија Јовановића – Бркића (?-1772), док су били сарајевске владике, позајмљивали су новац од сарајевског Јеврејина Арона Чолаковића. Због друговања са Јеврејима, што му је уз остале наводне кривице било приписано за грех, Михаиловић је етикетиран и тужен у Пећи и Цариграду, па је зато морао да се повуче са митрополитског трона.¹⁹¹ Додире са Јеврејима, али на тлу Свете земље, свакако је морао имати и некадашњи призренски митрополит, етнички Грк Софроније, који је због сукоба са призренским Србима напустио епархијски трон и касније постао јерусалимски патријарх Софроније V Јерусалимски (од 1771. до 1775. године).¹⁹²

Крајем тридесетих година XIX века путописац и лекар пећког паше Јозеф Милер, који је неколико година провео у Метохији (Пећ, Ђаковица, Призрен), забележио је и присуство малог броја јеврејског становништва у том крају.¹⁹³ О присуству Јевреја у то време у Пећи сведочи и податак о извесном трговцу Моши Јудићу, који је због дуга неком Србину у износу од 16.000 гроша побегао 1822. године у Београд. На захтев поверилаца из Османског царства, Јудић је био затворен, а чувени, вољени кнежев Јевреј Давичо (1800-1868) сакупио је новац за враћање његовог дуга и ослободио га тамновања.¹⁹⁴ Да је на Космету у првој половини XIX столећа било Јевреја, који су се бавили чак и трговином белим робљем, говори нам податак о турском заробљавању у збегу на Копаонику, Милице и малолетног Милета, супруге и сина Милоја Пантића из Слатине, ратника у Горњем Ибру и на Рогозни за време Првог српског устанка. Османлије су отету жену продали неком Јеврејину за 12 гроша, а по окончању устанка и Милојевом сазнању за судбину жене, успело му је да је откупи од јеврејског купца.¹⁹⁵

¹⁹⁰ V. Vinaver, *n. d.*

¹⁹¹ Lj. St. Kosier, *Jevreji u Jugoslaviji i Bugarskoj*, Zagreb – Beograd – Ljubljana 1930, 272, 277, 327.

¹⁹² Н. В. Радосављевић, *Црквене прилике у Старој Србији од укидања Пећке патријаршије до Велике источне кризе (1766-1878)*, у: С. Недељковић (пр), *Историја и значај Призренске богословије (поводом 140. годишњице од оснивања)*, Ниш 2013, 9-27.

¹⁹³ С. Д. Недељковић, *Етничка и конфесионална структура становништва Косова и Метохије у првој половини 19. века*, у: Б. Димитријевић (ур), *Историографија и савремено друштво. Тематски зборник радова*, Ниш 2014, 162-176.

¹⁹⁴ В. Ковачевић, *n. d.*; Б. Храбак, *Јевреји...*, 262, 265 (На једном месту, Храбак наводи да је Јудић из Пећи, а другом приликом да је из Сарајева).

¹⁹⁵ А. Н. Поповић, *n. d.*, 121-2.

Од друге половине XIX века може се пратити озбиљније присуство Јевреја на Космету, за које постоје већ поузданије изворне основе. Почевши од седме деценије овог века па надаље Приштину у већем броју насељавају Јевреји из околних балканских средина. Највећи број приштинских јеврејских родова потицао је из Солуна, Скопља, Битоља, Ћустендила, Костура, Лесковца и оближњег Новог Брда, док су Косовску Митровицу насељавали из Приштине и из правца Босне и Херцеговине.¹⁹⁶ Из овог османског периода потичу и подаци о њиховом духовном и синагогалном животу. Трагови најранијих синагога уочљиви су у селу Извор, где су на сеоском јеврејском гробљу пронађени остаци двеју синагога. У Приштини је такође постојала синагога, коју су Јевреји звали *Кал*, а чије су нам локација, година изградње и остале генералије у вези са њом непознате. О њеном постојању дознајемо из једне *рабинске* респонзе, у којој се помиње 1830. година и један, не баш најсветлији помен овог храма, у вези са случајем нестанка извесног солунског Јеврејина на пословном путовању, чему су сведоци били приштински Јевреји Барух Бехар Хајим, Моше бар Јицхак и Шмуел бар Јицхак.¹⁹⁷

Француски конзул Емил Виету навео је да је 1866. године у Приштини живело 1.000 Јевреја, а у Ђаковици чак 600. Постојање Јевреја још раније у призренском санцаку, у свом извештају из 1855. године доноси аустријски конзул Милер. С друге стране на основу извештаја из Призрена од 14. јуна 1880, конзул Валдарту наводи постојање само двојице Јевреја у овом граду. Потврду оволиког броја приштинских Јевреја налазимо и у извештају грофа Андрашија (1823-1890) од 17. марта 1877. године у коме стоји да у приштинском санцаку живи 1.000 Јевреја. Маренин наводи да је у приштинском санцаку, у митровачкој, гњиланској и прешевској кази 1899. године живело 1.500 Јевреја, у пећком санцаку у казама Беране, Трговиште, Пећ и Ђаковица било око 650 Јевреја, док је у призренској, тетовској и гостиварској кази било свега 300 Јевреја.¹⁹⁸ О Јеврејима на Космету у периоду османске окупације, оставио је податке, проистекле из студиозних

¹⁹⁶ Č. Prlinčević, *n.d.*; M. Damjanović, *Rabini...*; M. Darmanović, *Jevreji u Prištini*, Гласник Баштина, 1 (1991), 204-209; M. M. Damjanović, *Jevrejski kolaboracionisti nacista – slučaj Marka Bežamiновића*, у: В. Лукић (ур), Јасеновац седма међународна конференција о геноциду и злочинима Независне државе Хрватске над Србима, Јеврејима и Ромима у Другом свјетском рату. Зборник излагања, саопштења и свједочења, Бања Лука 2018, 239-258; M. M. Damjanović, *Language...*; Е. Мушовић, *Косовскомитровачки Јевреји*, Историјски часопис, XXXIX (1992), 223-232; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 219.

¹⁹⁷ Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 219, 221, 223; M. Damjanović, *Rabini...*

¹⁹⁸ Č. Prlinčević, *n. d.*; R. Shkrielj, *n. d.*; Б. Вранићи, *Једини остаци материјалне културе Јевреја у Приштини – сепулкрални*, Гласник друштва конзерватора Србије, 18 (1994), 189-191.

истраживања и чувени јужнословенски етнограф, славист и фолклорист јеврејског порекла Фридрих Саломо Краус (1859-1938), коме је за периодично гласило „Антропофитеја“ одао признање чувени психолог Сигмунд Фројд (1856-1939), оценивши да се ради о „...незамењивом оригиналном делу за све што се тиче полног живота разних народа...“¹⁹⁹, а који је и сам једно време сарађивао са њим у уређивању овог годишњака.²⁰⁰ Овај неуморан настављач Вука Ст. Карацића (1787-1864) је успео сакупити изузетно богату збирку фолклорног материјала, претежно везаног за Јужне Словене.²⁰¹

Краус је дошао до сазнања да је османлијска Влада 1897. године, у полутајности населила у Призренски пашалук неколико хиљада Јевреја принуђених да напусте Руско царство.²⁰² Нушић почетком XX столећа истиче да се 50 породица руских Јевреја настанило у Приштини, али да су након само две године сви изумрли, што делује доста мистериозно.²⁰³ Порта је у Косовски вилајет послала 1890. године око 300 руских Јевреја, одбивши њихову молбу за насељење у Палестину. Према османским изворима, у Приштини је 1878-79. године било 50 Јевреја, који су имали синагогу и школу, а следеће 1880. године тамо је живело 62 Јевреја, а у суседној Митровици 54. Нешто више од деценију касније, 1893-94. године у Приштини је живело 304 Јевреја, од чега по 152 мушких и женских, а око 1900. године 179 мушкараца и 183 жена.²⁰⁴

Још и пре развоја савремених превозних средстава, а посебно са изградњом железнице која је К. Митровицу преко Скопља повезивала са великим солунским трговачким центром, град на Ибру постаје важно транзитно место на комерцијалном путу из Босне и западних крајева Балкана према Солуну и југоистоку полуострва: „Неки су

¹⁹⁹ М. М. Вујовић (пр), *Frojđov život snova*, Београд 2010, 131.

²⁰⁰ Д. Иванић (пр), *Срби у Лажњицу*, Београд 2012, 186.

²⁰¹ Р. Horwath, М. Joković, *Friedrich Salomo Krauss (1859-1938). Folklorista, etnograf, seksolog*, Београд – Нови Сад 1992, 68, 70. Српски конзул у Скопљу Владимир Карић (1848-1894) препоручивао је 1890. године свом надређеном колеги, министру спољних послова Стојану Новаковићу (1842-1915) Крауса за ангажовање на заступању српских националних интереса у иностранству кроз рад на пропагандном издаваштву: „Ја мислим да би требало да нађемо некога туђинца од имена и ми, да овуда прође и да напише што у нашу корист. Ја мислим да би се Dr. Friedr. Krauss примио за добру плату. Он је мало бољи од Гопчевића а чивутин је. И ако нема уважања код Јагића, он се опет с приличним успехом протурџа“. На Карићеву сугестију Новаковић није гледао најпријазније, јавивши му да: „Радо бих учинио предлог за Фр. Крауса, кад он не би био такав какав је. У осталом ја га мало познајем, а за људе које мало познајем не смем узимати одговорност и чинити предлога“. Види: М. Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Београд 2003, 403-5, 407-8.

²⁰² Л. М. Костић, *Срби и Јевреји*, Нови Сад 2003, 177.

²⁰³ Б. Ђ. Нушић, *Косово (Опис земље и народа)*, Београд – Приштина 1986, 79.

²⁰⁴ R. Shkrielj, *n. d.*

Јевреји путовали у Млетке преко Дубровника, ради своје трговине, а многи су путовали у Солун преко Новог Пазара и Митровице, одакле су допремали кафу, памук и тако даље“.²⁰⁵ Изградњу железничке мреже, која ће представљати жилу куцавицу за овај град и својеврсни економски крвоток за град и регион, предузео је немачки Јеврејин, барон Мориц (Цви) вон Хирш (1831-1896).²⁰⁶ Барон Хирш је инвестирао у изградњу железница, фабрика и рудника широм Османског царства, посебно на Балкану и Блиском Истоку, где је још раније, 1864. године, предузео послове изградње железнице Варна – Русе, чији је члан тима за техничко испитивање, по молби бугарске Владе, био искусни српски политичар Никола Пашић (1845-1926).²⁰⁷ Револуционарна промена у саобраћају људи и промету робе привукла је приштинске Јевреје у град на Ибру, где се сукцесивно настањују и отварају трговачке објекте.²⁰⁸ На прилив јеврејског становништва у Косовску Митровицу највише је утицало отварање железнице и касније отварање рудника Трепча.²⁰⁹ Изненадни развој града привукао је многе људе са стране, како Србе, Цинцаре, Турке и Арнауте, тако и Јевреје, увек мобилне и склоне да се упуте ка прометним центрима и перспективним срединама.²¹⁰ Изградња железнице подстакла је развој трговине, не само домаћег становништва. Превоз железницом омогућио је сакупљање робе у магацинима, чему су се брзо прилагодили приштински Јевреји и Цинцари.²¹¹ Почетком XX столећа у граду је, према једном савременом извору, било само две јеврејске куће.²¹²

Железница је Јевреје довела и у Урошевац, где се развила жива трговина коју знаменити српски писац и дипломата Бранислав Нушић (1864-1938) сликовито описује: „Пред дућанчетом је ћепенак на који су поседали разнолики костими. Арнаутин са тесним белим чакширама, ћечетом (бела капица) обореним на очи и огромним револвером за појасом; ту Влах са фустанелом; ту Јеврејин са дугом косом под фесом, ту Србин, ту

²⁰⁵ *La Alborada*, Sarajevo, br. 18, 17. svibnja 1901, 78.

²⁰⁶ М. Gjurgjević, *Memoari sa Balkana (1858-1878.) sa slikama*, Sarajevo 1910, 77; Ђ. Микић, *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века. Од чифчијства до банкарства*, Београд 1988, 277.

²⁰⁷ Б. Димитријевић, Ј. Илић (пр), *Никола Пашић. Заоставитина из Торонта 1876-1903*, Зајечар 2012, 94-5.

²⁰⁸ М. Ракић, *Историјат Косовске Митровице*, Косовска Митровица s. а, 4; Д. Фртунић, *Повести и слике. Косовска Митровица 1944-1955*, Београд 2011, 12.

²⁰⁹ Е. Мушовић, н. д; Ч. Попов...и др., *Историја српског народа. Шеста књига. Први том. Од Берлинског конгреса до уједињења 1878-1918*, Београд 1994, 273; М. Damjanović, *Rabini...*

²¹⁰ Љ. С. Пантовић, *Храм светог Саве у Косовској Митровици*, Косовска Митровица 1996, 12, 17; В. Добрић, *Просветитељство и школство у Старом Колашину*, Зубин Поток 2010, 105.

²¹¹ Ђ. Микић, н. д, 285.

²¹² Б. Ђ. Нушић, *Косово...*, 286.

Турчин и сви брижно разговарају о овоме или ономе послу, јер је све те народе и вере трговина сабрала око овог ћепенка“.²¹³ За разлику од других места, у Урошевцу је сваки дан био пијачни, чију пазарну атмосферу нам савременик пластично дочарава једним приказом из чаршије: „Ту сељак са врећом брашна на рамену или чабрицом сира; ту сељанка са малим ћилимчетом или вуном или корпицом (крошњом) јаја; ту мали Циганин са украденим паром пилића и старији Циганин са, јуче сакованим машицама, ватраљима и сацацима. Арнаутин дотерао кола дрва; Србин довео јарам волова да прода; Јеврејин напунио таблу ситним ћинђувама, шареним сапунима и другим јефтиним драгулијама које скупо продаје. Све то гмиже, гура се и газу једно друго; пазари се, капарише се, пребројавају се ситне паре на колелу и свађа се“.²¹⁴

Пословне побуде довеле су на Космет и друге Јевреје, не само поданике Османског царства него и оне из иностранства. Из ривалске Црно-жуте монархије доспео је у Призрен интервенцијом Порте један Ашкеназ о чему нам савременик, учитељ Петар Костић (1852-1934) преноси: „Године 1885 дође за општинског лекара у Призрен свршени студент медицине у Бечу Хофман, по народности Јеврејин. И он бејаше веома искусан лекар и акушер, те је многе спасавао од смрти, који су његове савете слушали. А како је наш свет, нарочито мухамеданци, врло мало давао значај лекарској помоћи, те би Хофмана звали при издисају болесника, Хофман би им рекао: „Кад је требало да зовете мене, ви сте звали попа; а кад треба да зовете попа, ви сте звали мене. Зато спремајте болесника за у Шукле.“ Тако се звало место где су се сахрањивали православни Срби до ослобођења Призрена 1912 године“.²¹⁵

У трговину на Космету се крајем XIX столећа укључују и инострани елементи. Извозну трговину са Космета преузела је и фирма јеврејске браће Алатини из Солуна, која је на свим железничким станицама на Косову имала своје филијале са по неколико агената - чиновника, који су откупљивали жито и друге артикле, одвозећи их за Солун, а локални Јевреји постају експоненти солунских трговачких кућа.²¹⁶ Браћа Алатини су закупили

²¹³ Б. Ђ. Нушић, *Разни списи. Приповетке. С обала Охридскога језера. Косово. С Косова на Сиње море*, Београд 1936, 234.

²¹⁴ Б. Ђ. Нушић, *Косово...*, 92-3.

²¹⁵ П. Костић, *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX и почетком XX века (са успоменама писца)*, Скопље 1933, 166.

²¹⁶ Р. Imami, *n. d.*, 150; Ђ. Микић, *n. d.*, 286, 289; Б. Ђ. Нушић, *Косово...*, 69.

рудник Ново Брдо, који су напустили због брзе неисплативости и четири хромна рудника у Сиринићу, одакле се руда сносила у Качаник и даље на солунску пијацу, пред стране купце. Друштво „Алатини“ је експлоатисало хромну руду и у приштинској околини на 408 метара дубине. И концесију за експлоатацију рудника код Ораховца је добио неки солунски Јеврејин, али је овај рудник радио само годину и по дана током 1907-1908. године, пошто је обустављен рад због уцена локалних Арнаута.²¹⁷ Овај Јеврејин је експлоатисао хром у Штрпцима и Врбештици такође.

Јеврејски трговци из Солуна су у то време преплавили косовско тржиште јефтним европским фабричким производима, што је неповољно утицало на примитивно и неконкурентно косметско занатство. У другој половини XIX века у Приштини је било 13-14 јеврејских породица које су се бавиле кројачким, лимарским, опанчарским (кондурацијским) и касапским занатом, а нешто касније и кујунцијским и тенећецијским. Истовремено су и спољну трговину косовским производима преузимала нека инострана јеврејска лица и компаније. Косовским дуваном који се извозио на италијанско, немачко, аустријско, америчко и египатско тржиште трговала је и фирма „Оријентално друштво (Херцог и компанија)“. На Космет су увожени и производи из фабрика у јеврејском власништву, па је тако из суседне Србије стизала чоха, произведена у парафинској фабрици браће Минх.²¹⁸

Током XIX века на просторе Старе и Јужне Србије крочили су и многи руски државни службеници, дипломате, чиновници, интелектуалци и друге јавне личности, међу којима је свакако било и оних јеврејског порекла. Неки од њих, због ставова и корака које су предузимали према српском становништву, оставили су рђав траг код оновремених српских родољуба. Најинтимније срастао са завичајном средином, књижевник Григорије Божовић (1880-1945) се деценијама касније присећао и таквих посетиоца: „Све ово смо ми из Јужне Србије под Турцима нарочито осетили. И не можемо да заборавимо. Нарочито од васкрснућа Бугарије и њене Егзархије. Долазили су тамо к нама једни руски консули који

²¹⁷ Краткотрајан рад рудника у Ораховцу могуће да је довео до професионалног ангажмана и неких Јевреја са стране, јер је тиме могуће објаснити да се у оближњем Призрену управо 1908. године родио ашкенаски Јеврејин Мирко (Бела) Фишер (1908-1944/45). Мирко Фишер као житељ Новог Сада настрадао је у логору Аушвиц. Види: П. Шосбергер, *Јевреји у Војводини. Кратак преглед историје војвођанских Јевреја*, Нови Сад 1998, 373.

²¹⁸ Ђ. Микић, *н. д.*, 243-5, 256-7, 266, 290; Б. Ђ. Нушић, *Косово...*, 61, 63-4, 70.

су још у Петрограду били већи Бугари од професора Дринова и који су готово са потсмехом једва признавали да нас и на Косову има. Имена су им махом неруска: били су то Литавци, курландски Немци, Јермени и порушени немачки Јевреји. Па су се о нас често грешили толико исто колико и разне аустроугарске Паре и Прохаске, солунски Милери или скопљански Салиси-Севиси у време турских рефорама“.²¹⁹

Када је на заласку XIX столећа аустријски новинар и публицист, вероватно јеврејског рода, Леон Бренер (1855-1936), познатији под псеудонимом Спиридон Гопчевић под којим је објављивао своје књиге²²⁰, посетио Космет, објавио је студију о Старој и Јужној Србији у којој је навео да у Приштини има 70 јеврејских кућа, подједнако колико и арнаутских, односно 350 Мојсијеваца, да би 1910. године, према попису, број јеврејских кућа у граду опао на 65, а по први пут је те године забележено и постојање једне јеврејске куће у Липљану.²²¹ Српски дипломата и публициста Милојко В. Веселиновић (1850-1913) забележио је 1895. године да је у Приштини било 3.760 кућа, од чега 60 јеврејских, скоро досељених, пре којих је било само три-четири староседелачке јеврејске куће. Процењивао је да у граду има до 300 Јевреја, помињући узгредно постојање и једне јеврејске школе и синагоге.²²² Према државним османским статистикама, које нису укључивале жене, Бранислав Нушић наводи да је у приштинској кази на прелазу векова живело 305 Јевреја, а да је по именовану за седиште Косовског вилајета у Приштини било 50 јеврејских кућа, односно 250 Јевреја.²²³ Почетком XX века

²¹⁹ Шчербина, *Политика*, Београд, 28. март 1928, стр. 2.

²²⁰ М. Митровић (пр), *Светлост и сенке. Култура Срба у Трсту*, Београд 2007, 44. Гопчевић је током судбинских прилика за територију и становништво Космета током оснивања и постојања Призренске лиге 1878-1881. путовао и у Албанију. Као специјални новински дописник извештавао је о приликама северно од Драча и Тиране од средине маја до 7. јула 1880. године. Његови политички телеграми и слање писама Црногорцима у Бару оквалификовали су га пред Лигином „комисијом“ која је будно пратила кретање свих странаца, као црногорског шпијуна, па му је забрањено убиством уколико хитно не напусти Албанију. Чак су му припремили заседу у Бару, али ју је он избегао, напустивши Албанију преко Медове. Историчар Богумил Храбак, баш као и остали југословенски историчари који су се бавили његовим животом и делом, Гопчевића сматра тршћанским Црногорцем, али су најновија истраживања установила да је реч о Аустријанцу који је објављивао под српским псеудонимом који је пронашао у постојању истоимене особе у Трсту. Видети: Б. Храбак, *Призренска арбанашка лига 1878-1881*, Београд 1998, 290-1. У вези са најновијим открићем Гопчевићевог идентитета видети поменути наслов на почетку фусноте.

²²¹ Н. Roth, *Kosovo origins. The background to the present-day situation in Kosovo and Metohia*, Belgrade 1996, pp. 47-8; Ђ. Микић, *н. д*, 82, 84; R. Shkrielj, *н. д*. У студији хрватске ауторке Миреле Слукан Алтић изнет је податак према којем је Гопчевић, напротив, забележио присуство 200 Јевреја у призренској кази 1889. године. Види: М. Slukan Altic, *Povijesna geografija Kosova*, Zagreb 2006, 92.

²²² М. В. Веселиновић, *Поглед кроз Косово*, Београд 1895, 7-8.

²²³ P. Imami, *н. д*, 226; R. Shkrielj, *н. д*; Б. Ђ. Нушић, *Косово...*, 192.

он бележи и постојање вероисповедне општине – *кехиле*, јеврејске школе са седам ученика и *рабина*, напомињући да се Јевреји баве углавном сарафлуком, трговином житом, кожама и ситничарском, старинарском, мануфактурном и пољарском робом²²⁴, док за Митровицу наводи да је у њој било свега две јеврејске куће.²²⁵ У то време, 1902. године, османске власти су за здравственог начелника Солунског, Монастирског и Косовског вилајета поставиле Жак-пашу, односно Јеврејина Јакова – Жака Нисима (1850-1903), сина апотекара Хајима Нисима Давида из Солуна, који је 1874. или 1876. године завршио цариградску Војну академију за медицину и фармацију, те по природи свога посла морао повремено боравити и на Космету.²²⁶

Српски конзул у Приштини и посланик у царској Русији на почетку Великог рата Мирослав Спалајковић (1869-1951)²²⁷, прикупио је 1905. године податке о становништву Приштинског, Призренског и Пећког санџака, према којима је на том простору живело 300 Јевреја у 50 домова.²²⁸ Српски географ Јевто Дедијер (1880-1918) проценио је да је у Приштини 1910. године било 60-70 јеврејских кућа.²²⁹ Неки од савремених албанских историчара, руковођени политичком злоупотребом струке, не наводећи икакве референце, самоуверено истичу да је на Космету до 1912. године живело чак 3.000 Јевреја, али да је њихов број потом опао на око 300, пошто су се многи иселили у Турску, наводно због насиља српских власти. По њиховом сагледавању ствари, ситуација за Јевреје на Космету се побољшала доласком аустроугарских окупатора 1915. године, да би по поновном успостављању српске / словенске државе, започела нова фаза њиховог терорисања.²³⁰

²²⁴ Б. Ђ. Нушић, *Косово...*, 79, 200; М. Дамјановић, *Rabini...*; Ђ. Микић, *н. д.*, 286, 295; Д. Маликовић, *Косово и Метохија 1908-1912.*, Приштина – Лепосавић 2000, 25; М. Дамјановић, С. Бишевац, *Духовни...*

²²⁵ С. И. Бишевац, М. М. Дамјановић, *Косовска Митровица 1874-1912.*, у: С. Словић (ур), Традиција, промене, историјско наслеђе, питања државности и националног идентитета на Косову и Метохији. Тематски зборник од водећег националног значаја, Лепосавић 2014, 241-264.

²²⁶ Ž. Lebl, *Plima...*, 88, 90; <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/8491-jacques-pasha-jacques-nissim-pasha> (Пристапљено сајту 20. 4. 2020). Постоје подаци и да је Жак-паша рођен 1858. године у Солуну где је и преминуо 1903. године. Био је османски војни лекар у рангу дивизијског генерала. Реформисао је османски војни санитет, службовао у Солуну, Новом Пазару и Сарајеву, нарочито се истакавши у развоју школства у Босни. Написао је више медицинских расправа од којих су му најважнији били радови о мочварној грозници. За своје заслуге био је награђен високим османским и иностраним одликовањима. Види: *Židov*, Zagreb, br. 38, 18. septembra 1936, str. 13.

²²⁷ Z. Bajin, *Miroslav Spalajković, the Serbian minister in Russia in the July crisis of 1914*, *Balkanica - Annual of the Institute for Balkan studies*, XLVII (2016), pp. 217-248.

²²⁸ P. Imami, *n. d.*, 227-8.

²²⁹ J. Дедијер, *Нова Србија (са 40 слика у тексту и картом Нове Србије)*, Београд 1913, 265-6.

²³⁰ A. Kotani, *A history of Jews in Albania*, Tirana 2011, p. 25.

На ширем подручју Старе и Јужне Србије локално србофоно становништво и службеници државе Србије у Османском царству Јевреје су називали, осим поменутиим термином, и турцизмом „Ја(х)уди“.²³¹ У употреби је био још један синоним, библијских изворишта, што видимо из примера призренског свештеника Диме Парле са почетка XIX столећа, кога је паства, због среброљубља и претеране сервилности османским представницима власти, прозвала „поп Јудом“. У пежоративне сврхе исто становништво служило се и још једним турцизмом – „Чифут“. Изгледа да се овај термин употребљавао за означавање непожељних личних особина – ускогрудости, тврдичлука и себичности, због којих је зарадио надимак „Чифу(т)че“ неки Призренац Хаџи Васиљ Ђорђевић.²³² Независно од језичке конотације, српско становништво Космета, изложено неподношљивој исламској пресији и терору, није изградило негативне мисаоне конструкције према јеврејском народу, судећи макар према изјави једног неименованог Пећанца, српског „коџа баше“, с којим су половином XIX столећа имале прилику разговарати две британске даме на пропутовању кроз дивљи и непоћудни османски Балкан: „Ја сам био у слободној Србији. Ја сам слушао како образовани људи говоре. Ја знам да човек није рђав с тога што је ове или оне вере. Ја пристајем да Мусломанин има своју џамију, да Јеврејин има своју – (како ти оно велиш Катарина?)“ (учитељица Катарина Симић – прим. аутора).²³³

Приштински Јевреји су имали уређен духовни живот. Међу најраније познате приштинске *рабине* спада Хајим Рубен. У новооснованој двоспратној синагоги „*Бет Израел*“, подигнутој поткрај XIX века, служио је 1897. године *рабин* Шабат Камхи, пореклом из Битоља, док је на челу јеврејске општине био Рахамин Рубен.²³⁴ После Младотурске револуције 1908. године омогућено је и немуслиманима да похађају турске школе, што доводи до тога да и јеврејска деца са Космета уписују медресе.²³⁵ Само изузетно косметски су Јевреји у османско доба похађали државне школе и националне образовне установе других етничких заједница. Забележен је пример двојице браће из

²³¹ *Споменица педесетогодишњице призренске Богословско-учитељске школе 1871-1921*, Београд 1925, 163.

²³² П. Костић, *Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку (са успоменама писца)*, Београд 1928, 26, 88; П. Костић, *Просветно-културни...*, 160, 171.

²³³ Г. Мјур Мекензи, А. П. Ирби, *Путовање по словенским земљама Турске у Европи*, Београд 2007, 315-6.

²³⁴ М. Дамјановић, *Rabini...*; Р. Shkrielj, *n. d*; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 221, 234; Б. Вранићи, *n. d*; М. Дамјановић, С. Бишевац, *Духовни...*

²³⁵ Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 224.

Приштине који су школовани у српској гимназији у Солуну. То су били Зехино Давида Бенадовић, рођен 14. октобра 1892. године, који је од 1902/3. до 1906/7. школске године похађао четири разреда и Кути Давида Бенадовић, рођен 23. септембра 1894. године, који је од 1903/4. до 1906/7. школске године похађао 1. и 2. разред наведене школе.²³⁶ Као што овај пример показује, косметски Јевреји су долазили у додир са осталим нејеврејским живљем не само на подручју свог завичаја, већ и шире, нарочито у регионалним оквирима и такви процеси су се одвијали обострано.²³⁷ Блиски и учестали додир доводили су и до појава овладавања јеврејско-шпанским језиком, па је тако неки приштински трговац Трајко Костић научио да говори, чита и пише на њему.²³⁸

С друге стране, Арнаути, поглавито њихови поглавари и прваци, поведени политичким, економским и национално-верским интересима контактирали су након оснивања Призренске лиге 1878. године и са угледним британским државником јеврејског рода, лордом Биконсфилдом. Првог дана заседања Берлинског конгреса 13. јуна 1878. године, скадарски комитет Призренске лиге послао му је Меморандум, у коме је истакнуто да су Арнаути једини народ на Балкану без ичије заштите на Конгресу, да немају сопствену владу, да не желе да их заступа османска власт јер су самосвојан народ са сопственим језиком и традицијама, који је, иако припада различитим вероисповестима, задржао свест о заједничком пореклу. Након овог писменог обраћања, 20. јуна обратили

²³⁶ *Споменица четрдесетогодишњице Мушке гимназије у Скопљу 1894-1934*, Скопље 1934, 182.

²³⁷ Срби са Космета су у додир са Јеврејима долазили и унутар свог животног простора, али и изван њега, куда су их водили животни путеви. Виђенији Срби, попут Призренца Петра Костића са Јеврејима су долазили у близак додир приликом боравка у Београду и Битољу, а Колашинац Григорије Божовић запажао их је у Османском и Руском царству приликом живљења и кретања унутар њих, као и током Великог рата када га је окупатор интернирао у логор Нежидер где је опет био окружен већим бројем јеврејских заточеника, углавном из Београда али и других крајева окупирани Србије. У предвечерју османске владавине односи косметског становништва са Јеврејима били су шаренолики. Знаменити изданак косметске груде, књижевник Гр. Божовић долазио је у додир много пута са Јеврејима на Косову и изван ове области, иако је запажао њихову особеност да се не зближавају превише са иновернима: „...као да нас раздвајаху семитска правила о чувању верника од дотицаја с поганицима“. Види: П. Костић, *Аутобиографија*, Призрен 1997, 25, 82; М. М. Дамјановић, *Григорије Божовић и јеврејско питање*, у: Д. Андрејевић, А. Костић Тмушић (ур), *Поетика Григорија Божовића (тематски зборник водећег националног значаја)*, Косовска Митровица – Ниш – Зубин Поток 2016, 505-518; М. Димитријевић, В. Стојановић (ур), *Наши Јевреји. Јеврејско питање код нас. Зборник мишљења наших јавних радника. Књига I*, Београд 1940, 13, 15-9; По Македонији: Опорављени град, *Политика*, Београд, 10. мај 1929, стр. 6; М. Б. Милошевић, *Јевреји за слободу Србије 1912-1918*, Београд 1995, 63; Г. Божовић, *Приповетке*, Београд 1926, 31.

²³⁸ Ј. Поповић, *Живот Срба на Косову 1812-1912*, Београд 1987, 295.

су му се и представници Централног комитета Лиге, другим Меморандумом у којем су истакли жељу за аутономијом унутар османског царства.²³⁹

Да би задржали друштвену сигурност и толерантан однос власти, косметски Јевреји су политички иступали лојално према османској држави. Када је избила Младотурска револуција, што у нади да наступа време етничке и грађанске равноправности, што због указивања лојалности новим властима и Јевреји су заједно са Турцима, Арнаутима, Србима и Циганима јавно певали песму „Јашас`н хуријет“.²⁴⁰ Иако су ретко крочили у политичко поље деловања, онда када се то од њих очекивало или захтевало, одазивали су се политичким акцијама у режији државе. Тако је неименовани представник јеврејске општине у Приштини, у њено име, на турском језику, говорио на протестном митингу одржаном у Приштини 17. маја 1910. године поводом „Критског питања“. Приликом посете султана Мехмеда V Решада (1844-1918) Приштини, 2. јуна 1911. године, дочекала га је непрегледна маса шареноликог народа – Турака, Арнаута, Срба, Јевреја, Цигана и Черкеза - с обе стране пута од Глободерице до Приштине. Приштински Јевреји су у знак добродошлице на свечаном дочеку истакли свој тријумфални лук, поред званичног и српског. Султан је градским школама даривао 200 лира, од чега је јеврејска добила 18 лира. С друге стране, мање из знака захвалности, а више из разлога поверења у њихово лојално држање, османске су власти фаворизовале Јевреје наспрам непоузданих Срба, у које су сумњичаво гледале. Зајежљивост према њима огледала се и у потезу власти да за Приштину и околину упосли двојицу аза из редова немуслиманских народа, изабравши при том једног Грка и једног Јеврејина, који нису знали српски, језик већине немуслимана у граду. Ипак, лојално држање Јевреја према властима није било гарант њихове безбедности, услед анархичних прилика које су владале у „Арнаутлуку“, а које су власти игнорисале или подстицале, зависно од потреба. Услед осиног понашања и кабадахијског поступања Арнаута, дешавало се да и Јевреји настрадају као случајне жртве, као приликом покушаја хапшења Илијаз-аге Вучитрлије (1882-1943) у Приштини септембра 1911. године, којом приликом је рањено двоје

²³⁹ П. Бартл, *Албанци од средњег века до данас*, Београд 2001, 95-6.

²⁴⁰ Ј. Поповић, *н. д.*, 346.

јеврејске деце, од којих је једно подлегло повредама. Истом приликом, од последица рањавања пред својом радњом, настрадао је и јеврејски трговац Барух Гидић.²⁴¹

Муслимани су према Јеврејима осећали презир, па и њима, као „ђаурима“, у шеријатском друштву сигурност није била загарантована. О томе сведочи случај који се збио на улицама Приштине, а који нам преноси деловођа српског краљевског конзулата у Приштини Степан Матијашић у писму упућеном 2. марта 1897. године српском министру спољних послова Ђорђу С. Симићу (1843-1921): „У вече је по градовима била највећа несигурност; улазило се у хришћанске куће и пљачкало, крало или изнуђивало нешто у храни и стварима, нешто у новцу. У томе се одликовао један трубач – каплар, из Лаба, који је једном Србину лончару извукао брк у сред пијаце зато што је уклонио волове једнога Турчина, који су хтели да му поломе еспап. Исти је направио силу зала, наметнуо се у неком виду субаше над слабијим хришћанима, изнуђивао новац у сред бела дана по сокацима и напао једног Јеврејина, за то што је пушио у своме дућану, а био је рамазан. Једва сам успео да га уклоним из Приштине...Услед оваких појава били су застрашени чак и Јевреји према којима су Турци трпељивији, па шта је онда остало за хришћанско становништво?“²⁴² У управном систему Османлије су такође практиковале постављање понеког Јевреја, па је у меџлису Приштинског санцака био заступљен симболично један Израелићанин.²⁴³

У Косовској Митровици и Призрену су у овом османском периоду боравили и радили инострани јеврејски поданици, што је био случај са тројицом дипломата, службеника аустроугарских конзулата у градовима на Ибру и Бистрици. Јеврејског порекла био је покатоличени службеник конзулата у Призрену, Алфред Рапапорт (1868-1946), који је спроводио политику потискивања и сузбијања српског утицаја, те слабљења српских интереса на просторима Старе и Јужне Србије. С тим у вези, биле су и његове активности скопчане са покушајем онемогућавања боравка у Османском царству значајног српског националног радника са тих простора, револуционара Богдана

²⁴¹ А. Митровић (пр), *Милан Ракић. Конзулска писма 1905-1911*, Београд 1985, 196-7, 245, 291-2, 335, 367; Ј. Поповић, *н. д.*, 312, 374.

²⁴² Б. Перунчић, *Писма српских конзула из Приштине (1890-1900)*, Београд 1985, 258-261; М. М. Дамјановић, *Григорије...*

²⁴³ Б. Ђ. Нушић, *Косово...*, 40.

Раденковића (1874-1917).²⁴⁴ Овај заступник аустроугарских интереса на Балкану јавно је говорио и писао да у Призрену нема ниједног Србина, а приликом настојања Србије да отвори конзулат у овом граду, крајем 1899. (*sic!*) године у више наврата обавештавао је Агенора фон Голуховског (1812-1875) о револтираности локалних Арнаута изазваних вешћу о томе, те о њиховој намери да се телеграмом жале Порти.²⁴⁵

Још један аустроугарски дипломатски службеник јеврејског порекла био је распоређен у призренском конзулату, о чему је известила и оновремена српска штампа у Аустро-Угарској.²⁴⁶ Радило се о извесном Јелинеку, који је такође у складу са својом позицијом агитовао против Србије и Црне Горе, а у прилог аустроугарских интереса на Балкану.²⁴⁷ Аустроугарски конзул у Призрену, Јелинек, кога Богумил Храбак погрешно представља као однарођеног Чеха, службовао је на Космету у годинама крупних и значајних војно-политичких и пратећих дипломатских активности великих сила и балканских народа, које су пресудно утицале на будући политички изглед полуострва. Руско-турски рат и ратови балканских народа против Османлија 1876-1878. године окончани су османским крахом и руским преласком преко Дунава. Санстефански мир, на

²⁴⁴ Б. Вучетић, *Богдан Раденковић (1874-1917). Судбина једног српског националисте*, Београд 2018, 174.

²⁴⁵ Д. Т. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, Београд 2006, 131, 135. Још раније, на почетку године код свог шефа се заузимао за тада већ разрешеног архимандрита и игумана манастира Дечани, смутљивца, интриганта и проневереника Јоаникија. У извештају који је послао министру спољних послова, Рапапорт саопштава да је овај раскалашни духовник понудио средином јануара 1899. године своје услуге аустроугарском конзулату у Призрену, наглашавајући да је манастир „важно тежиште великосрпске пропаганде“ о чијем тајном раду нема поузданих обавештења. Рапапорт је сугерисао прихватање Јоаникијеве понуде, иако би као православни Србин могао да појача иначе присутну аверзију Арнаута према Србима. Даље је истицао да је због важности манастира, његове интелигенције и способности потребно да буде искоришћен, како би се скинуо „вео који је до сада прекривао великосрпске интриге и словенско-арбанашке односе у севернозападном углу Косовског вилајета“. Рапапорт се у исто време заложиио за Јоаникија да буде примљен као конфидент и да му се, ако то буде захтевао, одобри одређена новчана трансакција за пружене услуге. Голуховски је већ 22. фебруара одобрио Рапапортевљев предлог, али је овај јављао да услед новонасталих прилика није успео да се непосредно са Јоаникијем споразуме око предвиђене сарадње. Јоаникије је послао свог секретара Јоакима, који је Рапапорту предложио да Аустроугарска исплати манастирске дугове и преузме манастир. Такође је молио да конзулат помогне и примање око 50 младих људи из Дечана и околине на школовање у манастире на територији окупиране Босне и Херцеговине, одакле је иначе био родом његов надређени, бивши настојатељ манастира Дечане. Још је затражио да се Јоаникијева поверљива преписка шаље дипломатском поштом царско-краљевског конзулата. Рапапорт је понуду о преузимању манастира одбацио као нереалну, предложивши да се Јоаникију као једнократна помоћ исплати 40-50 наполеона, а да ће висина будућих даровања зависити од вредности обавештења која им буде достављао. Рапапорт је оценио да је Јоаникије одан Аустроугарској и истакао да би „лако могао наступити моменат, као на пример тајне припреме Црногораца и Србијанаца, у којем би контакт са Јоаникијем био од велике вредности“. Види: Д. Т. Батаковић, *Дечанско питање*, Београд 2007, 65-7.

²⁴⁶ *Застава*, Нови Сад, бр. 176, 13. (25) новембра 1877, стр. 3-4. Јелинек је претходно обављао дужност конзула у Смирни.

²⁴⁷ Р. Imami, *n. d.*, 201.

чије је потписивање Висока порта била приморана, предвиђао је стварање Велике Бугарске, као руске продужене руке на Балкану, што је узнемирило политичке кругове на Западу, који су реаговали контрамерама с циљем ревидирања по њихове интересе неповољног мира. Јелинек је с тим у вези Бечу преносио рефлексације мировног споразума на косметско становништво.²⁴⁸

У аустроугарском конзулату у Косовској Митровици дужност конзула обављао је Јеврејин Цамбауер који је почетком 1906. године извештавао о отпору муслиманског

²⁴⁸ Б. Храбак, *Призренска...*, 9-10, 13, 44-5. Већ 30. априла 1878. године извештавао је да су одредбе овог мира које су се односиле на територијално проширење Србије, Црне Горе и Бугарске изазвале међу Арнаутима Призренског санџака највеће огорчење и незадовољство. Јелинек је сматрао да се бунтовнички покрет могао угушити у клици ако би се Призрен, Ђаковица и Пећ посели одговарајућом војном силом. Истовремено је извештавао да арнаутски католици, ништа мање од православних Словена, с великом забринутости очекују даљи развој политичких догађаја, те да сву своју наду полажу у Европу, која би средила хаотичне административне и правосудне прилике овога краја и створила им с новим поретком ствари сношљивији опстанак, у најмању руку безбедност живота и имовине. Оваквим држањем, Јелинек је помишљао да би војне трупе његове земље могле да успоставе ред на Космету. Јелинек је најбрже могуће извештавао Беч о најактуелнијим догађајима на Космету, што је учинио и 18. јуна 1878. године непосредно по доношењу одлука на оснивачком конгресу Призренске лиге. Том приликом јавио је о класној и регионалној структури конгресиста, њиховом расправљању о Источном питању са позиција арнаутских и муслиманских интереса, држању католика и њиховом апелу Порти, притиску на призренске Србе да искажу лојалност Порти, као и о изради адресе за Берлински конгрес. Према његовим сазнањима, неки су конгресисти, не уздајући се у помоћ са стране, планирали проглашавање кнежевине Албаније и дизање масовног оружаног устанка ради очувања старих земаљских граница, првенствено према Србији и Црној Гори. Јелинек је запазио да је покрет који стоји иза оснивања Лиге потекао из народа, али да бројне индиције указују да су први импулси за конкретно оснивање Лиге као организације потекле од британске владе, намерне да Арнауте искористи у случају да рат против Русије буде неизбежан или употреби у случају каквих других политичких циљева, као и да спречи онај правац покрета који би био непријатељски окренут према њој савезничкој турској влади или водио слабењу њеног ауторитета. Британци су за такве евентуалности обезбедили новац, оружје и муницију. Августа исте године Јелинек је извештавао да даље држање Комитета и муслимана лежи у овом тренутку највероватније у рукама старог шејха Мустафе из Тетова, који ужива непо ремећено и безрезервно поверење муслиманског живља. Јелинек је сведочио и о убиству телеграфисте султановог комесара, мушира Мехмед-Али паше (1827-1878) које се збило у Призрену. Телеграфисту, родом Грка из Једрена, убио је с леђа један припадник групе од 150 наоружаних муслимана предвођених Халим-агом, Уксин Беришом, Реџеп-агом и Ибрахим-агом који су се окупили испред зграде Комитета у жељи да конферишу са представницима града Призрена - Хаџи-Омер ефендијом, Муртеза-ефендијом и Шабан-агом. За време тих разговора четворица из масе наоружаних муслимана удаљила се са скупа и пошла према кафани на тргу Мираш где се налазио неуобичајено велики број гостију, 150 до 200 муслимана. Док је прилазио кафани, један од те четворице извршио је убиство телеграфисте и био заштићен од руље, која га је сакрила тако да читав одред заптија под заповедништвом једног бимбаше није могао да га пронађе. Овај злочин требало је да радикализује масе и изазове избијање општег устанка, а према неким гласинама био је то видљив акт завере, чије је извођење одлучено на збору на истом тргу 24. августа. Конзул Јелинек није могао знати да су конци завере водили у сам Цариград. Подбуњивачи су се надали да ће војнички строг Мехмед-Али паша да предузме репресивне мере које би већ радикализоване масе изазвале на отпор и даљу спиралу насиља. У случају таквог сценарија, планирано је заузеће конака на јуриш, заробљавање Мехмед-Али паше и приморавање да прихвати команду над нередовним трупама, које би одмах биле позване под оружје. Овакав план завереника Јелинек је прокоментарисао речима: „Ново издање приче о Хафиз-паши у Босни!“. Током Првог светског рата извесни бивши аустроугарски конзул у Ници, Јелинек, ухапшен је због шпијунаже за рачун Централних сила. Можда се ради о истој особи. Види: Најновије вести, *Народ*, Солун, бр. 57, 24. септембар 1917, стр. 2.

становништва призренског санцака узрокованог увођењем новог пореза и пописивањем становништва. Решење за иначе слабо прикупљање пореза од арнаутског становништва на Космету, Цамбауер је видео у војној акцији власти која би тиме успоставила ред, ауторитет власти и елиминисала дефицит у наплати пореза.²⁴⁹ Током 1907. године био је сведок анархичних прилика у граду, па је сматрао да „једино је могуће увести ред и ауторитет власти војном силом, да би се тако аутоматски наплатили порези“.²⁵⁰

²⁴⁹ Ђ. Микић, *н. д.*, 56, 62.

²⁵⁰ З. Ч. Вукадиновић, М. Ј. Богавац, *Српска просвета и култура у Косовској Митровици 1836-1941*, Лепосавић 2001, 30, 65; Ђ. Микић, *н. д.*, 330-1, 334. Несређене економске прилике посебно су погађале српско хришћанско становништво Косовске Митровице које је трпело конкуренцију трговачких монополиста из редова Турака, Цинцара и Јевреја, па су ради отклањања исте и поправке свог положаја, исте године основали „Фонд цркве Св. Саве“, из ког су требали да ојачају свој трговачки слој како би могао да равноправно учествује на тржишној утакмици са суграђанима других етничких и конфесионалних припадности. У том циљу су Срби Митровчани 1911. године основали и новчани завод зван „Митровачка задруга за кредит и штедњу“. Учитељ Михајло Кијаметовић саветовао је да се у граду сагради магацин за сировине, без којих ће трговци остати само посредници између великих јеврејских солунских фирми и главних купаца Срба. Сматрао је да заостале муслимане у привредној утакмици, треба да замене Срби и спрече конкуренте Јевреје који су се спремали да у граду отворе одједном 50-60 дућана, па су за отпор продирању јеврејских елемената у трговини, вршене велике припреме. У неким активностима конзул Цамбауер се показао благонаклоним према угроженом српском народу, те је тако на светосавској прослави 1905. године доделио добровољни новчани прилог сиромашним ученицима. У жељи да придобије њихову наклоност, изгледа да је, када су то поводи давали, редовно узимао учешћа у свечаностима српске заједнице, па тако наилазимо на њега и приликом прославе Савиндана у Митровици претходне, 1904. године, где је узео учешћа у програму приређеном у школској сали. Задатак аустроугарских дипломата на Балкану, па и Цамбауера, је био да потисну руски утицај и остваре доминантан положај фактора одлучивања. Због тешке међународне позиције у којој се Русија нашла после рата са Јапаном, у складу са инструкцијама из Петрограда, руске су дипломате на Балкану морале бити у сталном контакту са аустријским колегама и нису смеле доносити никакве једностране одлуке, без претходног информисања аустријске стране. Тако је руски конзул у Митровици, Орлов добио писмени укор због посете српском манастиру Девичу без обавештења аустроугарског конзула Цамбауера. С друге стране, кад су то аустроугарски интереси налагали, Цамбауер је умео да тражи подршку свог руског колеге. Када су се ускомешали духови српске раје у Пљеваљском санцаку, које је Аустроугарска могла да искористи за интервенцију у Новопазарском санцаку, Цамбауер је наговарао Орлова да посете Пљевља и увере се у озбиљност ситуације, очекујући руску подршку и ширу интернационалну мобилизацију. На наговор аустријског колеге да посете Пљевља и испитају узроке побуне, двојица конзула саопштила су на збору грађана у Пљевљима одлуку тамошњег мутесарифа Сулејман паше о укидању нових пореза у Пљеваљском санцаку и позвале окупљене вође побуњених села да предају оружје властима и окончају побуну. Са Цамбауером у неколико наврата у Приштини и Косовској Митровици састанчио је и тадашњи митрополит рашко-призренски Нићифор Перић (1862-1918), коме је по доласку у град на Ибру 1907. године, у знак добродошлице конзул послао свог драгомана. Том приликом духовник је дипломати скренуо пажњу на тежак положај српске раје и несносно држање Арнаута, на шта Цамбауер није имао речи утехе и охрабрења, не обећавајући никакву заштиту, изговарајући се „да са ове стране Шар-планине, по договору мирцштетском, нема реформа и да је та ствар остављена Турцима и влади коју он представља, и да је учињено нешто, али што резултата повољних нема да то они нису криви него турска неискреност“, те да се стање не може изменити „...докле год Арнаути буду овакви какви су, и докле се год у овим крајевима буду оваква питања решавала не језиком и пером већ арнаутским оружјем“. У складу са својом мисијом и политичким циљевима, Цамбауер је умео да утуче и неповољно утиче на расположење Срба у овим крајевима, што је нарочито дошло до изражаја 1899. године о Петровдану, када је управитељу католичких школа у Јањеви, Слишковићу рекао: „Косово не сме никада бити словенско а најмање српско“. За разлику од руских дипломата којима се претило, отежавала акомодација или чинило асасинство,

Аустроугарски конзулати у Старој Србији и Албанији (Призрен, Скопље, Скадар) упошљавали су бројан персонал с прецизно утврђеним задацима у придобијању албанских муслимана и римокатолика и њихових племенских вођа. Значајне конфидентске и агентске послове обављали су бројни службеници аустроугарске железничке компаније распоређени широм Старе и Јужне Србије. Исту врсту услуга за Подунавску монархију пружали су и многи псеудотрговци, јеврејски и арнаутски закупци и трговци у већим или мањим местима Косовског вилајета, субвенционисани од Беча за своје шпијунске активности, како то извештава француски вицекомзул у Скопљу Макс Шублије 1902. године.²⁵¹

Посебну категорију јеврејског становништва на Косову и Метохији у османско доба чинили су исламизовани Јевреји – мамини (донмеси), припадници верске заједнице „Донме“, чије постојање у османској државној служби на Космету бележи Нушић почетком XX века.²⁵²

аустријски конзули су уживали највишу слободу и безбедност, запажа савремени локални списатељ: „Један конзул се, ипак, слободно кретао у свом црном кратком фијакеру, Цамбауер, аустријски конзул, узаним улицама Митровице без страха да ће га пресрести и да ће га напасти неко од „оних“ који воле топлу Словенску крв!“. О овоме видети: Љ. С. Пантовић, *н. д.*, 43-4; С. Д. Недељковић, *Политика великих сила према европској Турској од 1903. до 1908. године (реформна акција великих сила)*, Лесковачки зборник, LIV (2014), 69-80; В. С. Зарковић, *Утицај Аустроугарске на збивања у Пљеваљском санџаку у првој деценији XX века*, Гласник Баштина, св. 41 (2006), 111-127; М. Ф. Петровић (пр), *Документи о Рашкој области 1900-1912*, Београд 1995, 17, 103, 150-1; Једна значајна годишњица. Данас се у Косовској Митровици открива споменик руском конзулу Шчербини који је пре 25 година погинуо као заштитник српског живља, *Време*, Београд, бр. 2252, 28. март 1928, стр. 4; Н. Сташић, *Траг 2*, Косовска Митровица 1998, 19-20.

²⁵¹ Д. Т. Батаковић, *Косово и Метохија. Историја и идеологија*, Београд 2007, 313-4, 318. Поред конзуларних представника, на Космету су вршљали и разни аустроугарски агенти, попут неког Милана Давидовића, отетог од Арнаута у Ђаковици маја 1901. године и ослобођеног на интервенцију аустроугарске дипломатије, који је наставио своју обавештајну делатност, крстарећи по Вилајету под новим јеврејским именом Давид Коен. Види: М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Београд 2009, 67.

²⁵² Б. Ђ. Нушић, *Косово...*, 79. Истакнуту политичку улогу на овим просторима имао је њихов знаменити припадник др Назим-бег (1870-1926). Овај турски националиста, један од оснивача револуционарног младотурског покрета, члан комитета „Јединство и напредак“, директор болнице у Солуну и посланик у цариградском парламенту, неретко је одржавао контакте са водећим српским јавним радницима са Косова и Метохије, попут Богдана Раденковића, Милана Чемерићића (1877-1940) и других, са којима је разговарао о питањима која су се тицала тих простора и њиховог становништва, као што су она о активностима српских четника и избору рашко-призренског митрополита. Назим-бег је био идејни творац и заговорник јудео-муслиманског пројекта насељавања босанских и других муслимана и европских Јевреја на тло Македоније и Космета, противећи се ционистичким замислима повратка Јевреја у библијску отаџбину. Овај план Назим-бега на крају није дао видне резултате, сем што се изврстан број босанских муслимана током 1909. и 1910. године настанио на Космету и у Македонији, за које је домаћин купио земљу. За разлику од њих, Јевреји нису били сагласни са таквим намерама високог османског дужносника, па се нису оствариле могућности досељавања нових Јевреја на Космет. Овај пројекат тежио је да додатно наруши равнотежу хришћанског и муслиманског народа у корист ових других и угрози безбедносну ситуацију српског живља, које је већ дуго било у закрвљеним односима са арнаутским суседима, са којима су само периодично и територијално

Током Првог и Другог балканског рата 1912-1913. године српска војска која је продираола на Космет имала је помоћ и од неких локалних Јевреја. Ослободиоце је помагала богата породица приштинског Јеврејина Јехуде Јосифовића, која јој је уступила породичну кухињу на коришћење.²⁵³ Забринути за своје сународнике на ратом захваћеном подручју, „Заједница јеврејских друштава“ са седиштем у Берлину послала је јануара 1913. године делегацију сачињену од Елкана Адлера (1861-1946) из Лондона и Паула Натана (1857-1927) и Бернарда Кахна (1876-1955) из Берлина, који су, по окончању мисије, у поднетом извештају штампаном јула 1913. у Берлину, навели да је у Приштини тада живело 452 Јевреја, у Урошевцу 80, а у Косовској Митровици 50.²⁵⁴ По ослобођењу Косова и Метохије и српске власти су спровеле попис становништва, према коме је пролећа 1913. године у Приштини живело 365 Јевреја (2,0% од укупно 18.174 грађана), од којих је 176 било мушког, а 189 женског пола.²⁵⁵

Услед ратних опасности неке косметске јеврејске породице су напустиле привремено своја огњишта и потражиле уточиште код рођака и пријатеља у Скопљу. Део њих ће се по окончању ратних дејстава вратити својим домовима, па ће 1914. године бити регистровано 450 Израелићана у Приштини, 80 у Урошевцу и 50 у Косовској Митровици. Тада су нове власти извршиле и конфирмацију приштинског *рабина*.²⁵⁶ Услед непознавања нових власти и избегавања непожељних поступака према њима, многи косметски Јевреји су, могуће је, прибегли социјалној мимикрији оличеној у србизацији

ограничено склапали бесе којима су регулисали односе на мирољубивим начелима, што се највише дешавало у селима гњиланског краја током 1906. и 1907. године. Током 1909. године Назим-бег је данима конферисао по косметским варошима, агитујући међу Турке и Србе за уставност, убеђујући их да су „сви они равноправни синови једног народа“, док је Арнаутима саветовао да сами уведу ред у своје крајеве, да их у противном, не би притисла Аустрија. О томе види: Б. Вучетић, *н. д.*, 202-3, 241; М. Мазовер, *Солун град духова. Хршићани, муслимани и Јевреји 1430-1950.*, Београд 2017, 250; А. Р. Милетић, В. Бегај, С. Милошевић, *Албанско-српске бесе 1906-1907. Model suživota srpske i albanske zajednice na Kosovu*, Нови Сад 2019, 25; А. Митровић (пр), *Милан Ракић...*, 345.

²⁵³ М. М. Дамјановић, *Јевреји на Косову и Метохији током Балканских и Првог светског рата*, у: Б. Димитријевић (ур), *Државност, демократизација и култура мира. Тематски зборник радова, Филозофски факултет Универзитета у Нишу*, Ниш 2015, 109-129; Р. Dželetović Ivanov, *Jevreji Kosova i Metohije*, Београд 1988, 165; М. Damjanović, *The Jewish presence in Kosovo and Metohia during the Balkan wars and WWI*, in: Драги Горгиев... и др. (ур), *Балканот: луге, војни и мир*, Скопје 2015, pp. 323-40.

²⁵⁴ М. М. Дамјановић, *Јевреји на Косову...*; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 4; Ženi Lebl, *Plima...*, 200; М. Damjanovic, *The Jewish...*

²⁵⁵ М. М. Дамјановић, *Јевреји на Косову...*; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912-1915)*, Београд 2013, 115-6, 125-8.

²⁵⁶ М. М. Дамјановић, *Јевреји на Косову...*; Ž. Lebl, *Plima...*, 205; *The Balkan wars and the Jews*, American Jewish year book, 15 (1914), p. 200; *Македонскиј голосъ*, годъ I, No 7, С. – Петербургъ, 4. ноября 1913, 128; М. Damjanovic, *The Jewish presence...*

својих презимена, која су документована код породица: Аврам(овић), Алацем(овић), Ашер(овић), Барух(овић), Бињамин(овић), Давид(овић), Гидић, Јосиф(овић), Јудић, Коен(овић), Лазар(евић), Леви(ћ), Мандил(овић), Навон(овић), Рубен(овић), Самаил(овић), Соломон(овић). Приштински *рабин* Захарије Леви (1864-1943/4) у службеним документима из тог доба потписивао се српском верзијом презимена – Левић. Промена презимена наступила је једновремено и као последица односа нових управних власти приликом регистравања неспрског становништва у службеним актима.²⁵⁷

Територијалним проширењем Србије у Балканским ратовима под њено окриље ушле су и јеврејске заједнице на Космету, оне у Косовској Митровици и Приштини.²⁵⁸ Након што су српске власти смениле шеријатски засноване институције Османског царства, после извојеваних победа у Балканским ратовима (1912-1913), затеченом становништву у новоослобођеним крајевима (Новопазарски санџак, Косово и Метохија, Вардарска Македонија) пружена су у потпуности иста права која су уживали њихови суграђани у преткумановској Србији.²⁵⁹ Српске власти су у више фаза спроводиле изградњу уставног поретка и конституисање локалних органа власти на ослобођеном подручју, не успевши да у потпуности заврше започету правну и институционалну хомогенизацију ових крајева са матицом услед скорог избијања Великог рата.²⁶⁰ Јевреји свакако користе предности новоуспостављеног поретка. Почињу похађање државних школа, па чак и женска деца, као што је био случај са Рејном Барух (1903-?) која је 1913/14. школске године завршила 1. разред Више женске школе у Приштини.²⁶¹

²⁵⁷ М. М. Дамјановић, *Јевреји на Косову...*; *Вардар-независан привредно-културни преглед*, Скопље, 24. март 1934, 2; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 31, 224, 226; <http://kosovoholocaust.com/page51/page51.html> (приступљено сајту 06. 08. 2014); М. Дамјановић, *Rabini...*; М. М. Дамјановић, *Language...*; Р. Dž. Ivanov, *Jevreji...*, 92-3, 101, 192; Ј. Алмули, *Страдање и спасавање српских Јевреја*, Београд 2010, 203; Архива Општине Краљево, Матични уред Косовска Митровица, *Посебна матична књига рођених Косовска Митровица, реконструкције II*, стр. 62.

²⁵⁸ М. М. Дамјановић, Б. Ђокић, *Рабини Краљевине Србије током Првог светског рата*, у: М. Јаћимовић, В. Иванишевић, И. Петровић (ур), *Зборник радова са међународног саветовања – Елите у Великом рату*, Архив Војводине, Нови Сад 2017, 482-500.

²⁵⁹ I. Elbogen, *A century of Jewish life*, Philadelphia 1946, p. 367.

²⁶⁰ М. Свирчевић, *Конституисање првих органа власти у земљама које су после Балканских ратова припале Србији 1912-1913. године*, *Strani pravni život*, 1 (2013), 164-183.

²⁶¹ Ž. Vojinović, *Avratova deca. Pomenik šabačkih i podrinskih Jevreja*, Београд 2015, 157, 168. Током Првог светског рата, Рејна Барух је завршила три разреда Мушке гимназије у Шапцу. Иначе је реч о рођеној Шапчанки, која је у том граду дошла на свет 1. маја 1903. године, од оца Здравка Баруха, лимара по струци, који су живели у Поцерској улици, број 5.

Полазници новоосноване приштинске гимназије²⁶² у првом одељењу првог разреда били су изгледа и Јевреји Абрам Абрамовић и Јусеф Кутисаовић, који су исте школске 1913/14. године, напустили школу, из нама непознатих разлога.²⁶³ У исто време од 1913. до 1915. године као хонорарни наставник обављао је дужност школског лекара гимназије у Призрену Јеврејин др Исидор Георгенбергер.²⁶⁴ Георгенбергер је био ожењен Амалијом Хохберг. Имао је ћерку Аделу рођену 7. децембра 1911. године у Грозду и сина Бењамина рођеног 14. августа 1921. године у Сарајеву.²⁶⁵

Непосредно по ослобођењу косовскомитровачки Јевреји су живели у страху од српских власти због свог пређашњег лојалног држања према османским властима, па су се спремали за иселење, плашећи се могуће освете, те због тога нису учествовали у великом слављу које је организовано у граду поводом његовог ослобођења. У новоослобођене крајеве Старе и Јужне Србије, укључујући Косовску Митровицу и Приштину, у зиму 1913-14. године рапидно су допутовали јеврејски угледници из престонице, Исак Алкалај (1882-1978) и Давид Албала, са задатком да тамошње јеврејске заједнице наговоре да се не иселавају, убеђујући их да ће им живот у новом државном амбијенту бити слободнији, бољи и безбеднији него до тада.²⁶⁶

²⁶² Више о почецима ове школске установе погледати: В. Виријевић, *Гимназија у Приштини 1913-1941. године – прилози за проучавање*, у: Д. Маликовић (ур), *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*. Међународни тематски зборник. Књ. 5, Педагогија, Психологија, Филозофија, Косовска Митровица 2010, 51-60.

²⁶³ А. Костић (пр), *Век гимназије у Приштини*, Приштина – Лапље Село 2013, 239-45.

²⁶⁴ Државна реална гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1937-1938 годину*, Скопље 1938, 11-2; П. Костић, *Просветно-културни...*, 55.

²⁶⁵ Историјски архив Београда (у даљем тексту ИАБ), Фонд Управа града Београда (у даљем тексту УГБ), Картоотека житеља града Београда и Земуна (у даљем тексту КЖГБИЗ), *Адела Георгенбергер, Бењамин Георгенбергер*. У периоду између два светска рата Адели је завичајна општина била Котор, била је неудата, као приватна чиновница живела је у Новом Саду, а затим у Београду у Грачаничкој улици бр. 11 код Витковић Марка где се пријавила 15. априла 1936. године, да би се 28. новембра 1939. године пријавила код Зојинчић Петра у Космајској 33. Бењамин је био нежењен студент медицине у Београду где се 11. новембра 1940. године пријавио код Решетић Ђаула у Дурмитарској 17.

²⁶⁶ Ž. Lebl, *Do „konačnog rešenja“: Jevreji u Beogradu 1521-1942.*, Beograd 2001, 165, 187; З. Ч. Вукадиновић, М. Ј. Богавац, *н. д.*, 35; И. Шланг, *н. д.*, 113; М. Damjanovic, *The Jewish...*; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 224, 235. У акцији прихватања и хармоничног укључивања у нове државне оквире код својих сународника на Југу узели су учешћа, поред поменутих и Јеврејска ашкенаска општина у Београду на челу са председником Фридрихом Попсом (1874-1948), затим јеврејска ложа „Србија“ независног ордена *Бене Берит* и београдски учитељи Моша Пинто (1862-1915) и Шалом Русо (1875-1941). Истовремено су их подвргли пропагандно-политичкој делатности, врбујући их за владајућу Радикалну странку. О томе види: М. М. Дамјановић, *Јевреји на Косову...*; М. Б. Милошевић, *н. д.*, 115; И. Шланг, *Јевреји у Београду*, Београд 2006, 113-4; Ž. Lebl, *Jevreji u Beogradu...*, 165, 187; Ž. Lebl, *Plima...*, 206-7; М. Damjanovic, *The Jewish...*

Завршетак ратних операција, увећање грађанских слобода и наступање мирнодопског времена нагнало је приштинске Јевреје да не седе скрштених руку, већ да искористе повољне прилике за умножавање свог капитала и развијање додатних послова. Једна од првих пословних активности сводила се на акционарско приступање оснивању „Косовске банке“, међу чијим су се оснивачима нашли уз претежно српске трговце.²⁶⁷

Солидарност и поштовање према јеврејским борцима исказали су и ценили високи достојанственици српске цркве на Космету, па је бивши рашко-призренски епископ Нићифор (1862-1918) био међу српским угледним личностима које су изјавиле саучешће породици Аврама Ј. Саса (1879-1913), погинулом у Балканским ратовима.²⁶⁸

Нови рат наметнут Србији 1914. године био је својеврсни сукоб европских Давида и Голијата, у коме се држава са 4.500.000 становника насељених на мање од 90.000 квадратних метара, сукобила са моћном и пространом империјом која је бројала 50.000.000 поданика.²⁶⁹ Рат је одјекнуо широм континента и никога није оставио непогођеним. Не предосећајући, како истиче, ову крваву комедију, руско-јеврејски сликар Марк Шагал (1887-1985) нихилистички бележи у својим послератним мемоарима: „Европа почиње рат...Зар је Србија важна? Јуришајте на те босоноге сељаке! Запалите Русију и све са њом...“.²⁷⁰

Од избијања рата до 28. јула 1915. године из приштинске пуковске команде упућена су у оперативну војску и Трупе нове области тројица јеврејских регрута (0,1%) и тројица обвезника борца (0,1%), тј. укупно шесторица Израелићана (0,2%). Војну обавезу избегло је седморица приштинских Јевреја I позива (1,01%), петорица обвезника II позива (0,72%) и петорица трећепозиваца (0,72%), односно укупно 17 Јевреја из Приштине (2,45%). Од укупно 23 приштинских Јевреја позваних у српску војску, шесторица су се одазвала позиву (26,1%), а 17 су избегла регрутацију (73,9%). У суседној митровачкој

²⁶⁷ М. Јагодић, *Нови...*, 396.

²⁶⁸ М. Миловић, *Архивска грађа о Јеврејима Београда у Првом светском рату из Архива у Лавову*, у: М. Колјанин (ур), *Зборник 10. Студије, архивска и мемоарска грађа*, Београд 2015, 71-122.

²⁶⁹ М. Радојевић, *Србија 1914.*, у: С. Владушић, Ђ. Ђурић (ур), *Први светски рат. Зборник радова*, Нови Сад 2015, 201-210.

²⁷⁰ М. Шагал, *Мoj живот*, Београд 1969, 117.

пуковској окружној команди није било јеврејских обвезника који су избегли војну обавезу.²⁷¹

Избијањем новог рата, јављају се и први јеврејски добровољци са Космета, задојени патриотским духом, који ће оставити своје кости за слободу нове домовине, попут ђака-редова добровољца Нисима Захарије Левија (1887-1917), рођеног у Приштини 16. новембра 1887. године, који је нестао у борбама на Солунском фронту.²⁷² У рату је нестао и редов 3. чете, 2. батаљона Х пешадијског пука Челиби Јеуда Коен (1888-1915), ситничар, рођен у Приштини 10. јуна 1888. године.²⁷³ Од тифуса су у Приштини 1914. године преминули редови болничарске чете Косовске дивизије Бохор Ј. Рубен (1880-1914), трговац, рођен у Приштини 18. фебруара 1880. године и Мануел М. Рубен (1884-1914), опанчар, рођен у Приштини 18. априла 1884. године.²⁷⁴ У допунској дивизији са Косова борило се око тридесетак приштинских Јевреја, међу којима су били: болничар Аврам Мандил; Аврам Хајим, Гавриел Навон(овић) (1895-1950), Инто или Јом Тов Бахар; Аврам Барух; Аврам Давид; Ашер Давид; Самуел Гедаља и др.²⁷⁵

Ратно стање није зауставило свакодневицу и природан ток живота испуњен радосним тренуцима или болним ожиљцима. Смрт је односила свој данак, а новорођенчад захтевала да се настави даље кроз живот. Током ратних година рођени су на Космету следећи Јевреји: Аврам Манојла Рубеновић у Урошевцу 1914. године²⁷⁶, Јосип Захарија Леви у Приштини 1917. године²⁷⁷, Маријета Хајима Бивас, Сарина Елазар, Миријам Елазар, Вида Пардо, Стела Рубен и Јосиф Рубен 1912. године; Нисим Јосифа Коен и

²⁷¹ М. М. Дамјановић, *Јевреји на Косову...*; М. Јагодић, *Нови...*, 125, 218-224.

²⁷² М. М. Дамјановић, Б. Ђокић, *Рабини...*; Р. Ст. Делић, *н. д.*, 69; *Споменица погинулих и умрлих српских Јевреја у балканским и светском рату 1912-1918*, Београд 1927, 75; Р. Dž. Ivanov, *Јевреји...*, 44; М. Damjanović, *The Jewish...*; М. М. Дамјановић, *Допринос рабина ратним циљевима Србије у Првом светском рату и стварању Југославије*, у: М. Мирковић, Н. Филиповић (ур), *Зборник радова са научног скупа „Улога и значај свештеника у Балканским и Првом светском рату“*, Београд 2021, 138-49.

²⁷³ *Споменица...*, 83; М. М. Дамјановић, *Јевреји на Косову...*; М. Damjanovic, *The Jewish...*

²⁷⁴ *Споменица...*, 118, 128; Р. Ст. Делић, *н. д.*, 69-70; М. М. Дамјановић, *Јевреји на Косову...*; М. Damjanovic, *The Jewish...*

²⁷⁵ М. М. Дамјановић, *Јевреји на Косову...*; Р. Dž. Ivanov, *Јевреји...*, 44, 138, 143, 153; М. Damjanovic, *The Jewish...*

²⁷⁶ М. М. Дамјановић, *Јевреји на Косову...*; J. Romano, *Јевреји...*, 474; М. Damjanovic, *The Jewish...* Био је трговац у Београду. По капитулацији Југославије пребегао је у Албанију где је интерниран од Италијана у логор у Берату. По капитулацији Италије ступио септембра 1943. у албанске партизане. Немци су га заробили и депортовали у логор Берген Белзен где је дочекао крај рата.

²⁷⁷ М. М. Дамјановић, *Јевреји на Косову...*; М. Damjanović, *Рабини...*, 66; М. Дамјановић, С. Бишевац, *Духовни...*

Миријам Бивас 1913; Букица Бахар, Ермоза Елазар и Миријам Коен 1914; Шабетај Јосефа Коен, Стела Адигес и Рахел Рубен 1916, Лала Бахар, Сарина Бивас, Стела Елазар, Рахел Елазар, Шалом Менахема Елазар, Мануел Рубен и Злата Рубен 1917. године.²⁷⁸

Тешки ратни дани нагнали су приштинског *хахам-рабија* и учитеља хебрејског језика да напусти град и оде у родни Тиберијас, одакле је иначе и дошао у Приштину, на иницијативу тадашњег члана мецлиса Ашера бен Самуела Бахара. По завршетку рата он ће поново доћи у Приштину, настављајући да обавља исте дужности.²⁷⁹

Иза приштинског Јеврејина Гавриела Навоновића, војника допунске јединице са Косова, рањеника са Цера и ратника са Вршке Чуке, који се повлачио преко Албаније, остало је сачувано једно војничко ћебе које га је штитило од оштре зиме и мраза и спасило му живот.²⁸⁰ За судбину приштевачке браће Сабетаја и Битија Адигеса распитивали су се рођаци код војног свештеника Шалома Руса.²⁸¹ По повлачењу преко Албаније, до 24. јуна 1916. године, у Првој армији било је 12 војника јеврејске вероисповести, у Другој двојица, а у Трећој армији седморица Јевреја, што је укупно било 21 јеврејски војник који се повукао преко Албаније до половине 1916. године.²⁸²

У окупираној Косовској Митровици (1915-1918) службовао је одређен број јеврејских војника и цивилних чиновника Двојне монархије. На челу округа био је пуковник Артур Шварц, а окружна команда извршила је попис становништва маја 1916. године, из ког се види да је у граду живело 70 Јевреја.²⁸³ И аустроугарски извештај о политичко-административној ситуацији на том простору наводи исти број шпанских Јевреја, уз 5.023 муслимана, 2.284 православних Срба, 45 римокатолика и 55 без конфесија

²⁷⁸ Р. Јовановић, *Бело светло на митровачке црвене записе*, Косовска Митровица – Исток 2009, 241-3; Р. Dž. Ivanov, *Jevreji...*, str. 153; Архива Општине Краљево, Матични уред за Косовску Митровицу, *Посебна матична књига рођених Косовска Митровица, реконструкције II*, редни број 22, стр. 15, 49, 54.

²⁷⁹ М. М. Дамјановић, *Јевреји на Косову...*; Р. Dž. Ivanov, *Jevreji...*, 185-6; М. Damjanovic, *The Jewish...*

²⁸⁰ М. Кољанин, В. Радовановић, *Јевреји Србије у Првом светском рату*, Београд 2014, 7, 56; G. Babić, *Nisim Navonović, poslednji Jevrejin sa Kosova*, Београд 2008 (DVD dokumentarni film); М. М. Дамјановић, *Јевреји на Косову...*

²⁸¹ Korespondencija., *Beogradske novine*, Београд, br. 292, 24. oktobra 1917, str. 4.

²⁸² М. Милкић, *Стварање мултиконфесионалне војске. Добровољци римокатолици и протестанти у српској војсци на Солунском фронту*, у: С. Рудић, Д. Денда, Ђ. Ђурић (ур), *Добровољци у Великом рату 1914-1918*, Београд 2018, 193-209.

²⁸³ З. Ч. Вукадиновић, М. Ј. Богавац, *н. д.*, 36-7.

(Цигана).²⁸⁴ У извештају о верским приликама у граду из 7. априла 1916. године, наводи се да: „Die Israeliten /70 köpfe/ haben keinen Tempel, kein Kirchenvermögen, auch keinen Rabbiner, sondern versammeln sich in einem Privathause zum Gottesdienste . Sie sind spanischen Ursprungs. / Spaniolen“ (Израелци / 70 глава / немају храм, немају црквено власништво и немају *рабина*, већ се окупљају у приватној кући на богослужење. Они су шпанског порекла. / Шпанци /).²⁸⁵

На другом месту, пак, окупациони аустроугарски извори наводе да је косовскомитровачки округ имао 23.598 становника, од чега 11.648 мушких и 11.950 женских, док је по вероисповести било 12.425 муслимана, 11.041 православних Срба, 69 римокатолика и 62 Јевреја.²⁸⁶ По подацима Окружне команде и њеног цивилног комесара Јулиуса Лединега, априла 1917. године је у граду такође живело 70 Јевреја.²⁸⁷ Осим у војној служби, било их је и у цивилном апарату. У окупираном граду радила је као учитељица Јеврејка Паула Дојч.²⁸⁸

Окончање рата и успостављање мирнодопског поретка на најбољи начин искористили су косметски Јевреји, који су се удруженим капиталом и солидарношћу додатно економски консолидовали и ојачали, откупљујући имовину исељених Турака и Арнаута, као што је био случај са неким Хисен-агом из Косовске Митровице који је део своје велике имовине продао некој јеврејској породици.²⁸⁹ Исти процеси одвијали су се и у Приштини. Њихов савременик и очевидац Јанићије Поповић (1883-1951) сведочи: „Такође и све остале Јашар-пашине зграде, почев од харемског конака и хамама па до дућана, прешле су у руке Срба и Јевреја. Ови, пак, поправљајући их у „духу времена“, избрисали

²⁸⁴ *Архив Србије*, Војно генерални гувернман (у даљем тексту ВГГ), 8-173, Politisch-Administrativer Situationsbericht An das k. u. k. Militaergeneralgouvernement / Abtg. 8.u.9./.

²⁸⁵ *Архив Србије*, ВГГ, 8-173, Cultusverhaeltnisse An das k.u.k. Militaer-General-Gouvernement, Mitrovica , am 7. April 1916. in Belgrad. Situationsbericht über die Cultusverhaeltnisse der Stadt Mitrovica.

²⁸⁶ *Архив Србије*, ВГГ, 8-267.

²⁸⁷ Б. Б. Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године*, Београд 2000, 32-3; М. М. Дамјановић, *Јевреји на Косову...*, М. Damjanovic, *The Jewish presence...* Аустроугарски кадет јеврејског рода Александар Кон, био је незадовољан ратним распоредом у Косовској Митровици, међу „дивљим народом“, неустрашивим и смелим да нападне с фронталне стране, с којим се много намучио при заузимању града, па је поднео захтев за слање на румунски фронт, како нам то открива у својој дописници послатој 15. септембра 1916. године. Види: Архива аутора, *Дописница Mitrovica, Alexander Kohn – Deszanka Kraljev, 15. IX 1916*; М. М. Дамјановић, *Јевреји на Косову...*

²⁸⁸ *Архив Србије*, ВГГ, 8-135, An das k.k. Militar-Gouvernement Abth für Unterrichtovesen Belgrad, Mitrovica, 28. März 1916, Paula Deutsch, Lehrerin.

²⁸⁹ М. Дармановић, *н. д*; М. М. Дамјановић, *Јевреји на Косову...*; М. Damjanovic, *The Jewish presence...*; Р. Dž. Ivanov, *Јевреји...*, 46, 48; R. Shkrielj, *н. д*.

су им „стари карактер“. Исто тако и све воденице и чифлици прешли су у српске руке“.²⁹⁰ Стварањем нове државе 1918. године, која није настала случајно, како је то истицао историчар Владимир Ћоровић (1885-1941), нарочито не приликом прекрајања Европе по окончању рата²⁹¹, завршила се једна дугогодишња ера са својим посебним значајкама у животу косметских Јевреја и започела сасвим нова периодизација њихове неприметне присутности на овом тлу.

²⁹⁰ Ј. Поповић, *н. д.*, 214.

²⁹¹ Р. Самарцић (пр), *Писци српске историје*, Београд 2009, 821.

4. ПРАВНИ СТАТУС И ПОЛОЖАЈ ЈЕВРЕЈА У КРАЉЕВИНИ СХС – ЈУГОСЛАВИЈИ

Држава чији су грађани косметски Јевреји били у међуратном раздобљу проглашена је 1. децембра 1918. године у Београду. Разлога за славље и дивљење оваквом једном чину имали су првенствено Срби који су политички тежили јединству са осталим јужословенским народима и крунисали ратни тријумф над освајачем и поробитељем. Хвалоспеве о народном уједињењу износили су многи њени грађани после рата, уживајући у слободи коју су им донеле године силних прегнућа, суза, крви и зноја. Режимски настројени људи и сви они задовољни постојећом политичком и државотворном конструкцијом узносили су речи хвале у прводецембарску творевину: „Први Децембар је, у нашем историјском и државном животу, тренутак тако огромног значаја да му се ни значај ни величина његова не могу описати једном речи, онако исто, као што се ни велика радост не може исказати само једним осмехом“.²⁹²

Версајски споразум, чији је Краљевина СХС била потписник, као правни документ међународног карактера, у својим клаузулама одређивао је новоствореним, увећаним и умањеним државама, победницима као и пораженима у Европи (Пољска, Румунија, Мађарска, Аустрија, Чехословачка, Југославија, Турска, Грчка, Литванија, Летонија и Естонија) да гарантају права мањинама, укључујући и Јевреје. Овим мировним споразумом Јевреји су били двоструки добитници. Поред добијања признања потребе изградње националне домаје у Палестини, Јеврејима су дата обећања за стицање пуних грађанских права у европским државама потписницама.²⁹³ У погледу заштите мањинских права и интереса значајан је био Споразум између главних и придружених савезничких држава и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, који у члану 8 прописује „да српско-хрватско-словеначки држављани који припадају расној, вјерској или језичкој мањини

²⁹² А. Андријевић, *Величина и Значај Дана Уједињења*, Ниш 1927, 17.

²⁹³ Р. Johnson, *A history of the Jews*, London 2002, p. 447.

имају право на исто поступање и исту сигурност у закону и у стварности као и други српско-хрватско-словеначки држављани“.²⁹⁴

Током шест месеци 1919. године Париз је био светска престоница, а мировна конференција најзначајнији светски догађај на којој су миротворци као најмоћнији људи на свету одлучивали будућу политичку мапу света, како је то осликала савремена британска историчарка Маргарет МекМилан (1943). Питање Косова и Метохије око кога су претендовале како победоносна Србија, у чијем је саставу оно било још одлуком Лондонског споразума из 1913. године, тако и међународно безначајна Албанија, није разматрано на Версајској конференцији, па је без могућих дипломатских компликација, ова историјски и стратешки значајна област припала новонасталој Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца.²⁹⁵

Према државној статистици, три године после формирања Краљевине СХС, 31. јануара 1921. године, на територији Космета живело је укупно 408 Јевреја, од чега 94 у звечанском, 313 у косовском и само један у призренском округу. Једини Израелићанин пописан у Призрену био је др Јозеф Тајтелбаум, управо те године досељен из Беча. С друге стране, према подацима Савеза *рабина* у Београду, број косметских Јевреја четири године касније, 1925, био је незнатно другачији. По *рабинској* статистици, у Косовској Митровици је тада живело 93, а у Приштини 400 Јевреја.²⁹⁶ Анализирајући податке о попису становништва 1921. године и бројном стању етничких и верских елемената на тлу Јужне Србије, др Миленко С. Филиповић износи податке и о јеврејској популацији, за коју каже да у већем броју живи и у градовима на Космету, наводећи Косовску Митровицу са 104 и Приштину са 322 Јеврејина, а да је на читавом географском простору Косова и Метохије пописано укупно 427 Мојсијеваца.²⁹⁷ Током 1941. године на Космету је према неким изворима живело око 550 Јевреја²⁹⁸, од чега је 394 припадало ЈВО Приштина, а 90

²⁹⁴ Р. I. Hagouel, *Јасеновац у контексту и перспективи: поуке за 21. вијек*, у: С. Аврамов (ур), *Јасеновац. Шеста међународна конференција. Геноцид и злочини Независне Државе Хрватске над Србима, Јеврејима и Ромима у Другом свјетском рату. Зборник саопштења и сјећања*, Бања Лука 2014, 169-182.

²⁹⁵ М. MacMillan, *Paris 1919. Six months that changed the world*, New York 2003, pp. XXV, 362.

²⁹⁶ Lj. St. Kosier, *n. d.*, 95, 108-9; А. Gaon (ур), *Mi smo preživeli...2. Јевреји о Холокаусту*, Београд 2003, 162-3.

²⁹⁷ А. Јовановић (ур), *н. д.*, 427-8, 431-2.

²⁹⁸ Н. Ранђеловић, Ж. Лазвић, М. Матијашевић, *Позив на прогон. Антијеврејска и антимаасонска кампања у листу Време 1940. године*, Београд 2019, 184; К. Видаковић Петров, Д. Крсмановић, В. Радовановић, *Јевреји Србије – официри Војске Краљевине Југославије*, Београд 2015, 10; Н. Антонијевић, *Холокауст на Косову и Метохији и његов контекст*, у: Ј. Мирковић (ур), *Израелско-српска научна размена у проучавању*

ЈВО Косовска Митровица.²⁹⁹ Подаци о броју Јевреја у овим градовима 1941. године идентични су са подацима из јеврејских извора за 1938. годину, одакле су највероватније преузети и приписани последњој предратној години.³⁰⁰

Новостворена Версајска творевина свој први Устав добила је 1921. године. Овим Видовданским уставом јемчена је слобода вере и савести. Међу признатим вероисповестима била је и јеврејска, а чланом 12 Устава било је прописано да држава свим признатим вероисповестима пружа материјалну помоћ, сразмерно броју њихових верника и практичним потребама.³⁰¹ Ново правно регулисање положаја и права јеврејских држављана уследило је доношењем посебног Закона о верској заједници Јевреја, који је ступио на снагу 24. децембра 1929. године.³⁰² У његовом првом члану наводило се да верску заједницу Јевреја у Краљевини Југославији чине сви припадници јеврејске вероисповести који живе у поменутој држави. Једна од најбитнијих одредаба датог Закона регулисала је поделу јеврејске заједнице на две формације – Савез неолошких и Удружење ортодоксних општина, прихваћену на иницијативу ортодоксних Јевреја, који су без обзира на понуду неолошких Јевреја о заједничком удружењу које би им гарантовало све партикуларне интересе, инсистирали на посебном, самосталном институционалном деловању.³⁰³

Према Правилима Савеза јеврејских вероисповедних општина у Краљевини Југославији, потврђених одлуком министра правде 16. априла 1930. године и изменама Правила из 1933. и 1936. године, такође потврђених решењима Министарства правде, „све јеврејске вероисповедне општине, изузев оне општине које већ припадају Удружењу ортодоксних општина, које постоје у Краљевини Југославији или се доцније буду основале, чланови су Савеза и као такве имају сва права и дужности предвиђене овим

Холокауста. Зборник радова са научног скупа, Јерусалим – Јад Вашем, 15-20. јун 2006., Београд 2008, 395-408.

²⁹⁹ Ж. В. Лазић, *Увод у смрт. Numerus clausus 1940. године и ограничавања права Јевреја у Краљевини Југославији*, Београд 2016, 342, 436-8; Ј. Алмули, *Остали су живи*, Београд 2013, 18. Јаша Романо наводи да је у Косовској Митровици пред рат живело 113 Јевреја, што је бројка коју не помињу ниједни извори, а да је у Приштини живело 400 Јевреја са чиме се слажу нека врела. Види: Ј. Romano, *Jevreji...*, 152-3, 199.

³⁰⁰ Р. Ст. Делић, *н. д.*, 112-3.

³⁰¹ В. Londrc, *Pravni položaj jevrejske zajednice u BiH od 1918. do 1945. godine*, Gračanica – Sarajevo 2016, 35-6.

³⁰² Закон о верској заједници Јевреја, *Време*, Београд, бр. 2865, 15. децембар 1929, стр. 5.

³⁰³ В. Londrc, *н. д.*, 55.

правилима“.³⁰⁴ Иако је још 1928. године земунски *рабин* др Хинко Урбах предлагао оснивање *рабината* у Новом Пазару (60 породица), којем би припадале јеврејске општине у Приштини (31) и Косовској Митровици (21)³⁰⁵, територија целокупног Космета преко јеврејских општина у Приштини, Косовској Митровици и Скопљу припадала је Окружном *рабинату* у Скопљу надлежном за, поред месне и јеврејске општине у Лесковцу, Новом Пазару, Штипу, Приштини и Косовској Митровици. Скопској јеврејској општини са подручја Космета припадале су територије Качаника, Призрена и Враништа, односно качанички и шарпланински срез. Јеврејска општина Косовска Митровица је, поред самог града, укључивала у своју надлежност и чланство Јевреја са подручја Подујева, Вучитрна, Србице, Истока и Шавника у Црној Гори, односно косовскомитровачки, лапски, вучитрнски, дренички, источки и шавнички срез. Највећа јеврејска општина на Космету, она у Приштини, била је надлежна за територију већег дела Космета и једног дела севера Црне Горе. Од косметских градова њој су, поред Приштине, припадали Пећ, Ђаковица, Ораховац, Сува Река, Урошевац и Гњилане, док је са простора Црне Горе обухватала насеља Колашин, Андријевицу и Беране, односно покривала територију грачаничког, колашинског, андријевачког, пећког, беранског, ђаковичког, подримског, подгоричког (подгорског?) са седиштем у Сувој Реци, неродимског и гњиланског среза.³⁰⁶

Југословенски Јевреји уживали су једнак третман са осталим држављанима Југославије пред њеним институцијама. Власт и државни систем равноправно су се односиле према њима, примењујући исте законе и аршине као и према припадницима других етноса и вероисповести. У том маниру било је и решење Пореске управе у Приштини са почетка 1932. године о ослобађању плаћања пореза и свих приреза 61 грађанина Приштине, односно сваког пореског обвезника са деветоро деце, којим су се ова лица ослобађала подмиривања ових државних намета. Од субјеката обухваћених овом мером, 46 су били земљорадници, док је осталих 15 обављало друга занимања. Међу ослобођеним земљорадницима, 20 је било Срба, 25 Арнаута и двојица католика, док су

³⁰⁴ *Службени лист Савеза јеврејских вероисповедних општина Краљевине Југославије*, Београд, бр. 1, 15. новембра 1936, стр. 2.

³⁰⁵ *Jevrejski glas*, Sarajevo, br. 3, 27. januara 1928, str. 4.

³⁰⁶ Архива аутора, *Predlog o teritorijalnom razgraničenju JVO učlanjenih u SJVO i teritorijama okružnih rabinata, upućen od strane Arondacione komisije, putem Izvršnog odbora, zasedanju Glavnog odbora SJVO, koje će se zasedanje održati u Zagrebu 23, 24. i 25. januara 1937. godine*; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 1-2; Savez jevrejskih veroispovednih opština Kraljevine Jugoslavije, *Izveštaj Glavnog odbora Saveza jevrejskih veroispovednih opština Kraljevine Jugoslavije VII kongresu 23. i 24. aprila 1939. god.*, Beograd 1939, 62-3, 66-7.

међу ослобођеним лицима других професија четворица била Срби, по њих петорица Турци и Јевреји. Међу ослобођеним вршиоцима осталих професија, двојица су били хоце, један православни свештеник и један *рабинер*.³⁰⁷

Завидан положај јеврејског живља у Југославији истицали су њихови бројни савременици у многим приликама, одајући истовремено признање и захвалност властима за статус који су уживали и третман којим су подвргнути, потцртавајући неупоредивост са приликама у другим државама.³⁰⁸

Институционална пракса је, међутим, била таква да је долазило до одступања од идеалне стварности. Оно није уводило дискриминацију, али је могло да унесе пометњу и незадовољство код оштећене стране. Државна администрација је на своју руку понекад јеврејско становништво идентитетски одређивала без икаквог реда, стварајући непотребне разлике унутар једне те исте породице. То се огледало на примеру презимена јеврејских породица, када је долазило до ситуација да се чланови исте породице региструју под другим презименом. Парадигматичан је, у том погледу, пример јеврејске породице Бахар из Приштине. Најстарији син Ашер, рођен у османско доба, по поласку у школу евидентиран је по дедином имену као Ашер Ашер(овић). Млађи син Алберт заведен је по имену оца као Алберт Самуил(овић), а најмлађе дете, ћерка Ђоја – Пнина уписана је под правим породичним презименом Бахар.³⁰⁹ Иста се ствар збила и Приштемки Матилди Бахар, ћерки Аврама Бахара и Рахеле Беже, који су живели у Дечанској улици. Када је рођака повела Матилду заједно са својом ћерком у државну школу на упис, у

³⁰⁷ Ослобођење од пореза, *Политика*, Београд, 2. фебруар 1932, стр. 8.

³⁰⁸ *Југословенска застава – гласник Ј. Н. О. „Карађорђе“*, Нови Сад, бр. 10-11, 22. дец. 1933, стр. 3-4. Функционер новосадске јеврејске заједнице Јулије Франк, на свечаности приређеној гостима из скопске јеврејске општине крајем 1933. године, у свом свечаном говору, незабилазно се надовезао и на ову чињеницу истичући: „Али осим тога има још једна веза, која нас јевреје, који имамо срећу да живимо у Југославији, још више спаја са браћом. Имамо срећу, да смо грађани једне државе, која не чини никакву разлику међу својим грађанима у погледу вере и народности и где можемо ми јевреји несметано обављати све оне свете дужности, које нам наша припадност јеврејству налаже. Ми смо грађани државе, чија се толеранција према јеврејима навађа на целом свету као пример и где можемо извршити све оне задатке, које осећамо према вери, народу, култури и нашим породицама. Али нам ова једнакоправност налаже и једну свету дужност и то, да ми јевреји, који имамо срећу да смо држављани Краљевине Југославије, са целом топлоћом нашег срца, са нашом целом оданошћу и највећим одушевљењем и љубави испунимо све оне дужности, које нам југословенско држављанство налаже, а то је грађанска позитивност, т. ј. безусловна верност и љубав према нашем узвишеном Владару и Краљевском Дому, према Држави и Народу, надаље безусловно суделовање на душевном, културном и националном развоју за добро наше државе и југословенског народног јединства и подвргавање личних интереса захтевима свих народности наше државе и њега братског пријатељства са свима грађанима у правом југословенском духу“.

³⁰⁹ *Ž. Lebl, Jevreji u Srbiji...*, 336.

администрацији је заведена под презименом Букић, услед неспоразума у комуникацији. Наиме, на постављено питање о имену оца, Матилда је изјавила – Буки (надимци Бохор, Бухор, Буко или Буки који означавају првенца и којим су се ословљавала прворођена мушка деца – прим. аутора), што је друга страна разумела као презиме Букић, па је убудуће под тим презименом егзистирала у јавном животу.³¹⁰

Према својој економској јачини јеврејске општине у Југославији категоризоване су у четири категорије у односу на доделу државне помоћи. Према Уредби Министарства правде о сталној годишњој помоћи од 29. марта 1930. године, државна се помоћ имала „употребити на допуну плате *рабина*, кантора, *хахама*, *хазана* – свештеника само економски слабих јеврејских вероисповедних општина, које не могу довољно обезбедити свим овим верским службеницима толике принадлежности, које би им омогућиле да живе онако како то одговара њиховом сталежу према приликама места и времена“.³¹¹ Првој категорији припадале су општине којима није била потребна економска потпора. Јеврејска вероисповедна општина Косовска Митровица је према овој категорији, стајала економски боље од ЈВО Приштина, пошто је била категорисана у трећу групу општина, док је ЈВО Приштина припадала четвртој, најсиромашнијој групи.³¹² Да су јеврејске општине на Космету спадале у ред најсиромашнијих у земљи сведочи и извештај једног Савезовог емисара. Давид Леви је, наиме, 1937. године упутио извештај Савезу о потешкоћама са којима су се суочавали косметски Јевреји, наводећи да су они у много тежем положају од свих осталих Јевреја Југославије.³¹³

Јеврејске општине на Космету редовно су, у свим приликама исказивале поштовање државних закона и испуњавале од њих очекиване друштвене обавезе. Стога је учешће представника јеврејских општина на прославама и обележавањима државних празника био подразумевајући гест. То је чињено сваке године, баш као што су исто упражњавали и верски службеници других признатих главних вероисповести у земљи. Посебно свечано светковање Дана државности у Косовској Митровици било је 1933. године, када је локални новински репортер, пренео исечак богатог курикулума: „У Кос

³¹⁰ А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...4. Jevreji o Holokaustu*, Београд 2007, 357-8.

³¹¹ *Службени лист Савеза јеврејских вероисповедних општина Краљевине Југославије*, Београд, бр. 9, 15. јула 1937, стр. 7.

³¹² *Ibidem*.

³¹³ А. Kotani, *n. d.*, p. 25.

Митровици је Први Децембар прослављен на свечан начин. Ова је свечаност настала још од раног јутра када су пуцњеви топова објавили почетак свечаности. По улицама се одмах осетила живост и кретање грађана у празничним оделима, обријани и свечаног изгледа. Православни и католици журили су својим црквама, муслимани џамијама а мојсијевци синагози“. Са прославе нису изостали ни јеврејски грађани, који су готово сви, похитали ка својој храму где су одржали молитве за дуг и срећан живот југословенског краља, краљевског дома и државе. Служби у синагоги присуствовали су поред Израиљаца и нејеврејски представници војних и цивилних власти.³¹⁴

Институционално деловање ЈВО Приштина било је каналисано у циљу остваривања и заштите интереса њених чланова и изградње коректних односа и конструктивне сарадње са државним органима и њеним репрезентима. Међуратно управљање ЈВО Приштина било је обележено и манифестовањем патриотског осећања, пружајући властима и народу доказе лојалног и родољубивог држања јеврејских установа и грађана наспрам државе и друштва у коме су деловали и живели. Сходно таквој логици друштвеног наступа не изненађује сазнање да је Јеврејска црквена општина Приштина учествовала у централној прослави обележавања пет и по векова од Косовске битке 1939. године на Газиместану, којом приликом су њени представници положили венац пред споменик палим косовским херојима.³¹⁵

Да није било речи о усамљеном случају, проистеклом услед јубиларности прославе, говори нам податак да су представници Јевреја Приштине и ранијих година узимали

³¹⁴ *Глас са Звечана – недељни лист*, Кос. Митровица, бр. 3, 9. децембра 1933, стр. 1-2.

³¹⁵ Захвалност Одбора за прославу 550-годишњице косовске битке, *Правда*, Друго издање, Београд, бр. 12.452, 9. јул 1939, стр. 4. Истом приликом венце су положила многа градска, регионална и централна удружења и институције: Народна скупштина Краљевине Југославије; Сенат Краљевине Југославије; бан Вардарске бановине; француски министар из Скопља; Београдска занатска комора – Удружење београдских занатлија са секцијом; Главни земаљски савез Краљевине Југославије; Београдско женско друштво; Главни одбор четника из Београда; Град Битољ; Градско поглаварство Приштина; Девојке са Косова; Коло српских сестара из Скопља; Народна женска задруга из Сплита; Народни дом из Приштине; Обласни одбор ратних инвалида из Приштине; Пододбор удружења четника из Приштине; Ратни инвалиди Краљевине Југославије из Београда; Ратници са Цера из српског Вердена – Шапца; Резервни официри и ратници из Приштине; Руски одбор из Приштине; Савез сокола Краљевине Југославије из Београда; Савез стрелачког удружења из Приштине; Српски одбор Црвеног крста из Приштине; Српска мајка из Београда; Српски битољски регрути; Удружење Албанске споменице из Београда, Удружење Косоваца из Београда; Удружење Јужносрбијанаца из Београда; Удружење Гњиланаца из Београда; Удружење трговаца из Приштине; Удружење занатлија из Приштине; Удружење Гњиланаца из Скопља; Учитељско удружење из Приштине; Угоститељско удружење из Приштине; Царско Скопље и Штаб шумадијских четника „Карађорђе“ из Крагујевца. Свима њима, по окончању прославе захвалили се Извршни одбор за прославу 550-огодишњице Косовске битке.

учешћа у обележавању овог најзначајнијег националног празника. Може се претпоставити да су то чинили редовно, сваке године.³¹⁶ У организовању прославе Видовдана на Косову узимао је учешћа и врховни рабин Краљевине Југославије Исак Алкалај.³¹⁷

Оданост и приврженост држави и владарској породици косовскомитровачки Јевреји показали су и приликом трагичне погибије суверена, краља Александра Карађорђевића. Наиме, тим поводом врховни *рабин* Југославије, др Алкалај, упутио је распис свим *рабинима*, свештеницима и вероучитељима јеврејских вероисповедних општина у земљи, у којем се наводило: „Његово Величанство, наш омиљени Владар, Краљ Александар Први пао је као жртва злочиначке руке у Марсељу. Пао је велики Поборник мира као мученик, вршећи смело Своју узвишену дужност, да обезбеди мир Својој земљи и Своме народу. Све наше верске заједнице дубоко осећају овај бол за својим племенитим Краљем, јер Он беше правичан према свима Својим поданицима и све их је сусретао са пуно благонаклоности и љубави. Наши ће једноверци, у то сам убеђен, и без икаквих формалности, дубоко жалити свога љубљеног Краља и носиће овај тешки бол у својим грудима као израз своје неизмерне љубави и лојалности. У таквом осећању и схватању свога позива, позивате се да, у своје делокругу, у својој богомољи, приредите *еспед* и

³¹⁶ Свечаности на Гази Местану, *Време*, Београд, бр. 1624, 29. јун 1926, стр. 1. На Видовданској свечаности на Газиместану 1926. године сјатио се шаренолик свет из ближих и са даљих крајева овог значајног историјског места. У задивљујуће великом броју дошли су Турци и Арнаути, Митровчани су допутовали фијакерима, Скопљанци возом и аутомобилима, сјатили су се колонисти Сремци, Банаћани, Личани, Црногорци, читава непрегледна маса од 30.000 људи. У госте су пристигли представници Агрономског факултета из Загреба, чланови певачког друштва „Невен“ из Новог Сада, ученици Пољопривредне школе из Ваљева на екскурзији у овим крајевима, представници државе, војске и цркве. Присуствовали су и учествовали у програму соколи из Приштине и руски козаци. На падинама око споменика који су подигли грађани и војници Приштине, посетиоци су подигли бараке, дуге трпезе и шарене шаторе. Венце на споменик косовским јунацима положили су делегати загребачког Пољопривредног факултета, а након њих представници приштинске општине, Удружења резервних официра и ратника, обласног одбора Црвеног Крста, Занатлијског удружења и Јевреја града Приштине. Последњи венац положиле су две ученице Занатске школе из Приштине. Највећи део окупљеног света, углавном гости са стране, по завршетку црквено-војног програма на Газиместану, отишао је на поклоњење у манастир Грачаницу.

³¹⁷ Једна лепа свечаност на Косову. На Косову Пољу, о Видовдану, београдско хумано друштво „Косовка девојка“ оденуће стотину малишана у шумедијску народну ношњу. Како се одужује успомени палих ратника наших, *Правда*, Београд, бр. 10.640, 19. јун 1934, стр. 8. Рабин Алкалај је био члан Одбора за прославу Видовдана 1934. године. У Одбору су поред њега били и скопски митрополит Јосиф Цвијовић (1878-19579), епископ моравички др Вићентије Вујић (1874-1939), епископ захумско-херцеговачки др Тихон Радовановић (1891-1951), епископ рашко-призренски Серафим Јовановић (1873-1945), министри др Илија Шуменковић (1881-1962), Живојин Лазић (1876-1958), др Фран Новак (1877-1944), директор „Правде“ Манојло Сокић (1887-1941), бан Вардарске бановине Александар Станишић (1877-1934), председник београдске општине Милутин Петровић, председници скопске, загребачке, љубљанске, нишке и приштинске општине, као и многи угледни представници власти, друштва, институција, јавни радници, привредници и остали.

помен за покој душе нашега Краља и да у прикладном говору на помену укажете на дужности свакога грађанина ове земље, да сваки настоји, са своје стране, да се аманет који нам је остао од Краља-Мученика мир, безбедност и интегритет наше земље, очува и да остане наша светиња“.³¹⁸

Проглас сличне садржине упутио је и СЈВОЈ: „Злочина рука отела је живот Првом Сину југословенског народа, нашем племенитом и љубљеном Владару, Великом Краљу, Њ. Вел. Александру Првом Карађорђевићу. Тај ударац обавио је у црно све југословенске грађане; дубоку жалост и тугу осећају сви синови наше Отаџбине. Ми Јевреји нарочито осећамо сву суровост те трагедије, јер смо у Блаженопочившем Краљу имали Високог Заштитника, који је - не познавајући никакве разлике по вери и народности – Својим поданицима јеврејске вероисповести указивао Своју пуну очинску пажњу. Јеврејска заједница Југославије, дубоко ожалостњена и искрено оплакујући Великог Неимара Велике Југославије, стоји у овим часовима велике народне жалости чврсто повезана и спремна да свим својим снагама и даље служи својој Отаџбини, за чију је величину и Велики Краљ и изгубио Свој живот. Јевреји Југославије пренеће своју неизмерну љубав, коју су осећали према блаженопочившем Краљу, на Његовог наследника, нашега Краља, Њ. В. Петра Другог. Све општине даће изражаја нашој тузи приређивањем *еснеда* у смислу расписа који је Г. Врховни *рабин* упутио господи свештеницима. Сва јеврејска друштва уздржаће се од ма каквих забава, јавних приредаба, концерата, музичких и сличних приредаба, а сви чланови општински нека буду од стране општине упућени на примеран рад и мир и на најстриктније испуњавање грађанских дужности према Отаџбини. Слава Великом Краљу Ујединитељу“.³¹⁹

На дан краљеве сахране, 18. октобра 1934. године, попут својих суграђана других вероисповести и они су се окупили у својој богомољи на помен покојнику, на којем је месне власти представљао архивски чиновник Петар Томашевић: „За време док су грађани православна вероисповести присуствовали богослужењу у својој цркви, дотле су у Јеврејској Синагози искупили скоро сви Јевреји из Кос. Митровице да присуствују молепствију, које је одржано за покој душе Блеженопочившег Краља Александра. После одржаног богослужења, које је трајало више од једног сата, Г. Габриел Коен одржао је

³¹⁸ Дубока жалост наших Јевреја, *Време*, Београд, бр. 4583, 12. октобар 1934, стр. 10.

³¹⁹ Јеврејским вероисповедним општинама, *Време*, Београд, бр. 4583, 12. октобар 1934, стр. 10.

прасутнима говор, у коме је истакао велику жалост коју осећају сви Митровачки Јевреји за погинулим Краљем. -Сви јевреји, рекао је Г. Коен, са болом у души оплакују смрт Блаженопочившег Краља Александра, јер су у Њему изгубили свог Великог Заштитника и симпатизера ционизма. Затим је позвао Јевреје да љубав и верност коју су гајили према Блаженопочившем Краљу пренесу и на Његовог Првенца Њ. В. Краља Петра II. За време говора г. Коена многи присутни плакали су“.³²⁰ Слична атмосфера запажала се и код приштинске јеврејске заједнице. Завладала је велика жалост. У синагоги су се окупили верници на молитви за упокојење владара која је трајала „у недоглед“.³²¹

³²⁰ *Глас са Звечана – недељне новине*, Кос. Митровица, бр. 31, 20. октобра 1934, стр. 2.

³²¹ Интервју аутора са Моше Саламоном из Кидрона, Израел.

5 . МЕЋУЈЕВРЕЈСКИ И МЕЋУЕТНИЧКИ ОДНОСИ

5 . 1. МЕЋУРАТНЕ СПЕЦИФИЧНОСТИ МЕЋУЈЕВРЕЈСКИХ ОДНОСА

Међуратни период представљао је прекретницу у косметском јеврејству, периферном и невидљивом за ондашње савременике, али и потоње нараштаје. По први пут на локалну позорницу ступају ашкенаски играчи, добијају једнократне улоге или дугорочна ангажовања, одлазе на временски лимитиране турнеје или срastaју са позоришним даскама и аудиторијумом нове животне сцене. Генератор ових промена скоро изузетно био је престони Београд, у коме су централне државне власти доносиле одлуке о размештају, премештају, слању и запослењу квалификованих кандидата. Мотиви упућивања на Космет школованог кадра из развијенијих крајева државе, међу којима је било и Ашкеназа, се крију иза тежњи за унапређењем незавидних просветних, културних, привредних и правних прилика у средини оптерећеној међуетничким неповерењем и отвореним оружаним конфликтима. Запостављена и уназађена регија захтевала је хитна санирања и огромна улагања како би се постигла приближна нивелација са осталим деловима земље. Сви државни сектори мобилисали су своје потенцијале и каналисали их у сиромашна и пасивна подручја на југу. Неразвијено и примитивно школство требало је унапредити и осавременити и у том циљу наменски су распоређивана у школама на Космету стручна лица.

Својеврсно демографско појачање јеврејске заједнице на Космету огледало се у привременом боравку, тј. служењу војног рока у војним касарнама регрутованих Јевреја из других крајева државе. У томе већ није постојала никаква посебна политика, нити се спроводила селекција по било ком критеријуму, тако да није било разлика на сефардско-ашкенаској основи. Подједнако је било могуће да војни распоред на том подручју или посао при војсци добију припадници и једне и друге групације, па се тако међу регистрованим војним јеврејским лицима на Космету преплићу имена поручника Цимермана, ђака Андраша Гамса, команданта Аврама Бераха, резервног ветеринарског потпоручника Самуела И. Алтарца, официра Коморника, војног лекара Јосипа

Тајтелбаума. Иако би имало разлога, услед увреженог мишљења о херојству и ратном искуству србијанских Сефарда, фаворизовати их у ангажовању наспрам Ашкеназа, традиционално перципираних као нератнички слој, у пракси није долазило до раздвајања ни по тим мерилима. Униформисани Ашкенази и Сефарди и њихов заједнички живот у милитарним круговима на Космету чинио је највиши степен релација и повезаности. У тој равни дешавала су се другарска прожимања и хијерархијска умреженост, али ван кругова касарне, у цивилном свету Ашкенази и Сефарди у урбаним срединама на Космету егзистирали су у два различитим социјалним димензијама. Мобилисани у сврху одбране земље у ишчекиваном наметнутом рату, некосметски Јевреји затекнути на ратном распореду на Космету и косметски Јевреји на војном задатку ван свог завичаја поделили су судбину већине својих нејеврејских сабораца, па се и у томе огледала дистинкција са цивилним сународницима.

5.2. ИНТЕРСЕФАРДСКИ, СЕФАРДСКО-АШКЕНАСКИ И ЊИХОВИ ОДНОСИ СА ЈЕВРЕЈСКИМ БЕЛОЕМИГРАНТИМА

Југословенски Јевреји су се међусобно идентификовали према географским покрајинама из којих су долазили и једни друге означавали према тим регионалним називима. На тај начин су разликовали Београђане од Босанаца, Војвођане од Хрвата итд. Једини изузетак у интерном речнику препознавања чинили су приштински, односно косметски Јевреји, које су остали јеврејски сународници из Југославије, ослонљавали по ондашњој српској верзији етничког имена многобројног народа са тих простора – Арнаутима.³²² Овај термин су користили и сами сефардски староседеоци Приштине као етноним за Албанце.³²³ У речнику југословенских Јевреја термин „Арнаут“ имао је и погрдно значење, коришћено као атрибут за приписивање рђавих и срамних особина људи, што је свакако био одраз јеврејског доживљаја овог примитивног и суровог балканског народа све до недавних времена.³²⁴

Најхармоничнији, најидеалнији и најинтензивнији односи одигравали су се на узајамној сефардској релацији. Староседелачко сефардско становништво одувек је било ослоњено једно на друго, најдубљим жилама испреплетано, умрежено на свим пољима повезивања. Таква међусобна сраслост настављена је и у међуратном периоду, независно од вредносних промена које су дотакле и њихов свет, и без обзира на промену реалитета која је у њихову близину довела сународнике који су им били и остали страни у сваком погледу. Свестрана сефардска повезаност условљавала је очување придржавања наслеђеним традицијама, обичајима и односима. Овакви нивои и форме узајамног држања опстали су и преживели до међуратних дана. У ширим, фамилијарним односима косметских Јевреја, код оних који су робовали сујеверју или били богобојажљиви, у примени је био обичај да се по раној смрти детета, усвоји дете од неке од тетака које су

³²² *Sećanja prigodom proslave 25-godišnjice oslobodjenja iz zarobljeničkih logora u Njemačkoj*, Tel Aviv 1970, 16; Ž. Lebl (ur), *Jevreji iz Jugoslavije ratni vojni zarobljenici u Nemačkoj. Spomen-album, pola veka od oslobođenja 1945-1995*, Tel-Aviv 1995, 50.

³²³ Интервју аутора са Аврамом Ашером из Кидрона, Израел.

³²⁴ М. Abinun, *Svjetlosti Sarajeva. Kazivanje o jednoj jevrejskoj porodici iz Centralne Evrope*, Sarajevo 2015, 199.

имале много деце, што је сигурно имало и економског значаја и једним делом било руковођено тиме. Такав је случај био са приштинском породицом Барух, која је по смрти седмог детета, ћерке Естере око 1929. године, усвојила девојчицу Клару, ћерку неке од очевих или мајчиних сестара.³²⁵

Максимална повезаност и блискост која је владала међу косметским Сефардима само је у ретким, појединачним и ванредним случајевима била потискивана или ублажавана. И тада она није била плод добровољног отуђења и удаљавања, већ неповољним спољним чиниоцима изазван поступак. Предратна психоза и све већа несигурност за Јевреје, осећај страха и неизвесности пред мрачном будућношћу, генерисала је нове форме социјалног опхођења, примену социјалне мимикрије и опрезност у реаговању на друштвена изненађења. Новодосељена Јеврејка у граду на Ибру, Мара Калдерон-Петровић, избегавала је било какво експонирање у јеврејској заједници, чак и контакт са локалним Јеврејима, међу којима је било оних који су је познавали из животног периода у Скопљу, и који су је препознавали у јавности, али су разумели њено држање и игнорантским одговором онемогућили њено „разоткривање“, чиме би је можда угрозили. О посебним облицима комуникације са бившим познаницима, тих предратних дана, Мара Калдерон је у својим сећањима записала: „Чак сам имала и доста познаника, али се нисам никоме јавила, нити сам се игде пријавила. Била је ту и једна моја школска другарица, која се изненадила када ме је видела, али се никада нисмо приближиле; када бисмо се среле на улици, очима смо разговарале“.³²⁶

У светлости тога треба разумети и гест родитеља оличен у скривању мучних, непријатних и трауматичних вести од деце. Жеља да децу и младеж сачувају од излагања стресу, сувишној бризи и емоционалном болу руководила их је ка поступцима прикривања и селекције дељења личних токова свести. Старија лица покушавала су да ослободе омладину и децу овоземаљских брига, политичких напетости, не указујући им на црне облаке који су почели да се надвијају над јеврејским народом у Европи и делимично у земљи. Но, забринутост старијих није умакла бистром оку и интелигентном посматрачу, 16-огодишњој Приштевки Рукули Навон: „Док сам ишла у школу, ништа нисам знала о Холокаусту. Само сам виђала тужна и забринута лица мојих родитеља у сталном страху да

³²⁵ А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...Jevreji o Holokaustu*, Beograd 2001, 241-2.

³²⁶ М. Kalderon-Petrović, *Sećanja*, u: S. Kabiljo-Šutić (ur), *Jevrejski almanah 1971-1996*, Beograd 2000, 390-396.

ће се нешто догодити и у припремању ранаца за бежање, што је мени тада било чудно јер су сва догађања из тог времена од мене била скривана“.³²⁷ У другим случајевима, родитељска забринутост изречена у довољно неопрезним разговорима допирала је до деце. Раул Тајтелбаум присећа се једне такве бриге, заједничке свим јеврејским родитељима школараца: „Још као дете осетио сам знаке олује која се приближавала. Када сам 1940. ушао у последњи разред основне школе, допрли су до мене одломци разговора мојих родитеља и њихове бриге да ли ћу моћи да се упишем у гимназију када дође време за то. И то због разних уредаба тадашње југословенске владе о ограничењима за упис јеврејских ученика и студената (Numerus clausus)“.³²⁸

Усмереност једних на друге негована је од најранијих дана живота сефардских чланова заједнице. Од раног детињства склапана су другарства иницирана или одређена родитељским, родбинским, комшијским или национално-институционалним карикама. Такви рани почеци неизбежно су водили даљем и дубљем одржавању додира. Јеврејска деца у Приштини су се дружила углавном међусобно, без обзира што су познанства са нејеврејским вршњацима могла склопити у суседству и школским скамијама. Тако је Приштевац Аврам Ашер у детињству друговао са Мошом Давидовићем, Леоном Јудићем, Јосефом Ашеровићем, Мошом Ашеровићем, Морицом Ашеровићем, Ицхаком Гидићем. Са нејеврејском децом су се сефардска деца играла и дружила веома ретко, готово никад. Главни разлог је била верска подвојеност.³²⁹ И тада приштински дечачић Моша Саламон је имао четири најбоља јеврејска другара - Ашера Кутија, Моша Аврамовића, Маја Рубена и Мику Јудића. Он се, додуше, узгредно дружио и са школским друговима, двојицом муслимана, од којих је један био неки Ведад.³³⁰

Косметски Јевреји су уз остале Јевреје са југа земље, нарочито оне у Битољу, важили за сиромашнији део југословенског јеврејства, па су се слабо одазивали за пружање финансијских или природних дарова општим потребама заједнице у земљи. Тако не налазимо ни једно једино њихово име међу приложницима „Друштва Јеврејског

³²⁷ А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...3. Jevreji o Holokaustu*, Beograd 2005, 402.

³²⁸ А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...2*, 164.

³²⁹ Интервју аутора са Аврамом Ашером из Кидрона, Израел.

³³⁰ Интервју аутора са Моше Саламоном из Кидрона, Израел. После Другог светског рата Ашер Кути се одселио у Јерусалим, Моша Аврамовић у Нахарију, Мико Јудић је отишао у Шведску, а Маја Рубен је настрадао у логору Берген Белзен.

уточишта за старе и сирочад“ у Новом Саду, које је своје услуге начелно пружало свим сународницима југословенским држављанима, иако се међу добротворима могло пронаћи и понеко име из знатно сиромашније битолске заједнице.³³¹ Како је ова установа била лоцирана у примарно ашкенаској средини, не чуди што се највећи број приложника односио на њих, иако су се акцији одржавања ове значајне социјалне институције прикључили и Сефарди из свих крајева Југославије. Овакви примери указују на одсуство развијеног колективног заједништва и шире солидарности косметских Јевреја, те на њихову претерану незаинтересованост за опште прилике и строго контролисану и рационализовану дарожљивост. Приштевац Алберт Рубен (1930-?) о томе нам посредно сведочи из једне, будуће ратне епизоде: „Кад раније нисмо давали сиротињи, сада смо бацали у клозет“.³³²

Ако је солидарност и блискост косметских Сефарда донекле засењивала финансијска ускогрудост, дотле она није загосподарила њиховом браћом из других, донекле развијенијих средина. Емпатију према сиромашнијим сународницима нису изгубили, па су умели да испруже руку и тако опомене и подсети примаоце на значај и добробит помагања слабијима од себе. Косметски Сефарди су стога били циљна група оваквих, великодушнијих сународника. Бањалучанка, Луна Албахари, у међуратним годинама активан судионик јеврејских омладинских удружења, сведочи о испомоћи коју су пружали својим сународницима са сиромашног југа земље. Првенствено обузета активностима у девојачком друштву „Дебора“ и женском друштву „*Есперанса*“, у којима се истовремено одвијало и дружење њихових чланица, Албахаријева се присећала и о томе казивала следеће: „Женско друштво *Есперанса* је давало потпору сиромашним дјевојкама за удају (сиромашни Јевреји су долази из Приштине, Битоља и других крајева југа, тражећи помоћ за удају својих кћери), помоћ за школовање напредне омладине и помоћ старим и немоћним“.³³³

Живот Ашкеназа и Сефарада на Космету између два светска рата текао је паралелним колосеком. Само у ретким приликама изазваних првенствено школовањем и

³³¹ Архива аутора, *Društvo Jevrejskog utočišta za stare i siročad u Novom Sadu, Pozivnica na redovnu skupštinu za god. 1935; Društvo Jevrejskog utočišta za stare i siročad u Novom Sadu, Pozivnica na redovnu skupštinu za god. 1937.*

³³² A. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*3, 131.

³³³ J. Danon, V. M. Stošić, *Hronika...*, 138-9.

пословањем долазило је до њиховог додиривања. Нит заједничког припадништва није се чврсто уткала у национално рухо. Неприметни Ашкенази нису могли доћи до изражаја од доминантних Сефарда, а услед разуђености, удаљености и малобројности нису им ни могли пасти у загрљај. Њихов боравак није унео никакву свежину у сефардски свет који је заузео један прилично индиферентан став. Паралелна коегзистенција на заједничком животном простору није обећавала никакве скорије промене у међуодносима. Апсурдно је сазнање да је до промена у духовном, физичком и судбинском зближавању дошло иницирањем са стране, током холокауста, услед јединственог става нациста према свим Јеврејима. Државни систем, економско тржиште, мрежа институција и већински народи били су акцелератор безначајних прожимања и њихов најмањи заједнички садржител. Ови невољни посредници донекле су утицали на неприметна укрштања. Обе заједнице, интегрисане у све секторе јавног живота, орбитирале су неупоредиво више ка репрезентима тог спољног света него што су упућивале погледе једна на другу. Затворивши очи или окренувши леђа игнорисали су присуство друге стране, радије се одредивши за изолацију него за интеракцију. Одлука о оваквом избору била је по свему судећи обострана.

Млађи Сефарди нису ни били свесни постојања Ашкеназа, Јевреја који су се по језику, ритуалу и другим обележјима разликовали од њих. Две јеврејске заједнице раздвајале су многе историјски условљене разлике које су неретко биле препрека апсолутном заједништву. Може се рећи да су Ашкенази на себе гледали као на племство, одређујући Сефардима инфериорно место у јеврејству. Сарајевска књижевница Фрида Филиповић (1913-2002) с тим у вези наглашава: „Било је, уосталом, код њих одувек некаквог нејасног отпора према тој другој врсти Јевреја, тим „Шпањолима“, који су имали и други матерњи језик, и другу синагогу и нешто друкчије обичаје“.³³⁴

О тој социјалној дистанци најмлађег нараштаја наспрам ашкенаског света најбоље илуструје следећи пример. Када је једном приликом током 1939. године неки Ашкеназ Фаркаш, који је служио војску у Приштини, дошао у приштинску синагогу на богослужење, деца су појурела до храма како би видела по први пут неког Ашкеназа.³³⁵ До масовнијих додирова приштинских Сефарда са ашкенаским сународницима наступило је

³³⁴ Ф. Филиповић, *Разилажења*, Београд 1973, 56.

³³⁵ Интервју аутора са Моше Саламоном из Кидрона, Израел.

1941. године када су многе избеглице из европских земаља биле смештене и прихваћене у домовима приштинских Сефарда. Односи међу њима, колико год базирани на међусобној солидарности и братској љубави, били су испуњени неразумевањем и неслагањима проистеклим из постојећих међусобних разлика. Поред друкчијих језика, који су тиме били сметња у вербалној комуникацији и најбољем разумевању, приштинским Сефардима иритантно је деловала њихова надменост и супериорно држање, јасно искристалисан, ригидан став о себи, који их је одређивао за боље Јевреје од домаћина. Одбијали су да једу понуђену храну од домаћина, а такође су избегавали да се заједнички моле са њима, што је било условљено и историјским литургијским разликама које су вековима постојале.³³⁶

Додатну збрку током два десетлећа уносили су у јеврејски свет Косова и Метохије неки нови елементи, посве страни и непознати домицилном етносу. Конфузност је ојачана досељавањем и белоемигрантских Јевреја којима је Краљевина СХС постала нова домовина. Само је регистрованих Мојсијеваца међу белоемигрантима на почетку 1938. године био 237, али је укупан број морао бити већи услед постојања већ русификованих, национално и верски асимилованих Јевреја, као и оних са јеврејским пореклом који им је био другоразредан у идентитетском самовиђењу. Неколицина њих настанила се на ободним подручјима Косова и Метохије, у Урошевцу, Таковици и Пећи, где су и додатно, географски били удаљени и одвојени од „домаћих Јевреја“, те тиме спречени у остваривању ближих додира. Инжењер Лав Залеман са Брезовице, старешина Среског суда и државни тужилац у Пећи Леонид Гелфенбајн и наставник Грађанске школе у Таковици и Реалне гимназије у Пећи Иван Кенигзберг, по природи свога посла ступали су у интензивне, живе и разноврсне контакте са локалним хришћанским и муслиманским мештанима, а по приватним потребама у близак додир са члановима оближњих руских колонија, чију су судбину поделили и којој су идентитетски највише били фамилијарни. Од просторне изолације много је већа била она ментална. Јеврејски белоемигранти интимно су осећали припадност руској нацији и посредно братској словенској држави и српском народу који им је указао гостопримство. И у култури читања код њих је заступљена била српска штампа и периодика, па су белоемигрантски Ашкенази на Космету били категорија најизолованија и најудаљенија од осталог косметског јеврејства.

³³⁶ Интервју аутора са Аврамом Ашером из Кидрона, Израел.

Социјална дистанца према косметским Сефардима код њих је била израженија него према осталим, бројнијим заједницама са којима су се већ одомаћили.

5.3. ЈЕВРЕЈИ VS НЕЈЕВРЕЈСКО СТАНОВНИШТВО КОСМЕТА

Јеврејски дошљаци са стране чија је нога имала прилике да ступи на косметску груду само су површно могли да загребу по површини затечених прилика. Краткоћа задржавања и удаљеност од главних струјања код њих је изазвала посредне и непотпуне опсервације. Такве ограничене перцепције, ускраћене за садржајнији увид у стварност, резултирале су и непотпуно објективном, стереотипном или пристрасном доживљају. Међуратно Косово и његово становништво код југословенских Јевреја који су потицали из економски напреднијих и културно развијенијих средина, остављало је утисак тешке заосталости и беде. Загрепчанин Мирко Мирковић (Херман Фридман) (1913-2012) који је током Априлског рата боравио на Космету, о томе је имао да каже: „С војском сам кренуо на Косово. Запрепастила ме страшна биједа тог становништва“.³³⁷

На другој страни, услед дозирањег изопштења и одсуства пункорвног додира са свим елементима друштвеног живота, игнорисано је његово наличје. Чувени југословенски спортиста и политички мислилац Иван – Ване Ивановић (1913-1999), српских, јеврејских, чешких и хрватских корена, привремено живећи на Космету, током 1934. године, континуирано је долазио у додир са тамошњим нејеврејским становницима, словенског, албанског и англосаксонског порекла. Кроз комуникацију са народом и упознавање са локалним природним и културно-историјским карактеристикама, долазио је до запажања о особеностима и цивилизацијским достигнућима домородачких народа, конструишући или реобликујући представе и вредносне судове о њима. Присећајући се, деценијама касније, поводом сасвим друкчијих околности, свог искуства боравка на Космету, Ивановић је изнео опсервацију на оновремени српски и албански социјално-културни миље: „Пред више од педесет година ја сам живио и радио седам мјесеци на Косову. Не сјећам се да сам том приликом примјетио албанске културне споменике и

³³⁷ J. Domaš Nalbantić (pr), *Obitelj*, Zagreb 1996, 163, 167; M. M. Damjanović, *Relations among Jews and Gentiles in Kosovo and Metohija between the Two World Wars: From Autocentrism to Assimilation*, *Colloquia Humanistica*, Serphardim, Ashkenazim and Non-Jewish Peoples: Encounters Across Europe, 9 (2020), pp. 121-138.

друге замашније трагове албанске културе. Али српских је било много и зато, бар мени, не би повратак српског уплива на Косову изгледао ни неприродан ни неизведив“.³³⁸

Присуство на Косову Ивановића је испуњавало романтичарским националним поносом, родољубивим осећањем и носталгичним размишљањем о славној средњовековној српској прошлости, јуначком пружању отпора османлијској инвазији и српској трагедији на Косову Пољу 1389. године, што га је спречавало да стекне целовитији и аутентичнији увид у реалитет.³³⁹

У одсуству рационалног сагледавања света око себе Ивановић није ни чуо за постојање албанских споменика културе, а због заузетости око посла и атлетског вежбања није стигао да обиђе оближње српске манастире, нити да посети православни духовни центар у Пећкој патријаршији. Од многобројних Албанаца у граду и из суседних села који су се свакодневно сливали у град, Ивановић је успео упознати једино чувеног трговца Ибрахима Деву (1860-1938), за кога је посведочио следеће: „Сједио је у дну своје трговине и када би му дошао са Британцима примао нас је достојанствено и нудио кавом као што и долици човјеку из обитељи која има једног сина на студију у Паризу, другог у Њемачкој а трећег у Каиру“. Ивановића је на Космету затекла и вест о атентату на краља Александра Карађорђевића (1888-1934), те је притекао у помоћ при првим комеморативним акцијама предузетим у овом месту: „Био сам испод Звечана када је краљ Александар убијен у Марсеиллеу. Помагао сам некима када су извјесили црну заставу на врх Звечана“.³⁴⁰

Разноврсна укрштања међу косметским становништвом допринела су познавању флукутирајућих језика на заједничком животном простору. И у међуратном периоду, баш као и у временима која су му претходила, сви косметски Сефарди су познавали и активно користили и језике својих суседа, као и друге иностране језике. Највећи број њих је поред званичног српског језика, од локалних говорио и албански и турски. Албанофоно и

³³⁸ В. Ивановић, *Улога несрпских народа Југославије у проблему Косова*, у: Д. Суботић (пр), Неугашено српство. Српска политичка емиграција о српском националном питању (1945-1990). Зборник, Београд 1992, 190-205; V. Ivanović, *Drugo zvonu II*, Beograd 1995, 164-5; M. M. Damjanović, *Relations...*

³³⁹ V. Ivanović, *Drugo zvonu I*, Beograd 1998, 100. Евоцирајући успомене на те младалачке дане проведене у граду на Ибру и његовој околини, Ивановић је записао: „Свакога сам дана прелазио Ситницу и из даљине гледао на Косово поље и замишљао да видим шаторе и српску војску како се прије битке причешћује испред Самодрже цркве и на већем одстојању турске шаторе и посебно онај султанов у којему ће Милош Обилић убити Мурата. У таквом расположењу нијесам у Косовској Митровици па ни у руднику озбиљно схватио да ту има Албанаца“.

³⁴⁰ *Ibidem*.

туркофоно јеврејско становништво припадало је углавном времешнијој категорији сефардских староседеоца, док су млађи нараштаји, рађани, одрастали и школовани у југословенској држави слабо и ретко познавали и користили исте. Како је косметских Јевреја било и у другим крајевима земље, где су се иселили, није могуће утврдити јесу ли и колико често наставили да употребљавају ове мањинске језике. У југословенској престоници, где је било много албанских печалбара из јужних крајева земље, физичких радника и занатлија са којима је престонички живаљ свакодневно долазио у пословни контакт, иселени приштински Јевреји могли су да наставе да упражњавају албански и турски језик, практикују његов говор и тиме спрече заборављање.³⁴¹

Вишеслојна интерактивност јеврејског становништва Космета са осталим етничким елементима понекад је резултирала и овладавањем њиховим матерњим јеврејскошпанским језиком, који се најчешће користио унутар породичног дома и у међусобној јеврејској комуникацији. Блиски међусобни односи погодвали су и доприносили учењу и употреби јеврејскошпанског међу нејеврејима. Нове генерације рођене и одрастале на слободи, још од најранијег детињства у додиру са јеврејским светом олако и брзо су постали двојезични, упознавши један прилично необичан, непознат и чудноват језик и свет његових говорника. Што је број јеврејских породица био мањи у месту, то су и контакти са нејеврејима били учесталији, па је интензитет односа омогућавао упознавање са овим језиком и његово коришћење. Тамо где је било бројнијег јеврејског становништва, ослоњеног претежно на своју махалу и заједницу, нису постојали погодни услови за овладавањем овог језика од стране неког ко је био туђинац. У Липљану су живеле само две јеврејске породице, па су поготово деца која су уживала више слободног времена, градила садржајна и свакодневно испуњена дружења са нејеврејима. Ни светост и породична интимност празника није их раздвајала од другара других вероисповести. О том необичном језичком феномену сведочи исказ Београђанке која се затекла 1941. године на коначишту код Левијевих (Барухових) за *Шабат* и присуствовала једној крајње

³⁴¹ I. Vučina Simović, *Odabir jezika među beogradskim Sefardima u modern doba*, *Balkanija – časopis za balkanske studije*, No. 6 (2015), 68-90; И. Вучина Симовић, Ј. Филиповић, *Етнички идентитет и замена језика у сефардској заједници у Београду*, Београд 2009, 145; М. М. Дамјановић, *Relations...* Међу београдским Јеврејима рођеним у међуратном периоду, а који су преживели холокауст само је један анкетирани члан заједнице навео познавање албанског језика, што можда говори о његовом или породичном потенцијалном пореклу са Космета, а свакако је одраз идеолошких и културолошких конструката хронотопа из којег је испитаник дошао.

невероватној сцени која ју је оставила зетеченом: „Деца су се около играла. Тада сам приметила да мала говори са неким дечачићем, који се ту нашао, шпањолски, односно *жудео-еспањол*. Питала сам: „Да ли је и ово ваше дете?“ „Не, то је дете комшијско“. Како говори *жудео-еспањол*? Каже: „Игра се с мојом децом, научио је“. Та епизода говори о животу сефардских Јевреја на Косову“, односно, како се каже у другом сведочењу исте особе: „Старија четворогодишња девојчица се играла са дечачићем и препирала се са њим на шпанском. Дечачић је био син суседа Србина, а научио је *ладино* у игри са њиховом ћеркицом“. ³⁴²

Староседелачком србофоном и албанофоном становништву Космета, ненавиклом на блиске односе и сусрете са германофоним становништвом, оскудних искустава путовања у европске земље, без изграђених туристичких навика и резервисаног држања према непознатим људима и странцима, ономастика ашкенаских Јевреја, са друге стране, била је чудна, непозната и атипична па су се дешавале и појаве таквог типа, да говорници ових језика нису умели правилно да изговоре имена својих ашкенаских суграђана. Из свог десетогодишњег искуства детињства у Краљевини Југославији, Раул Тајтелбаум између осталог осврнуо се и на тај сегмент међуљудских релација: „Били смо једина јеврејска породица у Призрену. Нико од мојих другова из школе или суседства, па чак ни моји учитељи, нису знали да тачно изговоре моје, за те крајеве толико чудно, презиме. Па чак и моје име било је потпуно страни за овај шарени етнички мозаик Призрена у коме сам рођен и одрастао“ ³⁴³, односно како каже на једном другом месту: „Родио сам се и растао у живописној варошици удаљеној пет километара од границе с Албанијом. Била је то једина јеврејска породица у мјесту. Мој отац је био мјесни љекар. Моји пријатељи су једва изговарали моје чудно презиме“ ³⁴⁴.

И сефардски староседеоци и ашкенаски досељеници подједнако су градили и одржавали најсрдачније и најотвореније односе са суседним народима на Космету. Чак су по природи свога посла, сталешкој припадности и стилу живота, Ашкенази донекле били ближи нејеврејском живљу. Некад су такви односи попримали екстремне размере, чему је

³⁴² J. Алмули, *Страдање...*, 203; M. Damjanović, *Rabini...*; A. Gaon, *Mi smo preživeli...*, 251; M. M. Damjanović, *Relations...*

³⁴³ A. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...2*, 162.

³⁴⁴ M. Heinel (ur), *U voljenoj zemlji. Stvaralaštvo useljenika iz bivše Jugoslavije u Izraelu*, Tel Aviv 2005, 39.

пример Приштевац Сигмунд Коморник, који је лична пријатељства искључиво заснивао са колегама из официрског кора, претежно сачињеног од нејеврејске компоненте. Иако је био јако комуникативна личност, највише се дружио са колегама из своје класе, из војске, па је без обзира на природну предност екстреврне личности повлачио границе у приватним односима. У мери у којој су то наводили непланирани и својевољно неодређивани животни путеви, одржавао је добре односе са свим суграђанима, без обзира на етничке и конфесионалне разлике, које су му биле неважне. Од локалног сефардског света додатно је био дистанциран непратковањем јудаизма и неодласком у синагогу.³⁴⁵

За дуго време, једина јеврејска породица у Призрену, Тајтелбаумови су неминовно, свакодневно на свим нивоима остваривали интензивне додире са свим етничким елементима у овом мултикултуралном граду: „Моја дадиља у раном детињству била је Циганка. Сладолед смо куповали у посластичарници Пеливана, Горанца, пекар је био Турчин, поврће смо куповали код пиљара Албанца, мајка је куповала филигранске наките код католика, Албанца. Сви су наши суседи и пријатељи били Срби или Црногорци. Друштво мојих родитеља био је онај малобројни круг призренске интелигенције: адвоката, судија, гимназијских професора. Најбоље пријатеље имали смо у породици Драгутина Јакића, месног адвоката из једне угледне старе призренске породице“.³⁴⁶ Тајтелбаумови су са породицом Драгутина Јакића, чија је супруга Ана – Нела била са Раба, летовали код њених на овом јадранском острву, а мали Раул са њиховом старијом ћерком Бисерком био толико близак и добар као да су били брат и сестра.³⁴⁷

С друге стране, сефардско искуство односа са *гојим* популацијом нам предаје Приштевац Моша Саламон, који по питању међуетничких односа у његовом граду између два светска рата изјављује: „Већина је било у добре односе са Турцима, што су били трговци и Србима исто, исто Срби, јер један, сваки би један послао другог ко би тео другу робу, ову робу...не, у добром стању смо били. Арнаути нису имали везе, они би дошли једанпут недељно у Приштину да купе или да продају, нарочито да продају, био неки, нека пијаца тамо за животиње...али не, добро смо живели“.³⁴⁸ Као дечак, није био

³⁴⁵ Интервју аутора са Љиљаном Коморник из Хаифе, Израел; М. М. Damjanović, *Relations...*

³⁴⁶ А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*2, 164; М. М. Damjanović, *Relations...*

³⁴⁷ М. Fogel, М. Ristović, М. Koljanin, *Pravednici među narodima. Srbija*, Београд 2010, 168.

³⁴⁸ Интервју аутора са Моше Саламоном из Кидрона, Израел.

изложен физичком насиљу, али је застрашиван од неког вршњака бандита кога је при одласку у радњу сусретао и морао да поздрави да би избегао батине. Но, и то немило искуство није било скопчано са антисемитским сентиментима, за која каже да нису била испољавана у грађанству.³⁴⁹

Трговачки, пословни, комшијски и други односи између Јевреја и осталих Приштеваца прерастали су у неким случајевима у отворена пријатељства. Породица Навон је била у пријатељском односу са Галетом (?), оцем послератног државног функционера Станоја Арсића, коме је Гавријел Навон по потреби позајмљивао новац. Добре пријатељске односе породица Навон имала је и са породицом Иљаза Хаџицемаља Агушија (1882-1943), рентијера и посланика југословенске скупштине испред муслиманске партије Џемијет, носиоца кандидатске листе за избор часника сабора Исламске верске заједнице у приштинском изборном округу³⁵⁰ и каснијег ратног министра у Влади Албаније.³⁵¹ Илијаз Агушевић је био изабран и за секретара бановинског одбора Југословенске радикалне заједнице за Вардарску бановину почетком јуна 1939. године.³⁵² Нејеврејски пријатељи позивани су и на приватна свечана окупљања обележена верским церемонијалом. Тако је неки Србин Микан Петровић из Ајвалије са својом породицом био позван на венчање Мозе (кћи Флоре и трговца Саламона Ашера из Приштине) и Нисима – Нина (сина Естере и покојног трговца Самуила Бахара из Приштине), планирано да се обави 16. октобра 1938. године у 15 h у приштинској синагоги „*Бет Израел*“.³⁵³ Пријатељства су одржавана и са Јеврејима са стране. Тако је нека Самра из Приштине 18. маја 1936. године путем дописнице поздрављала свога друга Вилима Вајса, ученика III разреда у Новом Саду у којој стоји: „Теби и Вашој цењеној породици шаљем одличне излетничке поздраве са Косова равног и из Приштине бојне“.³⁵⁴

³⁴⁹ *Ibidem*.

³⁵⁰ На Косову је истакнуто шест кандидатских листа за избор чланова Сабора исламске верске заједнице, *Време*, Београд, бр. 5182, 19. април 1937, стр. 4.

³⁵¹ G. Babić, *Nisim...*

³⁵² *Јужна Србија – лист за привредно-културну обнову јужних крајева*, Скопље, бр. 69, 5. јун 1939, стр. 2.

³⁵³ Архива аутора, *Позивница за венчање Мозе Ашер и Нисима Бахара*. У позивници између осталог пише: „Особито ће нам бити мило да и Ви са Вашом поштованом породицом присуствујете овом нашем родитељском весељу. Скуп сватова у кући г. Нисима Бахара у улици Краља Милутина 11. Честитања у синагози. – После венчања младенци ће отпутовати“.

³⁵⁴ Архива аутора, *Разгледница Приштине, Самра – Вилиму Вајсу из Новог Сада, Приштина 18. мај 1936. године*.

Дељење заједничког радног простора и времена зближавало је људе истих професија, а различитих народности и вероисповести. Приштевац настањен у Загребу, др Хаим Баруховић при војсци је склопио добре пријатељске односе са неким загребачким колегом, официром Нарделијем, који ће искрено пријатељство доказати и касније, у ратним околностима, покушавајући да помогне и учини услугу коју му је затражила пријатељева супруга.³⁵⁵ Природа посла и пословни интереси нужно су водили склапању и одржавању срдачних, пријатељских и људских односа са нејеврејском популацијом. Они су били у темељу и јавних честитки верских празника православном свету које су јеврејски трговци остављали на страницама локалне штампе. Пред јулијански Божић и Нову годину 1938. неколицина њих својим косовскомитровачким суграђанима и муштеријама честитала је благодане, не треба сумњати, рачунајући на њихову додатну благонаклоност и придобијање у купопродајним односима.³⁵⁶

Да су пословни односи обележени потпуним и доказаним поверењем прерастали у много човечније и темељније односе, сведоче и случајеви међусобног испомагања у најкритичнијим животним моментима. Квалитет, стабилност, трајност и непроменљивост таквих односа није могла нарушити ни ситуација скопчана са опасношћу по губитак сопственог и живота најближих крвних сродника. На такве пријатеље могли су да рачунају и неки Сефарди. Помно праћење дневних збивања у нацистичкој Немачкој и поступања тамошњег режима према Јеврејима, забринуте скопске Јевреје Давида Коена и Рафаела Натана и Солунца Саломона Конфортија навело је да помоћу свог пословног сарадника са Космета Арслана Резнићија, саграде кућу у Дечанима у коју су се уселили средином 1940. године, рачунајући да ће у тим забитима бити сигурнији ако и њихову земљу прегази нацистичка сила.³⁵⁷

Своје односе са нејеврејима косметски Јевреји су градили и на хуманим темељима, солидарисући се са патњама, немаштином и социјалним потешкоћама грађана Југославије. Осећање заједничкој припадности, блискости, сродности, повезаности и

³⁵⁵ A. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*3, 394.

³⁵⁶ *Косовске новине – недељни лист*, Кос. Митровица, бр. 1, 5. јануара 1937, стр. 5. У њима су водећи јеврејски градски трговци поручивали: „Мајис Адигес, мануфактурна-галантеријска радња честита својим муштеријама православне вероисповести празник Христовог Рођења и Нову 1938 годину“, односно „Мануфактурно-галантеријска радња Јосифа Коена и Синова, честита својим муштеријама православне вероисповести празник Божића и Нову годину“.

³⁵⁷ M. Fogel, M. Ristović, M. Koljanin, *n. d.*, 176.

солидарности древна је карактеристика јеврејског народа која своје темеље има уграђене у Библији.³⁵⁸

Југословенски Јевреји су редовно, готово у свим јавним акцијама пружали новчану и материјалну помоћ својим нејеврејским суграђанима, грађанским друштвима, као и потпору државним органима. Добročинство су неговали и испољавали подједнако према свом корпусу, као и према сиромашном странцу.³⁵⁹

Сходно својим материјалним потенцијалима помагали су и установе специјализоване за помоћ и пружање услуга људи са посебним потребама, као што је био Завод за слепе и глуве инвалиде у Земуну, основан у избеглиштву, у Бизерти 13. децембра 1917. године, а пренет у домовину по њеном ослобођењу.³⁶⁰ У дому су се штићеници подучавали разноврсним вештинама и практичном раду, чије су претече биле активности српских инвалида у Бизерти, у којој су током 1917. и 1918. године, осим описмењавању у школи, подучавани вештинама из столарског, корпарског, штампарског и других заната.³⁶¹ Завод је имао и своју економију која је почивала на постојању живинарника, свињца, пчелињака итд, на којима су радили питомци делимично обезбеђујући његово самоодржање.³⁶² Штићеницима овог дома за Божићне празнике 1938. године послале су поклоне и две јеврејске ученице четвртог разреда основне школе у Приштини - Злата Коен и Мара Ј. Самуел доставиле су им истоветне дарове – два пара чарапа и чоколаде. На дирљивом гесту пажње и милосрђа, управа и штићеници, њима и осталим дароваоцима су

³⁵⁸ G. Anidžar, *Jevrejin, Arapin. Istorija neprijatelja*, Београд 2006, 211. О тој узајамној блискости и међусобној поистовећености савремени француско-амерички филозоф и политиколог Гил Анидар (1964), ослањајући се на размишљања свог немачко-јеврејског претходника Франца Розенцвајга (1886-1929), истиче: „Јеврејски народ се тако разликује од других народа јер не познаје дистинкцију коју они познају, дистинкцију између себе и другог. Ипак, иако Јевреји укидају разлику између себе и другог, љубав према ближњем чини другу дистинкцију ирелевантном“.

³⁵⁹ I. Dobržanski (Gundrum), *Životna mudrost Židova na osnovu sasvim nove etike i socijologije, knjiga I.*, Zagreb 1928, 29. О тој њиховој карактеристици говори и пример једне Загрепчанке из међуратног раздобља: „Ја већ неких 25 година залазим у разне имућније куће, гдје за храну и надницу шивам. Како сам већ сад близу осамдесет година и живљење ми постаје све теже, морам признати, да сам у жидовским кућама много боље пролазила него у нашим, и у посљедње вријеме држи ме управо добротворност тих мојих жидовских кућа, док би крај своје одрасле дјеце пропала од глади. У жидовским својим кућама не само да ме лијепо приме и награде за посао, него примам и дарова. А има гдје дођем па и не радим, а даду ми брашна, шећера, каве, масти и других ствари и сувише тога готових новаца, да скупим своју мјесечну кирију...О, да, Жидовима имам тога много да захвалим!“.

³⁶⁰ А. Скала (ур), *Споменица Домова слепих витешког краља Александра I Ујединитеља – Земун 1917-1937*, Земун 1937, 34, 41-3; М. М. Damjanović, *Relations...*

³⁶¹ Више о томе види: П. Пејчић, *Српска војска у Бизерти (1916-1918)*, Београд 2008, 93-120.

³⁶² Влада К. Петровић, *Дом слепих краља Александра I у Земуну*, Београд s. a, 35-6.

благодарили и узвратили честитке.³⁶³ И директор друштва Трепче, Јаков Ком помагао је људима у невољи, па је тако новчани прилог од 50 динара пред Божићне празнике 1935. године послао „Фонду сиромашних ученица“ Треће државне женске реалне гимназије у Београду, коју је похађала његова ћерка.³⁶⁴

Попут својих сународника из осталих, богатијих и развијенијих делова земље, претпоставити је да су и косметски Јевреји, додуше ређе и скромније, учествовали у хуманитарним акцијама помагања јавних акција помоћи подизања задужбина и друштвених установа, те социјалној помоћи сиромашним, угроженим и унесређеним грађанима Југославије. Нисмо успели пронаћи већи број таквих примера, али је познато да су поједини приштински Јевреји новчано помагали пододбор Друштва „Кнегиња Зорка“ у Приштини у акцији подизања „Дома кнегиње Зорке и витешког јој сина краља Александра I Ујединитеља“, у којем је био планиран и смештај Ђилимарске школе персијских ћилима. Крајем марта 1939. године у ту сврху донирали су Исак Коен 50 динара, Михајло Рубен и Кутељ Ашер по 30 динара, Нисим Бахар и Мушон Ашер по 20 динара, Исак Адигес и Јусуф Ашер по 10 динара.³⁶⁵ Рад Државне трговачке академије у Скопљу и школовање њених ученика новчано је помагао и косовскомитровачки трговац Хаим Бивас, приложивши једном приликом, 1929. године „Фонду сиромашних ученика“ ове школе 200 динара.³⁶⁶

У хуманитарном животу Косовске Митровице и раду локалног одбора Црвеног крста, помиње се име неке Катарине Франк, која је могуће била Јеврејка. Она је 12. марта 1941. године, на редовној годишњој скупштини друштва Црвеног крста одржаној у сали основне школе у Косовској Митровици, изабрана за члана Надзорног одбора новоизабране управе друштва.³⁶⁷

³⁶³ Прилози, *Правда*, Београд, бр. 11.931, 5. јануар 1938, стр. 17; М. М. Damjanović, *Language...*; М. М. Damjanović, *Relations...*

³⁶⁴ Трећа државна женска реална гимназија у Београду, *Извештај за школску 1934/35 годину*, Београд 1935, 58-9.

³⁶⁵ Друштва и установе, *Политика*, Београд, 1. април 1939, стр. 21.

³⁶⁶ *Скопски гласник – службени лист општине града Скопља*, Скопље, бр. 23, 1. август 1929, стр. 3.

³⁶⁷ *Глас југа*, Скопље, бр. 127, 14. март 1941, стр. 3. Поред ње, у исти одбор су ушли и апотекар Обрад Каписазовић, др Милован Базовић и директор гимназије Војислав Богдановић. Том приликом, за председника овог друштва, које је бројало 158 редовних и 271 помажућих чланова, изгласан је учитељ Стојан Студић; за потпредседника је одређена Даница Стевић; за благајника књижев Драгомир Божовић, за секретара чиновник Обрад Стојановић, а за чланове су изабрани Живојин Пантић, Душан Шпадијер,

На истом пољу деловао је и косовскомитровачки трговац Јосиф Коен, активни члан хуманог друштва „Мераклија“. Ово друштво практиковало је да сваке године о својој слави 1. децембра – Дан уједињења, организује акцију прикупљања помоћи за сиромашне ученике. Једна таква прослава 1936. године била је нарочито свечана, којом приликом је ово удружење оденуло и обуло 42 деце сиромашних родитеља. Након службе у саборној цркви, деци је приређен ручак у сали хотела „Јадран“. Током обедовања госте су служили чланови клуба, али једино они који су тежили преко 100 kg. На опште задовољство присутних, послуга је била веома „спретна“, успевши да разбије само око 30 тањира, који су плаћени у корист фонда за облачење деце у идућој години.³⁶⁸

Косовскомитровачки Јевреји помагали су новчано и „Фонд сиромашних ученика“ косовскомитровачке гимназије, уплаћујући новчане прилоге поводом одређених великих верских празника. Тако је за грегоријански Божић 25. децембра 1933. године и истог датума следеће године, овом фонду уплатио оба пута по 50 динара јеврејски лекар Нехемије Шенфајн, а за јулијански Божић 7. јануара 1935. године то је учинио и јеврејски инжињер Лав Зелеман, уплативши нешто скромнији прилог од 20 динара.³⁶⁹ Следеће године, овом Фонду су за јулијански Божић, 7. јануара 1936. године новац уплатили поменути Зелеман (5 динара) и инжењер Вјаћеслав Франк, који је приложио нешто већи износ од 20 динара.³⁷⁰ И наредне године, истом фонду и истим поводом, 7. јануара 1937. године, исти дародавци приложили су новац. Овога пута Зелеман је уплатио 50, а Франк 20 динара.³⁷¹

Михаило Баранов, Костадинка Матић, Софија Симоновић, Стеван Ђорђевић, Добривоје Милосављевић, Андрија Перуновић и Ахмет Мустафић.

³⁶⁸ На слави хуманог друштва „Мераклија“ у Косовској Митровици служили су само дебели људи и успели да разбију 30 тањира, *Време*, Београд, бр. 5349, 4. децембар 1936, стр. 9. - Осим Коена, послуживали су и инспектор финансијске дирекције Пера Ђукановић, индустријалац Мита Марина, винарски трговац Влајко Милетић, заступник Сарајевске пиваре Глигорије Николић, благајник рудника „Трепча“ Борис Медов, рентијер Амет Илијаз и индустријалац Ђорђе Жарковић коме је одређено место шефа послуге на овом забавном догађају.

³⁶⁹ Државна реална гимназија у Косовској Митровици, *Извештај за школску 1934-1935 годину*, Косовска Митровица 1935, 22-5; Државна реална гимназија у Косовској Митровици, *Извештај за школску 1933-1934 годину*, Косовска Митровица 1934, 25.

³⁷⁰ Државна реална гимназија у Косовској Митровици, *Извештај за школску 1935-1936 годину*, Косовска Митровица 1936, 21-2, 24.

³⁷¹ Државна реална гимназија у Косовској Митровици, *Извештај за школску 1936-1937 годину*, Косовска Митровица 1937, 21-2, 24.

Један од великих хуманиста и учесталих добротвора који је помагао различите појединце и удружења којима је била потребна помоћ, био је и Приштевац Рахамин - Рака Х. Рубен, сарадник „Политике“, међуратни Београђанин. Он је скромним, али честим даривањима пружао потпору београдским грађанима и телима. О васкршњим празницима 1939. године, Рака Рубен даровао је 20 динара „Друштву за помагање сиротиње и сузбијање просјачења“ у Београду.³⁷² Као добротвор и пријатељ штићеника „Дома слепих витешког краља Александра I Ујединитеља“ у Земуну, слепим питомцима и питомицама ове установе често је помагао. Тако је и поводом славе ове институције - Крстовдан 27. септембра 1940. године упутио честитке њеном особљу и штићеницима, приложивши истовремено 20 динара.³⁷³ Истим поводом, истоветан прилог учинио је и годину дана раније, а то је свакако чинио и пре тога, пошто се већ том приликом помиње као редован добротвор.³⁷⁴ Помагао је и друга удружења која су бринула о најугроженијим и најзапостављенијим члановима друштва. Пред Божићне празнике 1941. године доставио је 20 динара и „Друштву за васпитање и заштиту деце“, које је стајало под највишом заштитом Њ. В. Краља Петра Другог.³⁷⁵

У међуратном периоду на живот становништва Космета, развој, делатност и унапређење услова живота и рада људи, организација и установа, утицали су и Јевреји из других крајева земље, који су најчешће својим новчаним прилозима помагали егзистенцију тамошњег живља и активности предузећа и институција. Мотиви појединих добротвора су се скривали у професионалној солидарности, какав је био случај учитељице Флоре Леви³⁷⁶ из Бања Луке, која је уврштена у ред помагача Богословско-литерарне

³⁷² Друштва и установе, *Политика*, Београд, 20. април 1939, стр. 21.

³⁷³ Друштва и установе, *Политика*, Београд, 22. септембар 1940, стр. 31.

³⁷⁴ Прилози, *Правда*, Београд, бр. 12.517, 11. септембар 1939, стр. 11.

³⁷⁵ Друштва и установе, *Политика*, Београд, 2. јануар 1941, стр. 20.

³⁷⁶ Флора Леви (1899-?) рођена је у Босанској Дубици 1. јуна 1899. године као кћи шпанског Јеврејина Јуде – Леона. Похађала је Државну вишу дјевојачку школу у Бањој Луци од 1910. до 1914. године и становала у Хусециновића улици бр. 2. Учитељску школу у Сарајеву похађала је током ратних година и положила испит зрелости 25. јуна 1918. године. Практични учитељски испит положила је у Бањој Луци 21. априла 1920. године. У време прикључења донаторској акцији за призренску ђачку дружину, Флора Леви је радила у 3. дјечачкој школи у Бањој Луци, као привремена учитељица од 1. новембра 1918. године. Од 7. јула 1921. године у истој школи је радила као стална учитељица. Из Бања Луке је Флора Леви прешла на рад у Дјевојачку основну школу у Босанској Крупи 22. априла 1922. године, да би 4. јануара 1926. године, као учитељица 2 категорије 4. групе 3. степена била премештена у основну школу у Дрвару. Наредно премештање збило се 19. септембра 1929. године када је упућена на рад у основну школу у Горњој Саници, у кључком срезу, где ће остати све до избијања Априлског рата 1941. године и успостављања НДХ, чијим властима није положила заклетву. О њеној судбини у квислиншкој творевини сведочи извештај великог

дружине „Растко“ из Призрена. Она је са групом својих српских суграђана и земљака из Босне, непосредно након завршетка Великог рата, током 1919. и прве половине 1920. године, на тај начин учествовала у обнови књижнице овог удружења која је настрадала у току крвавог рата.³⁷⁷

Велики добротвор гњиланске сиротиње био је богати београдски адвокат, истакнути функционер тамошње јеврејске сефардске општине, Јаков Челебоновић (1868-1950), који је редовно, сваке године пред Божићне празнике уплаћивао новчане дознаке за сиромашне житеље ове општине на Космету. Није познато зашто је Челебоновић изабрао помагати баш гњиланску сиротињу, али то је чинио великодушно и континуирано. Тако је и крајем 1934. године приложио помоћ од читавих 5.000 динара које је послао општинској управи Гњилана, а ова одмах разделила најсиромашнијим грађанима.³⁷⁸

жупана из Бања Луке , бр. 6.011/41 од 25. септембра 1941. године упућен Министарству наставе, Одјелу за пучку наставу у Загребу, у коме стоји да је, према извештају Котарске области у Кључу, бр. 7.026/41 „Флора Леви, учитељица у Горњој Саници, удаљена из службе 12. српња 1941. по налогу усташког повјереника из Горње Санице...Након доласка код родитеља у Бањалуку у току мјесеца колхоза спроведена је у затвор у Бањалуци заједно са својим сестрама гдје је била неко вријеме а потом је даље отпремљена...овој жупи није познато када и гдје се сада налази“. Током своје радне каријере најчешће је оцењивана врлодобром оценом, уз напомену да је у служби марљива и предана. Уз то је више пута унапређивана, а од иностраних језика служила се немачким и шпанским језиком. Била је просветар Соколске чете и члан Оснивачког одбора Библиотеке у Горњој Саници. Архив Републике Српске у Бања Луци (у даљем тексту АРСБЛ), Обједињени фонд дјевојачких и грађанских школа у Бањалуци (1898-1945), 608, 9-12; *Копија службеничког досијеа Флоре Леви*; АРСБЛ, Фонд Усташки стожер и Повјереништво за бившу Врбаску бановину Бања Лука (у даљем тексту УСПБВБЛ), IV-бр. 874/1941; 74, бр. 6.011/41 од 20. новембра 1941; J. Danon, V. M. Stošić, *Мемоари на Холокауст Јевреја Босанске Крајине*, Вања Лука 2010, 344-5.

³⁷⁷ Споменница педесетогодишњег верско-националног и културно-просветног рада Богословско-литерарне дружине „Растко“ у Призрену 1889-1939, Скопље 1940, 40, 42, 54.

³⁷⁸ Кроз нашу земљу. Сељанка научила да чита и пише за недељу дана, *Политика*, Београд, 28. децембар 1934, стр. 8.

5.4. ФИЛОСЕМИТИЗАМ И АНТИСЕМИТИЗАМ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Антисемитизам је као типична појава међу свим европским народима био стран српском народу. Сем краткотрајних манифестација у XIX веку, иницираних првенствено пословном конкуренцијом, антисемитизам није створио упориште у српском народу. У нешто уочљивијој мери појављивао се у интелектуалним размишљањима појединих Срба пречана, код којих је примљен под утицајем распрострањеног антисемитског осећања германског и угарског света. Но, и поред тих безначајних примера, нису нарушени односи између ове две заједнице у Аустро-Угарској, што се види и из примера новчаних прилога које су све банке царствујушче Вијене, у којима је извесно било значајног јеврејског капитала, уступиле српској заједници у Бечу за потребе изградње храма „Св. Саве“.³⁷⁹

По доласку нациста на власт у Немачкој, јављају се и прве политичке манифестације антисемитизма у Југославији. Оне нису биле ни масовне ни учестале, али довољно присутне и уочљиве да би биле примећене од стране домаћих Јевреја и побудиле њихово реаговање. У резолуцији VI конгреса Савеза јеврејских вероисповедних општина одржаног 29. и 30. марта 1936. године налазимо потврду ове тврдње: „Конгрес констатује да су овакве појаве доскора непознате у нас пошто, по његовом дубоком уверењу, немају корена у широким слојевима народа задојеног традиционалном широкогрудошћу...“.³⁸⁰ Антисемитску идеологију у Југославији ширила је првенствено немачка национална мањина, углавном путем штампе, за чију издавачку делатност је добијала позамашна новчана средства из Берлина. На њеним страницама упућиване су прозивке на рачун београдских власти, због омогућавања досељавања у земљу немачким Јеврејима.³⁸¹

Југословенски режим показивао је максимално разумевање и излазио у сусрет многобројним унесрећеницима који су доспели до њених граница. Њена је територија

³⁷⁹ *Споменица о седамдесетпетогодишњици Српске православне црквено-школске општине у Бечу 1860-1935*, Београд 1936, 26; М. М. Damjanović, *Relations...*

³⁸⁰ А. Singer, *Sećanja na period kada sam bio predsednik Saveza (1994-2007). I deo*, Београд 2012, 40.

³⁸¹ П. М. Вајагић, *Банови Дунавске бановине*, Нови Сад – Бачка Паланка 2016, 131; М. М. Damjanović, *Relations...*

била једино острво спаса на тлу Европе за јеврејске избеглице.³⁸² Признање југословенским властима за исказану гостољубивост и хуманост одавали су и савременици из јеврејске заједнице. Управа скопске јеврејске општине је у свом извештају о раду, између осталог, напоменула: „Наша земља је била један од европских вентила, који су служили за пропуштање извисног броја ових несрећника, било ради привременог склањања од пакла који их је снашао, било пак као транзитни пут, који би их водио у друге далеке земље и у *Ерец*. У том погледу, нашој државној управи и властима мора се одати дубоко и искрено признање за све племените предусретљивости, које су у границама могућности указивале претставницима наше заједнице у Југославији“.³⁸³

Штетну делатност немачке мањине у Југославији донекле је ублажавала прогресивна друштвена активност српских јавних личности које су критички иступале према расистичкој теорији и њеној деструктивној политичкој и друштвеној импликацији. Борба за неутрализацију расистичких погледа одвијала се на многим фронтovima, кроз пропагандно-публицистичку офанзиву и живи говор на масовним окупљањима. У Приштини, као и неким другим градовима (Београд, Куманово, Скопље...) током 1936. и 1937. године Душан Недељковић одржао је на тамошњем народном универзитету предавања на ту тему, која је употребио и за објављивање књиге „Расе и расизам“, коју ће објавити у Скопљу 1937. године.³⁸⁴ У заштиту Јевреја стале су многе угледне јавне личности из политичког, економског, културног и привредног живота Југославије, између којих и Григорије Божовић, писац потекао са косовске груде. Он се одазвао акцији новинара М. Димитријевића и публицисте Војислава Станковића 1940. године у издавању једне публикације – зборника мишљења цењених јавних радника о Јеврејима.³⁸⁵

³⁸² З. Антонић (ур), *Јасеновац. Зборник излагања Четврте међународне конференције о Јасеновцу*, Козарска Дубица – Бања Лука 2008, 21; М. М. Дамјановић, *Relations...* О томе је једном приликом, аустријски Јеврејин, сведок тих дешавања изговорио: „Сећајући се, и ја као 84-годишњак, када су 1938. први Јевреји морали побјећи из Аустрије, Београд је био отворен. Још двије нације су тада биле отворених руку: Мексико и Кина“.

³⁸³ Јеврејска вероисповедна општина у Скопљу, *Извештај о раду Управе и Одбора Јеврејске вероисповедне општине у Скопљу у изборном периоду 1936/1939 год.*, Скопље 1940, 11; М. М. Дамјановић, *Relations...*

³⁸⁴ М. Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, Београд 2008, 348; М. М. Дамјановић, *Relations...*

³⁸⁵ Н. Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, Београд 1997, 166-7; М. М. Дамјановић, *Григорије...; М. М. Дамјановић, Serbian and Jewish Campmates in the First World War: Grigorije Božović and Jaša Alfandari*, *El Prezente – Journal for Sephardic Studies*, Vol. 14-15 (2020-2021), pp. 104-122.

Локални десничарски месечник унитаристичког и југословенског карактера „Збор са Косова“, гласило маргиналног политичког покрета „Збор“, на чијем челу је био смедеревски адвокат и политичар Димитрије Љотић (1891-1945), излазио је у Косовској Митровици током првих девет месеци 1940. године и угасио се вероватно из разлога слабе продаје, економске неисплативости и тржишне неодрживости. Овај лист је на својим страницама, сходно општој политичкој оријентацији и погледима покрета чије је интересе заступао, објављивао и чланке антисемитске садржине. Први, божићни број часописа у два текста се осврће на деструктивно деловање комунизма, уз које се неизоставно провлачи мрачна улога Јевреја код Совјета и у Југославији. Чланак о актуелном стању и улози жена, мајки и девојака препун је оптужби на рачун одређених југословенских Јеврејки (Паулина Лебл Албала, Софија Алмули, Олга Алкалај, Марија Гајић – Вајс, Олга Тимотијевић – Попс, Војка Петровић, Ана Божић – Сомјоши, Ела Алмули, Ерна Мусер) за њихову комунистичку друштвену делатност.³⁸⁶ У трећем, мартовском броју гласила изашла су два чланка („Масони и Јевреји“ и „Масони и Јевреји кривци за све“) која су у свом наслову одређивала садржину текста, неповољног и непријатељског према Јеврејима, али не само према њима, већ и према „слободним зидарима“ са којима су неутемељено доведени у директну релацију.³⁸⁷ Иначе је Љотић у склопу своје политичке делатности најмање два пута посетио Косово и Метохију. Одржао је конференције у Призрену, Пећи и 29. јула 1936. године у Косовској Митровици, у коју је поново дошао 26. новембра 1939. године и у сали месног Соколског дома одржао предавање на тему „Драма савременог човечанства“ при чему је величао Хитлера, националсоцијализам, подржао антисемитизам и пророковао немачку победу у тек започетом Другом светском рату.³⁸⁸

Краткотрајна и безутицајна антисемитска медијска активност није могла да значајно узбурка духове и нагло, преко ноћи учини преокрет у држању становништва наспрам њихових јеврејских суграђана. Односи су остали непомућени и неокужени отровним примесима. Према речима савременика Нисима Навоновића (1921-2006)³⁸⁹ „пре доласка Немаца, у вишенационалној Приштини и Косову, антисемитизма, национализма,

³⁸⁶ *Збор са Косова*, Косовска Митровица, бр. 1, 6. јануар 1940, стр. 4-6; М. М. Damjanović, *Relations...*

³⁸⁷ З. Ч. Вукадиновић, М. Ј. Богавац, *н. д.*, 236; М. М. Damjanović, *Relations...*

³⁸⁸ М. Vavić, *Radnički pokret u Kosovskoj Mitrovici 1918-1941*, Titova Mitrovica 1988, 75-6.

³⁸⁹ Навоновић је преминуо у Београду у 85.-ој години живота. Види: *Jevrejski pregled*, Beograd, br. 2, februar 2007, str. 22.

уопште није било, колко ја знам и колко памтим. Мешало се становништво, Срби, Турци, муслимани, Роми, уопште се није правила разлика између њих, нити је било неког иступа непријатељског, у смислу националистичког, против тога или овога. Ја за мог живота у Приштини до окупације, до доласка Немаца не памтим за неки националистички иступ, у граду, или да је неко убијен зато што је Албанац или зато што је Србин. Било је крвних освета, али то је било између Албанаца, иначе ја не памтим да је било неко убиство у Приштини на националној основи, или на Косову“.³⁹⁰

Такође је приметно одсуство било каквих примера институционалне одбојности према јеврејству. Напротив, приликом одређених програма организованих од стране државних органа приказивани су јеврејски садржаји у позитивном контексту. Тако је на Светосавској забави организованој од стране Државне гимназије у Призрену, одржане 8. фебруара 1930. године, на репертоару била заступљена и Халевијева (1799-1862) „Јеврејка“, односно Елеазерова арија, у соло-тенорском извођењу професора Ђорђа Л. Ковбаска.³⁹¹ И културно-уметничка група „Абрашевић“ на свој репертоар знала је да стави какво јеврејско уметничко дело, па је тако приликом наступа у Старом Тргу и Првом Тунелу марта 1939. године извела комад „Закопајте мртве“, америчког књижевника јеврејског рода Ирвина Шоа (1913-1984).³⁹² Ипак, односи нејеврејског живља према јеврејским суграђанима нису могли свакако бити идеални и апсолутно добри. Неизбежно је долазило и до испољавања каквог рђавог геста према њима, незаснованог на етничкој одбојности, већ руковођеним личним интересима.³⁹³

И најбољи пословни и пријатељски односи су знали да се „извитопере“ услед смањене самоконтроле, па су под дејством алкохола и шале прерастали у туче. Једна таква

³⁹⁰ G. Babić, *Nisim...*

³⁹¹ Државна мешовита гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1929-1930 годину*, Београд 1930, 9.

³⁹² M. Vavić, *Radnički...*, 78.

³⁹³ Архив Југославије (у даљем тексту АЈ), Фонд Министарства просвете Краљевине Југославије (у даљем тексту ФМПКЈ) 66-843-1274, *Саслушање г. Баљозовића Сотира, трговца*. Такав рђав поступак приредио је једном приликом професор приштинске гимназије Бранко Милаковић, који је наговарао и уцењивао ђаке на спремање приватних часова код њега, како би их на полагању пустила његова супруга Марија, такође професорица исте школе. Тим поводом, на саслушању приштинског трговца Сотира Баљозовића из Лесковца, одржаном у канцеларији директора приштинске гимназије 14. маја 1930. године, од стране изасланика министра правде, директора Мушке гимназије у Скопљу, Стојана Зафировића, исти је као очевидац посведочио у вези са приштинским кафецијом Светозаром Банковићем, следеће: „Једнога дана јесенас стајао сам пред својом радњом са још 2-3 лица којих се сада не сећам. Наиђе г. Банковић Светозар и поче се разговор о гимназији. Г. Банковић тад рече: „Море, чује се да овај г. Милаковић уцењује ђаке. Неко Јеврејче уценио са 2000 динара, не знам кога са 500 динара“.

избила је 31. јула 1933. године у Косовској Митровици, у 21 h по подне, између угледних локалних трговаца Младена Ћирића и Израела Лазаревића.³⁹⁴

И Марија Несторовић (1930-2015), која је као девојчица пре Другог светског рата живела у Малом Рудару, код Звечана, говорећи о међунационалним односима Јевреја и осталих етничких заједница, сведочи: „Нисмо имали никакву мржњу међу нама“.³⁹⁵ Историчарка Леблова (1927-2009) такође наводи да су у Косовској Митровици владали срдачни односи између Јевреја и припадника осталих вероисповести, те да су јеврејски трговци уживали поверење чаршије.³⁹⁶ Добри односи међу колегама, пријатељима и комшијама различитих вероисповести некада су прерастали у још значајније односе, узимајући другу страну за кумове при венчању или крштењу деце. Тако је брачни пар из Косовске Митровице, пешадијски капетан Милан Жикић (1905-?) и супруга Јелена (1908-?) за куму на крштењу свог другог детета, ћерке Ане узео Јеврејку (?) Нели Линингер из Београда. Ана Жикић рођена је 11. фебруара 1936. у 14 h у Косовској Митровици и крштена у храму Св. Саве 20. фебруара 1936. године од стране свештеника Момчила Нешића.³⁹⁷

Примера постојања добрих другарских и пословних односа са Арнаутима такође је више. Пријатељске односе у детињству са својим јеврејским комшијама Рубеновићима у Косовској Митровици имао је Албанац Басри Хасани, који се од тројице браће Рахамима, Арона и Моше, највише дружио са овим последњим. Још један косовскомитровачки Албанац, Сејди Сулејмани, имао је за пријатеља јеврејског суграђанина, неког Јосифа који је цигаретама за време рамазана даривао његовог стрица Адила Сулејманија. Ђаковчанин

³⁹⁴ <<Време кроз бановине>> Косовска Митровица. Туча после пријатељске пијанке., *Време*, Београд, бр. 4156, 2. август 1933, стр. 7. Двојица трговаца су поподневне часове тога дана провела у подруму у Башлеовој улици бр. 41, међусобно се чашћавајући, испијајући чокањ за чокањчетом све док се нису добро напили. У једном моменту, Лазаревић је, незнано да ли збиља или ради шеге, затражио од Ћирића 450 динара које му је тобоже дуговао његов отац. Ћирић је категорички одбијао да призна дуговање, тврдећи да му његов отац ништа не дугује. Преписка је попримила оштар тон, пале су тешке речи, услед чега је сопственик подрума обојицу замолио да напусте локал, како не би узнемиравали остале госте, којих је био пун подрум. Послушавши газду, изашли су на једну од најпрометнијих улица у граду, наставивши са свађом која се развила у физички обрачун. Ћирић је у једном моменту Лазаревићу залупио јак шамар, а изненадни ударац најпре је занео Лазаревића, који се, након прибирања, бацио на Ћирића и оборио га на земљу. Тучу двојице пијаних трговаца прекинуо је полицијски чиновник Мирковић, који је случајно наишао и раздвојио их. Дотле, њихов је окршај посматрала маса света која се затекла на улици.

³⁹⁵ Интервју аутора са Маријом Несторовић из Косовске Митровице, Србија.

³⁹⁶ Ž. Lebl, *O Jevrejima...*; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 26.

³⁹⁷ Архива Општине Краљево, Матични уред за Косовску Митровицу, *Матична књига рођених 1935-1946 Косовска Митровица*, стр. 7.

Хисни Доми изградио је пријатељске односе са јеврејским суграђанином Давидом Левијем, тако да су постали један другом најбољи пријатељи.³⁹⁸

Донекле презриво и негативно сагледавање Јевреја баштинили су поједини Арнаути и други муслимански становници Космета, што је могуће био реликт прохујалих времена, када су под окриљем шеријатског законодавства муслимани уживали повлашћеност коју су доживљавали као по природи ствари подразумевајућу супериорност базирану на правоверности. Губитак исте додатно је рађао фрустрације и иритантно деловао на непомирљиве верске фанатике, који су, још у већој мери осећали одвратност према „каурима“, те су у одређеним приликама таква осећања отворено показивали. Да су многи муслимани осећали мржњу и презир према јеврејским суграђанима, сведочи Приштевац Аврам Ашер који се присећа: „Муслимани нису нас трпели уопште после рата. Пре рата још је било некако, после рата никако“.³⁹⁹ Нетрпељивост није била својствена само одраслом свету, него је чак била усађена и у дечјим главама. Муслимански школски другови за време одмора би опколили јеврејске школарце, вређали, псовали и задиркивали их.⁴⁰⁰ Арнаути су с подругљивошћу гледали на Јевреје, коментаришући „Ааа, ко Јеврејин“, док су с друге стране „а Срби су вољели Јевреје“. Са Србима су били у најближим односима: „Слободни смо били ми, ми смо се понашали са њима као да су рођени, из родбине, да су своји тако. Све ти је то било као, као да је један народ, један све...ми смо Јевреје вољели, ја не знам да л ти то одговара, ми смо вољели Јевреје, вољели те људе, како, изнад свега...слободни смо били са њима и у разговору, и у раду, и у контактирању, у трговини, све, свуд смо ми били слободни са њима као у својој кући“.⁴⁰¹

Како је у међуратном периоду кроз Космет продефиловало на десетине хиљада људи из других крајева државе и иностранства, свих народности и вероисповести, задржавајући се краће или дуже време, то су и ови узгредни пролазници били сведоци јеврејског битисања и очевици њиховог друштвеног присуства. Људи који су долазили из западних делова земље, изложеним вековном утицају римокатоличке цркве и клера,

³⁹⁸ N. H. Gershman, *Besa. Muslims who saved Jews in World War II*, Syracuse 2008, pp. 106, 110, 114.

³⁹⁹ Интервју аутора са Аврамом Ашером из Кидрона, Израел.

⁴⁰⁰ *Ibidem*.

⁴⁰¹ Интервју аутора са Миленком Милосављевићем из Бањске, Србија.

најчешће су робовали антисемитским расположењем и предрасудама о Јеврејима. Томе је доприносило и деловање највеће словеначке политичке странке у Југославији, Словенске људске странке, која је била дубоко клерикална и антисемитски оријентисана. О раширеном стереотипу о богатству Јевреја, оставио је трага и словеначки уредник и преводилац српских народних приповедака⁴⁰² Фран Ерјавец (1893-1960) који је боравећи на Космету 1933. године, између осталог, записао своје утиске о Приштини и њеним житељима: „Čprav ima seveda še izrazito muslimanski značaj s tipičnimi turškimi čaršijami, v katerih tehta španjolski Žid svoje blago, vrši Turok svojo obrt, čaka srbski advokat na svoje kliјente in preži Cigan na par dinarjev zaslužka, je bilo zgrajenih že v teh 12 letih, kar je nisem videl, tudi nekaj lepих modernih zgradh, saj investira država v južno Srbijo ogromne zneske in to daje potem pogon tudi zasebni inicijativi“ (Иако, наравно има изразито муслимански карактер са типичном турском чаршијом, у којој шпански Јеврејин гомила богатство, Турчин обавља свој занат, српски адвокат чека своје клијенте и Циганин троши неколико динара зараде, изграђено је у тих 12 година, колико је нисам видео, ту неколико лепих модерних зграда, јер држава улаже велике суме у Јужну Србију, што такође даје подстрека тамошњој приватној иницијатици).⁴⁰³

Иако је становништво било дубоко привржно предачкој вери, многи приштински, српски лаички хришћани нису били искључиви у религијском деловању нити затворени у интеррелигијском односу до непремостивих граница за разлику од клира и римокатоличких мирјана, што показује један случај са чином религијског третмана покојника. Једна приштинска римокатоликиња је одбијала и саму помисао да јој супруг, услед немогућности погребња по хришћанском обреду, буде сахрањен по јеврејском или исламском ритуалу, сведочећи тиме о верској одбојности коју је неговала према следбеницима *Јехове* и Алаха.⁴⁰⁴

⁴⁰² *Гласник подмлатка Црвеног крста*, Београд, бр. 1, септембар 1925, стр. 11-12.

⁴⁰³ *Slovenec*, Ljubljana, štev. 270, 25. novembra 1933, stran 3.

⁴⁰⁴ Млади француски инжењер оженио се у Приштини лепом певачицом, а кад је умро од тровања крви није могао да буде опојен, *Политика*, Београд, 9. септембар 1936, стр. 9. Када је од последица тровања крви у Приштини преминуо француски инжењер Албер Реј (?-1936), радник предузећа „Батињол“, ожењен кафанском певачицом Терезом Пандур, с којом је склопио грађански брак у француском конзулату у Скопљу, избио је неочекивани проблем око укопа несрећно настрадаога човека. Римокатолички свештеник из Јањева, чијој је вероисповести богати покојник припадао, одбио је да изврши опело над телом покојника, позивајући се на чињеницу да брак покојника није био црквени. Покојников кум Јова Стакић телефонски је контактирао скопског бискупа с намером да од њега добије благослов за верски обред упокојења, али је ту

5.5. МЕШОВИТИ БРАКОВИ И ВЕРСКЕ КОНВЕРЗИЈЕ

Примери верског синкретизма били су ретки и више него малобројни, па можемо слободно рећи да су такви случајеви били изузетак. Позната је само једна појава међурелигијског прожимања међу косовскометохијским верским заједницама у коју је био укључен и јеврејски елемент. Код косметских Јевреја је прихваћен култ српског, православног, хришћанског светитеља Стефана Уроша III Дечанског (1276-1331), чије су се мошти чувале у његовој задужбини у оближњем манастиру Високи Дечани, а у чију су исцелитељску моћ веровали.⁴⁰⁵

Француски писац и есејист јеврејског порекла Алберт Меми (1920) индигнирано је запазио да ниједан видљив покушај асимилације, а мешовити брак је очигледан пример тога, не може проћи без горчине и противљења јеврејске заједнице.⁴⁰⁶ Неколико међуратних случајева бекства јеврејских девојака за Србе и муслимане редовно су била праћена најжешћом осудом и потпуним одрицањем од стране родбине и јеврејске заједнице у целини.⁴⁰⁷ Иако је формални напуштач јеврејске вере за члана породице доживљаван као мртац, он је настављао да живи у ширем окружењу и друштву. Међутим, као конвертит био је изложен презиру, одбијању и игнорисању заједнице којој је припадао од рођења. Према *халахи*, јеврејском верском закону, отпадник од заједнице, није имао право да се ожени са припадником јеврејске вере, није могао да се броји у *мињан* (кворум од десет верски пунолетних мушкараца неопходан за одржавање скупне

нашао на још већи отпор, након бискуповог сазнања да је покојник иза себе имао брак у Француској, склопљен пред црквеним и грађанским институцијама, а да је други грађански брак био са особом чија професија није уливала поштовање. Ни то није обесхрабрило његове пријатеље у жељи да се достојно опросте од покојника, па су замолили црквењака римокатоличке цркве у Приштини да барем прочита молитву за покој душе умрлог, али и овде су наишли на непребродиву препреку. Покојникова супруга потом се обратила православном приштинском намеснику, проти Аритону Поповићу с молбом да изда допуштење да се опело обави по православном ритуалу. Поповић је с тим у вези контактирао с надлежним епископом од којег му је стигла депеша у којој је стајало да је забрањено, не само извршење таквог чина, него и укуп покојника на православном гробљу. Када је отпало и ово идејно решење, неки су познаници Терези предложили да се обрати исламском или јеврејском свештенику у те сврхе, што је она категорички одбила, па јој је супруг на крају сахрањен без верског обреда 7. септембра 1936. године.

⁴⁰⁵ Д. Т. Батаковић, *Дечанско...*, 11; М. М. Damjanović, *Language...* Батаковић не наводи изворну основу за ову тврдњу.

⁴⁰⁶ А. Memmi, *The liberation of the Jew*, New York 1973, p. 91; М. М. Damjanović, *Relations...*

⁴⁰⁷ Интервју аутора са Аврамом Ашером из Кидрона, Израел.

молитве), а његов хлеб и вино нису били *кошер*.⁴⁰⁸ И на ширем југословенском подручју примери склапања брака са нејеврејским супружником наилазили су на чврст отпор и дубоки презир и осуду, не само најближих сродника него читаве јеврејске заједнице, о чему сведочи и пример петровградске Јеврејке Јозефине Вајс (1917-1999) која се удала за Србина Драгомира Костића: „Чинило се као да су ме се одрекли. Знала сам – била сам удата за Србина, напустила своју веру, исписала се из јудаизма, како су говорили. Чак и они Јевреји који нису били превише религиозни и загрижени, нису показивали нарочиту благонаклоност и симпатије према мени“.⁴⁰⁹

Мешовити бракови између Ашкеназа и Сефарда у међуратном периоду на Космету нису склапани. Једини пример таквог брака који је склопио косметски Ашкеназ Арнолд Фридман био је онај са Сефарткињом Вером Пинто из Босне. Неке ашкенаске придошлице из развијенијих и космополитских средина са лакоћом и без осврта су улазиле у брачну заједницу са нејеврејима, па чак и крштавали потомке на веру својих брачних партнера или већинску религију средине у којој су живели, попут Митровчанина Нехемија Шенфајна, ожењеног швајцарском протестанткињом Хедвигом. Са друге стране, традиционални ланци забрана и осуда међуетничких бракова почели су у овом периоду да благо попуштају и код сефардских староседелаца и даље дубоко везаних за своје корене. Иако недочекана са добродошлицом унутар породичних оквира и заједнице, нова реалност прихватана је са мање бола и непопустљивости. Само најконзервативнији чланови су задржавали стари модел реаговања, држећи се ригорозних мера екскомуникације и одрицања. Са таквим поступком морала је да се суочи Приштевка Беја Мандиловић, којој су због удаје за Србина и преласка у православље била трајно затворена врата породичног дома. Они који су са дубоком посвећеношћу неговали свој идентитет и националну самосвојност и по питању брака били су искључиви и категорични. Инсистирајући на јеврејско супружништво Митровчанин Алберт Рубен је у новинском огласу брачне понуде стриктно нагласио као предуслов јеврејску припадност заинтересоване кандидаткиње. Митровчанка Букица Бахар није била ултимативна па је без

⁴⁰⁸ Е. Рапо, *Tora i ljudska prava*, Београд 2000, 53.

⁴⁰⁹ Б. Костић, *Јозефина и Јованка*, Нови Сад 2020, 101.

икаквих тешкоћа, преиспитивања или предрасуда за животног сапутника одабрала Србина Благоја Ацевића.⁴¹⁰

Најраније датирани случај конвертирања са јудаизма на овим просторима до кога смо успели доћи, збио се 1928. године. Нетка Рапапорт – Качеј (1904-?) рођена у Травнику, са пребивалиштем у Новој Вароши, крстила се 20. јуна 1928. године у римокатоличкој цркви у Косовској Митровици. Кума на крштењу била јој је Јаница Павичевић из Нове Вароши, а крстио ју је скопски бискуп др Јанез - Иван Франчишек Гнидовец (1873-1939), лазариста, први бискуп новоуспостављене Скопске бискупије, чија је резиденција била у Призрену. Сакрамент кризме доделио јој је бискуп 20. јуна 1928. године у Новој Вароши, при чему јој је кума била Ангелина Вујић. Разлог њеног иницирања у хришћанство било је венчање обављено 17. маја 1928. године у Вишеграду са жандармеријским наредником Матолијем.⁴¹¹

Две године касније, у српској православној цркви Св. Саве у Косовској Митровици крштено је четврто дете надзорника код Енглеза Франца Шалингера (1899-?) и Бране Шалингер (1901-?) из Косовске Митровице, који су, иако заведени као православни, судећи по презимену, били јеврејског порекла. Син Светислав рођен им је у преподневним часовима 25. априла 1930. године у Косовској Митровици, а крштен 4. маја од стране проте Анђелка Нешића.⁴¹² Јеврејка је могуће била и римокатоликиња Вилма Краус (1905-?) удата за Милутина Марковића (1904-?), молера из Косовске Митровице. У граду им се родило друго дете, ћерка Марија, рођена после пола ноћи 7. фебруара 1935. године, које су крстили 4. марта у храму Св. Саве. Дете је крстио свештеник Момчило Нешић, а кумовао је Лазар Јевтић, трговац из Косовске Митровице.⁴¹³

Досељени Ашкеназ на Космет, зубар Ђорђе Блајер, вероватно је преко политичких активности упознао своју истомишљеницу, Јелену Хаџиперић из села Истинић код Дечана, са којом је склопио брак 30. децембра 1940. године. У то време, политички

⁴¹⁰ О случају Рубена, Шенфајна, Фридмана, Мандиловићке и Бахарове биће помена у наставку текста, с пратећим референцама.

⁴¹¹ Општина Краљево, Матични уред за Косовску Митровицу, *Матична књига рођених католичка 1904-1933*, стр. 14.

⁴¹² Општина Краљево, Матични уред за Косовску Митровицу, *Матична књига рођених 1929-1935 Косовска Митровица*, стр. 10.

⁴¹³ Општина Краљево, Матични уред за Косовску Митровицу, *Матична књига рођених 1929-1935 Косовска Митровица*, стр. 84. Марија Марковић склопила је брак 12. фебруара 1956. године са Мирославом Пешићем.

активан у Неродимском срезу, са супругом је морао живети на Космету, пошто су обоје у Скопље прешли по капитулацији и окупацији Југославије 1941. године.⁴¹⁴

Скопска Јеврејка Мара Калдерон (1910-?) по завршетку Трговачке академије у Београду удала се за Србина, што је тешко погодило њене родитеље, изазвало негодовање и осуду, што је била уобичајена реакција у свим сличним ситуацијама: „Сестра се удала, ја такође, али за Србина. За породицу, а нарочито за маму, то је било страшно. Она, која је била толико побожна, никако није могла да се помири што се удајем за хришћанина. Није ништа имала против мог изабраника, чак га је волела као човека, али није био Јеврејин. Ја сам прошла кроз пакао јер сам своје много волела и веома сам била везана за мајку, као најмлађе дете. Ипак је мајчинско срце попустило и она је прешла преко свега. Говорила ми је да сам ја њено дете, па ма шта да се деси. Почела је да долази код мене и ја сам тада била врло срећна“. Крајем 1940. године, на захтев мужа за премештајем из Београда, млади брачни пар доселио се у Косовску Митровицу.⁴¹⁵ Из брака наставника Техничке школе Синише Петровића (1906-?) и Маре Калдерон рођена је у Косовској Митровици 7. маја 1942. године у 6.10 h ћерка Слободанка Петровић, удато Пековић, која је са родитељима преживела рат.⁴¹⁶

Косовскомитровачка Јеврејка Букица Бахар-Букић била је удата за Србина Благоја Ацевића, са којим је родила ћерку Естер, по надимку Стела. На основу дететовог имена

⁴¹⁴ A. Manojlovski, *Seventieth anniversary of the renewal of the work of the Jewish community in the Republic of Macedonia*, in: B. Romano Nikolikj (ed), *Jews in Macedonia: history, tradition, culture, language and religion. On the occasion of the 70th anniversary of the renewal of the work of the Jewish community in Macedonia after the Second World War (1944-2014)*, Skopje 2015, pp. 269-286. Немамо конкретних сазнања, али можемо претпоставити да је овим браком Јелена прешла на јудаизам, пошто су после рата, непосредно по ослобођењу Скопља, обоје били активни чланови тамошње јеврејске заједнице, иако је Јелена преживела рат и била ослобођена након хапшења скопских Јевреја 11. марта 1943. године, позвавши се на своје аријевско порекло.

⁴¹⁵ M. Kalderon-Petrović, *Sećanja...*

⁴¹⁶ M. M. Дамјановић, *Холокауст на Космету – студија случаја: Косовска Митровица*, Топола – часопис ЈУ Спомен-подручја Доња Градина, 2 (2016), 112-139; ЈИМ, ф. Моја породица, к. Београд, *Мара Петровић*; M. Дамјановић, *Послератно стваралаштво Јевреја са Косова и Метохије*, у: У.Шуваковић, А.Бујас, В.Шаула, А.Дунђерин (ур), Научни скуп Културно наслеђе Косова и Метохије. Историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности. Зборник 1, Београд-Косовска Митровица 2013, 599-622; Општина Краљево, Матични уред за Косовску Митровицу, *Матична књига рођених 1935-1946 Косовска Митровица*, 69. Родитељи су ћерку крстили у свом дому 28. јуна 1942. године. Кума Саву Сеничића, чиновника Народне банке у Београду заступала је бабица Даница Стевић, а крштење обавио свештеник Момчило А. Нешић. Слободанка се 23. октобра 1965. године удала у Београду за Ратка Пековића.

можемо закључити да се Букица удајом за *гоја* (нејеврејин) није одрекла својих корена и традиције, највероватније оставши и формално при вери својих праотаца.⁴¹⁷

У међуратном периоду мешовити брак склопила је и приштинска Јеврејка Беја Мандиловић, рођена 1919. године у Приштини, од оца Елијауа и мати Ребеке, који су сем ње имали једног сина и још шест кћери, од којих су две живеле у Београду, а једна у Новом Пазару. Беја се удала за православног Србина Јордана Прлинчевића из Приштине, приликом чега је иступила из јудаизма и прешла на мужевљевој конфесију, добивши српско, хришћанско име Боса Прлинчевић. Захваљујући мешовитом браку и конвертирању на хришћанство, Беја Мандиловић је са шесторо деце проистекле из овог брака сачувала живу главу током Другог светског рата и планског јудеоцида који су спроводили нацистички окупатори.⁴¹⁸

Још једна приштинска Јеврејка је одбегла за Србина, много година пре Другог светског рата. У питању је била Мејра Мандиловић (1914-1986), која се удала за Николу Поповића из села Суви До код Липљана, са којим је добила тројицу синова – Лука, Лазо и Душан и три ћерке – Смиљана, Љиљана и Гроздана. Удаја за нејеврејина није прошла без отпора унутар породице. Прелазак на православно хришћанство и напуштање јудаизма изазвало је љутњу родитеља, који је дуго времена нису посећивали, али је мати била нежнијег срца, па ју је кришом материјално помагала.⁴¹⁹ Могуће да је Јеврејка била и

⁴¹⁷ Дете из овог брака, Стела Леви преживела је холокауст. Букица је са супругом ступила у партизански покрет, а приликом хапшења косовскомитровачких Јевреја 1942. године, Букичина мајка Естер предала је своју имењацињу, унуку Стелу на чување њиховој кућној помоћници Ромкињи Хајрији Имери Михаљић из села Ада, која је о њој водила рачуна све до 1946. године. Стела је под именом Миразија провела најраније године детињства у окружењу ромске породице и Хајријине многобројне деце. Благоје је погинуо у рату, а Букица је дочекала ослобођење, да би се после рата са спасеном ћерком иселила у Израел. Хајрија Имери је 1991. године од стране јеврејске државе проглашена Праведником међу народима, што је досад чини једином Ромкињом носиоцем овог престижног признања хуманости. Живот је окончала просјачећи на улицама Приштине. М. Ристовић, *Прогоњени и њихови саучесници: солидарност и помоћ Јеврејима у Србији 1941-1944.*, у: Ј. Мирковић (ур), Израелско-српска научна размена у проучавању Холокауста. Зборник радова са научног скупа, Јерусалим – Јад Вашем, 15-20. јун 2006., Београд 2008, 169-208 ; М. М. Дамјановић, *Холокауст...*; М. Ристовић, *У потрази за уточнителом. Југословенски Јевреји у бекству од Холокауста 1941-1945*, Београд 1998, 76; Р. Dželetović Ivanov, *Jevreji...*, 111-121; М. Fogel, М. Ristović, М. Koljanin, *n. d.*, 22-6; М. М. Damjanović, *Relations...*; М. Damjanović, *Rabini...*

⁴¹⁸ М. М. Damjanović, *Relations...*; М. Damjanović, *Rabini...*; М. Дамјановић, *Послератно...* <http://www.kosovoholocaust.org/page4/page16/page16.html> (Приступљено сајту 31. 1. 2021)

⁴¹⁹ Интервју аутора са Милорадом Дрљачом из Бачке Паланке, Србија; Интервју аутора са Бојаном Поповић из Нове Гајдобре, Србија; М. М. Damjanović, *Relations...* Супружник јој је погинуо као партизан у Другом светском рату, а она је током рата са другим косметским Србима пребегла у Недићеву Србију, да би се после рата 1945. или 1946. године доселила у Нову Гајдобру, где је преминула 1986. године. Родитељи су јој били

извесна Јуци Сабо, ћерка Розе и поседника Јована Сабо из Велике Кикинде, са којом се 29. априла 1928. године верио књиговођа „Приштинске банке“ у Приштини, Младен Т. Челић, син Султане и Танаска Челића.⁴²⁰

Није нам познато у које време и где је склопљен брак између Јеврејина Стојана Левића (лично, српско народно име вероватно узео по склапању брака, није нам познато како му је било јеврејско име по рођењу) и Цвете (такође непознатог презимена и места пребивалишта) који су изродили петоро деце - Мирту, Саву, Весу, Тика и Ратка. Стојан Левић је живео у Призрену где је држао конфекцијску продавницу грађанских одела, а ћерка Мирта му је рођена у Ораховцу. Унутар породице скривало се јеврејско порекло, иако је Мирта за свог живота у појединим приликама држала до обележавања неких јеврејских празничних обичаја и познавала јеврејско-шпански језик. Тако је, пред породичну славу Св. Николу (у чије приближно време пада јеврејски празник *Ханука*) палила свакога дана по једну свећу на *ханукији*, а на пролеће пред Васкрс (када пада јеврејски благодан *Песах*) детаљно је чистила кућне просторије, прала посуђе и спремала посебан, тврд, округлао хлеб (очигледно бесквасни), што је у складу са обичајем за овај празник. Потомци из овог брака променили су презиме у Стојановић, што је био још један корак више у удаљавању од јеврејских корена.⁴²¹

И домаћица Букица Коен рођена 18. марта 1911. године у Приштини од оца Самуила и мати Саре Баруховић била је удата за извесног Србина, Гајића, иако нам није пошло за руком да установимо време ступања у брак. Најранији документи који је региструју под мужевљевим презименом до којих смо успели доћи датирају из 1945. године, па остаје нејасно да ли је у брачне воде упловила пре, током или после Другог светског рата.⁴²² Верујемо да ће накнадна истраживања уродити плодом и дефинитивно отклонити ову недоумицу.

Иако још ређе, приштинске Јеврејке су се удавале и за Арнауте. Забележена су два таква случаја, очигледно од пре рата, али ништа поближе не знамо о њима, сем тога да су

Приштевци Аврам и Ђилда, имала је и брата Исака и сестру Стелу?. Њени родитељи, браћа и сестре после Другог светског рата одселили су се у Израел.

⁴²⁰ Личне и породичне вести, *Политика*, Београд, 4. мај 1928, стр. 12; Личне и породичне вести, *Политика*, Београд, 5. мај 1928, стр. 11; Личне и породичне вести, *Политика*, Београд, 6. мај 1928, стр. 11.

⁴²¹ Интервју аутора са Горданом Веригић – Сталетовић из Врања, Србија.

⁴²² ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Букица Коен – Гајић*.

за време рата и окупације остале да слободно живе у свом граду, заштићене мешовитим браком. Поред тога, једна од ових Јеврејки, довела је и склонила своју мајку код своје нове породице, а друга је такође током рата повела са собом неко јеврејско сироче.⁴²³

Сл. 1 – Нахарија, Израел 27. 7. 1959. године. Седе с лева на десно: Ребека са супругом Исаком Мандилом, Ђилда Мандил, Исакове унукe Авива и Нура и Аврам Мандил (*Архива Бојане Поповић из Нове Гајдобре, Србија*)

Сл. 2 – Мејра Мандил Поповић (*Архива Бојане Поповић из Нове Гајдобре, Србија*)

⁴²³ Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 320.

Сл. 3 и 4 – Стојан и Цвета Левић седе у окружењу шире породице и њихов син Сава Стојановић на венчању са супругом (*Архива Гордане Веригић – Сталетовић из Врања, Србија*)

6 . ДВОСМЕРНЕ МИГРАЦИЈЕ - НА КОСОВО И МЕТОХИЈУ И СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Јевреје је карактерисала честа покретљивост, услед које су привремено или трајно мењали места пребивалишта. Краткорочно померање трговачког staleжа било је узроковано пословним мотивима набавке, понуде или преузимања робе. Дуже задржавање у новој средини државних службеника није зависило од сопствене жеље, већ је било одређено интересима и вољом послодавца. Иако са становишта економских, културних и општедруштвених стандарда Космет није било нарочито атрактивно место за живот и рад, постајао је дугорочни дом оним Јеврејима који су своје брачне другове одабирали из дате средине. Мале заједнице, какве су биле оне у Приштини и Косовској Митровици, које су често биле у ближем или даљем крвном сродству, нису могле да се у свим случајевима ослањају на избор животног друга једино из своје средине, па су, с тим у вези, у оптицају биле сефардске заједнице са ширег простора државе, па и иноземства. Такве релације нису биле никаква новина у животу и историји ових заједница, пошто су се генерацијама уназад примењивале. Прва значајна промена која је наступила на овим просторима после Првог светског рата био је прилив првих ашкенаских Јевреја, које су државне власти упућивале с тежњом да помогну обнову и развој више него незавидних друштвених прилика. Неколицина њих која се доселила није се задржала дуже од рока трајања њихове мисије, док су двојица пронашла своју будућност у новој средини, оставши у њој до краја живота. У свим овим случајевима било је речи о докторском кадру потеклом из страних држава.

Миграциони токови у периоду између два светска рата били су израженији, бројнији и вишесмернији међу Јеврејима на Космету него током периода који му је претходио. Поред новине у миграционим процесима оличене у досељавању југословенских, беломигрантских и европских Ашкеназа, иманентну појаву чинила су привремена и трајна исељавања домицилних Сефарда са Космета. Таква кретања предузимана су најчешће из приватних и пословних разлога. Брак је многе Јеврејке удаљио са Космета и приморао на живот у новој средини, некада мање, а некада више

удаљеној. Најчешће се тај пут завршавао у Скопљу, Београду и ретко Сарајеву, Новом Пазару... Нису се изгубиле ни миграције Сефарда унутар Косова, на релацији Митровица-Приштина и обратно из истих разлога. Други чинилац исељавања косметских Сефарда био је пословног карактера, па су појединци мотивисани профитом напуштали домове и насељавали се тамо где су постојала већа и богатија тржишта. Тако су настале и мале колоније јеврејских Приштеваца у Београду, али и у иностранству, чак и у Каиру, о чему ће конкретније бити речи у наставку рукописа.

6.1. ДОШЉАЦИ

Ради решавања крупних и значајних аграрних проблема и управљања локалним шумским приликама и природним богатствима у Гњилане је распоређен шумски референт начелства среза гњиланског Иван Хофман; на изградњи правних структура и учвршћења и примене законодавства радили су на позицијама заменика државног тужиоца у Приштини др Макс Крицлер и записничара Среског суда у Ђаковици др Владимир Фукс; за потребе регулисања својинских односа, геодетских и имовинско-правних послова те професионализације катастарске службе у Вучитрну је живео Сигмунд-Сиги (Јулија) Шпигл, а у Ђаковици геометар Арнолд Фридман; у рударско-индустријском сектору значајно изграђеним у том периоду, за потребе функционисања производних погона или здравствене заштите запослених доведени су Ашкенази са стране, попут главног лекара рудника Трепча др Шварца или заступника каменолома у Бањици др Визнера док су се други доселили као власници, попут Загрепчанина Леа Милера, у чијем власништву је био рудник магнезита „Дреница“ у Сибовцу код Вучитрна. На Космет су по директиви стизали и поједини Сефарди из осталих крајева заједничке државе, али њихов број био је мањи и услед разлога нижег степена образованости и финансијске моћи у односу на ашкенаске сународнике. Тако је у приштинском окружном суду радио судија Ј. Леонових, у призренској гимназији Давид Нафтали, а као наставник Грађанске школе у Урошевцу и Гимназије у Приштини Ела Алмули. Изузетак су чинили неки ашкенаски лекари који су добровољно одлучили да се настане на Косову, примарно из хуманитарних повода. Кроз мисију Црвеног крста и теренски рад упознали су се са катастрофалним хигијенским, инфективним и здравственим приликама генерално, становништва ове регије, што је било довољно да побуди алтруизам у њима и иницира одлуку о останку и помоћи угроженим људима. Руски Јеврејин Нехемије Шенфајн се на тај начин доселио најпре у Приштину, а потом у Косовску Митровицу, а руски Јеврејин Мордехај - Марко Каљуски привремено је живео у Приштини, као и др Јулијус Јагода.

Међу првим ашкенаским Јеврејима досељеним на Космет био је др Мордехај – Марко Каљуски (1886-1942), који је као добровољац, на молбу Црвеног крста дошао из Швајцарске 1919. године ради испомоћи у борби против епидемија заразних болести.

Рођен је у Атакији, у Бесарабији. Неколико година је тим послом боравио у Приштини, да би већ 1925. године или нешто мало пре тога, прешао у Пирот. У пиротској сефардској заједници укључио се у рад заједнице, па га је тамошња ЈВО 1925. године изабрала за свог делегата, који би о сопственом трошку отпутовао и учествовао у раду Првог конгреса Светске сефардске организације у Бечу, претходно му 25. јула издавши пуномоћје потписано од председника ЈВО Самуила Аврамовића. Након Пирота одлази у Београд, а преминуо је у Италији 1942. године.⁴²⁴ Сличним поводом изгледа да је у Србију дошао и др Јулијус Јагода (1890-1941) који је најпре службовао на Космету, да би прешао касније у Бечкерек. У Југославији је живео до 1941. године када је убијен.⁴²⁵ Из истих разлога у Косовску Митровицу се доселио др Шенфајн, а у Призрену др Тајтелбаум, о којима ће опширније бити речено на даљим странама рада, у посебним биографским прилозима ових личности.

Прилив јеврејских досељеника на Космет ишао је и линијом удаје и женидбе. За Приштевце и Митровчане удавале су се младе из суседних средина, најчешће из Скопља, Новог Пазара, Солуна и других места. Удајом се тако у Приштини настанила Београђанка Цилда (Буца) Мандиловић (13. децембра 1908 - 16. децембра 1932), ћерка Саре и трговца Сабитаја Мандиловића, која се марта 1928. године верила и нешто касније прстенувала за апсолвента медицине Хајима – Мику Барух(овић)а, сина Букице и трговца Баруха Б. Мушона из Приштине.⁴²⁶ Са њим је добила сина Јошка (11. августа 1932 – 25. марта 1933) који ће преминути само неколико месеци по рођењу.⁴²⁷ Удајом је, после неколико година брачног живота у свом родном Солуну, прешла у мужевљево завичајну Приштину и Рахела Бежа Букић (1898-1977). Она се са 16 година удала за Приштевца Аврама Бахара, званог Буко, који је радио код њеног оца. Убрзо по венчању, Бахар је као добровољац српске војске кренуо у рат 1914. године. После рата, желећи да се осамостали у пословању, Бахар је, на наговор родбине, отворио радњу са мешовитом робом у Приштини. Неколико првих година самосталног пословања, Бахар је, што је чешће могао, путовао у Солун, након чега је позвао супругу Рахелу да са њиховом ћерком Матилдом, пређе у Приштину, обманувши је да је болестан. Дошавши са само неколико кофера робе,

⁴²⁴ Ž. Lebl, *Jevreji u Pirotu*, Београд 1990, 38; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 16, 165, 169-70.

⁴²⁵ Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 16.

⁴²⁶ Личне и породичне вести, *Политика*, Београд, 28. март 1928, стр. 10.

⁴²⁷ Архива аутора, *Фототека, Фотографија надгробног споменика са Јеврејског гробља у Приштини*.

Рахела се задржала и остала за трајно, родивши у Приштини ћерке Белу и Ермозу – Мозу. Рахела, која није познавала српски језик, упорно је ишчекивала да се врати у свој Солун, али јој се жеља никако није остварила, пошто би, кад год би се спаковала, утврдила да је трудна и да није пожељно да креће на пут.⁴²⁸

У Приштини је живела Новопазарка Регина Ментовић, удато Реувен. Ова кројачица рођена је 16. јануара 1918. године у Новом Пазару од оца Ментија и мати Паломбе Израел и још пре 1938. године је живела у Приштини, иако је као слободна девојка средином поменуте године боравила у Београду. Новопазарка Сарина Конфорти (1914-1981), ћерка Самуела – Сумбулика и Сунхе – Меркуше Барух (1871-1942) удала се 1929. године за Пришtevца Соломона Ашера (?-1944) са којим је добила троје деце, синове Мориса и Самија и ћерку Стелу.⁴²⁹ Својеврсна размена становништва ова два града била је реверзибилног карактера. Пришtevка Ђоја Ашера Бахар-Ментеш (1919-?) живела је у Новом Пазару у ком је радила као радница.⁴³⁰ Тетка Аврама Ашера, Тамар из Приштине такође је била удата у Новом Пазару за Леза Бахара. Орођене породице међусобно су се посећивале приликом одлазака једних у Приштину и других у Нови Пазар.⁴³¹

Скопљанка Нета Бераха верила се и испитала 17. октобра 1937. године за магистра фармације Ашера Ашеровића из Приштине⁴³², са којим је од тада живела у супружничком граду. У Приштини је живела и Бела Сион из Штипа која се удала за Давида Коена из Приштине.⁴³³ У Косовску Митровицу је удајом прешла да живи Скопљанка Миријам Мара Калдерон. Она се удала за Синишу Петровића са којим је

⁴²⁸ D. Tutunović, *Tragovi u snegu. Sefardska narodna književnost: tradicija prenošenja i očuvanja kulturnog nasleđa španskih Jevreja u Srbiji / Beogradu*, Београд 2015, 20-1.

⁴²⁹ Регина Ментовић је са осталим приштинским Јеврејима 1944. године депортована најпре на Сајмиште, затим у логор Берген Белзен, преживела Други светски рат и након рата се одселила у Израел. Соломон Ашер и његов отац Мушон Ашер убијени су 1944. године у Таук башти код Приштине од стране арнаутских колаборациониста. Сарина је са децом депортована у логор Берген Белзен, дочекала ослобођење и вратила се у Југославију. По оснивању Израела, деца су јој се са очевом фамилијом одселила тамо, а она се у међувремену удала за приштинског Турчина Кадри Фету (?-1963), са којим је 1952. године добила сина Нецата. М. Ајбл, *Трагична судбина новопазарских Јевреја*, Новопазарски зборник, 26 (2002), 253-272; М. Mentović, М. Ajbl, *Jevreji Novog Pazara i okoline*, Београд 2019, 37, 103, 153-4, 163-4; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Регина Ментовић*.

⁴³⁰ J. Romano, *Jevreji...*, 441. Пред рат ступила у СКОЈ, у НОП-у била од почетка устанка као позадински радник, 1944. године ухапшена од Гестапа и депортована у логор Берген Белзен где је дочекала крај рата.

⁴³¹ Интервју аутора са Аврамом Ашером из Кидрона, Израел.

⁴³² Породичне вести, *Правда*, Београд, бр. 11.850, 16. октобар 1937, стр. 18.

⁴³³ <https://www.yadvashem.org/articles/interviews/shella.html> (Приступљено сајту 4. 1. 2021)

живела у овом граду све до завршетка Другог светског рата.⁴³⁴ У овај град доспео је након женидбе и битолски кројач Моше Пардо, син Јакова и Малке, рођен 1908. године, који је склопио брак са Митровчанком Викторијом Елазар, са којом је 1939-40. године добио ћерку Малку.⁴³⁵

Нису само позитивни мотиви и легални оквири приватног живота и јавног рада доводили Јевреје на Космет, било је примера да на Космету заврше и по казни. Затворску казну, односно двомесечни принудни боравак у Вучитрну од почетка октобра 1940. године издржавао је познати бањалучки трговачки магнат и милионер Самамохајм Пољокан, који је поред новчане кажњен и временском казном. Њему је пресуђено због кршења новоуведене Уредбе о пословању Јевреја живежним намирницама из октобра 1940. године. Полицијски органи теретили су га за шпекулације разне текстилне робе путем којих је остварио профит од преко 80%, те је управник полиције Мирослав Тодосић донео решење о упућивању у Вучитрн. Истовремено, судија Среског суда Јаковљевић осудио је реченог Пољокана, његовог сина Рафајла и трговачког помоћника Алберта Левија на три месеца строгог затвора и на по 30.000 динара новчане казне.⁴³⁶ Разни преваранти и смутљивци „ординирали“ су на Космету у жељи да се домогну брзе и лаке зараде, злоупотребљавајући наивност простога света и насушних потреба житеља заосталих средина које им нису могле пружити шири опсег животних потреба. У руднику Трепча, где је циркулисао велики број рудара, чиновника и радника свих струка и положаја, вршљао је извесно време и мађарски Јеврејин Александар Најехаузен (Нојхаус) из Бачког Петровог Села, оштетивши сигурно многе овдашње упосленике. Он се издавао за стоматолога, успевајући да од лакомисленог пука, па чак и од школованијег света, попут лекара и апотекара, обманом извуче новчану добит без пружања услуге око које би се договорио са странком. Осим Трепче, он је од 1935. године боравио у оближњим местима као што су Нови Пазар, Сјеница, Тутин, Рашка и рудник „Јарандол“ у Баљевцу на

⁴³⁴ А. Гаон (ур), *Знаменити Јевреји Србије. Биографски лексикон*, Београд 2011, 177, 179. У Косовској Митровици је родила 7. маја 1942. године и прво дете, ћерку Слободанку Пековић (1942), истакнуту српску књижевну историчарку. По завршетку рата породица се преселила у Београд, где су 15. марта 1952. године добили другу ћерку, Виду Петровић – Шкери (1952), познату правницу и некадашњу председницу Врховног суда Србије.

⁴³⁵ Интервју аутора са Викторијом Липс из Сиднеја, Аустралија.

⁴³⁶ М. Кољанин, *Јевреји...*, 437; *Нови Балкан*, Београд, бр. 23, 10. октобар 1940, 2; Власник велике бањалучке фирме Пољокан упућен на двомесечни принудни боравак, *Време*, Београд, бр. 6713, 2. октобар 1940, 8; Списак спекуланата постаје све већи, *Време*, Београд, бр. 6728, 17. октобар 1940, 6.

Ибру, склапајући свуда погодбе о поправки зуба или постављању тоталних зубних протеза. Од својих жртава унапред је узимао капару, коју су му без предумишљаја давали, верујући у његову стручност и не сумњајући да је варалица. У које год место да је дошао, Најехаузен би одлазио код средског начелника са потврдом о молби за тражењем права праксе предатој Банској управи, молећи да му издају дозволу за рад до пристизања одобрења. Без икакве предострожности, сви су му излазили у сусрет, па је Најехаузен толико добро развио посао да је успео купити аутомобил, с којим је одлазио на теренски посао у оближња места. У честитост и законитост Најехаузеновог пословања први је посумњао трговац Алибег Расовац из Новог Пазара, коме је чудно било што Најехаузен често одлази из града на дуже време. Истовремено је и Најехаузен приметио да се ушло у траг његовим махинацијама, па је средином септембра 1936. године напустио новопазарску чаршију за стално, што је изазвало велику сензацију, додатно ширену појавом нових пацијената који су поделили своја ружна искуства са парадоктором. Жена Владе Ракића, књиговође у руднику „Јарандол“, посведочила је да јој је Најехаузен узео 1.500 динара за намештање вилице, али да ју је по изради протезе, под изговором да јој није добро налегла, оставио и без протезе и без новца. Управнику поменутог рудника, Николи Оцићу скинуо је и однео златан зуб. Од разних других лица узимао је капару, никад им не израдивши зубе. На пријаву Расовца Окружном суду иследни судија Ђорђе Јовановић расписао је потерницу за Најехаузенем на основу које је ухапшен у Суботици под другим, јеврејским именом Александра Јелинека. По хапшењу, стављен је у истражни затвор новопазарског окружног суда, где је требало да одговара за бесправно обављање зубарског посла и за преваре.⁴³⁷ Пред Други светски рат дентист Александар Нојхаус живео је у Трстенику са супругом Маргитом Ронаи, мађарском Јеврејком, домаћицом по занимању, рођеној 14. јануара 1902. године у Крашо Гомбишу у Румунији, од оца М. и мајке Инес и ћерком из првог брака, Елом Нојхаус Трифуновић, рођеном 3. новембра 1929. године у Чуругу.⁴³⁸

⁴³⁷ У Новом Пазару ухапшен је лажни зубни лекар, *Политика*, Београд, 18. септембар 1936, стр. 12.

⁴³⁸ Кућа им се налазила у данашњој улици Кнегиње Милице поред Хале спортова у Трстенику. Стоматолог Нојхаус био је велики пријатељ и побратим владике Николаја Велимировића (1881-1956). Убрзо по окупацији земље 1941. године владика је сугерисао Нојхаусу да побегне из града како би сачувао живот. Након 1941. године нема вести о њему, па је највероватније откривен и ликвидан. Маргиту и Елу владика Николај је извукао из града, тако што је Маргити дао да обуче монашку одору, а Елу стрпао у џак преко ког је сместио намирнице које су му се налазиле под ногама. Фијакером су прошли кроз немачки обруч

6.2. СЛУЖБЕНА ГОСТОВАЊА

Професионално ангажовање Јевреја унутар стручних установа и организација, њихови јавни наступи и гостовања у земљи и иностранству, водила су чланове удружења на многа нова места и манифестације. Велика, јубиларна прослава 550-огодишњице националног празника Видовдана на Косову Пољу угостила је тог 28. јуна 1939. године и београдски хор „Обилић“. Организатори величанствене прославе Видовдана цео хор угостили су у Приштини, а на главни дан прославе хор је изводио песме у помен палим косовским херојима 1389. године. Међу хорским певачима који су наступали на свечаној и величанственој видовданској прослави био је и Београђанин Хаим Миле Пинкас (1919-2016).⁴³⁹ Много година пре тога, непосредно по формирању Краљевине СХС, на сугестију и по налогу режима на Космету је гостовало „Српско-јеврејско певачко друштво“ са пропагандним певачким програмом.⁴⁴⁰ На Космету су наступали и други музички ансамбли који су у својим редовима имали јеврејске чланове. Јуна 1936. године у Приштини и Косовској Митровици наступао је хор „Кола српских сестара“ из Петровграда предвођен Соњом Петровић, председницом удружења. Госте је на железничкој станици у Приштини срдечно дочекало грађанство, а хор је одржао концерт у сали Офицерског дома, изводећи дела Стевана Мокрањца (1856-1914), Драгутина Покорног (1868-1956), Милоја Милојевића (1884-1946), Исидора Бајића (1878-1915) и Јована Пачуа (1847-1902). У име хора публику је поздравила Милева Станојевић, а хором је дириговао Јеврејин Бохумил Храбак, отац будућег познатог југословенског историчара

окупираног града и војну контролу након чега их је владика одвео у манастир Љубостињу где их је предао слепој игуманији Варвари на чување. У Љубостињу су се Маргита и Ела задржале 18 месеци. У међувремену владика Николај им је набавио лажне личне исправе на српска имена Маре и Јелене Јовановић. И. Ристић, Ј. Вукчевић, *Јевреји у Крушевцу и Расинском округу до краја Другог светског рата*, у: Р. Стојсављевић (ур), Синагоге и јеврејско наслеђе у Југоисточној Европи. Међународни научни зборник, Нови Сад 2021, 103-133; https://www.youtube.com/watch?v=gNOZeg_n2ks (Приступљено сајту 6. 9. 2021); ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Маргита Најхаус Ронаи*.

⁴³⁹ Ј. Алмули, *Остали...*, 181, 183; А. Gaon, *Mi smo preživeli...*, 163.

⁴⁴⁰ D. Tajtacak, *Beogradski Jevreji i njihova zanimanja od kraja 19. veka do Drugog svetskog rata*, Beograd 2019, 165.

Богумила Храбака. Сутрадан ујутру, 22. јуна, гости су отишли у манастир Грачаницу, да разгледају овај средњовековни уметнички драгуљ.⁴⁴¹

Косово и Метохију у склопу турнеје широм земље посетио је и музички дует састављен од Наташе Страхове и Розалије Адање (1906-1942), познатих интерпретаторки лирских и ексцентричних нумера. Турнеју су започеле 11. августа 1938. године, обишавши Матарушку бању, Подгорицу, Будву, Херцег Нови, Дубровник, Макарску, Омиш, Корчулу, Сплит и Косовску Митровицу.⁴⁴²

⁴⁴¹ Љ. П. Гостовање хора Кола српских сестара из Петровграда у Приштини, *Правда*, Београд, бр. 11.374, 23. јун 1936, стр. 2.

⁴⁴² Концертна турнеја гђа Розалије Адање и Наташе Страхове, *Време*, Београд, бр. 5947, 11. август 1938, стр. 8. Адања је била једна од најпопуларнијих домаћих композитора шансона и шлагера, а Страхова одлична либертисткиња и ауторка многих песама које су се изводиле у Југославији и иностранству. На програму њихове турнеје по Југославији изводиле су оригиналне Адањине композиције и најпопуларније песме и шлагере из свих крајева света. За ово музичко-сценско задовољство посетиоци су морали издвојити пет или 10 динара, колико је коштала улазница. По завршетку турнеје, дует Адање и Страхове под називом „Jazz Melody duo“ приредио је на Радио Београду 29. септембра у вечерњим часовима вокални цез концерт састављен од најбољих тачака са њиховог обилатог репертоара, као и од новог програма које су слушаоци могли да чују по први пут. Адања је била позната композиторка модерне музике, а поједине композиције је специјално компоновала за домаће оперске певаче и певачице. Успешно је држала концерте широм земље, праћене бројном публиком која ју је ценила и као композиторку и као пијанисткињу. Са Страховом је држала и цез концертне вечери, попут оне у Новом Саду јула исте године, где се представила и као певачица. Највише успеха имали су шпански шлагери које је компоновала, које су на радију изводили познати певачи Раша Раденковић и Сеферовић. Њене модерне шлагере певао је и оперски певач Жика Томић. Највећи успех ова Београђанка је постигла композицијама које је специјално написала за певачицу Радмилу Илић. Током 1936. године у престоници је месецима био популаран њен шлагер који је компоновала и посветила својој пријатељици, оперској певачици Бланки Казер. Њена музика била је топла и женски сентиментална чиме се објашњавала толика популарност. Уметница је у Загребу дебитовала 13. септембра 1936. године, са композицијама посебно компонованим тим поводом, а у вокалном извођењу оперске певачице Гите Ђуранец. Њене композиције на Радио Загребу са преносом на Београд, месец дана касније, 16. октобра, изводили су загребачки оперски прваци Живојиновић и Ружа Цветичанин. По повратку из Загреба приредила је концерт и у свом Београду. Адања је била активна и у јеврејској заједници, учествујући у музичким догађајима организованим од стране јеврејских институција. Први наступ у Јеврејској читаоници у Београду имала је 14. маја 1936. године на предавању Рикарда Шварца (1897-1941) на тему „О јеврејским музичарима у романским земљама“. Наступајући са колегама Фрицом Пинтом, Реом Ашеровић и Ликом Калмић, Адања је извела „Три корала на јеврејске мелодије“ композитора Мариа Кастелнуова-Тедеског. Следеће године наступила је, уз Српско-јеврејско певачко друштво и чланове оркестра Радио-Београда: Леонку Ленку Дорнер (клавир), Александру Лили Попс (вокал), Фрица Пинта (виолина), Илију Годоровића (виолончело) и Бутакова на музичкој вечери у Јеврејској читаоници у Београду 8. марта 1937. године, посвећеној јеврејским музичарима Јоелу Енгелу Димитријевичу, Мозесу Милнеру, Александру Креину, Александру Веприку и Соломону Росовском, одсвиравши Веприкову Сонату бр. 2 за клавир. О њима и њиховим делима одржао је уводно предавање професор Рикард Шварц, директор музичке школе у Новом Саду. Осим тога, још раније помагала је јеврејске националне акције, прилажући 50 динара за садњу једне маслине у *Ерецу*. Види: Концерт вокалног цаз-дуета гца Адање и Страхове, *Време*, Београд, бр. 5995, 28. септембар 1938, стр. 7; Концерти. Концерт „Цаз-мелоди дуо“ двеју младих београдских уметница, *Време*, Београд, бр. 5996, 29. септембар 1938, стр. 9; Композитор модерних шлагера гца Розалија Адања приређује цаз-концерт у Новом Саду, *Време*, Београд, бр. 5918, 13. јули 1938, стр. 9; Београђанка г-ца Розалија Адања даровита композиторка дебитује са својим композицијама у Загребу, *Време*, Београд, бр. 5264, 10. септембар 1936, стр. 9; R. Davidović, *Jevrejska...*, 155-6, 161; Музичко вече у Јеврејској читаоници,

На Космету је почетком јула 1938. године гостовао чувени чехословачки циркус „Чехославија“ кога су чинили чланови јеврејске породице Кермајер. У циркуском богатом програму, посебно се својим акробацијама истицала девојчица Олгица Кермајер коју су називали „Каучук-дама“. Познато је да су имали наступе у Гњилану и Липљану. Током гостовања у Гњилану, циркус је претрпео осетну материјалну штету у пожару изазваном од стране неког неопрезног посетиоца који је у шатору бацио неугашени опушак цигарете.⁴⁴³

Време, Београд, бр. 5438, 6. март 1937, стр. 11; Музичко вече у Јеврејској читаоници, *Правда*, Београд, бр. 11.624, 2. март 1937, стр. 14; *Židov – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 31, 14. jula 1922, str. 6; С. Митић, *Прве даме, извођачи и кантаутори популарне музике у Србији 1930-1941: Розалија Адања (II)*, Свеске – часопис за књижевност, уметност и културу, 123 (2017), 193-201.

⁴⁴³ „Каучук-дама“ на Косову, *Време*, Београд, бр. 5911, 6. јули 1938, стр. 8.

6.3. ИСЕЉЕНИЦИ

Истовремено са досељавањем, одигравао се и процес исељавања косметских Јевреја, којима су Скопље и Београд били најпожељнији центри за отпочињање нове етапе у животу. Брачни путеви одводили су их и ван ових развијених градова, у друге мање вароши у унутрашњости земље, где су такође постојале сефардске заједнице. Леа Барух са Косова удала се за Емануела Рубена, трговца кожом и крзном, који је имао откупну станицу и стан у Пожаревцу, где им се 1927. године родила ћерка Матилда Рубен Папић. Она им је била најмлађе, девето дете по реду, а нешто касније ова се породица преселила у Београд, где су до 1941. године живели у пространој кући на Дорћолу, у Дубровачкој улици.⁴⁴⁴

Прилична размена становника одвијала се обосмерно на колосеку Космет – Скопље. Томе су доприносили привредни и породични фактори. Премештаји у Скопље узроковани пословним тежњама одувек су били препознатљив знак косметских Јевреја, баш као што су то биле и брачне везе које су склапане са припадницима ове неупоредиво веће и бројније јеврејске заједнице. Такве везе успостављале су се континуирано. Тржишне прилике у Скопље су одвеле Пришtevца Соломона Јосифовића, магистра фармације и апотекара у Скопљу, сина Венезје и Јусефа Ашера, мењача из Приштине. Наставивши живот у седишту Вардарске бановине Јосифовић се тамо и оженио 6. децембра 1936. године са Алисом С. Лазар, ћерком Рикуне и Саламона Лазара, трговца из Скопља. Венчање је обављено у скопској централној синагоги у 10.30 h, где су се одржала и честитања, а телеграми су слати на адресу Лазара Јосифовића у Скопљу.⁴⁴⁵ У Скопљу је живео и трговац Исак (Јосиф) Адигес рођен у Приштини 15. марта 1863. године.⁴⁴⁶

Скопље је било место где су родбинским и брачним везама доспевали многи приштински Јевреји, који су у њему формирали породице, градили своју будућност, стицали пословне везе и ширили радне активности. Углавном се радило о пунолетним,

⁴⁴⁴ Ј. Алмули, *Страдање...*, 216-7.

⁴⁴⁵ Личне и породичне вести, *Политика*, Београд, 5. децембар 1936, стр. 19.

⁴⁴⁶ А. Манојловски, *Seventieth...* Са супругом Венезијом и осталим скопским Јеврејима ухапшен је марта 1943. године и смештен у Монопол дувана, одакле су убрзо ослобођени захваљујући италијанском држављанству. По ослобођењу вратили су се у Скопље, где ће Исак преузети дужност скопског *рабина* до пресељења у Београд почетком 1946. године.

зрелим мушким особама које су рођене у Приштини, а животни век провеле у некадашњој Душановој средњовековној престоници. Примећује се да међу њима орбитира неколико истоветних породичних родова, па је могуће да су једни повлачили за собом друге своје блиске рођаке. У Скопљу су до капитулације Југославије и бугарске окупације града, живе и следеће породице Приштеваца: Рахамин Бохор Асаел (четири члана); Самуел Бохор Асаел (три члана); Лијао С. Асаел (три члана); Мордехај Аврам Калдерон (четири члана); Аврам Мушон Калдерон (четири члана); Маир Јуда Коен (четири члана); Мануел Исак Рубен (три члана); Јосиф Исак Б. Рубен (пет чланова); Јосиф Исак Рубен (два члана); Исак Јосиф Рубен (три члана) и Аврам Јосиф Рубен (два члана).⁴⁴⁷ Самуелова жена је била Сара, са којом је имао сина Хаима Асаела.⁴⁴⁸ Осим њих, у Скопљу је у међуратном периоду живела и службеница Алегра (Јаков) Карно, рођена 1906. године у Приштини⁴⁴⁹, као и Нетика Леви, рођена 10. маја 1903. године у Приштини, која се удала за Лазара Коена, шпедитерског помоћника рођеног 2. фебруара 1898. године у Скопљу, где су им се родила и деца. Син Јуда родио им се 8. јула 1921. године, ћерка Рејна 4. фебруара 1923. године и син Аврам 6. новембра 1925. године.⁴⁵⁰

Иако су природно гравитирали и били упућени на јужне делове југословенске државе, за разлику од Скопља са којим су били повезани вишеструким карикама, најјужнији велики јеврејски центар, онај у Битољу, косметским Јеврејима није био од нарочитог интересовања. Разлози се могу можда наћи у изузетно сиромашном материјалном стању тамошње јеврејске заједнице, која им није конвергирала ни са пословне, ни са брачне тачке. Отуд не чуди што за читав међуратни период, изгледа ниједна косметска Јеврејка није склопила брак са битољским сународником. Ипак, током

⁴⁴⁷ Ж. Колономос, В. Весковиќ – Вангели, *Евреите во Македонија во Втората светска војна (1941-1945). Зборник на документи II*, Скопје 1986, 830-1; Ž. Lebl, *Plima...*, 381.

⁴⁴⁸ С. Грандаковска (пр), *Евреите од Македонија и холокаустот: историја, теорија, култура*, Скопје 2011, 121-5. Све троје су од стране бугарских окупатора у Другом светском рату отерани у сабирни логор у Скопљу. У логор је доспео и Јосиф Исак Рубен, кога су јеврејски логораши изабрали за начелника 2 – III собе V-а зграде логора.

⁴⁴⁹ С. Грандаковска, *Идентификација на Евреите од Македонија во Србија и Независна Држава Хрватска во 1941 и 1942 година*, Годишњак за истраживање геноцида 11/1 (2019), 203-240. По окупацији Југославије она ће бити интернирана у логор Бањицу фебруара 1942. године и тамо убијена већ 27. марта. О томе да су неки скопски Јевреји били родом из Приштине и сходно томе поданици Италије током окупације 1941-1943, сведочи податак из каснијег, ратног раздобља, када је интервенцијом италијанског конзула у Скопљу спасено двадесетак косметских Јевреја које је рат затекао у бугарској окупационој зони. Види: М. Ристовић, *У потрази...*, 145.

⁴⁵⁰ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Лазар Коен*.

читаваог периода између два рата у овом пограничном граду живела је једна приштинска Јеврејка која се удала још пре формирања Југославије. У питању је била Ребека Навон, рођена 1900. године у Приштини, од мајке Естер и оца Аврама, која се удала за Шуа Јосефа Негрија, рођеног 1876. у Битољу. Негри је био трговац отпацима и држао радњу у близини Житног пазара, док се Ребека бавила домаћичким пословима. Ова сиромашна породица изродила је много деце, са којима је живела у Дринској улици бр. 93. Ђерку Алегру добили су још 1915. године, и она се у родном граду бавила кројачким послом. Син Соломон, угледао је свет 1920. године, он је такође живео у родном месту и привређивао као трговачки помоћник. Ђерка Хана им је била треће дете, рођено 1922. године у Битољу, која је, попут њене старије сестре, била кројачка помоћница. Син Јосеф родио им се 1928. године, а ћерка Естер 1932. године и до постојања прве Југославије, били су ученици у родном месту. Ученица основне школе била је и њихова најмлађа ћерка Боена, рођена 1934. године у Битољу, а најмлађег сина Аврама добили су 1936. године. Целокупна породица настрадала је у холокаусту, када су 11. марта 1943. бугарски окупатори депортовали битољске Јевреје Немцима за логор Треблинку.⁴⁵¹

⁴⁵¹ Ј. Ароести, Д. Константинов, М. Константинов, *Битољски Јевреји*, Београд 2019, 588-90.

6.4. ЈЕВРЕЈИ СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У БЕОГРАДУ

Приштински и остали Јевреји Старе и Јужне Србије који су се у међуратном периоду одселили у југословенску престоницу, углавном су се настанили у старим деловима града, где је вековима био нуклеус сефардске заједнице. Делови Дорћола, Јалија и Зерек, у којима је концентрација јеврејског живља одувек била висока, постали су нови завичај за јеврејске јужњаке, који су међу својим рођацима и сународницима у Београду добијали заштиту, од њих примали подршку и неопходну помоћ у започињању новог живота и пословном сналажењу у њима новој и непознатој средини. Тиме се мењала не само структура ових делова града, већ и њен изглед, обичаји, односи и навике становника, поред текуће генералне модернизације која је немилосрдно продирала у све сфере јавног и приватног живота, те је у свој загрљај обгрлила и традицији одано јеврејско становништво Дорћола. О тим променама које су захватиле овај култни квартал југословенског главног града, његов хроничар и сведок многих престоничких струјања, београдски адвокат Давид Алкалај⁴⁵² (1897-1981) оставио је следећи запис: „И људи су се изменили. И нарави и обичаји и погледи на свет. То су нови људи, млађи, модернији, у ствари дошљаци. То и нису стари Београђани. То су Нишлије, Пожаревљани, Скопљанци, Приштинци. То су Тудескус, пречани, Ашкенази. Нови свет. Дошљаци! Какве везе они имају с Јалијом?!“.⁴⁵³

Премештај у престоницу неретко је наступао као резултат склапања брака са београдским супружником. Иако немамо увида у учесталост таквих случајева, бројна грађа до које смо дошли упозорава нас на такве разлоге пресељавања. У Београду су 12. маја 1929. године у 16 h, у дворишту у Јакшићевој улици бр. 11, прстеновани Бојана, кћи Кларе и пок. Аврама Тајтацака, рођена 22. септембра 1908. године у Београду и трговац Ефраим, син Рахеле – Рашеле Нафтали и покојног Давида Биваса из Косовске Митровице, рођен 18. марта 1903. године у овом граду. Млади брачни пар првих година брака живео је

⁴⁵² *Азбучни именик адвоката и адв. приправника за 1931. год.*, Београд 1932, 7.

⁴⁵³ D. D. A. Alkalaj, *Moja Jalija*, Beograd 2019, 62.

у Косовској Митровици, где им се родио син Давид 22. августа 1931. године, да би се 6. јануара 1934. године пријавили са боравком у Београду у Јеврејској 12.⁴⁵⁴

У београдској старој синагоги 15. септембра 1935. године обављено је венчање Мери Коен, кћи Рикуне и Јакова, трговца из Приштине, са Исаком Песахом, сином Ребеке и Нафталија из Београда, док је честитање супружницима обављено у Деспота Ђурђа бр. 5.⁴⁵⁵ Приштемка, ученица Стела С. Гидић, ћерка Саре Барух и поч. Савојла - Самуила Гидића из Приштине, рођена 17. априла 1913. године у Приштини, верила се 26. октобра 1936. године за Београђанина Аврама С. (Ц.) Данона, сина Садика (Цадика) и Амаде. Примање је заказано за 25. октобар у 14.30 h код трговца Хајима М. Коена у улици краља Александра бр. 29. Венчање је обављено 7. марта 1937. године, али много година пре тога она се настанила у Београду код Бранка Станојевића у Захумској 30, пријавивши се 10. јануара 1933. године. Након тога, становала је код Ранка Чорбића у Ђирила и Методија 7, где се пријавила 12. фебруара 1933. године, а затим је прешла код Хаима Коена, најпре у Нишкој 24, где се пријавила 13. септембра 1933. године, а затим у Краља Александра 29, пријавивши се 3. јуна 1934. године.⁴⁵⁶

У просторијама Друштва „*Онег Шабат*“ у улици Јеврејској бр. 16, обављено је венчање 5. септембра 1937. године у 12.15 h између Моше Берубија, сина Буче и Израела, рентијера из Београда са Стелом Рубен, ћерком Ракиле и Јосифа из Косовске Митровице. Честитања су се обавила на истом месту, а телеграми слати на адресу Беруби – Рубен у улици Јеврејска бр. 13.⁴⁵⁷ У београдској старој синагоги, следеће 1938. године, 12. јуна у 16 часова обављено је венчање Стеле Мандил, ћерке Рукуле и Илије Мандила из Приштине са Ментом Израелом, сином Мазалте и Аврама Израела из Београда. Честитања су обављена у храму.⁴⁵⁸ Брачним путем у престоницу је доспела и Букица Гидић рођена 22. фебруара 1910. године у Приштини. Она се венчала 20. јула 1932. године са

⁴⁵⁴ Личне и породичне вести, *Политика*, Београд, 11. мај 1929, стр. 10; Личне и породичне вести, *Политика*, Београд, 9. мај 1929, стр. 13; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Ефраим Бивас*.

⁴⁵⁵ Личне и породичне вести, *Политика*, Београд, 14. септембар 1935, стр. 12.

⁴⁵⁶ Личне вести, *Време*, Београд, бр. 5310, 26. октобар 1936, стр. 2; Личне и породичне вести, *Политика*, Београд, 24. октобар 1936, стр. 17; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Стела Гидић*.

⁴⁵⁷ Личне и породичне вести, *Политика*, Београд, 4. децембар 1937, стр. 11.

⁴⁵⁸ Личне и породичне вести, *Политика*, Београд, 9. јун 1938, стр. 18.

трговачким помоћником Хајимом Коеном рођеним 10. маја 1907. године у Београду, од оца Моше и мати Ђусте Кабиљо.⁴⁵⁹

Осим женидбених разлога и они пословни су имали велику улогу у исељавању косметских Јевреја. У међуратном Београду живео је и обављао трговачку делатност неки Сабетај Рубеновић „Приштинац“, који је тај надимак добио највероватније по месту свог рођења или порекла. Њему је Београдски трговачки суд почетком фебруара 1932. године отворио поступак за принудно поравнање ван стечаја. Рок за пријаве одређен је за 3. март, а рочиште за поравнање заказано за 8. март. Фирма је својим повериоцима нудила 50% да исплати у четири једнаке тромесечне рате.⁴⁶⁰

Непознати су нам разлози који су у престоницу довели Софију Рубен из Приштине ?, власницу трговачке радње мешовитом робом, која је живела у Сарајевској улици, а код које је током школовања у Београду живео њен брат од ујака Алберт Рубен (1930-?) из Приштине.⁴⁶¹ Београд је постао ново станиште и за архитекту Самуела Мандила и његову браћу, досељену из Приштине.⁴⁶² Као кројачка радница у Београду је живела и радила Рашела Самуела Мандил, рођена 1905. у Приштини.⁴⁶³ Завршивши са школовањем у Приштини, Роза Бахар, рођена у овом граду 15. августа 1916. године, преселила се са старијом сестром Матилдом у Београд, где је радила као чиновница.⁴⁶⁴ Роза Бахар, од оца Самуила и мати Регине Рубен, становала је у Хартвиговој 59 код Д. Шуменковића, на чијој се адреси пријавила 2. децембра 1932. године, а од 11. новембра 1940. године у Хартвиговој 53 код Милеве Бајић.⁴⁶⁵

Трговачки помоћник Елија Адигес из Приштине, рођен 3. јануара 1913. године, живео је у Скопљу пре него што се настанио у Београду, у Дринчићевој 24, пријавивши свој боравак 4. маја 1940. године код Садика Левија, где се задржао кратко, до 21. маја,

⁴⁵⁹ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Хајим Коен*.

⁴⁶⁰ Принудна поравнања ван стечаја, *Политика*, Београд, 4. фебруар 1932, стр. 9.

⁴⁶¹ A. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*3, 130-1.

⁴⁶² Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 103.

⁴⁶³ J. Romano, *Jevreji...*, 439. У НОВ је ступила 1944. године, била на раду у Штабу XLVII дивизије.

⁴⁶⁴ https://blog.nli.org.il/en/roza_bahar/ (Приступљено сајту 3. 5. 2020). Роза и Матилда су настрадале 1941-2. године у логору на Сајмишту. Имале су браћу Хаима и Рахамина који су преживели Други светски рат. Рахамин се после рата вратио у Приштину, а Хаим се са супругом Софијом и дететом одселио у Израел 1949. године.

⁴⁶⁵ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Роза Бахар*.

вративши се за Скопље.⁴⁶⁶ Трговац Исак Адигес, рођен 1. јула 1898. године у Приштини од оца Јакова и мати Матилде Рубен настанио се у Београду код Рејка Бахара у улици Риге од Фере 18, на којој се адреси пријавио 14. фебруара 1941. године. Косовскомитровачка кројачица Јулијана Адигес рођена 28. маја 1922. године од оца Рафајела и мати Фермозе Рубен настанила се у Београду код Леона Бахара у Бата Лакиној 18, на којој се адреси пријавила градским властима 22. октобра 1940. године. Трговац Леон Адигес рођен 1. јула 1907. године у Приштини од оца Исака и мајке Венеције, настанио се код Тубор Лукача у улици Кнегиње Љубице 30, пријавивши се 10. фебруара 1941. године и одјавивши се 28. марта, отишавши за Скопље. Био је ожењен Аном Рубен рођеном 19. октобра 1909. године у Скопљу, где су живели и добили децу – Изиса 26. маја 1935. године и Јошка 24. јуна 1939. године.⁴⁶⁷

Трговац Соломон Адигес, рођен 12. новембра 1912. године у Приштини од оца Исака и мајке Венеције, живео је у Скопљу пре него што се настанио у Београду код Моше Калдерона у Краља Александра 120, пријавивши се 2. априла 1941. године. Домаћица Матилда Адигес, рођена 15. марта 1900. године у Приштини од оца Хајима и мати Рахеле Бивас, настанила се у Београду код М. Биваса у Страхињића Бана бр. 52, пријавивши се 2. августа 1939. године, а одјавивши се 28. августа отишавши за Скопље. Трговачки помоћник, трговачки ученик и кожар Барух Рубеновић рођен 17. фебруара 1918. године у Приштини од оца Рубена и мати Леле Барух настанио се у Београду код Манојла Рубеновића у Дубровачкој 24 још 1934. године, променивши звање 1. априла 1937. године. Кратко време током 1935. године боравио је у Загребу, а пре одласка и повратка из Загреба у Београду је живео на више адреса, променивши више власника. Код Рубеновић Манојла је живео у Високог Стевана 48 и Дубровачкој 3, код Рубен Манојла у Драчкој 8 и Душановој 17, а код Карачоњи Михајла у Страхињића Бана 1, што је била последња његова регистрована адреса у Београду са почетка 1939. године. Домаћица Бинута Рубеновић рођена 1901. године у Приштини од оца Јосифа Мандила и мајке Стеле живела је у Косовској Митровици где је 1926. године добила с мужем Јосипом ћерку Буну, а настанила се у Београду код Нисима Мандила у Милорада Гавриловића 1, пријавивши се

⁴⁶⁶ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Елија Адигес*.

⁴⁶⁷ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Исак Адигес*; *Јулијана Адигес*; *Леон Адигес*. Леон Адигес је преживео рат и одселио се 1949. године у Израел.

19. јуна 1939. године. Буна Рубеновић је била ученица када се на истој адреси пријавила 4. августа 1938. године, заједно са својим братом, учеником Самуилом Рубеновићем рођеним 1930. године у Косовској Митровици.⁴⁶⁸

Домаћица Злата Рубеновић рођена 1. фебруара 1924. године у Косовској Митровици од оца Јосифа Рубеновића и мајке Рифке, настанила се у Београду код Косте Пешића у Јовановој 32, пријавивши се 22. јануара 1941. године, а одјавивши се 31. марта вративши се за Косовску Митровицу. Домаћица Рахела Рубеновић рођена 1888. године у Приштини од оца Израела и мајке Естере, настанила се у Београду код Косте Пешића у Господар Јовановој 32, пријавивши се 11. децембра 1940. године, а одјавивши се 20. децембра отишавши за Косовску Митровицу. Поново се на истој адреси пријавила 17. фебруара 1941. године, са које се одјавила 26. фебруара и вратила у Косовску Митровицу. Девојчица Рифка Рубеновић рођена 20. марта 1920. године у Приштини од оца Манојла и мајке Леле Барух настанила се у Београду у Високог Стевана бр. 36, пријавивши се 7. новембра 1932. године. Са те адресе прешла је да живи код Аврама Рубена у Дубровачкој 26, на коју се пријавила 21. јуна 1933. године. Касир Исак Бивас рођен 15. октобра 1908. године у Приштини од оца Давида и мајке Рашеле, живео је у Косовској Митровици са супругом Белом Навон с којом је добио ћерку Рашелу, рођену 20. августа 1931. године у Косовској Митровици. Одатле се настанио у Београду код Алегри Каријо у Дубровачкој 3 на којој се пријавио 15. новембра 1939. године, а ћерку Рашелу је пријавио на истој адреси 1. јануара 1940. године одакле је одјављена 29. јануара и вратила се у Косовску Митровицу. Рентијер Хаим Бивас рођен 1870. године у Косовској Митровици од оца Израела и мајке Виде, из овог града дошао је у Београд, где се настанио код Маријете Бивас у Страхињића Бана 52 и пријавио 26. јануара 1940. године. На исту адресу бр. 54 се пријавио по други пут 19. априла и одјавио 5. јануара следеће 1941. године отишавши за Скопље.⁴⁶⁹

Још један његов колега и имењак, рентијер Хаим Бивас рођен 13. јануара 1869. године у Приштини од оца Маноаха и мати Естер Бивас, живео је у Скопљу пре него што

⁴⁶⁸ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Соломон Адигес; Матилда Адигес; Барух Рубеновић; Бинута Рубеновић; Буна Рубеновић; Самуило Рубеновић.*

⁴⁶⁹ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Злата Рубеновић; Рахела Рубеновић; Рифка Рубеновић; Исак Бивас; Рашела Бивас; Хаим Бивас.*

се настанио у Београду код Маријете Бивас у Страхињића Бана 52, пријавивши се први пут 3. априла 1939. године и по други пут 6. јула. Јорганцијски радник Исак Б. Аврам, рођен 2. марта 1880. године у Приштини од оца Бохора Аврама и мати Ермозе Бахар, ожењен Букицом Букен, рођеном 5. фебруара 1895. године у Приштини, настанио се у Београду код Милорада Јосиповића у Душановој 22 и пријавио 30. јануара 1940. године. Од 8. маја пријављен је код Јакова Вајде у Израеловој 6, а од 14. марта код Павла Јовановића у Добрачиновој 54. Трговачки помоћник Исак Самуел, рођен 6. марта 1906. године у Приштини од оца Самуела и мати Мируле Бахар, ожењен Бенутом Бахар рођеном 1. децембра 1908. године у Приштини настанио се у Београду код Н. Песаха у Скендербеговој бр. 4, пријавивши се 20. новембра 1933. године. Одјавио се 5. јануара 1934. године и отишао у Приштину, да би се неколико година касније, 21. јануара 1941. поново настанио у престоници код Крсте Гиковића у Кнеза Павла 83. Домаћица и удовица Мазалта Навон рођена 1897. године у Приштини од оца Исака, живела је у Косовској Митровици одакле је прешла у Београд, настанивши се код Соломона Каријо у Дубровачкој 3, пријавивши се 26. августа 1939. године, а одјавивши се 25. новембра вративши се у Кос. Митровицу. Кројачица Стела Навон рођена 1920. године у Приштини, живела је у Косовској Митровици одакле се настанила у Београду код Соломона Каријо у Дубровачкој 3, пријавивши се 26. августа 1939. године.⁴⁷⁰

Раденик Барух Гидић рођен 16. августа 1924. године у Приштини од оца Самуила и мати Саре, настанио се код Хаима Коена у Краља Александра бр. 29, пријавивши се 17. јула 1937. године, а одјавивши се 26. августа вративши се у Приштину. Код истог станодавца у Краља Александра 107 пријавио се поново 14. јула 1938. године, да би се 30. јула одјавио и отишао у Приштину. По трећи пут код истог станодавца у Сршићевој 16 пријавио се 21. јула 1939. године, да би се 29. јула одјавио и отишао у Приштину. Четврти пут пред рат, код истог станодавца у Пожаревачкој 15 пријавио се 5. маја 1940. године да би се 10. маја одјавио и вратио натраг у Приштину. Његова сестра, домаћица Ђоја Гидић рођена 10. маја 1917. године у Приштини, из овог се града доселила у престоницу, настанивши се код Хаима Коена у Краља Александра 29, пријавивши се 13. октобра 1937. године. Други пут се пријавила 22. марта 1940. године код Аврама Данона у Гершчићевој 16; трећи пут 29. маја поново код Хаима Коена у Пожаревачкој 15, одјавивши се 18. јула и

⁴⁷⁰ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Хаим Бивас; Исак Б. Аврам; Исак Самуел; Мазалта Навон; Стела Навон.*

вративши се у Приштину. Убрзо се поново код Коена настанила у Старца Вујадина 1, пријавивши се 5. августа и одјавивши се 8. септембра 1940. године, вративши се у Приштину. Њихов брат, трговачки помоћник Исак Гидић, рођен 5. марта 1910. године у Приштини настанио се у Београду код Душана Марковића у Тирила и Методија 7, пријавивши се 16. јуна 1933. године. Нешто касније, 18. октобра пријавио се код трговца Хајима Коена у Нишкој 24, да би се 23. јануара 1934. године одјавио и отишао за Приштину. И њихова сестра, кројачица Рашела Гидић, рођена 17. априла 1917. године у Приштини, настанила се код Хаима Коена у Гершићевој 16, пријавивши се 5. октобра 1939. године и одјавивши се 28. децембра отишавши за Приштину. И њихова мати, домаћица и удовица Сара Гидић рођена 10. маја 1894. године у Приштини од оца Шимона Самуела и мати Букице Барух настанила се код Хајима Коена у Краља Александра бр. 29, пријавивши се 22. октобра 1936. године и одјавивши се 28. октобра вративши се у Приштину.⁴⁷¹

Трговац Сумијел Гидић, рођен 10. маја 1878. године у Приштини од оца Гедаље и мати Делисије Рубен, настанио се код Хаима Коена у Краља Александра 29, пријавивши се 13. јануара 1936. године, одјавивши се 2. фебруара отишавши за Приштину. Трговачки помоћник Барух Баруховић рођен 17. фебруара 1914. године у Приштини од оца Исака и мајке Тамаре настанио се код Хаима М. Коена у Краља Александра бр. 29, пријавивши се 12. фебруара 1937. године, одјавивши се 17. фебруара отишавши за Приштину, да би се поново пријавио 23. августа 1939. године код Цеваје Белегића у Нишкој 8. Трговачки помоћник Аврам Рубеновић рођен 1914. године у Урошевцу од оца Манојла и мати Леле Барух настанио се у Београду у Високог Стевана бр. 36, пријавивши се 7. новембра 1932. године градским властима. Потом је прешао да живи код Рахамина Мевораха у Дубровачкој 26 где се пријавио 19. јуна 1933. године, а затим код Марије Кузмановић у Дринчићевој 32, код које се пријавио 11. маја 1940. године. Фотограф Исак Рубеновић рођен 2. јануара 1914. године у Приштини од оца Хаима и мати Сењоре Рубен, настанио се у Београду код Милоша Јанковића у Сарајевској бр. 61, где се пријавио 5. августа 1940. године и у суседству код Веселина Лучића у Сарајевској 41 где се пријавио 6. августа.⁴⁷² Настојница Грасија Калдерон рођена 9. априла 1909. године у Приштини од оца Морда и

⁴⁷¹ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Барух Гидић; Ђоја Гидић; Исак Гидић; Рашела Гидић; Сара Гидић.*

⁴⁷² ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Исак Рубеновић.* Исак Рубеновић се 1949. године одселио у Израел.

мати Ривке Калдерон, настанила се у Београду код Аврама Семјуела у Страхињића Бана 9, пријавивши се 12. децембра 1933. године, да би променила адресу код мужа Јакова Калдерона у Високог Стевана 15, пријавивши се 20. децембра 1934. године, да би се са њим пријавила поново 17. марта 1937. године. Трговац Ашер Ашеровић, рођен 1896. године у Приштини од оца Кутијела и мати Буке, настанио се у Београду код Рајка Бахара у Ђуре Јакшића 3, пријавивши се 24. фебруара 1940. године.⁴⁷³

И међу члановима рода Русо било је иселјеника у Београду. Кројачки радник Леон Русо рођен 13. јуна 1883. године у Приштини од оца Бењамина и мајке Беје био је ожењен Београђанком Матилдом рођеном 5. априла 1886. године. Брачни пар је живео у улици Високог Стевана 1 код станодавца Најдана Костића на којој су се градским властима први пут пријавили 23. фебруара 1924. године, а потом 20. маја 1936. године. Од 25. јула 1940. године били су пријављени код Јеше Мизрахија на адреси Босанској бр. 15, да би од 16. августа 1941. године боравили у стану Бланке Пардо у Солунској 8 / 1. Домаћица Сарина Русо рођена 27. фебруара 1910. године у Косовској Митровици од оца Јосифа живела је у Јовановој улици бр. 32 код станодавца Косте Пешикана пријавивши се градским властима 28. фебруара 1941. године.⁴⁷⁴

И многи чланови јеврејских породица Коен, Леви, Букић и Бахар са Космета живели су или привремено боравили у југословенској престоници. Приштемка Мазал Бахар, рођена 1883. године, била је удата за новопазарског црквењака Аврама Израела, рођеног 25. марта 1882. године од оца Исака и мати Солчи Барух. Са њим је живела у различитим градовима ван Космета. Тако им је ћерка Ленка рођена 1915. године у Зеници, а кћи Хана 15. јуна 1917. године у Сарајеву. У Београду су супружници живели делимично током 1924, 1928, 1929, 1933, 1935. и од 1937. до 1941. године. Надничар Аврам Букић рођен 30. маја 1879. године у Приштини од оца Аврама Букића и мати Мазал пријавио се 18. новембра 1932. године са станом у ул. Цара Уроша 57 код станодавца Аврама Израила. Трговац Манојло Леви рођен 27. децембра 1905. године у Приштини од оца Захарија и мати Ребеке, ожењен Рејном рођеном 1910. године у Приштини, са којом је имао ћерку Ребеку рођену 9. августа 1930. године у Приштини у два наврата током 1937.

⁴⁷³ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Сумијел Гидић; Барух Баруховић; Аврам Рубеновић; Исак Рубеновић; Грасија Калдерон; Ашер Ашеровић.*

⁴⁷⁴ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Леон Русо; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, Сарина Русо.*

године живео је у Београду. Трговачки помоћник Лијеко Леви рођен 1912. године у Приштини од оца Аврама и мајке Рајне, пријављивао је пребивалиште у Београду 1928. и 1929. године. Вероучитељ Јосиф Леви рођен 16. новембра 1916. године у Приштини од оца Захарија и мати Рифке живео је у Београду код Маријете Бивас у улици Страхињића Бана 52, где се пријавио 17. јануара 1941. године, одјавивши се 23. фебруара отишавши за Приштину. Трговац Илија / Елијас Леви рођен 15. августа 1908. године у Приштини од оца Захарије / Јосифа и мати Рашеле Бахар превивао је у Липљану осим током 1928. и 1941. године када се пријављивао на београдске адресе. Његова сестра, домаћица Гизела, рођена 15. маја 1915. године у Приштини од оца Захарија и мати Рифке, такође се од јануара 1941. године водила на београдској адреси.⁴⁷⁵

Текстилни техничар Шабитај Коен рођен 26. августа 1916. године у Косовској Митровици од оца Јосифа и мати Естере Бахар у периоду од 1935. до 1941. године живео је на више различитих адреса у Београду. Домаћица Султана Коен рођена 10. априла 1895. или 1896. године у Приштини од оца Менахема (Бохора) и мати Рашеле (Рахеле), као удата жена боравила је у Београду од 14. маја 1935. године и од 18. јула 1940. године у ул. Краља Александра 37 код станодавца Хаима Коена. Дипломирани текстилни техничар Нисим Коен рођен 18. априла 1913. године у Косовској Митровици од оца Јосифа и мати Естере Бахар био је ожењен Београђанком Естер Мунк рођеном 4. фебруара 1924. године. Први пут се у Београду пријавио 17. октобра 1933. године дошавши из родног града. Крајем наредне године поново се пријавио да би 22. јуна 1935. године отишао за Косовску Митровицу. Током 1935, 1936, 1938. и 1941. године такође је боравио у Београду. Шабитајев и Нисимов отац, трговац Јосиф Коен рођен 15. јула 1877. године у Косовској Митровици од оца Бенвенистија и мати Злате Адигес такође је привремено живео у Београду. Први пут се пријавио 17. октобра 1934. године и три дана касније вратио се у родни град. Други боравак је започео 19. децембра 1939. године и недуго затим, 27. децембра вратио се у Косовску Митровицу. Трећи Јосифов боравак у престоници датира од 22. фебруара 1941. године и потрајао је до 5. марта када се поново вратио у своје завичајно место.⁴⁷⁶

⁴⁷⁵ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Аврам Израел; Аврам Букић; Манојло Леви; Лијеко Леви; Јосиф Леви; Илија Леви; Елијас Леви; Гизела Леви.*

⁴⁷⁶ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Шабитај Коен; Султана Коен; Нисим Коен; Јосиф Коен.*

Наслућујемо да су сви косметски Јевреји који су се женидбом или удајом преселили у престоницу припадали економски слабијем слоју и да су им изабраници долазили из сличног сталешког круга. То смо у стању да закључимо на основу пореске категоризације чланства београдске сефардске општине за 1940. годину, из чијег списка дознајемо да су сви они груписани у последње, најниже класе. Ефрајим Бивас, шпедитерски помоћник, настањен у Јеврејској улици бр. 12 припадао је 22. редовној класи пореских обвезника ЈВО Београд сефардског култа, што значи да му је било одређено плаћање 100 динара на име редовног верског приноса и 50% од тог износа на име ванредног приреза, баш као и његовој ташти Клари Авр. Тајтацк, настањеној у улици Јакшићевој бр. 9. Истој класи, са истим пореским обавезама припадао је и Моша Изр. Беруби, кочијаш настањен на адреси Миријевски пут. Још нижем социјалном сталежу припадао је Аврам Цад. Данон, трговачки помоћник са пребивалиштем у улици престолонаследника Петра бр. 19, који је уврштен у последњу 23. редовну класу пореских приносника јеврејске сефардске општине у Београду и који је, сходно томе, био обавезан уплатити годишњи износ од 50 динара за редован верски принос и 50% од назначене суме на име ванредног приреза. У исту класу је одређен и Сабитај Рубен, настањен у Душановој улици бр. 5. Економски је боље стајала једино породица Београђана Бенвенисти, који су привремено били настањени на Космету, где су потребом службе били одређени за рад и унапређење тамошњих здравствених прилика. Сходно свом занимању и месту порекла уживали су прилично јачи економски положај и друштвени углед. Лујза А. Бенвенисти, са пребивалиштем тада већ у Куманову, припадала је 18. редовној класи пореских приносника, којима је за 1940. годину одређен верски принос у износу од 300 динара са додатним ванредним прирезом висине 50 % од редовног верског приноса.⁴⁷⁷

У Београду су после Првог светског рата живела и браћа Рубен (Реувен) из Приштине – *рабин* Сабитај Х. Рубен (рођ. 1892. године у Приштини) и много познатији фоторепортер „Политике“, Рахамим – Рака Рубен. Сабитај (Шабтај) је био ђакон у синагоги „*Бет Израел*“, *мезамер*, свештеник, *шахтер* и вероучитељ од 1919. године. Од стручне спреме имао је завршену четвороразредну средњу школу и јеврејски свештенички

⁴⁷⁷ Архива аутора, *Списак чланова Јеврејске сефардске вероисповедне општине у Београду који су задужени главним општинским верским приносом и 50% ванредним прирезом за 1940. годину.*

семинар у Солуну, поседовао квалификацију за *шахтера* и служио се српским и шпанским језиком. На *рабински* семинар у Солуну послао га је отац Хајим још пре избијања Првог светског рата. Јеврејска заједница у Дојрану у међувремену га је позвала на службу у њихово место, сазнавши за младог, школованог и перспективног *рабина*. Тако се Сабитај, са оцем и осталом родбином обрео у Дојрану, у коме се породица увећала за још једног, новорођеног члана, 21 годину млађег Сабитајевог брата. Ту је остао све до евакуације грађана током рата, када се јеврејска заједница преселила у Струмицу, а потом у Скопље. С друге стране, Сабитај је отишао у Пирот, где ће се задржати до краја рата и бити од велике користи за пиротске Јевреје, вршећи им функцију *рабина* и *шахтера*. Плату од ЈВО Пирот примао је од новембра 1915. до краја 1916. године. Јеврејска општина у Пироту уделила му је задатак да прикупља новчана средства од појединаца, фирми и заједница, намењених поправци храма и школе које су Бугари оштетили и пренаменили у штале, за шта је 16. јула 1916. године тражила одобрење од нишке јеврејске заједнице. Током Великог рата и окупације Србије био је непрекидно прогањан од стране аустријских власти. Тих година окупације, Сабитај је живео са братом Рахамимом, кога је потреба за учењем фотографског заната довела у град на Нишави. По завршетку Великог рата одселио се у Београд.⁴⁷⁸

Рубен, ђакон синагоге „*Бет Израел*“ у Београду, који осим плате није имао никаквог другог примања нити приватног имања, ожењен Букицом (1896) са којом је имао ћерке Буну (1917) и Стреју - Стелу (1918), поднео је 13. марта 1923. године Министарству вера пријаву за пријем додатака на скупоћу по „Уредби о додацима на скупоћу свештенства свих уставно усвојених конфесија“ од 5. јануара 1923. године. Министар вера је 12. маја 1923. године донео решење којим се налаже исплаћивање Сабитају Рубену личног додатка у износу од осам динара дневно и 15 динара породичног додатка, почевши

⁴⁷⁸ М. М. Дамјановић, Б. Ђокић, *Рабини...*; Архив Југославије, Фонд Министарства вера Краљевине Југославије (у даљем тексту ФМВКЈ), 69-54-87, *Пријава за пријем додатака на скупоћу по Уредби о додацима на скупоћу свештенства свих уставно усвојених конфесија од 5. јануара 1923. године, Сабитај Рубен, 13. март 1923. Београд*; АЈ, ФМВКЈ, 69-54-87, *Пријава за пријем додатка на скупоћу по Уредби о додацима на скупоћу свештенства свих уставно усвојених конфесија од 30. јула 1925. год. Сабитај Рубен, 26. август 1925. Београд*; С. Велкова, М. Панајотовић, *н. д.*, 31, 57; *Ž. Lebl, Plima...*, 204; *Ž. Lebl, Jevreji u Pirotu*, 31, 33; М. М. Дамјановић, *Јевреји на Косову...*; L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5690 1929-1930*, Vršac 1929, 233; М. Damjanovic, *The Jewish presence...*; *Ž. Lebl, Jevreji u Srbiji...*, 156, 160; АЈ, 69-56-90, *Списак јеврејских духовних органа у границама Краљевине Србије после балканских ратова за кондуитну листу*; АЈ, 69-59-93, *Главни Рабинер, Бр. 804*; М. Дамјановић, С. Бишевац, *Духовни...*

од 1. августа 1922. године.⁴⁷⁹ Министарство војске и морнарице Рубена је 1923. године поставило за хонорарног војног свештеника при београдском гарнизону са годишњим хонораром у износу од 1.800 динара.⁴⁸⁰ Рубен је 15. маја 1924. године од Министарства вера захтевао помоћ у исплати непримљених додатака на скупоћу за период од 1. јануара до 31. марта исте године, у укупној суми од 2.548 динара. Нешто касније, 26. августа 1925. године, Рубен, који је примао системску плату из благајне Црквено-школске јеврејске општине у Београду у износу од 350 динара месечно и плаћао целогодишњи порез за 1925. годину у износу од 170 динара, писао је Министарству вера да му, сходно новој Уредби о додацима на скупоћу од 29. јула 1925. године, одобри нове додатке који му припадају на основу ње, приложивши нову пријаву. Министарство је убрзо донело одлуку којом Рубену одобрава од 1. августа 1925. године лични и породични додатак на скупоћу у износу од 1.140 динара месечно, и то 540 динара на име личног додатка и 600 динара на име породичног, за жену Букицу и децу Буну, Стелу и Давида (1923).⁴⁸¹ Сабитаја Рубена затичемо од маја 1926. године и као службеника у Главном *Рабинату*, овлашћеног за подизање прихода из Главне државне благајне за особље Главног *Рабината*, које су сем њега чинили и врховни *рабин* Исак Алкалај, *рабин* Игњат Шланг, секретар Шалом Русо, свештеници Рафаел Б. Мајер и Саламон Шварц и дневничари Петар А. Весовић, Богосав Војиновић и Милица Николић.⁴⁸² Такође је водио кореспонденцију са врховним органима

⁴⁷⁹ АЈ, 69-54-87, *Општина града Београда Административно одељење К. Бр. 6565, 21. 3. 1923. г. Београд – Министарству вера (Опште одељење)*; АЈ, 69-54-87, *Пријава за пријем додатка на скупоћу по Уредби о додацима на скупоћу свештеника свих уставно усвојених конфесија од 5. јануара 1923. године М. С. Бр. 17. Сабитај Рубен, 13. марта 1923. год. у Београду.*

⁴⁸⁰ АЈ, 69-59-93, *Министарство вера, В. Бр. 2539 1374, 12. 3. 1923, Београд*; АЈ, 69-59-93, *Министарство војно и морнарице, Опште војно одељење, Ађутантурни одсек, Бр. 7069, 2. марта 1923, Београд – Министарству вера.*

⁴⁸¹ АЈ, 69-54-87, *Министарству вера Краљевине С.Х.С. Београд – Сабитај Рубен свештеник Принц Евгеније бр. 11, Београд, 26. августа 1925*; АЈ, 69-54-87, *Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Предмет: Додатак на скупоћу Сабитаја Ј. Рубена, јевреј. свештеника у Бгду*; АЈ, 69-54-87, *Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Предмет: Додаци на скупоћу Сабитаја Рубена, јевреј. свештеника у Бгду*; АЈ, 69-54-87, *Пријава за пријем додатка на скупоћу по Уредби о додацима на скупоћу свештеника свих уставом усвојених конфесија од 30. јула 1925. год. ДРБр. 88900 од 25. јула 1925. год. Сабитај Рубен свештеник 26. августа 1925. год. у Београду*; АЈ, 69-54-87, *Београдско пореско одељење, Пор. Бр. 69821, 8. октобра 1925. године у Београду, Уверење*; АЈ, 69-54-87, *Министарство вера В. Бр. 12458, 8. IX 1925. год. Београд – Црквено-школској јеврејској општини Београд*; АЈ, 69-56-89, *Списак свештеника у Краљевини С.Х.С.*

⁴⁸² АЈ, 69-56-90, *Министарство вера, Одсек рачуноводства, Р. Бр. 5910, 23. 7. 1926, Београд*; АЈ, 69-56-90, *Министарство вера, Одсек рачуноводства, Р. Бр. 6635, 30. 8. 1926, Београд*; АЈ, 69-56-90, *Министарство вера, Одсек рачуноводства, Р. Бр. 7331, 29. 9. 1926, Београд*; АЈ, 69-56-90, *Министарство вера, Одсек рачуноводства, Р. Бр. 2180, 21. 4. 1927, Београд*; АЈ, 69-56-90, *Министарство вера, Одсек рачуноводства, Р. Бр. 1347, 18. 3. 1927, Београд*; АЈ, 69-56-90, *Министарство вера, Одсек рачуноводства, Р. Бр. 683, 18. 2.*

власти за потребе Врховног *рабината* и посредништво са физичким лицима јеврејске вероисповести у предметима који су се тикали *рабинских* задужења и државних институција.⁴⁸³ Током међуратног периода водио је узоран и посвећен породичан живот, о чему сведочи и податак да је 1936. године у његовој кући прослављена *Бар мицва*.⁴⁸⁴ Живео је у Душановој улици, бр. 5 и током 1940. године припадао последњој, најсиромашнијој 23. редовној класи пореских обвезника Јеврејске сефардске вероисповедне општине у Београду, сходно којој је плаћао 50 динара главног општинског верског приноса и 50% ванредног приреза.⁴⁸⁵

1927, Београд; АЈ, 69-56-90, Министарство вера, Одсек рачуноводства, Р. Бр. 213, 20. 1. 1927, Београд; АЈ, 69-56-90, Министарство вера, Одсек рачуноводства, Р. Бр. 4684, 28. 5. 1926, Београд; АЈ, 69-56-90, Министарство вера, Одсек рачуноводства, Р. Бр. 8792, 15. 11. 1926, Београд; АЈ, 69-56-90, Министарство вера, Одсек рачуноводства, Р. Бр. 9526, 20. 12. 1926, Београд; АЈ, 69-56-90, Министарство вера, Одсек рачуноводства, Р. Бр. 8373, 25. 10. 1926, Београд; АЈ, 69-56-90, Министарство вера, Одсек рачуноводства, Р. Бр. 3414, 23. 6. 1927, Београд; АЈ, 69-56-90, Министарство вера, Одсек рачуноводства, Р. Бр. 4812, 22. 8. 1927, Београд; АЈ, 69-56-90, Министарство вера, Одсек рачуноводства, Р. Бр. 5366, 20. 9. 1927, Београд; АЈ, 69-56-90, Министарство вера, Одсек рачуноводства, Р. Бр. 7624, 28. 12. 1927, Београд; АЈ, 69-56-90, Министарство вера, Одсек рачуноводства, Р. Бр. 6106, 25. 10. 1927, Београд; АЈ, 69-56-90, Врховни рабинат, Бр. 948, 20. 11. 1928, Београд; АЈ, 69-56-90, Министарство вера, Одсек рачуноводства, Р. Бр. 6594, 19. 11. 1928, Београд; АЈ, 69-56-90, Врховни рабинат, Бр. 764, 20. 9. 1928, Београд; АЈ, 69-56-90, Министарство вера, Одсек рачуноводства, Р. Бр. 5331, 18. 9. 1928, Београд; АЈ, 69-56-90, Врховни рабинат, Бр. 681, 21. 8. 1928, Београд; АЈ, 69-56-90, Министарство вера, Одсек рачуноводства, Р. Бр. 4854, 21. 8. 1928, Београд; АЈ, 69-56-90, Министарство вера, Одсек рачуноводства, Р. Бр. 4111, 18. 7. 1928, Београд; АЈ, 69-56-90, Министарство вера, Одсек рачуноводства, Р. Бр. 1582, 23. 3. 1928, Београд; АЈ, 69-56-90, Министарство вера, Одсек рачуноводства, Р. Бр. 805, 16. 2. 1928, Београд; АЈ, 69-56-90, Врховни рабинат, Бр. 650, 13. 7. 1928, Београд; АЈ, 69-56-90, Врховни рабинат, Бр. 173, 22. 2. 1928, Београд; АЈ, 69-56-90, Врховни рабинат, Бр. 262, 19. 3. 1928, Београд.

⁴⁸³ АЈ, 69-59-93, Министарство вера Београд – Сабитај Рубен свештеник, 13. јуна 1928, Београд; АЈ, 69-59-93, Министарство правде, В. Бр. 14223, 2. 7. 1929, Београд; АЈ, 69-59-93, Министарство правде, В. Бр. 16099, 30. 7. 1929.

⁴⁸⁴ М. Милаиловић, Ј. Веселиновић, *Прича о котџијата којих више нема*, Београд с. а, 74.

⁴⁸⁵ Архива аутора, *Списак чланова Јеврејске сефардске вероисповедне општине у Београду који су задужени главним општинским верским приносом и 50% ванредним прирезом за 1940. годину*, стр. 49, 58.

6.5. ЈЕВРЕЈИ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У ШАПЦУ

Осим Скопља и Београда са којима су их повезивале породичне везе, на одабир места пресељења Јевреја са Косова и Метохије утицали су понекад и други чиниоци, првенствено у вези са пословним перспективама. На један такав случај наилазимо у Шапцу, где се Приштевац настанио по службеној дужности. Реч је о Адигесима. *Рабин* Нисим Адигес (1885-1941) рођен је 5. октобра 1885. године у Приштини, од оца Јакова Адигеса. Јеврејску школу завршио је у родном граду, а *шахтерску* у Солуну и Смирни. Говорио је српски, француски и турски језик. Као свештеник није служио војни рок у Османском царству. У Приштини је био *рабин* и *меламед* до октобра 1912. године, *шахтер* и *мезамер* од 1912. до 1915. године. Ослобођењем Космета у Балканским ратовима престао је бити османски поданик и добио је српско, односно касније југословенско држављанство. До окончања Великог рата живео је у Азији, где је хоспитализован и где је истовремено био *рабин* у Смирни. Пре пресељења у Шабац 1931. године, *рабин* Нисим бен Јаков Адигес од 1919. до 1930-31. године живео је у Пироту, где је био ангажован на дужностима *рабина*, *шахтера* и вероучитеља ове мале сефардске заједнице, као и вероучитеља за јеврејске ученике пиротске гимназије. Овде се оженио Симхом – Софи(јом) Леви, ћерком Зумбуле (Зимбуле) и Мајера (Меира) Левија, где су им дошле на свет и ћерке Амада – Мишка (1921-1942), рођена 15. јуна 1921. године, Маргарета (1923-1942), рођена 22. децембра 1923. године, Рашела или Рахела (1926-1941), рођена 24. марта 1926. године и Рејна (1928-1942), рођена 15. јануара 1928. године. Леблова (1927-2009) помиње и најстарију ћерку Сару (1918-1941), рођену пре Адигесовог пресељења у Пирот и женидбе.⁴⁸⁶

⁴⁸⁶ С. Велкова, М. Панајотовић, *н. д.*, 31; *Ž. Vojinović, Avramova...* 162, 550; *Ž. Lebl, Jevreji u Pirotu*, 33-4; *Ž. Lebl, Da se ne zaboravi*, Beograd 2008, 339; *Ž. Lebl, Jevreji u Srbiji...*, 160, 164, 280; АЈ, ФМВКЈ, 69-56-90, *Списак јеврејских духовних органа у границама Краљевине Србије после балканских ратова за кондуитну листу*; АЈ, ФМВКЈ, 69-54-87, *Пријава за пријем додатака на скупоћу по Уредби о додацима на скупоћу свештенства свих уставом усвојених конфесија од 30. јула 1925. г, Пирот 26. септембар 1928*; М. М. Дамјановић, Б. Ђокић, *Рабини...*; АЈ, 69-54-87, *Извод из књиге за уписивање рођених, црквено школ јевр. општине храма јевр. синагози, Пирот, 9. април 1928. стр. књиге 2*; АЈ, 69-54-87, *Извод из књиге за уписивање рођених, црквено школ јевр. општине храма јевр. синагози, Пирот, 9. април 1928. стр. књиге 4*; М. Дамјановић, С. Бишевац, *Духовни...*

Међутим, подаци о дужини боравка Адигеса у Пироту који се могу наћи у назначеној литератури су непоуздани, пошто *рабински* извори сведоче да је још 1928. године Адигес био свештеник шабачке јеврејске заједнице.⁴⁸⁷ У Пироту је започео *рабиновање* 24. августа 1919. године, а 1920. године Адигес је примао 600 динара годишње плате, без права на дневницу, коју је примао код Среске финансијске управе у Пироту. Већ 6. октобра 1920. године Главни *Рабинат* је Министарству вера приложио службене податке за неколицину *рабина*, укључујући и Адигеса, а 20. октобра писао Рачуноводству истог Министарства, молећи да издајствује потребан кредит за исплату њихових плата и дневница за месеце децембар 1920. и јануар 1921. године, које су у случају Адигеса износиле 50, односно 186 динара. Министар вера је 8. јула 1921. године донео решење којим је Адигесу одобрено на име помоћи без права на додатак 600 динара годишње, односно 50 месечно. Министар вера је решењем од 20. августа 1923. године одобрио Адигесу исплату личног и породичног додатка на скупоћу, у износу од 18 динара дневно (осам лични, пет за једног и пет за другог члана породице), који му се требао исплатити почевши од 1. августа 1922. године, поред дотле примане редовне плате у износу од 50 динара. С тим у вези, ЈВО Пирот је за свог свештеника Адигеса од Министарства вере потраживало требовање кредита за исплату његове јануарске, фебруарске и мартовске плате 1924. године, према којој је примао и додатак на скупоћу за себе и три члана породице у висини од 713, 667 и 713 динара. Као члан ЈВО Пирот Адигес је учествовао на њеним састанцима и активностима, па је тако изашао и на гласање одржано 3. јула 1921. године у просторијама ЈВО, гласајући за предложене мере. Уз 21 пиротског Јевреја, Адигес је 1. јануара 1924. године поднео молбу ЈВО Пирот да интервенише код надлежних власти у спречавању даљег антисемитског јавног иступања свештеника СПЦ Александра Поп Момчиловића. На XX састанку Јеврејске општине Пирот, одржаном 23. октобра 1924. године, а према сагласности чланова Управе добијене на претходном састанку од 22. октобра, постигнут је усмени договор са Адигесом да од 1. јануара 1925. до 1. јануара 1926. године врши, као и до тада, све синагогалне службе, *шахтерске*, *учитељске* и *мезамерске*, с правом на одсуство од 15 дана годишње, за које ће бити плаћен свеукупно с државном платом 1.500 динара месечно. Ради регулисања додатка Адигес је морао да извади уверење да он и супруга немају никакво непокретно

⁴⁸⁷ L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5690...*, 238.

добро на које би се задужили порезом у Пироту, нити да поседује имање у некој другој општини. Фебруара 1929. године Министарство просвете, решењем којим је допунило решење о додатку на скупоћу за Адигеса од 14. марта 1926. године, одобрило је Адигесу исплаћивање из државне касе на име породичног додатка, за у међувремену рођене ћерке Рахелу и Рејну, по 150 динара месечно, односно укупно 300 динара, почевши од 1. марта 1929. године.⁴⁸⁸

⁴⁸⁸ АЈ, 69-54-87, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца Православно Одељење ВБр. 9115, 27. августа 1923. год. Београд – Рачуноводству Министарства вера; АЈ, 69-54-87, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Предмет: Нисим Адигес, јевр. свештеник у Пироту, додаток породични; АЈ, 69-54-87, Министарство Вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Службени новчани подаци, 29. 8. 1920. Пирот; АЈ, 69-54-87, Препис ХХ састанак на дан 23. октобра 1924. год, Црквено школска јеврејска општина у Пироту, No. 63, 20. децембра 1925. г; АЈ, 69-54-87, Среској финансијској управи у Пироту – Нисим Ј. Адигес свештеник, 24. децембар 1923. год. у Пироту; АЈ, 69-54-87, Пријава за пријем додатака на скупоћу по Уредби о додацима на скупоћу свештенства свих уставом усвојених конфесија од 30. јула 1925. г, Пирот 26. септембар 1928; АЈ, 69-54-87, Министарство вера В. Бр. 16317, 28. новембра 1928. год. Београд – Савезу јеврејских вероисповедних општина Београд; АЈ, 69-54-87, Савез јеврејских вероисповедних општина Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Бр. 1079, Београд 11. октобра 1928. – Јеврејској вероисповедној општини у Пироту; АЈ, 69-54-87, Среска финансијска управа Пирот, Бр. 15419, 26. октобра 1928. Уверење; АЈ, 69-54-87, Суд Општине града Пирота, Бр. 10927, 26. септембра 1928. год. Пирот, Уверење; АЈ, 69-54-87, Црквено школска јеврејска општина у Пироту, No. 26, 24. априла 1928. г – Савезу јеврејских вероисповедних општина Краљевине С. Х. С. Београд; АЈ, 69-54-87, Пријава за пријем додатака на скупоћу по закону о додацима на скупоћу државних службеника грађанског реда, пензионера и пензионерки, од 17. априла 1922. год, Нисим Ј. Адигес, јевр. свештеник, 29. јуна 1928. г. у Пироту; АЈ, 69-54-87, Савез јеврејских вероисповедних општина Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца Бр. 550, Београд 1. маја 1928 – Министарству вера Београд; АЈ, 69-54-87, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Предмет: Додатак на скупоћу јевреј свешт. у Пироту, г. Нисиму Ј. Адигесу; АЈ, 69-54-87, Црквено школска јеврејска општина у Пироту, No. 37, 16. јула 1928. г – Министарству вера Београд; АЈ, 69-54-87, Црквено школска јеврејска општина у Пироту, No. 37, 31. јула 1923. г – Господину Министру Вера Београд; АЈ, 69-54-87, Црквено школска јеврејска општина у Пироту, No. 1, 2. јануара 1923. г – Господину Министру Вера Београд; АЈ, 69-54-87, Министарство вера, Бр. 542, 19. јануара 1923. г. Београд - Нисим Адигес, рабин у Пироту, додаток на скупоћу Окружној финансијској управи Пирот; АЈ, 69-54-87, Начелство округа пиротског у Пироту, Бр. 8476, 4. 8. 1923. год – Министарству Вера опште одељење; АЈ, 69-54-87, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца Опште одељење, В. Бр. 8581, 23. јула 1923. год. Београд. – Окружном начелству Пирот; АЈ, 69-54-87, Окружном начелнику Пирот – По наредби Министра вера инспектор Бож. Д. Лукић; АЈ, 69-54-87, I Окружној финансијској Управи Ниш; АЈ, 69-54-87, Главни рабинат Краљевине Србије, Бр. 521, 6. октобра 1920. г. Београд – Министарству Вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца; АЈ, 69-54-87, Главни рабинат Краљевине Србије, Бр. 563, 25. октобра 1920. Београд – Рачуноводству Министарства Вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца; АЈ, 69-54-87, Главни рабинат Краљевине Србије, Бр. 564, 25. октобра 1920. Београд – Рачуноводству Министарства Вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца; АЈ, 69-54-87, Министарство вера, Решење, 8. јула 1921. год; АЈ, 69-56-89, Списак јеврејских свештеника; АЈ, 69-56-89, Списак свештеника у Краљевини С.Х.С.; АЈ, 69-56-93, Гласачки списак грађана Црквено школ. јеврејске општине у Пироту; АЈ, 69-60-94, Требовање кредита за месец август 1921. год; АЈ, 69-60-94, Требовање кредита за јеврејско евангеличко свештенство у Србији и Црној Гори за месеце новембар и децембар 1921. године; АЈ, 69-60-94, Требовање кредита за јеврејско и евангеличко свештенство у Србији и Цр. Гори за месец децембар 1921. године; АЈ, 69-60-94, Требовање кредита за месеце август, септембар и октобар 1921. год; АЈ, 69-60-94, Требовање кредита за јеврејско и евангеличко свештенство у Србији и Цр. Гори за месец новембар 1921. године; АЈ, 69-60-94, Требовање кредита за личне и материјалне издатке свештеника мојсијеве вероисповести за прво тромесечје (јуни, јули и август) наступајуће буџетске године; АЈ, 69-60-94, Решење Министарства вера, 2. децембар 1921;

У највећем мачванском граду Адигес је био *рабин* све до немачке окупације 1941. године и истребљења јеврејске популације Шапца. Био је верски поглавица ове мале заједнице која је 1940. године бројала 83 члана, а чији је председник био др Хајим Давид Русо.⁴⁸⁹ У Шапцу су по пресељењу Адигесови живели у синагоги, која се налазила на адреси Владе Јовановића 7. Породица је живела од *рабинске* плате, која је износила 1.530 динара, од којег износа је 1.070 динара добијао од ЈВО Шабац, а 460 динара од СЈВОЈ. Поред тога *рабин* и *шахтер* Адигес предавао је јеврејску веронауку у шабачкој гимназији од 1934. до 1941. године. Без обзира на ниска примања и многобројну децу, Софи Адигес је имала широко срце, па је своју хуману природу испољавала редовним прилозима за Црвени крст Шапца. Последњи регистровани прилог од пет динара, уделила је 10. августа 1940. године, одазвавши се апелу Бановинског одбора Црвеног крста.⁴⁹⁰

Нисим Адигес је као свештеник вршио богослужење и за националне празнике, какав је био 1. децембар – Дан уједињења. На овај датум 1933. године у синагоги је „у присуству представника војних и цивилних власти као и многобројног грађанства мојсијевске вероисповести, по завршеном благодарењу, *рабин* г. Нисим Адигес одржао говор о значају прославе овога дана“.⁴⁹¹ Исте године, неколико дана касније је у својству свештеника учествовао на прослави славе I понтонирског пука у Шапцу – Св. Николе, којом приликом верски обред и сечење славског колача „извршио је архијерејски заменик г. Животије Стевановић, у присуству г. *рабина* Нисима Адигеса, имам г. Вејсила Екмекџића, представника установа и корпорација и многобројног грађанства“, након чега је о значају пуковске славе говорио њен командант, потпуковник Оскар Кирхбаум.⁴⁹² Адигес је, будући образован, кад су му то прилике дозвољавале, читао књиге и користио

AJ, 69-60-94, *Црквено школска јеврејска општина у Пироту, No 50, 27. децембра 1923. г – Министарству Вере Београд*; AJ, 69-60-95, *Црквено-школској јеврејској општини Пирот, 1. јануара 1924. год. Пирот.*

⁴⁸⁹ A. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*5, 466; A. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*3, 498; Ž. Vojinović, *Avratova...*, 547; A. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*2, 473; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 265, 281.

⁴⁹⁰ Ž. Vojinović, *Avratova...*, 162, 353, 550; *Шабачки гласник – недељни лист за културу, интересе и напредак града Шапца и бившег округа подринског*, Шабац, бр. 28, 20. јул 1940, стр. 3-4; *Шабачки гласник – недељни лист за културу, интересе и напредак града Шапца и бившег округа подринског*, Шабац, бр. 31, 10. август 1940, стр. 2; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 280.

⁴⁹¹ *Подрински весник – орган за привредно-културни и просветни напредак Шапца и Подриња*, Шабац, бр. 37, 9. децембар 1933, стр. 2; Ž. Vojinović, *Avratova...*, 304.

⁴⁹² *Подрински весник – орган за привредно-културни и просветни напредак Шапца и Подриња*, Шабац, бр. 39, 23. децембар 1933, стр. 3; Ž. Vojinović, *Avratova...*, 304.

фондове Шабачке књижнице и читаонице, чији је члан био 1931. године, поседујући чланску карту бр. 346.⁴⁹³

Рабин Адигес, поред опслуживања домаћих шабачких Јевреја, по доласку јеврејских избеглица из Европе у овај град, пружао је религијску опскрбу и овим бројним дошљацима. Мало пре губитка слободе у рату и окупацији и увода у трагичан епилог ових избеглица и целокупног јеврејског народа у граду, *рабин* Адигес је у канцеларији избегличког логора 24. марта 1941. године венчао мигранте Ромека Рајха и Херту Ајзлер. Цела породица Адигес, заједно са осталим јеврејским суграђанима и избеглицима смештеним у Шапцу, убијена је од окупатора октобра 1941. године у Засавици, односно 1942. године на Старом Сајмишту. У тренутку смрти *рабин* Адигес је имао 56 година; супруга Софија, домаћица, је била 40 година стара; ћерка Реина имала је 13 година; Рахела, кројачица по занимању била је 25 (16) година стара; Сара(х), домаћица је имала 23 године, а ученице Амада и Маргарета по 20, тј. 18 година.⁴⁹⁴ Амада је пре рата као студент комерцијалне школе живела у Београду код Јеше Казеса у Деспота Ђурђа 5, на којој адреси се пријавила властима 6. октобра 1940. године, да би потом прешла код Марјане Папо у Цара Уроша 27, пријавивши се на нову адресу 3. фебруара 1941. године.⁴⁹⁵

Ова породица, као узорна, пристојна и домаћинска, остала је у лепом сећању некадашњег њеног пријатеља и госта, школске другарице Адигесове деце. Запис о њеном доживљају и мементу на Адигесе, оставио је њен син, панчевачки новинар и књижевник Душан Н. Павловић који је пренео њена запажања: „Моја мајка Софија Павловић (рођена Лазаревић) иначе агроном, била је као гимназијалка чест гост куће шабачког *рабина*, где је друговала са његовим кћерима, својим школским другарицама, сестрама Адигес. Ти дани су јој до краја живота остали у незаборавном сећању и увек је говорила како је у тој кући

⁴⁹³ Ž. Vojinović, *Avramova...*, 305.

⁴⁹⁴ G. Anderl, W. Manoschek, *Neuspelo bekstvo. Jevrejski „Kladovo -transport,, na putu za Palestinu 1939-1942.*, Beograd 2004, 195, 282; M. Jovanović, „*Wir packen, wir auspacken...*“: *Tragična sudbina Jevreja izbeglica u Šapcu 1941.*, u: R. Samardžić, L. Kadelburg, V. Nedomački (ur), *Zbornik 4. Studije, arhivska i memoarska građa o Jevrejima Jugoslavije*, Beograd 1979, 245-279; Ž. Vojinović, *Avramova...*, 163, 408; Ž. Lebl, *Jevreji u Pirotu*, 34; Ž. Lebl, *Da se ne zaboravi...*, 320, 339; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 317.

⁴⁹⁵ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Амада Адигес*.

владала хармонија, међусобно поштовање, благост у опхођењу, рад, ред, дисциплина. Та кућа била је за моју мајку прави пример за складан и прави живот у породици“.⁴⁹⁶

Шапчани су уважавали породицу Адигес. Нарочито су волели *рабинове* ћерке, а супругу Софи звали су Софија. У сећањима Шапчана остале су Амадина лепота и крхкост. Деца су била добра и успешна у школи, иако су старије ћерке имале проблема са српским језиком због дугогодишњег живота у Пироту. За Амаду, рођену 15. јуна 1921. године у Пироту, записано је мишљење: „учење добро, тешко изговара српски јер је дуго била у Пиротском Крају што јој јако омета учење, владање одлично“. Маргарета, рођена у Пироту 30. децембра 1923. године оцењена је као „вредна, озбиљна, способна, мирна, послушна, пажљива, телесних недостатака нема“. За Рашелу, рођену такође у Пироту 24. марта 1926. године, речено је да „теже схвата“, има „примерно владање“ и „прилике за учење добре“. О Рејни Адигес, рођеној у Пироту 15. јануара 1928. године записано је: „учење врло добро, марљива и бистра, владање одлично, пажљива и мирна, телесне недостатке нема, прилике под којима се школује осредње“.⁴⁹⁷

⁴⁹⁶ T. Beker, V. Regoje, *Pančevački i južnobanatski Jevreji u Holokaustu. Prošlost koja traje zauvek*, Pančevo 2012, 339, 341.

⁴⁹⁷ M. Jevtić (pr), *Šabac i Jevreji u susretu*, Beograd 2003, 74; Ž. Vojinović, *Avramova...*, 162-3, 174, 176-8, 382, 407, 430, 442, 573; Г. – Г. Бабовић, *Дневник 1941-1945.*, Рума – Шабац 2005, 99; Ž. Lebl, *Da se ne zaboravi...*, 325-6; Међуопштински историјски архив Шабац (у даљем тексту МИАШ), Фонд Мушка гимназија Шабац (у даљем тексту ФМГШ), *Уписница I-b разреда, 1931/1932, LV-74*; МИАШ, ФМГШ, *Уписница Државне реалне гимназије у Шапцу, 1934/1935, I-4 одељење, LV-77*; МИАШ, ФМГШ, *Уписница Државне реалне гимназије у Шапцу, 1936/1937, I-4 одељење, LV-79*; МИАШ, ФМГШ, *Уписница Државне реалне гимназије у Шапцу, 1938/1939, I-5 одељење, LV-81*; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 160, 284. Када је војни заповедник за Србију 30. маја 1941. године издао Наредбу бр. 7 о обавезној пријави јеврејске имовине, њој се одазаво и *рабин* Адигес, пославши већ 10. јуна Градском поглаварству Шапца следећу пријаву: „У смислу § 11 Наредбе која се односи на Јевреје од 30 маја 1941. године подносим Поглаварству следећи извештај: Осим две собе простог намештаја никакве друге покретне и непокретне имовине ни ја ни моја супруга немамо. Нас седморо живимо од месечне плате која износи бруто 1200. -дин.“ Све Нисимове ћерке, сем Рашеле и супругу нацисти су убили у логору Сајмиште, док су *рабина* Адигеса пре стрељања у Засавици ставили на најгоре муке. У циљу понижења, силом су му обријали и браду, што је био тежак ударац за човека дубоко посвећеног вери. Приморавали су га на најтеже физичке послове, а кад не би издржао темпо рада, тукли су га. Терали су га на принудни рад, а због тога што су га присилили да буде оцачар и чисти димњаке у касарнама, обријали су га 11. августа 1941. године или се обријао сам, није познато. О томе је запис оставио и шабачки прота Глиша који је тог датума у ратном дневнику који је водио забележио: „Јеврејски *рабин* Адигес, кога су Немци терали на радове са осталим Јеврејима, обријао се. Тамо га на раду терали на грубе и тешке послове, а он ако не може – туку га“. Рашела Адигес преминула је у логору на Сави од запаљења плућа и трбушне марамице (*Pneumonia hil et Peritonitis*) у 16-ој години живота, како је то констатовано 20. децембра 1941. године специјалиста за унутрашње болести, лекар Манојло Стојановић. Истог дана, мртвачка кола Градског поглаварства однела су тело покојнице из Јеврејског логора на Сави и она је сахрањена на локалном јеврејском гробљу. То је била последња сахрана на овом гробљу, мртвачки сандук за покојницу израдио је столар Јосип Продановић. Покретну имовину Нисима Адигеса продао је управник јеврејске имовине Јефта Кујунџић за 1.700 динара, које је доставио Државној хипотекарној банци.

У Шапцу је живео и житарски трговац Нахум Гидић кога су Шапчани звали Наум. У овај град је дошао као трговачки чиновник из Приштине, у којој је рођен 1882. године. Постао је успешан трговац и извозник жита, стекавши углед у граду и самој јеврејској заједници, у којој је касних тридесетих година прошлог века изабран и за једног од потпредседника општине. Са породицом је живео на више различитих адреса у граду, најпре у Поп Лукиној 9, потом на Камичку и напослетку у Мачванској 88. Био је ожењен шест година млађом и болешљивом Факимом са којом је добио троје деце – двојицу синова и ћерку. Старија деца, ћерка Делисија – Лиса и син Гидалије, рођени су у Приштини, а најмлађи син Самуило родио им се 1934. године у Шапцу. Нахум Гидић је са још неколицином шабачких Јевреја – Леоном Барароном, Саламоном Албахаријем, Исаком Симоновићем, Јаковом Жакијем и Јаковом Меламедом постао 1931. године члан „Друштва за помоћ деци“.⁴⁹⁸ Нахум Гидић је уз то, са Јаковом А. Барароном изабран за заменика нове општинске управе на ванредном збору Јеврејске вероисповедне општине у Шапцу, одржаном 14. новембра 1937. године.⁴⁹⁹

Гидалије Гидић, рођен у Приштини 21. септембра 1921. године, са станом у родитељској кући на адреси Мачванска 88, завршио је I разред гимназије у Шапцу школске 1934/5. године и оцењен као: „средње интелигенције, прилично марљив, брзоплет, учтив и пристојан, телесних недостатака нема, услови за школовање осредњи, владање одлично“ и успех добар, мада га је школа мало интересовала. Током похађања II разреда становао је у Поп Лукиној 9, и тада је „према школи био прилично индиферентан“, због чега је полагао поправни испит из земљописа. Поновио је III разред, а уочи рата је завршио IV и положио из другог покушаја Нижи течајни курс 10. јула 1941. године. Гидалије је са оцем и сестром често одлазио у Табановић, по брашно у Станића млин. У породици Станић било је седморо деце, пет сестара и двојица браће Стева и Марко. Сећајући се Гидија и Лизи, Стана Станић је посведочила „Наше пријатељство је трајало све док њих нису отерали у логор...И Лизин брат је био леп, звали смо га Гида, а био је тако тих, седео би и са тугом нас гледао. Једном дошао наш брат Стева и рекао да

⁴⁹⁸ *Шабачки гласник – ванпартијски лист за интересе и напретке града Шапца и округа подринског*, Шабац, бр. 31, 29. и 30. април 1931, стр. 1-2; *Ž. Vojinović, Avramova...*, 304. Том приликом за председника је изабран Соломон Албахари, за потпредседника др Хајим Русо, за благајника Јаков Меламед, за секретара Јосиф Абину и за члана без функције Александар Ветендорф.

⁴⁹⁹ *Службени лист Савеза јеврејских вероисповедних општина Краљевине Југославије*, Београд, бр. 14, 15. децембра 1937, стр. 6; *Ž. Vojinović, Avramova...*, 551.

су одвели Лизу. У Шапцу је на Триангли играо фудбал са дечацима, кад су Немци спроводили колону у којој је она била. Видела је и она њега, и махнула му. Стева је сав блед, рекао нам: Отерали нашу Лизу! Никад је више нисмо видели“.⁵⁰⁰

Њена сестра Јока Станић нам прича: „Сви смо били млади и уживали смо у игри. Ишли смо у поље да се играмо, тамо ложили ватру и пурили пурењаке. Наша сестра Деса нам направила вратило па смо се превртали, а са Радом смо приређивали представе. Да се смејете шта смо све радили. Једном смо Деса, Стева, Лиза и ја јахали овце и тркали се, па ко први стигне добије лубеницу. Тог дана била трка у Шапцу, али наши нису хтели нас децу да воде па смо се ми тркали на великим овновима које смо имали. Чак се и Лиза смејала, само је њен брат био озбиљан. Не можете да замислите колико је Лиза била лепа. Косу је имала као да јој је Микеланђело правио локне, коврцаста, дугачка и црна. Лице јој је било бело, очи косе. Ја сад не видим ни једну жену да личи на њу, толико је била лепа. Ми Станићи смо лепо певали, али, кад би Лиза запевала – ни лишће није треперило. Сећам се певала је „Те ти умрем мајко у недељу“, а песма се од туге до неба вила. А мајка наша после нам рече: Е, наша Лиза као да знаде да ће баш у недељу да умре, као да је слутила шта је чека! Да смо могли да их сакријемо, али нисмо...И ми смо стално били под присмотром, Немци су овуда стално шпартали“.⁵⁰¹

⁵⁰⁰ Ž. Vojinović, *Avramova...*, 175, 341-2.

⁵⁰¹ Ž. Vojinović, *Avramova...*, 175, 341-3, 408, 438-9, 442-3, 467; G. Anderl, W. Manoschek, *n. d.*, 287; M. Jovanović, „*Wir packen, wir auspacken...*“; МИАШ, ФМГШ, *Уписница Државне релане гимназије у Шапцу, 1934/1935, I-1 разред, LV-77, D II/12*. Гидалије је са 19 година настрадао у Засавици, Делисија је са 20 година одведена у логор на Старом сајмишту, где је пострадао 1942. године и њихов најмлађи брат, седмогодишњи Самуило. Самуила је покушала да спаси породица Срдановић из Шапца, али се мати Факима предомислила и узела дете натраг к себи. Тога се присећа Шапчанин Слободан Срдановић: „Када су мушкарци из Шапца отерани за Јарак, остале су жене и деца. Остао је и Самика Гидић са мајком и сестром. Једном сам га видео и питао га шта ради. Испричао ми да спава на слами и рекао да су му отац и брат одведени. Ступио сам тад у контакт и са његовом мајком. Једном приликом она дође код нас кући, а живели смо у Улици ослобођења, до данашње самоуслуге. Мој тата јој тада предложио да остави Самуку, јер је радио у полицији па је хтео да направи неки папир и пришљамчи га уз своју децу. Она је пристала, и Сами је једно три дана био код нас. Четврти дан су дошле и одвеле га мајка и сестра Лиза. Још се сећам његовог плача. Никад га више нисмо видели“. Нахум Гидић је своју трговачку робу, могуће не сву, него једним делом само, складиштио и чувао у магацину који се налазио на плацу у улици Масариковој 89 или 98, а који је био власништво двојице Јевреја – Новосађанина Лудвика – Људевита Бергера и Карла Шосбергера, као и у магацину у Поп Лукиној 61, у власништву још једног Јеврејина, Рихарда Фрелиха. И сви чланови породице Гидић настрадали су у холокаусту уз остале шабачке Јевреје на истом стратишту. У тренутку смрти, домаћин породице трговац Наум имао је 49 година, супруга Фатима домаћица имала је 43 године, син и ћерка Гедаља и Делисиа имали су по 19 и 20 година и најмлађе дете Самуило само 7 година. Нахум Гидић током „Крвавог марша“ септембра 1941. године није жив успео да стигне до Јарка, на путу је сусрео Ђуру Срдановића који му је припомогао, о чему саопштава његов син Слободан: „Између Платичева и Кленка мој тата је наишао на Наума Гидића. „Јој Ђуро, помогни ми мало“, замолио га он, јер није могао да трчи. Нису смели да изостану

6.6. ЈЕВРЕЈИ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У ОСТАЛИМ ЈУГОСЛОВЕНСКИМ МЕСТИМА

Склапање брака са супружницима са пребивалиштем у другим местима био је још један разлог исељавања и наставка живота у другој средини, међу новим људима и у новом социјалном амбијенту. И у тим околностима супружници су бирани из редова сефардске заједнице, осим у случају Стеле Давидовић, рођене 2. маја 1907. године у Приштини, од оца Морде(хаја) и мајке Руфке Калдерон, која је била удата за Ашкеназа у Старој Пазови. И она се по удаји бавила пословима око домаћинства, а настрадала је у холокаусту, пошто је у ноћи 5/6. маја 1942. године била интернирана у непознатом правцу.⁵⁰² Супруг јој је био Иван или Јене Фрајнд, рођен 13. августа 1909. године у Бачкој Паланци или Старој Пазови, где су живели, на адреси у улици Бенешовој бр. 3. По занимању је био кућарац перја, сирових кожа, старог гвожђа и крпа. Супружници Фрајнд добили су двоје деце – старију ћерку Веру, рођену 10. или 19. фебруара 1935. године и млађег сина Душана - Душка, рођеног 26. јула 1938. године, обоје рођених у Старој Пазови.⁵⁰³ Сви чланови ове породице пострадали су као жртве холокауста.⁵⁰⁴ На територију Војводине удајом је доспела и Флора Рубен, рођена 1912. године у Косовској Митровици, од оца Јохана и мајке Рајне која се удала за Самуела Алађена, са којим је живела у Врбасу.⁵⁰⁵

да не би били убијени, па му тата рекао да се ухвати за њега. Вукао га тако, а кад више није могао, спустио га на земљу и опростио се с њим. Остао је Наум на том месту, на кривини. Ту је, ван колоне, и убијен“. После рата Среска комисија за ратну штету пописала је имовину неколико шабачких Јевреја чијих имена није било у Регистру конфисковане и секвестриране имовине. На тај начин пописана је имовина и Нахума Гидића, коју су чинили „покућство и намештај по списку, у вредности 42.900, и роба вредна 24.500, на текућем рачуну Народне банке 1.040 дин. и 2.000 дин. готовине, један златан сат у пречнику 15 cm нарочите уметничке израде, вредан 52.000 дин, укупно, 120.000 дин“. Комисија је проценила да би, да су остали у животу, Нахум Гидић привредио 540.000 динара, његова жена Факима 740.000, син Гидалије (уписан као Гидоније) 1, 1 милион, кћи Лиза милион и 6-огодишњи Сами 1.450.000 динара. Априла 1942. године од имовине Нахума Гидића остварена је добит у износу од 42.767 динара. Покретне ствари Гидића, управник јеврејске имовине Јефта Кујунџић уступио је, односно продао Шапчанки Олги Јовичић за 1.500 динара, пре 30. јуна 1942. године када је поднео извештај о продаји јеврејске имовине Градском поглаварству.

⁵⁰² М. Кумовић, *Страдање сремских Јевреја у Холокаусту*, Нови Сад 2007, 172.

⁵⁰³ R. Sremac, *Holokaust u Sremu – građa* -, Šid 2019, 106; P. Sremac, *Jevrejske porodice u Zemunu i okolini*, Нови Сад 2020, 54.

⁵⁰⁴ П. Шосбергер, *Јевреји...*, 469.

⁵⁰⁵ В. Увалин, *Јевреји у Врбасу*, Врбас 2021, 177. Флора Алађен је априла 1944. године депортована у Аушвиц, где је највероватније и усмрћена. Поступак за доказивање смрти покренуо је супруг, па је судским

Географски најдаље унутар југословенске државе је по службеној дужности отишао војни лекар, капетан I класе, др Хаим Баруховић из Приштине. Био је ожењен Сарајком, забавиљом Симхом – Сидом Израел, рођеном 30. јуна 1906. године у Сарајеву од оца Јосефа и мајке Ракул, са којом је имао двоје деце, сина Јосефа Баруховића, рођеног 21. децембра 1934. године у Сарајеву и ћерку Рашелу, рођену 28. марта 1939. године у Загребу, удато Малина, која се после рата одселила у Израел. Ова официрска породица је била добростојећа, имали су посланог – војника и кућну помоћницу. Пред сам почетак Априлског рата, на сугестију или боље рећи упозоравајуће инсистирање избегличког пара из Средње Европе који је склониште пронашао под њиховим кровом, да се склоне што даље, супруга са децом је отишла у Сарајево код њене родбине, а глава породице, др Хаим остао је у Загребу. Баруховићи су успели да се из Мостара тек 1942. године врате у родну Приштину.⁵⁰⁶ У Загребу је једно време живео и косовскомитровачки Јеврејин Марко Бењаминовић, кога су брачни и пословни фактори настанили у разним крајевима државе, боравећи кратко или дуже време у Београду, Суботици, Осијеку и другим местима. О њему ће више речи бити у посебном поглављу које обрађује богату биографску прошлост овог необичног човека.

путем проглашена мртвом, а за датум смрти одређен 1. јун 1944. године. Види: Историјски архив Новог Сада, Фонд 309 Народни одбор општине Врбас 1944-1960, к. 80, бр. 4/47; *Службени лист Војводине*, Нови Сад, бр. 38, 15. август 1946, стр. 27.

⁵⁰⁶ А. Гаон (ur), *Mi smo preživeli...*3, 391-2, 398; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Суда Баруховић*; М. Ристовић, *У потрази...*, 64; М. Дамјановић, *Послератно...* Ракул Малина је године Другог светског рата са мајком и братом провела у избеглиштву. Дипломирала је на Природно-математичком факултету у Београду 1962. године, након чега се одселила у Израел, где је живела у околини Хаифе. Била је дугогодишња гимназијски професор до одласка у пензију. Види: М. Heinel (ur), *n. d.*, 207.

6.7. ЈЕВРЕЈИ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У ИНОСТРАНСТВУ

Поред иселјења у друге делове Југославије, неки косметски Јевреји су се у овом периоду иселили ван земље, у иностранство, укључујући и Свету Земљу. Непознато нам је да ли су и у којој мери извршили *алију* у Палестину, али су познати примери преселјења у *Ерец Јисраел*, не из ционистичких, већ из верских или породичних разлога. Приштински брачни пар Исак Барух(овић) и Тамара Рубин око 1925. године иселио се у Палестину и живео у Јафи, где су држали бакалницу. Тамо су добили и шесто дете, ћерку Ребеку – Беку Барух, удато Хара 4. априла 1927. године, рођену у Јерусалиму. У исто време, преминуо им је син Јаков (1925-1927) са навршене две године, па су га сахранили у Јерусалиму. Овај брачни пар имао је укупно седморо деце. Седмо дете, Естера (1929-?) рођено је после Ребеке, али је рано преминуло од трбушног тифуса у Приштини, па су усвојили ћерку од очеве или мајчине сестре, звану Клара (1915-1943). Најстарије дете било им је ћерка Рахела (1915-1944-5), друго дете им је преминуло после рата; треће дете, син Барух (1917-1943-4); четврто дете, син Емануел (1919-?); пето дете, син Јошуа – Јеша (1921-?). Породица је добро живела у Палестини, али су се око 1928. године вратили у Приштину из обзира према старим родитељима и Исаковој неудатој сестри, и поред немогућности коегзистенције са Исаковим братом.⁵⁰⁷ У главном граду Бугарске, Софији, живела је домаћица Веза Леви рођена 1900. године у Приштини од оца Јакова и мајке Луне. У новом месту пребивалишта рођена су јој и деца, синови Јаков, рођен 1. марта 1929. године и Барух, рођен 2. јуна 1934. године. Веза се 31. јула 1937. године пријавила код станодавца Манојла Рубена у Дубровачкој улици бр. 3 у Београду, да би 14. августа отишла за Приштину.⁵⁰⁸

⁵⁰⁷ Ребека се 1948. године удала за Давида Хару са којим је имала двојицу синова, Исидора и Леонарда, од којих су имали два унука; Клара удата Камхи, убијена је у логору Треблинка са целом породицом, седморо деце и једним у стомаку; Рахела је страдала у логору Берген-Белзен са мужем и једним дететом; Барух је настрадао у партизанима код Даниловграда током савезничког бомбардовања; Емануел је био у логорима Берген-Белзен, Матхаузен и Дахау, преживео је рат; Јошуа се током Другог светског рата крио у Албанији, где је био откривен и затворен, успео је да побегне па се до ослобођења крио по шумама. Прешао је у Београд, где су га одмах послали у војску, од које су га ослободили да би могао да прехрани сестру, са првом *алијом* је отишао у Израел, где је наставио да ради као зубар, одатле се иселио у Мексико, имао је троје деце и троје унучади, од чега двоје од ћерке удате Френкл. А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*, 241-2.

⁵⁰⁸ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Веза Леви*.

У нешто већем броју иселили су се Јевреји Вардарске Македоније у Египат, где је у Каиру постојала мала колонија југословенских Јевреја, претежно Сефарда, која је бројала око 60 припадника, пореклом из Скопља, Битоља, Приштине и неколицине других места Краљевине Југославије. Већина их се бавила трговином, занатством, а било их је и чиновника, те по један лекар и апотекар, као и једна калуђерица, Београђанка Бојана Талви (рођ. 1895. године). Једина приштинска јеврејска породица у овој колонији била је она, чиновника Самуела Израела (рођ. 1899. године у Приштини), који је живео са супругом, домаћицом Регином С. Израел (рођ. 1904. године) и сином Жаком С. Израелом (рођ. 1933. године).⁵⁰⁹

⁵⁰⁹ М. Ристовић, *У потрази...*, 166; АЈ, Фонд Емигрантска Влада Краљевине Југославије, 103-44-219, *Списак југословенских држављана настањених у Египту. 15. децембра 1941.*

7. ЈЕВРЕЈСКА ОПШТИНА ПРИШТИНА

Ретки страни путописци који су пролазили кроз Приштину у давна времена, у скромним записима о овом граду и утисцима из њега, нису остављали податке о етничкој структури становништва, па тиме ни трагова о јеврејском присуству. Енглески путописац Едвард Браун је оценио Приштину 1669. године као „...добру варош, где смо се надали да ћемо наћи удобности“ и сем још неких лепих похвала о крајолику, као и неочекиваних непријатности, оставио нас ускраћеним за богатије представе о животу, људима и збивањима у граду.⁵¹⁰

Масовније досељавање Јевреја у Приштину збивало се током средине и друге половине XIX века. Пре тога, још крајем XVII века из Новог Брда су дошле породице Бахар, Рубен и Саламон, а одатле много касније прешле у Косовску Митровицу. Род Нафтали дошао је у XIX веку, око 1850. године из Малића, а у исто време род Адигес дошао је из Сарајева преко Солуна и Скопља. Бивас породица је дошла из Скопља, а Навон из Битоља после другог пожара у Приштини 1863. године. Род Мандил доселио се из Лесковца 1850. године. Од 1875. године у приштинској синагоги је служио *рабин* Леви, који је дошао из Солуна. За њим су, нешто касније, дошле породице Коен из Костура и Калдерон из Битоља. Из села Бариљево у Приштину прелази породица Бахар, коју су звали „Бариљевци“, коју не треба доводити у везу са претходно наведеном истоименом породицом придошлом из Новог Брда. Преко Скопља у Приштину је 1893. године дошла и породица Лазар, пореклом из Ћустендила.⁵¹¹ Део породице Бахар променио је породично презиме у Ашер. Ашероци су у Приштину, у којој су живели свакако пре 1881. године, дошли из Вардарске Македоније.⁵¹² Породица Јудић се у Приштину доселила из Лесковца.⁵¹³ Приштински Јевреји углавном су живели у деловима града званом „Диван

⁵¹⁰ Z. Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, Gornji Milanovac 1989, 117, 130, 133.

⁵¹¹ R. Shkrielj, *n. d.*; Č. Prlinčević, *n. d.*; Б. Вранићи, *n. d.*

⁵¹² Интервју аутора са Аврамом Ашером из Кидрона, Израел.

⁵¹³ J. Žamboki, *Život i muzika će pobediti. Kako sam ispunio zavet Pala Žambokija*, Beograd 2019, 11.

Јол“, „Локач“ и „Панађуриште“, док су им, претежно трговачке и лихварске радње, биле смештене у делу града званом „Покривена“ или „Јеврејска чаршија“.⁵¹⁴

Према неписаном, важећем правилу, а доцније и по слову закона који је регулисао статус јеврејске заједнице у Краљевини Југославији, сви Јевреји су обавезно морали бити чланови вероисповедних општина. Јеврејске општине су, осим верских делатности, биле задужене и за вођење матица рођених, венчаних и умрлих, те решавале сва питања статуса. Оне су штитиле права и интересе својих чланова пред државним органима, пружале им све видове потпоре и материјалну помоћ уколико им је била потребна за погреб преминулих и у другим приликама. Бринуле су о набавци лекова и пружању медицинских услуга, прикупљале обућу, одећу и покућство за сиромашне и социјално угрожене чланове, финансирале сиромашне ученике и новчано помагале сиромашне девојке спремне за ступање у брак. Поред вођења административних послова, општине су биле надлежне и за одржавање синагоге и јеврејске верске школе. Општински органи су одређивали сваком члану, на основу његовог материјалног статуса, висину доприноса за општинску касу. У ранија, османска времена на челу општина често су били *рабини*, који су имали велики утицај на духовни, културни и економски живот заједнице. У погледу функционисања и међусобних односа, општине су биле аутономне, тј. нису биле потчињене неком централизованом организационом поретку, што је свакој од њих омогућавало самосталност и пуну слободу деловања. Такве прилике ће се делимично изменити по приступању косметских општина централном јеврејском органу у земљи – Савезу јеврејских општина. Дотле, *рабини* су имали највећи ауторитет, они су решавали спорове међу чланством и спречавали су их да се обраћају муслиманским, шеријатским судовима током османске владавине. Приштинска општина је одувек била доста бројнија и нешто економски јача од млађе, косовскомитровачке. Косовскомитровачка општина је у односу на приштинску била неорганизованија, чему сведочи податак, да је у њој, и у међуратном раздобљу, владао осећај недоговорности, општа учмалост, примитивност и свеукупна заосталост. Приштинска општина основана је негде око 1720. године⁵¹⁵, мада се њено постојање изричито спомиње у хебрејским изворима још од XVI века под називом

⁵¹⁴ Р. Тодић - Вулићевић, *Приштина, Приштевци и време*, Нови Сад – Приштина 1999, 105-6; Б. Вранићи, *н. д.*

⁵¹⁵ Н. Поповић, *Јевреји...*, 25.

„Кехила кедоша Пришина“ (света заједница Приштина). Пред саму пропаст Краљевине Југославије, 1940. године, приштинска јеврејска општина је бројала 385 чланова. Председник општине тада је био Хајим Б. Давид, а општински *рабин* Захарије Леви.⁵¹⁶

Оновремени посетилац Приштине, Панта Радосављевић оставио је трага у својим белешкама и о бројности јеврејских житеља овог места, непрецизно износећи почетком 20-их година прошлог столећа да „Јевреја има доста, преко 50 кућа“.⁵¹⁷ Јеврејска општина Приштина, иако је бројала до 500 припадника, у очима других јеврејских заједница у Краљевини Југославији, због своје економске слабости, културне заосталости и лабавих кохезионих веза са осталим општинама, важила је међу савременицима, чак и код оних који су долазили из слабије насељених места, за малу општину. Лесковачки доктор и књижевник Жак Конфино (1892-1975), који је према речима наше историчарке књижевности јеврејских искона Слободанке Пековић (1942), у свим својим књижевним делима сачувао дух Лесковца и сефардског културног наслеђа⁵¹⁸, у једној својој предратној приповетки, која за радњу има дешавања унутар лесковачке јеврејске општине, која је у то време бројала до 100 чланова, дакле, неколико пута мање од приштинске, доноси речи једног од карактера који преноси важеће и устаљено мишљење суседних јеврејских општина о приштинским саплеменицима: „Није ли то много за нас 18 гласача 130 параграфа? Него да ми Савезу јавимо да би нама било довољно и 40, па нека би било и 50 параграфа, а ово ресто нека би понудили Приштини, Крагујевцу или другој којој малој општини“.⁵¹⁹

Број приштинских Јевреја током међуратног периода је варирао, смањујући се или растући годинама, како нам то показују државни статистички подаци и резултати истраживања и процена научника. У 1920. години ЈВО Приштина имала је најмање двојицу новорођених - 6. новембра рођен је Бенцијон Мандил, од оца Арона и мати Леје Барух, будући радник текстилне фабрике, а исте године рођен је и Јоханан Мандил, који је

⁵¹⁶ М. Damjanović, *Rabini...* Савремени историчар Ненад Антонијевић у својој објављеној докторској дисертацији наводи да је рабин био Јосиф Леви, а да је Хајим Давид био секретар општине. Види: Н. Антонијевић, *Косово и Метохија 1941-1945. година. Ратни злочини*, Београд 2017, 460; Н. Антонијевић, *Холокауст...*

⁵¹⁷ П. Ј. Радосављевић, *Кроз славно Косово*, Нови Сад 1923, 25.

⁵¹⁸ Ж. Конфино, Г. Конфино, *Плагијат. Комад у три чина (4 слике)*, Лесковац 2019, 6.

⁵¹⁹ Ж. Конфино, *Моји општинари*, Београд 1934, 14-5.

преминуо у Нахарији, у Израелу 1985. године.⁵²⁰ На првом попису 1921. године у Приштини је пописано 313 Јевреја, њихов број је опао до наредног пописа 1931. године, када је регистровано 237 Мојсијеваца, да би се према неким прорачунима 1939. године значајно увећао на чак 385 припадника. С друге стране, Леблова наводи да је Приштина 1921. године имала 322 јеврејска житеља, 1931. године 400 јеврејских грађана, а 1941. године 460 јеврејских мештана, што староседелаца, што избеглица из Куршумлијске Бање и Београда. Подаци који се могу пронаћи у литератури казују да су приштински Јевреји 1921. године чинили 2,19% популације ове општине која је бројала 14.290 грађана, односно 0,18% популације Косовског округа, чији је број износио 171.082 становника.⁵²¹ На другом месту, према истом државном попису становништва из 1921. године, Јевреја је у округу Косово било 322, од укупно 171.285 становника.⁵²²

Током 1924, 1925. и 1926. године у Приштини је 31 Јеврејин био члан ЈВО, а у граду је живело 400 Јевреја. Сваке године било је 17 порођаја, два склопљена брака и три смртна случајева. Председник ЈВО био је Ашер Давидовић, потпредседник Исак Коен, тајник Аврам Б. Хаим, а *шамеси* или *шохети* Захарије Леви и Аврам Калдерон. При ЈВО је постојало ционистичко удружење чији је председник био Биња Мандил, а потпредседник Ашер Б. Јусе.⁵²³

Наредне 1927. године у Приштини је живело 400 Јевреја, а њих 40 било је учлањено у ЈВО. Заједница је увећана за 17 новорођених душа, обављена су два венчања, док је троје припадника заједнице окончало овоземаљски живот. Председник ЈВО је остао Ашер Давидовић, потпредседник Исак Коен, секретар Аврам Б. Хаим, док су се на месту *шамеса* или *шохета* задржали Захарије Леви и Аврам Калдерон. Ционистичком

⁵²⁰ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Бенџијон Мандил; Јеврејски преглед*, Београд, br. 3-4, mart-april 1985, str. 84.

⁵²¹ Н. Поповић, *Јевреји...*, 28, 30; Ž. Lebl, *Јевреји у Србији...*, 224.

⁵²² Д. Тасић, *Рат после рата. Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918-1920.*, Београд 2012, 29.

⁵²³ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Леон Навон*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Рукула Баруховић*; L. Fischer, M. Margel (ur), *Јеврејски алманах за годину 5686 1925-1926*, Vršac 1925, 290, 297; L. Fischer (ur), *Јеврејски алманах за годину 5687 1926-1927*, Vršac 1926, 192, 199; L. Fischer (ur), *Јеврејски алманах за годину 5688 1927-1928*, Vršac 1927, 204, 212. Тако је 16. марта 1924. године рођен Леон Навон од оца Аврама и мати Виде Леви, будући трговачки помоћник. Следеће 1925. године, 16. новембра рођена је Рукула Баруховић од оца Аврама и мати Кларе Навон, будућа ученица.

организацијом руководио је и даље Биња Мандил, док је потпредседничко место задржао Ашер Б. Јусе.⁵²⁴

И следеће 1928. године, ако је захвално пружити поверење јеврејском извору који не одаје утисак ажурности, у Приштини је живело 400 Јевреја, а само их је 40 било чланова општине. Новорођених у овој години било је 17, умрлих троје, а венчаних двоје. Председник општине био је Ашер Давидовић, потпредседник је био Исак Коен, секретар Аврам Б. Хаим, а свештеници Захарије Леви и Аврам Калдерон.⁵²⁵ Међу новорођенима 1928. године била је Злата Коен рођена 12. јула⁵²⁶, а такође и Моша Саламон, од оца трговца Исака (Саламон) Саламона и мати Фатиме – Фруме Адигес из Косовске Митровице.⁵²⁷ Исти општински функционери су се задржали на овим позицијама и до 1930. године, када су на челу омладинске организације „Есперанса“ били Биња Мандил и Ашер Б. Јусе, што је вероватно постало име дотадашњег ционистичког друштва или је оно, пак, прерасло у омладинско удружење ширег делокруга рада.⁵²⁸

За наредних неколико година нисмо успели наћи податке о демографским кретањима и општинским функцијама унутар приштинске јеврејске заједнице. Чедомир Прлинчевић наводи да је 1929. године у ЈВО Приштини било 40 чланова, на основу „Јеврејског алманаха“ за ту годину. Подаци Пописног одбора казују да је Приштина 1931. године имала 3.142 домаћинства и укупно 15.848 становника.⁵²⁹ Није нам познато колики је био наталитет у заједници током 1932. године, али се зна за најмање два случаја регистрованих рођења.⁵³⁰

⁵²⁴ L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5689 1928-1929*, Vršac 1928, 242, 250; Ѓ. Prlinčević, *n. d.* Прлинчевић погрешно наводи бројку од 31 члана ЈВО.

⁵²⁵ L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5690 1929-1930*, Vršac 1929, 230, 238; Ѓ. Prlinčević, *n. d.* Прлинчевић погрешно наводи бројку од 31 члана ЈВО.

⁵²⁶ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Злата Коен*. Удала се после рата за фотографа Исака Рубеновића.

⁵²⁷ Интервју са Моше Саламоном из Кидрона, Израел. Родитељи су сем Моша имали синове, најстаријег Саламона - Монија, који живи у Венецуели и Јосефа - Јусо и три ћерке Сару, Матилду и Ђулију која живи у Каракасу у Венецуели. Јосеф и Саламон су учествовали у југословенском и албанском партизанском покрету.

⁵²⁸ Ѓ. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 224.

⁵²⁹ Резултати пописа у унутрашњости, *Политика*, Београд, 30. април 1931, стр. 5; Ѓ. Prlinčević, *n. d.*

⁵³⁰ У Приштини је 13. јула 1932. године рођен Аврам Ашеровић, од оца Ашера и мати Рахел Адигес. Породица Ашера Ашеровића, поред Аврама имала је старију ћерку Сињору – Соњу, Сару, Ђоју, Хану и сина Давида. У логору Берген Белзен од Ашерове фамилије настрадали су мајка Сињора, браћа Арон и Ицхак и двојица Ашерових братанаца. Рахелина родбина у Косовској Митровици и Скопљу у потпуности је побијена током Другог светског рата. То су били Рафаел и Ицхак Адигес из Косовске Митровице и Рафаел

У 1933. години ЈВО Приштина је забележила 13 новорођених припадника и пет смртних случајева унутар заједнице.⁵³¹ Кад су у питању новорођени, те године 14. августа родио се Аврам Бивас од оца Јосифа и мати Ђоје, а 12. августа свет је угледала Алегра Коен од оца Калдерона и мати Кларе, будућа ученица.⁵³² У 1934. години ЈВО Приштина такође је забележила најмање једно новорођенче - 16. септембра рођен је Исак Аврамовић од оца Рахамина и мати Рашеле Барух.⁵³³

Председник ЈВО 1935. и 1936. године био је Бухор Коен, а *рабин* Захарије Леви, док је две године касније, 1937. године, председничку функцију обављао Хајим Бахар Давид, који ју је задржао и 1938. и 1939. године, док је *рабин* и даље остао Леви.⁵³⁴ Током 1936. године познат нам је најмање један случај рођења. Те године у Приштини је рођена Ребека Коен, од оца Леона и мајке Фермозе.⁵³⁵ У 1937. години у Приштини је рођено најмање једно јеврејско дете. Наиме, 15. јуна 1937. године родио се Јаков – Нико Адигес, син Лицхака и Јоне Адигес.⁵³⁶ И за 1938. годину познат нам је најмање један случај новорођенчета, пошто је у Приштини тада светлост дана угледала Леја Лазар, од оца Рубена и мати Саре.⁵³⁷ Током 1939. године у ЈВО Приштина било је најмање једно новорођенче - те је године рођена Јафица Адигес од оца Аврама и мати Рене.⁵³⁸ Према јеврејским изворима, Приштина је 1940. године имала 385 Јевреја, председник ЈВО је био Хајим Б. Давид, а *рабин*, односно најстарији свештеник Захарије Леви.⁵³⁹

Стање архиве ЈВО Приштина је било лоше, у њој се није могао пронаћи никакав податак о оснивању и почецима рада општине, па чак ни о оснивању гробља, које је било сасвим новијег датума. Сами јеврејски житељи су 1937. године процењивали да има преко

Адигес из Скопља. Интервју аутора са Аврамом Ашером из Кидрона, Израел. У Приштини је 3. јула 1932. године рођена и Злата Којен, од оца Леона и мати Фермозе Рубен. Преживела је холокауст. Види: ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Злата Којен*.

⁵³¹ *Вардар – независан привредно-културни преглед*, Скопље, бр. 273, 18. септембар 1934, стр. 1.

⁵³² ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Аврам Бивас; Алегра Коен*. Аврам Бивас се 1948. године одселио у Израел.

⁵³³ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Исак Аврамовић*. Исак Аврамовић се 1948. године одселио у Израел.

⁵³⁴ Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 224; Ć. Prlinčević, *n. d.*

⁵³⁵ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Ребека Коен*. Преживела је холокауст.

⁵³⁶ Ž. Lebl, *Juče, danas. Doprinos Jevreja sa teritorije bivše Jugoslavije Izraelu*, Tel-Aviv 1999, 33. Јаков Адигес погинуо је у Израелу 7. августа 1955. године као жртва пала за слободу домовине.

⁵³⁷ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Леја Лазар*. Преживела је холокауст.

⁵³⁸ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Јафица Адигес*. Јафица се 1948. године одселила у Израел.

⁵³⁹ A. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...5. Jevreji o Holokaustu*, Beograd 2009, 466; A. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...3*, 498; A. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...2*, 472; A. Nećak, A. Lebl, A. Gaon, S. S. Ristić (ur), *Spomenica 1969-2009*, Beograd 2010, 26.

200 година како постоји организована општина. Те године је у Приштини живело 57 јеврејских породица са 383 члана. Од целокупног јеврејског живља, општинских приносника је било само 33, међу којима је било и неколико задруга, што је укупно износило 43 одрасла лица, а гласача 89. Право гласа имало је свако мушко лице са навршеном 21 годином живота, без обзира да ли му је разрезан верски принос и да ли га је подмиривао, што је значило да 46 одраслих лица имају право гласа, а да им с друге стране није био разрезан верски принос. Према општинским критеријумима, ова лица представљала су сиротињски слој народа, што би значило да је преко 50% чланства било сиромашно. Разрез се вршио према породицама, односно задругама, па се отуд стварала толика разлика између приносника и чланова. Од тог броја чланства на децу узраста од шест до 18 година отпадало је 80, који су похађали неку од школа у самом граду. У том моменту на факултетском школовању налазило се само тројица приштинских Јевреја. И финансијско стање Општине, баш као и у суседној косовскомитровачкој, било је очајно и неуређено. Финансијска политика општинара се сводила на усвајање што нижег буџета, како би новчано оптерећење приносника било што мање. Мали општински буџет није рефлектовао материјалну беду становништва. Иако је било чланова који су се ослањали на општинску помоћ, било је услова за богатији општински и институционални живот наметањем већег општинског приноса, пошто је било и сасвим добро ситуираних појединаца. Чак и такви, најимућнији чланови максимално су плаћали испод 1.000 динара општинског верског приноса на годишњем нивоу. Годишњи буџет Општине износио је 32.712 динара, од чега је 11.712 динара разрезано на име општинског приноса, а остатак сабран путем других видова прихода које је Општина остваривала. У власништву Општине од некретнина су се налазиле синагога, једна зграда намењена друштвеним активностима и једна магаза од које је Општина остваривала 500 динара годишњег прихода. Сви ови објекти, иако су се налазили у центру вароши, нису представљали нарочиту вредност.⁵⁴⁰

Нова општинска управа ЈВО Приштина изабрана је на збору чланова Општине одржаном 10. јануара 1937. године у Приштини. У састав управе за период 1937-1939. године ушли су Хајим Б. Давид на место председника; Гавриел Навон на дужност потпредседника, а Јусеф Б. Јуда на положај благајника. За чланове Председништва

⁵⁴⁰ Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 235, 237-8.

изабрани су Михаел Рубен и Аврам Б. Елијаху, без функције су одређени Самуел Ашер, Мајир Бераха и Ашер Соломон, а за заменике постављени Аврам Адижес, Исак Барух и Рахамим Мандил. Исте године званично се при Општини водило петорица службеника, од којих је један био свештеник, двојица су били *шохетими*, један секретар и један *шамаш*. Свештеник Захарја Леви био је већ у поодмаклим годинама - имао је 72 године живота и близу 50 година радног стажа и примао плату у износу од 600 динара месечно. Општина га је пензионисала 1934. године, што је изазвало велико незадовољство општинара и чланства који су подигли толику ларму да је Општина морала да поништи акт о пензионисању. *Шохетим* су примали по 100 динара, а могли су да рачунају и на бакшиш који би добијали од верника приликом пружања услуга. Они свакако нису могли да обезбеде егзистенцију од тако мизерне плате, па су се примарно бавили трговачким пословима. *Шамаш* је био плаћан са 550 динара месечно, од чега је требао да издржава десеторо сопствене деце. Секретар Општине био је Србин Милорад Марковић, који је био најзаслужнији што је у пословању и администрацији Општине успостављен барем минимални ред.⁵⁴¹

Приликом упита Савеза јеврејских општина о припадништву окружном *рабинату* 1937. године, ЈВО Приштина се изјаснила за Ниш, који им је одговарао не само због добре саобраћајне повезаности, него још више због материјалне надмоћности нишке ЈВО у односу на скопску и битолску, које су такође биле у оптицају као евентуална седишта окружног *рабината*. Овај разлог им је био свакако примарнији, јер би у случају потпадања под нишки *рабинат* њихов новчани допринос за одржавање окружног *рабината* вероватно био нижи. Јеврејска вероисповедна општина Приштина је, осим тога, са скопском општином упадала у размирице изазване кршењем надлежности једне од страна. Најсвежији спор са скопском општином датирао је од средине тридесетих година, узрокован таксом од мираза Пришtevца Јосифа Бехара, који је решен Савезовом пресудом у корист ЈВО Скопље. Упркос пресуди Савеза, Пришtevци су били њоме незадовољни, не схватајући исправност поступка ЈВО Скопље, али су и упркос незадовољству признали пресуду врховне јеврејске организације у земљи. Теоретско прихватање пресуде није међутим водило и њеној практичној примени, јер ЈВО Приштина се изговарала да нема средстава да исплати дуговање. Додатни материјал за завађеност двеју општина и

⁵⁴¹ *Ibidem*, 234-6.

незадовољство приштинске стране дао је случај сахрањивања једног двогодишњег приштинског детета преминулог у скопском санаторијуму. Скопска ЈВО је родитељима умрлог малишана правила големе потешкоће, потражујући од њих невероватно високе таксе. Приштевци су стога били разочарани несавесним и небратским односом већих општина према мањим.⁵⁴²

Јеврејска вероисповедна општина Приштина имала је примедбе и на рачун јеврејске штампе у земљи, која је по њиховом мишљењу, зарачунавала сувише високе таксе за општинске огласе. Стога су замолили Савез да интервенише по том питању и утиче на смањење висина такси за оглашавање на страницама јеврејске периодике у земљи, чиме би се омогућило и економски слабијим општинама да објављују огласе и у осталим јеврејским гласилима, а не као дотле, само у Службеним новинама СЈВОЈ.⁵⁴³

Све општинске установе пословале су у складу са својом мисијом, остварујући зацртане циљеве и радне задатке. Социјална служба, као саставни део општина, била је од нарочитог значаја, посебно у ванредним приликама, током ратова, окупације, немаштина, економских криза и застоја робно-новчаних односа и у свим другим околностима у којима би заједница била изложена општим друштвено-економским притисцима и неизвесностима. Због економски слабих позиција које су уживале јеврејске општине на југу земље, оне су имале нарочиту тежину, па су корисност њихових постојања најдиректније осећали сви припадници. Социјални рад општине имао је верску димензију и своје утемељење базирао на *Тори*. Саставни део каритативне службе било је подмиривање сиромашних женских чланова заједнице којима је пред брак била потребна финансијска подршка ради обезбеђивања мираза, неопходног брачног предуслова. У пракси, имућни трговци су најчешће помагали удаваче тиме што би им уделили нешто од робе или покућства, попут хаљине, постељине, друге гардеробе или у готовом новцу. Када и тај вид потпоре није био довољан, узимао би се новац из касе за узајамну помоћ у синагоги, у коју се уплаћивао новац за част да се носи свитак *Торе* током богослужења или приликом других, породичних светковина у храму. Познато је да су Приштевци користили још један, довитљив начин набавке новца за слабостојеће јеврејске младе. Трговци који су штофове и платна куповали у великим и познатим фабрикама, своју

⁵⁴² *Ibidem*, 237.

⁵⁴³ *Ibidem*.

куповину на велико условљавали су захтевом од продавца за гратис доделу једне количине робе за фонд за сиромашне удаваче. Но, и поред свих ових креативних модела доласка до новца потребног у сврхе удаје, неретко ни то није било довољно за остварење брачних односа, па су с тим у вези, ослањали се на подршку са стране, односно слали своје изасланике у друге, веће и боље стојеће јеврејске општине, молећи за помоћ. О једном таквом деловању Приштеваца и других Јевреја Јужне Србије, сведочи Бањалучанка Луна Албахари, која је у том граду живела од 1906. до 1916. године и била упозната са чињеницом да је тамошње јеврејско женско друштво „Есперанса“ пружало помоћ сиромашним женским удавачама.⁵⁴⁴

У надлежност и обавезну активност ЈВО Приштина спадало је и годишње буџетирање, којим су планирани сви утрошци и новчани приливи којима је требало располагати током буџетске године. За њихово усвајање неопходно је било добити потврду надлежних органа власти. Предлог буџета за 1925. годину ЈВО Приштина је послала 17. децембра 1924. године у три примерка Министарству вера, тражећи његово одобрење. Акт су у име општине потписали члан Исак Коен и деловођа Алек. Милановић. Министарство је предложени буџет одобрило 1. јануара 1925. године и о томе известило ниже органе власти, које су даље акт прослеђивале свим другим законом одређеним органима на надлежност и доставиле га Управи ЈВО Приштина. Према усвојеном буџету за 1925. годину, иза којег су као одговорна лица стајали већ поменути Исак Коен, благајник – рачунопологач Аврам Б. Хаим и чланови Ашер Давидовић, Самуил А. Адигес, Кутиел Ашер и Аврам С. Мандиловић, планирано је приходовање у укупном износу од 29.100 динара. Приход би се остваривао од разреза дације (квартала) на чланове општине (12.500 дин), од церемонија (9.000), такси за мираз и душнице (2.000), од кандила (1.500), кирије црквено-школског имања (4.000) и од неподвижених прихода (100 дин). Расход би према овом планираном буџету требао бити истоветан приходовању, а планирани су трошкови за *шахтера* (9.000 дин), за плату свештеника (6.000), за плату служитеља (3.000), за плату деловође (2.400), за набавку зејтина (1.600), за осветљење (1.100), за огрев (1.000), за поправку зграда и намештаја (2.100), за канцеларијски

⁵⁴⁴ М. М. Дамјановић, *Јевреји...*; Ž. Lebl, *Јевреји у Србији...*, 229; J. Danon, V. Stošić, *Hronika...*, 93-4, 138-9.

материјал (800), за Савез јеврејских вероисповедних општина у Београду (1.000), на име државног пореза (600) и на непредвиђене трошкове (500 дин).⁵⁴⁵

Планирани буџет ЈВО Приштина за 1927. годину износио је 30.206 динара прихода и подједнак износ расхода, који је на крају испао нешто мањи – 25.931 динар. Иза предложеног буџета стајали су председник ЈВО Ашер Давидовић, благајник Мојис Б. Самуиловић и чланови Исак Коен, Хајим Б. Јосеф, Арон Мануел, Гавра Навон и Самуел Адигес. Према завршном рачуну усвојеном 31. децембра 1927. године Општина је планирала приходовање од разреза – дација (квартала) на њене чланове 12.550 динара, а остварила 11.418. Од церемонија је предвиђено 13.250 динара, а добијено 6.400. Од такси за мираз и душнице очекивало се 2.000 динара, а приходовало се 7.400, док је од очекиваних 1.500 динара од кандила, добијено 1.773. Од кирије дућана у власништву ЈВО планирано је 5.000 динара, а добијено 2.900, док је од непредвиђених прихода за које је предвиђено 100 динара, остварен приход од 315. Ове године расходовало се према планираном по ставци плата *шахтеру* (9.000), свештенику (6.000) и деловођи (2.400), те Савезу јеврејских општина (1.000) и помоћи за издржавање сиротиње (2.000), док је уместо планираних 3.000 динара за плату служитељу, утрошено 2.400. За набавку зејтина предвиђено је 1.000 динара, а утрошено само 282. За осветљење је планирано 2.000, а потрошено само 840; за огрев је очекиван утрошак од 1.000 динара, а стварно се потрошило само 206; за поправку зграде било је намењено 3.000 динара, а утрошило се свега 224,50 динара; за канцеларијски материјал издвојено је 500, а расходовано само 38,50 динара; за државни порез предвиђено је 2.000, а утрошено 1.105 динара; за издржавање омладине издвојено је 1.000 динара, а није потрошен ни динар и за непредвиђене трошкове остављено је 500 динара, а утрошено 435. Тако је на крају буџетске године у општинској каси остало 4.275 динара готовинског вишка који је остављен за пренос у наредну 1928. годину.⁵⁴⁶

⁵⁴⁵ АЈ, 69-60-94, *Црквено-школска јеврејска општина Бр. 85, 17. децембра 1924. г. Приштина – Министарству Вера Београд*; АЈ, 69-60-94, *Црквено-школска јеврејска општина Округа Косовског, Буџет, 17. децембра 1924*; АЈ, 69-60-94, *Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Опште одељење, В. Бр. 23131, 26. јануара 1925. године Београд – Великом жупану Косовске области Приштина*.

⁵⁴⁶ АЈ, 69-90-94, *Општина Црквено-школска јеврејска у Приштини Области Косовске, Годишњи рачун добивеног прихода и учињеног расхода за 1927. годину*.

Планирани буџет за 1928. годину ЈВО Приштина је у три примерка послала 11. марта 1928. године Савезу јеврејских вероисповедних општина у Београду, с молбом да их исти проследи Министарству вера на одобрење и по добијању сагласности врати пошљаоцу. Савез је предмет 20. марта упутио на адресу надлежног министарства, које је четири дана касније од Савеза потраживало да ЈВО Приштина достави Министарству један примерак завршног рачуна за протеклу годину. Савез је већ 28. марта о датом захтеву обавестио ЈВО Приштина, која је удовољила институционалном захтеву, па је 25. априла о томе информисала Савез, замоливши га да поново проследи Министарству предлог буџета ове општине на усвајање. Савез је 1. маја предмет уступило Министарству, које је тек 27. децембра 1928. године одобрило буџет ЈВО Приштина за 1928. годину у износу од 33.300 динара. Према буџету иза којег су стајали председник ЈВО Приштина Ашер Давидовић, благајник Мојис Б. Самуиловић и чланови Самуел Адигес, Арон Мануел, Гаврил Навон, Исак Коен и Хајим Б. Јосеф подједнако је новца било намењено приходима и расходима у раду ЈВО. Извори прихода су били остатак готовине од претходне 1927. године (4.275 дин), несакупљене дације од чланова од прошле године (1.132), дације – разрез за ову годину (12.400), церемоније (2.400), таксе за мираз и душнице (4.097), таксе за разна уверења (100), кандила (2.000), ненаплаћене дућанске кирије из протекле 1927. године (2.796), дућанске кирије за текућу годину (4.000) и непредвиђени приходи (100 дин). Буџетска средства била су расходована на плату *шахтеру* (9.000), плату свештенику (6.000), плату служитељу (3.600), плату деловођи (2.400), на набавку зејтина (1.000), за осветљење (2.000), за огрев (800), оправку синагогалне зграде (1.000), набавку канцеларијског материјала (500), штампање правила (1.000), државни порез (1.500), издржавање сиротиње (3.000), на СЈВОЈ (1.000) и на непредвиђене расходе (500 дин).⁵⁴⁷

Поред свих јеврејских родова из Приштине који се помињу у целокупном рукопису, дознајемо и за нека о којима нисмо успели наћи никакве опширније податке. У Приштини је у међуратном периоду живео неки Исак Јакова Бенаврам који се после

⁵⁴⁷ АЈ, 69-60-94, *Црквено-школска јеврејска општина Бр. 12, 11. март 1928. г. Приштина – Савезу јевреј. вероисповед. општина Београд*; АЈ, 69-60-94, *Предрачун (Буџет), В. Бр. 6445, 27. децембра 1928. г. Београд*; АЈ, 69-60-94, *Општина Приштина, Предрачун (Буџет) прихода и расхода општине црквено-школске јеврејске Области Косовске за 1928. годину.*

Другог светског рата иселио у Израел⁵⁴⁸, као и неки Саламон Тринкић који је преминуо у Јерусалиму 1968. године.⁵⁴⁹ Под ингеренцију ЈВО Приштина спадала је и територија општине Липљан, где су живеле две јеврејске породице – Соломон(овић) и Леви или Барух, како се наводи на другом месту. Левијеви (Барухови) су били сиромашни, у домаћинству су живели старији муж и жена, њихови син и снаха и унук и унука. Сиромаштво их није спречавало да развију и негују великодушност, за разлику од Соломоновића који су били богатији, али ускогрудни и негостољубиви.⁵⁵⁰ У месту Драганац, код Новог Брда живела су браћа Штерн – Јосип (Леополд) Штерн (1895-1941) и Јулио (Леополд) Штерн (1897-1941), убијени у Јасеновцу.⁵⁵¹

У међуратном периоду у Призрену је живело неколицина Јевреја. Малобројни јеврејски досељеници у граду на Бистрици такође су потпадали под надлежност ЈВО Приштина. На првом државном попису 1921. године у Подримском срезу пописан је само један Јеврејин од укупно 29.589 становника, што је чинило 0,003%, односно 0,001% на нивоу Призренског округа, чији је број износио 96.773 житеља.⁵⁵² Осим породице Тајтелбаум, као стално настањене у граду, у Призрену је живела и једна скопска јеврејска породица. У питању су били кројач Леон Карно, рођен 1895. у Скопљу и његова ћерка Стела Карно, ученица, рођена 1926. у Скопљу.⁵⁵³ Постоји податак да је у истом граду живео и Мирко (Бела) Фишер (1918-1943), који је нестао на принудном раду у Мађарској. У Призрену је 1936. године рођен и Јеврејин Аврам Анаф. Отац му је био трговачки путник и кино-оператер, рођен 23. децембра 1906. године у Пожаревцу од родитеља Адолфа и Ленке Меворах. Био је ожењен Милом, рођеном 1907. године у Скопљу, где им је било рођено и прво двоје деце, ћерке Ленка (1932) и Данка (1934).⁵⁵⁴

У осталим деловима Космета, на непознатим локацијама, највероватније припадајућим ЈВО Приштини, живели су и ови Јевреји: Јулија (Липод) Шефер (1910-1944), убијена у Аушвицу; Розалија Шефер (1877-1944), убијена у Аушвицу; Јелена (Ела)

⁵⁴⁸ Ž. Lebl, *Juče...*, 39.

⁵⁴⁹ *Jevrejski pregled*, Београд, бр. 11-12, новембар-децембар 1968, стр. 55.

⁵⁵⁰ Ј. Алмули, *Страдање...*, 203; А. Гаон (ur), *Mi smo preživeli...*, 251.

⁵⁵¹ Н. Антонијевић, *Холокауст...*

⁵⁵² Н. Поповић, *Јевреји...*, 31.

⁵⁵³ С. Грандаковска, *Идентификација...* Обоје ће бити маја 1942. године интернирани у логор Бањицу и убијени на истом месту 11. октобра.

⁵⁵⁴ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Јосиф Анаф*.

Ерза (1907-1942), убијена код куће у Београду; Ева Фридман (1940-1944), убијена у Аушвицу; Павле Гутман (1920-1941), убијен у логору у Београду; Андрија (Ернест) Шефер (1935-1944), убијен у логору; Јелисавета (Геза) Фридман (1916-1944), убијена у Аушвицу.⁵⁵⁵ Овде треба напоменути да су територије рубних подручја на југу данашњег Космета, попут Качаничког, Шарпланинског и Горског среза у међуратном периоду биле под територијалном надлежношћу Јеврејске општине Скопље, па су Јевреји који су живели у тим срединама припадали овој јеврејској заједници, ако их је уопште било стално резидирајућих на тим просторима.⁵⁵⁶

Са избегличком кризом и отварањем јеврејског избегличког питања у Југославији, тј. континуираним приливом Јевреја из средњоевропских земаља у предвечерје Другог светског рата појачана је каритативна активност јеврејске заједнице у Југославији. Све већи трошкови око смештаја, исхране, лечења и пружања других потреба и услуга јеврејским избеглицама у земљи, натерали су Социјални фонд СЈВОЈ да донесе одлуку о убирању од свих јеврејских општина у земљи ванредног социјалног приноса за избеглице.⁵⁵⁷ За веровати је да су и две косметске јеврејске општине измиривале нове обавезе према Савезу, те да су финансијски учествовале у издржавању ових избеглица.

Пре Априлског рата 1941. године у Југославију су већ годинама уназад улазиле бројне јеврејске избеглице из Средње и Источне Европе, са територија захваћених нацистичком владавином. Неки од њих су уточиште проналазили на Космету. Тако су крајем 1939. године у Приштину почеле да пристижу јеврејске избеглице из Пољске, Аустрије и Немачке, жене, деца, болесни и стари. До Приштине је стигло око стотинак таквих породица. Пошто месне власти нису имале капацитета за њихов смештај и прехрану, смештале су их по кућама приштинских Јевреја, које су их угостиле и поделиле са њима оно што су имале. У Приштину је код Исака Барух(овића) дошао један јеврејски избеглица из Пољске и код њих провео око годину дана.⁵⁵⁸ Пред рат и по избијању рата, у Приштину су се враћали и њени житељи који су се затекли силом прилика у другим деловима земље. Алберт Рубен (1930-?) вратио се из Београда где се школовао, марта

⁵⁵⁵ Н. Антонијевић, *Холокауст...*

⁵⁵⁶ *Правила Јеврејске вероисповедне општине у Скопљу*, Скопље 1940, 1.

⁵⁵⁷ Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 238.

⁵⁵⁸ А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*, 242, 259-60.

1941. године у свој град.⁵⁵⁹ У дому загребачке породице приштинског Јеврејина, др Хаима Баруховића такође је завршио један старији избеглички брачни пар: „У наш стан доселили су се једног дана двоје старих људи, брачни пар. Примили смо их на стан и храну. Мама је добро знала немачки и са њима је проводила дуге разговоре у ноћним сатима. Њихова порука била је: бежите, бежите! Мајка је то стално понављала оцу. Отац је сматрао да смо домаћи, држављани Југославије и да нама не прети никаква опасност. Али, ипак, решено је да се склонимо у Сарајево. Тамо је живела мамина родбина а према причањима татиних пријатеља официра, Сарајево које је окружено брдима биће у случају рата добро брањено“.⁵⁶⁰

Априлски рат затекао је супругу и децу приштинског зубара Хаима Баруховића у Сарајеву, завичајном месту његове жене. Отац је, будући војно лице, предратних дана све чешће одговарао војним обавезама, па ће по капитулацији југословенске војске у краткотрајном рату завршити као војни заробљеник у немачким логорима. Дотле, растављени од супруга и оца, почетне дане рата, остали чланови породице провели су у Сарајеву.⁵⁶¹

⁵⁵⁹ A. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*3, 131.

⁵⁶⁰ *Ibidem*, 392.

⁵⁶¹ *Ibidem*, 392-3. Атмосферу почетка рата и првих дана окупације града, преноси нам, тада 7-годишњак Јозеф Баруховић: „Отац је све чешће одлазио на маневре и остајао по неколико дана, а ми смо отпутовали у Сарајево. Још неко време живели смо мирно. А онда, једног дана, мајка ме је изненада пробудила, пробудила је и моју сестру, узела нас у наручје и убрзо смо, сво троје, сишли у подрум. Почело је бомбардовање. Тада смо живели у пространом и лепом стану маминог брата на Обали. Напољу су одјекивале детонације. Чим се огласила сирена за престанак опасности, мајка је скупила нешто најнужнијих ствари, направили смо завежљаје и изашли на улицу. Напољу се већ кретала река људи који су некуда бежали. Ми смо се упутили код породице Прица. Сестра Огњена Прице била је добра другарица моје мајке из школских дана. Становали су у скромној кући изван Сарајева. Када смо стигли код њих, кућа је већ била пуна избеглица. Сместили смо се у један угао собе. Ту смо доживели друго бомбардовање. У току бомбардовања, у једном тренутку, одјекнула је страшна детонација и сви смо попадали на под. Соба се ускоро испунила димом и прашином. Чим се огласила сирена за престанак ваздушног напада, излетели смо из куће на улицу и кренули у брда. Поред саме куће, где смо се склонили, зјапила је велика рупа од бомбе која је ту пала“. Наредних дана, дочекали су и прве окупаторске војнике и нов режим живота који су нацисти донели собом: „У брдима смо провели још неколико дана а онда се пронео глас да је рат завршен. Сишли смо у Сарајево и упутили се у наш стан. По улицама су се кретали немачки војници и немачка моторизована возила, са разапетим заставама са кукастим крстовима. Први контакт са Немцима доживели смо када су дошли у наш стан и узели две кожне фотеље. Био им је потребан намештај за Команду која се сместила близу стана. Узимали су и намештај из суседних станова. После неколико дана вратили су те две фотеље. Ускоро су почеле мере против Јевреја. Са балкона стана посматрали смо како пљачкаши скидају бакарну покривку са храма „*Кал Гранде*“. Ступио је на снагу и полицијски час за Јевреје, а мајка је морала да носи жуту звезду. У наш стан се ускоро уселио „комесар“ и ми смо морали да напустимо лепо стан на Обали. Уселили смо се у гарсоњеру друге мамине сестре Есперанце, у Петраркиној 1. Ускоро су почела

Призренска породица Тајтелбаум имала је родбину међу европским Јеврејима који су дошли под удар сурове нацистичке чизме. Паула Тајтелбаум покушавала је да из пакла извуче своју усамљену и беспомоћну мајку Етел Вајселбергер (?-1943), заробљену у Бечу и доведе у Призрен. Старица је слала очајан вапај ћерки на сигурном подручју: „Очајна сам што не добијам вести од вас...Ципеле још нисам добила и немам новца да их купим. Можда би могла да добијеш за мене одобрење за излазак, па да се теби прикључим... Ја сам толико очајна у својој старости и страховито усамљена. Боже мој, помози ми да се спојим са својом децом. Сваке се ноћи ја молим Богу да ми да ову срећу. Моја драга ћерко, молим те да се потрудиш...“. Сви Паулини покушаји да мајку отргне од давитељског загрљаја нацизма остали су без резултата. Плодове није донео ни њен одлазак у Беч, у лето 1940. године. Паула није успела да дође до потребних докумената којим би довела мати у Призрен.⁵⁶²

Призренска породица Тајтелбаум дочекала је изненађујуће бомбардовање и рат у Југославији у свом граду. О првим данима рата и окупације, Раул Тајтелбаум се присећа: „Слика је била истински трауматична. У град је ушла немачка моторизована колона са тенковима, оклопним колима и војним мотоциклима. Никада толико моторних возила у Призрену није било. А немачки војници, са својим кацигама и сивим кишним мантилима, били су уистину застрашујући. У првим минутима чула се нека пуцњава. После се испоставило да је неколико војника призренског гарнизона покушало да се противи тој колони са својим старомодним пушкама из Првог светског рата, кријући се иза гробних плоча на призренском гробљу. Сви су изгинули, наравно. Па се онда све смирило, изузев страха и неизвесности“.⁵⁶³

хапшења, одвођења у логоре, стрељања и вешања. Стрелићали су Огњена Прицу, као старог комунисту, и још неколико виђенијих Јевреја. Почело је и одвођење Јевреја у логоре...“.

⁵⁶² А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...2*, 164-5.

⁵⁶³ *Ibidem*, 165.

Сл. 1 – Јевреји у Приштини 13. јула 1932. године. Чучи у првом реду Аврам Ашеровић. Седе у средњем реду с десна на лево: Аврамов отац Ашер Ашеровић, Ашерова мајка Сињора Ашеровић и Ашерова супруга Рахел Ашеровић. Стоје у задњем реду с десна на лево: Ашерова ћерка Хана Ашеровић, Ашерова ћерка Ђоја Ашеровић, Ашеров син Давид Ашеровић, Ашерова ћерка Сара Ашеровић са ћерком Белом у наручју и супругом Јосефом Адигесом из Косовске Митровице, Соња и Шела (*Архива Аврама Ашеровића из Кидрона, Израел*)

Сл. 2 – Група од преко 60 Јевреја углавном из Приштине после молитве за *Рош Хашана* у Берату 12. септембра 1942. године (Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 241)

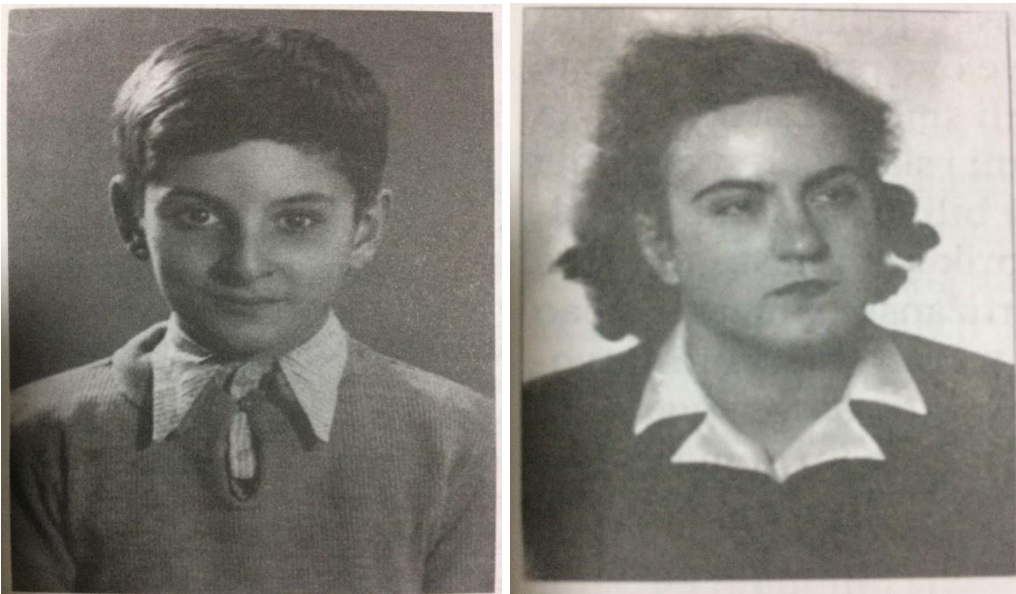
Сл. 3 – Прослава веридбе и *ашугара* у Приштини 1937. године (Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 228)

Сл. 4 – Приштински Јевреји (Архива Метина Делевија из Истанбула, Турска)

Сл. 5 – Јеврејске мајке и деца у дворишту куће Букице Барух у Приштини 1929. или 1930-их година, праве *мацо*. С лева на десно: Бинута Навон, Сара Гидаља Гидић, Миријам Барух, дечак Барух Барух, Букица Барух, дечак Нисим Навон, Естер Навон, Клара Барух са бебом Рукулом Навон, Естер Гидић и Јаков Барух (Y. Mais (ed.), *Macedonian chronicle. The story of Sephardic Jews in the Balkans*, Skopje 2011, p. 54; https://www.centropa.org/sites/default/files/styles/max_quality/public/photo/orig/Navon04.jpg?itok=rDadiexh (Приступљено сајту 27. 1. 2021))

Сл. 6 и 7 – Јозеф Баруховић из Приштине на фотографији 1945. године и Рукула Навон – Бенцион из Приштине (A. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...3*, 395, 402)

Сл. 8 – Исак и Мазал Симон из Приштине или Баруховићи из Приштине (Y. Mais (ed), *Macedonian...*, p. 31; https://www.centropa.org/sites/default/files/styles/max_quality/public/photo/orig/Navon03.jpg?itok=L2eYDfEC Приступљено сајту 27. 1. 2021))

Сл. 9 – Моша Барух са породицом или породица Навон у Приштини 1924. године (Y. Mais (ed), *Macedonian...*, p. 49; https://www.centropa.org/sites/default/files/styles/max_quality/public/photo/orig/yujba015.jpg?itok=14FOtv0t Приступљено сајту 30. 1. 2021))

Сл. 10 – Заједнички помен православних, римокатоличког и јеврејског свештеника косовским јунацима на Косову Пољу, 28. јуна 1939. године (*Весник јеврејске сефардске вероисповедне општине*, Београд, бр. 7-8, 15. јула 1939, стр. 7)

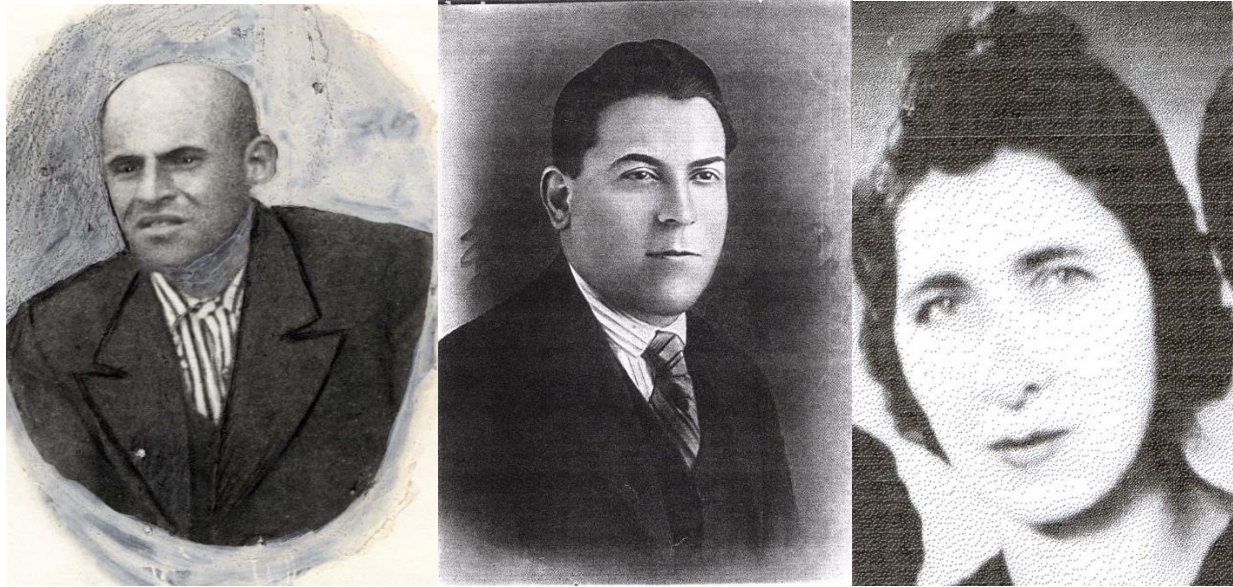
Сл. 11 – Венчање Беле Сион из Штипа и Давида Коена из Приштине (<https://www.yadvashem.org/articles/interviews/shella.html> (Приступљено сајту 4. 1. 2021))

Сл. 12 – Маир Бераха у Приштини
<http://kosovoholocaust.org/Dijamanti%20Album/dijamantiphotoalbum.html> (Приступљено сајту 4. 1. 2021))

Сл. 13, 14 и 15 – Ашер Бивас (1930) из Приштине; Исак Аврамовић (1934) син Рахамима и Рахеле из Приштине и кројачица Ђоја Бивас (1896) из Приштине, ћерка Аврама Бахара и Сунчале Ашер, удата за Јосефа Биваса (<https://www.yadvashem.org/> (Приступљено сајту 4. 1. 2021))

Сл. 16, 17 и 18 – Јосеф Бивас (1907) из Приштине; трговац Јосеф Самуел (1902) из Приштине, ожењен Белом и трговац Леа Адигес (1903) из Приштине, ћерка Исака Адигеса и Венезије Конфорти, удата за Јожи Најмана (<https://www.yadvashem.org/> (Приступљено сајту 4. 1. 2021))

Сл. 19, 20, 21 и 22 – Приштевац Барух Баруховић (1915 - 1943), син Исака и Тамаре; домаћица Тамара Барух(овић) (1894. или 1900), ћерка Буене и Аврама Рубена, удата за Исака и трговац Исак Барух(овић) (1887. или 1895), син Рахеле и Моше или Баруха Баруха, ожењен Тамаром Рубен (<https://www.yadvashem.org/> (Приступљено сајту 4. 1. 2021))

Сл. 23, 24, 25 и 26 – Домаћица Рахел - Букица Барух(овић) (1870, Ниш), ћерка Баруха и Мирјам, удата за трговца Мошу Баруха из Приштине; Приштевка Рашел Барух(овић) (1914. или 1915), кћи Тамаре и Исака Аврамовића, удата за Мордехаја; домаћица Кларита Баруховић (1914), ћерка Јехошуе и Виде из Приштине, живела у Битољу и приштинска кројачица Рашела Баруховић (1912), ћерка Тамаре и Исака Рубена, удата за Рахамима (<https://www.yadvashem.org/> (Приступљено сајту 4. 1. 2021))

Сл. 27, 28, 29 и 30 – Приштински трговац Исак Баруховић (1886), син Баруха и Бехоре, ожењен Тамаром; Стела Баруховић (1939), кћи Исака и Тамаре; Зумбул Бахар, рођена Сото из Приштине и домаћица Сунчула Ашер из Приштине, удата за Аврама Бахара (<https://www.yadvashem.org/> (Приступљено сајту 4. 1. 2021))

Сл. 31, 32, 33 и 34 – Прехрамбени трговац Хаим Арона Аврамовић из Приштине, ожењен Зумбулом; приштински трговац Шломо Аврамовић, син Хаима и Живе; приштински трговац Ашер Бахар, син Аврама и Сунчуле Ашер и Приштевац Рахамим Аврамовић, син Аврама и Симхе (<https://www.yadvashem.org/> (Приступљено сајту 4. 1. 2021))

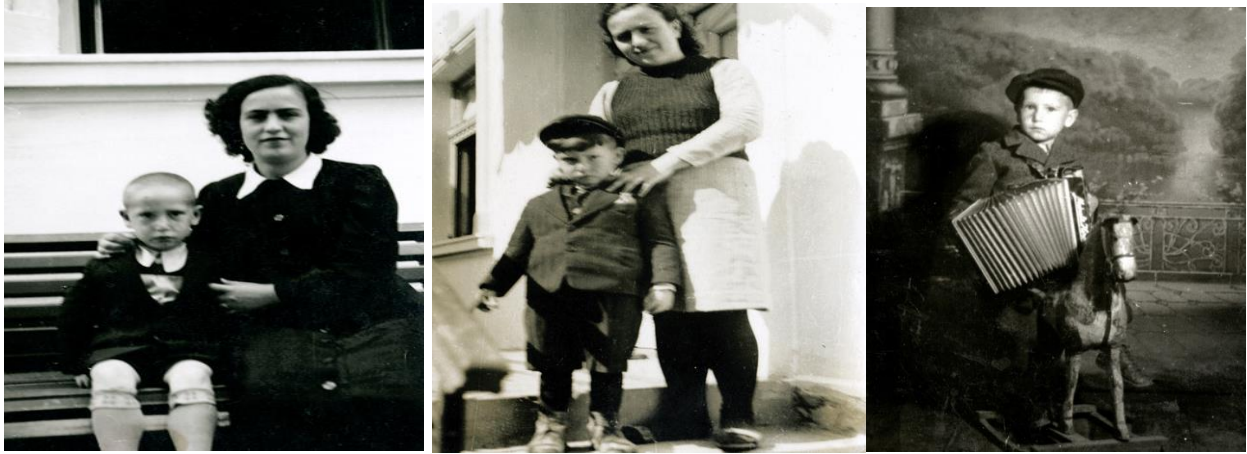
Сл. 35 и 36 – Приштински трговац Рахамим Бахар, син Аврама и Сунчуле Ашер са супругом, домаћицом Рахелом, ћерком Баруха и Тамаре и сином ? и ћерком Сидом највероватније у парку у Врњачкој Бањи испред споменика краљу Александру Карађорђевићу и Соња Коен из Приштине са Шелом Сион из Штипа у Приштини 1943. године (<https://www.yadvashem.org/articles/interviews/shella.html> (Приступљено сајту 4. 1. 2021))

Сл. 37 – Рахел Рубен (1918) из Приштине удата за Аврама Калдерона (1916) из Скопља, са којим је имала ћерку Сару (1941). Породица је живела у Скопљу, настрадали су 1943. године у логору Треблинка (<https://www.yadvashem.org/> (Приступљено сајту 4. 1. 2021))

Сл. 38 – Породица Навон из Приштине. С десна на лево: Јешуа Навон и супруга Сарина са децом Нетиком, Јаковом и Рахелом (https://www.centropa.org/sites/default/files/styles/max_quality/public/photo/orig/Navon06.jpg?iTok=PoV3r2vb (Приступљено сајту 27. 1. 2021))

Сл. 39, 40 и 41 – Сарина Навон са сином Јаковом испред куће у Приштини и Јаков у кући са омиљеним играчкама

(https://www.centropa.org/sites/default/files/styles/max_quality/public/photo/orig/Navon08.jpg?itok=sW2BqOIR;

https://www.centropa.org/sites/default/files/styles/max_quality/public/photo/orig/Navon09.jpg?itok=dFkVemgs;

https://www.centropa.org/sites/default/files/styles/max_quality/public/photo/orig/Navon11.jpg?itok=fMFL8SuV (Приступљено сајту 27. 1. 2021))

Сл. 42 – Рахела Навон са снајком Сарином Навон у Приштини

(https://www.centropa.org/sites/default/files/styles/max_quality/public/photo/orig/Navon02.jpg?itok=KvguwtSY (Приступљено сајту 27. 1. 2021))

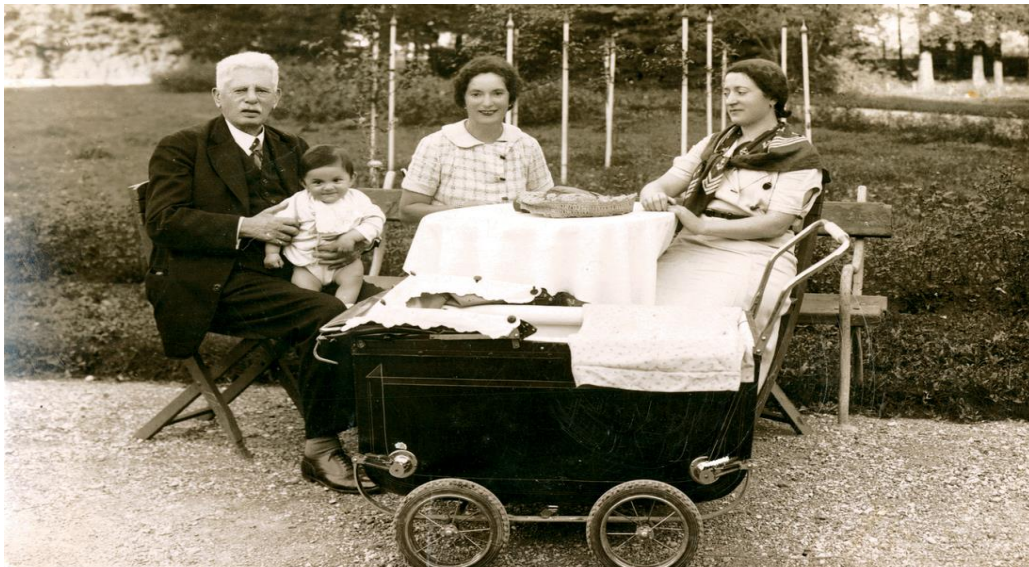
Сл. 43 – Хајим Баруховић, дентист из Приштине, преминуо 1972. у Београду, са првом супругом Цилдом – Буцом из Београда на фотографији из 1928. године (https://www.centropa.org/sites/default/files/styles/max_quality/public/photo/orig/Navon01.jpg?itok=xt0PsTEF (Приступљено сајту 27. 1. 2021))

Сл. 44 – Симха Баруховић са ћерком Рахелом и сином Јосефом и слушкињом Маријом у Загребу почетком 1940-их (https://www.centropa.org/sites/default/files/styles/max_quality/public/photo/orig/yujba005.jpg?itok=wYJUOIAN Приступљено сајту 30. 1. 2021))

Сл. 45 – Хајим и Симха Баруховић са пријатељем Ненчићем и служавком Маријом у
околини Загреба 1935. године
(https://www.centropa.org/sites/default/files/styles/max_quality/public/photo/orig/yujba020.jpg?iTok=h4rWzJnA Приступљено сајту 30. 1. 2021))

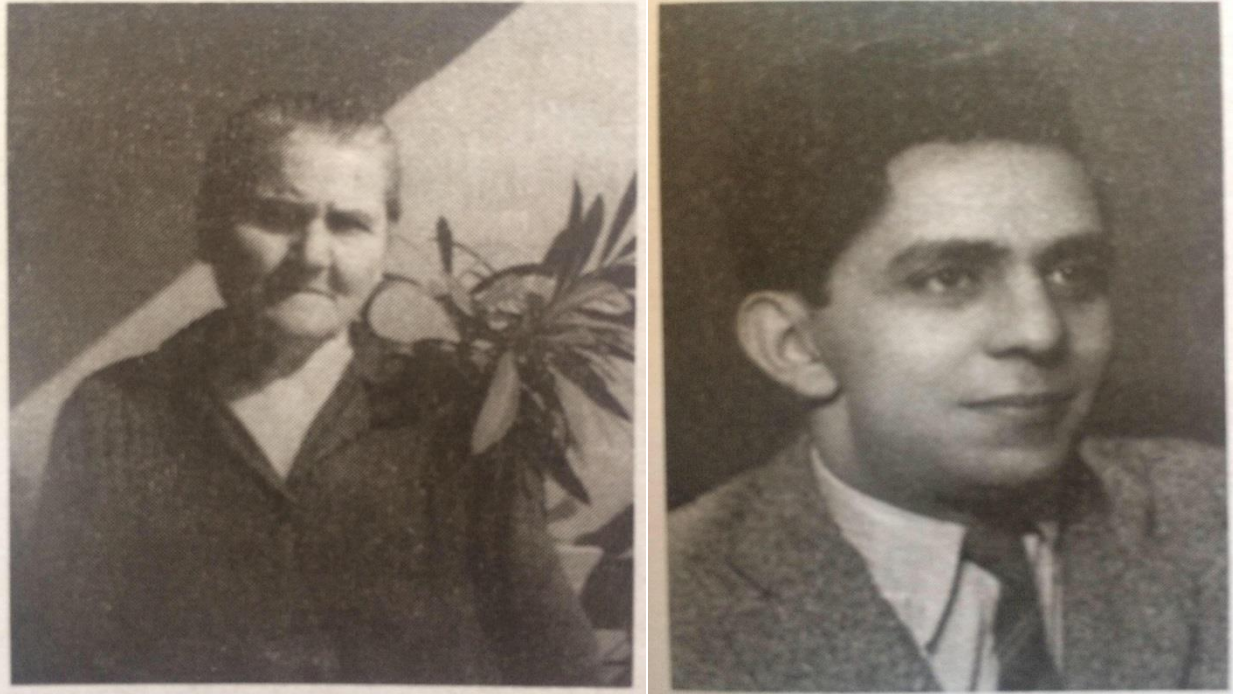
Сл. 46 – Симха Баруховић са сином Јосефом, сестром Ерном Коен (? – 1990) и оцем
Јосефом Израелом у околини Сарајева у лето 1936. године
(https://www.centropa.org/sites/default/files/styles/max_quality/public/photo/orig/yujba001.jpg?iTok=AE4l8L4h (Приступљено сајту 30. 1. 2021))

Сл. 47 – Симха Баруховић са сестром Бланком Израел у Сарајеву 1937. или 1938. године
(https://www.centropa.org/sites/default/files/styles/max_quality/public/photo/orig/yujba004.jpg?iTok=gk653zng (Приступљено сајту 30. 1. 2021))

Сл. 48 – Хајим, Симха, Јосеф и Рахела Баруховић са слушкињом Маријом у парку у
Загребу 1939. године
(https://www.centropa.org/sites/default/files/styles/max_quality/public/photo/orig/yujba019.jpg?iTok=XnQNYb2j (Приступљено сајту 30. 1. 2021))

Сл. 49 и 50 – Приштевци Рехела Бежа Букић и Јаков Бахар (D. Tutunović, *Tragovi...*, 20, 23)

8 . ЈЕВРЕЈСКА ОПШТИНА КОСОВСКА МИТРОВИЦА

Јевреји су у Косовску Митровицу почели да се досељавају углавном из Приштине, последњих деценија XIX века. Леблова почетак њиховог настањивања у овом граду везује за године на прелазу из XIX у XX век. По њој, међу првима су се доселили припадници породица Рубен и Бивас, следили су их Коенови и Адигеси, а за њима и други родови.⁵⁶⁴ Прлинчевић с друге стране наводи да су се Адигесови доселили 1898. године, Лазарови 1904. године, а у недатираним годинама истог периода и родови Коен и Рубен.⁵⁶⁵ У једном недатираном табеларном извештају школске провенијенције из највероватније 1923. године помињу се и јеврејски житељи града, па се каже да је 10.000 становника Косовске Митровице српске, турске, јеврејске и циганске народности, односно православне, муслиманске и мојсијеве вероисповести.⁵⁶⁶ Поред већ настањених Јевреја, у град су се непрекидно досељавали нови Јевреји из других средина. Брачним путем у град су се настанили и Јевреји из Приштине, Скопља и других градова.⁵⁶⁷

Старо језгро јеврејског обитавалишта у граду било је у јужном делу града, одакле ће се касније, даљим развојем и ширењем градског простора и насељених површина, Јевреји расути и по осталим деловима града, не само у другим деловима ширег центра, већ и на новији, северни део града, па чак и у суседни Звечан. Једна улица у граду пре Другог светског рата називала се „Јерусалимска“, но, како нисмо у стању да утврдимо њену локацију, нисмо у могућности да је са сигурношћу повежемо са јеврејским становништвом града. Извесно је да су у овој улици, све и да је била густо насељена

⁵⁶⁴ Ž. Lebl, *O Jevrejima...*; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 25-6.

⁵⁶⁵ Č. Prlinčević, *n. d.*

⁵⁶⁶ AJ, 66-1629-1733, *Народна школа у Косовској Митровици, срез митровачки, округа Звечанског.*

⁵⁶⁷ С. Грандаковска, *Идентификација...* Скопска Јеврејка Алгегра Рубеновић, рођена 1912. године у граду на Вардару, кројачица по занимању, живела је у Косовској Митровици. За време окупације била је интернирана у логору у Косовској Митровици од септембра до децембра 1941. године, да би потом била депортована у логор Бањицу, где је убијена децембра следеће 1942. године. Њена рођака била је Бојана (Рахамин) Рубеновић, рођена 1939. године у овом граду, где је и живела до окупације. Попут своје старије рођаке, и Бојана је била интернирана у логор у свом родном граду од септембра до децембра 1941. године, одакле је депортована у логор на Бањици где је убијена априла 1942. године.

Јеврејима, становали и неки Срби.⁵⁶⁸ Аутор једне међуратне новинске репортаже о овом граду Мирко Вешовић, наглашава све контрасти града и његових житеља, пишући да „...у овој вароши, која нити је потпуно старинска, нити модерна, бесомучно се носе две културе: оријенталска и европска“, на чијим улицама „...сусрећете разне народности. То је варош чудне етничке мешавине и шаренила свемогућих ношњи. Ту су Косовци, Санџаклије, Црногорци, Шумадинци, Цигани као староседеоци, Арнаути од Шаре и Метохије, који су такође одавно овде, Цинцари и Јевреји“.⁵⁶⁹

Управо у овом међуратном периоду, после завршетка Првог светског рата, а поготово по доласку Енглеза и активирању рудника, град је био сведок великих промена које су обухватале демографске, миграционе, пословне, стилске, модне, гастрономске и грађевинске прилике. Савременик ових иновација, Старотржанин Александар Шимуновић (1935), ископава из сећања свеобухватне градске метаморфозе и педантно их преноси на лист хартије: „Почеше долазити и све чешће свраћати групе људи од господског реда, међу којима је у прво време било више Енглеза него наших људи. Уз њих је, исто толико, или више, коња и мазги, а понекад долазише и аутомобилима. Све њих је требало збринути и нахранити. Новац се почео множити. Испаде да треба понешто доградити и ново направити. Тако настаде још помоћних штала и објеката, али и куглана од дасака. Често су чељад и слуге Рашине кафане, одлазили у Митровицу ради набавке кафе, шећера, газа, соли, бибера и још којечега. Кокоши, сир, кајмак, масло и јаја, доносили су Арнаути из околних села. Бачве пива, кракер, сода-воду и друга пића довозио је из Митровице нарочити достављач, на колима која су имала федере. Уз пиће, овај рабација довозио је и две до три повеће штангле леда замотане у гужве сламе. Кафана је бринула да буде свега за пробирљиве Енглезе, али је требало доста времена да се набави и направи добар пудинг и пунч. Неке чајеве у кутијама, Енглези су сами доносили и нису марили за планинске домаће чајеве, за које су им домаћини тврдили да су најбољи“.⁵⁷⁰

⁵⁶⁸ У петом наградном такмичењу „Времена“ има 9.815 тачних одговора. Прва награда у петом такмичењу пала је на Смедерево. Комплетну собу за рад добио је г. Павле Бочарников, живописац из Смедерева. Списак имена учесника награђених утешним наградама почећемо да објављујемо од сутра, *Време*, Београд, бр. 5571, 22. јули 1937, стр. 5. У поменутом извору забележена је једна српска житељка са адресом у наведеној улици.

⁵⁶⁹ Мирко Вешовић, Како живимо. Косовска Митровица, вратница Црне Горе, *Правда*, Београд, бр. 10.676, 25. јул 1934, стр. 10.

⁵⁷⁰ А. Šimunović, *Stari Trg kad je bio mlad*, Вања Лука 2012, 50.

Јеврејска општина Косовска Митровица основана је тек ратне 1916. године⁵⁷¹ и пред крај југословенског оквира битисања, 1940. године, имала је 116 чланова којима је руководио председник Бенвенисти Коен, а *рабин* био Ј. Ј. Рубен.⁵⁷² Резултати пописа становништва из 1921. године говоре да је у округу Звечан живело 104 Јевреја од укупно 70.137 становника⁵⁷³, односно у митровачком срезу је живело 26.379 људи, од којих је православних било 13.181, муслимана 12.667, римокатолика 422, мојсијеваца 104 и осталих конфесија 105.⁵⁷⁴ Према статистичким подацима из државних извора и прорачуна истраживача, у Косовској Митровици је 1921. године живело 94 Јевреја; тај број је умањен и опао је до 1931. године на 89, да би до 1939. године значајно порастао, скочивши на 116 припадника мојсијеве вероисповести. Јевреји су 1921. године у Косовској Митровици чинили само 0,941% становништва, чији је број у граду износио 9.981. На нивоу Звечанског округа проценат је био још мањи, од 70.370 житеља, на Јевреје је отпадало 0,133%. На следећем попису 1931. године у Косовској Митровици која је имала 30.788 становника било је 109 Јевреја или 0,354%, а у местима која су припадала овој јеврејској општини пописано је шесторо Јевреја у Ђаковици, која је бројала 45.378 житеља (0,013%) и два у Пећи која је имала 44.688 грађана (0,004%).⁵⁷⁵ Током 1923. године познато нам је да је у граду рођено барем једно јеврејско дете. У питању је била Зера Жлта (име и презиме вероватно промењено након брака), рођена 1. октобра 1923. године у Косовској Митровици од оца јорганције Мушона Аврамовића (рођ. 1889. године) и мати домаћице Стеле Рубеновић (рођ. 1893. године).⁵⁷⁶

Детаљније податке о статистичким кретањима и приликама у јеврејској заједници Косовске Митровице налазимо у службеним изворима Савеза *рабина* Краљевине СХС. Током 1924. године ЈВО у Косовској Митровици је припадао 21 члан, односно на територији под њеном ингеренцијом живело је 93 Јевреја. На свет је дошло троје јеврејске

⁵⁷¹ Н. Поповић, *Јевреји...*, 25; М. Дамјановић, *Rabini...*; М. Дамјановић, *Јевреји...*

⁵⁷² М. Дамјановић, *Rabini...*; Ž. Lebl, *O Јеврејима...*; А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*5, 465; А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*3, 497; А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*2, 471; Ž. Lebl, *Јевреји у Србији...*, 27; А. Nećak, А. Lebl, А. Gaon, S. S. Ristić (ur), *n. d.*, 26.

⁵⁷³ Д. Тасић, *Пам...*, 29.

⁵⁷⁴ М. Vavić, *Radnički...*, 14.

⁵⁷⁵ Н. Поповић, *Јевреји...*, 28, 30, 33.

⁵⁷⁶ Општина Краљево, Матична служба за Косовску Митровицу, *Матична књига рођених Косовска Митровица 1912-1925*, стр. 412. Зера Жлта се удала 1942. године у Призрену где је и умрла 26. јула 1985. године.

новорођенчади, а није било ниједног склопљеног брака нити смртног случаја. Свештеник је био Јосеф Ј. Рубен, председник ЈВО Берки Рубен, потпредседник и секретар Моис Адигес, а при ЈВО је постојало ционистичко удружење „Бене Цион“, чији је председник био Моис Адигес, а потпредседник Јосеф Рубен, док је секретарску функцију вршио Буки Рубен. Јеврејска општина је приредила те године и два предавања, једно на тему „О животу Теодора Херцла“ одржао је Јосиф Бивас, док је друго на тему „О значају хебрејског универзитета“ одржао Јосиф Ј. Рубен.⁵⁷⁷

Током 1925. године у Косовској Митровици је живело 93 Јевреја од којих је 21 био члан ЈВО. Међу припадницима јеврејске заједнице у граду била су три порода, а није забележен ниједан случај склапања брака нити смрти. Председник ЈВО остао је Берки Рубен, потпредседник и тајник Моис Адигес, а свештеник Јосеф Ј. Рубен. На челу ционистичког друштва „Бене Цион“ остао је Моис Адигес, као и потпредседник Јосеф Рубен и тајник Буки Рубен.⁵⁷⁸ Током 1926. године у Косовској Митровици је живело 93 Јевреја од којих је 21 био учлањен у општину. У заједници је забележено три порода, једно венчање и два смртна случаја. Председник ЈВО остао је Берки Рубен, потпредседник и секретар Моис Адигес, а свештеник Јосеф Ј. Рубен. У ционистичкој организацији „Бене Цион“ председник је остао Моис Адигес, потпредседник Јосеф Рубен, а тајник Буки Рубен.⁵⁷⁹ Један од тројице новорођених ове године био је Јаков Рубен (1926-1993) рођен 6. новембра 1926. године, од оца, трговца Јосефа Рубена (1883-?) и мати, домаћице Буните Мандил (1901-?).⁵⁸⁰

Током 1927. године у Косовској Митровици је живело 93 Јевреја од којих је 20 било учлањено у јеврејској општини. Заједница је увећана за три новорођена члана, обављено је једно венчање, а преминула су два припадника јеврејске заједнице. Председник ЈВО био је Хајим И. Бивас, потпредседничку и секретарску дужност обављао је Моис Адигес, а свештеничку Јосеф Ј. Рубен. У ционистичком удружењу „Бене Цион“

⁵⁷⁷ L. Fischer, M. Margel (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5686...*, 288-9, 296.

⁵⁷⁸ L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5687...*, 190-1, 198.

⁵⁷⁹ Ž. Lebl, *O Jevrejima...*; L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5688...*, 202-3, 210; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 26-7.

⁵⁸⁰ Општина Краљево, Матични уред за Косовску Митровицу, *Матична књига рођених Косовска Митровица – реконструкције 1926-1937*, бр. 3, стр. 17. Јаков Рубен склопио је брак 28. новембра 1961. године са Хајријом Смајлагвић на Палилули. Променио је име у Жак Рубеновић, што му је одобрено решењем СУП-а СО Приштина 6. априла 1973. године. Умро је у Котору 23. септембра 1993. године.

председник је био Моис Адигес, потпредседник Јосеф Рубен, а тајник Буки Рубен. Јеврејска богоштовна општина Косовска Митровица је ове године била помажући члан Савеза *рабина* Краљевине СХС.⁵⁸¹ Наредне 1928. године у граду је живело 93 Јевреја, од којих је 20 било чланова општине, у заједници је било три порода, два смртна случаја и једно венчање. Председник општине остао је Хајим И. Бивас, функцију потпредседника и секретара вршио је Моис Адигес, а свештеник заједнице и даље је остао Јосеф Ј. Рубен. Председник општине Бивас, био је једновремено потпомажући члан Савеза *рабина* Краљевине СХС.⁵⁸²

Приликом заседања четвртог редовног конгреса Савеза јеврејских вероисповедних општина Краљевине Југославије од 25. до 26. децембра 1930. године у Београду, на којем су учествовали представници свих јеврејских општина у држави, поднет је извештај Управи у којем је дат осврт на најновији приказ бројног стања јеврејских глава у земљи, по којем је у Косовској Митровици живело 124 Јевреја, а у суседној Приштини незнатно више, само 287.⁵⁸³ Крајем априла 1931. године Пописни одбор завршио је попис грађана у Косовској Митровици, којим је установљено да град има 11.300 резидената, од чега 6.121 мушкараца и 5.144 жена.⁵⁸⁴ У 1931. години у ЈВО К. Митровица било је најмање једног порођаја. Наиме, те године, 10. марта, рођена је Булиса Адигес од оца Мориса и мајке Рене.⁵⁸⁵

У периоду од 1934. до 1938. године, према подацима јеврејских установа, у Косовској Митровици се није мењао број и полни однос јеврејских житеља. Све ово време у граду је живело 90 Јевреја, од чега је 50 било мушкараца и 40 жена. Председник и општински *рабин* такође су упорно задржавали своје функције. То су били Бенвенисти Коен и *рабин* Ј. Ј. Рубен. Само за две године, до 1940. године ће тај број значајно порастити, за читавих 26 припадника, увећавши јеврејско становништво града на 116 душа.⁵⁸⁶

⁵⁸¹ L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5689...*, 240-1, 248, 260; Č. Prlinčević, *n. d.* Прлинчевић погрешно наводи бројку од 21 члана ЈВО, позивајући се на исти извор.

⁵⁸² L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5690...*, 228-9, 237, 252; Č. Prlinčević, *n. d.* Прлинчевић погрешно наводи бројку од 21 члана ЈВО, позивајући се на исти извор.

⁵⁸³ Десетогодишњица Савеза јеврејских општина, Четврти конгрес Савеза јеврејских вероисповедних општина у Краљевини Југославији, *Политика*, Београд, 26. децембар 1930, стр. 5.

⁵⁸⁴ Косовска Митровица има 11.300 становника, *Политика*, Београд, 28. април 1931, стр. 9.

⁵⁸⁵ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Булиса Адигес*.

⁵⁸⁶ Ž. Lebl, *O Jevrejima...*; D. A. Levi-Dale, A. Klein (ur), *Jevrejski narodni kalendar 5696 (1935-36)*, Beograd 1935, 186; D. A. Levi-Dale, A. Klein (ur), *Jevrejski narodni kalendar 5698 (1937-38)*, Beograd 1937, 157; D. A.

Скопска Јеврејка Мара Калдерон која се с мужем доселила из Београда у Косовску Митровицу крајем 1940. године, приметила је: „У Митровици је било доста Јевреја“.⁵⁸⁷ Број Јевреја у граду повећао се додатно до априлског слома земље, па су према једном послератном прорачуну, које су извели Жаки Рубеновић и Миодраг Витић 1977. године, град насељавале 32 јеврејске породице са укупно 136 чланова.⁵⁸⁸

У првим годинама по формирању југословенске државе, ЈВО Косовска Митровица се суочила са проблемом обезбеђивања плате за свештеника, због сиромашног стања њених чланова, регрутованих из неколико јеврејских породица које су биле стални грађани. До краја 1922. године Општина је издржавала свештеника из личних извора, без ичије помоћи, али их је велика скупоћа у свим животним потребама, притисла толико да нису више били у стању да га плаћају, оставши тако ненадмирени за потребе вршења црквених обреда и осталих духовних потреба чланства у целоживотном циклусу. Пошто су плаћали све државне дажбине и свештенички бир, председник ЈВО Аврам М. Адигес и чланови Одбора Јосеф Коен и Јосеф Бахар, упутили су 24. октобра 1922. године молбу Министарству вера за доделу новчане помоћи која би била намењена свештеничкој плати „као што је то додељено и другим вероисповестима овде, како би смо и с нашом могућом помоћу могли имати свештеника, да не живимо и мремо као стока“.⁵⁸⁹

Надлежно министарство је с тим у вези 29. новембра контактирало са Главним *рабинатом*, распитујући се ко је тренутно свештеник у Косовској Митровици. Главни *рабин* Исак Алкалај известио их је 12. фебруара 1923. године да је, према извештавању ЈВО Косовска Митровица, тамошњи *рабин* Нисим Јакова Адигес, ожењени 38-годишњак, са једним једногодишњим дететом. Министарство вера је решењем од 2. априла 1923. године одлучило да се Адигесу издаје помоћ од 50 динара месечно, односно 600 динара годишње, почевши од 1. јануара 1923. године. О томе је већ 11. априла обавестило Великог жупана Косовске области у Приштини, захтевајући од истог да о одлуци извести ЈВО Косовска Митровица. Велики жупан је даље, 1. маја поступак о извештавању

Levi-Dale, A. Klein (ur), *Jevrejski narodni kalendar 5699 (1938-39)*, Beograd 1938, 149; D. A. Levi-Dale, A. Klein (ur), *Jevrejski narodni kalendar 5701 (1940-41)*, Beograd 1940, 185; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 26-7; Č. Prlinčević, *n. d.*

⁵⁸⁷ M. Kalderon-Petrović, *Sećanja...*, 390-396.

⁵⁸⁸ M. Vavić, *Zatvor u Kosovskoj Mitrovici 1941-1944*, Titova Mitrovica 1983, 120.

⁵⁸⁹ AJ, 69-54-87, *Министарству вера Београд – 24. октобра 1922. Косовска Митровица.*

проследио Начелству округа звечанског, што је оно успешно обавило посредством суда који је 9. маја ставио на знање представнику ЈВО, обавестивши потом и вративши предмет Министарству вера.⁵⁹⁰

Потом је Опште одељење Министарства вера о истоме 11. априла обавестило службу рачуноводства.⁵⁹¹ У процес имплементације донете одлуке укључило се даље одељење рачуноводства Министарства вера, које је 25. маја 1923. издало налог Окружној финансијској управи у Приштини за спровођење изречених одлука у вези са Адигесом.⁵⁹² Но, брже од бирократије дошло је до Адигесовог премештаја са службом, услед које је напустио град на Ибру и прешао у Пирот, па је рачуноводство Министарства вера 13. фебруара 1924. године известило Окружну финансијску управу у Нишу да исплати 6.012 динара пиротском пароху Адигесу на име личне дневнице и породичног додатка за време од 1. августа 1922. до 30. јуна 1923. године.⁵⁹³

О раду и збивањима ЈВО Косовска Митровица највише података пружа Записник СЈВОЈ у који је унет опширан извештај који је Савезу поднео секретар Давид Леви – Далек, након посете неколицини јеврејских општина у Јужној Србији током априла и маја 1937. године. Из овог извештаја се види да је ово била најмања општина на Југу. Општинска организација је била мањкава, што због малобројности чланства, што због примитивног, неуког држања готово свих чланова општине. Поједини чланови тежили су еманципацији и покушавали да се отргну од опште учмалости, али тај процес културног уздицања додатно је кочила општа заосталост средине. Ови појединци покушавали су да унесу ред у рад Општине, али су у томе наилазили на препреке. Службеници нису имали развијено осећање одговорности према пословању и раду општинских органа, немарно се односећи

⁵⁹⁰ АЈ, 69-54-87, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца Опште одељење ВБр. 13513. 29-ХI-1922. год. Београд. Јевреј. свештеник у К. Митровици – Главном рабинату Београд; АЈ, 69-54-87, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца Православно Одељење ВБр. 1375. 11. априла 1923. год. Београд, Предмет: одобрење помоћи јеврејском свештенику у Кос. Митровици – Господину Великому жупану Приштина; АЈ, 69-54-87, Начелство Окр. Звечанског Бр. 3557, 3. маја 1923. г. Кос. Митровица – Суду општ. митровичке. На поступак.

⁵⁹¹ АЈ, 69-54-87, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца Опште Одељење ВБр. 1375. 11. априла 1923. год. Београд, Предмет: Одобрење помоћи јеврејском свештенику у Кос. Митровици. – Рачуноводству Министарства вера Београд.

⁵⁹² АЈ, 69-54-87, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца Рачуноводство Р Бр. 2574 25. V 1923 – Општем одељењу.

⁵⁹³ АЈ, 69-54-87, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца Рачуноводство Р Бр. 7583/23 13. II 1924. год. у Београду – Окружној финансијској управи Ниш.

према предметима пословања. Парадигматично је, с тим у вези, да нису знали где им се налазе општински записници за све време до 22. јула 1928. године. Чланство је било незавидне материјалне моћи, само су два до три члана били боље стојећи, мада ни они нису чинили неку нарочито завидну економску снагу.⁵⁹⁴

Тада је у Косовској Митровици било 20 јеврејских домаћинстава са укупно 92 главе, од којих је општинских приносника било само 11. Одраслих мушкараца је било 31, и у пракси, свима њима се признавало право учествовања у одлучивању по општинским пословима. Деце узраста од шест до 18 година било је 23 на броју, од чега је 11 похађало неку од школа. Наредне школске године планиран је упис у школу пет нових јеврејских ученика. Општинари су се немарно односили према раду општине, па тако нису усвојили буџет до краја априла текуће 1937. године. Општинари су у вези са тим, секретару СЈВОЈ саопштили да им буџет практично није ни потребан „јер немају просто шта да буџетирају, па им се стога и не жури“. Годишњи буџет ове општине кретао се око 3.000 динара, па је рецимо, општински верски принос претходне, 1936. године износио укупно 2.400 динара. За *шохета*, којег су те године ангажовали из редова своје општине, предвиђена је у буџету била годишња плата у висини од 1.600 динара, што би значило да би само за те потребе, општина утрошила више од половине целокупног буџета.⁵⁹⁵

Општина је имала проблема са члановима који нису редовно измиривали своје новчане обавезе према њој, али и са другим Општинама које су поступале супротно њеним интересима. Спор са ЈВО Скопље избио је у вези са питањем венчавања. Повод за несугласице дала је ЈВО Скопље, која је и поред упозорења ЈВО Косовске Митровице, пристала да обави венчање једне девојке из Косовске Митровице, чији отац није измирио дуговања према овој малој општини. Због тога се ЈВО Косовска Митровица обратила највишој инстанци, с молбом да Савез донесе начелну одлуку по питању права Општине да изврши венчање страног лица чији родитељ није подмирио обавезе према својој општини.⁵⁹⁶ Несугласице по овом питању између две општине имале су, наине, дуг историјат. Скопска ЈВО је сличне нерашчишћене рачуне имала и са приштинском, штипском и новопазарском Општином од раније, па је свима њима упутила 3. новембра

⁵⁹⁴ Ž. Lebl, *O Jevrejima...*; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 28.

⁵⁹⁵ Ž. Lebl, *O Jevrejima...*; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 28-9, 31.

⁵⁹⁶ *Ibidem*.

1925. године идентична писма потписана од председника Јосефа Арија и *рабина* Моше Адрокија, у којима је стајало: „Дошло нам је до знања да су се неки мојсијевци из Скопља (оба пола) брачно испитивали и венчавали у Вашој општини без нашег писменог одобрења, што је противно законима наше цркве и грађанским законима. Молимо да ово у будућности не чините без нашег писменог одобрења, јер ћемо за сваки случај бесправне радње поднети тужбу првостепеном суду. Са братским поздравом“.⁵⁹⁷

Чланови општине радили су на задацима од општејеврејског интереса, па су тако 1937. године општинари, трговци Јосиф И. Рубен, Јосиф Б. Коен и Јоханан Рубен, у пратњи трговаца и општинара Приштине, Исака Б. Коена, Аврама М. Адигеса, Арона Б. Давида, Бухора Давида Рубена и других, отпутовали у околину Приштине са намером да теренским истраживањем провере тачност једног предања које се преносило генерацијама, а које је говорило да се негде око 30 km од Приштине налази древно јеврејско насеље старо око 1.000 година. Након обиласка терена, трговац и свештеник Јосиф И. Рубен, констатовао је да се недалеко од планинског села Извор, изнад саме Криве реке, а испод насељеног дела села, налази гробље. Ово гробље није било сеоско, него неке вароши чијег се имена сељани не сећају. Та варош је савњена са земљом, а Јевреји су одатле прешли у Ново Брдо. На овом гробљу јеврејски посетиоци су успели пронаћи 30 до 40 камених плоча са избрисаним натписима, чији положај и размештај одговара јеврејским гробовима. С леве стране гробља пронашли су трагове синагоге, а недалеко од ње, остатке још једне. Према овом гробљу се односило са страхопоштовањем, чувало се као светиња, пошто су многе легенде биле испредане око његовог скрнављења. Гробље је својевремено, независно од ове делегације посетио и Приштевац Захарије Леви, који је у разговору вођеном са емисаром СЈВОЈ Давидом Левијем 1937. године саопштио: „На томе гробљу постоји један „чудотворни гроб“, како верују сељаци из околних места, који су у неколико махова покушавали да отворе тај гроб, али увек када су му се приближили и покушавали да га отворе, присутне је обузимала нека дрхтавица, као да их је ухватила електрична струја“.⁵⁹⁸

Јеврејска вероисповедна општина Косовска Митровица саставила је „Правила о свом устројству и делокругу рада“, која су у три примерка преко Врховног *рабината*, које

⁵⁹⁷ Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 127.

⁵⁹⁸ Ž. Lebl, *O Jevrejima...*; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 217, 222-3.

је дало сагласност и оценило да су у складу са законом, достављена и потврђена од Министарства вера 24. августа 1928. године. За њихово рапидно усвајање интервенисао је народни посланик, заступник Народне Радикалне странке у Народној скупштини Жив. И. Мартић? који се 25. августа захваљивао неком Драгом на експресној услузи и препоручивао му Хајима Биваса за предају усвојеног правила. Правила је начинила нова управа ЈВО изабрана 29. јула 1928. године, која је према усвојеном Правилнику могла да остане на дужности до краја децембра 1930. године. Новоизабрана управа, којој је председник био Хаим Бивас, секретар Љуб. М. Маравић, а чланови Управе Јосиф Ј. Рубен и Буки Рубеновић, саставила је буџет прихода и расхода за период од 1. августа 1928. до 31. децембра 1929. године, по којем су приходи износили 21.646,50 динара, који би били прикупљени углавном од пореских обавеза чланова општине, док су расходи требали бити истоветни буџетским приходима. Објава о опорезивању чланова објављена је у синагоги 23. новембра 1928. године, којом приликом нико од чланова није исказао противљење, не сматрајући да су оштећени планираним разрезавањем, односно да су опорезовани више него што њихово имовинско стање дозвољава. Према планираном буџету за 1928-29. годину одобреном на седници општинске управе одржаној 20. новембра 1928. године, приходовало би се 21.646,50 динара. Од церемонија које се продају у синагоги предвиђено је 1.700 динара прихода; од венчања 140; од разних такси 287; од разних поклона 210; од разних казни 425 и од разрезаног пореза на чланове општине 18.884,50 динара. На буџетски утрошак предвиђено је целокупно приходовање, од чега би се за хонорар свештенику за 17 месеци издвојило 8.500 динара; за хонорар секретару за 17 месеци 6.800; за плату служителу за 17 месеци 2.550; за кирију за објект синагоге 1.020; за канцеларијски материјал 284,50; за порез СЈВОЈ 708; за трошкове одржавања синагоге 566; за електрично осветљење синагоге 510 и за неподвижне трошкове 708 динара.

Према планираном разрезавању чланства, трговац М. Адигес месечно би плаћао 131,50 динара, годишње 1.578, односно за 17 месеци 2.235,50 динара. Трговац Мушон А. Адигес плаћао би 66,65 месечно, 800 годишње и 1.133 за 17 месеци; трговац Исак А. Адигес плаћао би 58,30 месечно, 700 годишње и 991,50 за 17 месеци; трговац Јосеф Б. Коен плаћао би 105 месечно, 1.260 годишње и 1.785 за 17 месеци; трговац Бенвениста Ј. Коен плаћао би 54,20 месечно, 650 годишње и 921,50 за 17 месеци; трговац Јаков Ј. Рубен плаћао би 104,50 месечно, 1.250 годишње и 1.776,50 за 17 месеци; трговац Рахамин Јак.

Рубен плаћао би 36,50 месечно, 440 годишње и 620,50 за 17 месеци; трговац Хајим Ј. Бивас плаћао би 81 месечно, 972 годишње и 1.377 за 17 месеци; трговац Ефраим Д. Бивас плаћао би 18,50 месечно, 220 годишње и 324,50 за 17 месеци; бакалин Мушон Д. Елазар плаћао би 73,50 месечно, 880 годишње и 1.249,50 за 17 месеци; бакалин Аврам Мушон Елазар плаћао би 36,50 месечно, 440 годишње и 620,50 за 17 месеци; служитељ Бињамин Нафталин плаћао би 9 динара месечно, 108 годишње и 153 за 17 месеци; келнер Исак Б. Нафталин плаћао би 18,50 месечно, 220 годишње и 314,50 за 17 месеци; терзија Букус Б. Барух плаћао би 90,60 месечно, 1.088 годишње и 1.540 за 17 месеци; бивши трговац Израил М. Елазар плаћао би 9 месечно, 108 годишње и 153 за 17 месеци, колико и трговачки помоћник Ментеш И. Елазар; содација Јосеф Мушон Рубен плаћао би 67,50 месечно, 810 годишње и 1.147,50 за 17 месеци; бакалин Јохан Ј. Рубен плаћао би 13,50 месечно, 162 годишње и 229,50 за 17 месеци; бакалин Буки Јох. Рубен плаћао би 27,50 месечно, 332 годишње и 467,50 за 17 месеци; бакалин Рахамин Јох. Рубен плаћао би 23 месечно, 278 годишње и 391 за 17 месеци; бакалин Рафаило М. Адигес плаћао би 45,60 месечно, 548 годишње и 775 за 17 месеци; ситни трговац Софија Ј. Рубен плаћала би 22,50 месечно, 270 годишње и 382,50 за 17 месеци и ситни трговац Мушон Б. Аврам плаћао би 9 месечно, 108 годишње и 153 за 17 месеци. Такав предлог буџета ЈВО је доставила 16. децембра 1928. године Министарству вера на одобрење.⁵⁹⁹

Оваква буџетска политика и финансијско пословање ЈВО Косовска Митровица није, међутим, наишла на једногласно одобравање и изазвала је отпор доброг дела чланства. Незадовољни висином разреза обратили су се 28. марта 1929. године министру вера са захтевом да усвојени буџет стави ван снаге „јер оvd. Управа која је под председништвом господина Хаима Биваса са још два члана у споразуму иду на штету јеврејског живља“. Жалиоци су сматрали да због каприца управитељи Општине нису

⁵⁹⁹ АЈ, 69-60-94, *Јеврејска црквено-школска општина Бр. 61, 16. децембра 1928. год. Кос. Митровица – Господину Министру Вера Београд*; АЈ, 69-60-94, *Општина Јеврејска црквено школска у Кос. Митровици Области Раике, прерачун (буџет) прихода и расхода општине Јеврејске црквено школске за 1928/29. годину*; АЈ, 69-60-94, *Списак грађана Јевреја, чланова Јеврејске црквено школске општине у Кос. Митровици, на које је извршен разрез порезе за време од 1. 8. 1928. г. до 31. 12. 1929. год – за обдржавање своје вероисповедне општине*; АЈ, 69-60-94, *Народна скупштина, Клуб посланика Народне радикалне странке, Београд, 25. 8. 1928*; АЈ, 69-60-94, *Црквено-школска јеврејска општина у Косовској Митровици, Службено, Косовска Митровица – Министарству вера*; АЈ, 69-60-94, *Савез јеврејских вероисповедних општина Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Бр. 930, 22. августа 1928, Београд – Министарству Вера Београд*; АЈ, 69-60-94, *Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Предмет: Правила Јеврејске цркв-школ. општине у Кос. Митровици одобрење*.

исправно разрезали порез и тврдили да су појединце уценили да плате порез 150% већи од потребног. Примедбе су се тичале случајева засебног опорезивања оца и двојице синова који живе у задрузи и послују у једној радњи, а појединачно су опорезовани. Приговор је дат и на целокупан износ расхода за 17 месеци, износећи мишљење да би било довољно малтене упола предвиђеног износа за трошкове. У допису је још акцентовано да је председавајући Бивас неписмен, те да су прекршена Правила општине која одређују да послове секретара два пута недељно врши члан општине без плаћања, насупрот Бивасовој одлуци да запосли нејеврејина на том положају и то са плаћеном функцијом. На рачун Биваса изнете су оптужбе за ирационално и неекономично пословање, све у циљу финансијског преоптерећења подносиоца жалбе. Министру је предочено да Општина броји 26 чланова, од којих је више од трећине веома сиромашно, да Бивас својом пословном политиком не оставља могућност за опстанак и напредак, те да је у дослуху са њим и општински свештеник који деци никада не држи часове веронауке и злоупотребљава положај бавећи се трговином, којом му се бави и отац. Због трговачких послова одлази на пут који уме да потраје и до три-четири недеље, а свештеничког се положаја примио само зато да би избегао војну обавезу.

Сматрајући Биваса неспособним и уз то неписменим, достојанство им не дозвољава да га држе за председника те су, представљајући апсолутну већину, решили да одаберу неко достојно лице из своје средине које ће успешно одговорити интересима заједнице и с поносом заузимати један тако деликатан положај. Указујући потпуно неповерење у садашњу Управу, незадовољници су од министра захтевали да поништи буџет, одбаци избор и спречи даљи рад Управе. Међу 15 подносиоца захтева наша су се имена трговаца Аврама М. Адигеса, Јосефа Б. Коена, Мушона Аврама, Рафаиља М. Адигеса, Моиса А. Адигеса, Бив. Ј. Коена, Мушона Лазара, Јосефа Адигеса, Аврама Лазара, Изр. Лазара, Исака Адигеса, Бињамина Нафталија, Ефрајима Р. Адигеса, Гравиела Ј. Коена и содације Јосефа М. Рубена. Министарство је у вези са овим предметом кореспондирало са Савезом, који је, уз добијену сагласност Управе ЈВО Косовска Митровица, предложило Министарству слање инспектора министра правде, Славка Хранисављевића који би извршио преглед рада Управе ЈВО Косовска Митровица, а чија би дневница од 200 динара и сви путни трошкови пали на терет касе ЈВО Косовска Митровица, која је захтевала његов инспекцијски рад.

Министар правде је 15. јуна 1929. године наложио Управи ЈВО Косовска Митровица уплату 2.000 динара на име аконтације, како би Хранисављевић могао да крене на пут. Захтевано је да одмах поступи по наложеном, јер због нерешеног спора не може бити одобрен општински буџет. Управа ЈВО Косовска Митровица обратила се 30. јула 1929. године Министарству правде тим поводом, износећи да је Општина нова, иако је незванично постојала и пре 1912. године; да је тек са потврђеним правилима 1928. године почела да се сређује и званично функционише; да броји 23 члана који се опорезују и има 95 мушких и женских чланова са децом, те да се Управа примила дужности без и динара готовине, а да општинском свештенику за више од десет година службе нису на име хонорара дали ни пребијене паре, на које он може да чека и такав терет може да поднесе пошто га у радњи коју има помажу отац и браћа. Још је изнето да Општина није платила кирију за објекат синагоге већ равно осам година, режијске трошкове осветљења за две године и уведену електричну инсталацију синагоге, да је Општина без средстава из којих би могла да плати секретара за више од пола године, да нема одакле да набави писаћи материјал, а оно што је дотле набављено још није исплаћено, те да услед свега изреченог Управа није у стању да за потребе изасланика уплати ни два динара, а камоли одређених 2.000. Зато је молила министра правде да за преглед општинског рада одреди неког од судија косовскомитровачког окружног суда који ће поднети извештај и тиме Општину поштеди тако великог издатка који није могао бити ни предвиђен буџетом. Министар је на крају упозорен да ће Управа бити приморана да обустави рад уколико се не усвоји овај њихов предлог. Министарство правде се зато 12. јула 1929. године обратило Обласном великом жупану у Чачку да нареди Среском поглаварству у Косовској Митровици да изврши увиђај, имајући на уму све оне чињенице за правилно решење спора, те да извештај о целој ствари и образложени предлог решења достави Министарству на коначно решење. У међувремену Аврам Адигес и Јосиф Б. Коен послали су телеграм Министарству финансија у коме се саопштавало: „У јеку свако дневних стечајева буџетом јеврејске црквене школске општине предвиђено је безумно расипање. Молимо смените буџет на потребане расход и недозволите да влада самовоља у земљи закона и правда“, а које је прималац проследио Министарству правде као надлежном за ову представку, пошто је исто и одобрило буџет.⁶⁰⁰

⁶⁰⁰ АЈ, 69-60-94, *Министарству вера Београд*, 28. марта 1929, *Косовска Митровица*; АЈ, 69-60-94,

У природи пословања јеврејских општина било је и одржавање свих неопходних видова комуникације и активности од обостраног значаја са врховним јеврејским органом у земљи – Савезом јеврејских вероисповедних општина Краљевине Југославије, чије су чланице биле. У заступању интереса ЈВО Косовске Митровице пред овим телом, понекад су учешћа узимали и Јевреји нерезидентни у овом граду, али који су са истим били пословно повезани и могуће привремено боравили у њему, те формално можда били учлањени и у овдашњој јеврејској општини. Тако је ЈВО Косовску Митровицу на V редовном конгресу Савеза јеврејских вероисповедних општина одржаном у Јеврејском дому у Београду 2. и 3. априла 1933. године, представљао београдски Јеврејин Аврам Левић. Он је другог дана заседања, узео учешћа у живој дискусији која се развила отварањем 12. тачке дневног реда о питању општег пензионог фонда, размењујући своја становишта са осталим говорницима – др Јосипом Холендером из Београда, дир. Иваном Коном и др Штокхамером из Нове Градишке.⁶⁰¹

Јеврејској вероисповедној општини Косовска Митровица припадали су и они Јевреји настањени у суседном Звечану, али у њу засигурно нису били учлањени беломигранти јеврејског порекла који су нов завичај пронашли на северу Космета. У многобројној руској колонији у граду и суседном Звечану живели су и радили и беломигранти који су могуће били јеврејског порекла, судећи по њиховим презименима. То су били Вјачеслав Франк, Владимир Лихтманович, Венијамин Рупцов и Лука Соломка, грађевинац у Звечану.⁶⁰² Јеврејског порекла је могуће био и извесни Београђанин Урсати, који је представљао тамошњу руску колонију на црквеном помену Г. С. Шчербини (1868-1903) одржаном у Косовској Митровици поводом 25-огодишњице његовог трагичног страдања, који се приликом свечаног отварања новоподигнутог споменика Шчербини у

Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Предмет: Црквено-школска јеврејска општина у Кос. Митровици, спор; АЈ, 69-60-94, Државни телеграм. Среском поглавару Кос. Митровица – Начелник министарства правде Јањић, с.р, 3. јула 1929. год. Београд; АЈ, 69-60-94, Јеврејска црквено-школска општина, Бр. 106, 30. јула 1929. год. Кос. Митровица – Господину Министру Правде (Верско одељење) Београд; АЈ, 69-60-94, Телеграм, Среском поглаварству, 342 Београд; АЈ, 69-60-94, Министарство правде, В. Бр. 14875, 12. 8. 1929, Београд – Обл. Вел. Жупану Чачак; АЈ, 69-60-94, Телеграм, Минс. финс. одељење самоуправних буџета Бгрд, К. Митровице 228-48-4.

⁶⁰¹ Гласник Савеза јеврејских вероисповедних општина, Београд, бр. 2, 1. јули 1933, стр. 143, 152.

⁶⁰² Д. Фртунић, *Шехер-Митровица под Звечаном*, Београд 2010, 86-7; М. М. Damjanović, *Relations...*

граду, захвалио грађанству и официцирима на предузетим мерама за његово обелодањивање.⁶⁰³

У питомом крајолику под средњовековном звечанском тврђавом, у центру варошице Звечан живела је и једина сефардска породица у овом насељу – Рубенови. Јоханан (Јосифа) Рубен (1880-1942) и Мирјам (Захарија) Рубен (1906-1942) имали су три кћери, које су све настрадале у логору Бањица 1942. године. Најстарија је била Регина (Бухор) Рубен (1929-1942), а после ње су рођене Вида (Бухор) Рубен (1931-1942) и Флора (Бухор) Рубен (1934-1942).⁶⁰⁴ Према једном, не баш поузданом извору, и у селу Жаже код Звечана, живела је велика група Јевреја, претежно Ашкеназа. То су били: Центила (Садо) Песах (1888-1942), убијена у Јасеновцу; ? ћерка Арнолда Кафа (1905-1941), убијена у Брчку; Штефанија Зентаји, убијена 1944. у Аушвицу; Елза Кениг, убијена 1945. у логору; Мирјам Самаковлија (1914-1942), убијена у Ђакову; Моника (Боре) Леви (1903-1941), убијена у Брчку; ? син Вилима Брајдића (1939-1941), убијен у Јасеновцу; ? син Емила Ношица, убијен 1941. у Брчку; Арнолд Каф (1900-1941), убијен у Брчку; Шамуел Розенштак (1874-1944), убијен у Аушвицу; Рика Хофман, убијена 1941. у логору; Љубица (Лавослав) Грун, убијена 1945. у логору; Јакоб Штлер (1884-1944), убијен у Аушвицу; ? Ценфнер, убијена 1941. у Брчку; Мира (Оскар) Розенберг, убијена 1944. у немачком логору.⁶⁰⁵ Ако бисмо поклонили поверење овом необичном податку о толико бројном присуству Јевреја у једном безначајном сеоском месту на Космету, онда објашњење за то можемо једино тражити у могућности да су у питању била лица из других делова земље, која су по Априлском рату 1941. године нашла привремено склониште у овом селу, те да им је оно регистровано као последње место боравка пре трагичног страдања.

Како генералним арондационим планом Савеза ЈВОЈ општина Клина није обухваћена, непознато је којој вероисповедној општини на Космету су могли припадати јеврејски становници овог места. Одлучили смо се за косовскомитровачку општину којој је припадала већина Клини суседних општина и највећи број места северног дела Космета, док су Приштини припадали јужнији и западнији делови Космета. С тим у вези

⁶⁰³ Вој. Баљозовић, У знак захвалности једном великом пријатељу. Свечано откривање споменика Шербини у Косовској Митровици. Помен у Београду, *Правда*, Београд, бр. 86, 29. март 1928, стр. 4.

⁶⁰⁴ Н. Антонијевић, *Холокауст...*; М. М. Дамјановић, *Холокауст...*; Интервју аутора са Маријом Несторовић из Косовске Митровице, Србија.

⁶⁰⁵ Н. Антонијевић, *Холокауст...*

навешћемо као члана ЈВО Косовска Митровица и Мавра (Густава) Дојча, рођеног 1882. године, предратног житеља Клине који је насилно настрадао од усташа 1941. у логору Јасеновац.⁶⁰⁶ Вероватно се ради о осијечком трговцу, који је двапут одлазио 1926. године у Београд, јануара и маја месеца, одседајући у престоничким хотелима Ексцелзиор и Палас.⁶⁰⁷ Постоји податак да је и у Истоку, у селу Добруши, живела Франциска (Соломон) Готфрид (1926-1942), убијена у немачком логору.⁶⁰⁸

Сл. 1 – Две генерације косовскомитровачких Јевреја. С лева на десно: отац, *хахам* Јаков Рубен и син Јосиф Рубеновић (Ž. Lebl, *O Jevrejima...*; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 26)

Сл. 2 – Косовскомитровачки Јеврејин Моша Лазар (17), ухапшен као комуниста 1941. године и стрељан у косовскомитровачком затвору 1942. године (Ž. Lebl, *O Jevrejima...*)

⁶⁰⁶ Б. Ђокић, *Косово и Метохија и Јасеновац: пострадање птице коса у јасеновом дрвећу*, Топола – часопис ЈУ Спомен-подручја Доња Градина, 1 (2015), 114-131; М. М. Дамјановић, *Холокауст...*

⁶⁰⁷ Кретање путника. У Београд су допутовали, *Време*, Београд, бр. 1497, 18. фебруар 1926, стр. 6; Кретање путника. У Београд су допутовали, *Време*, Београд, бр. 1584, 18. маја 1926, стр. 6.

⁶⁰⁸ Н. Антонијевић, *Холокауст...*

Сл. 3 – Породица Ашер из Косовске Митровице (*Архива Флоре Ашер из Нахарије, Израел*)

Сл. 4 – Венчање Сол и Рахамима Рубена из Косовске Митровице. Обоје су настрадали током холокауста заједно са њиховом једногодишњом ћерком Буном (<http://kosovoholocaust.org/Dijamanti%20Album/dijamantiphotoalbum.html> (Приступљено сајту 4. 1. 2021))

Сл. 5 – Давид Елазар из Косовске Митровице (*Архива Викторије Липс из Сиднеја, Аустралија*)

9 . КОСМЕТСКИ ЈЕВРЕЈИ У ДРЖАВНИМ ИНСТИТУЦИЈАМА

Загребачки привредник јеврејских корена Едо Марковић (1885-1939) сматрао је да би један од корака за дубљу политичку, друштвену, економску и културну консолидацију јужних крајева земље био стварање култа Југа код јужнословенских народа, чиме би се све најздравије народне снаге упрегле у процес његове потпуне интеграције у заједничку народну заједницу. На једном састанку водећих личности привредног сектора државе одржаном у Скопљу 1924. године, поручивао је с тим у вези: „Сматрам, да и Јужна Србија треба да нађе таковога свог репрезентанта у нашем друштву и у нашим срцима. Уз >>Јадранску стражу<< треба да организујемо и нашу >>Јужну Звијезду<<, да пропагира наш Југ и привуче читаво наше друштво на сарадњу око стварања предуслова за прогрес Јужне Србије у свим гранама људске дјелатности, па и привреде. Организације >>Јужне Звијезде<< треба да се етаблирају на свим нашим факултетима и свим стручним школама, да прве и најбоље синове народа одушеве за апостолат у Јужној Србији. Јер Јужној Србији треба да дамо прве и најбоље наше људе, да створе апарат, који ће топлим срцем прионути уз земљу и народ, у којем је преузео дужност вршења народне мисије. Тамо треба да агитацијом наврнемо највјештије наше лијечнике, најсавјесније суце, најпромишљеније управнике, најчеститије адвокате, најисправније царинике, најодушевљеније учитеље, укратко цвијет наше интелигенције. Са мало воље за смишљен рад могли бисмо у Јужну Србију пласирати и добар привредни материјал занатски, индустријски и трговачки из напреднијих сјеверних и западних крајева. Па и за исту колонизацију, нарочито за пласирање узорних господара, приватна би иницијатива могла учинити више, но што је држава кадра. Но за покретање таквога рада потребан је управо култ Јужне Србије. Он би могао да створи потребан идеализам, који би спремио на Југ здраву и солидну интелигенцију нашу, да пред народом Јужне Србије представља државу. Радећи у корист своје околине, вршећи своју дужност, та би интелигенција приљубила уза се масе Јужне Србије, да и душама освоји овај бисер наше државе. – Сва настојања наших непријатеља извана, да створе отровну атмосферу у Јужној Србији, одбила би се онда не само на нашој снази него и на нашем духу. Тада би Јужна Србија постала сасвим наша. А тада би и

настао час, да се богатство Јужне Србије у пуном миру и безбједности искористи у големом обиму и широким границама њезиних, готово неисцрпних, природних ресурса у корист њезину и народне цјелине“.⁶⁰⁹

Руководећи се донекле оваквим начелима и државном политиком јачања пасивних, неразвијених и недавним ратовима и дојучерашњом рђавом османском управом опустошених територија, југословенске власти су континуирано улагале људске и материјалне ресурсе у ова подручја, чинећи да се из дана у дана осети приметан прогрес у општем материјалном и духовном стању датих крајева. Јужни делови земље уз то су доносили појачану бригу за националну будућност и целовитост државе, угрожену насељеношћу великог броја исламског становништва, претежно непријатељски настројеног према словенској држави, учесталим терористичким активностима качачких и комитских бандита и подршком коју су им пружале суседна бугарска и албанска матица. Такво стање на Југу захтевало је појачан, хитан и енергичан одговор државе којим би се постепено ублажавале разлике између неразвијеног и небезбедног Југа и напреднијег и сигурнијег Севера земље. Резултати нису могли бити сјајни јер је, с једне стране, држава морала истовремено водити политичке, економске, војне и културне битке на више фронта, и с друге стране, због баласта који су јој висили о врат, а на које се није могло утицати. Неочекивани и непредвидиви ударци оличени у бројним и разноврсним унутрашњим кризама и изненађујућим спољним реметиоцима, успоравали су развој Југа и поништавали учинковитост предузетих мера, уносећи додатно неспокојство у носиоце политичких функција за ресорна подручја. Овим процесима треба објаснити и премијерно ступање на косовскометохијску историјску позорницу првих Ашкеназа, које је брига државе за унапређење нових делова земље довела у ове крајеве. Међуратно раздобље памти више десетина ашкенаских делатника који су део свог живота и професионалног рада провели на Космету, доприносећи његовим житељима, функционалнијем поретку, економској стабилизацији и сл.

⁶⁰⁹ E. Marković, *Sa našega Juga. Dojmovi s privredne ekskurzije po Južnoj Srbiji*, Zagreb 1924, 36-7.

9.1. ВОЈСКА, ЖАНДАРМЕРИЈА И ПОЛИЦИЈСКЕ СНАГЕ

Војска је била институција у којој су се сусретали и прожимали сви етнички и верски елементи југословенског друштва, проистекли из различитих географских средина које су утиснуле јединствен печат на менталитет, веровања, језик, друштвене односе, обичаје и друге облике социјалног исказа њених житеља. Војска је поред тога њеним припадницима пружала теренску мобилност, упознавање и боравак на новим географским подручјима. Путем одслужења редовног војног рока и приликом мобилизација завођених због ратног стања, током ванредних позива на војне вежбе резервних официра или неким другим поводима, југословенски Јевреји из различитих крајева земље, доспевали су и на територију Косова и Метохије. У почетним годинама постојања југословенске државе примећен је отпор јеврејског становништва Јужне Србије одласку у војску, вероватно мотивисан економским разлозима и пословним губицима које би трпело одсуство с радног места. Команда Треће армијске области приметила је маја 1920. године да је велики број имућних Јевреја војним властима достављао уверења о грчком или шпанском поданству, желећи да избегне позив на двомесечну вежбу. Команда је установила да су сви рођени Скопљанци, те да никад нису живели у поменутих земљама, нити су тамо регулисали војне обавезе. Истих година војска је у овој области оскудевала са подмиривањем верских службеника за потребе војних кадроваца и обвезника. Априла 1920. године ђенерал Милош Васић (1859-1935) упозорио је да је велики број војника римокатоличке и протестантске вероисповести, услед недостатка свештенства, ускраћен било каквог религиозно-моралног васпитања. За све гарнизоне у Трећој армијској области тада је укупно било потребно 12 православних, 10 римокатоличких, седморица исламских и по четири протестантска и јеврејска свештеника. Због немогућности налазка идеалног решења, Министарство војно је септембра месеца наложило да се за прво време поставе стални свештеници само при дивизијским командама, док у гарнизонима где нема сталне потребе за присуством војних свештеника одређених вероисповести верска служба треба да се наплаћује, односно да се по потреби ангажују хонорарни свештеници.⁶¹⁰

⁶¹⁰ Д. Тасић, *Пам...*, 77, 417-8, 423, 429.

Војска је била државно тело кроз коју је прошло највише југословенских држављана и у којој је, од свих националних установа на Космету, било заступљено највише Јевреја. Поред самих Јевреја који су стално резидирали на Космету и одслужили војни рок, у војсци Краљевине Југославије на територији Космета војни рок је одслужило и прегршт југословенских Јевреја који су живели ван простора ове регије. Као ђак на одслужење ђачког рока у Приштину је доспео 15. октобра 1934. године у чету прикомандованих војника 31. пешадијског пука Суботичанин, Андраш – Андрија Гамс (1911-1997), где је 1. новембра положио усмену заклетву. Андраш Гамс је рођен 6. јануара 1911. године у Суботици од оца Александра и мајке Јулиане, где је завршио гимназију и Правни факултет. Поред српског, служио се и немачким, француским и мађарским језиком. Пре ступања у војну службу био је адвокатски приправник, најпре у родном граду, у улици Књаза Михаила бр. 22, а потом у Београду у улици Узун Мирковој бр. 8/II. Завршио је школу за резервне интендантске официре и војне чиновнике у Сарајеву, коју је похађао од 10. јануара до 13. јула 1935. године, а 15. јула положио испит за резервног интендантског официра. У чин каплара унапређен је 15. априла 1935. године, у чин поднаредника 15. јула, а у чин наредника 1. маја 1936. године. Пре производства за резервног официра издржао је двомесечну вежбу од 1. јула до 31. августа 1936. године у Штабу Брегалничке дивизијске области у Штипу, да би Указом од 1. децембра 1937. године био произведен у чин резервног интендантског потпоручника. Писмену заклетву предао је команданту места у Суботици 18. јануара 1938. године. На војној вежби, на дужности благајника, био је у 95. воз. батаљону од 12. новембра 1940. до 2. јануара 1941. године и том приликом постигао добар успех. У Београду је живео током 1937, 1939. и 1941. године.⁶¹¹ У Априлском рату 1941. године биће заробљен и одведен у логор.⁶¹²

Током 1936-37. године на Космету је, у Подујеву при војној служби деловао и Бањалучанин Самуел И. Алтарац (1908-1941/5) који је као резервни ветеринарски потпоручник при Команди Приштинског војног округа 11. марта 1937. године у Подујеву

⁶¹¹ К. Видаковић Петров, Д. Крсмановић, В. Радовановић, *н. д.*, последња страна корица публикације; Војни Архив (у даљем тексту ВА), Фонд Досијеа персоналних података Војске Краљевине Југославије (у даљем тексту ДППВКЈ), *Андраш Гамс*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Андрија Гамс*.

⁶¹² АЈ, Фонд Министарства правде КЈ – Поверљива архива 1942, 63-2-К-58, *Списак адвоката са седиштем у Београду, који се, према обавештењима Адвокатске коморе налазе у заробљеништву*. О боравку Гамса у заробљеничким логорима у Немачкој погледати у: J. Presburger, *Oficiri Jevreji u zarobljeničkim logorima u Nemačkoj*, у: A. Gams (ur), *Zbornik 3. Studije i građa o učešću Jevreja u Narodnooslobodilačkom ratu*, Beograd 1975, 225-75.

положио заклетву, која му је 23. марта потврђена од претпостављених у Приштини. На одслужење ђачког рока ступио је 15. октобра 1934. године у артиљеријски пук IV армијске области, где је 28. новембра 1934. године положио усмену заклетву. Наредбом команданта 2. дивизиона артиљеријског пука IV армијске области од 15. или 18. априла 1935. године унапређен је у чин каплара. Потом је 13. јула 1935. године положио испит за резервног ветеринарског потпоручника у Ветеринарском одељењу Министарства војске и морнарице, да би наредбом команданта Босанске дивизијске области од 15. јула 1935. године био унапређен у поднаредника. Наредно унапређење Алтарца у чин наредника збило се наредбом од 1. маја 1936. године. Двомесечну вежбу пре производства у резервног официра издржао је од 15. јуна до 15. августа 1936. године у 28. артиљеријском пуку, да би Указом од 11. децембра 1936. године био произведен за резервног ветеринарског потпоручника. Војну легитимацију издао му је Бањалучки војни округ 13. марта 1937. године. Ветеринар 28. артиљеријског пука, ветеринарски капетан II класе, др Милан С. Ацковић 15. августа 1926. године у Приштини оценио је Алтарца као личност постојаног карактера, који у случају опасности добро влада собом, те да је предузимљив, живахан, дружељубив, искрен и без мана и порока. Оцењен је здравим и способним за службу у рату и миру, а за службу је изрекао да је врши са вољом и разумевањем, из сопствених побуда, тако да је постигао врло добре резултате, те је користан за службу коју врши. По његовом суду Алтарца је био примерног владања и понашања у служби и ван ње, према старијима се односио учтиво и пажљиво, а према млађима био строг и правичан. Пазио је на своје достојанство, био врло добар економ у односу на војно-државну имовину, а према личној се односио умерено штедљиво. Марљиво је радио на свом општем и стручном усавршавању, стално читајући и пратећи најновију стручну ветеринарску литературу. Како поред свега тога није био кажњаван, није боловао нити одсуствовао, оцењивач је изнео мишљење да Алтарца заслужује садашњи положај, али и виши чин.⁶¹³

⁶¹³ К. Видаковић Петров, Д. Крسمановић, В. Радовановић, *н. д.*, XII; ВА, ДППВКЈ, *Самуел Алтарца*. Осим усмене, Алтарца је својеручно саставио и потписао заклетву која је гласила: „Ја, Самуел И. Алтарца, заклицем се свемогућим Богом, да ћу Врховном Заповеднику све војне силе, Краљу Југославије Петру Другом, свагда и у свим приликама, бити веран, свом душом одан и послушан; да ћу се за Краља и Отаџбину јуначки борити; да Војничку Заклетву нигде и никад нећу изневерити и да ћу заповести свих претпостављених ми старешина слушати и верно извршавати. Тако ми Бог помогао“.

Самуел Алтарац је рођен у Бањој Луци 11. новембра 1908. године од оца Исидора и мајке Ленке Нахмијас. Осим Самуела, супружници Исидор и Ленка у браку су стекли и синове Мику и Јозефа, као и кћери Флору и Ернестину. У родном граду завршио је 1919. године 1. мушку народну основну школу, а бањалучку гимназију је похађао од школске 1919/20. до 1926/7. године. Испит зрелости је полагао у периоду од 14. до 26. јуна 1927. године и био ослобођен усменог дела испита. Испитни одбор му је признао зрелост и квалификованост за универзитетске и друге науке. По завршеној гимназији, уписао је Ветеринарски факултет у Загребу, на ком је дипломирао 7. децембра 1934. године и стекао звање ветеринара овлашћеног за вршење ветеринарске праксе. Након завршених студија, једно време радио је као приватни ветеринар, да би потом одслужио војни рок, и од 25. маја 1936. године радио као ветеринарски приправник у Среском начелству у Подујеву, а 1937. године био премештен у Среско начелство у Котор Вароши. На радном месту је оцењен као врло добар, марљив и поуздан. У животу се служио поред српског и француским, немачким и шпанским језиком.⁶¹⁴

На Космету је, у Призрену, једно време био стациониран и неки млади поручник Цимерман, где је живео са супругом, која је током врелих летњих дана уобичавала да се купањем у студеном Дриму расхлади. Друштво би јој правиле другарице Зана и Борка Ђурђевић, које би, невеште пливању, седеле на обали. Једном приликом, Зана је ушла у реку верујући да дубина воде расте постепено, изненада упавши у дубину од преко три метра и почевши да се дави. На њено запомагање у помоћ јој је притекла старија сестра Борка, коју је вода такође повукла у дубину. Цимерманову је, иако одличну пливачицу, ухватила паника па је дозивала купаче са обале у помоћ. Но, апелу се нико није одазвао. Срећна околност је била да су истог дана на Дриму вршене војне вежбе Тридесетог пешадијског пука, где је међу војницима био поручник Душан Вукићевић, удаљен око 150 метара од дављеница. Натчовечанским пожртвовањем успео је да спасе обе сестре и у

⁶¹⁴ АРСБЛ, 12, 2, ред. бр. 2/234; 9, VI – досијеи; 111, КРШ, бр. 237/1945; АЈ 66, 661, 1122; ВА, ДППВКЈ, *Самуел Алтарац*; Ј. Danon, V. M. Stošić, *Мемоари...*, 147, 149; Ј. Danon, V. M. Stošić, *Хроника...*, 162. На почетку успостављања усташких власти у његовом завичају, Наредбом Усташког стојера и Повјереништва за бившу Врбаску бановину бр. I-1335 од 20. маја 1941. године, ветеринар Самуел Алтарац је стављен на расположење. У послератној пријави Лишење живота или нестала особа, коју је 17. септембра 1945. године у Белој Паланци поднела мр фармације Ернестина Мандл, рођ. Алтарац, наводи се да је Самуел као партизански борац убијен од усташа 1941. године у Јасеновцу. О времену његове смрти могу се пронаћи и друкчији подаци који помињу 1945. годину. Види: <http://jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7618> (приступљено 30. 4. 2019).

онесвешћеном стању изнесе на обалу. У међувремену, услед великог шока, Цимерманова је изгубила свест и потонула у реку, па је и њу, храбри и хумани спасилац отргао из руку сигурне смрти.⁶¹⁵

У 24. пешадијском пуку у Косовској Митровици на служби је био и неки потпуковник Мирко И. Рајх, који је, уз вишечлану групу пуковника позван решењем Министра војске и морнарице од 25. јуна 1930. године на слушање вишег курса редовног течаја за пешадијске официре, планираног да се одржи од 5. јула до 31. августа у Калиновику. Полазницима курса заповеђено је да поведу собом службене коње и сеиза, понесу постељину, хигијенски прибор, апарате за осветљење и друге предмете које сматрају да би им били од потребе.⁶¹⁶ Рајх је био аустроугарски пешадијски капетан, који је на предлог југословенских војних власти примљен у југословенску пешадију у чину капетана I класе решењем од 1. априла 1919. године.⁶¹⁷ Наредбом команданта IV армијске области од 5. јула 1920. године, по потреби службе, дотадашњи командир чете у 37. пешадијском пуку, Рајх је одређен за командира 4. чете 3. батаљона 4. пешадијског пука.⁶¹⁸ Недуго касније, наредбом команданта Шумадијске дивизијске области од 29. децембра 1920. године по потреби службе Рајх је одређен за командира 1. чете 3. батаљона 4. пешадијског пука „Стеван Немања“.⁶¹⁹ Средином 1933. године пуковник Рајх се налази на месту заступника команданта 49. пешадијског пука у Струмици, где је у касарни одржао говор након заклетве нових регрута, истакавши значај и величину овог свечаног тренутка.⁶²⁰ Одатле је Указом Њ. В. Краља премештен за команданта 28. пешадијског пука у Велесу, па му је 25. јула 1933. године приређен свечан испраћај, након годину дана службе у овом месту, где је стекао неподељене симпатије.⁶²¹ Пешадијски пуковник Рајх је решењем краљевских намесника од 6. септембра 1936. године одликован Орденом

⁶¹⁵ Са ретком пожртвованошћу млади поручник спасао три даме сигурне смрти. Иако је и сам био у опасности, *Политика*, Београд, 4. август 1935, стр. 11.

⁶¹⁶ Архива аутора, *Министарство војске и морнарице, Краљевина Југославија, Пешадијска инспекција, Пов. П. И. Бр. 2365 – Команданту 24. пешадијског пука, 26. јуна 1930. године Београд.*

⁶¹⁷ *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 10, 14. априла 1919, стр. 203-204.

⁶¹⁸ *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 32, 31. јула 1920, стр. 1427-1428.

⁶¹⁹ *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 4, 5. фебруара 1921, стр. 209-210.

⁶²⁰ Заклетва регрута у Струмици, *Правда*, Београд, бр. 10.278, 18. јун 1933, стр. 12.

⁶²¹ Срдачан испраћај пуковника г. Рајха из Струмице, *Правда*, Београд, бр. 10.319, 29. јул 1933, стр. 10.

Југословенске Круне трећег реда.⁶²² Тада се налазио на дужности команданта 46. пешадијског пука који је гарнизирао у Битољу, где је 19. новембра, на дан ослобођења града, учествовао у прослави пуковске славе, одржавши војницима пригодан говор у касарнском кругу, након резања колача.⁶²³ Током 1939. године Рајх затичемо на положају команданта места Петровград, па је с обзиром на друштвени углед који је имала дата позиција, често позиван и учествовао у најзначајнијим градским свечаностима. Тако је фебруара присуствовао освећењу камена темеља нове зграде Берзе у Петровграду.⁶²⁴ Током боравка у овом банатском граду, Рајх је на годишњој скупштини одржаној почетком 1939. године био изабран за члана нове Управе Соколског друштва „Матица“ које је бројало око 800 чланова⁶²⁵, а почетком фебруара на годишњој скупштини Среског одбора Друштва Црвеног крста у Петровграду, за члана његовог Управног одбора.⁶²⁶ Крајем 1939. године Рајх је унапређен у чин бригадног ђенерала решењем краљевских намесника⁶²⁷, да би решењем истих доносиоца из јуна 1940. године био одликован Споменицом на борбу за ослобођење северних крајева Југославије 1918-1919.⁶²⁸

На подручју Космета војску су служили и јеврејски ветеринари, распоређени у одговарајуће јединице. По потреби службе, за управника сталне марвене војне болнице Косовске дивизијске области постављен је ветеринарски капетан II класе Макс М. Маркштајн априла 1921. године, који је и дотле био на служби у истој болници.⁶²⁹ Са места ветеринара сталне војне марвене болнице Косовске дивизијске области, наредбом министра војног и морнарице од 26. октобра 1921. године, а по личној молби, ветеринарски капетан I класе, Маркштајн, одређен је за ветеринара 3. пука тешке

⁶²² *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 33, 6. септембар 1936, стр. 1829-1834; *Време*, Београд, бр. 5261, 7. септембар 1936, стр. 8.

⁶²³ Слава 46. пешадијског пука, *Време*, Београд, бр. 5335, 20. новембар 1936, стр. 4.

⁶²⁴ А, У Петровграду је освећен камен-темељац зграде Берзе рада, *Правда*, Београд, бр. 12300, 7. фебруар 1939, стр. 6.

⁶²⁵ С. А, Соколско друштво „Матица“ у Петровграду располаже имовином од близу два милиона динара, *Правда*, Београд, бр. 12295, 2. фебруар 1939, стр. 11.

⁶²⁶ Нова управа Среског одбора црвеног крста у Петровграду, *Правда*, Београд, бр. 12302, 9. фебруар 1939, стр. 13.

⁶²⁷ *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 44, 1. децембар 1939, стр. 2473-2474.

⁶²⁸ *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 24, 28. јуна 1940, стр. 1611-1612.

⁶²⁹ *Службени војни лист – орган и издање Министарства војног и морнарице*, Београд, бр. 15, 28. априла 1921, стр. 1013-1014.

артиљерије.⁶³⁰ Дотадашњи ветеринар 3. пука тешке артиљерије, није се дуго задржао са службом на Космету, пошто је по потреби службе маја 1922. године одређен за управника сталне војне марвене болнице Тимочке дивизијске области, сада већ у чину ветеринарског капетана I класе.⁶³¹

Маркштајн је учествовао у Првом светском рату, а са позиције контрактуалног нижег ветеринара III класе, марта 1915. године, на предлог војног министра преведен је у активну службу са звањем нижег ветеринара III класе.⁶³² Доспео је и на Солунски фронт, док су му супруга Антонина и деца, остале у окупираној Приштини одакле су му писала и молила за хитне новчане дознаке.⁶³³ Пре премештаја на Косово, Маркштајн је наредбом војних власти од 3. јуна 1920. године по потреби службе био одређен за ветеринара 1. коњичког пука „Обилић“, да би месец дана касније, наредбом команданта III армијске области од 18. јула, по потреби службе одређен на службу у сталну марвену болницу Моравске дивизијске области.⁶³⁴ На предлог министра пољопривреде Светозара Станковића (1882-1947), потписан је указ маја 1927. године којим је Маркштајн постављен за среског ветеринара у Горњем Милановцу.⁶³⁵ Резервни ветеринарски мајор Маркштајн је преминуо 3. марта 1934. године у Београду, у 60-ој години живота и сахрањен на тамошњем гробљу.⁶³⁶ Са супругом Антонином имао је двојицу синова – Лудвика, рођеног 3. јануара 1904. године у Лешајеку, у Малој Пољској, студента технике у Београду и Михајла, рођеног 12. марта 1912. године у пољском Јарославу, који је најпре живео у Горњем Милановцу, да би се 13. октобра 1934. године пријавио градским властима Београда.⁶³⁷

⁶³⁰ *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 45, 3. новембра 1921, стр. 2337-2338.

⁶³¹ *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 20, 19. маја 1922, стр. 897-8.

⁶³² *Службени војни лист – орган и издање Војног министарства*, Ниш, бр. 9, 10. априла 1915, стр. 161-162.

⁶³³ Nestali i korespondencija., *Beogradske novine*, Beograd, br. 311, 22. decembra 1916, str. 6.

⁶³⁴ *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 26, 30. јуна 1920, стр. 1081-1082; *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 32, 31. јула 1920, стр. 1425-1426.

⁶³⁵ Дневне вести, *Правда*, Београд, бр. 140, 26. маја 1927, стр. 8.

⁶³⁶ Читуља, *Правда*, Београд, бр. 10.536, 7. март 1934, стр. 17; *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 13, 7. априла 1934, стр. 499; Личне и породичне вести, *Политика*, Београд, 5. март 1934, стр. 13.

⁶³⁷ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Лудвик Маркштајн*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Михајло Маркштајн*.

Пред нацистички напад на Југославију војне власти Краљевине извршиле су мобилизацију, којом је велики број јеврејских мушкараца са Космета завршио на фронту и дочекао рат у борбеним редовима. У војсци није чињена дискриминација према Јеврејима, иако су постојале инструкције и мере предвиђене за опасне и непријатељске мањине (Немци, Мађари, Арнаути) у које нису спадала деца Израела. У предвечерје рата на војним вежбама на Космету учествовао је и Еуген Вербер (1923-1995) одакле је 21. марта 1941. године писао извесној Београђанки Види Николајевић.⁶³⁸ Почетком марта 1941. године у југословенску војску био је мобилисан и винковачки Јевреј Александар – Шандор Каделбург (1908-1972). Распоређен је у Ђаковичку дивизију и по слому југословенске војске у краткотрајном Априлском рату био заробљен од Италијана.⁶³⁹ Пред рат је у хируршку екипу Зетске дивизије лоциране према Албанији био мобилисан и лекар Исидор Папо (1913-1996) из Љубушког.⁶⁴⁰

Априлски рат означио је увод у крах југословенске државне творевине. Напад Сила Осовине на Југославију затекао је многе југословенске војнике јеврејског порекла на територији Космета. Судбоносне априлске дане 1941. године на Косову је у униформи и стању борбене готовости и одбрамбеног расположења проводио осијечки покатоличени Јевреј Зденко Кајзер (1914-1941) који се маја месеца вратио у своје боравишно место.⁶⁴¹ И

⁶³⁸ Архива аутора, *Разгледница Грачанице, Приштина – Београд, Еуген Вербер – Види Николајевић*. У допису пише: „Са војне вежбе „негде на Косову“ радо Те се сећа и заједно са Бором и свима осталим Твојима много поздравља Еуген“.

⁶³⁹ Т. Šalić, *Židovi u Vinkovcima i okolici*, *Osijek* 2002, 152-4, 379, 392-3, 439, 446-7. Александар Каделбург родио се у месту Орошхаза у Мађарској 17. октобра 1908. године од оца Тобије и мајке Јолан Ернст. Исте године породица се преселила у Винковце. По професији је био трговачки путник. Током 1940. године био је члан управе ногометног клуба „Цибалија“. Био је ожењен Словакињом која је примила јудаизам, Јулијаном – Јулкицом Циганек, рођеном 20. априла 1913. године, а преминулом у Винковцима 1. фебруара 1984. године. Имали су троје деце, најстарију ћерку Тамару – Тајку рођену 21. марта 1941. године, преминулу 19. маја 2001. године у Винковцима, млађу ћерку Вишњу (1946-1946) и најмлађег сина Ранка, рођеног 23. марта 1948. године. У периоду између јуна 1941. и 28. јануара 1942. године Шандор се покрстио. Александар је са супругом и ћерком Тамаром преживео холокауст. Након заробљавања у рату Италијани су га преко драчке луке са осталим заробљеницима отпремили бродом на Сардинију, где су радили у руднику угља. По паду Италије логор са заробљеницима су преузели Немци, а убрзо их ослободили Американци, па се Шандор августа 1945. године вратио у Винковце где је купио кућу која је била од великог значаја за локалну јеврејску заједницу у којој је живео са супругом и децом. У Винковцима је као трговачки стручњак био први директор трговачког предузећа „Гранат“. Умро је у Београду 14. јануара 1972. године.

⁶⁴⁰ V. Jokanović, M. Novaković, M. Đuknić, D. Milić, B. Popović, *Isidor Papo. Život i delo*, Beograd 2012, 18.

⁶⁴¹ Z. Živaković – Kerže, *Židovi u Osijeku (1918.-1941.) (Prilozi za proučavanje povijesti grada Osijeka)*, *Osijek* 2005, 186-7. Пијаниста и правник Зденко Кајзер родио се у Дарувару 19. априла или маја 1914. године од оца Јулија Кајзера (1884-1941) и мајке Хенриете Енгелсрат. У Осijekу је завршио класичну гимназију а у Загребу је студирао право на Правном факултету. На Музичкој академији дипломирао је школске 1935/36. године у класи проф. Светислава Станчића. Затим је две године био на усавршавању у Паризу започевши

Скопљанац др Хаим Нисим Абраванел распоређен је тих судбоносних дана по Југославију на Космет.⁶⁴² У Пећи је пред почетак рата био распорођен резервни официр, Београђанин Золтан Биро (1912-1998) коме је успело да избегне немачко заробљавање.⁶⁴³ Сарајлија Нафтали – Буки Атијас као војник-резервиста пред Априлски рат доспео је у околину Приштине, одакле су официри и војници након сазнања о расулу југословенске војске побегли, што је без оклевања учинио и он, вративши се наредних дана у свој град на Миљацки.⁶⁴⁴

На подручју Косовске Митровице боравили су током међуратног периода и јеврејски држављани Југославије са подручја изван Космета, током служења војног рока или су се ту затекли током трајања Априлског рата 1941. године. У 24. пешадијском пуку Ибарске дивизије, чије је седиште било у Косовској Митровици били су размештени и резервисти југословенске војске из Новог Пазара, међу којима је било и тамошњих Мојсијеваца.⁶⁴⁵ У овом рату заробљен је у граду на Ибру резервни официр инжењерске струке, композитор Рафаило Блам (1910-1991) и одведен у логор Либек.⁶⁴⁶ Осим њега, у овом граду заробљен је 17. априла 1941. године и Сарајлија Бернат Јакоба Баш (Бернард Дов Баш, рођ. 11. фебруара 1915. године, преминуо 2009. године), војник санитарне јединице, кога су Немци одвели у заробљенички сталаг Х В, где је провео рат.⁶⁴⁷ Још један јеврејски ратник заробљен код Косовске Митровице 17. априла 1941. године био је

обећавајућу концертну каријеру пијанисте. Због прелома леве руке са трајним последицама задобијеним при паду са коња током одслужења војног рока био је принуђен да прекине музичку каријеру. Пред сам Априлски рат запослио се као правник у смедеревској фабрици вагона, да би по избијању рата био позван у војску и упућен на Косово. По повратку у Осиек радио је у очевој адвокатској канцеларији. Иако се септембра 1940. године покрстио усташе су га 31. јула 1941. године ухапсиле и одвеле у логор у Госпићу, а потом у логор Јасеновац где је крајем децембра 1941. године умро од исцрпљености и глади. Види: Лј. Dobrovšak, *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvoga svjetskog rata (Prilozi za proučavanje povijesti grada Osijeka)*, Osijek 2013, 322; Z. Živaković-Kerže, *Stradanja...*, 280-1.

⁶⁴² С. Грандаковска (пр), *Евреите...*, 4, 29, 128. Абраванел је био предратни школски доктор у Скопљу и општински лекар у Бујановцу. По повратку са Космета у свој скопски дом, био је са женом Бертом, ћерком Рејном и сином Нисимом заточен од бугарских окупатора у привремени сабирни логор у Скопљу, одакле су наредбом Владе у Софији пуштени на слободу у групи лекара и апотекара, ради државних потреба у здравству. Касније је учествовао у НОР-у. Види и: Државна учитељска школа у Скопљу, *Извештај за школску 1932-1933 годину*, Скопље 1933, 7, 15, 21.

⁶⁴³ А. Гаон (ур), *Знаменити...*, 31-2.

⁶⁴⁴ А. Atijas, *Buki i Lenka*, Београд 2002, 10, 22, 26.

⁶⁴⁵ М. Д. Живковић, *Нови Пазар под окупацијом и судбина новопазарских Јевреја*, Гласник Баштина, св. 41 (2016), 195-209; М. Mentović, М. Ajb1, n. d, 81.

⁶⁴⁶ R. Blam, *Beograd*, u: A. Eberst (ur), *Muzika iza bodljikavih žica. Zbornik sećanja jugoslovenskih ratnih zarobljenika, interniraca i političkih zatvorenika, za vreme narodnooslobodilačkog rata 1941-1945. godine*, Београд 1985, 90-96; А. Гаон (ур), *Знаменити...*, 36; М. М. Дамјановић, *Холокауст...*

⁶⁴⁷ Ž. Lebl (ur), *Jevreji iz Jugoslavije...* 8, 70.

резервни официер југословенске војске Алберт Вајс (1905-1964), који је ратне године провео у бројним немачким логорима за војне заробљенике и на тај начин преживео холокауст.⁶⁴⁸ У Априлском рату рањен је и од последица рањавања преминуо у косовскомитровачкој болници Новопазарац, лимар Хајим Израел.⁶⁴⁹

Након потписане безусловне капитулације многи ће се од њих, одазивајући се на директиве надређених, предати победничком Хитлеровом Вермахту. По законима Хашке конвенције и међународног ратног права ратне године провели су у војним заробљеничким логорима на тлу Немачке, и тиме значајно увећали шансе за преживљавање. Најмање седморица приштинских јеврејских војника југословенске армије завршило је и провело рат у немачким логорима и тако избегло холокауст који се увелико спроводио над јеврејским цивилима широм окупиране Европе и њихове дојучерашње отаџбине. Заробљеник Давид Алкалај сећао се неког Хиска из Приштине, кога су као и друге његове завичајнике, остали Јевреји називали Арнаутом.⁶⁵⁰ Овај термин, поред означавања човека потеклог са Космета, у речнику јеврејске заједнице Југославије имао је још једно значење, које се односило на негативне људске атрибуте.⁶⁵¹ Међу приштинским заробљеницима био је само један официер (Хескија (Јосифовић) Јудић, рођ. 1914); тројица су била редови (Моше Исаковић, рођ. 1913; Јицхак Исаковић, рођ. 1910. и Рувен Барух, рођ. 1918), а један је био ђак наредник (Елијаху Ашеровић, рођ. 1912). Зубар Хајим Мика Баруховић (рођ. у Приштини 13. марта 1898, преминуо у Београду 20. маја 1980) имао је чин капетана 1. класе, док за Сигмунда Коморника нисмо успели установити који је чин носио.⁶⁵²

Хајим Мушона Баруховић је од свих косметских Сефарда достигао највиши војни чин. У Војсци Краљевине СХС био је санитетски капетан II класе. Његов војни картон пружа донекле различите биографске податке. У њему стоји да је рођен 15. марта 1898. године у Приштини, од оца Баруха и мајке Рахеле Барух, те да је исповедао мојсијевску веру. Основну школу и нижу гимназију завршио је у Београду пре Великог рата. Обвезни

⁶⁴⁸ М. М. Дамјановић, *Холокауст...*; Ј. Ђ. Lopičić Jančić, *Albert Vajs (1905-1964). Život i delo*, Beograd 2014, 21.

⁶⁴⁹ М. Ајбл, *н. д.*

⁶⁵⁰ М. М. Дамјановић, *Холокауст...*; *Sećanja prigodom proslave...*, s. p.

⁶⁵¹ М. М. Дамјановић, *Холокауст...*; М. Abinun, *n. d.*, 199.

⁶⁵² *Iz ropstva u slobodu*, Tel Aviv 1981, 120-1, 124-5; Ž. Lebl (ur), *Jevreji iz Jugoslavije...*, 70, 76, 79; А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*3, 391, 395, 400.

војни рок служио је у бугарској окупаторској војсци још за време Првог светског рата, од 1. марта 1917. године до 1. септембра 1918. године. После рата, завршио је више разреде гимназије у Приштини, а Медицински факултет студирао и завршио у Грацу, Загребу и Београду. У југословенској држави пословао је као приватан лекар све до ступања у југословенску војску 28. јуна 1931. године, када је именован за поручника. Већ два дана касније, 30. јуна одређен је за трупног лекара 31. пешадијског пука и гарнизонског лекара у Приштини. Само коју годину пре тога, 21. јула 1929. оженио се Џилдом – Буцом, ћерком Саре и трговца Сабитаја Мандиловића из Београда, са којом до ступања у војску није имао деце.⁶⁵³

Коморников војнички пут у Краљевини СХС можемо пратити од 1920. године. Наредник Коморник је Указом од 31. октобра ове године унапређен у чин административног потпоручника интендантске струке.⁶⁵⁴ Дотадашњи војни референт при среском поглаварству у Санском Мосту, административни поручник економске струке Коморник је по потреби службе, наредбом министра војске и морнарице од 27. фебруара 1925. године постављен за војног референта при среском поглаварству у Љутомеру, у Мариборском војном округу.⁶⁵⁵ Тамо се задржао наредних шест година, да би одлуком министра војног и морнарице од 25. јуна 1931. године, по потреби службе, као војни писар III класе, био премештен на службу у команду Травничког војног округа, за војног референта среза Травничког.⁶⁵⁶ Дотадашњи војни писар III класе и вршилац дужности руковоаца интендантске, одећне и оружане опреме 7. ваздухопловног пука Сигмунд О. Коморник је по потреби службе, наредбом министра војске и морнарице од 27. марта 1935. године одређен за књиговођу Косовског убојног слагалишта.⁶⁵⁷

⁶⁵³ ВА, ДППВКЈ, *Хајим Мушона Баруховић; Jevrejski pregled*, Београд, бр. 1-2, јануар-фебруар 1986, стр. 97. Преминуо је 1973. године. Син Јозеф је 1986. године поводом 13-огодишњице очеве смрти уделио 1.000 динара за одржавање храма у Београду.

⁶⁵⁴ *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 27, 23. јули 1921, стр. 1585-1586.

⁶⁵⁵ *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 10, 28. фебруара 1925, стр. 287-288, 293-294.

⁶⁵⁶ *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 25, 28. јуна 1931, стр. 1225-1226, 1229-1230.

⁶⁵⁷ *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 13, 29. марта 1935, стр. 509-510, 517-8.

Отад па до избијања Другог светског рата у Југославији Сигмунд је са породицом живео у Приштини. Био је ожењен Осиджанком Емилијом – Милицом Леви (?-1931), пореклом из Будимпеште, школованом у Бечу где је завршила Музичку академију, одсек за клавир. Због природе војне службе Сигмунд је са супругом живео широм Југославије, у Мостару, Марибору... У Загребу им се родио син Ото 11. јула 1924. године, а Емилија је преминула од туберкулозе након седам година. Ота је подигла, услед тога, баба по мајци која је живела са њима у Приштини, која је одведена у Италију.⁶⁵⁸

Ипак, највиши војни положај на Космету од јеврејских униформисаних лица током међуратног периода држао је прослављени јунак ослободилачких српских ратова 1912-1918. године Аврам Берах. Уз Александра Сашу Ароновића, Аврам Берах је био једини Сефард у српској, односно југословенској војсци који је напредовао до пуковничког положаја.⁶⁵⁹ Пешадијски пуковник Аврам Јосифа Берах је рођен 16. марта 1879. године у Пироту, где је завршио основну школу (1886-1890) и осам разреда гимназије (1890-1898). Потписао је из сиромашне, патријархалне породице која није имала услове за његово даље школовање. Упоран, нашао је начин да га прими у аудијенцију кнез Милан Обреновић (1854-1901) по чијој наредби га је Војна академија примила за редовног слушаоца. Нижу школу Војне академије српске војске у 31. класи похађао је и завршио 1898-1900. године у Београду, када је Указом од 23. јула произведен за официра, односно наредника. Још током војничког школовања, Берах је 5. марта 1899. године унапређен за каплара, а 5. септембра за поднаредника. Након тога завршио је са одличним успехом 31. класу Војне академије, службовао у разним пешадијским пуковима, успешно завршио виши курс Војне академије, учествовао у Балканским и Великом рату. Током тог периода, био је најпре унапређен 23. јула 1900. године за потпоручника, затим 16. августа за водника потпоручника у III пешадијском пуку; потом 11. јуна 1904. године за поручника, да би 21.

⁶⁵⁸ Интервју аутора са Љиљаном Коморник из Хаифе, Израел. По Сигмундовом заробљавању на Косову, Ото је отишао у Београд у покушају да пронађе оца, што му је и успело, нашавши га у заробљеничком затвору – логору. Остао је у Београду до 1943. године, живећи код очевих пријатеља Ћирилова, радећи код Немаца који нису знали за његов идентитет. По дојави пријатеља да му прети опасност од хапшења јер су Немци у међувремену дознали за његово порекло, боравећи на другом месту, уз помоћ неког сељака одведен је у шуму и приступио четницима у Јаңчићима код Чачка. Код четника је био до 1944. године. Ободелог од тифуса у Босни, нашли су га партизани, који су га одвели у болницу, одакле се након опоравка прикључио партизанима ратујући у Босни.

⁶⁵⁹ С. Велкова, М. Панајотовић, *н. д.*, 26; К. Видаковић Петров, Д. Крсмановић, В. Радовановић, *н. д.*, 12; *Ž. Lebl, Jevreji u Pirotu*, 36; *Ž. Lebl, Jevreji u Srbiji...*, 167; Ј. Алмули, *Страдање...*, 281.

септембра био постављен за водника XVI пешадијског пука, а затим 18. априла 1906. године за водника XIV пешадијског пука; 1907. године положио је испит за чин активног пешадијског капетана; затим 27. августа 1908. године унапређен у чин капетана II класе, да би за капетана I класе био унапређен 29. јуна 1911. године. Од августа 1900. до априла 1904. године био је водник 4. чете у 3. пешадијском пуку у Пироту, затим до априла 1906. године водник 2. чете у 16. пешадијском пуку у Нишу, потом до априла 1907. године водник 1. чете у 14. пешадијском пуку у Књажевцу, па од 13. новембра в. д. командира 3. чете 1. батаљона до априла 1910. године у истом пуку. Од априла 1910. до априла 1912. године био је командир 3. чете 3. батаљона у 3. пешадијском пуку у Пироту, а затим по молби од 10. априла до октобра 1912. године командир 2. чете 3. батаљона у 12. пешадијском пуку у Крушевцу.

На годишњем збору официра пиротског гарнизона одржаном 4. јануара 1911. године, Берах је изабран за књижничара новог Управног одбора за 1911. годину, а на истом таквом скупу одржаном 5. јануара 1912. године Берах је изабран за члана Управног одбора Официрског дома за 1912. годину. Од септембра 1912. до априла 1914. године служио је у 12. пешадијском пуку „Цар Лазар“ у чину капетана I класе и мајора на дужности командира 2. чете 3. батаљона. У то време пада његово унапређење у мајора 6. априла 1913. године. Од јула до септембра 1914. године био је при штабу Брегалничке дивизије у чину мајора на дужности ађутанта. Након тога, од септембра до новембра 1914. године, налази се на дужности команданта у Дринском резервном пешадијском пуку у чину мајора. Потом, од новембра па током целог Великог рата, до новембра 1920. или априла 1921. године, служи у 15. пешадијском пуку II позива и 15. пешадијском пуку „Стеван Синђелић“ у чину мајора и потпуковника на дужности команданта 1, односно 2. батаљона. Од 1915. године заступао је команданта 15. пешадијског пука од положаја Космај до Куршумлије.

Цео Први светски рат провео је на одговорним ратним дужностима. Као командант батаљона, мајор Берах се нарочито истакао у одбрани Београда крајем 1915. године, када му је поверена команда пука који је бранио положај на Бановом брду, где је лакше рањен у десну бутину 9. септембра или 26. октобра 1915. године. По повлачењу преко Албаније командовао је пуком и војним округом на Солунском фронту, боравећи у Солуну и на

Крфу. Унапређен је за потпуковника 29. јуна 1916. године. У току рата јавно је похваљен октобра 1915. године наредбом команданта Тимочке дивизијске области, што је поновљено и 1916. и 1917. године, наредбама команданта Тимочке дивизије. Током ратне и мирнодопске војничке службе одликован је Споменицом за рат 1912, Сребрном медаљом за храброст 1913, Споменицом за рат 1913, Златном медаљом за храброст 1914, Сребрном медаљом за храброст 1918, Споменицом за рат 1918, Златном медаљом за храброст 1917. или 1918, Споменицом за уједињење 1918, Албанском споменицом 1918, Грчким војним крстом I степена, Италијанским официрским крстом, Орденом Белог орла V степена, Орденом Св. Саве IV реда, Југословенском круном III реда, Орденом Белог орла IV реда 1936. године и Орденом Св. Саве III реда 1937. године. Говорио је поред матерњег српског, још и шпански и француски језик. Био је члан Народне одбране и Црвеног крста. У првом браку био је ожењен Бертом, ћерком Мирјаме и трговца и фабриканта сапуна Јакова Битија – Јаковљевића из Шапца, са којом је добио ћерку Елу, рођену 19. октобра 1914. године. Пошто му је супруга преминула 9. марта 1919. године, остао је удовац.⁶⁶⁰

Берах је 23. октобра 1918. године постављен на чело Новопазарског одреда Друге српске армије, због чега су јеврејски житељи овог места били јако поносни. Задатак Бераховог одреда био је у пружању помоћи локалним органима власти у осигурању и одвијању законитог и мирног тока живота и рада, обезбеђење реда, мира и сигурности грађана, као и ослобађање преосталих места Рашке области, што је све извршено са

⁶⁶⁰ М. Кољанин, В. Радовановић, *Јевреји Србије у Првом светском рату*, Београд 2014, 25; К. Видаковић Петров, Д. Крсмановић, В. Радовановић, *н. д.*, 12; Д. Тајтасак, *н. д.*, 113-4; *Ž. Lebl, Jevreji u Pirotu*, 36, 83; *Ž. Lebl, Jevreji u Srbiji...*, 167; Ј. Алмули, *Страдање...*, 281; М. Б. Милошевић, *н. д.*, 61-2; ВА, ДППВКЈ, *Аврам Берах*; *Службени војни лист – орган и издање Војног министарства*, Београд, бр. 33, 19. августа 1900, стр. 741-2; *Службени војни лист – орган и издање Војног министарства*, Београд, бр. 33-34, 26. септембра 1904, стр. 711-2; *Службени војни лист – орган и издање Војног министарства*, Београд, бр. 32, 12. августа 1900, стр. 695-6; *Службени војни лист – орган и издање Војног министарства*, Београд, бр. 18, 2. јуна 1907, стр. 395-6; *Службени војни лист – орган и издање Војног министарства*, Београд, бр. 12, 4. априла 1910, стр. 253-4; *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 33, 6. септембра 1936, стр. 1827-8; *Службени војни лист – орган и издање Војног министарства*, Београд, бр. 2, 18. јануара 1912, стр. 37-8; *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 28, 9. септембра 1937, стр. 1161-2; *Службени војни лист – орган и издање Војног министарства*, Београд, бр. 3, 25. јануара 1911, стр. 71-2; *Службени војни лист – орган и издање Војног министарства*, Београд, бр. 12, 27. априла 1906, стр. 217-8, 223-4; *Службени војни лист – орган и издање Војног министарства*, Београд, бр. 36, 16. новембра 1907, стр. 707-10; *Службени војни лист – орган и издање Војног министарства*, Београд, бр. 9, 11. априла 1912, стр. 179-80, 189-90; Војни указ. Пензионисања и одликовања. Стављен је у пензију артилериско технички генерал г. Миливоје Јоксимовић, *Правда*, Београд, бр. 11.814, 10. септембар 1937, стр. 3; *Новости*, Ниш, бр. 542, 10. октобра 1915, стр. 1.

успехом. На тој је позицији остао кратко, до конца новембра поменуте године.⁶⁶¹ Од новембра 1920. до 18. априла 1921. године био је командант 1. батаљона у 15. пешадијском пуку у Сарајеву. У граду на Миљацки, убрзо по доласку, оженио се по други пут, склопивши црквени брак са Елом, ћерком Софије и трговца Мартина Грофа из Јајца, са којом је стекао сина Давида, рођеног 15. јануара 1921. године у Сарајеву. Након тога започиње његово вишегодишње војничко службовање на Космету. Током 1921. и 1922. године у Приштини је био в. д. команданта 31. пука. Овде је положио заклетву команданту Косовске дивизијске области августа 1921. године у 31. пешадијском пуку. Тад је већ био у рангу пуковника, од 12. јула 1921. године, а унапређење у пуковника збиће се 17. децембра 1925. године. Најпре је одређен за в. д. команданта пука у 31. пешадијском пуку у Приштини од 7. маја 1921. до 15. априла 1922. године. Краљу је положио усмену заклетву 6. септембра 1921. године, а писмену 20. септембра. На годишњем збору официра Приштинског гарнизона одржаном 1. фебруара 1922. године, Берах је изабран за потпредседника Управе за 1922. годину. По потреби службе, наредбом Министра војске и морнарице од 12. априла 1922. године, одређен је на службу у штаб Косовске дивизијске области. Потом је до 25. марта 1923. године био на служби у Косовској дивизијској области, такође у Приштини. Од 27. марта 1923. године до 4. или 21. априла 1925. године на дужности је в. д. команданта Војног округа у Приштини, када се окончава косовска епизода његове војничке каријере. Даље је служио у Цељском војном округу као његов командант од 25. априла 1925. до 4. или 28. марта 1927. године, где је 17. децембра 1925. године унапређен у пуковника, а затим као командант Бјеловарског војног округа од 7. априла 1927. до 4. или 28. децембра 1930. године. Следећа Берахова животна етапа одвијала се у Травнику, где је као командант Травничког војног округа провео период од 20. јануара 1931. до 12. марта или 15. априла 1935. године. У босанској касаби под Влашићем је положио заклетву команданту Босанске дивизијске области 10. октобра 1934. године у команди Травничког војног округа. Према сећању једнога савременика, угледног функционера ЈВО Травник Јосефа Конфортија (1893-1978?) био је веома строг командант, што му је помагало да одржава дисциплину подређених му официра. Успевало му је да „дипломатским“ путем успостави везу између официрских и грађанских породица. Заслужан је био за изградњу тамошњег Официрског дома, у коме су

⁶⁶¹ М. Mentović, М. Ajbl, *n. d.*, 76; ВА, ДППВКЈ, *Аврам Берах*.

се често одржавали забавни скупови, на којима су се окупљени предавали плесу које им је музицирала војна гласба. На те догађаје одлазили су многи травнички Јевреји са породицама, посебно девојке и кавалири – интелектуалци и напреднији трговци. Сећао га се као веома друштвеног и демократски расположеног због чега је стекао симпатије не само локалних Јевреја, већ и припадника других народа, првенствено чиновника и грађана. Поменути савременик такође памти да је Берах волео да увече седи у Клубу или у некој бољој кафани, где би се предавао картању.⁶⁶²

Док је Берах био на челу Приштинског гарнизона, успешно је окончана акција гушења Азем Бејтине (1889-1924) „државе“ у Дреници и уништења „Косовског комитета“.⁶⁶³ Последња служба у војсци била му је у Панчевачком војном округу, где је као командант провео период од 12. марта или 20. априла 1935. године до 16. септембра 1937. године, пошто је на личну молбу 6. септембра пензионисан у чину пешадијског пуковника са преводом у резерву. У Панчеву је живео до 1. маја 1938. године, да би након тога живот наставио у Београду и током 1940. године припадао 17. редовној класи пореских обвезника Јеврејске сефардске општине у Београду. Класи, у коју је сврстан, био је одређен износ од 400 динара редовног верског приноса и 50 % од тог износа за ванредни верски прирез.⁶⁶⁴

Осим Бераха, још један је пуковник југословенске војске јеврејског рода током Априлског рата командовао пешадијским пуком на фронту против Италијана у Албанији

⁶⁶² J. Konforti, *Travnički Jevreji*, Sarajevo 1976, 99; ВА, ДППВКЈ, *Аврам Берах; Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 9, 9. марта 1922, стр. 389-90; *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 14, 13. априла 1922, стр. 607-8, 617-8; К. Видаковић Петров, Д. Крсмановић, В. Радовановић, *н. д.*, 12.

⁶⁶³ С. Димитријевић (ур), *Српско Косово. Културно-национални алманах. Ускришња књига*, Скопље 1926, 146; Б. Вучинић, *Стари Колашин кроз векове*, Београд 2009, 88. У томе се нарочито истакла личност артиљеријског пуковника Тихомира Стојановића који је са службом био распоређен у Косовској Митровици. У оружаног акцији коју је 14. јула 1924. године предузела једна војно-жандармеријска формација јачине два батаљона под командом поменутог Стојановића и пешадијског пуковника Денића опкољена су села под Бејтином контролом – Галица, Љубовић, Пољанце, Микушница и Дубовац. У размени ватре која је трајала читав дан, погинуло је 14 војника и жандарма и 125 качака на другој страни. Било је и цивилних жртава, настрадале су две жене и два детета, које, по стручном извештају које је обавио криминолог, швајцарски Јеврејин Рудолф Арчибалд Рајс (1875-1929) који је истраживао овај догађај, нису убили војници него су настрадали у једној запаљеној кући из које нису могли да изађу.

⁶⁶⁴ Архива аутора, *Списак чланова Јеврејске сефардске вероисповедне општине у Београду који су задужени главним општинским верским приносом и 50% ванредним прирезом за 1940. годину*; ВА, ДППВКЈ, *Аврам Берах; Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 28, 9. септембра 1937, стр. 1155-6; Војни указ. Пензионисања и одликовања. Стављен је у пензију артиљеријско технички генерал г. Миливоје Јоксимовић, *Правда*, Београд, бр. 11.814, 10. септембар 1937, стр. 3; Пензионисања у војсци, *Време*, Београд, бр. 5621, 10. септембар 1937, стр. 4.

(није прецизирано на ком делу границе, али се може узети за сходно да је обухватала територију Метохије), једином фронту на коме је југословенска војска напредовала. То је био Армин Грин (1892-1980).⁶⁶⁵ За референта санитета штаба Косовске дивизијске области постављен је 7. новембра 1935. године санитарски потпуковник др Андрија П. Деак (1889-1980) назначен за референта санитета штаба Брегалничке дивизијске области.⁶⁶⁶ Баш у време службовања на Космету, у чин санитарског пуковника унапређен је овај ашкенаски Јеврејин, мађарски политички емигрант, референт Косовске дивизијске области.⁶⁶⁷ Он је са службом био у Приштини, али је боравио и у Косовској Митровици, где је у тамошњој гимназији, на родитељско-наставничком већу одржаном 14. фебруара 1937. године, беседио на тему сексуалне лажи у доба пубертета. Предавање је било успешно, добро изведено, пажљиво саслушано, а наставници и родитељи су могли да се више упознају са развојним приликама код деце, што им је без сумње било од користи.⁶⁶⁸ Пре службе на Космету, новопостављени санитарски капетан I класе Деак је 22. августа 1924. године наредбом Министра војске и морнарице постављен за трупног лекара 43. пешадијског пука, с тим да врши и дужност трупног лекара гарнизона Славонско-Пожешког.⁶⁶⁹ Боравећи у овом славонском граду, Деак се укључио и у ционистичке активности тамошње јеврејске заједнице, где је у више наврата прилагао по 10 или 20 динара за потребе фонда *Керен Кајемет ЛеЈисраел*.⁶⁷⁰ Две године касније, наредбом Министра војске и морнарице од 28. октобра 1926. године, Деак је по потреби службе постављен за управника Славонско-Бродске привремене војне болнице.⁶⁷¹ У августу 1929. године био је

⁶⁶⁵ М. Кољанин, *Јевреји...*, 501. Родио се 14. октобра 1892. године у Дјелетовцима код Шида, а преминуо 15. јануара 1980. године у Љубљани. У Априлском рату са војском се повлачио према Албанији и у Скадру пао у италијанско заробљеништво. По завршетку рата стекао је чин пуковника ЈНА. Био је носилац више војних одликовања. Сахрањен је 18. јануара 1980. године на мариборском гробљу са свим војним почастима. Види: *Јеврејски преглед*, Београд, бр. 1-2, јануар-фебруар 1980, стр. 37.

⁶⁶⁶ *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 42, 9. новембра 1935, стр. 1841-2.

⁶⁶⁷ *Косовске новине – недељни лист*, Кос. Митровица, бр. 1, 5. јануара 1937, стр. 3.

⁶⁶⁸ АЈ, 66-746-1201, *Извештај директора о раду Државне реалне гимназије у Кос. Митровици школске 1936-1937 г*; Државна реална гимназија у Косовској Митровици, *Извештај за школску 1936-1937 годину*, Косовска Митровица 1937, 14, 19.

⁶⁶⁹ *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 41, 30. августа 1924, стр. 1795-6.

⁶⁷⁰ *Židov*, Zagreb, br. 19, 7. маја 1926, str. 6; *Židov*, Zagreb, br. 37-38, 8. septembra 1926, str. 15.

⁶⁷¹ *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 45, 30. октобра 1926, стр. 1901-2.

одликован Орденом Светог Саве 5. реда.⁶⁷² Указом Њ. В. Краља почетком јуна 1930. године, санитарски мајор Деак је постављен за управника болничарске подофицирске школе.⁶⁷³ У међувремену, указом Њ. В. Краља, мајор Деак је почетком септембра 1932. године унапређен у чин санитарског потпуковника.⁶⁷⁴ Након тога службовао је и у Осијеку, где је у чину санитарског потпуковника био референт санитета штаба Осијечке дивизијске области, одакле је 5. октобра 1935. године постављен за референта санитета штаба Брегалничке дивизијске области.⁶⁷⁵

Јеврејског порекла могуће да је био и мајор Бранко Ј. Шварц са службом у Косовској Митровици, који је био кум на крштењу обављеном 27. децембра 1921. године у храму Св. Саве у овом граду Александру Станојевићу, рођеном 8. децембра 1921. године у Косовској Митровици од оца Чедомира (1887-?), дијалисте (?) Официрске команде и мати Лепосаве (1889-?).⁶⁷⁶

За разлику од војног система, у жандармеријским и полицијским формацијама на Космету скоро да и није било јеврејских припадника. Успели смо пронаћи само једног јеврејског полицијског агента са Космета који ће већи део своје професионалне службе провести у другим крајевима земље и чија ће више него узбудљива биографија бити предмет обраде посебног поглавља у наредном делу рада.

⁶⁷² Одликовања у војсци, *Правда*, Београд, бр. 219, 16. августа 1929, стр. 5.

⁶⁷³ Војска и морнарица. Велики размештаји по струкама, *Време*, Београд, бр. 3032, 7. јуна 1930, стр. 4.

⁶⁷⁴ Производства и одликовања у војсци, *Време*, Београд, бр. 3830, 7. септембар 1932, стр. 4.

⁶⁷⁵ *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 38, 8. октобра 1935, стр. 1583-6. Андрија Деак је у другој Југославији достигао чин санитарског генерала ЈНА. Преминуо је 1980. године. Иза себе је оставио ћерку Лидију Деак – Атијас. Породица покојника поклонила је рукописе из његове заоставштине ЈО Нови Сад и Јеврејском историјском музеју у Београду. Види: *Jevrejski pregled*, Beograd, br. 5-6, мај-јун 1985, str. 86; *Jevrejski pregled*, Beograd, br. 9-12, septembar-decembar 1985, str. 81. Рођен је у Сигетвару, студирао је медицину у Будимпешти и Бечу где је дипломирао 1915. године. Био је учесник револуције у Мађарској 1919. године након чије пропасти је одбегао у Беч а потом у Краљевину СХС. Током Другог светског рата мађарске власти су га упутиле на принудни рад. Прикључио се НОВЈ 1944. године, обављајући дужност шефа заразног одељења Војне болнице ГШ Војводине, управника Санитарске официрске школе и помоћника управника ВМА. Бавио се књижевним радом, пишући романе и позоришне комаде на српском, мађарском и немачком језику објављиваним у Југославији и иностранству. Важнија дела су му: *Гладне жене*, *Непогрешиви*, *Под жутом траком*, *Експонат 4399* и *Razzia in Novi Sad*. Обављао је дужност председника ЈО Београд и био одликован многим одликовањима од којих се истиче мађарски Орден за учешће у револуцији 1919. године којим је одликован 1979. године поводом 60-годишњице овог догађаја. Види: Р. Šosberger, *Naši sugrađani Jevreji – biografije* -, Novi Sad 2011, 19.

⁶⁷⁶ Архива Општине Краљево, Матични уред за Косовску Митровицу, *Матична књига рођених 1920-1924 Косовска Митровица*, s. p.

9.2. ПРОСВЕТНЕ УСТАНОВЕ

У међуратном је периоду у школама на територији Косова и Метохије било запослено више јеврејских наставника. Сви су они потицали из других крајева земље, а на Космет су завршавали по службеној потреби. Од природе професије и радног ангажовања зависила је и дужина њиховог останка и боравка у јужној српској покрајини.

Наставно особље на Космету у великом броју се учлањивало у новооснивана професионална удружења. Таква учитељска друштва формирала су се и постојала готово у свим срезovima на Космету још од двадесетих година прошлог века. До краја треће деценије XX века такве струковне асоцијације постојале су у Вучитрну, Гњилану, Србици, Таковици, Урошевцу, Косовској Митровици, Истоку, Приштини, Пећи и Призрену, што је чинило 10 од укупно 37 таквих друштава на тлу Јужне Србије, у која су била учлањена 1.574 члана.⁶⁷⁷ Увидом у састав Управе ових удружења запажа се одсуство Јевреја у њима, што не мора да значи да их није било међу редовним члановима, без управних функција.

За учитељски позив између два светска рата определила се само једна косметска Јеврејка, Ђоја Самуиловић – Бехар, супруга чувеног приштинског јеврејског јавног радника Јосифа Бехара. Оба брачна друга припадала су интелектуалној елити јеврејске заједнице у Приштини и обоје су радили на пољу образовања сопственог и других народа са којима су делили животни и радни простор. Он је то чинио у неформалном духу, едукујући сународнике првенствено у националним и политичким питањима, док је његова лепша половина одговорну улогу учитељице обављала у јавној служби, помажући српским ученицима више разних скопских школа у стицању елементарних знања и посебних умећа. У скопској Мушкој гимназији била је суплент на раду од 31. јануара 1932. године до 23. октобра 1933. године, када је додељена на рад Женској гимназији у

⁶⁷⁷ *Извештај о раду Главног одбора Удружења југословенског учитељства у 1927.-28. год.*, Београд 1928, 34, 36-7, 40, 42-3, 47; *Извештај о раду Удружења југословенског учитељства секције Београд у 1928.-29. год.*, Београд 1929, 38-46, 51-2, 56-7, 59, 66, 82-3; Југословенско учитељско друштво секција за Вардарску бановину, *Извештај о раду у 1938-39 години поднет IX редовној годишњој скупштини одржаној 5 и 6 јула 1939. год.*, Скопље 1939, 107. Среско учитељско друштво у Гњилану бројало је 41 члана (1936/7), 44 (1937/8), 12 (1938/9); оно у Призрену имало је 50 чланова (1936/7), 53 (1937/8), 62 (1938/9), у приштинском је било учлањено 67 (1936/7), 75 (1937/8), 59 (1938/9), док је Учитељско друштво у Урошевцу пружало чланство 41 учитељу (1936/7), 36 (1937/8) и 29 (1938/9).

граду на Вардару. У то време, негде око маја 1933. године пада и њена удаја за књиговођу Бехара, и последична промена породичног презимена. Већ наредне 1934. године премештена је на рад у Учитељску школу у седишту Вардарске бановине.⁶⁷⁸ Након Скопља, Ђоја Бехар је била запослена као суплент Реалне гимназије у Славонској Пожеги, одакле је по молби, крајем септембра 1936. године премештена у Реалну гимназију у Велесу.⁶⁷⁹

У школским органима на тлу Косова и Метохије у датом временском оквиру, привремено су послове наставног особља обављали поједини јеврејски наставници који су били завичајни у другим деловима југословенске државе. Они су решењима ресорног Министарства бивали премештани у друге делове земље, па су један део свог пословног стажа одрађивали и у овим крајевима. Тако је одлуком министра просвете од 12. јуна 1935. године за учитељицу државне народне школе у Краљици, у дреничком срезу, постављена Лидија Ф. Цетман, свршена ученица Учитељске школе, која се јавила на дужност 29. истог месеца. Њу је средњи школски надзорник Младен Радојевић ресорном министарству предложио да буде додељена одељењу у Глоговцу које није имало наставницу, пошто је у Краљици постојало само једно одељење, а могућности за отварање другог још увек нису постојале. Није нам познат одговор Министарства, али је школски надзорник привремено упутио Цетманову у жабарску школу, пошто је у истој отворено друго одељење. С тим у вези обавестио је Просветно одељење Краљевске банске управе Зетске бановине на Цетињу, молећи да се иста распореди у неку другу школу са два одељења. Оно је предмет проследило Министарству просвете почетком новембра 1935. године, а даљи исход у вези са овим случајем није нам познат.⁶⁸⁰ Током 1935. и 1936. године, у Државној народној основној школи у Коморанима, у грачаничком срезу Вардарске бановине, радила је као учитељица и бањалучка Јеврејка Малвина Д. Раичевић

⁶⁷⁸ *Споменица четрдесетогодишњице Мушке гимназије у Скопљу...*, 143, 166; *Просветни гласник – службени орган Министарства просвете*, Београд, бр. 6, јун 1933, стр. 589.

⁶⁷⁹ *Просветни гласник – службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије*, Београд, св. 10, октобар 1936, стр. 786.

⁶⁸⁰ АЈ, 66-1632-1733, *Начелство среза косовскомитровичког, Косовска Митровица, Предмет: Цетман Ф. Лидија, учитељица у Краљици - јављање на дужност*; АЈ, 66-1632-1733, *Начелство среза косовскомитровичког, Косовска Митровица, Предмет: Цетман Лидија, учитељица из Краљице, среза дреничког, без места*.

(1897/99 – 1942)⁶⁸¹, одакле је по молби, почетком децембра 1936. године премештена у Бања Луку, с правима чиновника VII положајне групе 1. периодске повишице.⁶⁸²

Малвина Квитнер - Раичевић (Malvina Quittner)⁶⁸³ рођена је у Високом 10. фебруара 1897, 1899. или 1901. године у ашкенаској породици мађарских Јевреја. Отац Максим – Макс(а) рођен јој је у Шопроњу 1863. године а преминуо у Новом Саду 10. новембра 1935. године. За време аустроугарске окупације БиХ радио је у Пореском уреду Бања Луке. У браку са Паулом Барух, рођеном 1868. године а преминулом 17. јула 1951. године у Новом Саду, осим Малвине, имао је и ћерке Јанику и Гизелу Шпрајцер (1900-1971), као и сина др Едмунда – Еда, адвоката. Породица је у Бањој Луци у периоду 1904-1913. живела у Колодворској и у Јелисаветиној улици. Малвина је у Високом завршила основну школу, а у Бањој Луци од 1909. до 1913. године похађала и успешно окончала школовање на Државној вишој дјевојачкој школи.⁶⁸⁴ Даље школовање наставила је на Земаљској женској препарандији у Сарајеву, где је положила испит зрелости 25. јуна 1917. године. Током школовања стипендирана је била са 880 круна, па је била у обавези да у трајању од пет година и шест месеци ради у народним школама анектиране Босне и Херцеговине. Из тог разлога од 20. октобра 1917. године радила је као намесна учитељица у Народној основној школи у Високом. По окончању светског рата, Малвина је у Сарајеву 12. маја 1919. године положила практични учитељски испит.

Након тога удала се за некога ко није био учитељ, па је 1. септембра 1921. године дала оставку на државну службу. После краткотрајног неуспешног брака окончаног разводом, Малвина је поново ступила у државну службу, овога пута бивајући именованом 23. априла 1923. године за сталну учитељицу Државне народне основне школе у Новом Саду. Све време боравка у Новом Саду била је учитељица у тамошњој јеврејској основној школи. После дужег низа година проведених са службом у Новом Саду, Малвина се 21. октобра 1934. године у тамошњој православној цркви удала за државног тужиоца Драгишу Раичевића, рођеног 13. јула 1899. године у Трепчи код Андријевице. Обома је

⁶⁸¹ J. Danon, V. M. Stošić, *Мемоари...*, 478-9.

⁶⁸² *Просветни гласник – службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије*, Београд, св. 12, децембар 1936, стр. 1035.

⁶⁸³ E. Tauber, M. Gašić, *Jevrejska prezimena u arhivskim dokumentima Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2013, 40.

⁶⁸⁴ АРСБЛ, 608, 5-6/24; 6-18/396; 7-16/396; 5-6/18; 6-25; 7-24/397; 8-18/397; 8-9-10/24; P. Šosberger, *Naši sugrađani...*, 75-6.

ово био други брак по реду, који је две године касније крунисан рођењем сина Михајла, 6. октобра 1936. године у Новом Саду. После обављеног венчања, на лични захтев је 10. децембра 1934. године премештена у Државну народну основну школу у Беранама, да би затим одатле прешла у Државну народну основну школу у Коморанима, на Космету. По повратку у Нови Сад у ком је родила сина октобра 1936. године, премештена је 24. октобра исте године у 4. народну основну школу у Бањој Луци. У овом граду је наставила да живи све до своје смрти у Другом светском рату или 1973. године. Малвина је течно говорила немачки језик и била члан Црвеног крста и Учитељског удружења од 1923. до 1941. године.⁶⁸⁵

Школски систем био је други државни сектор који је запошљавао прегршт кадра који је водио порекло далеко од места у којем је функционисала одређена просветна установа. Професорски елемент регрутован је из свих крајева земље, па су по наредбама надлежних власти били упућивани и у овај југословенски простор. Међу њима је, разуме се, било и јеврејског наставног особља. У Грађанску школу у Урошевцу, са месечном платом у износу од 1.211,25 динара, постављена је почетком октобра 1936. године, суплент, наставница Ела Алмули, која је одлуком Министарства просвете од 12. октобра 1936. године, по службеној потреби, без права на дневнице, додељена на рад Државној мешовитој реалној гимназији у Ваљевоу, где је у текућој школској години била разредни

⁶⁸⁵ АРСБЛ, ЗД, Р-17; 86, бр. 176/1941; АРСБЛ, 86, бр. 180/1941; П. Шосбергер, *Јевреју...*, 140; *Јеврејски преглед*, Београд, бр. 1-2, јануар-фебруар 1968, стр. 12; Р. Šosberger, *Naši sugrađani...*, 75-6. У тамошњем Градском школском надзорништву 30. априла 1941. године положила је присегу НДХ и била евидентирана као службеница – учитељица неаријевског порекла. У изјави о расној припадности коју је Малвина потписала 23. јануара 1942. године у Бањој Луци, навела је да међу прецима има припадника неаријевских, односно јеврејских корена и то: оца и мајку, деду и бабу и прадеду и прабабу. Због расног идентитета пензионисана је Одлуком Министарства наставе, Одјела за пучку наставу, бр. 13.672/42 од 2. марта 1942. године. Насилно је усмрћена у холокаусту, а њен супруг Драгиша, котарски судија у Бањој Луци, заробљен је у Априлском рату 1941. године. Ратне године провео је у заробљеништву у логору Оснабрик. После рата био је судија Врховног суда, преминуо је 1956. године. По окупацији земље Малвина је са мајком, сестром и сином напустила Нови Сад и отишла у Бања Луку, скривајући се све време по околним селима, а малолетног сина успева илегално да пошаље у Нови Сад. По окончању рата 1945. године, у рату раздвојена породица, поново се окупља. Након супругове смрти, Малвина наставља да живи у Новом Саду до 1964. године када због синовљеве службе најпре прелазе у Београд, потом у Хамбург где остају до 1972. године. По повратку у Београд умире 8. јуна 1973. године. Сахрањена је на београдском јеврејском гробљу. Син Михаило јој је према неким изворима рођен у Загребу. Основну школу и гимназију завршио је у Новом Саду, дипломирао на Правном факултету у Београду 1960. године. По обављању приправничког стажа у Окружном суду у Новом Саду прелази 1964. године у Министарство иностраних послова. Био је конзул у Хамбургу, први секретар амбасаде у Каракасу, саветник у Гвајани и министар саветник у Лими. У пензију је отишао 1995. године, да би се 1999. године преселио у Јерусалим где и данас живи. Ожењен је Стефанијом – Естер Регоршек (1944) са којом има сина Даниела (1973) и ћерку Малвину (1976).

старешина III2 одељења, имала 15 часова недељно и предавала немачки језик одељењима III1, III2, III4, III5 и IV1.⁶⁸⁶ Два дана касније, министар просвете одлучио је да се Реалној гимназији у Приштини додели на рад, без права на дневнице, по службеној потреби дотадашња наставница Грађанске школе у Урошевцу, Ела Алмули.⁶⁸⁷ Годину дана касније, септембра 1937. године, одлуком Министарства просвете, по службеној потреби, премештена је наставница, чиновнички приправник Грађанске школе у Урошевцу, Ела Алмули у Грађанску школу у Старој Пазови, што би значило да је у неком међупериоду поново била на радном месту у Урошевцу. Иако премештена у Стару Пазову, Алмулијева је била на раду у ваљевској гимназији и била отпуштена из државне службе септембра 1937. године, на основу чл. 104, тач. 16 у вези чл. 110 Закона о чиновницима.⁶⁸⁸

У приштинској гимназији била је запослена и Регина Х. Леви, која је пре премештаја у Приштину, као дипломирани студент филозофије почетком маја 1938. године била постављена за суплента у Реалној гимназији у Прокупљу, са месечном платом у висини од 1.275 динара.⁶⁸⁹ Одлуком министра просвете од 26. јула 1938. године премештено је по службеној потреби више десетина професора средњих и учитељских школа, укључујући и суплента Регину Х. Леви, која је из Прокупља премештена у Приштину. У приштинској гимназији Левијевој је на почетку школске 1938/39. године било предвиђено да држи 16 часова (14 редовних и два прекобројна) француског, српског и латинског језика у одељењима I3, III3, V1 и V2, да би касније била разредни старешина I3 одељења и држала у преподневној и поподневној смени сваког дана од понедељка до суботе, најпре 16 (14 редовних и два прекобројна) а потом 18 часова седмично српског, француског и латинског језика у одељењима I3, III3, V1 и V2. Са колегама је водила две ђачке екскурзије – једнодневну до Скопља и манастира Матке, реализовану 15. октобра 1938. године и једнодневну до Краљева и манастира Жиче, реализовану 22. октобра 1938.

⁶⁸⁶ Државна мешовита реална гимназија у Ваљеву, *Извештај о раду и успеху у школској 1936:37 години*, Ваљево 1937, 3, 12-3, 55; *Просветни гласник – службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије*, Београд, св. 10, октобар 1936, стр. 792, 801.

⁶⁸⁷ Постављање дипломираних студената филозофије за наставнике грађанских школа, *Политика*, Београд, 14. октобар 1936, стр. 8.

⁶⁸⁸ Размештај професора, *Време*, Београд, бр. 5621, 10. септембар 1937, стр. 8; *Просветни гласник – службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије*, Београд, св. 9, септембар 1937, стр. 965-6.

⁶⁸⁹ *Просветни гласник – службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије*, Београд, св. 5, мај 1938, стр. 473.

године.⁶⁹⁰ Наредне школске 1939/40. године Левијевој је предвиђено 15 седмичних часова (14 редовних и један прекобројни) латинског и српског језика у одељењима П4, VII, VIII и VIII2. Почетком другог полугодишта добила је боловање, на којем је била од 8. до 18. фебруара 1940. године. Као суплент приштинске гимназије Левијева је по молби, одлуком министра просвете од 11. августа 1939. године, додељена на рад Државној женској реалној гимназији краљице Марије у Скопљу. Иако на раду у овој школи, Левијева је по службеној потреби од 13. септембра 1939. године додељена на рад I мушкој гимназији у Скопљу.⁶⁹¹ Регина Леви је рођена 14. фебруара 1914. године у Бијељини од оца Хајима и мати Луне Алкалај.⁶⁹²

У Државној гимназији у Косовској Митровици и оној у Приштини, привремени предметни учитељ био је Лео Х. Фрајнд; суплент Гимназије у Пећи био је инжењер, бивши официр Беле армије, руски Јеврејин Оскар Јаковљевич Вајнштајн; наставник Грађанске школе у Ђаковици и Реалне гимназије у Пећи био је Иван - Иво Кенигсберг (Хенигсберг). Вајнштајн је у пећкој гимназији средином 20-их година прошлог века предавао цртање. Његов тамошњи ученик Цветко Радовић (1913-?) записао је у својим сећањима на ђачке дане да „Гребеников и Вејнштајн, као привремени наставници цртања открили су ми наклоност да се одушевим и доцније самообразујем у сликара и вајара – аматера“.⁶⁹³ Вајнштајнов друштвени рад на Космету крунисан је 28. августа 1924. године

⁶⁹⁰ Укази о постављењима, унапређењима, и размештајима професора и учитеља, *Време*, Београд, бр. 5949, 13. август 1938, стр. 12; Државна реална гимназија у Приштини, *Извештај за школску 1938-39 год.*, Приштина 1939, 3, 9, 18, 28; АЈ, 66-850-1274, *Државна реална гимназија у Приштини, Подела предмета на наставнике која важи од 1938. год.*; АЈ, 66-850-1274, *Државна реална гимназија у Приштини, Подела предмета на наставника која важи од 31. октобра 1938. год.*; АЈ, 66-850-1274, *Држ. реална гимназија у Приштини, Распоред часова по подне, Вреди од 31. октобра 1938. год.*; АЈ, 66-850-1274, *Држ. реална гимназија у Приштини, Распоред часова пре подне, Вреди од 31. октобра 1938. год.*; АЈ, 66-850-1274, *Државна реална гимназија у Приштини, Подела предмета на наставнике која важи од 11. марта 1939. год.*; *Просветни гласник – службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије*, Београд, св. 8, август 1938, стр. 800.

⁶⁹¹ Државна женска реална гимназија краљице Марије у Скопљу, *Извештај за школску 1939-40 год.*, Скопље 1940, 10-1; Државна реална гимназија у Приштини, *Извештај за школску 1939-40 год.*, Приштина 1940, 5, 7, 13; АЈ, 66-850-1274, *Државна реална гимназија у Приштини, Нацрт поделе предмета на наставнике која важи за школску 1939/40. год.*

⁶⁹² ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Регина Леви*. Као студент филозофије у Београду, становала је у Цара Уроша 18/I код Љубице Антоновић, пријавивши се градским властима 22. маја 1934. године, да би се 21. септембра 1934. године пријавила код Петра Обрадовића у Министра Драшковића 1/IV, потом 12. јануара 1935. године код Данице Димитријевић у Поенкаревој 21/ II, затим 5. новембра 1936. године код Сибина Таврића у Поенкаревој 21/IV и 17. јула 1940. године код Цеви Д. Коена у Васиној 3/IV, одакле се одјавила 24. августа 1940. године отишавши за Скопље.

⁶⁹³ М. Д. Симоновић, *Пећка Гимназија од постанка до прогона*, Нови Сад 2004, 49-50, 121-2.

одликовањем орденом Св. Саве V реда, због чега је Министарство вера потраживало од Епархијске конзисторије у Пећи личне и професионалне податке о њему. Хенигсберг је као дипломирани студент филозофије, одлуком од 12. или 13. октобра 1936. године постављен за наставника Државне мешовите грађанске школе „Његош“ у Ђаковици, да би одлуком министра просвете од 17. октобра 1936. године, био додељен на рад Реалној гимназији у Пећи, без права на дневнице, по службеној потреби. У пећкој гимназији Хенигсберг је школске 1936/37. године био разредни старешина III одељења и држао укупно 21 час немачког језика недељно (три часа у IVб; шест часова у IIIа и б одељењу; шест часова у VIIа и б одељењу и шест часова у VIIIа и б). У VIIа одељењу одржао је 9. марта 1937. године угледно предавање на неку тему из немачког језика и био члан испитивач за немачки језик на Вишем течајном испиту одржаном од 13-15. и 17-24. јуна 1937. године. У овој школи је остао до школске 1938/39. године, када је одлуком од 11. октобра 1938. године најпре додељен, а одлуком од 26. децембра премештен у Реалну гимназију Краља Александра I у Новом Саду.⁶⁹⁴

У призренској гимназији током школске 1929/30. године лекар школске поликлинике и предавач два часа хигијене у IV2 одељењу била је др Ана Вајс⁶⁹⁵, рођена 11. марта 1900. године у румунској Црној Шуми, од оца Лудвига и мајке Ирме, чија је завичајна општина била Скопље, а која се пријавила београдским градским властима 28. јануара 1938. године.⁶⁹⁶ У овој гимназији је радио неожењен чехословачки Јеврејин Јакоб

⁶⁹⁴ М. М. Дамјановић, *Нетипични Руси: Калмици, Јевреји и Цигани међу белоимигрантима у Југославији 1918-1941*, Гласник Баштина, св. 41 (2016), 171-193; Архив Југославије, Фонд Министарства просвете Краљевине Југославије, фонд 66, ф. 746, ај. 1201, *Списак особља Државне гимназије у Косовској Митровици за предлог буџета за 1927/28. год. I категорија од 25. јуна 1926*; АЈ, 66-849-1274, *Гимназија у Приштини 3. Подела предмета за наставнике у 1928.-29. шк. години која важи од 23. октобра 1928. год, до 3. новембра 1928*; АЈ, 66-850-1274, *Државна реална гимназија у Приштини, Подела предмета на дан 14. марта 1932. године, од 31. марта 1932*; Архив Југославије, Фонд Министарства вера Краљевине Југославије, фонд 69, ф. 193, ај. 310, *Министарство вера Краљевине СХС опште одељење – Епархијској конзисторији Пећ од 28. октобра 1925*; АЈ, 69-193-310, *Епархијска конзисторија Пећ од 9. новембра 1925*; АЈ, 69-193-310, *Ми Александар I по милости Божјој и вољи народној Краљ Срба, Хрвата и Словенаца на предлог заступника нашег министра просвете одликујемо: нашим орденом Светог Саве V реда*; <http://olga.weiv.org/english> (приступљено сајту 12. 03. 2020); Постављање дипломираних студената филозофије за наставнике грађанских школа, *Политика*, Београд, 14. октобар 1936, 8; Државна мешовита грађанска школа „Његош“ у Ђаковици, *Извештај за школску 1936-1937 годину*, s. 1, s. а, 3-4; М. М. Damjanović, *Relations...*; Државна реална гимназија у Пећи, *Извештај за школску 1936/1937 год.*, Пећ 1937, 4, 8-9, 23, 46, 61; Државна реална гимназија у Пећи, *Годишњи извештај за школску 1938/39 годину*, Пећ 1939, 9-10.

⁶⁹⁵ Државна мешовита гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1929-1930 годину*, Београд 1930, 7; Државна реална гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1937-1938 годину*, Скопље 1938, 13.

⁶⁹⁶ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Dr Ана Вајс*.

Рајх, рођен 1901. године у Гаришници, од оца Адолфа и мајке Селине Вајс. Као дипломираног студента филозофије за контрактуалног суплента поставило га је Министарство просвете одлуком од 5. јануара 1938. године, да би га одлуком од 30. априла унапредило за суплента. Током школске 1937/38. године држао је 20 часова недељно, од чега два часа филозофије у VIII разреду; три часа немачког језика у VI разреду; шест часова у Va и б одељењу и девет часова у IIIa, б и в одељењу. У VI разреду је 12. маја 1938. године одржао угледно предавање на тему „Каузалне реченице у немачком језику“.⁶⁹⁷

У истој школи је радио и професор Оскар В. Шенк⁶⁹⁸, дипломирани студент филозофије, постављен за суплента призренске гимназије са месечном платом од 1.275 динара, указом од 29. марта или 9. априла 1938. године. Одобрењем Краљевске банске управе у Скопљу од 29. маја 1938. године одобрено му је одсуство од осам дана за период од 20. до 28. јуна. Током школске 1937/38. године држао је 15 часова седмично (четири часа цртања у Ib и в; три часа хемије у IVa; два часа природописа у VII разреду и по три часа у IIb и Iv). Истовремено је био руковалац збирке за цртање. У Ib одељењу одржао је 20. маја 1938. године угледно предавање на тему „Фамилија главочика“. Уз још неколицину колега и ђачких родитеља Шенк је водио једнодневну ученичку екскурзију 7. маја 1938. године до Липљана, Грачанице, Приштине и Косова Поља.⁶⁹⁹ Само неколико месеци касније Шенку је министар просвете, указом од 25. јула 1938. године, усвојио одлуку директора призренске гимназије од 30. јуна 1938. године, којом је постављен за пословођу-секретара школе с правом на хонорар у висини од 500 динара месечно, према Правилима о пословођама-секретарима средњих и учитељских школа.⁷⁰⁰ Шенк је током школске 1938/39. године као суплент држао 20 часова седмично природописа, хемије и хигијене у одељењима IIb, IVa, IVb, Va, VIa, VII и VIII разреду, те био чувар хемијске и

⁶⁹⁷ Државна реална гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1938-39 годину*, Косовска Митровица s. a, 3; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Јакоб Рајх*. Рајх се пре доласка у Призрен, 18. маја 1933. године пријавио у Београду код Мике Алавање Стојановић у Каменичкој 4, одакле се одјавио 18. јуна отишавши за Француску. У Београду се поново пријавио 6. августа 1938. године код Терезе Грузис у Ломиној 39. У призренској гимназији се задржао кратко, пошто је у току школске 1938/39. године премештен за суплента у Кавадару.

⁶⁹⁸ *Глас југа*, Скопље, бр.78, 17. јануар 1941, стр. 5.

⁶⁹⁹ *Просветни гласник – службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије*, Београд, св. 5, мај 1938, стр. 473; Државна реална гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1937-1938 годину*, Скопље 1938, 12, 15, 17, 20-1, 32, 39, 44.

⁷⁰⁰ *Просветни гласник – службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије*, Београд, св. 8, август 1938, стр. 796.

збирке за минералологију и геологију и руковалац ђачког оркестра.⁷⁰¹ Шенк је школске 1939/40. године био разредни старешина VI разреда, држао 19 часова седмично хемије, природописа и хигијене у одељењима IVa, IVb, Vb, VI, VII и VIII разреду, чувар хемијског и минералошко-геолошког кабинета, руковалац гимназијског оркестра, члан Заједнице дома и школе и одсуствовао је 28 дана из школе, пошто је био на војној вежби. У призренску гимназију постављен је и премештен одлуком суплент из Куманова, Бенцион Кампос, који је током школске 1939/40. године одсуствовао 18 дана. Он је био чувар збирке за физику, заменик разредног старешине VIII разреда и држао 22 часа седмично математике, физике и немачког језика у одељењима IIIv, Vb, VI, VII и VIII разреду. Осим тога, био је одређен за члана испитивача математике Испитног одбора Вишег течајног испита одржаног у школи од 14. до 21. јуна 1940. године.⁷⁰²

Први и могуће једини јеврејски наставник митровачке гимназије био је поменути Лео Фрајнд. Пре доласка у град на Ибру Фрајнд је радио као привремени предметни учитељ Државне гимназије у Великој Кикинди, одакле је 14. априла 1926. године одлуком премештен за привременог предметног учитеља у Косовској Митровици.⁷⁰³ У овдашњој гимназији током школске 1925/26. године, држао је 20 часова (18 редовних и два хонорарно) математике у Ia, Ib, IIa, IIb и IVb одељењу, за шта је примао годишњу плату од 25.152 динара. Уједно је био разредни старешина IIb одељења и припадао 2. категорији, 5. групи 1. степена.⁷⁰⁴ Током 1926/27. школске године за Фрајнда, са две године службе иза себе, било је планирано да држи укупно 20 часова (18 редовних и два хонорарна) математике у одељењима Ia, Ib, IIIa, IIIb и IVb. Међутим, на крају је добио разредно старешинство IIIb и IVb одељења и 26 часова (18 редовних и осам хонорарних) математике и певања у одељењима Ib, IIa, IIb, IIIa, IIIb и IVb. Припадао је 2. категорији, 5. групи 1. степена. Ове године Фрајнду је одлуком Министарства просвете од 18. новембра 1926. године и одлуком од 22. новембра 1926. године одобрено три месеца боловања.

⁷⁰¹ Државна реална гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1938-39 годину*, Косовска Митровица s. a, 8-9, 18.

⁷⁰² Државна реална гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1939-40 год.*, Призрен 1940, 5-6, 8-9, 21, 23, 47, 54.

⁷⁰³ Државна гимназија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Вел. Кикинди, *Извештај о раду и успеху у школској 1925-1926. год.*, Вел. Кикинда 1926, 3.

⁷⁰⁴ АЈ, 66-746-1201, *Извештај директора Државне гимназије о стању школе у школској 1925-1926. години*; АЈ, 66-746-1201, *Државна гимназија у Косовској Митровици, Недељни број часова по предметима, школска година 1925/6.*

Услед болести, током целог октобра и новембра трпела је настава математике у пет одељења и певања у три одељења, због чега су ученици из поменутих предмета остали неоцењени. На боловању је био од 4. децембра 1926. до 4. марта 1927. године. Директор школе је 26. августа 1927. године одредио Фрајнда за једног од члана комисије за предају физичко-хемијског и јестаственичког кабинета из руку дотадашњег руковоаца у руке новопредложеног чувара, које се имало извршити неодложно већ сутрадан. Комисија је поднела извештај директору 2. септембра указујући на недостајање неколицине апарата.⁷⁰⁵ У предлогу буџета ове школе за наредну 1927/28. годину, предвиђено је да привремени предметни учитељ Фрајнд, који је припадао 5. категорији, 1. групи 2. степена, и имао два члана породице, од годишњих припадљности прима 3.000 динара основне плате, 1.152 положајне плате, 1.200 за законску станарину, 10.800 за лични додатак на скупоћу, 3.600 за породични додатак и 5.400 динара на име 50% додатка за јужне крајеве. Такође је предвиђено да држи 26 часова (18 редовних и осам хонорарних) математике и певања одељењима Ia, Ib, IIa, IIb, IIIa, IIIb и IVa. Међутим, на крају је ипак добио само 18 редовних часова математике у одељењима IIa, IIb, III, IVa и IVb. Школски органи су већ тада истакли да немају замерке на његов рад и да заслужује да се задржи у служби.⁷⁰⁶ За следећу 1927/28. школску годину школски орган је планирао да Фрајнду уступи 20 часова (18 редовних и два хонорарна) математике и певања у одељењима Ia, Ib, IIa, IIb, III, IVa и IVb. Међутим, и овога пута дошло је до незнатних измена. Фрајнду је одређено 22 часа (18 редовних, два хонорарна и два часа разредног старешинства) математике и певања у одељењима IIa, IIb, III, IVa и IVb, те место пословође у школи и благајника „Фонда сиромашних ученика“. Нешто касније дошло је до нових измена, па је разредно старешинство обављао у IVb одељењу, а наставу математике вршио у одељењима Ib, IIb,

⁷⁰⁵ АЈ, 66-746-1201, *Гимназија у Косов. Митровици, Пројекат поделе предмета на наставнике за школску 1926/27. год. у вези наређења Бр. 47.873 / II од 24. априла 1926. год. (Број одељења (8/осам); АЈ, 66-746-1201, Распоред предмета на наставнике за школску 1926/27. год; АЈ, 66-746-1201, Табеларни преглед наставника државне гимназије у Косовској Митровици на дан 10. новембра 1926. год; АЈ, 66-746-1201, Министарству просвете (наставном одељењу) – Директор Ђорђе Поповић, 7. децембра 1926. Косовска Митровица; АЈ, 66-746-1201, Извештај директора Косов. митровачке гимназије о стању школе у првом тромесечју шк. 1926/7. год; АЈ, 66-746-1201, Извештај директора Косов. митровачке гимназије о стању школе у другом тромесечју шк. 1926/7. год; АЈ, 66-746-1201, Извештај директора државне мешовите гимназије о стању школе у школској 1926-1927. години; АЈ, 66-746-1201, Државна гимназија К. Бр. 457, 26. августа 1927. год, Наредба.*

⁷⁰⁶ АЈ, 66-746-1201, *Списак особља Државне гимназије у Косов. Митровици за предлог буџета за 1927/28. год; АЈ, 66-746-1201, Нацрт поделе предмета на наставнике за школску 1927/28. годину састављен према наређењу Министарства просвете СНБр. 16257 од 3. јуна 1927. године; АЈ, 66-746-1201, Подела предмета на наставнике у Државној гимназији у Косов. Митровици за школску 1927/28. годину.*

III, IVa и IVb, да би новом изменом добио 22 часа (20 редовних и два разредног старешинства) математике и певања у одељењима Ia, Ib, IIa, IIb, III, IVa и IVb, те пословође Наставничког савета са шест часова седмично. Вршилац дужности директора школе Миодраг Драгутиновић поводом пријема у директорску дужност Ђорђа Поповића, формирао је 28. новембра 1927. године комисију за преглед инвентара и зграде школе у коју је постављен за члана и Фрајнд. Комисија је предала извештај већ 2. децембра 1927. године. Током ове године Фрајнд је примао 3.000 динара основне плате, 1.152 положајне, 1.200 на име законске станарине, 5.076 на име додатка у јужним крајевима, 10.152 на име личног додатка на скупоћу и 3.600 на име породичног додатка на скупоћу, односно имао бруто примање у тоталу 24.180 динара.⁷⁰⁷ У наредној школској 1928/29. години Фрајнд је митровачкој гимназији постао сувишан, па је стављен на располагање Министарству просвете⁷⁰⁸, чиме је престала његова наставничка каријера у овом граду.

Већ октобра 1928. године Фрајнд предаје у приштинској гимназији, где је преузео 16 редовних часова математике и немачког језика у одељењима III2, V1, V2 и V3, да би марта 1929. године држао 24 часа математике и физике у одељењима III1, III2 и III3. Часове математике од 31. децембра 1928. године преузео је од Боривоја Радосављевића. Без часова је привремено остао до 17. фебруара 1929. године због одобреног одсуства ради полагања дипломског испита, а одлуком од 30. октобра 1929. године, привремени предметни учитељ приштинске гимназије, чиновник 5. групе II категорије, Фрајнд, постављен је за суплента, чиновника 9. групе I категорије у истој школи. Нови школски послодавац за др Фрајнда, који је апсолвирао фебруара 1923. године, а положио део дипломског фебруара 1927. године, запошљеног у школству од 25. децембра 1924. године, а ожењеног од 6. новембра 1919. године, са дотад једним дететом,

⁷⁰⁷ АЈ, 66-746-1201, *Нацрт поделе предмета на наставнике за школску год. 1927/28. год. почев од 7. октобра 1927. год*; АЈ, 66-746-1201, *Државна гимназија К. Бр. 920, 28. новембра 1927. год. Косовска Митровица*; АЈ, 66-746-1201, *Списак ствари којих по инвентару нема или су покварене а нису расходоване*; АЈ, 66-746-1201, *Државна мешовита гимназија у Косов. Митровици, Подела предмета на наставнике која важи од 1. фебруара 1928. год*; АЈ, 66-746-1201, *Државна мешовита гимназија у Кос. Митровици, Подела предмета на наставнике која важи од 12. марта 1928. год*; АЈ, 66-746-1201, *Држ. мешовита гимназија у Кос. Митровици, Подела предмета на наставнике која важи од 20. априла 1928. год*; АЈ, 66-746-1201, *Списак категорисаног наставног особља*.

⁷⁰⁸ АЈ, 66-746-1201, *Нацрт поделе предмета на наставнике у гимназији у Кос. Митровици за школску 1928/29. годину, састављен према распису С. Н. Бр. 16257 од 3. јуна 1927. год, а сходно наређењу С. Н. Бр. 21682 од 29. јуна 1928. год.*

забележио је да је доста задужен.⁷⁰⁹ Фрајнд је овде, припадајући 2. категорији, 5. групи, 1. степена, као радник са два члана домаћинства, примао 3.000 основне и 1.152 динара положајне плате, 1.200 за законску станарину, 5.076 на име додатка за јужне крајеве, 10.152 на име личног додатка на скупоћу и 3.600 на име породичног додатка на скупоћу, односно бруто плату у износу од 24.180 динара.⁷¹⁰

Према нацрту за школску 1929/30. годину добром наставнику Фрајнду, кога ништа није везивало за Приштину и имао је положен испит само за физику, је испланирано 26 часова (22 редовних, два хонорарна и два разредног сатрешинства) математике и физике у одељењима III1, III2, III3 и III4.⁷¹¹ Међутим, од септембра 1929. године, држао је 25 часова (22 редовна и три преко максимума) математике и физике у одељењима III2, III3, III4, IV1, IV2, IV3, V1 и V2.⁷¹² Од новембра 1929. године Фрајнд је држао 22 редовна часа математике и физике у одељењима II1, III1, IV2, V1, V2, VII1 и VII2.⁷¹³ Од фебруара 1930. године, Фрајнд је, припадајући 1. категорији, 9. групи 1. степена, држао 24 часа математике и немачког језика у одељењима II1, V1, V2, VII1 и VII2.⁷¹⁴ Почевши од марта 1930. године, била су му додељена три часа физике у одељењу VII1.⁷¹⁵ Од краја маја 1930. године Фрајнд је држао два часа физике у III1 одељењу и разредно старешинство VII2

⁷⁰⁹ АЈ, 66-843-1274, *Државна гимназија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Приштини*, Бр. 316, 6. 3. 1929. год, *Министарству просвете – средња настава – директор Ж. Јоксимовић*; АЈ, 66-843-1274, *Списак Привремених предметних учитеља и контрактуалних наставника гимназије у Приштини*, 24. X 1928, са подацима траженим са С. Н. Бр. 33494 од 25. IX 1928; АЈ, 66-843-1274, *Гимназија у Приштини, Подела предмета на наставнике у 1928-29. шк. години која важи од 23. октобра 1928. год*; АЈ, 66-843-1274, *Државна гимназија у Приштини*, Бр. 2215, 29. децембра 1928. год, *Министарству Просвете – Одељење за средњу наставу – директор, Ж. Ј. Јоксимовић*; АЈ, 66-843-1274, *Реална гимназија у Приштини, IV Подела предмета на наставнике која важи од 17. децембра 1928. год*; АЈ, 66-843-1274, *Државна осморазредна мешовита гимназија у Приштини, Подела предмета на наставнике која важи од 29. јануара 1929. год*; *Просветни гласник – службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије*, Београд, св. 12, децембар 1929, стр. 1217; *Државна реална гимназија у Приштини, Извештај за школску 1929-30 годину*, Приштина 1930, 4.

⁷¹⁰ АЈ, 66-843-1274, *Годишњи износ плате, чиновници по категоријама, Државна гимназија у Приштини*, К. Бр. 908, 6. VII 1929 год.

⁷¹¹ АЈ, 66-843-1274, *Нацрт поделе предмета на наставнике за школску 1929/30. год*.

⁷¹² АЈ, 66-843-1274, *Државна Реална гимназија у Приштини, Подела предмета на наставнике која важи од 23. септембра 1929. год*.

⁷¹³ АЈ, 66-843-1274, *Подела предмета на наставнике која важи од ___ 19 __ год., Државна гимназија у Приштини*, Бр. 1833, 10. новембра 1929. год.

⁷¹⁴ АЈ, 66-843-1274, *Подела предмета на наставнике по којој се ради од 3. фебруара 1930. г.*

⁷¹⁵ АЈ, 66-843-1274, *Реална гимназија у Приштини, Подела предмета на наставнике која важи од 3. марта 1930. год*.

одељења.⁷¹⁶ Фрајнду је на часу математике у V2 одељењу, 2. јуна 1930. године присуствовао инспектор Сима Трајановић, који је оценио одличним његове педагошке и методичке поступке, писмене задатке добрим, просечан успех одличним, пређеност програма потпуним и правилност оцењивања прописним.⁷¹⁷

Фрајнд је у овом периоду, очигледно оскудевајући у новцу, држао и приватне часове. Познато је да је по три, четири, 10 или више часова математике давао априла 1929. године или током два до три месеца трајања, приватном ученику приштинске гимназије Душану Богосављевићу, сину Бранка Богосављевића, жандармеријског мајора у пензији из Ниша, коме није предавао нити кога је испитивао, али га није пријавио нити тражио законски прописано одобрење за његово спремање, због чега је директор Мушке гимназије у Скопљу, Стојан Зафировић захтевао да буде кажњен, додуше минимално. Фрајнд је на саслушању изјавио да није пријавио Богосављевића пошто му је после неколико одржаних часова, увидевши да је реч о неозбиљном ученику и потпуној незналици, отказао сарадњу, на коју га је замолио колега Бранко Милаковић, плаћајући му 25-30 динара по часу, односно добивши 250-300 динара према изјави колегинице Марије Милаковић.⁷¹⁸

Школске 1930/31. године Фрајнд у приштинској гимназији обавља функцију разредног старешине у VI2 одељењу и држи 18 часова седмично математике и физике у одељењима II, III1, III2, VII1, VI2 и VIII разреду. Тад је био члан професорског друштва и „Пододбора Јадранске страже“. Такође је одређен за записничара и члана Испитног одбора – испитивача за математику на Вишем течајном испиту одржаном у школи од 13. до 21. јуна. На Фрајндовом угледном часу математике одржаном 23. априла 1931. године у VII одељењу присуствовао је инспектор др Спасеније Прица, који је с тим у вези записао

⁷¹⁶ АЈ, 66-843-1274, *Државна гимназија у Приштини, К. Бр. 688, 26. маја 1930. год, Подела предмета на наставнике која важи од почетка шк. 1929. год.* С друге стране, у објављеном извештају школе за 1929/30. школску годину забележено је да је Фрајнд био разредни старешина V² одељења, да је држао 20 часова недељно, и то математику у V¹, V², VII¹ и VII² одељењима, а физику у VII¹ и VII² одељењима. Види: *Државна реална гимназија у Приштини, Извештај за школску 1929-30 годину*, Приштина 1930, 7, 29.

⁷¹⁷ АЈ, 66-843-1274, *Инспекциони наставнички лист, 2. јуна 1930. Приштина.*

⁷¹⁸ АЈ, 66-843-1274, *Државна реална гимназија Скопље, Бр. 1062, 19. V 1930. год. – Краљ. банској управи Вардарске бановине IV одељење Скопље*; АЈ, 66-843-1274, *Саслушање г-ђе Поповић Катарине, суплента, и г. Фрајнда Леона, суплента*; АЈ, 66-843-1274, *Саслушање г. Милаковића Бранка, привр. пред. учитеља*; АЈ, 66-843-1274, *Саслушање г-ђе Милаковић Марије, привр. предм. учитеља*; АЈ, 66-843-1274, *Суочење између г. Фрајнда Леона, суплента, и г-ђе Милаковић Марије, привр. пред. учитељице.*

да је вањски изглед Фрајнда чист, његове оцене примерене, а програм сразмерно пређен.⁷¹⁹

Наредне школске 1931/32. године Фрајнд је одређен за разредног старешину III одељења и додељено му је 18 часова математике и физике у одељењима III, VIII и VIII2 које је држао септембра 1931. године, као и јануара, па и марта 1932. године, када је радио сваког дана од понедељка до суботе, да би потом часове реализовао у одељењима IV1, IV2, VIII и VIII2. Фрајнд је одређен за члана Испитног одбора – испитивача математике на Вишем течајном испиту одржаном септембра 1931. године. Изгледа да му је ове године на часу математике VIII разреда присуствовао инспектор Спасеније Прица, изасланик Министарства просвете, који је оценио његов педагошки и методички успех добрим, којим постиже укљученост свих ученика у процес рада, те да потпуно савесно поставља задатке, правилно оцењује, прешавши цео програм. Уз то ради с много воље, добар је наставник али врло плашљив, па је зато често пута комичан. Месечна припадност Фрајнду, припаднику 1. категорије, 9. групе 1. степена, јуна 1932. године износила је 1.555 динара, од чега 1.275 динара плате и 280 динара породичног додатка. Плаћао је порез у износу од 31 динара, а незнатно више му је износио улог за пензиони фонд. Уз то је имао дуг од нешто више од 185 динара, па му је исплаћено 1.306 динара.⁷²⁰

На почетку школске 1932/33. године Фрајнду је планирано уступање 18 часова математике и физике у одељењима III, VIII1 и VIII2. Од септембра му је било уступљено

⁷¹⁹ Државна реална гимназија у Приштини, *Извештај за школску 1930-31 годину*, Кос. Митровица 1931, 5, 27, 35; АЈ, 66-843-1274, *Реална гимназија у Приштини, Подела предмета на наставнике која важи од 22. септембра 1930. год*; АЈ, 66-843-1274, *Реална гимназија у Приштини, Подела предмета на наставнике која важи од 10. новембра 1930. год. извршена према Снбр. 34854 од 23. X 1930. год*; АЈ, 66-850-1274, *Писмени задаци из математике, рађени на вишем течајном испиту месеца јуна 1931. године*; АЈ, 66-850-1274, *Гимназија у Приштини, Наставнички лист*.

⁷²⁰ Државна реална гимназија у Приштини, *Извештај за школску 1931-1932 годину*, Кос. Митровица 1932, 19; АЈ, 66-850-1274, *Реална гимназија у Приштини, Подела предмета на наставнике која важи за школ. 1931/1932. год*; АЈ, 66-850-1274, *Инспекциони наставнички лист*; АЈ, 66-850-1274, *Реална гимназија у Приштини, Подела предмета на наставнике која важи од 10. септембра 1931. год*; АЈ, 66-850-1274, *Извод из главног протокола вишег течајног испита гимназије у Приштини у септембру 1931. године*; АЈ, 66-850-1274, *Гимназија у Приштини, К. Бр. 2225/31., 1. јануара 1932. год, Подела предмета на дан 1. јануара 1932. године*; АЈ, 66-850-1274, *План извођења наставног градива из математике за друго полугодиште школске 1931-1932. год. и то по недељама III разред*; АЈ, 66-850-1274, *План извођења наставног градива из математике за друго полугодиште школске 1931-1932. год. и то по недељама VIII и VIII2 разред*; АЈ, 66-850-1274, *План извођења наставног градива из физике за друго полугодиште шк. 1931-1932. год. по недељама VIII и VIII2 разред*; АЈ, 66-850-1274, *Подела предмета на дан 14. марта 1932. године.*; АЈ, 66-850-1274, *Реална гимназија у Приштини, Распоред часова, Вреди од 14. марта 1932. год*; АЈ, 66-850-1274, *Платни списак за месец јуни 1932. по коме је особље реалне гимназије у Приштини примило своје припадности*.

разредно старешинство у III одељењу и 12 часова математике и веронауке (sic!) у одељењима III1, III2, VII и VIII разреду. Међутим, његов је даљи опстанак у Приштини био отежан проблемима наслеђеним још од прошле школске године који су се наставили и ове, па је Фрајнд, пошто је и раније тражио премештај, писао Министарству просвете из Београда 3. септембра 1932. године, молећи за уважавање захтева. У допису се потанко износе све потешкоће са којима се суочио радећи и живећи у Приштини: „Предавао сам ове 1931/32 шк. године у приштинској гимназији у VII разреду математику и физику. У другом полугодишту добио сам стално нека претећа писма, а при свршетку шк. године као и за време шк. одмора стално сам био изложен различитим нападима са стране ученика VIII и VIII2 разреда. Услед учињених кривица четир (4) ученика су кажњени искључењем а око десет (10) укором наставничког Савета. Због свега тога изгледа да је створена вештачки једна таква атмосфера, да ме је 2. септембра 1932 год. преподне напао овд. адвокат г. Божовић Божа и два пута ударио на јавној улици изненада. Г. Божовића сам истога дана тужио суду. Сматрам да ми је услед горњег немогуће постао опстанак у приштинској гимназији, те молим Министарство просвете да у толико пре изволи узети у обзир моју већ раније предату молбу за премештај“. Фрајнд је предлагао премештај у скопску гимназију, али је одлуком Министарства просвете од 22. октобра 1932. године, премештен за суплента реалне гимназије у Великој Кикинди.⁷²¹

Вајнштајну је Главни просветни савет изгласао мишљење о квалификованости за суплента на 1346. редовном састанку, одржаном 4. априла 1923. године⁷²², па је септембра исте године указом Њ. В. Краља Александра I постављен за суплента под уговором у

⁷²¹ Државна реална гимназија у Приштини, *Извештај за школску 1932-1933 годину*, Приштина 1933, 4; АЈ, 66-850-1274, *Државна реална гимназија у Приштини, Нацрт подела предмета на наставнике за школску 1932/33. год.*; АЈ, 66-850-1274, *Министарству просвете (Одељење за средњу наставу) Београд – Фрајнд Лео, суплент исп. проф. гимназије у Приштини*; АЈ, 66-850-1274, *Државна реална гимназија у Приштини, Привремена подела предмета на наставнике која важи од 10. септембра 1932. год.* О даљем Фрајндовом професионалном раду погледати: Реална гимназија у Вел. Кикинди, *Извештај за школску 1933-34 годину*, Вел. Кикинди 1934, 4-5, 17, 27-8, 42, 56-7, 59; Реална гимназија у Вел. Кикинди, *Извештај за школску 1934-1935 годину*, Вел. Кикинди 1935, 5-7, 10-1, 52; *Извештај Реалне гимназије у Великој Кикинди за школску 1935-1936 годину*, Велика Кикинди s. a, 4-5, 8-9, 55, 58; *Извештај Реалне гимназије у Великој Кикинди за школ. 1936-1937 год.*, Вел. Кикинди s. a, 3-5, 8-9, 59, 61-2, 64; *Извештај Реалне гимназије у Великој Кикинди за школ. 1937-1938 год.*, Вел. Кикинди s. a, 5, 17; *Просветни гласник – службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије*, Београд, св. 9, септембар 1937, стр. 943; Државна реална гимназија у Петровграду, *Извештај за школску 1939-40 годину*, Петровград s. a, 8-9, 29, 72, 84-5.

⁷²² *Просветни гласник – службени лист Министарства просвете*, Београд, бр. 7 и 8, јули и август 1923, стр. 149-50.

гимназији у Пећи, као стални хонорарни наставник исте школе.⁷²³ Најраније информације о Вајнштајну до којих смо дошли нам предочавају да је школске 1929/30. године имао осам година и десет месеци радног стажа, што значи да је одмах по доласку у Краљевину СХС ступио у радни однос при државним установама. Те године као контрактуални суплент држао је 24 часа недељно немачког језика и математике I у VIa, VIIa, VIIIb, VIIIa и VIIIb одељењима пожаревачке гимназије. Истовремено је обављао дужност разредног старешине VIa разреда. Њему је одлуком од 1. априла 1930. године продужен уговор с годишњом наградом од 23.400 динара. Такође је био одређен за члана испитног одбора за Виши течајни испит, задуженог за немачки језик, који је одржан од 10. до 20. јуна 1930. године.⁷²⁴

У Призрену је као професор Реалне гимназије радио Давид Ј. Нафтали (1904-1941), који је одлуком министра просвете, по потреби службе 10. септембра 1937. године премештен у Мушку реалну гимназију у Суботици.⁷²⁵ Пре доласка на Космет, Нафтали је био суплент Учитељске школе у Сомбору, одакле је решењем министра просвете почетком јула 1933. године, односно одлуком од 3. августа 1933. године премештен по потреби у Реалну гимназију у Призрену.⁷²⁶

⁷²³ *Просветни гласник – службени лист Министарства просвете*, Београд, бр. 9, септембар 1923, стр. 197-8.

⁷²⁴ Гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1929-30 годину*, Пожаревац 1930, 4-5, 9, 11, 38-40, 43-4. О Вајнштајновом даљем раду у овој школској установи погледати: Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1933-1934 годину*, Пожаревац 1934, 4, 8-9, 12-3, 26, 30, 43-4, 48; Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1934-1935 годину*, Пожаревац 1935, 12, 16-7, 21, 26, 41, 59-61, 65-6; Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1935-1936 годину*, Пожаревац 1936, 4, 8-9, 35, 55, 57-9, 64-6; Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1936-1937 годину*, Пожаревац 1937, 4-5, 10-1, 25-6, 71-4, 80, 82; *Просветни гласник – службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије*, Београд, св. 4, април 1937, стр. 396; Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1937-1938 годину*, Пожаревац 1938, 4-6, 12-3, 65, 67-8, 74, 76; *Просветни гласник – службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије*, Београд, св. 11, новембар 1937, стр. 1248; Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1938-1939 годину*, Пожаревац 1939, 4, 10-1, 22, 61-2, 70-1.

⁷²⁵ Размештај професора, *Време*, Београд, бр. 5621, 10. септембар 1937, стр. 8.

⁷²⁶ Укази у Министарству просвете. Размештај суплената гимназија, *Време*, Београд, бр. 4161, 7. август 1933, стр. 10; *Prosvetni glasnik – službeni organ Ministarstva prosvete*, Beograd, br. 7, jul 1933, str. 764; Државна мушка учитељска школа у Сомбору, *Извештај за 1931-32 школску годину у смисли расписа С. н. бр. 16.162 од 23 – V 1930*, Сомбор s. a, 13-4, 18, 42, 45-6; *Просветни гласник – службени орган Министарства просвете*, Београд, бр. 2, фебруар 1930, стр. 216; *Просветни гласник – службени орган Министарства просвете*, Београд, бр. 12, децембар 1930, стр. 216; *Просветни гласник – службени орган Министарства просвете*, Београд, бр. 12, децембар 1931, стр. 1133; Државна учитељска школа у Сомбору, *Извештај за школску годину 1932-1933*, Сомбор 1933, 8, 35; Државна учитељска школа у Сомбору, *Извештај за школску годину 1933-1934*, Сомбор 1934, 3. Најранији траг о наставничкој професији дипломираног студента филозофије Нафталија води у Нови Сад, где је био суплент, чиновник 9. групе I категорије у Женској

Као суплент-приправник призренске гимназије Нафтали је одлуком од 25. фебруара 1935. године постављен за професора, чиновника VIII положајне групе у истој школи.⁷²⁷ Школске 1935/36. године Нафтали је обављао дужност разредног старешине IIIБ одељења и држао 18 часова недељно (три часа немачког језика у IV разреду и шест часова у IIIа и б одељењима; четири часа математике у IV одељењу; један час хигијене у IV и два часа у IIIа и б одељењима, те два часа философске пропедевтике у VIII разреду). Руковао је књижном Кола трезвене младежи „Јединство“ и био његов надзорни наставник. Одржао је угледно предавање 28. фебруара 1936. године у VIII разреду из филозофије на тему „Психологија страсти“, а нешто раније, 27. јануара у школи је одржао и јавно предавање за ученике и народ на тему „Васпитни циљ са гледишта модерне педагогије“.⁷²⁸ Током школске 1936/37. године био је разредни старешина IVb одељења, држао 22 часова седмично немачког језика, математике, писања и философске пропедевтике у одељењима Ia, Ib, IIIа, IIIб, IVа, IVб и VIII разреду, те био надзорни наставник Кола трезвене младежи „Јединство“ и руковалац његове књижнице. У школи је одржао угледно предавање 7. маја 1937. године у VIII разреду из философске пропедевтике на тему „Методе научног истраживања – индукција и дедукција“.⁷²⁹ У граду на Бистрици Нафтали је живео и радио све до лета 1937. године, када је по молби одлуком министра просвете од 27. августа 1937.

учитељској школи постављен одлуком од 28. јануара 1930. године, односно од 25. јануара 1930. године. Ово му је очигледно било прво радно место у просветној установи. У поменутој школи радио је две године. Одатле је, у 27 години живота, одлуком Министра просвете од 5. децембра 1931. године премештен по потреби у Државну мушку учитељску школу у Сомбору, где је школске 1931/32. године предавао историју, педагогику, методику, школски рад, психологију и водио семинар у V разреду, док је у II и III разреду предавао физику. Укупно је имао 17 часова и био старешина у V разреду. У својству наставника методике Нафтали је са ученицима V разреда 16. априла 1932. године посетио школу у селу Ненадић у циљу обраде методске јединице, а 22. априла основну школу у Стапару у сврху школског рада. Ученици су у датим школама одржали практична предавања у подељеним и неподељеним разредима. Следеће школске 1932/33. године, у истој школској установи Нафтали је имао 18 часова недељно, од чега је држао четири часа психологије у IIIб одељењу, по четири часа опште педагогије у IVа и IVб одељењима, по два часа ист. пед. у Va и Vb одељењима и два часа сем. пед. у Vb одељењу. Уједно је био књижничар у професорској књижници у женској школи. Овога пута, Нафтали је именован и за једног од тројице испитивача испитног одбора за полагање учитељског дипломског испита, обављеног у школи од 6. до 26. јуна 1933. године.

⁷²⁷ *Просветни гласник – службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије*, Београд, св. 3, март 1935, стр. 373.

⁷²⁸ Државна реална гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1935-36 годину*, Скопље 1936, 4-5, 15-6, 18-9, 27.

⁷²⁹ Државна реална гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1936-1937 годину*, Скопље 1937, 6-7, 16, 18, 23, 35.

године, односно 1. септембра по службеној потреби премештен у Државну мушку реалну гимназију у Суботици.⁷³⁰

Овај Београђанин, рођен 30. јануара 1904. године од оца Јакова и мајке Естире Меворах, у родном граду завршио је Филозофски факултет. Током студија приступио је напредном омладинском покрету и примљен у СКОЈ 1926. године, а нешто касније учланио се у КПЈ. На факултету је припадао групи истакнутих револуционара, посебно се истичући темељитим марксистичким образовањем. Био је члан Централног већа студената марксиста Београдског универзитета и један од оснивача напредног удружења „Прогрес“. Партија га је задужила за активност са радницима. У Призрену је живео на адреси у Војводе Путника бр. 19. По окончању радног односа у призренској гимназији, био је професор и у Чачку.⁷³¹

⁷³⁰ Државна мушка реална гимназија у Суботици, *Извештај за школску годину 1937/38*, Суботица 1938, 1, 10-1, 59; Државна реална гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1937-1938 годину*, Скопље 1938, 14; *Просветни гласник – службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије*, Београд, св. 9, септембар 1937, стр. 953; *Просветни гласник – службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије*, Београд, св. 11, новембар 1938, стр. 1224-5; *Просветни гласник – службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије*, Београд, св. 9, септембар 1939, стр. 968-9. Овде је школске 1937/38. године постављен за разредног старешину Va одељења и држао 20 часова седмично немачког језика и филозофије у одељењима Ша, Шс, IVa, IVc, Va, Vc и у одељењу VIII разреда са мађарским наставним језиком. Почетком новембра, суботички професор Нафтали, указом је унапређен у VII положајну групу. Из ове школе, почетком септембра 1939. године, Нафтали је по потреби службе указом премештен у Мушку реалну гимназију у Осијеку.

⁷³¹ J. Romano, *Jevreji...*, 447; D. Tajtasak, *n. d.*, 109; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Давид Нафтали*. У Београду је Нафтали живео најпре код Букице Демајо на Гундулићевом венцу 63, где се пријавио 2. јануара 1936. године, а одјавио 12. јануара 1936. године, отишавши за Призрен. Поново се код истог станодавца пријавио 30. јуна 1936. године и одјавио 25. августа 1936. године отишавши за Призрен. Опет се код своје станодавке пријавио 24. децембра 1936. године, а одјавио 11. јануара 1937. године отишавши у Призрен. Од 30. јуна 1937. године пријављен је поново на истој адреси, са које се одјавио 18. септембра 1937. године отишавши у Суботицу. Затим се пријавио 15. априла 1938. године, да би се одјавио 4. маја 1938. године и отишао у Суботицу. Задњи пут се код исте станодавке пријавио 27. децембра 1938. године, да би се задњи пут у Београду пријавио 23. децембра 1940. године код Богољуба Лупниковића у Кнегиње Олге 34. По капитулацији југословенске војске у Априлском рату активно се укључио у припреме за устанак у Чачку, али га је Гестапо ухапсио јуна 1941. године и стрељао 23. јуна 1941. године у Чачку. Наставника Нафталија сећао се Београђанин Давид Тајтац (1899-1973) који је о њему оставио следећи кратак биографски запис: „Нафтали, чијег се имена више не сећам, био је професор гимназије негде на Космету, колико се сећам последња служба му је била у Пљевљима. Био је рођени брат Аврама Нафталија, трговца галантеристе и Чеде Нафталија, бакалина из Београда. Стрелан је на доставу квислинга од фашистичких окупатора, као члан КПЈ, 1942. године“.

9.3. СУДСКИ СИСТЕМ

У судском систему такође је било више јеврејских лица, што нимало не изненађујуће, имајући на уму да су се Јевреји најрадије школовали за адвокатске и медицинске послове. Тако се на Космету по потреби службе нашао и понеки школовани јеврејски правник, попут руског белоимигранта Леонида Гелфенбајна, који је обављао посао државног тужиоца Окружног суда у Пећи.⁷³² Пре доласка на Космет по службеној дужности Гелфенбајн је био судија среског суда у Александровцу, а на предлог министра правде почетком фебруара 1934. године постављен је за судију Окружног суда у Лесковцу.⁷³³ Указом краљевског намесништва почетком септембра 1936. године Гелфенбајн је постављен за заменика државног тужиоца у Пећи, одакле сазнајемо да је већ пре тога био старешина Среског суда у Пећи.⁷³⁴

Гелфенбајн је био државни тужилац у предмету убиства Акифа Ћаре из Ђаковице који се водио пред Окружним судом у Пећи 2. марта 1937. године.⁷³⁵ Гелфенбајн је заступао државну тужбу и у предмету убиства Раифа Арслановића из Берана, док је

⁷³² М. М. Дамјановић, *Нетипични...*; Општински стражар из Ђаковице који је убио човека због изборног плаката осуђен на робију, *Политика*, Београд 4. март 1937, 23; М. М. Дамјановић, *Relations...*

⁷³³ *Вардар – независан привредно-културни преглед*, Скопље, бр. 180, 10. фебруар 1934, стр. 2.

⁷³⁴ Постављења и премештаји у Јужној Србији, *Политика*, Београд, 2. септембар 1936, стр. 7.

⁷³⁵ Општински стражар из Ђаковице који је убио човека због изборног плаката осуђен на робију, *Политика*, Београд, 4. март 1937, стр. 23. Великим већем председавао је председник Душан Групковић, а одбрану заступао адвокат Радивоје Зонић. За убиство је био оптужен општински стражар из Ђаковице, Михаило Коленшић, који се теретио да је 22. новембра 1936. године починио овај злочин. На дан убиства одржавали су се општински избори у Ђаковици на којима су се политички надметала двојица кандидата, Сулејман Црноглавић и Ђазим Цури. Односи међу присталицама ових кандидата били су заоштрени. Цуријеве присталице у предизборној кампањи служиле су се лецима и разним плакатима које су делили по кућама и дућанима. Они нису садржавали никакве негативне поруке о ривалу, већ су апеловале на бирачко тело да пружи подршку рекламираном кандидату. Без обзира на њихову коректност и неутралне политичке поруке, противници нису одреаговали равнодушно на њихову појаву, па су их редовно цепали и уклањали са јавних места. Услед таквог искуства, Цуријеве присталице су ноћ пред изборе ступиле у масовну акцију облепљивања вароши својим постерима. У зору је једна петочлана група младића међу којима је био и Акиф, а која је радила на овом послу током ноћи, сазнала да неко уништава плодове њиховог рада, па су кренули да извиде ствар. У центру вароши, у улици Краља Петра наишли су на двојицу општинских стражара и затекли их на делу. Револтирани због тога, викали су на стражаре, док је Акиф покушавао да објасни да пропагандни материјал није нелегалан, позивајући их да престану са одстрањивањем. На позив Коленшића да стане, Акиф му се убрзано приближавао, те га је упуцао у стомак, од чије повреде је два дана касније преминуо у скопској болници. Коленшић се бранио да је уклонио само један комунистички плакат, а да је у самоодбрани испалио метак упозорења у правцу земље, на који је Акиф налетео. Због опречних изјава сведока, судски колегијум је изашао на лице места ради реконструкције догађаја. Суд је осудио Коленшића на десет година робије, трајан губитак часних права и надокнаду штете мајци и деци убијеног у износу од 10.000 динара.

приватну тужбу заступао адвокат Радивоје Зоњић, на суђењу које је 3. септембра 1937. године одржано у Окружном суду у Пећи.⁷³⁶

У пећком суду био је ангажован и судски приправник др Владимир Фукс, рођен 19. априла 1919. године у Новој Градишки од оца Ернеста и мати Олге.⁷³⁷ Био је члан судско-лекарске комисије која је изашла на место несреће у Јунику крајем фебруара 1935. године⁷³⁸, а неколико месеци касније и на увиђају у Ћас Тоберцу.⁷³⁹

У Пећи је прво радно место пронашао и ашкенаски Јеврејин, правник и судија Фредерик Давид. У овом метохијском граду Давид је живео са својом, недавно ожењеном супругом Розом Јудић из Крагујевца. Ту су живели само неколико година, од 1934-35. до 1938. године, када је Давид по службеној линији премештен у Сремску Митровицу.⁷⁴⁰ О

⁷³⁶ С. Б, За убиство у свађи осуђен у Пећи на шест година строгог затвора, *Правда*, Београд, бр. 11.808, 4. септембар 1937, стр. 18. Суђење које је требало бити одржано у Беранама, услед немогућности састављања судског колегијума, одлуком Апелационог суда у Скопљу додељено је пећком суду. Већу петорице председавао је председник суда Душан Групковић, а колегијум су чиниле судије Војин Станковић, др Младен Микић, Миодраг Гајић и Милош Ђуришић. На оптуженичкој клупи нашао се Ђока Ајкунић из Берана, кога је оптужница теретила да је 5. фебруара 1937. године, око 19 h лупао по тарабама испред куће Арслана Кујовића у Беранама у Дечанској улици, нашта су одмах истрчали Арслан и остали укућани, укључујући убијеног Раифа. Међу њима се изродила свађа, која се завршила хомицидом, када је оптужени извукао велики нож и њиме нанео неколико смртоносних удараца убијеном. Оптужени се бранио да је убиство починио у самоодбрани, пошто је био нападнут од Арслана, а да га је Раиф чак покушао ликвидирати. Испитани сведоци су за узрочника препирке и туче означили Ајкунића, па је суд, после речи државног тужиоца и одбране изрекао пресуду којом је Ајкунић осуђен на шест година строгог затвора.

⁷³⁷ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Владимир Фукс*. Фукс се 20. децембра 1939. године пријавио београдским градским властима са станом код Ернеста Бодара у Кнез Михајловој 25, а 23. фебруара 1940. године код Даре Рајковић у Палмотићевој 19.

⁷³⁸ В. М, Језива несрећа на путу. Од бомбе је један човек погинуо, а двојица смртно рањена, *Правда*, Београд, бр. 10.893, 27. фебруар 1935, стр. 9. Као члан судско-лекарске комисије, коју су уз њега чинили и судија Рајковић, те неименовани срески санитетски референт, Фукс је изашао на терен у Јунику, ради утврђивања узрока несреће која се збила крајем фебруара 1935. године, у којој је смртно настрадао насељеник из Дреновца, Душан Прелевић, отац петоро деце, а двојица арнаутских земљорадника, Дин Салија и Али Маља, тешко повређени. Настрадали Прелевић пошао је у Јуник да купи жито за породичне потребе и успут наишао на двојицу поменутих Арнаута који су ишли саоницама и покупили случајног пролазника. На 2 km од Јуника, Прелевићу је експлодирала једна дефанзивна бомба француске производње која га је целог размрскала, а двојицу његових сапутника повредила у толикој мери да су били животно угрожени.

⁷³⁹ Трагично одвођење девојака. На нашој граници према Албанији убијено је шест одметника и две девојке. По свему изгледа да су одметници украли девојке у Албанији и хтели да их код нас продаду, *Политика*, Београд, 6. август 1935, стр. 6. Неколико месеци касније, др Фукс је водио записник судско-лекарске комисије која је извршила увиђај на месту званом Ћас Тоберц, удаљеном 100 метара од југословенско-албанске границе, где је 1. августа 1935. године у получасовној унакрсној ватри између југословенске војске и арнаутских кријумчара убијено шест одметника и две девојке које су биле предмет трговине белим робљем. Чланови комисије поред Фукса били су судија Среског суда у Ђаковици Драгомир Рајковић и срески лекар Милић, а увиђају су присуствовали командир 5. граничне чете, капетан Спасоје Драговић и погранични официр албанске граничне чете на истом сектору, Дик.

⁷⁴⁰ J. Almulic, *Živi i mrtvi. Razgovori sa Jevrejima*, Beograd 2002, 135. Давид је преживео холокауст, а после Другог светског рата као мајор југословенске армије, био је члан делегираног већа у Вршцу Врховног војног

томе је у својим сећањима Роза записала: „Удала сам се из љубави, али не без одређених проблема јер су моји родитељи били веома патријархални. Мој будући супруг био је ашкеназ, а ми сефарди, што је и на мојој и на његовој страни представљало препреку. Венчали смо се 1934. Супруг је добио прву службу, место судије у Пећи. Није било лако прећи у нову средину, али били смо млади, брзо смо се прилагодили и стекли пријатеље. После неколико година, опет је следио премештај, овог пута за Сремску Митровицу. У јулу 1940. за кратко се враћам у Крагујевац да се породим“.⁷⁴¹

Окружни суд у Пећи био је радно место и за још једног Јеврејина, државног тужиоца Зденка Месингера. Он је на место државног тужиоца постављен указом краљевског намесништва почетком септембра 1936. године. Пре тога био је заменик државног тужиоца у Ваљеву.⁷⁴² Почетком јануара 1937. године, Месингер је учествовао у судском процесу против Радета Коленшића из Витомирице, оптуженог за убиство своје мајке Миљуше.⁷⁴³

У Приштини је у судском систему дуго времена радио судија Јаков Леоновић, а за заменика државног тужиоца у Приштини, указом краљевског намесништва почетком септембра 1936. године постављен је др Макс Крицлер, дотадашњи судија Среског суда у Сенти.⁷⁴⁴ Јаков Леоновић је рођен 4. августа 1892. године у Београду, од оца Живка и мати

суда у Београду који је на оптуженичку клупу током 1949. године стављао немачке ратне злочинце оптужене за злочине на југословенском тлу. Види: Ј. Ђ. Лопичић-Јанчић, *Ратни злочини немачких окупатора у Југославији 1941-1945. године – Пресуде југословенских војних судова* -, Београд 2010, 119, 140, 147, 191, 198, 227, 234, 252, 274, 281, 314, 324, 330. И Роза је такође преживела Други светски рат. Види: Ј. Žamboki, *n. d.*, 13-4.

⁷⁴¹ *Jevrejski pregled*, Београд, бр. 7-12, јули-децембар 1990, стр. 61-2. Роза Давид, рођ. Јудић преминула је почетком септембра 1990. године у Примоштену, а сахрањена је у Београду.

⁷⁴² Постављења и премештаји у Јужној Србији, *Политика*, Београд, 2. септембар 1936, стр. 7.

⁷⁴³ С. Б, Син убио мајку што му није дала новаца да гледа фудбалску утакмицу, *Правда*, Београд, бр. 11.573, 10. јануар 1937, стр. 9. Суђење је започето читањем Месингерове оптужнице, која је Коленшићу стављала на терет убиство с предумишљајем почињено 28. јуна 1936. године. На суђењу, којим је председавао председник суда Душан Групкивић, окривљени је порицао наводе из оптужнице, док су многобројни сведоци дали исказе о Радетовој кривици, износећи да је убиству претходила свађа између сина и мајке узрокована одбијањем мајке да сину да новац за фудбалску утакмицу у Пећи. Државни тужилац је остао при својој оптужници и захтевао најстрожу казну, док је бранилац оптуженог, адвокат Симо Кажих тражио ослобађање од кривице свог клијента. Након већања, судско веће састављено од судија Лекића, Станковића, Гајића и др Микића, донело је пресуду којом је оптужени осуђен на 20 година робије и трајан губитак часних права.

⁷⁴⁴ Постављења и премештаји у Јужној Србији, *Политика*, Београд, 2. септембар 1936, стр. 7.

Нети, био је ожењен Ређином, рођеном 4. маја 1894. у Скопљу, са којом је имао сина Мика.⁷⁴⁵

Леонових је био члан приштинског Поротног суда кога су поред њега чинили и председник суда Николић, колега, судија Јовановић и поротници Спасић и Макрић. Суд је заседао 28. октобра 1932. године по предмету вишеструке крађе оптуженог Радула Нововића, тежака из села Орлане.⁷⁴⁶

Леонових је, уз колегу М. Јовановића и председника суда С. Николића био члан судског колегијума у претресу против Васе Миленковића из села Трња и његових синова Душана и Петруша пред приштинским судом 13. марта 1933. године⁷⁴⁷, а у својству судије испитивао сведоке на претресу бившем четнику Марку Чупићу пред првостепеним судом

⁷⁴⁵ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Јаков Леонових*. Живео је у Скопљу, да би се 14. септембра 1935. године пријавио београдским градским властима код Мари Вајс у Балканској 35. Потом се пријавио 20. маја 1938. године код Отилије Медине у Југовићевој 7, одјавивши се 29. августа 1938. године отишавши за Призрен. Затим се 14. фебруара 1939. године са породицом пријавио код Отилије Леонових у Југовићевој 7, одјавивши се 26. фебруара 1939. године отишавши за Скопље.

⁷⁴⁶ Суђење лопову који је извршио крађу у стану свога добротвора, *Правда*, Београд, бр. 304, 30. октобар 1932, стр. 4. Окривљени је, дуже времена бивајући без упослења, дошао у Приштину трбухом за крухом, и лутајући градом дошао до куће Ахмета Ајвазовића у улици Генерал Јанковића. Код кућевласника је наишао на добродошлицу и пријатељско држање, добивши уз вечеру и преноћиште, до сутрашње испомоћи око проналаска каквог посла. Око поноћи је Нововић устао из постеље, изговарајући се хладноћом и жељом да прошета. Ушао је у суседну просторију у којој је била смештена столарска радионица домаћиновог синовца Абдурахмана, из које је отуђио сав алат. Сутрадан је покушао да украдене ствари прода у другом крају града, понудивши их столару Спири Илићу за тричавих 60 динара. Представио му се као брат преминулог столара из Подујева, чијег алата жели да се ослободи. Све је то изазвало сумњу код Илића, а нарочито ниска цена понуђене робе, која је вредела много више на тржишту. Зато је решио да сумњиву ствар пријави полицијским органима. Да би намагарчио Нововића, оставио га је у својој радњи, како би наводно преузео новац кући. Због дугог задржавања, Нововић је посумњао да ће га Илић пријавити надлежним властима па се дао у бекство. Но, полиција је била ефикасна, убрзо га лишила слободе и предала суду, који га је осудио на две године робије и губитак часних права у истом временском трајању.

⁷⁴⁷ Убиство у селу Трну пред судом, *Правда*, Београд, бр. 10.183, 15. март 1933, стр. 11. Њих је државни тужилац Јовичић теретио за убиство из брзометне пушке Стојана Михаиловића из истог села, почињено 13. јуна 1932. године, а бранили адвокати Јелић и Радивојевић. Васа и Петруш су одбацили оптужбу, а Душан је признао кривицу, правдајући се самоодбраном услед Стојановог насртаја косом. До трагедије је дошло услед спора око обрадиве земље и усева. Стојан је са осталим сељанима Трна након ослобођења 1918. године заузео и обрађивао изванредан део сеоске утрине. На анонимну доставу Аграрној комисији, земља је парцелисана и додељена аграрним интересентима, међу којима и Васи са синовима. Они су добили три и по хектара бивше утрине, међу којима је била и њива коју је Стојан користио. Пре доделе, Стојан ју је изорао и засејао јечмом. Жито је било првокласно и богато родило. На захтевање Васином, Стојан није пристао да преда њиву, због чега је тужен општинском суду и кажњен са десет дана затвора. По одслужењу казне, Стојан је са жетеоцима пошао да пожане јечам. Васа је дошао са синовима и радницима, па је међу њима избила кавга која се завршила убиством. Судски колегијум одложио је претрес ради вршења увиђаја на лицу места.

у Приштини 19. фебруара 1933. године.⁷⁴⁸ Као судија Првостепеног суда у Приштини Леоновић је 1934. године, на захтев оптуженог у предмету, приштинског адвоката Танасија Јелића о изузећу, уз неколицину својих колега, Миодрага (Милорад) Јовановића, Николе Д. Ђукића (Ђулића) и Душана С. Станића изузет из предмета, решењем Скопског првостепеног (окружног) суда.⁷⁴⁹

Леоновић је председавао кривичним већем петорице у Приштинском окружном суду на ком се 10. и 11. децембра 1934. године судило црногорском насељенику из Обилића Митру Бошковићу за покушај убиства насељеника из истог места, Николе

⁷⁴⁸ Поновни претреси бившем четнику г. М. Чупићу, *Правда*, Београд, бр. 10.154, 14. фебруар 1933, стр. 3. Пред првостепеним судом у Приштини 19. фебруара 1933. године одржан је поновни претрес бившем четнику Марку Чупићу кога је претходно исти суд казнио вечитом робијом због убиства наредника Нешића. По поднетој жалби Чупићевог браниоца, адвоката Михаиловића из Скопља, Апелациони суд у Скопљу вратио је предмет Првостепеном суду ради испитивања сведока на које се оптужени позвао. Сведоке су испитали у судској сали испуњеној радозналом публиком, председник суда Николић, са судијама Леоновићем и Јовановићем и деловођом Поповићком. Сведоци, међу којима и Радојко Милосављевић изнели су сведочење о догађајима који су претходили злочину. По њима, Чупић је испијајући ракију са Нешићем, на глави носио фес, што је испровоцирало Нешића који му је опсовао све по кући. Приватни тужилац, удовица Злата Нешић остала је при тужби, док је оптужени Чупић приложио разна уверења о његовом бившем четничком раду, па је одлучено да се предмет врати скопском Апелационом суду на пресуђење.

⁷⁴⁹ Танасије Јелић, После суђења насељеницима у Скопљу. Да ли су бивши народни посланик г. Добра Јовичић, срески начелник, и његови пријатељи хтели из политичких разлога да „одрубе главу“ адвокату г. Танасију Јелићу из Приштине, *Правда*, Београд, бр. 11.340, 20. мај 1936, стр. 11-12; Љуб. М. Добричанин, Суђење у Скопљу. Процес у коме су оптужени – споредне личности. Суђење насељеницима са Косова који одговарају за дело кривоклетства одложено. Да ли је приштински адвокат г. Танасије Јелић био жртва политичких прогона, 1934 године?, *Правда*, Београд, бр. 11.295, 5. април 1936, стр. 10; М. Н. Адвокат, рентијер и хотелијер оптужени за фалсификат менице, *Правда*, Београд, бр. 10.640, 19. јун 1934, стр. 16; М. Притвор у Приштини, *Правда*, Београд, бр. 10.631, 10. јун 1934, стр. 13; Душан С. Станић, Никола Д. Ђукић, „Да ли су бивши народни посланик г. Добра Јовичић срески начелник, и његови пријатељи хтели из политичких разлога да одрубе главу адвокату г. Танасију Јелићу из Приштине?“, *Правда*, Београд, бр. 11.331, 11. мај 1936, стр. 10; *Вардар – независан привредно-културни преглед*, Скопље, бр. 177, 3. фебруар 1934, стр. 3; *Вардар – независан привредно-културни преглед*, Скопље, бр. 179, 8. фебруар 1934, стр. 7. Иако Леоновић, није био предмет најдиректнијих и непријатних оптужби оптуженог Јелића, одузет му је, овај по своме садржају, изузетно замршен, растегнут и компликован судски случај, у који су били укључени и политички актери, локалне арене и малог калибра, и који ће свој продужетак добити у новом предмету након две године, када неки сведоци постану оптужени. Оптужбу за кривоклетство против Јелићевог сведока, Боже Петровића поднела су сва четворица изузетих судија, укључујући и Леоновића, који су против њега поднели кривичну тужбу начелнику Грачаничког среза, жалећи се уједно да им је скопски суд наложио изузеће, без њиховог саслушања. Предмет је бацио љагу на правосудну институцију и судски позив, пошто су многи садржаји са расправа процурели из суда и доспели у чаршију, а када су представници седме силе почели да извештавају о томе, неминовно је дошло до још веће узбурканости страсти и још већег пада угледа судске установе у очима јавности, нарочито оне у Приштини и на Космету. У својеврсном медијском двобоју између оптуженог Јелића и изузетих судија, Леоновић и Јовановић се нису оглашавали, свакако бивајући споредни у целокупној причи и непрозивани од „зараћених“ страна. По тужби изузетих судија, истрага за дело кривоклетства настављена је и према осталим лицима на која се позивао Јелић приликом захтева за изузећем судија.

Марковића и убиство његове супруге Љубице.⁷⁵⁰ Леоновић је по потреби службе судио и по предметима Окружног суда у Косовској Митровици.⁷⁵¹

⁷⁵⁰ Убица осуђен на вечиту робију каже судијама: „надам се да ћу кроз годину дана бити слободан“. После убиства, одметнуо се у гору, али га је нашао и вратио његов брат полициски писар, *Политика*, Београд, 12. децембар 1934, стр. 7. Убиство је почињено 12. јуна, након случајног сусрета и кратке свађе са некадашњим комшијом са којим је од раније било неспоразума у вези са државним имањем Марковића и погодбе о накнади за рад, коју услед промењених животних околности и правно-економских односа са поменутиим имањем Бошковић није могао да испуни. Државни тужилац тражио је казну вечите робије за Бошковића и осуду према убеђењу суда за покушај убиства окривљеног Марковића, док је заступник приватне тужбе Власта Радивојевић из Приштине захтевао смртну казну за Бошковића. Бошковићева одбрана базирала се на олакшавајуће околности самоодбране и почињеног злочина у рањеном, бесвесном стању, те на националне заслуге оптуженог, који је за време аустроугарске окупације као четник нанео велике људске губитке окупатору. Суд је у 6 h изрекао пресуду којом је Бошковић осуђен на вечиту робију и трајан губитак часних права, а Марковић кажњен са две године робије и губитком часних права за три године.

⁷⁵¹ Б. Р. За убиство и покушај убиства осуђен на двадесет година робије, *Правда*, Београд, бр. 10.903, 9. март 1935, стр. 2. Пред овим судом, на предмету убиства Садрије Османовића и покушаја убиства Ризе Бајрамовића, почетком марта 1935. године заседао је судско веће које су чинили судија Стеван Ђурић и судски колегијум састављен од судија Леоновића, Вулетића, Симоновића и Бакчаревића. Државну тужбу заступао је државни тужилац Ђура Шикмановић. За злочин почињен на месту званом „Шаљак“ јула 1934. године оптужени су Осман Етемовић, Шаћир Османовић и Бећир Рамазановић из села Красочића. Оптужени су планирали убиство и намеравали да убију једино Ризу, који је наишао у друштву Садрије. Пушчаном палбом ранили су Ризу, који је успео да се домогне оближње шуме, а да би избегли откривање, са седам пушчаних зрна на лицу места убили су Садрију. Оптужени су на претресу признали кривицу, а суд је донео пресуду којом је Бећир ослобођен, док су Осман и Шаћир кажњени са по 20 година робије.

9.4. ЗДРАВСТВЕНИ СЕКТОР

У међуратном периоду здравствена мрежа на Космету била је испуњена и неколицином јеврејског лекарског особља. Како је рад у здравственом систему захтевао стручан и школован кадар, није се могло рачунати на већу присутност локалног сефардског становништва, које је ретко улагало у високо образовање и било дефицитарно у висококвалификованим елементима. Отуд је међу јеврејским белим мантилима на Космету готово искључиво било ашкенаских и сефардских доктора потеклих са других простора. Једини домицилни сефардски изузеци били су Приштевци др Јосеф или Јосип Хајима Бивас (1905-?), који је Медицински факултет завршио 1931. године у Тулузу и ординирао у свом родном граду и зубни лекар Хајим Барух(овић).⁷⁵² Несумњиво, најпроминентнија лекарска фигура која је најбоље године свог живота провела на Космету, био је косовскомитровачки лечник Нехемије Шенфајн, чију биографију доносимо у посебном поглављу, у каснијем делу рада. Готово у свим већим местима на Космету, службовао је понеки јеврејски медицински радник. Уз Шенфајна, најдуже је лекарске услуге становништву пружао призренски лекар Јосиф Тајтелбаум, који је такође читаво међуратно раздобље живео у овој средини и чију ћемо животну причу такође изнети у каснијем поглављу.

У Урошевцу је као лекар радио Аврам С. Бенвенисти (1902-1983). Највероватније је реч о Београђанину, који је по инструкцијама државних органа доведен у косметску средину да ојача „крвну слику“ неразвијеног здравственог система у овим крајевима државе. Медицински факултет је завршио у Бечу 1927. или 1929. године, а након тога специјализовао бактериологију и серологију у Београду. Док је службовао у Урошевцу одржавао је контакте са завичајном средином, у коју је често одлазио и из које ће изабрати своју животну сапутницу. Крајем фебруара 1931. године доктор Бенвенисти, син Рахеле и покојног трговца Самуила, верио се са Лујзом – Луном, ћерком Сарине и покојног трговца

⁷⁵² Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 15; J. Romano, *Jevreji...*, 337; P. Тодић - Вулићевић, *Приштина...*, 152.

Радомира Х. Габаја.⁷⁵³ У Урошевцу је провео кратко време, јер је по потреби службе премештан у друге делове земље.⁷⁵⁴

⁷⁵³ Породичне вести, *Правда*, Београд, бр. 59, 28. фебруар 1931, стр. 8; Породичне вести, *Правда*, Београд, бр. 61, 2. март 1931, стр. 5; Породичне вести, *Правда*, Београд, бр. 70, 11. март 1931, стр. 13; Породичне вести, *Правда*, Београд, бр. 168, 18. јун 1931, стр. 12; М. М. Дамјановић, *Language...*; Ј. Романо, *Jevreji...*, 333; А. Албахари, С. (С) Шароњић, С. Шароњић, *н. д.*, 41. Примање је обављено накнадно, данима касније. Одржано је 15. марта у улици Деспота Ђурђа бр. 5. Неколико месеци касније обављено је и венчање, заказано за 21. јун у 17 h у београдској синагоги „*Бет Израел*“. Скуп сватова је био у улици Деспота Ђурђа бр. 5, а честитање обављено у храму.

⁷⁵⁴ Дневне вести. Унапређења, *Правда*, Београд, бр. 10.693, 11. август 1934, стр. 17; Личне и породичне вести, *Политика*, Београд, 17. април 1937, стр. 18; Ј. Романо, *Jevreji...*, 333; Државна реална гимназија у Куманову, *Извештај за школску 1935-36 годину*, Куманово 1936, 29-30, 36-7; Државна реална гимназија и Виша самоуправни гимназија у Куманову, *Извештај за школску 1936-37 годину*, Куманово 1937, 39-40; Државна реална гимназија и виша самоуправни гимназија у Куманову, *Извештај за школску 1937-38 годину*, Куманово 1938, 18-9, 38-9; Државна потпуна реална гимназија у Куманову, *Извештај за школску 1938-39 годину*, Куманово 1939, с. р.; Државна потпуна реална гимназија у Куманову, *Извештај за школску 1939-40 годину*, Куманово 1940, 42; *Jevrejski pregled*, Beograd, br. 5-6, мај-јун 1985, str. 91; *Jevrejski pregled*, Beograd, br. 9-12, septembar-decembar 1985, str. 137; *Jevrejski pregled*, Beograd, br. 5-8, мај-август 1989, str. 115-6. Решењем министра социјалне политике и народног здравља др Аврам Бенвенисти, чиновнички приправник 8. групе Дома народног здравља у Плевљу, унапређен је за пристава истог Дома, почетком августа 1934. године. Већ следеће године Бенвенисти се налази на челу Школске поликлинике Државне реалне гимназије у Куманову, где до изражаја долази хумана црта његове личности, пошто је био најзаслужнији за повећање помоћи млађанима у облику исхране. Као шефа Школске поликлинике ове образовне установе и в. д. управника Дома Народног здравља затичемо га и током 1936/37. школске године. У Куманову остаје и следеће школске 1937/38. године на истим позицијама. Активан је и као едукатор, одржавши два предавања гимназијским радницима и ученицима – 5. априла 1938. године наступио је са предавањем на тему „Заразно запаљење мозжаних опни, његово ширење и спречавање“, а 14. маја исте године одржао је предавање ученицима о туберкулози. Наредних школских година 1938/39. и 1939/40. обавља исту службу у кумановској Гимназији и Дому, подносећи као и претходних година, извештај о раду Школске поликлинике управном органу школе. Шест година по венчању, брачни пар је добио сина, којег су по правилима јеврејске вере обрезали, о чему су, као крунском животном догађају, грађанство такође обавестили путем штампе, у којој стоји записано: „-Луџа и др. Аврам Бенвенисти, лекар у Куманову извештавају сроднике и пријатеље да ће се обрезивање њиховог сина обавити у недељу 18 овог месеца у 7 часова пре подне у Синагози *Бет Израел*. Стан Деспота Ђурђа 5“. За време Другог светског рата др Бенвенисти је ступио у НОВ септембра 1944. године и био управник болнице Кумановског војног подручја. Његова супруга, Луна Радомира Бенвенисти (1910-?), домаћица из Београда, такође је учествовала у народноослободилачком рату. По окупацији је из престонице пребегла у Скопље, где се скривала све до септембра 1944. године када је ступила у НОВ и била болничарка у болници у селу Равно код Куманова. Луна Бенвенисти је са децом током 1985. године живела у Београду и била повезана са јеврејском заједницом, честитајући сународницима нову 5746. годину. Поводом двогодишњице мужевљеве смрти уделила је 1.000 динара за одржавање храма, а за одржавање београдског јеврејског гробља 1989. године поводом *Песаха* приложила је 5.000 динара. Другачије податке доносе аутори студије о крушевачким Јеврејима. Они наводе да су се Аврам и Луна са сином Милетом настанили у Крушевцу 1938. године, те да су се све време Другог светског рата скривали по селима у околини Крушевца. По њима, након завршетка рата Аврам је радио као бактериолог обилазивши многа подјастребачка села, а више пута и Рибарску Бању радећи на просвећивању сељака одржавајући предавања на тему туберкулозне болести, да би 1949. године постао директор Хигијенског завода. Био је међу првим лекарима који су радили на БСЖ вакцини које је лично давао деци. Крушевац је напустио 1952. године из непознатих разлога, преселивши се у Београд где је радио као санитарни инспектор до пензионисања. Види: А. Албахари, С. (С) Шароњић, С. Шароњић, *н. д.*, 41; И. Ристић, Ј. Вукчевић, *н. д.*

Главни лекар британског рударског гиганта „Трепча“ био је неки Јеврејин Шварц. Био је врсан лекар, лечио је Трепчине раднике, истицао се у професионалности, био од изузетне користи по комбинат и државу. Савесно је обављао посао и у безброј прилика демонстрирао непоткупљивост и несаломивост пред уценама и претњама. У косовскометохијским градовима тридесетих година XX века чак сваки четврти становник града је радио у пољопривреди, а често је био случај да и до 70% грађана чине придошлице са села, па су чак и најамни радници остваривали комбиновани приход од индустријског и пољопривредног привређивања.⁷⁵⁵ Оваква кретања људи доводила су до рустификације и рурбанизације градова, чинећи да у њима преовладају елементи села и менталитет предграђа. Многи Трепчини радници који су живели у граду и на селу, истовремено су се бавили пољопривредним занимањем, па је услед радне заузетости домаћина на рударском послу, трпела летина, земља остајала необрађена или на други начин пропадало или занемаривано било пољско привређивање.

Радници су из тих разлога покушавали да од предузећа добију боловање на недељу или десет дана, како би се посветили сеоској радиности, не одричући се примања из предузећа. Код српских лекара лакше су долазили до потврда о боловању, пошто су исти били склонији корупцији или из других побуда излазили у сусрет потражиоцима. За разлику од њих, др Шварц се по том питању строго држао правила службе, до крајности се управљајући професионално према свом позиву и послодавцу. Уз то, био је доброг материјалног стања, што га је додатно одговарало од примања мита. Једном приликом обратила су му се два Арнаута са захтевом за 15-одневним боловањем, отворено му саопштавајући да имају неодложних кућних послова, те да су, по узоре на друге раднике и они дошли да потраже боловање које доктор широкогрудо издаје. Увређен таквим ставом, др Шварц их је истерао из канцеларије. Како је Шварц био храбар, снажан и висок човек, није се плашио могућности физичког насртаја на себе. Како ни Арнаутима без свршеног посла није било потаман, решили су да доктора „дозову памети“. Усред бела дана у једном парку у Звечану, при наиласку доктора избили су пред њега покушавајући да га премлате моткама које су носили са собом. Прибраним и правовременим реаговањем доктор је успео да од једног нападача отме мотку, којом је затим претукао оба насилника,

⁷⁵⁵ М.-Ж. Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941. Успорени напредак у индустријализацији*, Београд 2004, 189-90.

не дозволивши тако да посао и предузеће испашта услед спољних притисака на његову физичку безбедност.⁷⁵⁶

Кратко време пре почетка Другог светског рата у Југославији, у Приштину се доселио и настанио лекар Натан Леона Шерхтер, румунски држављанин који је започео другу годину студија медицине на Болоњском универзитету 1934. године, где је и дипломирао 1939. године, поставши доктор медицине и хирургије. До јула 1940. године стажирао је у болоњској болници. На позив мајке, којој је био једини син, кренуо је назад у своју земљу преко територије Југославије, али га је на државној југословенско-румунској граници сачекало непријатно изненађење. Наиме, румунске пограничне власти спречиле су га да уђе у дојучерашњу домовину, с образложењем да је изгубио румунско држављанство, те да треба да се врати назад у Италију. Суочен са таквом безизлазном ситуацијом, одлучио је да остане у Југославији, па се настанивши у Приштини тамо бавио својом лечничком професијом.⁷⁵⁷

И у пећком округу, непознато у колико дугом временском периоду, службовао је један јеврејски лекар, такође придошао са стране. Реч је о Крагујевчанину Ноаху Шнерсону, лекару среза пећког, 7. групе, 1. категорије, који је Указом Њ. В. Краља, на предлог Министра социјалне политике и народног здравља, почетком 1933. године постављен за вишег пристава код Начелника среза крагујевачког, 7. групе.⁷⁵⁸

⁷⁵⁶ Интервју аутора са Боривојем Гвоздићем из Звечана, Србија. Шварц је преживео холокауст, а после рата се одселио у Израел. Трепча му је на располагање ставила два вагона за утовар кућног намештаја које је при одласку понео, а радници столарске радионице били су ангажовани на утовару и паковању.

⁷⁵⁷ А. Kotani, *n. d.*, p. 31.

⁷⁵⁸ Дневне вести. Постављења, *Правда*, Београд, бр. 10.128, 19. јануар 1933, стр. 13.

9.5. ОСТАЛА НАДЛЕШТВА

У другим државним установама на Космету Јевреји су били још мање заступљени, практично невидљиви. Готово искључиво су и у осталим државним телима били регрутовани од Ашкеназа са стране и само изузетно од локалног сефардског света. Иако безначајно заступљени, покривали су већину институционалног организма, остављајући ретко коју установу без свог радног ангажмана. Успели смо пронаћи их и у разним државним органима, с тим што за неке нисмо сасвим у могућности утврдити јесу ли одиста припадали јеврејском националном ткиву.⁷⁵⁹ Као ветеринарски приправник Гњиланског среза радио је неки Иван Ковач, који је отпуштен из државне службе, решењем министра пољопривреде крајем новембра 1934. године.⁷⁶⁰

У овом поморавском граду у државној служби био је и Иван Хофман, родом из Чехословачке. Он је био шумски референт начелства Гњиланског среза и живео је у улици Краља Александра. Он је на Космету највероватније трагично окончао свој живот у 48 години, пошто је у раним јутарњим часовима 24. или 25. новембра 1937. године на степеницама пред својим станом испалио један револверски метак себи у слепоочницу.

⁷⁵⁹ Као шеф окружне секције у Призрену, био је упошљен неки инжењер Бартош, који ће на радном задатку трагично окончати живот. Њега су 1924. године при повратку са инспекцијског рада, сачекали качаци предвођени Асаном Салијем и плотуном из пушака смртно ранили, заједно са инжењером Милованом Мијушковићем, који се са њим налазио у колима. Истрагом је утврђено да је Бартош убијен због ургирања код надлежних власти да се сруши Синан-пашина џамија у Призрену, из безбедносних разлога, пошто је иста била склона паду и претила да угрози суседне објекте и живаљ. Овај Бартошев гест толико је изреволтирао локалну муслиманску популацију, да је окружни муфтија у Призрену Хаци Рустем Рамадан Шпорта потплатио качака Салија са 15.000 динара да почини убиство мрског им инжењера. Због тога је Касациони суд почетком марта 1928. године оснажио пресуду којом је призренски муфтија као духовни инспиратор злочина кажњен робијом од двадесет година у окову, баш као и неколико качака који су учествовали у убиству Бартоша. Радовима на подизању конака манастира Грачанице током 1937. године руководио је неки инжењер Шнајдер. Приликом посете Њ. В. краљице Марије Карађорђевић (1900-1961) манастиру Грачаници 22. јуна 1937. године, инжењер Шнајдер јој је објашњавао планове, пошто се краљица дуже задржала у разгледању грађевинских радова и показала велико интересовање за све радове који су се одвијали у манастиру. У Урошевцу је, у предвечерје рата, живео неки Илија Хорват, могуће Јеврејин, о коме немамо приближнијих података. О себи је оставио траг у новинским огласима, нудећи у продају или размену неку своју техничку робу: „Продајем парну вршаћу гарнитуру 8 – 1914. самоходач на челични зупчаник Вихтерле или замењујем 5 или 6 Маћаралом и засебно локомобил 8 – 1908 несамходач. Илија Хорват. Урошевац“. Епилог афере призренског муфтије, *Политика*, Београд, 9. март 1928, стр. 8; Ћ, Њ. В. Краљица разгледала манастир Грачаницу и околину Приштине, *Правда*, Београд, бр. 11.738, 24. јун 1937, стр. 5; *Политика*, Београд, 5. јануар 1941, стр. 34.

⁷⁶⁰ Отпуштен из државне службе, *Политика*, Београд, 27. новембар 1934, стр. 15.

Убрзо по овом аутодеструктивном чину, повређени Хофман је аутомобилом пребачен у гњиланску бановинску болницу, где му је управник др Александар Зисић указао хитну лекарску помоћ, мада су наде за останак у животу биле слабе. Пре дизања руке на себе, оставио је писмо свом служитељу Атули у коме му је поручио да му добро чува кућу док се не врати. Он је први дотрчао из канцеларије у стан након што је чуо пуцањ и затекао Хофмана у локви крви. Хофман је био добродушан човек, али склон алкохолу, што су многи злоупотребљавали да би се окористили. Бројни повериоци су у Хофмановом пијаном стању по више пута наплаћивали дуг од њега. Хофман је већ дуже време размишљао да одузме себи живот, па се код лекара распитивао где треба пуцати да би наступила брза и безболна смрт. Самоубиство је починио док му је супруга била у Винковцима код породице, а канцеларија и стан били у запуштеном стању, које је требао предати на употребу новом службеном лицу, пошто је неколико дана раније добио решење о премештају у Банској управи.⁷⁶¹ Водећи неуредан живот, услед склоности жестоком пићу, западао је у агресивна и неконтролисана стања, што је могуће, био узрок његовог физичког насртаја почињеног, претходне, 1936. године над дванаестогодишњим шегртом Божидаром Бојовићем, због чега је пресудом судије гњиланског среског суда Властимира Радичевића, кажњен десетодневним затвором и отплатом трошкова у износу од 200 динара. Хофман је слабом и незаштићеном детету избио један зуб, ударивши га песницом по вилици, што можда говори и о његовој прекој природи.⁷⁶²

У Ђаковици је као геометар био упошљен Ашкеназ Арнолд Фридман, који се почетком маја 1933. године верио са Сефарткињом Вером Пинто из Турбета, крај Травника.⁷⁶³ Арнолд Фридман је рођен 13. јануара 1906. године у Сарајеву од оца Бењамина и мајке Јети.⁷⁶⁴ Још један ашкенаски геометар био је Сигмунд – Сиги Шпигл (1913-1987) радно ангажован у Вучитрну.⁷⁶⁵ Он је рођен 22. априла 1913. године у

⁷⁶¹ Самоубиство шумског референта у Гњилану, *Политика*, Београд, 25. новембар 1937, стр. 6; Самоубиство референта Шумске управе Ивана Хофмана, *Правда*, Београд, бр. 11.891, 26. новембар 1937, стр. 13.

⁷⁶² Кроз нашу земљу. Минијатура Гази-Хусревбегове џамије вернија је од оригинала. Село од четрдесет осам домова подиже нову школу, *Политика*, Београд, 27. октобар 1936, стр. 13.

⁷⁶³ Личне и породичне вести, *Политика*, Београд, 4. мај 1933, стр. 9.

⁷⁶⁴ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Арнолд Фридман*. У Београду се као студент технике пријавио градским властима 8. октобра 1926. године код Анке Савић у Фрушкогорској 5, а потом 5. децембра 1926. године код Аврама Баруха у Високог Стевана 12.

⁷⁶⁵ J. Romano, *Jevreji...*, 489. У НОВ је ступио јуна 1944. године, био на раду у Команди морнарице ЈА.

Прњавору, од оца Јулија и мајке Берте, а средњу техничку школу завршио је у Сарајеву.⁷⁶⁶ У Травнику је похађао гимназију, да би геодетску школу завршио у Београду. Најпре је радио као геометар у Ваљеву. Као омладинац одржавао је везе са напредном омладином, а током Априлског рата као резервни поручник борио се против фашиста на албанском фронту.⁷⁶⁷ У Призрену је проводио дане и београдски инжењер Еуген Хохберг, заступник мађарске фирме „Ганз“ у Београду, која се бавила продајом грађевинских машина. По његовим пројектима била је подигнута електрична централа у Призрену.⁷⁶⁸

На Космету је по задатку и сходно својој професионалној струци био ангажован и инжењер Нисим Леви, пристав Техничког одељења Банске управе у Скопљу, који је одређен за члана Комисије Среског начелства дреничког, уз инжењере Стевана Младеновића, саветника Техничког одељења банске управе у Скопљу и Светислава Јовичића, шефа техничког одељка у Приштини, а коју је формирао и водио начелник Среза дреничког Петар Јокић.⁷⁶⁹ У радовима на изградњи модерних саобраћајница на тлу

⁷⁶⁶ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Сигмунд Шнигл*. Као ђек геодезије у Београду, пријавио се градским властима 2. октобра 1935. код Душана Бркића у Краљице Марије 69.

⁷⁶⁷ *Jevrejski pregled*, Beograd, br. 9-10, septembar-oktobar 1987, str. 53-4. По слому југословенске војске успео је да дође у Сплит, где су га ухапсили фашисти и послали у логор у Тренто. По капитулацији Италије упутио се према фронту Савезника у Италији, а потом јавио у редове НОВЈ у Барију. Преко Виса је доспео у Југословенску морнарицу. По демобилизацији радио је као геометар на Рабу и у Риједи где се пензионисао. Био је члан Управе и потпредседник Јеврејске општине у Риједи заступајући је на седницама Извршног одбора СЈОЈ и конференцијама јеврејских општина. Био је ожењен Босиљком са којом је имао сина Ранка, ожењеног Надом, од којих је имао унуке Горана и Наташу. После дуге и тешке болести преминуо је 31. августа 1987. године у Риједи.

⁷⁶⁸ М. Fogel, М. Ristović, М. Koljanin, *Pravednici među narodima. Srbija*, Beograd 2010, 193.

⁷⁶⁹ Љубомир Добричанин, Ко је крив за несрећу на траси пруге Приштина – Пећ. Радници окривљују претставнике „Батињола“ и надзорнике. Званична комисија, међутим, тврди да је по среди само несрећан случај, *Правда*, Београд, бр. 10.553, 24. март 1934, стр. 2; Бора Антић, После катастрофе код Бањице. Ко носи на души животе петорице радника погинулих у каменолому. Три комисије испитују до кога је кривица, *Политика*, Београд, 23. март 1934, стр. 9; Суђење у косовској Митровици. Међуминистарска комисија није могла да утврди да ли за несрећу у каменолому у Бањици има кривице до надзорних органа. Пресуда ће се изрећи сутра у подне, *Политика*, Београд, 28. август 1936, стр. 7; С. К. Суђење у Косовској Митровици. Надзорни инжењер Предраг Пандуровић доказује да несрећа у каменолому у Бањици није дошла његовом кривицом. Међутим сведоци тврде да је стена рушена са недовољно предострожности, *Политика*, Београд, 27. август 1936, стр. 8. Поред ове комисије, истим поводом била је формирана и специјална комисија из Београда, коју су чинили инспектор Министарства унутрашњих послова Антоније Ћатић, инспектор Министарства саобраћаја Драгутин Марковић и шеф инспекције рада Министарства социјалне политике и народног здравља, инжењер Лазар или Славко Славков. Ове комисије вршиле су увиђаје 22. марта 1934. године на месту тешке несреће која се збила 19. марта у Бањичком каменолому, на траси новоизграђене пруге Приштина – Пећ, иза које је остало више мртвих и рањених, углавном арнаутских радника. На дан њиховог увиђаја, место несреће посетили су и шеф државне секције за грађење пруге Приштина – Пећ, инжењер Павле Жиравец, надзорни инжењер деонице на којој се догодила несрећа Алдојз Пољаншек и народни посланик Јован Мисирлић. Преживели радници и сведоци кобне погибије, који су већ наредних дана по несрећи наставили свој свакодневни посао у мајдану, за несрећу су теретили надзорног инжењера

Космета био је ангажован и неки Јеврејин Најман, запослен у Министарству саобраћаја, који је био члан Комисије за пријем пруге Косовска Митровица – Рашка, завршене и свечано отворене 1931. године.⁷⁷⁰

У органима Финансијске контроле у Качанику обављао је приправнички стаж неки Петар Папо, који је са колегама приправником Радивојем Дошљаком и прегледником финансијске контроле, заступником старешине одељка финансијске контроле из Качаника, Иваном Чачићем 16. септембра 1936. године извршио претрес појединих сељака из Ђурђевог Дола осумњичених за кријумчарење дувана. Приликом претреса у преподневним часовима развила се борба између две стране у којој је погинуо Чачић, а један кријумчар тешко рањен.⁷⁷¹

У државној управи на Космету, као депутат Обласног одбора области косовске радио је неки Челебоновић из Приштине. Он је био члан делегације из Приштине, коју су

Предрага Пандуровића, новог настојника посла Цветковића и заменика претходног надзорника радова Алфонса Фортуну, док су други кривицу сваливали на шефа секције „Батињола“, Реја, по чијем наређењу и без смелости противљења су радили Фортуна и Ружић. Налази комисије у којој је био ангажован инжењер Леви, су били да је по среди несрећан случај, а даља радна и животна путања овог Јеврејина нам је непозната. Међуминистарска комисија је с друге стране, не могавши да утврди кривицу, одредила иследног судију Првостепеног суда у Косовској Митровици да преузме надлежност око даљег вођења истраге, па је суђење оптуженима започето августа 1936. године.

⁷⁷⁰ Комисија је примила пругу Митровица – Рашка, *Политика*, Београд, 14. јануар 1931, стр. 8; М. Ристовић, *У потрази...*, 156. Пруга је била дуга 64 километра, пролазила је кроз седам тунела и над њом је изграђено осам великих гвоздених мостова. Поред Најмана, чланови наведене Комисије испред ресорног Министарства били су још и неки Костић, Стојковић, шеф секције из Скопља Симић и шеф секције за грађење железница Марковић. Гостима са стране приређен је банкет у подне 13. јануара 1931. године у хотелу „Пешић“ у Рашкој, којом приликом се бански већник Шарковић, одржавши здравицу захвалио Њ. В. Краљу чијом добротом је овај сиромашни крај добио железницу. Могуће је да је у питању био познати београдски архитекта Јосип Најман (1893-1951), који је дипломирао на Техничком факултету у престоници 1923. године. Студије архитектуре наставио је у Паризу и Минхену. У Првом светском рату учествовао је и био на Солунском фронту. Од 1928. године водио је самостални архитектонски биро у престоници, а најважнији пројекти које је извео били су: зграда на Булевару војводе Мишића намењена за државну маркарницу; зграда задужбине Николе Спасића у Кнез Михаиловој 47 и Трговачка академија у Цетињској улици. За време Другог светског рата заробљен је и одведен у нирнбершки логор за ратне заробљенике, одакле је побегао у Лион, Француску, из које ће маја 1943. године отићи са женом и децом у Швајцарску. За доцента Архитектонског факултета у Београду изабран је 1950. године, а преминуо је следеће године у Београду.

⁷⁷¹ У борби са кријумчарима дувана погинуо један финанси, *Политика*, Београд, 18. септембар 1936, стр. 7. Док је Чачић разговарао са једним арнаутским домаћином захтевајући омогућавање претреса стана, с леђа му је пришао други Арнаутин и тупим предметом ударио по глави, да би потом било пуцано у њега. Погођени Чачић успео је да узврати палбом, ранивши из пушке једног од нападача. Један од Арнаута је успео да отме пушку од Чачића, па се потом развила борба са Чачићевим колегама, који су на звук пуцњаве, притрчали у помоћ свом старешини. Борба је трајала до ноћи, када су кријумчари под окриљем мрака побегли у шуму, повевши свог рањеника. Чачић је, значајно искрвављен пренет у скопску државну болницу где је подлегао задобијеним повредама.

уз њега чинили остали представници овог одбора – Милош Павловић, Божа Ђорђевић, Милан Драговић и велики жупан Божа Божовић, која је почетком марта 1928. године отпутовала у Београд, где је присуствовала састанку са управником Државне хипотекарне банке Ђуричићем. Благодаревши његовој предусретљивости Области је одобрен зајам од 17.000.000 динара намењен обласним циљевима који су обухватали изградњу мостова, друмова, обласних палата итд. Овим зајмом предвиђано је олакшање тешких прилика исхране тамошњег народа који је живео у великој оскудици, па се регрутовањем физичких радника из народног корпуса рачунало на побољшање његових економских прилика.⁷⁷²

У читавом временском раздобљу од 1924. до 1928. године у Косовској Митровици је само један Јеврејин био градски или државни чиновник, а у Приштини је било двојице јеврејских мандатара у градском заступству.⁷⁷³ У градској управи Приштине у радном односу био је неку годину касније ангажован и приштински Јеврејин Гавријел Навон. До његовог постављања за градског већника дошло је услед смене дотадашње градске управе одлуком бана Вардарске бановине, а на тражење неколико делегација из Приштине.⁷⁷⁴ Иначе је Навон вршио дужност градског већника Приштине и много раније, па га тако затичемо 24. новембра 1923. године на тој функцији, када уз остале одборнике, на редовној седници општине града Приштине учествује у раду „претресајући“ текућа питања стављена на дневни ред.⁷⁷⁵ Гавријел Навон је био ожењен Естером, са којом је имао

⁷⁷² Зајам 17 милиона косовској области, *Правда*, Београд, бр. 67, 10. март 1928, стр. 3.

⁷⁷³ L. Fischer, M. Margel (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5686...*, 288-90; L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5687...*, 190-2; L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5688...*, 202-4; L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5689...*, 240-2; L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5690...*, 228-30; Ћ. Prlinčević, *n. d.*

⁷⁷⁴ Приштина је добила нову општинску управу, *Политика*, Београд, 26. новембар 1935, стр. 5; Нова општинска управа у Приштини, *Време*, Београд, бр. 5217, 25. јули 1936, стр. 9. На свечаној седници, 24. новембра 1935. године, сада већ бивши градоначелник Максим Гапић, предао је дужност новом градоначелнику Сави Недељковићу, банском већнику. Осим Навона, за градске већнике постављени су и управник основне школе Јован Поповић; директор гимназије Ђорђе Константиновић; индустријалац Шукрија Рамадановић; књижевник Јован Костић; рентијер Мемет Вујадин; адвокат Танасије Јелић; Миливоје Симић; пољопривредник Шукрија Томанов; лекар Милан Панчевић; трговац Војислав Шкурвић; рентијер Сули Сулејман; трговац Петар Јоргић; обућар Хамид Мустафа; трговац Сејфедин Фејзула; трговац Велија Садиковић; пензионер Митар Ђурашковић; трговац Милан Тасић; трговац Радован Ђосић; рентијер Тефик Мемет; пензионер Милан Благоић; професор Радован Вујошевић; трговац Илија Стојановић; трговац Дамјан Јанчековић; трговац Шкадри Мустафа; Садик Ибраимовић; чиновник Тодор Данчетовић; бравар Тодор Савић; трговац Крста Лазић; хотелијер Милан Висић; Риста Мирић; Милош Јоковић и Душан Богојевић. Нова управа није била дугог века, решењем бана Вардарске бановине 24. јула 1936. године смењена је управа на челу са Недељковићем и постављена нова на чијем је челу био председник Косовске житарске задруге Машан Пејовић. Увођење у дужност извршио је начелник Управног одељења Банске управе Милан Нешић.

⁷⁷⁵ АЈ, 66-843-1274, *Затписник редовне седнице одбора општине града Приштине, 24. новембра 1923.*

сина Нисима и ћерку Рукулу удату Бенцион, рођену 1925. године. У дому су, сем њих, живели и баба и деда.⁷⁷⁶

Могуће да је јеврејски градски заступник у Приштини био и инжењер Андрија Кремер, рођени Аустријанац. Иза њега у Приштини су остала многа монументална грађевинска здања која је пројектовао. Са управом Женске подружине склопио је уговор да се на плацу који је Подружина откупила од неког Турчина, сазида зграда од тврдог материјала, са две велике учионице са покретним зидом и две канцеларије. У ту сврху израдио је план и обавезао се да оконча изградњу у року од два и по месеца за хонорар од 180.000 динара. Зграда је била готова почетком децембра 1931. године, а свечаној церемонији освећења и отварања присуствовали су и угледни делегати Двора, Министарстава трговине и социјалне политике и друге високе званице. Осим овог објекта, Кремер је пројектовао и кућу приштинског пекара Саве Хаџи Витковића, те много познатију и репрезентативнију зграду хотела „Национал“, својеврсни симбол модернизације града, чувени и препознатљиви објекат хотела Унион (Национал), чији је инвеститор и власник био приштински трговац Зафир Јоргић. Репрезентативна еклектична грађевина изграђена је 1927. године са елементима нео-ренесансе, нео-барока и Арт Нуова, представљајући у то време један од неколицине примера архитектуре која је граду донела нове утицаје из Европе, што ју је чинило најрепрезентативнијим примером градске архитектуре прве половине XX века у Приштини, чији је значај историјски гледано још већи, с обзиром на друштвени утицај који је вршила, бивајући домаћином значајних културних догађаја који су унапредили јавни живот у граду између два светска рата. Овај савестан, инвентиван и вредан неимар аутор је и пројекта првог хидрорезервоара за Приштину, тј. урадио је документацију, планове и статистичке прорачуне, који ће бити реализован тек након Другог светског рата.⁷⁷⁷

⁷⁷⁶ А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*3, 402.

⁷⁷⁷ М. Павличић, *Архитектонски простор и меморија: Хотел „Унион” у Приштини*, у: У. Шуваковић, А. Бујас, В. Шаула, А. Дунђерин (ur), *Културно наслеђе Косова и Метохије. Историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности. Зборник 2, Косовска Митровица – Београд 2013, 443-458; Р. Тодић - Вулићевић, *Приштина...*, 32-3, 41.*

Службеник у Приштини био је и Нисим Гавриела Навоновић (1897-?) али нам није познато у којој установи.⁷⁷⁸ За извесног инжињера Лава Залемана (1880-?) са Брезовице, код Урошевца није познато да ли је био активан у државној служби.⁷⁷⁹ Пре Урошевца, Залеман је живео у Косовској Митровици, био је калвинистичке вероисповести и ожењен православном Рускињом Јевгенијом (1906-?).⁷⁸⁰

На Космет је по службеној дужности између два светска рата био послат загребачки Јеврејин, ветеринар др Бранко Освалд (1908-1941), који је на тамошњем Ветеринарском факултету био асистент и плодан научни радник, објавивши дотле већи број врло значајних стручних радова. По пресељењу у Урошевац, загребачки интелектуалац није имао никакве услове за даље обављање научно-истраживачког рада. Освалд је рођен 25. новембра 1908. године у Загребу, и у свом родном граду је дипломирао 1931. године Ветеринарски факултет, а након тога стекао докторат у истој струци, 1935. године. У студентским данима истакао се радовима из области анималне физиологије, па је постављен за асистента исте образовне установе. Решењем министра пољопривреде почетком октобра 1932. године постављен је за ветеринарског приправника код Среског начелства у Скопљу, одакле је решењем истог министарства почетком априла 1933. године премештен у Урошевац, за ветеринарског приправника у тамошњем Среском начелству. У међувремену, почетком новембра 1932. године, са чином каплара-ђака Бранко Ж. Освалд положио је испит за чин резервног ветеринарског потпоручника. По премештању у Урошевац и кратком задржавању на Космету, успео је прећи у Хигијенски завод у Скопљу, а потом у Крижевцима, да би поново био враћен на рад на Ветеринарском факултету у Загребу.⁷⁸¹ Иако је у Вардарској бановини живео и радио у отежаним

⁷⁷⁸ J. Romano, *Jevreji...*, 327, 449. За Навоновића Романо погрешно наводи да је рођен у Осиеку, те да је по капитулацији Југославије пребегао у Сплит, где је ступио у НОВ 1942. године и био борац а потом војни руководилац у јединицама XXVI далматинске дивизије.

⁷⁷⁹ *Радио Београд – илустровани лист*, Београд, 16. август 1940, 4, 15; М. М. Damjanović, *Relations...*

⁷⁸⁰ Архива Општине Краљево, Матични уред за Косовску Митровицу, *Матична књига рођених 1929-1935 Косовска Митровица*, стр. 18. Брачном пару се у Косовској Митровици родило треће дете, син Виктор Залеман 3. октобра 1930. године, којег су крстили у православном храму Св. Саве 2. новембра 1930. године. Крштење је обавио свештеник Момчило Нешић, а кум је био Ђорђе Ждановић, шофер из Косовске Митровице.

⁷⁸¹ J. Romano, *Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941-1945. Žrtve fašističkog terora i učesnici u narodnooslobodilačkom ratu*, u: A. Gams, E. Hasanagić, L. Kadelburg, V. Nedomački, N. Živković (ur), *Zbornik 2. Studije i građa o učešću Jevreja u narodnooslobodilačkom ratu*, Beograd 1973, 73-263; Постављења, *Правда*, Београд, бр. 280, 6. октобар 1932, стр. 2; Премештаји, *Правда*, Београд, бр. 10.205, 6. април 1933, стр. 3; *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 39, 3. новембра

условима за научно прегалаштво, успевао је да и током година живота у Урошевцу и Скопљу нађе начина да се посвети научном раду, па су из тог периода потекли и неки радови које је објавио у стручној литератури. Радови су му излазили у „Југословенском ветеринарском гласнику“.⁷⁸²

Сл. 1 и 2 – Фредерик Давид и Фредерик Давид са супругом Розом Јудић (*Архива Филипа Давида из Београда, Србија*)

1932, стр. 1983-1984; R. Milosavljević, *Letopis križevačkih Jevreja*, u: S. Kabiljo-Šutić (ur), *Jevrejski almanah 1971-1996*, Beograd 2000, 235-244. Током боравка у Крижевцима (1938-1941) у тамошњем Ветеринарском заводу дао је велики допринос у проучавању проблема беснила и живота крпеља. За свој научни рад, посебно у области орнитофитологије стекао је признање код нас и у свету. Истовремено се бавио књижевношћу, пишући песме и једну драму, од чега је највећи део његове писане заоставштине пропао током Другог светског рата. Био је прави ерудита – полиглота, виолиниста, песник и научник. По доласку усташа на власт у новооснованој НДХ, схвативши шта га очекује као Јеврејина, извршио је самоубиство маја 1941. године, скочивши са својом супругом кроз прозор вишеспратнице.

⁷⁸² А. Јовановић (ур), *н.д.*, 623.

Сл. 3 и 4 – Фредерик Давид са братом Артуром и Фредерик и Артур Давид у униформи Војске Краљевине Југославије пред Други светски рат (*Архива Филипа Давида из Београда, Србија*)

Сл. 5 и 6 – Емилија и Сигмунд Коморник и Ото Коморник са оцем Сигмундом и баком по мајци у Приштини (*Архива Љиљане Коморник из Хаифе, Израел*)

Сл. 7, 8, 9 и 10 – Аврам и Ела Берач (ВА, ДППВКЈ, *Аврам Берач*)

Сл. 11, 12 и 13 – Самуел Алтарац, Андраш Гамс (ВА, ДППВКЈ, *Самуел Алтарац*; ВА, ДППВКЈ, *Андраш Гамс*) и Роза Јудић (*Jevrejski pregled*, Београд, br. 7-12, juli-decembar 1990, str. 61).

10 . ПОЉОПРИВРЕДНА АКТИВНОСТ

За разлику од економски развијенијих делова земље, где су се Јевреји углавном бавили индустријским, банкарским, интелектуалним и трговачким занимањима, дотле су Јевреји на Космету обављали делатности типичне за привредно пасивније крајеве, па су се опредељивали за занатство и ситну трговину. Неки су се чак бавили и пољопривредним активностима.⁷⁸³

Пољопривреда је била најнетипичнија и најмање заступљена грана привреде међу Јеврејима у свету, као изразито урбаној популацији, па тако и у међуратној Југославији. Од свих пословних занимања, пољопривреда је била последња на листи професија по броју јеврејских делатника. У југословенској су се држави пољопривредом бавили Јевреји само на северу и југу земље, и то наравно, у строго ограниченом броју.⁷⁸⁴ С друге стране, привредна заосталост, неповољно материјално наслеђе прошлости, пасивно пословање, недостатак капитала и опште материјално сиромаштво Старе и Јужне Србије, вршили су притисак на тамошње Јевреје да се поред осталих пословних активности, прихвате и пољопривреде као споредног сектора пословања, неопходног за додатно снабдевање основних животних намирница којима се обезбеђивала егзистенција .

Малобројне јеврејске породице са Космета које су се определиле за пољопривредне радове, у ограниченом опсегу, као секундарном привредном граном, бавиле су се баштованством, воћарством, виноградарством, живинарством и сточарством. Шесточлана породица Леви (Барух) из Липљана бавила се земљорадњом, обрађивали су своју земљу и

⁷⁸³ I. Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918-1941*, Zagreb 2004, 265; D. Levi – Dale (ur), *Spomenica 1919-1969. Savez jevrejskih opština Jugoslavije*, Beograd 1969, 81.

⁷⁸⁴ G. Todorčić, *Fragmenti porodičnog albuma porodice Molnar – pisma iz transporta*, Petrovaradin 2018, 6. Два су главна природно-социјална услова која су утицала на такво опредељење јеврејских становника ових крајева. Богате, плодне, фертилне земљишне површине равничарских предела Војводине и Славоније чиниле су избор пољопривреде и формирања крупних газдинстава примамљивом опцијом за проширење пословних активности међу солиднијим јеврејским живљем и носиоцима крупног капитала. Поједине су јеврејске породице, поред своје базичне професије која је укључивала трговину, банкарство, индустрију или слично, закупљивале на дужи низ година крупне земљишне површине у тим пределима, какав је био случај са породицом Вамошер из Дарде, која је своје пословање интензивно усмерила на агрокултурне радње у Славонији.

од тог посла се издржавала. Наравно, да им овај посао није могао пружити економску стабилност и просперитет, па су били прилично сиромашни.⁷⁸⁵ Велика имања на Косову имала је нека фамилија Барух, чија је ћерка Леа била удата у Пожаревцу и живела у Београду до 1941. године.⁷⁸⁶

Многи приштински Јевреји су били власници пољопривредног земљишта која су издавали углавном Турцима и Арнаутима. Они би долазили изјутра у јеврејске домове и водили собом краве и овце на испашу, враћајући их у стаје по свршетку дана. Јевреји су користили свеже млеко за личну употребу, а вишак остављали за прављење сира или маслаца. Ситне пољопривредне послове обављале су јеврејске жене. Оне су бринуле о пословима око кокошињца и штале, обрађивале су башту, радиле око воћњака, доносиле воду из бунара употребљавану за све врсте потреба људи и животиња на њиховом имању.⁷⁸⁷

У домаћинствима без пољопривредног газдинства женама је био намењен искључиво кућевни посао одржавања чистоће и уредности дома, подизања деце, прања рубља и спремања оброка. То су били свакодневни послови у животу Фатиме Саламон из Приштине, чији се супруг бавио трговином. Она је у мираз донела 10 дунума вишњика код Грмије, који је бесправно користио неки Арнаут, а деца су само пред *Шабат* одлазила да уберу мању количину вишања од којих су правили слатко или би напунили корпу при излету на Грмију.⁷⁸⁸

Приштинска породица Ашера Ашеровића поседовала је воћњак, шљивик у близини Таук башче, као и винограде у околини Приштине. Велике површине пољопривредног земљишта ван града, у селима, биле су у њиховим рукама, које су давали на обраду наполичарима са којима су делили приносе на два једнака дела. Држали су овце и јагњад, две краве код куће, а од живине кокош и туке – ћурке.⁷⁸⁹

У варошици Звечан, чије је природно окружење погодовало агрокултурној привреди, једина сефардска породица у њему, се, поред главног трговачког посла, бавила

⁷⁸⁵ J. Алмули, *Страдање...*, 203; A. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*, 251.

⁷⁸⁶ J. Алмули, *Страдање...*, 216-7.

⁷⁸⁷ Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 227, 229.

⁷⁸⁸ Интервју аутора са Моше Саламоном из Кидрона, Израел.

⁷⁸⁹ Интервју аутора са Аврамом Ашером из Кидрона, Израел.

узгредно и баштованством за личне потребе. На њиви величине око 20 ари, коју су обрађивали други људи, највероватније ангажовани као наполичари или унајмљени за сезонске радове, сејани су кукуруз и пшеница. У башти је Буко Рубеновић узгајао парадајз, паприку, кромпир, кукуруз и друге повртарске културе.⁷⁹⁰

⁷⁹⁰ Интервју аутора са Боривојем Гвоздићем из Звечана, Србија.

11 . ЈЕВРЕЈИ У КОСМЕТСКОЈ ТРГОВИНИ, ЗАНАТСТВУ, ИНДУСТРИЈИ И РУДАРСТВУ

Сву митровачку „чаршију“ претежно су држали Срби, Турци и Јевреји, изузетно марљиви и радни људи, међу којима је владала слога, поверење и узајамно поштовање, а у пословним односима поштење и услужност.⁷⁹¹ Имућнији међу њима држали су мануфактурне, а мање богати су имали колонијалне радње.⁷⁹² Међу јеврејским трговцима посебно су се истицале породице Адигес, Алатини, Бивас, Коен, Лазар и Рубен.⁷⁹³ У Косовској Митровици је 1937. године било пет јеврејских трговаца и исто толики број занатлија, који у привредном животу нису представљали никакав значајнији фактор. Од ових трговаца, један је бесплатно вршио дужност *хазана*, а други је био *шамаш*.⁷⁹⁴ Уочи Другог светског рата у граду је било 289 продајних објеката, од којих је пет било велетрговина у арнаутском власништву. Срби су држали 56 трговачких радњи, углавном колонијалне и бакалске робе и трафике за продају дувана, продајом текстила бавили су се Јевреји и Арнаути, све пиљарнице сем једне биле су у рукама Арнаута, док су све гвожђаре биле у рукама Срба. Две књижаре су биле својина Срба, а једна Албанца.⁷⁹⁵ Старотржанин Александар Шимуновић се присећа: „Међу становницима је било малобројних Јевреја и Турака. Многе трговачке, занатске па и угоститељске радње биле су њихове...Десни правац од раскршћа (мисли на чвориште у чијој близини се налазе касарна и гимназија – прим. аутора) пролазио је поред неколико јеврејских радњи, преко пијаце, водио према Пећи („Пецки пут“).“⁷⁹⁶

Трговачка чаршија никада није замирала, увек је била жива и отворена. Само су ванредне околности могле да утичу на трговачки сталеж да обустави пословање. Застој у

⁷⁹¹ Д. Фргунић, *Шехер...*, 98.

⁷⁹² З. Ч. Вукадиновић, М. Ј. Богавац, *н. д.*, 16. Под колонијалном робом подразумевао се сав потрошни артикал потицао из прекоморских крајева попут кафе, шећера, чаја, какао, мирођија, памука, гуме итд. Види: F. Kohn, *Trgovački i pravni leksikon*, Osijek 1937, 325.

⁷⁹³ *Ibidem*, 42. Аутори ове монографије погрешно наводе породицу Акшија као јеврејску (прим. аутора).

⁷⁹⁴ Ž. Lebl, *O Jevrejima...*; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 28.

⁷⁹⁵ М. Vavić, *Radnički...*, 25.

⁷⁹⁶ Интервју аутора са Александром Шимуновићем из Бања Луке, Република Српска.

трговини и пословању продајних објеката у граду збио се након трагичне погибије краља Александра у Марсељу⁷⁹⁷, у политичком атентату који је одлучивао о континенталним и регионалним позицијама моћи и савезништава великих европских сила. Вест о смрти омиљеног суверена толико је снажно потресла митровачке грађане, да су данима по погибији били под суморном импресијом националне трагедије. Власници трговачких продавница нису отварали своје радње, па су полицијске власти града биле приморане да их умоле да их отворе на пазарни дан, 20. октобра. Трговци су им услишили молбу, отворивши дућане само на кратко, изашавши у сусрет муштеријама које су дошле из удаљених места намерни да подмире своје најнужније потребе, пошто се у граду пазарни дан одржавао једанпут месечно.⁷⁹⁸ Одмах сутрадан пошто је страшна вест доспела до Митровчана „још рано у ујутру не чекајући никакво наређење, Митровчани су на својим кућама и дућанима истакли црне заставе. Звона са православне и католичке цркве објављивали су народу смрт Краљеу. У излозима својих дућана трговци су истакли слику Краљеу обавијену црним драперијама, а своје радње трговци нису отворили у знак велике жалости. На улици свет се скупљао и говорио о страшном догађају“. Три дана после вести о краљеубиству митровачка чаршија је била затворена у знак жалости за покојном крунисаном главом.⁷⁹⁹

Жалост се уселила у срца свих њених грађана: „И старо и младо, велико и мало, богаташ и сиромаш; православан, муслиман, католик или мојсијевац сви су једнако показивали своју тугу за изгубљеним Краљем и искрено саучешће у општем народном болу“. На дан краљеве сахране, 18. октобра, у Косовској Митровици су грађани свих вероисповести дупке испунили своје храмове узевши учешће у молитви: „Не памти се да је икада оволики број грађана посетио цркву. Католичка црква такође пуна. Свет стоји и на улици пред црквеним вратима. Џамије пуне. Синагога такође“. Ова јединствена манифестација жалости потрајала је све до 19. новембра са једним кратким прекидом за време пазарног дана, када „трговци и занатлије брзо су услуживали своје муштерије и кад их не би било више, закључавали би радње не желећи ничим да узнемирују ову тужну

⁷⁹⁷ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“)*, Београд 1985, 277.

⁷⁹⁸ Аманет Витешког Краља: >>Чувајте ми Југославију<< биће истакнут, израђен од сијалица на Немањићевом граду Звечану, *Време*, Београд, бр. 4593, 22. октобар 1934, стр. 6.

⁷⁹⁹ *Глас са Звечана – недељне новине*, Кос. Митровица, бр. 30, 13. октобра 1934, стр. 2.

тишину која влада градом⁸⁰⁰, после чега се пословни живот свакако брзо повратио у нормалу.

За јеврејске трговце у граду, Миленко Милосављевић (1922-2009) каже: „Давали, давали бре они сиротињи, који није имао паре робу на почек, на вересију...давали, па кад има да плати...све, и то је све било на нивоу“, записујући дату робу кад је у питању била већа количина, а за мању нису бележили, додајући: „они су трговци у правом смислу, за паре су били радни, да зараде, али да зараде, не да украду, не да вару...“.⁸⁰¹ Давање робе на вересију имало је и своје наличје. Несавесна и неодговорна клијентела знала је да повериоце доведе до ивице стрпљења, претећи да поравнаће дуга потраже судским путем. На такав корак био је спреман да се одлучи косовскомитровачки трговац Јосиф Б. Коен⁸⁰², ожењен Естиром.⁸⁰³

⁸⁰⁰ *Глас са Звечана – недељне новине*, Кос. Митровица, бр. 31, 20. октобра 1934, стр. 2.

⁸⁰¹ Интервју аутора са Миленком Милосављевићем из Бањске, Србија.

⁸⁰² АЈ, 66-1631-1733, *Школском надзорнику Кос. Митровица – Јосиф Б. Коен, 8. октобра 1926. г. К. Митровица*. Коен се 8. октобра 1926. године обратио школском надзорнику у граду Радојевићу, у жељи да овај интервенише код учитеља Антонија Вуксановића из Кориља, који му је био дужник непуну годину дана: „Г. Антоније Вуксановић, учитељ из кориља дужан ми је 700 дин. од 17 -XI- 1925 г. На ову суму дао ми је летечу меницу, као и обечање да че ми ову суму платити до 1ог. Децембра прошле год. Како он до данас није ми исплатио горњу суму то молим г. Назорника за дејство и наређења Вуксановићу да ми одмах исплати суму од Дин. 700.- у противном тужићу г. Министру Просвете, а меницу ћу поднети Првостепеном Суду на протест, и тражићу обезбеду“. Школски надзорник је већ истог дана поручио управнику школе у Кориљу да хитно пренесе Вуксановићу поруку да регулише дуг и скрене му пажњу да убудуће не чини сличне ствари које би могле нарушити углед и ауторитет учитељског позива. Након што је информисао свог радника и узео му изјаву 23. новембра, управник ју је проследио школском надзорнику. У њој се каже: „Истина је да је по мом налогу г. Коен издао ствари за 700 динара, али на рачун масе пок. Данила Поповића из Сочанице, јер су то свадбени трошкови удате ћерке пок. Данила, што то најбоље зна г. Аврам Поповић директор у пензији. Како скоро нисам био у Сочаницу да предвидим рачуне са староцем пок. масе то и тај дуг из тог разлога није исплаћен. Г. Коена молим да причека док одем у Сочаницу, које ће бити кроз 10. дана и по повратку сигурно ће бити задовољен“. Вуксановићеву изјаву школски надзорник послао је Суду општине града Косовске Митровице, с молбом да је саопшти заинтересованом Коену, ради даљег управљања. На суду је Коену 29. новембра пренета Вуксановићева изјава, после које је изјавио: „Молим да му се и ово саопшти; Позивам г. Вуксановића да ми дуг од 700. дин. одмах измири а најдаље још за месец дана, што ако не учини тужићу га суду, ствари нисам издао на масу већ лично на њега, а са масом нисам ништа погађао“. Коенову изјаву митровачки суд доставио је школском надзорнику на даљу надлежност, а овај 30. новембра поручио управнику кориљске школе да Коенов одговор саопшти Вуксановићу, уз препоруку да одмах регулише дуг како зна и уме, јер се учитељски ауторитет мора очувати, иначе ће предмет проследити вишим школским инстанцама, те ће за скандалозне рђаве последице сам сносити одговорност. Управитељ кориљске школе предмет је 20. децембра послао основној школи у Борчанима, где се Вуксановић тада налазио са службом, а органи ове школе 23. децембра послали школском надзорнику Вуксановићеву изјаву у којој се каже да га је старатељски судија митровачког првостепеног суда овластио да прими као старалац масе пок. Данила Поповића, па ће учинити измирење дуга у року од десет дана.

⁸⁰³ Архива Општине Краљево, Матични уред за Косовску Митровицу, *Посебна матична књига рођених Косовска Митровица – реконструкције II*, стр. 15. Из заједничког брака добили су сина Нисима Коена (1913-

Јеврејски трговци користили су се маркетиншким услугама у циљу повећања обима продаје, проширења промета и масовнијег придобијања клијентеле. Осим овог, етички позитивног начина пословања, није нам познато да су се јеврејски пословни људи служили каквим нечасним, прљавим и неморалним радњама којим би нанели штету или умањили обрт својих конкурената, којих је било не само у сопственим редовима, већ и међу другим народима с којима су делили заједничко косовско тло. Можда је разлог таквог држања у јудаистичком становишту које се противи ширењу злонамерних гласина о конкуренту или његовом производу.⁸⁰⁴ Способни и умешни јеврејски трговци користили су се и савременим медијима да прошире опсег свог пословања, увећају свој углед међу муштеријама, рекламирају своју робу и придобију наклоност, поверење и сталност код купаца. Због тога су се обраћали грађанству и путем локалне штампе, рано препознајући корисност маркетинга за унапређење пословања. Током 1933 - 1935. године у локалним новинама („Глас са Звечана“, „Косовске новине“) објављиван је и следећи оглас познатог јеврејског трговца Адигеса у којем се бираним речима обраћао читаоцима и поручивао: „Мануфактурна и галантеријска радња АВРАМ М. АДИЖЕС Извештавам поштовано грађанство да ћу се уселити у моју другу радњу у Краља Петра ул. преко пута месара Уроша. Молим моје муштерије да ме изволе посетити у мојој новој радњи где ћу продавати робу по повољним ценама што је већ познато мојим муштеријама“.⁸⁰⁵

Мануфактурном трговином у Косовској Митровици бавио се и његов брат Рафаило М. Адигес који је робу набављао на страни, те је тако једном приликом, 10. марта 1927. године подигао пакет мануфактурне робе у тежини од 6.900 g пристигао из Београда.⁸⁰⁶ Велику мануфактурну радњу у граду држао је и Моис Адигес, која се налазила преко Ибра, у данашњем северном делу града.⁸⁰⁷ У Косовској Митровици пословне објекте држала је и приштинска породица Ашер.⁸⁰⁸ Трговином у граду бавили су се и Аврам

1941), рођеног 18. априла 1913. године у Косовској Митровици, чији се живот трагично завршио по окупацији, стрељали су га 1. октобра 1941. године у Београду.

⁸⁰⁴ Р. Орлић (пр), *Јудаизам и пословна етика. Хрестоматија*, Панчево 2003, 133.

⁸⁰⁵ Д. Фртунић, *Шехер...*, 103; М. М. Дамјановић, *Language...*; *Глас са Звечана – недељни лист*, Кос. Митровица, бр. 2, 1. децембра 1933, стр. 4.

⁸⁰⁶ Архива аутора, *Спроводни лист – Sprovodni list – Bulletin d expedition, Предмет 1 пакет мануфактуре, Београд – Косовска Митровица 10. 3. 1927.*

⁸⁰⁷ Интервју аутора са Моше Саламоном из Кидрона, Израел. Његова сестра била је Фатима Саламон, удата у Приштини. Имао је четири сестре, све су настрадале у холокаусту.

⁸⁰⁸ М. Дамјановић, *Холокауст...*; Интервју аутора са Флором Ашер из Нахарије, Израел.

Алацемовић и Израел Лазаревић.⁸⁰⁹ Угледни косовскомитровачки трговац био је и Хајим Бивас, ожењен Рашелом Алкалај, с којом је имао ћерку Маријету Бивас, рођену 15. марта 1912. године у Косовској Митровици.⁸¹⁰

Неких косовскомитровачких и звечанских Јевреја се сећала Марија Несторовић из села Мало Рударе, која је са мајком одлазила у њихове продавнице и куповала робу. Као пољопривредници, некада су трампили своје пољопривредне производе, попут пасуља, кромпира, кукуруза и тикава за њихове артикле, најчешће алву. Као продавци били су љубазни и услужни према муштеријама. Продавницу мешовите робе у Косовској Митровици држао је неки Ракамије (вероватно Рахамим), у којој су се купци могли снабдети алвом, кандираним производима, чоколадом, бомбонама, фарбом и другим ситницама. У суседном Звечану трговином се бавила јеврејска породица Рубен. Буки Рубен је држао продавницу прехрамбених производа. Имао је три ћерке – Хилду, Рифку и Рахелу.⁸¹¹

Бука као газду трговине и још једног косовскомитровачког Јеврејина, содације Трекамице (?), сећао се и Миленко Милосављевић из Козарева, који га описује: „Крупан је био, доста глават је био, погнут, развијен је у грудном кошу био, имао је јак поглед, са очима да те поједе, али радњу је радио трговачку...имао је једног Шиптара који му је нешто помагао, не знам како се зваше...Амир, не знам, не могу да се сетим. И њих су били двојица ту, добру радњу држали... Није толико био висок, али је крупан, у ширину био...и ретко си могао да га видиш да се насмије...” у којој су продавали мешовиту, изричито прехрамбену робу, фабрикате, где су његови родитељи куповали „све што је требало“. Са муштеријама је причао на српском, што је био предуслов пословног опстанка на тржишту. Содација Трекамица (?) продавао је соду и клакер у свом дућану опремљеном машинама за производњу, који се налазио повише главног ибарског моста у Косовској Митровици, поред саме цаде близу цамије, за кога каже: „Тад содација, у то време, можда је имао

⁸⁰⁹ М. Дамјановић, *Холокауст...*; >>Време<< кроз бановине. Косовска Митровица. Туча после пријатељске пијанке., *Време*, Београд, бр. 4156, 2. август 1933, стр. 7; *Вардар – независан привредно-културни преглед*, Скопље, 24. март 1934, стр. 2.

⁸¹⁰ Архива Општине Краљево, Матични уред за Косовску Митровицу, *Посебна матична књига рођених Косовска Митровица – реконструкције II*, стр. 54. Маријета Бивас је преживела холокауст и удала се у Београду после рата, 19. фебруара 1946. године.

⁸¹¹ Интервју аутора са Маријом Несторовић из Косовске Митровице, Србија. Несторовићева наводи погрешна имена Букове деце (прим. аутора)

једно, око триес, требало би да је имао триес и пет-шест година...округал, леп човек, згодног лица, чистог, румен, полурумен, није да је баш оно црвен као бојадисан, него крвно румен...оргинал српски сви причали“.⁸¹²

Овај звечански трговац Буко Рубен(овић) давао је своју робу на почек. Његовим комерцијалним услугама служиле су се и државне установе, попут основне школе у оближњем селу Кориљу, која му је на крају 1932. године дуговала 400 динара за купљена средства за чишћење и остале ствари.⁸¹³ Буко Рубеновић поседовао је две куће у Звечану и један плац у центру овог насеља. У једној двоспратној кући, породица Рубен је становала на горњем спрату, док су доњи спрат изнајмљивали. Буко није био власник објекта у којем је држао своју продавницу. Локал је изнајмљивао од Доса Радовановића. Продавница је за данашње стандарде била примитивна, у њој је продавао мешовиту робу. У њој су се купци могли снабдети зејтином, петролејом, разним посуђем, попут црепуља за печење хлеба, сачева за црепуље, разних тепсија, земљаних судова, чанака, каленица и пољопривредним алаткама попут српа, мотике, трнокопа, што је било врло ретко у сеоским газдинствима. Буко је увек био на услузи муштеријама, спреман да реагује као човек и помогне сиромашном народу, често у оскудици и беспарици, платежно неспособном да се снабде неопходним животним потребама. Свестан тога, Буко је продајне артикле давао на почек муштеријама, обилно омогућавајући вересију. Неретко су муштерије изневериле поверење које би им указао, не плаћајући робу коју су узели на вересију, што им он није узимао за зло, никада не тужећи дужника нити примењујући какав други начин да наплати дуг од њих. Бивајући имућан наспрам локалних прилика и дарезљив човек, мештани су га неизоставно позивали на свадбе, непогрешиво очекујући скупочени поклон. Зато су га смештали у врх софре, издвајајући почасно место за драгог госта. Јединствен као гост, издвајајући се од осталих својом речитошћу, виђеношћу и писменошћу радо је позиван на крсне славе и све друге видове окупљања и седељки. Често се дружио са својим комшијом Младеном Аксентијевићем, председником општине Звечан. Они су се међусобно посећивали и узвраћали посете.⁸¹⁴

⁸¹² Интервју аутора са Миленком Милосављевићем из Бањске, Србија.

⁸¹³ АЈ, 66-1631-1733, *Списак дуга основ. школе кориљске из ове и дат. година и то.*

⁸¹⁴ Интервју аутора са Боривојем Гвоздићем из Звечана, Србија. По нацистичкој окупацији Звечана 1941. године, Младен Аксентијевић и мештани су га саветовали да се одсели у Вучитрн под италијанском контролом и тако избегне репресалије којима би могао бити изложен ако би остао у немачкој окупационој

Приштински Јевреји највише су се бавили трговином, поседујући сопствене радње, које су водили сами са својом породицом. У дућане се одлазило рано изјутра заједно са старијим синовима. Радње су биле отворене до увече, када би их власници затварали и одлазили у храм на вечерњу молитву. Док је био у животу, најстарији мушки члан породице водио је трговину, а деца и унучи су му били компањони. Нису се водиле никакве пословне књиге, па су из касе на поверење узимали по потреби породице. Уколико би наступило какво неслагање међу актерима породичне трговине, најстарији мушки члан био је врховни арбитар.⁸¹⁵ Радње су биле отворене од јутра до мрака, затварале би се по паду мрака пошто се није користило никакво осветљење у њима. За загревање користила се фуруна на ћумур. Барем је тако било у трима радњама у власништву Исака Саламона из Приштине.⁸¹⁶ Трговином су се бавили и приштински Јевреји, супружници Аврам и Ђилда Мандиловић који су држали продавнице у више околних села, у којима су продавали разну врсту робе, међу којом и гас који је куповао отац Бојане Поповић (1937) из села Коратице.⁸¹⁷ Отац Аврама Ашера из Приштине у својој текстилној продавници продавао је конфекцијску робу, платно које се куповало на метар. Њу су куповали често околни сељаци који су долазили на приштинску пијацу једном недељно, у уторак и обавезно свраћали у његову радњу да се снабдеју овим артиклом.⁸¹⁸

Неки јеврејски трговац Морда био је сопственик радионице слаткиша која се налазила у „Диван Јолу“, у којој су се деца снабдевала ситним, свиленим и желе бомбонама, јабукама и крушкама преливеним црвеним шећером, шећерним штапићима и бомбонама-колачићима. Посебну чаролију и радост деци причињавао је изазов загледања кроз ниске прозоре на радионици, процеса прављења свих ових слаткиша. У продавници неког Коена могле су се пазарити разноврсне машине, траке, чипке, разнобојни конци, све

зони. Како је Буко био поштен и частан човек, добар трговац, хумано настројен према људима, прави добротвор, није било силе да га убеди у исправност таквог савета. Остао је са породицом у свом Звечану, све док их нацисти нису лишили слободе. Народ се окупио покушавајући да спречи њихово хапшење и замоли нацисте да их оставе на слободи као часне и поштене житеље, али овај вид интервенције није умилостивио немилосрдног окупатора. Депортовали су их у логор на Сајмишту где су их ликвидирали, осим једне ћерке која је преживела рат и после рата се одселила у Израел.

⁸¹⁵ Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 227-8.

⁸¹⁶ Интервју аутора са Моше Саламоном из Кидрона, Израел.

⁸¹⁷ Интервју аутора са Бојаном Поповић из Нове Гајдобре, Србија.

⁸¹⁸ Интервју аутора са Аврамом Ашером из Кидрона, Израел.

врсте игала за плетење и шивење, чиоде и прибадаче, крупна, ситна, шарена, бисерна дугмад, друга опрема за домаћу радиност и сијасет свих могуће замисливих ситница. Породице Бука, Мама и Американ поседовале су мењачнице, док је Бенсон Мандил на крају „Диван Јола“ држао радњу трукераја, где су се могле купити све врсте „демце“ конца и „мулине“ за везење, те да се натрукују разноврсне руже за везење. Неки Кутељ је поседовао гросистичку радњу, трговину штофовима и тканинама. О његовим извршним трговачким способностима говори једна епизода из живота неке девојке Живке, која је сама себи шила гардеробу по сопственом укусу, те је за потребе справљања одеће често навраћала код њега у радњу, понекад купујући, а некад само разгледајући. Приметивши једном приликом да девојка мерка неки лепо, али не баш јефтине енглески штоф, обратио јој се речима: „Знате шта госпођице, ја ћу вама лепо измерити штофа колико вам треба, а ви ћете ми плаћати како имате“. Тако је Кутељ изрезао комад тканине, одложио га на раф са цедуљом, чекајући да га муштерија отплати. Живка је давала по динар-два како је када имала, Кутељ је уредно бележио, па је наступио дан када је пред њу изнео цедуљу и саопштио јој да је преплатила купљени еспап, вративши јој уредно кусур и спаковавши штоф.⁸¹⁹

У „Јеврејској чаршији“, у делу који је гледао на зграду градског поглаварства, држао је неки Сакита трговину која је била својеврсна аптека, где су се могле купити разне траве, масти, мелеми и мириси, за људску и сточну употребу. Вашљивој деци, родитељи су куповали овде „шампон“, реуматичари су се снабдевали „иљачом“, а још су се овде могле купити травке против опстипације, сода за прављење сапуна, лек против надутости крава и „варзило“, врста фарбе за ускршња јаја. Гросистичком трговином бавио се Гавра Навон, кога је у послу наследио син Нисим, који је поред остале робе продавао чувене штофове марке „Тивар“. Бавио се и новчаним позајмицама, умејући и да опрости дуг својим повериоцима. Тако је пред рат, 1940. године позајмио 5.000 динара железничком чиновнику Ратку Которчевићу, коме је жирант био његов шурак Чедо Ђорђевић.⁸²⁰

⁸¹⁹ Р. Тодић - Вулићевић, *Приштина...*, 106-7. Кутељов син Берта, једини је преживео холокауст од чланова породице, после Другог светског рата био је војни лекар у Сарајеву.

⁸²⁰ Р. Тодић - Вулићевић, *Приштина...*, 107. Убрзо је наступио рат и окупација, па је једном приликом Ђорђевић свратио код Навона да га охрабри и морално подржи у све тежој ситуацији по јеврејско становништво. Том приликом, Гавра Навон је из суседне собе донео меницу, поцепавши је на пола и

У левом крилу зграде приштевачког хотела „Национал“, држао је продавницу мушких одела и шешира „Тивар“ неки приштински Јеврејин Нисим, познати градски шаљивција и „шерет газда“, звани Тивар, по називу своје конфекцијске продавнице.⁸²¹

Трговином текстилом у Приштини бавио се и Исак Барух(овић), који је по повратку у Приштину из Палестине око 1928. године, са братом наследио очев посао. Приштински трговци били су и Јосиф Саламон и Барух Гидић.⁸²² Трговац Јехуда Бахар Јосеф продавао је јоргане, америчко платно и памук, а Давид Бивас држао ситничарску радњу.⁸²³ Трговачки помоћници били су: Хајим Аврама Бахар (1920-1943)⁸²⁴, Саламон Исака Саламон (1921-?), Јусеф Исака Саламон (1922-?), Мушон Аврама Захарија (1926-1944) и *рабин* Јосип Захарија Леви (1917-?).⁸²⁵

Исак Саламон из Приштине био је трговац на велико, гросиста код кога су робу набављали други трговци. Највише је продавао индустријске фарбе, којима се снабдевао

рекавши посетиоцу: „Чедо, дуг твога зета је опроштен“. С друге стране, Сакита је био инспирација и за књижевника Перу Стефановића (1927-2014) који га је уметнички обрадио у истоименој приповеци.

⁸²¹ Р. Тодић – Вулићевић, *Мали одмор. Споменар приштинске гимназије*, Приштина 1995, 44-5; Р. Тодић – Вулићевић, *Приштина...*, 43. Он је са својим муштеријама често збивао шале. Једна анегдота проистекла из Нисимовог пословног живота, која истовремено одсликава његово трговачко поимање живота, света око себе и посла, сачувана је до наших дана и забележена од Војислава Димитријевића. Она говори о учитељу Таси Денићу, који се, по матурирању последње од петоро деце, ћерке Јелице, упутио у продавницу свог комшије Нисима, у жељи да се понови куповином новог шешира. Због аутентичности говора и духа времена њихов дијалог преносимо у оригиналу: „Улазећи у продавницу, још са врата се господин Таса огласи: - Газда Нисиме, све је готово – мислећи на Јелицино дипломирање, и додаде: - Изабери ми најбољи шешир. Газда Нисим је одмах пришао рафу са шеширима и одабрао један зелени шешир који је одговарао господину Таси. Овај је избором био задовољан и плативши шешир, лагано се упутио ка мосту на Велуши. Када је господин Таса прилично одмакао, газда Нисим Тивар се поверљиво обрати присутној муштерији, професору француског језика приштинске гимназије, господину Влади Поповићу: - Е, мој господине Власто. Господин Таса је био за шешири моја најбоља муштерија, јер је за петнаест година код мене купио најмање десетак шешира. Но, данас, ово му је последњи и ја изгубих добру муштерију! – Боже, господине Нисиме, па ваљда није дотле дошло да је господину то последњи шешир. Ја нисам приметио да је у здрављу попустио, напротив! – рећи ће забринуто господин професор Поповић. – Ма не, господин професоре, фала на господ! Мој комшија господин Таса је здрав као дреновина! Него поздрављајући вас, строги професори на његова деца – данас скидај шешир пет пут, сутра десет пут, скидај стално, сваки дан и шешири се упропасте – одговори сасвим озбиљно газда Нисим“.

⁸²² А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*, 242, 261.

⁸²³ Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 221.

⁸²⁴ J. Romano, *Jevreji...*, 327. По окупацији Југославије пребегао је у Албанију, где је 1942. године ступио у редове албанских партизана, погинувши 1943. године у борби против балиста.

⁸²⁵ J. Romano, *Jevreji...*, 429, 475, 510. Леви је био у НОП-у од 1941. године. Маја 1942. године одведен од Италијана у логор у Албанију, где је остао до краја рата, по тврђењу Романа, што не одговара истини. Познато је да је депортован од Немаца 1944. године из Приштине за Берген Белзен. Браћа Саламон и Јусеф Саламон су били чланови СКОЈ-а, а у НОП-у су деловали од 1942. године као позадински радници. Мушон Захарија је ступио у НОВ у првој половини 1943. године. Био је курир 1. македонско-косовске бригаде, погинуо је 1944. године на непознатој локацији.

из Немачке. Робу је наручивао преко фабричке агенције у Југославији, а она му је достављана поштанском службом. То је била једина радња у Приштини овлашћена да продаје робу набављену од одређене фирме из Франкфурта на Мајни. Налазила се у самој чаршији, баш као и већина радњи, у тзв. „Јеврејској чаршији“. У њој су се робом снабдевали чак и купци из удаљеног Новог Пазара. У радњи су се сем пословних активности вршиле и размене информација, економских, политичких и друштвених. Код Саламона су у радњу од 1937-38. године долазили путујући трговци носећи у коферима разноврсну робу, истовремено служећи као трансфер најактуелнијих информација. Саламон је од путујућих трговаца захтевао да код њега дођу након обиласка свих осталих трговаца, након чега би стекао увид у врсту робе коју је сваки трговац наручио. Ако трговачки путник није желео да подели такве податке са њим, Саламон је одбијао сарадњу. Ако је понуђач за предмет Саламоновог интересовања на упит о количини доступне робе изнео вредност 50 туца, Саламон је потраживао дупло више, инсистирајући и спречавајући да икога другог снабде истим производом.⁸²⁶

Убрзо по окончању Великог рата пословни објекти у власништву приштинских Срба и Јевреја почели су да се модернизују, попримајући савремени изглед и добијајући ново, лепше рухо. Дате промене запале су за око и човеку који је у различитим временским периодима боравио у граду, па тако био сведок његових трансформација и фазним изменама. О томе је он имао да примети следеће: „Од скорог времена почели су Срби и Јевреји да стварају модерније трговине, и да ћепенке замењују излозима“.⁸²⁷ Већина пословних објеката била је саграђена од лако запаљивих материјала, била технички необезбеђена од елементарних непогода или у трошном стању, што је погодновало њиховом урушавању или изложености избијању пожара и изазивању опште несигурности услед брзог и лаког проширења ватре на суседне објекте, који су често били начичкани једни поред других.⁸²⁸

⁸²⁶ Интервју са Моше Саламоном из Кидрона, Израел.

⁸²⁷ П. Ј. Радосављевић, *н.д.*, 27.

⁸²⁸ Велики пожар у Приштини, *Правда*, Београд, бр. 10.152, 12. фебруар 1933, стр. 9. У Приштини је у 2 h после поноћи 10. фебруара 1933. године изненада избио пожар у једној од највећих колонијалних радњи у Косовској улици, чији је власник био неки Јеврејин Јосифовић. Овај објекат био је начињен већином од дрвенарије и у себи складиштило много лако запаљивог материјала, па је пламен брзо захватио читаву површину. Објекат је у потпуности изгорео, причинивши велику материјалну штету која се процењивала на неколико стотина хиљада динара. Пожар је први приметио градски стражар на том сектору и моментално

Једна од две јеврејске породице у Липљану, Соломоновићи, такође су се бавили трговином. Држали су бакалницу, односно сваштарску радњу.⁸²⁹ Липљанац Хајим Б. Соломоновић, власник галантеријске и мануфактурне трговине, годинама је, без посустајања, водио свој посао, иако је било периода слабог обрта и продаје робе. Некада се дешавало да и по недељу дана, дневно не пазари ни по 50 динара. Роба би стајала по рафовима, а нико је не би куповао. У тренуцима када није било промета, Соломоновић би седео на сандуку испред своје радње, читајући дневну штампу, најчешће београдску „Правду“. У таквим приликама затекао га је и предратни репортер овог листа Влад. С. Петковић са којим је Соломоновић поразговарао о стању купопродаје тог лета 1937. године и узроцима слабе зараде варошких трговаца: „Привредна криза је први и основни узрок. Поред тога, варошки трговци страдају и због великог броја трговачких радња по селима, услед чега сељак више не пазари у вароши“.⁸³⁰

У привреди Космета учествовали су и Јевреји резидирајући ван његове територије, попут Жака Ђузепеа Колономоса из Битоља, који је био представник немачке компаније за бојење вуне „Анилин А. Д.“ за територију Космета и Македоније.⁸³¹ Београдски Јеврејин Јулијус Хара (1901-1995) као путујући трговац прокрстарио је широм земље и продавајући фотографски материјал свога ујака Хаима Адање, трговао је и са фотографима на Космету, снабдевајући неопходним средствима за рад неког фотографа Србина у Урошевцу, као и фотографа Фаика, Турчина из Призрена, са којима је изградио пријатељске односе.⁸³² У фармацеутским пословима сарадња се одвијала између Апотеке код „Цара Уроша“, Мирка Ј. Антића из Урошевца и фирме „Кемикалија“ Жигмунда Хонига из Новог Сада.⁸³³

алармирао читаву варош. Захваљујући енергичним напорима војске и власти пожар је локализован и спречена већа штета и несигурност, јер је претила опасност проширења на суседне објекте Приштинске банке и апотеке Новаковића.

⁸²⁹ Ј. Алмули, *Страдање...*, 203; А. Гаон (ur), *Mi smo preživeli...*, 251.

⁸³⁰ Влад. С. Петковић, „Правда“ вас интервјуише сваког дана, *Правда*, Београд, бр. 11.813, 9. септембар 1937, стр. 14; М. М. Ђамјановић, *Language...*

⁸³¹ А. Kotani, *n. d.*, p. 28.

⁸³² Ј. Алмули, *Остали...*, 69-70, 85-6, 98.

⁸³³ Архива аутора, *Изјава, Апотека код „Цара Уроша“* Mr Ph Мирка Ј. Антића, Урошевац – Косово. Урошевачки апотекар снабдевао се сировинама из ове фирме, доживевши једном приликом и штету проузроковану лоше обезбеђеним транспортом. Крајем 1940. године од новосадске фирме поручио је балон соне киселине у тежини од 73 kg и балон водоник супероксида у тежини од 27 kg и том приликом балон

Са приштинским сточарским трговцима и сеоским становништвом из њене околине одржавао је пословну сарадњу и сточарски трговац Сабо Јосефа Камхи, грчки држављанин, Битољчанин настањен у Солуну.⁸³⁴

Поред стално настањених јеврејских трговаца, на Космету су трговачке услуге становништву пружали и јеврејски путујући трговци из других крајева земље. Ровите безбедносне прилике на Космету проистекле из насилничког деловања многих качачких група умеле су бити ризичне за живот и пословање многих цивила, па и јеврејских путника, које би несрећан стицај околности довео у њихов загрљај. Жртва таквих качачких насртаја био је и Скопљанац, трговачки путник Исак Сарфатић. Он је био један од шесторице путника у путничком аутомобилу - аутобусу Милисава Бошковића, шофера из Косовске Митровице који је саобраћао на линији Косовска Митровица – Пећ, и био мета разбојничког напада 3. јула 1936. године у вечерњим часовима у месту званом Кећ Поток, 22 km удаљеном од Пећи.⁸³⁵

соне киселине је разбијен, те је текућина исцурела, па је оштећена страна 29. новембра 1940. године неопозиво потраживала наплату штете од пошилиаоца.

⁸³⁴ АЈ, 334-338-1068, *Министарство иностраних послова Консуларно-привредно одељење К. П. Бр. 10909, Регистар. ознака 319/Јевр. Београд, 8. децембра 1939;* АЈ, 334-338-1068, *Телеграм Министарству унутрашњих послова Одељење јавне безбедности Београд 1506-24-28-1150 ВДИР, 110-Тесалоники;* АЈ, 334-338-1068, *Краљевска банска управа Вардарске бановине II. Бр. 27174/39 18. децембра 1939. год. Скопље, Предмет: Саба Камхи, виза пасоша – Министарству унутрашњих послова Београд.* Он је почетком децембра 1939. године затражио издавање шестомесечне визе за Југославију, где је одраније имао велике везе са сточарским трговцима из Скопља, Битоља, Штипа и Приштине, која му је, због природе уласка и задржавања у земљи, одобрена.

⁸³⁵ Вођа разбојничког напада, извршеног на путу Косовска Митровица – Пећ ухваћен је у Косовској Митровици. То је познати разбојник Реџеп Меметовић, који је раније био осуђен за разбојништво на двадесет година робије, *Политика*, Београд, 5. јул 1936, стр. 11; Д, Разбојнички напад на аутобус који саобраћа између Пећи и Косовске Митровице, *Правда*, Београд, 5. јул 1936, стр. 3; Д, Полиција је похапсила разбојнике који су извршили напад на аутобус Пећ – Косовска Митровица, *Правда*, Београд, 6. јул 1936, стр. 3; Живот у унутрашњости. Пошто су наслагом камена зауставили ауто на путу Косовска Митровица – Пећ разбојници опљачкали два путника одневши им поред новца и капуте, *Време*, Београд, 5. јули 1936, стр. 5. Аутомобил је зауставила трочлана до зуба наоружана група арнаутских качака и присилила путнике на предају. Све су их потом претресли и одузели им све што су пронашли код њих. Милену (Милану - Мији) Миљковићу, винарском трговцу из Ратаја код Крушевца, односно Косовске Митровице отели су златан сат, 8.500 динара и 40.000 или 49.400 у хартијама од вредности - меницама; Драгољубу Читаковићу, вишем чиновнику - шефу Одељења Државне хипотекарне банке у Скопљу одузели су капут и ташну са службеним актима и новцем (око 300 или 500 динара); шоферу Бошковићу опљачкали су 500 динара; тројици нешто сиромашнијих путника такође су отуђили пронашле вредности (једном нареднику питомцу Војне академије нису одузели ништа, једном регруту војнику који је ишао на одсуство одузели су 70 динара) а највише је пострадао Исак Сарфатић, који не само да је опљачкан, већ је био изложен и физичком насиљу. Од њега су арнаутски разбојници отели 15.000 динара, мантил и капу(т), а пошто је покушао да се отргне из њихових чељусти и одупре пљачки, разбојници су га испребијали цевима пушке, наневши му озледе по десној руци и десној страни грудног коша. По извршеном недељу, власти су биле обавештене о немилу догађају и исте ноћи кренуле у потеру за злочинцима у свим правцима. Опљачкани и узнемирени путници стигли су у

Косметски Јевреји су ређе показивали занимање за занатску делатност, те их у међуратном периоду само изузетно проналазимо у овом производном сектору. Током тридесетих година прошлог века у Косовској Митровици активно је пословала све до 1941. године штампарија „Нови свет“ у власништву Благоја Ђорђевића, а у њој је једно време радио и могуће једини јеврејски радник у предузећу, Давид Нисима Лазар. У овој су се штампарији публиковале и умножавале публикације различите провенијенције и типа, укључујући и пословне формуларе као што су трговачки рачуни и признанице, што претпоставља могућност да су са истом сарађивали и локални јеврејски трговци за потребе свог пословања.⁸³⁶ Занатством се у овом граду бавио и Менахем Елазар (1879-?), који је био кандрација (*sic!*). Ожењен је био домаћицом Естерином Тераха (вероватно Бераха) (1887-?) са којом је имао најмање једно дете, Шалома Елазара (1917-?).⁸³⁷ Јорганцијски занат упражњавао је косовскомитровачки Јеврејин Мушон Аврамовић (1889-?) који је био ожењен домаћицом Стелом Рубеновић (1893-?), са којом је 1. октобра 1923. године добио ћерку Зеру Жлта, удату 1942. године у Призрену, где је и преминула 26. јула 1985. године.⁸³⁸ Столарством се бавио Мајер Адигес, који је 1946. године већ био млади мајстор у „Трепчи“, где је радио као столар и остао још коју годину у граду иселивши се за Израел.⁸³⁹

Косовску Митровицу око 22 h. Сарфатићу је сутрадан пружена лекарска помоћ, а један од разбојника је већ у поподневним часовима лишен слободе. То је био Реџеп Меметовић из Косовске Митровице, од раније познат органима реда, својевремено осуђен на 20 година робије, од којих је 13 одслужио, а лани био амнестиран и пуштен на слободу. Њега је из кафане „Балкан“, преко пута косовскомитровачке пијаце, пред гвожђарском радњом Боже Давидовића, у маси света препознао оштећени шофер Бошковић, кренувши за њим. Приметивши да га прати, разбојник је побегао и ушао у хотел „Цар Душан“, у који је, у међувремену с прикљученом жандармеријском патролом, кренуо и Бошковић. Успели су да га пронађу у једној од хотелских соба у којој је било више Арнаута. У станици је извршено саслушањеведеног и суочавање са оштећеним странама. Ухапшеник је негирао учешће у наведеном разбојништву, тврдећи да је тог дана био у кући. Позване на саслушање, Меметовићева мајка и жена изјавиле су напротив да Меметовић целе ноћи није био у дому. Међу сведоцима на Меметовићевом саслушању се нашао и Осијечанин Мијо Маузер, војник са службом у Пећи, који је, упутивши се кући са одсуства, претресао Меметовића који му је узвратио јаким шамаром.

⁸³⁶ Према мишљењу Викторије Липс из Сиднеја, могуће је да се ради о њеном оцу, штампару Давиду Елазару, рођеном 16. септембра 1921. године у Косовској Митровици од оца Израела и мајке Рахел Коен, који је ратујући у партизанима преживео рат. Интервју аутора са Викторијом Липс из Сиднеја, Аустралија; З. Ч. Вукадиновић, М. Ј. Богавац, *н. д.*, 207; М. М. Дамјановић, *Холокауст...*

⁸³⁷ Архива Општине Краљево, Матични уред за Косовску Митровицу, *Посебна матична књига рођених Косовска Митровица – реконструкције II*, стр. 49.

⁸³⁸ Архива Општине Краљево, Матични уред за Косовску Митровицу, *Матична књига рођених Косовска Митровица 1912-1925*, стр. 412.

⁸³⁹ Интервју аутора са Боривојем Гвоздићем из Звечана, Србија.

Занатлија је свакако било много више међу приштинским Јеврејима, чија је бројност била већа. Тешко је установити ко се од приштинских Јевреја стално или повремено бавио занатским пословима, али сачувани су подаци о неком кројачу Рафаелу, дрводељи Исаку и молеру Леону.⁸⁴⁰ Неки стари јеврејски занатлија у Приштини био је Давид, кога су сви звали Давија, прилагођавајући његово име локалном изговору.⁸⁴¹ Од занатлија најзаступљенији су били опанчари и шећерџије.⁸⁴² Столарски радник у Приштини је био Барух Исака Барух (1918-1943), а радници непознате струке били су Јаков Бахар, Мордо Хаја, Жаки Аврама Мушон (?-1944), Барух Самуела Гидић (1921-?) и Бенцијон Арона Емануел (1920-?).⁸⁴³ Радници су били и Моис Ашеровић, рођен 1910. године у Приштини од оца Соломона и мати Флоре и Илија Ашеровић рођен 20. марта 1913. године у Приштини од оца Јусефа и мати Венезије Бераха.⁸⁴⁴ Молерским послом бавио се Мордехај – Марко Нисима Исак (1925-1943).⁸⁴⁵

Јеврејске жене су свакако у склопу домаће радиности обављале занатске радње у производњи употребних предмета, пре свега гардеробе, постељине и декорација за намештај. Дobar део одевних предмета домаћице су саме правиле и преправљале шијући, везући и плетећи. Кројачице у Приштини биле су Матилда А. Бахар – Букић (1923-?) рођена у Солуну и Зумбула Хајима Рубен – Прцић (1902-?).⁸⁴⁶ Беја Мандиловић која је

⁸⁴⁰ N. H. Gershman, *n. d.*, p. 54.

⁸⁴¹ Р. Тодић - Вулићевић, *Приштина...*, 107.

⁸⁴² Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 227.

⁸⁴³ А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*, 260; J. Romano, *Jevreji...*, 328, 357, 374, 445-6. Барух Барух је по окупацији Југославије пребегао у Албанију, где је 1942. године ступио у редове албанских партизана. Погинуо је 1943. године у борби против Немаца. Бенцијон Емануел је 1944. године од нациста депортован у логор Берген Белзен, из ког се вратио априла 1945. године и ступио у НОВ. Барух Гидић постао је члан СКОЈ-а 1941. године, по капитулацији Југославије пребегао у Албанију, где је интерниран у логор од Италијана. Априла 1943. године побегао је из логора и ступио у албанске партизана. Почетком 1944. године заробљен од Немаца и депортован у логор Берген Белзен где је дочекао крај рата. Мордо Хаја пребегао је 1941. године у Албанију, где је следеће, 1942. године ступио у редове албанских партизана. Жаки Мушон је био учесник НОВ-а од 1943. године, био је борац у 1. косовско-македонској бригади, погинуо је 1944. године код Лазаропоља.

⁸⁴⁴ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ; *Моис Ашеровић; Илија Ашеровић.*

⁸⁴⁵ J. Romano, *Jevreji...*, 440. У НОВ ступио 1941. године, погинуо 1943. године у Липовићима код Приштине у борби против балиста. После Другог светског рата једна улица у Приштини носила је његово име.

⁸⁴⁶ J. Romano, *Jevreji...*, 327, 474. У НОП се Матилда Бахар укључила 1941. године, када је примљена у СКОЈ. Била је руководилац скојевског актива 4. рејона у Приштини. У КПЈ примљена 1943, а 1944. године изабрана за члана Среског комитета КПЈ Приштина. Јуна 1944. године Гестапо је открио њен рад и депортовао у логор у Бечу, где је дочекала ослобођење и крај рата. Носилац Партизанске споменице 1941. године. Зумбула Рубен је у НОП ступила септембра 1944. године као позадински радник на терену Тузле.

удајом за Србина променила име у Боса Прлинчевић, такође је била кројачица.⁸⁴⁷ Све сефардске жене на Космету су се, са сигурношћу можемо рећи, бавиле домаћинским и кућевним пословима, али изричиту потврду за то имамо само за мали број њих, попут Приштевке Рашеле Букић (1890-?) и Рифке Рубеновић (1920-?).⁸⁴⁸

Иако немамо конкретних података о каменорезачком занату косметских Јевреја, морало је бити и таквих међу њима, првенствено из разлога израде надгробних споменика, за чију је израду било неопходно знање хебрејског *алефбета*, који се уклесаво на већину јеврејских сепулчурних споменика. Могуће је да су се Јевреји за такве потребе служили услугама пећког каменоресца, римокатолика Михаила Куглера, који је израђивао хришћанске, а могуће и исламске и јеврејске надгробне споменике. Он је пословао заједно са Савом Бацковићем, покривајући тржиште не само Пећи, већ и много удаљенијих крајева.⁸⁴⁹

Још скромније је било јеврејско учешће у ионако слабо развијеној индустрији на Космету. Један од разлога њихове слабе заступљености био је недостатак крупног капитала неопходног за покретање каквих озбиљнијих индустријских иницијатива. Појединачне индустријске „авантуре“ биле су свакако на ниском производном капацитету и радије импровизације индустријског пословања. У јеврејском власништву

⁸⁴⁷ Интервју аутора са Бојаном Поповић из Нове Гајдобре, Србија.

⁸⁴⁸ J. Romano, *Jevreji...*, 342, 474. У НОП је Рашела ступила 1942. године. Прикупљала је помоћ за партизане, растурала илегалну штампу, летке и сл. Нацисти су је 1944. године депортовали у логор Берген Белзен где је дочекала крај рата. Рифка је по окупацији Југославије пребегла у Албанију и 1942. године ступила у албанске партизане.

⁸⁴⁹ Стеван Бацковић, „Правда“ вас интервјуише сваког дана, *Правда*, Београд, бр. 11.770, 27. јул 1937, стр. 7. Ове самоуке занатлије су се смењивале у радним улогама, док је један израђивао споменике, други их је постављао на гробљима из оближњих места са којих су долазиле поруџбине. Посао им није доносио завидну зараду, остављајући им само онолико колико је било потребно за прехрану породице: „Не дај Боже, горе, али је засад добро! Не тражимо више него да зарадимо дневно колико нам је потребно да купимо хлеба за нашу породицу. Ето, наруџбина имамо са свих страна, и даље од Пећи. Пре неколико дана отпустили смо један надгробни споменик чак у Загреб, а спремамо за тамо и други. Лиферујемо за више места у Јужној Србији, па и за Црну Гору. Ево, баш овај иде за Андријевицу. Мењамо се. Један стално путује и поставља споменике по оближњим местима, а други ради. Споменици нису скупи, од 200 до 2000 динара, и то првокласни. Праве се од чистог бањског мермера. Надамо се да ћемо још привући муштерије, јер не тражимо да зарадимо, већ да се исхранимо. Сами смо научили занат и сада смо срећни када можемо и сами да лиферујемо споменике, који су производ нашег скромног рада“. Михаило Куглер је рођен 3. марта 1906. године у Панчеву од оца Михајла и мати Елизабете. Био је ожењен Славком Ивановић, рођеном 4. децембра 1910. године у Белосавцима. Имао је синове Радмила, рођеног 23. фебруара 1931. или 1932. године у Смедеревској Паланци и Славољуба рођеног 22. јула 1933. године у Београду. Види: ИАБ, УГБ, КЖГБЗ, *Михаило Куглер*.

била је фабрика соде у Косовској Митровици, вероватно малог обима, која је била сопственост младог трговца из овог града, Алберта Рубена.⁸⁵⁰

Почеци савременог рударства у косовскомитровачкој околини везују се за геолошка истраживања енглеских стручњака у подножју Копаоника током 1924. године. Њихови повољни извештаји довели су до продаје искључивих права на истраживања акционарском друштву из Лондона „Selection Trust Ltd.“ и формирања предузећа „Терса Mines Limited“ 9. децембра 1927. године, које је свечано отворио краљ Александар Карађорђевић 10. октобра 1930. године, пуштањем у рад рудника у Старом Тргу.⁸⁵¹ Терен рудника откупљен је од београдског индустријалца Радомира Пашића (1892-1964), сина истакнутог државника Николе Пашића.⁸⁵² У прерађивачкој индустрији олова и цинка чији је најјачи носилац било предузеће „Трепча“, највероватније у чиновништву, као школовани кадар, био је упуслен и Јеврејин, Михаило Спиро или Шпиро⁸⁵³, рођен 7. јануара 1908. године у Ади, код Сенте, од оца Алберта и мати Кадиме Дајч.⁸⁵⁴

У шумској индустрији на простору Космета најзначајнији погонски објекат била је парна стругара у Косовској Митровици, односно Звечану. У предузећу су акције имали и јеврејски појединци, углавном угледне личности београдске јеврејске заједнице. Друштво је настало на темељима стругаре индустријалца из Косовске Митровице Нециба Драге, договором бившег власника и београдских трговаца, апотекара, банкарских директора, инжењера, народних посланика, професора и индустријалаца о претварању у акционарско предузеће у којем је сваки акционар учествовао са најамње десет акција. Један од оснивача предузећа на оснивачком збору одржаном у Београду 24. маја 1920. године био је и београдски јеврејски трговац Исак Д. Тајтацаковић. Он је 20. јуна 1920. године депоновао 20 акција, за које је уплатио 20.000 динара, а још 200 динара је приложио за

⁸⁵⁰ Оглас. Удаја и женидба, *Правда*, Београд, бр. 12.844, 3. август 1940, стр. 15; М. Дамјановић, *Холокауст...*

⁸⁵¹ М. М. Златковић, *Логор нацистички робовски у руднику „Трепча“ – Првом Тунелу 1942-1944.*, Косовска Митровица 2003, 10-1.

⁸⁵² С. Мурати, М. Шукрију, *Педесет векова Косовске Митровице*, Косовска Митровица 1971, 10.

⁸⁵³ Д. Фргунић, *Шехер...*, 91.

⁸⁵⁴ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Михајло Шпиро*. У Априлском рату 1941. године пашће у немачко заробљеништво, одакле ће се вратити у земљу по окончању рата, настанивши се у Београду, у Доситејевој 47/IV код Данила Коларића, пријавивши се градским властима 5. септембра 1945. године, а одјавивши се 12. децембра 1948. године одселивши се за Израел. Његова супруга Бела Спиро, рођ. Фишер и њихова ћерка Јудита Спиро настрадали су 1944. године у логору Аушвиц. О томе види: *Imenik subotičkih Jevreja žrtava fašističke okupacije 1941-1945*, s. 1. 1948, 45.

оснивачке трошкове. На 3. збору акционара друштва „Звечан“, одржаном у преподневним часовима 29. априла 1923. године у згради Земаљске банке у Београду присуствовао је и био изабран за потписника протокола и бројање гласова и јеврејски акционар Аврам С. Левић (1869-1941). Он је тада у овом предузећу имао 30 акција, односно 10 гласова, и уједно заступао Земаљску банку као акционара. На његов предлог овом приликом је усвојено да сталном особљу друштва остану плате у истом износу док Управни одбор не одлучи другачије; да чланови Управног одбора за дежурство у Београду буду плаћани са 80 динара, а у Косовској Митровици са 400, и да имају права при путовању у Косовску Митровицу на подвоз 1. класе вагона „Ли“ и осталих подвозних средстава; да чланови Надзорног одбора при вршењу дужности имају сталну плату у износу од 500 динара месечно, за преглед радова у стругари и шуми по 400 динара дневно и иста права за путовање као чланови управног одбора, те да се за заступника директора друштва задржи до постављања новог директора, Ферхад Драга, са месечном платом од 12.000 динара.⁸⁵⁵

На ванредном збору овог друштва, одржаном 2. децембра 1923. године у згради Земљаске банке у Београду, од акционара су били присутни и београдски јеврејски супружници Леон Ј. Леви и Сара Ј. Леви, коју је заступао муж. Обоје су имали по 30 акција, односно по 10 гласова.⁸⁵⁶ Следећи 4. редовни збор овога друштва одржан је 30. марта 1924. године, поново у згради Земљаске банке у Београду, у Сремској улици бр. 6. Овом приликом Леон Ј. Леви је поред себе, заступао и чланове своје пордице, који су

⁸⁵⁵ АЈ, 65-1306-2290, Фонд Министарства трговине и индустрије (у даљем тексту ФМТИИ), бр. фонда 65, бр. фасц. 1306, ај. 2290, *Записник III збора акционара друштва „Звечан“ на дан 29-ог априла 1923. год.*; АЈ, 65-1306-2290, *Трећој редовној скупштини акционара друштва „Звечан“ одржаној на дан 29. априла 1923. г. у Београду*; АЈ, 65-1306-2290, *Списак присутних акционара на III редовном збору Индустијског акционар. предузећа „Звечан“ у Кос. Митровици који је се одржао 29. априла 1923. год. у згради Земаљске банке у Београду у 10 часова пре подне*; АЈ, 65-1306-2290, *Списак депонованих акција за редовни збор индустријског акционар. предузећа „Звечан“ који ће се одржати 29. априла 1923. год. у згради Земаљске банке у Београду у 10 часова пре подне*; АЈ, 65-1306-2290, *Господину Министру трговине и индустрије – Оснивачи Акционарског друштва „Звечан“ – индустријско предузеће за прераду дрвета у Кос. Митровици*; АЈ, 65-1306-2290, *Правила акционарског друштва „Звечан“ индустријског предузећа за прераду дрвета у Косовској Митровици*; АЈ, 65-1306-2290, *Списак лица која су уписала и потпуно уплатила акције акционарског друштва „Звечан“ индустријско предузеће за прераду дрвета у Косовској Митровици*. Исак Тајтацаковић је рођен 10. фебруара 1862. године у Београду од оца Давида и мајке Кларе. Био је ожењен Регином Демајо, рођеном 15. фебруара 1859. године у Београду са којом је имао ћерку Стреју, рођену 12. јула 1906. године у Београду. Види: ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Исак Тајтацаковић*.

⁸⁵⁶ АЈ, 65-1306-2290, *Списак присутних акционара на ванредном збору Акционар. друштва „Звечан“ одржаном 2. децембра 1923. год. у згради Земаљске банке*; АЈ, 65-1306-2290, *Списак акција депонованих за ванредни збор Акционар. друштва „Звечан“ који ће се одржати 2. децембра 1923. год. у згради Земаљске банке*.

такође уписани за акционаре: Лику Л. Леви, Исака Л. Левија, Хајима Л. Левија, Лујзу Л. Леви, Аврама Л. Левија, Лелу Л. Леви, Олгу Л. Леви, Исаила Л. Левија и Сару Л. Леви, од којих су сви имали по 30 акција, односно 10 гласова.⁸⁵⁷ И на 5. редовном збору предузећа „Звечан“, одржаном 29. марта 1925. године у згради Земаљске банке у Београду, по 30 акција, односно 10 гласова, депоновали су Леон Ј. Леви, Сара Л. Леви и Аврам Л. Леви, које је на збору заступао Леон.⁸⁵⁸

Акционар овог друштва био је и чувени београдски адвокат, Јеврејин др Јаков Челебоновић, који је на 7. редовном годишњем збору акционара одржаном у Београду 15. маја 1927. године у згради Земаљске банке, изабран за оверача записника и бројача гласова, и на чији предлог је избор чланова Управног и Надзорног одбора извршен акламацијом. Он је такође депоновао 30 акција и стекао право на 10 гласова.⁸⁵⁹ И на наредном 8. редовном збору овог предузећа, накнадно одржаном 6. јуна 1928. године у Београду, Челебоновић је изабран за оверача записника и бројача гласова, када је депоновао 30 акција и имао право на 10 гласова.⁸⁶⁰ На следећем 9. годишњем збору, одржаном 31. марта 1929. године, Челебоновић је депоновао 100 акција и имао право на 10 гласова. Његов последњи помен у вези са овим предузећем односи се на предлог о

⁸⁵⁷ АЈ, 65-1306-2290, *Списак присутних акционара на IV редовном збору „Звечана“ Акционар. индустр. предузећа за прераду дрвета у Кос. Митровици одржаном 30. марта 1924. год. у згради Земаљске банке, Сремска бр. 6;* АЈ, 65-1306-2290, *Списак депонованих акција за IV редован збор Друштва „Звечан“ акционар. индустр. предузећа за прераду дрвета К. Митровица, одржаном 30. марта 1924. у згради Земаљ. банке, Сремска број 6.*

⁸⁵⁸ АЈ, 65-1306-2290, *Списак депонованих акција за V редован збор „Звечана“ Акционарско-индустријског предузећа за прераду дрвета у Косов. Митровици који ће се одржати 29. марта 1925. год. у згради Земаљске банке, Сремска ул. 6;* АЈ, 65-1306-2290, *Списак присутних акционара на V редовном збору „Звечана“ Акционарско-индустријског предузећа за прераду дрвета у Косов. Митровици, одржаном 29. марта 1925. год. у 10 час. пре подне у згради Земаљске банке, Сремска ул. 6.*

⁸⁵⁹ АЈ, 65-1306-2290, *Записник VII редовног годишњег збора акционара „Звечана“ акционарско-индустријског предузећа за прераду дрвета из Косовске Митровице, одржаног у Београду, 15. маја 1927. год. у згради Земаљске банке, Сремска ул. бр. 6;* АЈ, 65-1306-2290, *Списак присутних акционара на VII редовном збору „Звечана“ акционарско-индустријског предузећа за прераду дрвета Косов. Митровица, одржаном 15. маја 1927. год. у 10 часова пре подне у згради Земаљске банке Сремска бр. 6;* АЈ, 65-1306-2290, *Списак депонованих акција за VII редован збор „Звечана“ акционарско-индустријског предузећа за прераду дрвета у Косов. Митровици, који ће се одржати 15. маја о. г. у 10 часова пре подне у палати Земаљске банке, Сремска бр. 6.*

⁸⁶⁰ АЈ, 65-1306-2290, *Записник VIII редовног збора „Звечан“ акционарско-индустријског предузећа за прераду дрвета у Косовској Митровици, одржаног накнадно у Београду 6. јуна 1928. год;* АЈ, 65-1306-2290, *Списак присутних акционара на VIII редовном годишњем збору „Звечан“-а А. Д. накнадно одржаном на дан 6. јуна 1928. год. у 4 часа по подне у Београду, у палати Земаљске банке, Сремска ул. бр. 6;* АЈ, 65-1306-2290, *Списак депонованих акција за VIII редован годишњи збор „Звечан“-а акц. инд. предузећа за прераду дрвета у Косовској Митровици, који ће се накнадно одржати 6. јуна 1928. год. у 4 часа по подне, у Београду у палати Земаљске банке, Сремска ул. бр. 6.*

отварању стечајног поступка над целокупном имовином предузећа „Звечан“ услед инсолвентности и презадужености предузећа, који је поднео Окружном суду у Косовској Митровици 15. марта 1940. године, што ће учинити нешто касније, 2. априла и локални индустријалац Цафер Дева. Одлуку по овом предмету по доношењу, поменути суд је требао да достави Министарству трговине и индустрије.⁸⁶¹

У међуратном рударству на Космету, у рубним подручјима са Македонијом, руднике хрома држали су скопски и солунски Јевреји из породица Асео и Алатини.⁸⁶² Најзначајнији рудници на територији Косова и Метохије припадали су рудницима хрома Моиса Асеа, скопског Јеврејина и „Алатини Мајнс Лтд.“ компанији са седиштем у Лондону, којој су припадали рудници хрома у Орашју и Горанцу.⁸⁶³ Солунска кућа браће Алатини заинтересовала се за рударство на овим подручјима још за време османске владавине па су они и обновили рударску производњу у Старој и Јужној Србији. На територији Космета имали су још у османском периоду рудник хрома који се налазио у штрбачкој општини, у срезу неродимском.⁸⁶⁴

Седиште управе хромних рудника М. Асео било је у Скопљу и били су сопственост скопског индустријалца Моиса Асеа, који је био један од пионира српског и југословенског рударства после Балканских и Првог светског рата. Он је био генерални директор фирме браће Алатини за њихове руднике у Јужној Србији, па када је исте фирме преузела енглеска компанија „Алатини Мајнс Лтд.“, основао је 1927. своје предузеће, које

⁸⁶¹ АЈ, 65-1306-2290, *Списак акционара „Звечана“ акционарско индустријског предузећа за прераду дрвета у Косов. Митровици, присутних IX редовном збору акционара одржаном 31. марта 1929*; АЈ, 65-1306-2290, *Списак акција депонованих за IX редован годишњи збор „Звечана“ акционарско-индустријског предузећа за прераду дрвета у Косов. Митровици*; АЈ, 65-1306-2290, *Министарству трговине и индустрије Одељење за банкарство Београд – Окружни суд у Кос. Митровици, 29. маја 1940. године.*

⁸⁶² Y. Kolonomos, J. Namiceva, *Sparks of the Macedonian Sephards*, Скопје 2005, р. 334; Ž. Lebl, *Plima...*, 83.

⁸⁶³ А. Јовановић (ур), *н.д.*, 719; Л. Ѓурковска, *Стопанските прилики во Скопје во периодот меѓу двете светски војни*, Скопје 2020, 23; Државниот архив на Република Македонија (ДАРМ) – Подрочно одделение Скопје (ПОС), Фонд 405, Управа на хромните рудници „Моис Асео“, Скопје (1919-1943), 1919/1931, папка 1, 0,04.

⁸⁶⁴ А. Јовановић (ур), *н.д.*, 739; В. Мирковић, *О индустријским могућностима Јужне Србије*, Гласник Хемиског друштва Краљевине Југославије, 2 (1938), 125-132; В. Јовановић, *Природни ресурси и њихова експлоатација – пример Вардарске бановине*, Архив – часопис Архива Југославије, 1-2 (2009), 59-74. На подручју Јужне Србије било је активно седам рудника хрома, а најважнији су били они у власништву фирми Моис Асео, „Алатини Мајнс Лтд.“ и „Љуботен а. д.“. Захваљујући, између осталог, и богатим рудним налазиштима и наслагама на Космету, рударска производња у Вардарској бановини била је нарочито жива, поређујући је са осталим бановинама у земљи. Илустрације ради, крајем тридесетих година у бановини је остваривано чак 98% југословенске продукције хрома, 86% производње оловно-цинкане руде, 61% пирита, 50% сировог магнезита и 32% националне производње мангана.

је имало већи број рударских концесија у Зетској и Вардарској бановини, од којих су на тлу Космета били рудници Језерина у неродимском, Хромовик у подримском и Дева у Ђаковачком срезу.⁸⁶⁵

Поред ових рудника, у општинама радевској и седларској, у грачаничком срезу, постојао је рудник магнезита „Јела“, концесија и својина Моиса Асеа.⁸⁶⁶ У Асеовом власништву је био и хромни рудник „Островица“, у близини Штрпца.⁸⁶⁷ У руднику хрома Асео, као менаџер отпреме радио је од 1937. године Давид Леви из Аустрије или Швајцарске, који се са женом Лором (Лауром) и тада трогодишњим сином Марком (Мариом) настанио у Ђаковици. Иако странац у граду, брзо се прилагодио локалним приликама и поред послова у руднику започео трговачку делатност, сарађујући са Расимом Домијем из Ђаковице.⁸⁶⁸ Сасвим је извесно да се ради о трговцу Давиду Левију,

⁸⁶⁵ А. Јовановић (ур), *н.д.*, 744, 746. У свим овим рудницима експлоатисана је руда хрома која се ручно пребирала и сортирала. Од целокупне годишње продукције 25% је дистрибуирано и продавано у Југославији, а остатак је извозен у иностранство. Пошто су рудници били удаљени од најближих железничких станица у Урошевцу и Пећи, отежан је био транспорт сировине, за који су иначе коришћена примитивна саобраћајна возила, употребом товарних коња и кола, која су била непрактична и нерентабилна због рђавих путева на комуникационој мрежи. Због свега тога предузеће је пословало са смањеним капацитетом, а упошљавало је око 350 радника, три инжењера и 16 чиновника. Ради прегледнијег увида у ануалну количину ископане руде, изнећемо овде податке за неколико годишта рада ових рудника: 1928. године продато је 612 t; 1932. године 5.456 t, а 1936. године 8.237 t хромне руде, из чега се може приметити да је годинама производња и продаја руде расла, без обзира на лоше услове који су кочили развој и улагање у руднике.

⁸⁶⁶ *Ibidem.*

⁸⁶⁷ Последњи минут. И на руднику „Островици“ наставља се рад, *Правда*, Београд, бр. 11.348, 28. мај 1936, стр. 8; Дневне вести, Трговачко – индустријска комора у Скопљу, *Правда*, Београд, бр. 308, 3. новембар 1932, стр. 11; М. Vavić, *Radnički...*, 67. Након Моисове смрти, у овом руднику избио је средином маја 1936. године штрајк рудара незадовољних висином својих примања, који је трајао једанаест дана, до 27. маја. Управа предузећа за све време штрајка водила је преговоре са штрајкачима и напослетку постигла споразум. Са радницима је преговоре водио директор рудника Алкалај. Међу радницима су се створиле две групе незадовољника, од којих је једна била непомирљивија, захтевајући повећање надница за 50%, док је друга, умеренија, пристајала на релативно мање повећање. Са њима је Алкалај успео да постигне договор, према којем је одлучено да се радницима повећа надница за 9% дотадашње висине зарада. Још један резултат преговора била је обавеза коју је преузела Управа, да се убудуће рударима не наплаћује карбид за рударске лампе, које су дотле они сами морали да набављају из сопственог џепа, већ да трошкове за њихову набавку сноси предузеће. По постизању оваквих услова споразума, радници су се вратили на посао, сем неколицине најискуснијих и најквалификованијих рудара који су били незадовољни садржајем постигнутог споразума. Директор рударског предузећа „Моис Асео а. д.“, Мориц Алкалај, такође Јеврејин, постављен је почетком новембра 1932. године од стране министра трговине и индустрије за већника Трговинско-индустријске коморе у Скопљу из редова индустријског одсека.

⁸⁶⁸ По окупацији Југославије, Леви је своју вредносну покретну имовину (злато, новац, накит..) поверио на чување Хиснију Домију из Ђаковице. Цела породица је 1944. г. ухапшена од нациста и депортована у логоре у Немачкој / Аустрији, где су Давид и Марко настрадали приликом савезничког бомбардовања. Лора је преживела холокауст и после рата 1945. г. се вратила у Ђаковицу, где јој је Хисни вратио породичне вредности које је чувао. У знак захвалности, даривала је Хиснија и његову супругу златним сатом и

рођеном 16. октобра 1887. године у Београду од оца Хајима и мајке Ленке Адут. Он је био ожењен Леонором Дорнехер (?), рођеној 8. августа 1901. године у Базелу, Швајцарска. У браку су добили сина Марка, рођеног 7. маја 1932. године у Тирани. Током 1924, 1934, 1935, 1939, 1940. и 1941. године често је пребивао у Београду одлазећи два пута у Скопље. Последњи пут Београд је напустио 17. јануара 1941. године отишавши за Ђаковицу.⁸⁶⁹

Власници и Управа рудника Хромасео редовно су се одазивали хуманитарним акцијама и ширим друштвеним потребама, па често наилазимо на њихове новчане донације приложене разним физичким и правним лицима којима је материјална помоћ била потребна. Раду Аеро-клуба у Скопљу помогао је рудник Хромасео са 10.000 динара, а додатних 1.000 динара донирао је Морис Алкалај крајем маја 1940. године, на састанку Преседништва Обласног одбора са најеминентнијим представницима скопских привредника одржаном у дворани Трговинско-индустријске коморе у Скопљу.⁸⁷⁰

За разлику од компаније М. Асео, рудници компаније „Алатини Мајнс Лтд.“ били су значајно модернији, опремљенији и развијенији. Њихово седиште било је у Лондону, акцијски капитал износио им је 200.000 фунти, а генерална дирекција рудника била је у Ђенерал-Ханрису. Сопственост предузећа били су рудници хрома у доњеполошком срезу, у којима је било запошљено око 800 радника, али је фирма под својом управом имала и руднике предузећа „Љуботен а. д.“, који су се налазили у непосредној близини рудника овог предузећа, односно на самом рубу Космета. Поређења ради, 1936. године целокупна продукција у оба предузећа кретала се до 17.000 t сирове и обрађене руде, двоструко више од истогодишње производње рудника предузећа М. Асео.⁸⁷¹

Осим ових рудника, на Космету је активан био и рудник магнезита Дреница у месту Дубовац, у општини прекаској, у срезу вучитрнском, који је био сопственост Јеврејина Леа Милера (1894-1941) из Загреба, у коме је било упуслено око 40 радника.⁸⁷²

дијамантским прстеном. Убрзо се преселила у Швајцарску. А. Kotani, *n. d.*, pp. 58-9; N. H. Gershman, *n. d.*, p. 114.

⁸⁶⁹ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Давид Леви*.

⁸⁷⁰ Скопски привредници одлучили су да помогну рад Аеро-клуба. Први прилог од 267.000 динара већ предат скопском Аеро-клубу, *Време*, Београд, бр. 6592, 2. јуни 1940, стр. 7.

⁸⁷¹ А. Јовановић (ур), *n. d.*, 745; М. М. Дамјановић, *Холокауст...*

⁸⁷² А. Јовановић (ур), *n. d.*, 746; Н. Антонијевић, *Косово...*, 465; I. Goldstein, *n. d.*, 270; М. М. Дамјановић, *Холокауст...*; S. Goldstein, *n. d.*, 461; J. Romano, *Jevreji...*, 442; M. Vavić, *Zatvor...*, 43; B. Zuckerman, *Psihologija*

Од изградње производних погона и почетка пословања рудника „Трепча“, у раду овог највећег индустријског постројења у том крају земље и пословним односима са овим рударским гигантом, узели су учешћа и поједини, углавном имућнији Јевреји, пословни људи из Београда. Један од њих био је и чувени филантроп, банкар и народни посланик, угледни београдски сефардски челник, Бенцион Були (1867-1933).⁸⁷³ Главни лекар рудника Трепча био је неки ашкенаски Јеврејин Шварц, који је живео у Звечану и преживео Други светски рат.⁸⁷⁴ Осијечки Југословен јеврејских корена Ване Ивановић се обрео на Космету након дипломирања на Кембрицу и одслужења деветомесечног војног рока у Коњичкој школи у Земуну. На иницијативу очуха, богатог бродовласника Божа Банца (1883-1945), Ивановић је у време Велике депресије, јуна 1934. године дошао у трепчански рудник с намером да стекне потребно искуство у пословима везаним за ово британско предузеће. Помишљало се на склапање корисних контаката са британским службеницима рудника, уз помоћ којих би остварио запослење у перспективном комбинату или његовој централној управи у Лондону. Полугодишњи живот на Космету, Ивановић је провео на разним радним дужностима у више оближњих локација. Вишечасовни дневни рад проводио је у различитим „Трепчиним“ одељењима, у

Holokausta. Protužidovska propaganda u NDH i Srbiji (1941-1945), Zagreb 2011, 203-4; I. Goldstein, S. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001, 127. Загрепчанин Лео Милер, у свом је граду наследио и проширио капацитете очеве велике циглане која је умногоме допринела убрзаном развоју Загреба током двадесетих година двадесетог столећа. Након ове инвестиције, Милер је убрзо подигао и велики воћни расадник у предграђу, на ком су узгајане ретке и квалитетне сорте воћака, нарочито јабука и крушака. Лео Милер је био учесник Октобарске револуције, по повратку из СССР-а био симпатизер КПЈ. По стварању усташке НДХ доношење законске обавезе о ношењу жидовске ознаке тешко је пало Леополду Милеру коме је то био „жиг срамоте“ како је изјавио у молби за ослобођење од ношења жидовског знака. Милер је покушао извршити саботажу у својој циглани, како усташе не би извучиле корист од њеног рада. Такав његов наум откриле су усташе, па су га 8. маја 1941. године одвеле у затвор у Керестинцу, а потом у логор у Госпићу, а одатле у Јасеновац где је убијен крајем исте године. Милер је предратне године проводио на Космету, где му је 1943. године ухапшен син Бранко и заточен у косовскомитровачки затвор, одакле је спроведен у логор на Бањици. Успео је да постигне ослобођење из логора помоћу фалсификоване документације која је сведочила да није Јеврејин. У међувремену, имовину која се водила на Бранка Милера у Загребу отуђиле су усташке власти. Задруга Хрватског радише – одсек за национализацију привреде понудила је новембра 1941. године у продају 14 јеврејских предузећа уступљених јој на основу донете Законске одредбе о подржављењу иметка Жидова и жидовских подuzeћа. На листи аријанизоване имовине нашао се и *buffet* у Бошковићевој 6, у власништву Бранка Милера. Бранко Милер је рођен 1. септембра 1924. године у Грацу, у Аустрији од мајке Хилде. Живео је у Дорослову до поласка у први разред гимназије коју је похађао у Београду у ком је живео од 1936. до 1939. године и током 1941. године. Види: ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Бранко Милер*.

⁸⁷³ М. Рожман, *Визуелна култура и приватни идентитет породице Були*, Београд 2017, 18-20, 60, 64; Архива Јеврејског историјског музеја, Кутија Београд: Живот и рад Општине до 1941, *Тестамент Бенциона Булија*. У тестаменту који је сачинио само неколико дана пре смрти, међу покретном имовином, односно хартијама од вредности, нашао се и један бон за обвезнице „Трепче“, бр. 4536/32 од 4.000 комада у вредности 250.000 динара..

⁸⁷⁴ М. М. Дамјановић, *Холокауст...*; Интервју аутора са Боривојем Гвоздићем из Звечана, Србија.

флотационом млину уз Ситницу, у руднику у Старом тргу и на Копаонику. Ивановићев приправнички стаж у „Трепча“ окончан је о грегоријанском Божићу 1934. године.⁸⁷⁵ За неке раднике рудника „Трепча“ није могуће установити са сигурношћу да ли су били јеврејског рода, као што је случај служавке Јустине Лербер. Она је, заједно са колегама, инжењером Виктором Лахнером, шофером Љубомиром Протићем и управником „Трепче“ Виљемом Камбелом била мета оружаног напада 30. јуна (31. јула) 1932. године, када су разбојници пресрели њихов аутомобил на петом километру пута Косовска Митровица – Трепча и том приликом усмртили Лахнера.⁸⁷⁶

⁸⁷⁵ V. Ivanović, *Drugo zvono I...*, 99-101.

⁸⁷⁶ Суђење убицама инжењера Виктора Лахнера у Косовској Митровици, *Правда*, Београд, бр. 10.234, 5. мај 1933, стр. 10; Пресуда оптуженима за убиство Виктора Лахнера изрећи ће се у понедељник, *Правда*, Београд, бр. 10.237, 8. мај 1933, стр. 12; Пресуда убицама инжењера Виктора Лахнера. Гардашевић и Љутица су осуђени на по 12 година робије, а остали су пуштени, *Правда*, Београд, бр. 10.239, 10. мај 1933, стр. 4; Пресуда убицама инжењера Виктора Лахнера, *Правда*, Београд, бр. 10.479, 5. јануар 1934, стр. 9; Хапшење једног саучесника у убиству инжењера Лахнера, *Време*, Београд, бр. 3923, 3. децембар 1932, стр. 5; Два Црногорца се споре о награду за проказивање убица инжењера Виктора Лахнера, *Време*, Београд, бр. 4628, 26. новембар 1934, стр. 10; Ново суђење по убиству инжењера В. Лахнера, *Политика*, Београд, 2. јануар 1934, стр. 8; Погибија инжењера Лахнера у разбојничком нападу на аутомобил код Косовске Митровице. Директор „Трепче“, који је избегао смрт, описује дрско разбојништво и присебност шофера, *Време*, Београд, 3769, 2. јула 1932, стр. 7. Управа рудника одмах после убиства расписала је награду од 30.000 динара онеме ко прокаже убице и депоновала суму код Окружног суда. Информације о убиству су доставили Црногорци Мате Грубач и Васа Арсић. За овај злочин пред Окружним судом у Косовској Митровици били су оптужени Ђорђе Гардашевић (Градасевић), Васа (Богдан) Мутица (Љутица), Јован Мркић (Мракић), трговац и кафеџија Мате Грубач (Трубач), Нико Станишић и Марко Станишић. Судски колегијум сачињавали су председник Голуб Кујовић и судије Миодраг Станојевић и Драг. Пантелић, записник је водио Новак Вукићевић, а државног тужиоца замењивала је секретар суда Радмила Митровић. Оптужене су заступали адвокати Драг. (Предраг) Милојевић, Обрен Чорбић и Никола Пајевић, рудник „Трепча“ заступао је адвокат Мих. Милекић из Београда, а удовицу убијеног Лахнера, председник општине Вучитрн Јосиф Памиловић. Оптуженици су пред полицијским органима признали злочин, а на суду су изјавили да им је признање било изнуђено. За извршење злочина осуђени су Гардашевић и Љутица са по 12 година робије и трајан губитак часних права. Наложено им је и да плате судске трошкове и накнаду штете у износу од 260.000 динара за издржавање детета и удове њихове жртве. Остали оптужени су ослобођени оптужбе за подстрекивање. Апелациони суд је поништио пресуду, па је организовано ново суђење, којим је косовскомитровачки првостепени суд поштрио казну осуђенима, повисивши им је на 16 година затвора.

12. БАНКАРСТВО

Увидом у банкарске прилике које су владале на Космету између два светска рата запажамо да је јеврејског капитала искључиво било у оним банкама осниваним у градовима у којима су живели у већем броју, тј. у Косовској Митровици и Приштини. У осталим оближњим местима на Космету, у којима ће после Великог рата такође доћи до ницања разних новчаних завода, њихов капитал није био присутан.⁸⁷⁷ Минимално и опрезно јеврејско учешће у акционарским улагањима регистровано је само у Трговачкој банци „Ибар“ у Косовској Митровици, која је ексклузивно окупљала муслиманске улагаче, те им је и са те стране постојала кочница за већи продор. Акционари банке готово стопроцентно су били мухамеданци, једино се бележе по двојица Срба (Јован Нешковић и Никола Денић) и Јевреја (Јохан Јозеф Рубен и Јозеф Б. Јако) међу њима. У први Управни одбор банке, изабран на конститутивном збору акционара одржаном 31. марта 1922. године, ушао је и поменути Јако. Он је следеће године иступио из овог банчиног тела услед пресељења у Нови Пазар.⁸⁷⁸

У „Француско-српској“ банци која је пословала на југословенском тржишту, преовладавао је француски капитал. Њено седиште било је у Паризу, а Главне дирекције у Београду. Основана је била од париских установа „Societe Generale“, „Banque Ottomane“, „Banque de l' Union Parisienne“, „Societe Financiere de l' Orient“ и „Banque Nationale de Credit“. У њој је јеврејски утицај био одлучан.⁸⁷⁹ Банка је имала своју филијалу и у Косовској Митровици, али нам није познато да ли је и у коликој мери било локалних јеврејских акционара, улагача, штедиша или корисника банчаних услуга уопште. Познато нам је да је директор главне дирекције у Београду био неки београдски Јеврејин Божићар

⁸⁷⁷ Видети: И. М. Бецић, *Вучитрнска кредитна банка*, Гласник Баштина, св. 38 (2015), 93-111; И. М. Бецић, *Пећка трговачко-индустријска банка*, Гласник Баштина, св. 36 (2014), 201-221; И. М. Бецић, *Пећки новчани заводи основани после Великог рата*, Гласник Баштина, св. 37 (2014), 137-153; И. М. Бецић, *Финансијске установе у Баковици између два светска рата*, Гласник Баштина, св. 35 (2013), 153-169; И. М. Бецић, *Локалне финансијске установе у Гњилану у међуратном периоду*, Гласник Баштина, св. 34 (2013), 171-187; И. М. Бецић, *Приватни новчани заводи у Урошевцу*, Гласник Баштина, св. 33 (2012), 145-162.

⁸⁷⁸ И. М. Бецић, *Трговачка банка „Ибар“*, Гласник Баштина, св. 40 (2016), 65-83.

⁸⁷⁹ Lj. St. Kosier, *n. d.*, 386-7.

Меворах.⁸⁸⁰ По службеној потреби, овај Београђанин путовао је у Косовску Митровицу и одржавао комуникацију и пословни однос са службеницима филијале у овом граду.⁸⁸¹

„Косовска банка“ у Косовској Митровици основана је одобрењем министра народне привреде од 19. септембра 1913. године, са капиталом од 125.000 динара, подељеног у акцијама од по 100 динара. Мада списак оснивача банке пружа имена све самих Срба, поједини су аутори наводили да је међу оснивачима било и Јевреја. Већу улогу и учешће Јевреји ће у овој банци добити тек после Првог светског рата, када су се међу акционарима посебно истицале породице Аврама Адигеса и Израила Лазара.⁸⁸² Предратне менице у „Косовској банци“ од Јевреја су имали Хајнрих Брил (100 динара

⁸⁸⁰ Личне и породичне вести, *Политика*, Београд, 25. март 1931, стр. 12. О њему имамо сазнања само да му је 26. марта 1931. године извршена *брит мила* сина, о чему је остао траг у престоничкој штампи: „Божидар Меворах са супругом извештава сроднике и пријатеље да ће се обрезивање њиховог сина извршити 26 ов. м. у 9 часова пре подне у Принца Евгенија ул. 15. Нарочитих позивница неће бити, те молимо да се овај оглас сматра као позивница“.

⁸⁸¹ У Француско-српској банци у Косовској Митровици утврђене су злоупотребе. Ухапшен је благајник Миљен Илић, *Политика*, Београд, 5. новембар 1936, стр. 6. Неповољна збивања која су знала да с времена на време поводе ову банку у граду на Ибру, давала су повода његовој посети. Један такав случај злоупотребе банкарског чиновника косовскомитровичке филијале, проузроковао је долазак у Косовску Митровицу Мевораха, Николе Драгамација, директора „Француско-српске банке“ у Скопљу и Андреа Фанбера, директора централе у Паризу. Они су у град стигли у 19 h поподне, 3. новембра 1936. године, а у касним вечерњим сатима лимузином дошли у филијалу банке, која се налазила у градском центру, где су са њеним службеницима започели интерну контролу и истрагу поводом последњег случаја који их је узнемирио. Нетипична отвореност банке у ово доба дана и приметна ужурбаност њених запослених, која се споља могла опазити кроз осветљене прозоре, зачудила је бројне шетаче на градском корзоу. Долазак петорице жандарма који су опколили банку уверио је грађане да су ствари ипак озбиљније. У банку је стигао и истражни судија Окружног суда Јокановић са записничарем. Разлог за ванредно стање у банци била је злоупотреба банчиног благајника Миљана Илића, који је неколико дана раније од директора косовскомитровачке филијале Поповића затражио и добио одсуство од неколико дана, због наводне очеве самрти у Крушевцу. Илић је међутим отпутовао у Београд, где га је запазио неки службеник тамошње „Француско-српске банке“, обавестивши надређене о томе, што је побудило сумњу међу њима. По налогу је извршен делимичан преглед касе, којом приликом није примећена никаква неправилност. Али је зато Ставро Ђорђевић, који је замењивао Илића на радном месту, случајно отворивши један штос хиљадарки у износу од 100.000 динара, уочио између новчаница неколико комада чисте беле хартије, дебљине и тежине новчаница, које су уместо њих попуњавале штос. Ђорђевић је одмах обавестио директора о своме открићу, а он директоре скопске, београдске и париске централе, који су тим поводом допутовали у Косовску Митровицу. Одмах по доласку у град, директори су отишли у стан државног тужиоца Дукшинског, подневши пријаву против Илића. Тужилац је наложио истражном судији покретање кривичног поступка против Илића, а истрага започела 3. новембра, после 20 h. Само пола сата касније Илић је лишен слободе и у пратњи тројице жандарма спроведен у истражни затвор. Увиђај је настављен и сутрадан, а дан пре тога утврђен је мањак од 65.000 динара. Илић је дотадашњим својим радом успео да стекне поверење старешина, које су због тога слабо водиле рачуна о његовом раду. И у грађанству је Илић уживао неподељене симпатије, јер откако се настанио у овом граду, никада није виђен да негде конзумира алкохол или се коцка, због чега је био пожељан и за најугледнију трговачку породицу у граду, Мијатовиће, чију је ћерку оженио. Почетна истрага није могла да докаже Илићеву кривицу, а његови пријатељи тврдили су да је сам Илић примио штосове у таквом стању, да их није отварао, чему је доказ више била неоштећена плomba на њима.

⁸⁸² И. М. Бецић, *Митровачка Косовска банка између два светска рата*, Баштина, св. 41 (2016), 129-144.

доспелих 25. августа 1914. године) и можда неки Израилъ Трешчевић (350 динара доспелих 28. септембра 1914. године). Први послератни збор акционара ове банке одржан је 3. јуна 1919. године у Косовској Митровици и на њему је од јеврејских акционара узео учешћа само Јосеф Коен који је депоновао шест акција и остварио право на два гласа. Наредни, други редовни збор акционара „Косовске банке“ збио се 7. јуна 1920. године, такође у граду на Ибру, када је могуће једини акционар јеврејског порекла био Тихомир Голднер, који је депоновао шест акција и имао право на два гласа, а кога је на збору представљао пуномоћник Света Радовановић. Пети редовни збор акционара овог финансијског завода одржан је 25. марта 1923. године, за који су акције депоновали Израил Лазар (30 и 10), који је на збору заступао Рекулу Лазар (30 и 10), Ментеша Лазара (30 и 10), Регину Лазар (30 и 10), Дуду Лазар (30 и 10), Викторију Лазар (30 и 10), Рахилу Лазар (30 и 10), Жака Лазара (30 и 10), Нисима Лазара (30 и 10) и Давида Лазара (30 и 10), као и Аврам Адигес (30 и 10), који је заступао Мозу Адигес (30 и 10), Мојиса Адигеса (30 и 10), Исака Адигеса (30 и 10), Илијао Адигеса (30 и 10), Јусефа Адигеса (30 и 10), Сабитаја Адигеса (30 и 10) и Ђулију Адигес (30 и 10). У банци је веома брзо, већ 1. априла, одржан ванредни збор акционара на коме су опет једини јеврејски учесници били Израил Лазар (30 акција и 10 гласова) који је законски заступао Рекулу Лазар (30 и 10), Ментеша Лазара (30 и 10), Регину Лазар (30 и 10), Дуду Лазар (30 и 10), Викторију Лазар (30 и 10), Рахилу Лазар (30 и 10), Жака Лазара (30 и 10), Нисима Лазара (30 и 10) и Давида Лазара (30 и 10), а који су акције депоновали 28. марта и Аврам Адигес (30 и 10), заступник Мозе Адигес (30 и 10), Мојиса Адигеса (30 и 10), Исака Адигеса (30 и 10), Илијао Адигеса (30 и 10), Јусефа Адигеса (30 и 10), Сабитаја Адигеса (30 и 10) и Ђулије Адигес (30 и 10), који су депоновали акције 30. марта. Ванредни збор је сазван на захтев групе акционара, међу којима и Израила Лазара, који су исказали неповерење према члановима Управног одбора Каменку Попадићу и Радету Павићевићу због штетног рада на последњем збору.⁸⁸³

⁸⁸³ Главни разлог сазива ванредног збора био је давање разрешења поменутичким члановима и избор двојице нових на њихова упражњена места. Уместо њих изабрани су Крста Вавић и Благо Ристић. АЈ, 65-1306-2290, *Списак акционара Косовске банке пријављених за збор, који ће се одржати 3. јуна 1919. год. у Косов. Митровици.*; АЈ, 65-1306-2290, *Списак акционара који су учествовали на II редовном збору Косовске банке у Косов. Митровици на да 7. јуна 1920. год.*; АЈ, 65-1306-2290, *Списак предатних меница Косов. банке.*; АЈ, 65-1306-2290, *Списак депонованих акција Косовске банке за V редовни збор који ће се одржати 25. марта 1923. год.*; АЈ, 65-1306-2290, *Списак акционара Косовске банке који су учествовали на V редовном збору, који*

Ова је банка, попут највећег броја других, због политике прекомерног инвестирања у разноврсне објекте и предузећа подлегла слому половином двадесетих година прошлог века.⁸⁸⁴

Још један новчани завод била је „Јужно-српска банка“, акционарско друштво основано почетком септембра 1921. године у Косовској Митровици, где јој је и било седиште, а чији рад је био одобрен од Министарства трговине и индустрије крајем новембра исте године. У оснивачком акту банке орочено јој је трајање на 50 година и предвиђено оснивање, по потреби, филијала у другим местима Краљевине СХС или иностранства, при чијим надлежним судовима би се регистровали. Циљ јој је био кредитирање којом би се помогла локална трговина и индустрија, побуђивање штедне политике у грађанству и олакшавање развитка целокупне привреде. Иако нова и непозната на тржишту, банци је успело да успостави корисну сарадњу са „Пећском банком“, „Извозном“ и „Прометном банком“ из Скопља, „Извозном банком“ из Београда и „Српском привредном централном банком“ из Сарајева. Банка је врло брзо по оснивању постала оснивач и акционар новоосноване банке „Стара Србија“ у Скопљу, учествујући са капиталом од 100.000 динара. Основну главницу банке чинило је 1.000.000 динара подељених на 10.000 акција од по 100 динара. Укупно је било 18 оснивача банке, претежно Срба (Анђелко Нешић, Милутин Милутиновић, Петар Димитријевић, Младен Каракушевић, Тихомир Лазаревић, Миљко Божовић, Стојан Живић, Васа Јеротијевић,

се одржао 25. марта 1923. год; АЈ, 65-1306-2290, Списак акционара који су узели учешће, на ванредном збору Косовске банке одржаном дана 1. априла 1923. год. у Косов. Митровици; АЈ, 65-1306-2290, Списак депонованих акција Косовске банке за ванредни збор акционара који ће се одржати 1. априла 1923. године.; АЈ, 65-1306-2290, Списак акционара који су депоновали акције, за сазив ванредног збора, на основу члана 62. Зак. о акцион. друштвима.; АЈ, 65-1306-2290, Управном одбору Косовске банке Кос. Митровица – Акционари, 28. марта 1923. год. у Кос. Митровици.

⁸⁸⁴ И. М. Бецић, *Митровачка...* Министарство трговине и индустрије је новембра 1925. године ангажовало комесара са задатком да прегледа рад банке и предложи мере заштите општих и интереса улагача. Комесар је кривицу пронашао у неопрезном управљању имовином банке, чиме је нанета штета банци и акционарима, те угрожени интереси улагача, као и у улагању капитала у несигурне рударске послове, без обзира на упозоравање Надзорног одбора. Огромне суме из банчине касе издаване су и одређеним физичким лицима, без имовинског покрића и несигурних жираната. Уз остале грехе Управног одбора, комесар је предложио да банку прихвати нека јача банка или конзорцијум имућнијих приватних лица, а како је највећи капитал банке употребљен за рудник „Косово“, сматрао је да оно треба да им изађе у сусрет и спаси банку од краха. Одлука о санирању банке донета је у међувремену у Београду, а решење пронађено у убризгавању финансијске ињекције, односно нових милион динара капитала, помоћу којих би банка могла да одговори најхитнијим обавезама. Банка током 1925. године практично није пословала, остваривши губитак у претходној години од преко милион динара. Банка је обновила рад марта 1926. године и полако повратила поверење јавности. Акције су се све више концентрисале у руке неколицине српских великих акционара, посебно код цинцарске породице Марина, која је поседовала 25% капитала.

Зефа Лазић, Лазар Симић, Константин Фртунић, Василије Кандић, Мита Максић, Коста Апостоловић, Василије Орловић и Петар Ајданић) и по један Арнаут и Јеврејин (Тома Бериша и Хаим Бивас). У првом колу оснивачких акција, за које је уплаћено и 2% оснивачких трошкова најзаступљенији су били српски акционари, поред којих је приметан био још једино јеврејски капитал.⁸⁸⁵

На првом редовном збору акционара „Јужно-српске банке“ одржаном 25. марта 1923. године у Косовској Митровици, Израил Лазар је поново изабран за члана Управног одбора банке са добијених 1.327 гласова. Следећи, други редован збор акционара ове банке одржан је 13. априла 1924. године, када су, као и на првом збору, учешће узели и неки јеврејски акционари.⁸⁸⁶

⁸⁸⁵ Како није поседовала непокретности ни свој објекат, канцеларија централе се налазила на горњем спрату куће апотекара Милутина Милутиновића у центру вароши, коју је власник уступио на коришћење. Акције су 31. јануара 1922. године уплатили косовскомитровачки Јевреји, трговац Јохан Јозефа Рубеновић (60 акција у вредности од 600 динара и 130 динара трошка), трговац Раф. Адигес (30 акција у вредности од 300 динара и 60 динара трошка), трговац Јосиф Б. Јако (100 акција у вредности од 1.000 динара и 200 динара трошка), трговац Аврам Адигес (исте вредности као код Јосифа Јако), трговац Израил Е. Лазар (30 акција у вредности од 300 динара и 60 динара трошка), скопски трговац Хаим Бивас (100 акција у вредности од 1.000 динара и 200 динара трошка). У први Управни одбор банке, изабран на збору акционара одржаном у канцеларији банке у Косовској Митровици 11. јуна 1922. године, поред осморице српских чланова ушао је и један јеврејски, Израил Е. Лазар са добијених 340 гласова. Том приликом на збору су присуствовали јеврејски акционари Аврам Адигес (100 депонованих акција и право на 10 гласова), Рајна Раф. Адигес (30 и 10, коју је заступао отац Раф. Адигес), Јохан Јозеф Рубеновић (60 и 10) и Јосиф Б. Јаков (100 и 10). Са функције је Лазар разрешен приликом следећег, редовног збора акционара, 25. марта 1923. године. АЈ, 65-1306-2290, *Правила Јужно Српске банке*; АЈ, 65-1306-2290, *Списак уписаних и уплаћених 10% акција као и 2% трошкова, Јужно Српске банке у Косовској Митровици.*; АЈ, 65-1306-2290, *Затписник поновног претходног збора акционара Јужно Српске банке у Косов. Митровици 11. јуна 1922. год*; АЈ, 65-1306-2290, *Списак присутних акционара на претходном збору акционара Јужно Српске банке у Косов. Митровици на дан 11. јуна 1922. год*; АЈ, 65-1306-2290, *Јужно Српска банка, Кос. Митровица 1922. г – Господо акционари.*; АЈ, 65-1306-2290, *Јужно Српска банка Косовска Митровица, Закључни рачуни на дан 31. децембра 1922. године.*; АЈ, 65-1306-2290, *Предлог управног одбора за поделу чисте добити поднет I ред. годиш. збору акционара на дан 25. марта 1923. год. у К. Митровици.*; *Правила Јужно-Српске банке, Скопље 1922, 3-5, 39-40*; И. М. Бецић, *Јужносрпска банка из Косовске Митровице*, Гласник Баштина, св. 39 (2015), 143-160. Аутор чланка о „Јужносрпској банци“ из непознатог разлога из списка оснивача банке и њеног првог Управног одбора, изоставио је Јевреје.

⁸⁸⁶ На првом збору су присуствовали следећи косовскомитровачки јеврејски акционари: Израило Лазар (30 депонованих акција и право на 10 гласова), супруга му Рекула И. Лазар (30 и 10), Ментеш И. Лазар (30 и 10), ћерка му Регина И. Лазар (10 и 3) који су депоновали акције 9. марта, Раф. Адигес (30 и 10), Аврам М. Адигес (30 и 10), Формоза А. Адигес (30 и 10), Мојсеј Авр. Адигес (30 и 10), Исак Авр. Адигес (10 и три) који су депоновали акције 19. марта, Јосиф Б. Јаков (30 и 10), жена му Букица Јос. Јаков (30 и 10), син му Јаков Јос. Јаков (30 и 10), ћерка му Ђулија Јос. Јаков (10 и три) који су депоновали акције 16. марта, Букус Барух (30 и 10), Марија Б. Барух (30 и 10) који су депоновали акције 19. марта, Јоханан Јос. Рубен (30 и 10) и Буки Јоханан Јос. Рубен (30 и 10) који су депоновали акције 21. марта. Акције је за овај збор депоновала 21. марта и косовскомитровачка Јеврејка Ранка Р. Адигес (30 и 10), која се не помиње на списку учесника збора. На другом збору акције су депоновали јеврејски акционари из Косовске Митровице: трговци Буки Јох. Јозеф Рубен (30 акција и 10 гласова) и Јохан Ј. Рубен (30 и 10) који су депоновали акције 3. априла,

Наредни ванредни збор акционара „Јужно-српске банке“ у Косовској Митровици, одржан је 5. октобра 1924. године, трећи редован збор одржан је у Косовској Митровици 1. марта 1925. године, а четврти 21. фебруара 1926. године.⁸⁸⁷

Радом четвртог збора банке били су незадовољни многи акционари, међу којима и Јевреји Израил Лазар и Аврам Адигес, који су 24. фебруара 1926. године писали

содација Јозеф Мушон (30 и 10) који је депоновао акције 4. априла, Мојсије А. М. Адигес (30 и 10), трговац Аврам А. М. Адигес (30 и 10), Исак А. М. Адигес (10 и три), Формоза А. М. Адигес (30 и 10) који су депоновали акције 6. априла, Рајна Р. Адигес (30 и 10) која је депоновала акције 3. априла, те трговац Јосиф Б. Јаков (30 и 10), Букица Ј. Б. Јаков (30 и 10), Јаков Ј. Б. Јаков (30 и 10) и Ђулија Ј. Б. Јаков (10 и три) из Новог Пазара, који су депоновали акције 8. априла. АЈ, 65-1306-2290, *Записник о раду на I редовном збору акционара Јужно Српске банке у Косов. Митровици – одржаног 25. марта 1923. год. у К. Митровици.*; АЈ, 65-1306-2290, *Списак присутних акционара Јужно Српске банке на збору акционара на дан 25. марта 1923. г. а према издатим им улазницама по члану 61. банчиног правила.*; АЈ, 65-1306-2290, *Списак акционара који су на основу чл. 58. Закона о акционар. друштву и чл. 60 банч. правила депоновали акције и добили улазнице за I ред. збор 25. марта 1923.*; АЈ, 65-1306-2290, *Списак присутних акционара на збору Јужно-Српске банке у Косовској Митровици на дан 13. априла 1924. год. а према издатим улазницама по чл. 61 банчаних правила.*; АЈ, 65-1306-2290, *Списак акционара који су депоновали акције за II редовни збор 13. априла 1923. год. на основу чл. 58 Зак. о акц. друштв. и чл. 60 банч. правила.*

⁸⁸⁷ На ванредном збору су присуствовали косовскомитровачки Јевреји Сара Мушон (30 акција и 10 гласова), Стрина Мушон (30 и 10), Букица Мушон (30 и 10), Рахела Мушон (30 и 10) и содација Јосеф Мушон (30 и 10), који су депоновали акције 2. октобра, те трговац Рафаил Адигес (30 и 10), Фраја Адигес (30 и 10), Рајна Адигес (30 и 10), Ђулија Адигес (30 и 10) и Сара Адигес (30 и 10), који су депоновали акције 1. октобра. На трећем збору учешће су узели само следећи јеврејски акционари из Косовске Митровице: Аврам Адигес (30 акција и 10 гласова), Мојсије Адигес (30 и 10) и Исак Адигес (40 и 10) који су акције депоновали 18. фебруара. Међутим, акције за овај сазив збора, депоновао је и косовскомитровачки трговац Буки Рубен (30 и 10), који је то учинио 23. фебруара. На четвртом збору акције су 17. фебруара депоновали косовскомитровачки трговац Израил Лазар (30 акција и 10 гласова), Рекула Лазар (30 и 10), Ментеш Лазар (30 и 10), Регина Лазар (30 и 10), Ђулија или Ђејда Лазар (30 и 10), Рашел Лазар (30 и 10), Јаков Из. Лазар (30 и 10), Нисим Лазар (30 и 10), Давид Лазар (30 и 10), косовскомитровачки терзија Букус Барух (30 и 10), Мирјам Барух (30 и 10), косовскомитровачки трговац Аврам А. Адигес (30 и 10), Мушон Адигес (30 и 10), Јосеф Адигес (30 и 10), Фермоза Адигес (30 и 10), Исак Адигес (30 и 10), косовскомитровачки трговац Јохан Рубен (30 и 10), Буна Рубен (30 и 10), Рашел Рубен (30 и 10), Флора Рубен (30 и 10), Хома Рубен (30 и 10), Јосиф Рубен (30 и 10), Рахамин Рубен (30 и 10), Буки Рубен (30 и 10), косовскомитровачки трговац Рафаил Адигес (30 и 10), Ђулија Р. Адигес (30 и 10), Рајна Адигес (30 и 10), Фраја Адигес (30 и 10), Сара Адигес (30 и 10), косовскомитровачки содација Јосеф Мушон (30 и 10), Стерина Мушон (30 и 10), Злата Мушон (30 и 10), Алберт Мушон (30 и 10), Сарина Мушон (30 и 10), Мануел Мушон (30 и 10), Бухор Мушон (30 и 10), Рахел Мушон (30 и 10), те косовскомитровачки трговац Хаим Бивас (30 и 10), Виторија Бивас (30 и 10), Мирјам Х. Бивас (30 и 10), Рахел Х. Бивас (30 и 10), кафеџија Ефраим Х. Бивас (30 и 10) и Јосеф Х. Бивас (30 и 10). АЈ, 65-1306-2290, *Списак присутних акционара на збору Јужно Српске банке у Кос. Митровици на дан 5. октобра 1924. год. према издатим улазницама чл. банчаних правила и чл. Закона о акционар. друштвима*; АЈ, 65-1306-2290, *Списак акционара који су депоновали акције за ванредан збор одржан 5. октобра тј. на основу чл. 62 Зак. о акционар. друштвима и чл. 57 банчаних правила*; АЈ, 65-1306-2290, *Списак присутних акционара на збору Јужно Српске банке у Косов. Митровици на дан 1. марта 1925. год. према издатим улазницама по чл. 61. банчаних правила и чл. 59. Закона о акц. друштвима*; АЈ, 65-1306-2290, *Списак акционара који су депоновали акције за III редовни збор одржан 1. марта 1925. год. на основу чл. 58 Закона о акционарским друштвима и чл. 59 банчаних правила*; АЈ, 65-1306-2290, *Списак присутних акционара на збору Јужно Срп. банке у К. Митровици на дан 21. фебруара 1926. год. према издатим улазницама по чл. 61 банчаних правила и чл. 59. Зак. о акц. друштвима*; АЈ, 65-1306-2290, *Списак акционара који су депоновали акције за IV редовни збор одржан на дан 21. фебруара 1926. год. на основу чл. 58 Зак. о акционар. друштвима и чл. 59 банчаних правила*.

Инспекторату Министарства трговине и индустрије у Скопљу, жалећи се на неправилност рада. Они су наглашавали да су врата банке противно слову закона, по наредби министарског комесара присутног на збору, затворена у 9 h пре подне, чиме је онемогућено присуство делу акционара и њихово учешће у раду збора, спречивши их тако и у бирању чланства Управног и Надзорног одбора банке. Осим тога, примедбу су имали и на селективно и непринципијелно опхођење комесара, који је појединим акционарима забранио гласање на име њихове пунолетне деце, а другима исто дозвољавао. Још једна нерегуларност односила се на тајност гласања, која је нарушена тиме што су гласачки листићи били нумерисани бројем под којим је заведен акционар приликом депоновања акција. Аљкавост и неодговорност у раду приметна је била и у погрешно сабраним гласовима, па су жалиоци тражили поништење збора и одлука донетих на њему. Министарство је негативно одговорило на њихову жалбу 14. јуна 1926. године, одбацивши је као неумесну и потврдивши исправност рада збора. Нови, ванредни збор банке одржан је 30. јануара 1927. године, на којем је дата разрешница дотадашњем саставу Управног и Надзорног одбора и изабрано ново чланство. Адигес је остао члан Управног одбора и наредних година, узимајући учешћа у писању извештаја о раду за потребе петог редовног збора акционара банке одржаног 28. априла 1927. године. На наредном редовном, шестом збору акционара банке, одржаном 25. марта 1928. године, Адигес је поднео оставку. Ово су уједно биле године кризе у пословању банке, која је била суочена са одсуством добити, услед несразмерно великих општинских и државних дажбина, као и режијских трошкова.⁸⁸⁸

⁸⁸⁸ У новоизабрани Управни одбор банке том је приликом ушао и јеврејски члан Аврам Адигес са освојених 900 гласова. Збору су присуствовали косовскомитровачки Јевреји Хаим Бивас (депоновао 250 акција и стекао право на 10 гласова) и Аврам Адигес (350 и 70). Акције су 26. јануара депоновали Аврам Адигес (50 и 10), Муес Адигес (50 и 10), Исак Адигес (50 и 10), Јосеф Адигес (50 и 10), Фирмојза Адигес (50 и 10), Исака Адигес (50 и 10), Сабедира Адигес (50 и 10) и Хаим Бивас (250 и 10). АЈ, 65-1306-2290, *Инспекторату Министарства трговине и индустрије у Скопљу за Министарство трговине и индустрије Београд, 24. фебруара 1926. год. К. Митровица*; АЈ, 65-1306-2290, *Министарство трговине и индустрије, Бр. 2054, 14. јуна 1926. г. Београд*; АЈ, 65-1306-2290, *Записник ванредног збора акционара Јужно-Српске банке у Кос. Митровици одржаног на дан 30. јануара 1927. год*; АЈ, 65-1306-2290, *Списак присутних акционара на ванредном збору Јужно Српске банке у Косов. Митровици на дан 30. јануара 1927. г. а према издатим улазницама по чл.*; АЈ, 65-1306-2290, *Списак акционара који су депоновали акције за ванредни збор одржан 30. јануара 1927. г. на основу чл. Зак. о акц. друштвима.*; АЈ, 65-1306-2290, *Извештај Управног одбора Јужно Српске банке у Кос. Митровици поднесен V ред. збору акционара на дан 28. априла 1927*; АЈ, 65-1306-2290, *Јужно-српска банка у Кос. Митровици, Рачун изравнања / Рачун губитка и добитка на дан 31. децембра 1926. год*; АЈ, 65-1306-2290, *Извештај Управног одбора Јужно Српске банке у Косовској Митровици поднесен VI редовном збору акционара на дан 25. марта 1928. год*; И. М. Бецић, *Јужносрпска...*

Од 1932. до 1935. године банка је сваку годину завршавала са губитком од око 100.000 динара, да би се 1938. године угасила, уступањем актива банци „Стара Србија“ из Скопља.⁸⁸⁹

Најранија банкарска установа у Приштини била је „Приштинска задруга“, основана још у османско доба, са уплаћеним капиталом у вредности од 500.000 динара⁸⁹⁰, у којој ће мали број јеврејских акционара депоновати акције по ступању у поданство Краљевине Србије након Балканских ратова 1912-1913. године. Тако су се међу српским акционарима банке 1914. године, нашли и њихови јеврејски суграђани.⁸⁹¹ Пословање Приштинске задруге прекинуто је за време окупације Србије у Првом светском рату, па је по ослобођењу земље, банка обновила свој рад. Јевреји настављају да депоноју акције у овој банци, додуше доста стидљиво и неприметно у односу на другу банкарску установу у граду, „Косовску кредитну банку“, основану 1922. године. Број њихових акционара је ипак и у овој банци благо растао, чинећи удео јеврејског капитала другим по вредности, одмах иза српског, пошто је улагање мухамеданаца било минорно. Тако су на трећем редовном збору акционара „Приштинске задруге“ одржаном 4. јуна 1922. године, акције депоновали следећи јеврејски грађани: Браћа Мандиловић су уписала 12 акција и стекли право на четири гласа, а опанчар Арон Манојловић је уписао 20 акција и стекао право на шест гласова.⁸⁹²

Четврти редован збор одржан је 23. марта 1924. године⁸⁹³, пети редован збор 5. априла 1925. године⁸⁹⁴, шести 20. септембра 1925. године⁸⁹⁵, седми 10. априла 1927.

⁸⁸⁹ И. М. Бецић, *Јужносрпска...* Банка „Стара Србија“ основана је 1923. године у Скопљу са капиталом од пет милиона динара, иницијативом Призренске и Пећке банке уз учешће још пет банака са простора Јужне Србије. Види: Постанак и развитак банкарства у Јужној Србији. Од црквених фондова и еснафских, потпорних друштава, до великих банака, *Време*, Београд, бр. 3376, 26. маја 1931, стр. 2.

⁸⁹⁰ *Јужна Србија*, Скопље, бр. 6, 1. јун 1922, стр. 234.

⁸⁹¹ АЈ, 65-1382-2366, *Списак уписаних акција Приштинске задруге, за претходни збор на дан 27. априла 1914. год*; АЈ, 65-1382-2366, *Списак депонованих акција и издатих улазница за претходни збор акционара Приштинске задруге пређе. акц. фонда „Св. Николе“ одржаног на дан 27. априла 1914. г*; АЈ, 65-1382-2366, *Списак присутних акционара на претходном збору „Приштинске задруге“ пређе акц. фонда Св. Николе на дан 27. априла 1914. год*. На збору Приштинске задруге одржаном 27. априла 1914. године, 10 акција су депоновали Менахем Б. Јаков и брат Хајим, стекавши право на 10 гласова, а шест акција је уписао Нисим Лазаревић и стекао право на исто толико гласова.

⁸⁹² АЈ, 65-1382-2366, *Списак акционара Приштинске банке, који су се пријавили и депоновали акције, односно уплатне књижице овој банци, сходно чл. 58 Закона о акционарским друштвима и чл. 41 Правила ова банке, за III редован збор акционара који ће се одржати на дан 4. јуна 1922. год*.

⁸⁹³ АЈ, 65-1382-2366, *Списак акционара – депонованих акција за IV редован збор акционара Приштинске банке одржан на дан 23. марта тек. год.*; АЈ, 65-1382-2366, *Списак присутних акционара на IV редовни*

године⁸⁹⁶, осми 1. априла 1928. године⁸⁹⁷, девети 31. марта 1929. године⁸⁹⁸, а десети 13. априла 1930. године.⁸⁹⁹ На дванаестом редовном збору акционара „Приштинске банке“,

збор Приштинске банке одржаном на дан 23. марта 1924. год. Акције су депоновали Браћа Мандиловић (14 акција и четири гласа), Исак Адигес (17 акција и пет гласова), Менахем Б. Јаков и брат (30 акција и 10 гласова), Хаим Б. Јаков (30 акција и 10 гласова), Исак М. Б. Јаков (30 и 10, заступао га отац Менахем Б. Јаков), Јаков М. Б. Јаков (30 и 10, заступао га отац Менахем Б. Јаков), Јаков Менахем (30 и 10), Исак Израељ (30 и 10), Васа Лазаревић (девет и три) и Аврам Б. Хаим (девет и три).

⁸⁹⁴ АЈ, 65-1382-2366, *Списак акционара Приштинске банке, који су депоновали акције за V редован збор акционара, који ће се одржати на дан 5.ог априла 1925. год. (чл. 41 правила банчиних);* АЈ, 65-1382-2366, *Списак дошних акционара Приштинске банке за V редовни збор акционара који се има одржати на дан 5.ог априла 1925. године (чл. 42. правила банчиних).* Акције су депоновали Аврам Б. Хајим (30 акција и 10 гласова), Рајна Б. Хајим (30 и 10, коју је заступао Димитрије Ристић), Јаков Б. Хајим тј. Јаков Б. Аврам (12 и четири, кога је заступао Мустафа Абитовић), Исак Адигес (30 и 10), Аврам Мандиловић (30 и 10) и Јаков Мушон(овић) (30 и 10).

⁸⁹⁵ АЈ, 65-1382-2366, *Списак депонованих акција за V редован збор акционара Приштинске банке за 20. септембар 1925. год;* АЈ, 65-1382-2366, *Списак присутних акционара на V редовном збору Приштинске банке у Приштини одржаног на дан 20. септембра 1925. год.* Акције су депоновали приштински Јевреји Хаим Јусе (30 акција и 10 гласова), Аврам Јусе (30 и 10) и Моша Хаим (22 и седам).

⁸⁹⁶ АЈ, 65-1382-2366, *Списак депонованих акција за VII редован збор акционара Приштинске банке у Приштини, који ће се одржати 10. априла 1927. год;* АЈ, 65-1382-2366, *Списак присутних акционара на VII редовном збору акционара Приштинске банке у Приштини, на дан 10. априла 1927. год.* Акције су депоновали следећи приштински Јевреји: Нисим Мандил (20 акција и шест гласова), Хаим Б. Јусеф (30 и 10), Аврам Јусеф (30 и 10, заступао га Никола Ристић), Јаков Јусеф (30 и 10, заступао га Ђорђе Пантић), Јусе Јосеф (30 и 10) и Сара Б. Аврам (22 и седам, заступао је Трајко Спасић).

⁸⁹⁷ АЈ, 65-1382-2366, *Списак присутних акционара на осмом редовном збору акционара Приштинске банке у Приштини одржаног на дан 1. априла 1928. године;* АЈ, 65-1382-2366, *Списак депонованих акција за VIII редован збор акционара Приштинске банке у Приштини одржаног на дан 1. априла 1928. године.* Акције су депоновали приштински Јевреји Нисим Лазаревић (30 акција и 10 гласова), који је на збору заступао Букицу Лазаревић (30 и 10), Саломона Лазаревића (30 и 10), Љућу Лазаревић (30 и 10), Рашер Лазаревић (30 и 10) и Мордохаја Лазаревића (30 и 10); Суми Гидић (30 и 10) који је заступао Сару Гидић (30 и 10), Исака Гидића (30 и 10) и Гиду Гидића (24 и осам); Андрија Кремер (30 и 10), који је заступао Магдалену Кремер (30 и 10), Аницу Кремер (30 и 10) и Терезу Кремер (30 и 10); Михаило Рубен (30 и 10), који је заступао Берту Рубен (30 и 10) и Манојло Леви (30 и 10).

⁸⁹⁸ АЈ, 65-1382-2366, *Списак депонованих акција за IX редован збор акционара Приштинске банке у Приштини одржаног на дан 31. марта 1929. године;* АЈ, 65-1382-2366, *Списак присутних акционара на IX редовном збору акционара Приштинске банке у Приштини на дан 31. марта 1929. године.* Акције су депоновали приштински Јевреји Михаило Рубен (30 и 10), Берта М. Рубен (30 и 10), Јефица М. Рубен (30 и 10), Манојло Леви (30 и 10), Рајна М. Леви (30 и 10), Илија М. Леви (15 и пет), Суми Гидић (30 и 10), Исак Гидић (18 и шест), Соломон Соломоновић (30 и 10), Мазалта Соломоновић (30 и 10), Исак Соломоновић (30 и 10) и Јусеф Соломоновић (17 и пет).

⁸⁹⁹ АЈ, 65-1382-2366, *Списак присутних акционара на X редовном збору акционара Приштинске банке у Приштини на дан 13. априла 1930. год;* АЈ, 65-1382-2366, *Списак депонованих акција Приштинске банке у Приштини за десети редован збор акционара, који ће се одржати на дан 13.ог априла 1930. год.* Акције су депоновали следећи приштински Јевреји: Соломон Соломоновић (30 и 10), Исак Соломоновић (30 и 10), Мазалта Соломоновић (30 и 10), Јусе Соломоновић (17 и пет), Суми Гидић (30 и 10), Бида Гидић (30 и 10), Рашела Гидић (30 и 10), Ђула Гидић (30 и 10), Истерина Гидић (30 и 10), Букица Гидић (30 и 10), Исак Гидић (30 и 10), Сара Гидић (30 и 10), Барух Гидић (30 и 10), Ана Кремер (30 и 10), Нисим Лазаревић (30 и 10), Луђа Лазаревић (30 и 10), Рашела Лазаревић (30 и 10), Мордохај Лазаревић (30 и 10), Букица Лазаревић (22 и седам), Соломон Лазаревић (30 и 10), Андреја Кремер (30 и 10), Тереза Кремер (30 и 10) и Магдалена Кремер (30 и 10).

одржаном 27. марта 1932. године, акције је од Јевреја депоновао једино Јусе Ашеровић (288 акција и гласова).⁹⁰⁰

„Приштинска банка“ се, на основу одобрења Министарства трговине и индустрије од 5. марта 1935. године користила Уредбом о заштити новчаних завода и њихових веровника, одлагањем плаћања за шест година, почевши од 5. марта 1934. године. Разлози за стављање банке под заштиту крили су се у повлачењу кредита од стране поверилачких банака у најжешћем почетку привредне кризе, немогућност наплате сопствених потраживања, нагло повлачење улога и ширење неистинитих вести о неповољном стању банке. На основу наредбе министра трговине и индустрије од 14. јула 1936. године, Александар Лазаревић, помоћни управљач филијале „Народне банке“ у Скопљу, извршио је преглед стања и пословања банке. Он је оценио да банка може да очекује велики новчани губитак по протестованим, туженим и меницама у реесконту код „Народне банке“, банке „Стара Србија“ и депоа код „Поштанске штедионице“, те да ће имати губитке и по неким текућим рачунима. Сматрао је да плате службеника и општи трошкови банке могу да се смање. Из његовог извештаја дознајемо да је улог у банци имао неки Јуда Јусифовић, са чијег је улога Банка 28. априла 1934. године скинула 25.500 динара, зарад измирења две протестоване менице Спице Илића од 8.153 динара и Танасија Јосифовића од 7.200 динара, а разлика му исплаћена у готову. За измирење протестоване менице Љубомира Ристића од 22.417 динара, скинуто је 12. септембра 1934. године са улога Јуде Јусифовића 11.317 динара, а за измирење протестоване менице Љубомира Ристића од 32.000 динара, скинуто је 24. маја 1936. године са улога Јуде Јусифовића 3.080 динара. Према стању привременог рачуна на дан 20. јуна 1933. године, „Приштинска банка“ је Менахему Б. Јакову салдо дуговала 683,75 динара, а према стању текућих рачуна на дан 30. јуна 1933. године, банка је Михаилу Рубену дуговала 561 динар, а Андрији Кремеру 8.967 динара. Радом Управног и Надзорног одбора банке били су незадовољни многи њени акционари и улагачи, који су 14. августа 1933. године, писали Министарству трговине и индустрије у Београду, најучтививије молећи „да тражење Приштинске Банке о заштити, као неморално, неправично и по све штетно по интересе улагача и акционара

⁹⁰⁰ АЈ, 65-1382-2366, *Списак присутних акционара на дванаестом редовном збору акционара Приштинске банке у Приштини, одржаном на дан 27. марта 1932. год*; АЈ, 65-1382-2366, *Списак депонованих акција за дванаести редован збор акционара Приштинске банке у Приштини, који ће се одржати на дан 27. марта 1932. год.*

одбије и тиме законски омогући, да Банчини повериоци дођу до својих потраживања, док чланови Баничини своју имовину не буду благовремено склонили“. Међу потписницима овога дописа нашли су се и јеврејски улагачи, попут удове Дијане Челеби Коена, терзије Самуела Рубена и трговца Јуде Б. Јосефа.⁹⁰¹

Нова, друга по настанку новчана установа у Приштини, била је „Косовска кредитна банка“ основана 11. марта 1922. године, међу чијим оснивачима је био и јеврејски трговац Ашер Давидовић, због чега му је истог дана Суд општине града Приштине на личну молбу издао Уверење о пребивалишту у Приштини, поданству Краљевине СХС и добром владању и понашању у грађанству. Давидовић је уз још једног јеврејског трговца, Исака Баруха, био члан првог Управног одбора ове банке и потпредседник, док је члан Надзорног одбора био и јеврејски трговац Аврам Б. Јосифовић (Аврам Б. Хаим). У десеточланом оснивачком одбору овог завода заступљено је било шест трговаца, двојица кафеџија и по један мењач и златар. Сви уписници акција позвани су да 18. јуна дођу у хотел „Србија“ у Приштини. Највише акција, 1.000, имао је Велимир Савић, а преко 20 акционара имало је право на 100 до 400 гласова, што је значило да су читаве породице биле заступљене као акционари. За разлику од првоосноване „Приштинске банке“ која је по етничком саставу акционара била скоро ексклузивно српска, што је сасвим било оправдавајуће с обзиром на време и околности настанка под османском управом, дотле је у „Косовској банци“ поред српског било и значајнијег јеврејског капитала, који су чинили око 15% акционара. Међу првим акционарима било је укупно 26 Јевреја, а наредне године тај број је скочио на 28. Оснивачки капитал банке износио је милион динара и био подељен у 10.000 акција по 100 динара, а уплаћен је до краја 1922. године. Јевреја је било и у редовима највиших органа банке. У први сазив Управног одбора ове банке изабрани су рентијер Сава Стојановић за председника и чланови Станко Бркић, Димитрије Лазић, Станислав Станишевски, Трајко Х. Јанчетовић, Сава Спасић и двојица Јевреја, Ашер Давид(овић) и Исак Барух. У Надзорни одбор ушли су за председника Велимир Савић, за

⁹⁰¹ АЈ, 65-1382-2366, *Извештај о прегледу стања и пословања Приштинске банке а. д, Приштина на дан 27. августа 1936. године*; АЈ, 65-1382-2366, *Стање привремена рачуна на дан 20. јуна 1933. год*; АЈ, 65-1382-2366, *Стање текућих рачуна на дан 30.ог јуна 1933. год*; АЈ, 65-1382-2366, *Министарству трговине и индустрије Београд – улагачи и акционари Приштинске банке, 14. августа 1933. год. Приштина.*

потпредседника Петар Банђијевић, а за чланове Стојан Јовановић, Ђока Јанковић и Аврам Хајим.⁹⁰²

На првом збору акционара „Косовске кредитне банке“ одржаном 18. јуна 1922. године у Приштини, акције је депоновало више јеврејских акционара, од којих су неки присуствовали збору, а други именовали заступнике.⁹⁰³

⁹⁰² И. М. Бецић, *Финансијске установе у Приштини до Другог светског рата*, у: С. Словић (ур), *Традиција, промене, историјско наслеђе, питања државности и националног идентитета на Косову и Метохији*. Тематски зборник од водећег националног значаја, Лепосавић 2014, 265-278; АЈ, 65-1382-2366, *Господину Министру трговине и индустрије*. Београд. – *Оснивачи*, 12. марта 1922. год. Приштина.; АЈ, 65-1382-2366, *Уговор оснивачког одбора за оснивање акционарског друштва Косовске кредитне банке у Приштини*; АЈ, 65-1382-2366, *Суд општине града Приштине Бр. 3198*, 11. марта 1922. г. Приштина, *Уверење*; АЈ, 65-1382-2366, *Правила Косовске кредитне банке у Приштини*; АЈ, 65-1382-2366, *Оглас*, 27. јуна 1922. год. Приштина; АЈ, 65-1382-2366, *Записник претходног збора Косовске кредитне банке, одржаног 18. јуна 1922. год. у Приштини*; АЈ, 65-1382-2366, *Извештај Оснивачког одбора Косовске кредитне банке у Приштини поднет претходном збору акционара од 18. јуна 1922. год*; АЈ, 65-1382-2366, *Косовска кредитна банка у Приштини, Годишњи рачун за 1922. год*; АЈ, 65-1382-2366, *Извештај Надзорног одбора Косов. кредитне банке поднешен III-ћем редовном збору акционара на дан 22. марта 1925. године*; АЈ, 65-1382-2366, *Извештај Надзорног одбора Косовске кредитне банке поднешен IV редовном збору акционара држаном на дан 28. фебруара 1926. године*; АЈ, 65-1382-2366, *Косовска кредитна банка у Приштини, Годишњи рачун за 1925. год*; АЈ, 65-1382-2366, *Косовска кредитна банка, Приштина 12. априла 1927. год – Инспекторату Министарства трговине и индустрије Скопље*; АЈ, 65-1382-2366, *Извештај Надзорног одбора Косовске кредитне банке поднешен V редовном збору акционара држаном на дан 10. априла 1927. год*; АЈ, 65-1382-2366, *Извештај Управног одбора Косовске кредитне банке поднешен V редовном збору акционара држаном на дан 10. априла 1927. год*; АЈ, 65-1382-2366, *Косовска кредитна банка у Приштини. Закључни рачуни за 1926. годину поднети 5. редовном збору акционара на дан 10. априла 1927. год*; АЈ, 65-1382-2366, *Извештај Надзорног одбора Косовске кредитне банке поднешен VI редовном збору акционара држаном на дан 1. априла 1928. год*; АЈ, 65-1382-2366, *Косовска кредитна банка у Приштини, закључни рачун за 1927. годину поднети 6. редовном збору акционара на дан 1. априла 1928. год*; АЈ, 65-1382-2366, *Извештај Надзорног одбора Косовске кредитне банке годишњем VII редовном збору акционара држаном на дан 14. априла 1929. године*; АЈ, 65-1382-2366, *Косовска кредитна банка у Приштини, Закључни рачун за 1928. годину поднет 7. редовном збору акционара на дан 14. априла 1929. год*; АЈ, 65-1382-2366, *Косовска кредитна банка, Рачун изравнања на дан 31. децембра 1932. године; Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд, бр. 100, 9. мај 1922, стр. 4.

⁹⁰³ АЈ, 65-1382-2366, *Списак присутних акционара на првом збору Косовске кредитне банке на дан 18. јуна 1922. год*. Хајма Баруха, са 40 акција, односно 10 гласова, заступао је Димитрије Лазић, а Исака Баруха, са 50 акција, односно 10 гласова заступао је Сава С. Спасић. Нисим Лазаревић уложио је 50 акција и стекао право на 10 гласова, а уједно је заступао Самуила Рубена, који је имао 10 акција, односно 10 гласова. Суми Ј. Адигес је депоновао 30 акција, тј. 10 гласова и заступао Стевана Бркића, а Мушон Давидовић имао 100 акција, односно 10 гласова. Аврама Навона, са 30 акција и 10 гласова, заступао је М. Давидовић, Јаков М. Коен имао је 50 акција и 10 гласова и заступао је Рахамина Б. Аврамовића, који је имао 20 акција, тј. 10 гласова. Арона Рубена са 10 акција и исто толико гласова заступао је Хаим Давидовић, Браћа Јосифовић су имала 50 акција и 10 гласова, Аврам Б. Хаим истоветно, као и Исак Барух, кога је заступао Михаило Андрић. Исака Б. Коена, који је имао 30 акција и 10 гласова, заступао је Исак Коен који је имао такође 30 акција и 10 гласова. Његовог имењака, Исака Б. Коена са 30 акција и 10 гласова заступао је Бухор Јос. Ашеровић, док је Соломон Соломоновић имао 20 акција и 10 гласова. Арон Ј. Рубен и брат су имали 20 акција и 10 гласова, Браћа Мандиловић 30 акција и 10 гласова, а Самуил Ашер, кога је заступао Хаим Давидовић, имао је 50 акција и 10 гласова. Менахем Б. Јаков и брат су имали 200 акција и 10 гласова, Браћа А. Давидовић 50 акција и 10 гласова, Рахамин Б. Аврамовић, кога је заступао Арон Б. Давид, 20 акција и 10 гласова. Венизију Јус. Ашеровић са 30 акција и 10 гласова заступао је Јусуф Ашеровић, а Реку Јус.

На заседању првог редовног збора „Косовске кредитне банке“ одржаног 22. априла 1923. године у хотелу „Србија“ у Приштини⁹⁰⁴, из Управног одбора извлачењем коцке према чл. 19 и 28 Правила банке испала су три члана међу којима и Исак Барух, а из Надзорног одбора два члана од којих и Аврам Б. Хаим, па је једино Ашер Давидовић од Јевреја остао у централним банчиним органима. Међутим, трговац Аврам Б. Хаим је на истом збору поново изабран за члана Надзорног одбора.⁹⁰⁵

Други редован збор акционара „Косовске кредитне банке“ одржан је 24. фебруара 1924. године⁹⁰⁶, а на трећем редовном збору одржаном 22. марта 1925. године у хотелу „Цар Лазар“ у Приштини, за оверача записника и бројача гласова био је задужен Хаим

Ашеровић са по 10 акција и гласова заступала је Наћа Симић. Акције су још имали Јевреји Јосиф Ашеровић (30 и 10) и Бухор Јус. Ашеровић (30 и 10).

⁹⁰⁴ АЈ, 65-1382-2366, *Списак акционара Косовске кредитне банке који су депоновали акције за I редовни збор држан 22. априла 1923. год.*; АЈ, 65-1382-2366, *Списак присутних акционара Косовске кредитне банке на збору држаном 22. априла 1923. год.* Акције су депоновали Менахем Б. Јаков (200 акција и 10 гласова, заступао га Коста Баљозевић), Нисим Лазаревић (50 и 10, заступао га Аврам Мандиловић), Аврам Јусеф (20 и шест), Менахем Б. Јаков и брат Хаим (200 и 10), Кутељ Ашеровић (50 и 10), Сули Јако Авијез (30 и 10), Аврам Мор. Авијез (20 и шест), Браћа Мандиловић (30 и 10), Јаков М. Коен (50 и 10), г-ђа Венезија Јусеф Ашеровић (30 и 10, заступао је Бохур Јусеф), г-ца Рена Јусеф Ашеровић (10 и три, заступао је Јусеф Ашеровић), Јусеф Ашер(овић) (30 и 10), Бухор Јусеф Ашер(овић) (30 и 10), Гавриел К. Навон (30 и 10), Аврам М. Навон (30 и 10), Гаврило Коен (30 и 10), Исак Коен (60 и 10), Мушон Соломон браћа Ашеровић (100 и 10, заступао их Ашер Давидовић), Самуил Ашеровић (50 и 10), Михаило Ј. Рубеновић (10 и три), Арон Ј. Рубеновић (30 и 10), др Јосиф Хабаји (50 и 10), Аврам Б. Хаим (50 и 10), Браћа Јусификићи (50 и 10), Браћа Ашер Давидовић (50 и 10), Соломон Соломоновић (20 и шест), Исак Барух (100 и 10) и Хаим Барух (40 и 10, заступао га Исак Барух).

⁹⁰⁵ АЈ, 65-1382-2366, *Извештај Управног одбора Косовске кредитне банке поднешен I-вом редовном збору акционара на дан 22. априла 1923. год.*; АЈ, 65-1382-2366, *Записник I редовног збора акционара Косовске кредитне банке држан 22. априла 1923. год. у хотел. „Србији“ Приштина*; АЈ, 65-1382-2366, *Извештај Надзорног одбора Косовске кредитне банке поднешен I редов. збору акционара на дан 22. априла 1923. год.*; АЈ, 65-1382-2366, *Извештај Надзорног одбора Косовске кредитне банке поднешен II редовном збору акционара на дан 24. фебруара 1924. год.*; АЈ, 65-1382-2366, *Извештај Управног одбора Косовске кредитне банке поднешен на Пгом редовном збору акционара одржаном на дан 24. фебруара 1924. год.*; АЈ, 65-1382-2366, *Косовска кредитна банка у Приштини. Годишњи рачун за 1923. год.*; АЈ, 65-1382-2366, *Косовска кредитна банка у Приштини. Годишњи рачун за 1924. год.*

⁹⁰⁶ АЈ, 65-1382-2366, *Списак акционара Косовске кредитне банке који су депоновали акције за II редован збор акционара који ће се држати на дан 24. фебруара 1924. год.*; АЈ, 65-1382-2366, *Списак присутних акционара Косовске кредитне банке на збору акционара држаном на дан 24. фебруара 1924. год.* Акције су депоновали Аврам Б. Хајим (30 акција и 10 гласова), Рајна А. Хајим (30 и 10, заступао је муж Аврам Б. Хаим), Никола А. Хајим (10 и три, заступао га отац Аврам Б. Хаим), Ашер Кутиел (30 и 10), Мајер Кутиел (20 и шест или 10, заступао га Ашер Кутиел), Јаков Мушон Коен (50 и 10), Гавриел Коен (30 и 10), Браћа Мандил (30 и 10), Јусеф Ашер (30 и 10), Буку Ашер (30 и 10), Соломон Јусеф (30 и 10), Венеца Јусеф (30 и 10), Ашер Давидовић (30 и 10), Арон Давидовић (30 и 10), Хаим Давидовић (30 и 10), Мушон Ашер (30 и 10, заступао га Арон Давидовић), Соломон Ашер (30 и 10, заступао га Ашер Давидовић), Рахамин Б. Аврам (30 и 10), Сунхула Аврам (30 и 10), Ашер Аврам (30 и 10), Исак Аврам (30 и 10), Сара Б. Аврам (30 и 10, заступао је отац Аврам Б. Хаим), Матилда Б. Аврам (30 и 10, заступао је отац Аврам Б. Хаим), Јафица Б. Аврам (30 и 10, заступао је отац Аврам Б. Хаим), Рашела Б. Аврам (30 и 10, заступао је отац Аврам Б. Хаим) и Хаим Јусеф (12 и четири, заступао га син Аврам Б. Хаим).

Давид. Овом приликом Ашер Давидовић је разрешен дотадашње функције и накнадно реизабран за члана Управног одбора банке.⁹⁰⁷ На четвртом редовном збору одржаном 28. фебруара 1926. године у хотелу „Цар Лазар“ у Приштини, одлучено је да у новоизабрано чланство Надзорног одбора уђе Аврам Б. Хаим, пошто је у претходној тачки дневног реда испао из чланства.⁹⁰⁸

⁹⁰⁷ АЈ, 65-1382-2366, *Списак акционара Косовске кредитне банке који су депоновали акције за IIIи редов. збор акционара држан 22. марта 1925. год*; АЈ, 65-1382-2366, *Списак присутних акционара Косов. кред. банке на IIIем редов. збору акционара држаном на дан 22. марта 1925. год*; АЈ, 65-1382-2366, *Записник III-ћег редовног збора акционара Косов. кредитне банке држаног 22. марта 1925. год. у хотелу „Цар Лазар“*; АЈ, 65-1382-2366, *Извештај Управног одбора Косов. кредитне банке поднесен на III-ћем редовном збору акционара држаном на дан 22. марта 1925. године*. Акције су депоновали Јаков Ј. Коен (30 акција и 10 гласова), Рикуља Ј. Коен (20 и шест, заступао је муж Јак. Коен), Аврам Б. Хаим (30 и 10), Рајна А. Хаим (30 и 10, заступао је супруг Аврам Б. Хаим), Јаков А. Хаим (30 и 10, заступао га отац Аврам Б. Хаим), Ашер Давидовић (30 и 10), Мушон Ашер (30 и 10, заступао га Бошко Х. Витковић), Соломон Ашер (30 и 10, заступао га брат А. Давидовић), Сара Б. Аврам (30 и 10, заступао је отац Аврам Б. Хаим), Матилда Б. Аврам (30 и 10, заступао је отац Аврам Б. Хаим), Рашела Б. Аврам (10 и три, заступао је отац Аврам Б. Хаим), Моис А. Навон (30 и 10), Нисим Лазаревић (30 и 10, заступао га Живко Јанковић), Соломон Н. Лазаревић (20 и шест), Арон Давид (30 и 10), Хаим Давид (30 и 10), Изак Давид (30 и 10), Браћа Мандил (30 и 10), Бухор Ј. Коен (30 и 10), Изак Б. Коен (30 и 10, заступао га Бухор Коен), Гавриел Коен (30 и 10, заступао га Бухор Коен), Исак Барух (30 и 10, заступао га брат Аврам Барух), Аврам Барух (30 и 10), Клара А. Барух (30 и 10, заступао је муж Аврам Барух), Јаков А. Барух (30 и 10, заступао га отац Аврам Барух), Рикуља А. Барух (30 и 10, заступао је отац Аврам Барух), Рахамин Б. Аврам (30 и 10, заступао га Исак Давид), Ашер Б. Кутиел (30 и 10, заступао га Маир Б. Кутиел), Маир Б. Кутиел (30 и 10), Исак Соломоновић (30 и 10), Исак Адигес (30 и 10, заступао га Аврам Хаим), Исак М. Адигес (20 и шест), Јусеф Ашер (30 и 10), Буко Ј. Ашер (30 и 10), Саламон Ј. Ашер (30 и 10, заступао га отац Ј. Ашер), Биња Ј. Ашер (30 и 10, заступао га отац Ј. Ашер), Елијао Ј. Ашер (30 и 10, заступао га отац Ј. Ашер), Аврам Ј. Ашер (30 и 10, заступао га отац Ј. Ашер), Изак Ј. Ашер (30 и 10, заступао га отац Ј. Ашер), Јаков Ј. Ашер (30 и 10, заступао га отац Ј. Ашер), Винеза Ј. Ашер (30 и 10, заступао је муж Ј. Ашер), Рена Ј. Ашер (30 и 10, заступао је отац Ј. Ашер), Сара Ј. Ашер (30 и 10, заступао је отац Ј. Ашер), Рашела Ј. Ашер (30 и 10, заступао је отац Ј. Ашер), Рашела А. Давид (30 и 10, заступао је муж А. Давидовић), Сињора А. Давид (30 и 10, заступао је отац А. Давидовић), Сара А. Давид (30 и 10, заступао је отац А. Давидовић), Жулија А. Давид (30 и 10, заступао је отац А. Давидовић), Хана А. Давид(овић) (30 и 10, заступао је отац А. Давидовић), Давид Ашер (30 и 10, заступао га отац А. Давидовић) и Јаков Давид (30 и 10).

⁹⁰⁸ АЈ, 65-1382-2366, *Списак акционара Косовске кредитне банке који су депоновали акције за IV редован збор акционара држан 28. фебруара 1926. год*; АЈ, 65-1382-2366, *Списак присутних акционара Косовске кредитне банке на IV редовном збору акционара држаном 28. фебруара 1926. год*; АЈ, 65-1382-2366, *Записник IV тог редовног збора акционара Косовске кредитне банке држаног 28. фебруара 1926. год. у хотел „Цар Лазар“*; АЈ, 65-1382-2366, *Извештај Управног одбора Косов. кредитне банке поднесен на IV том редовном збору акционара држаном на дан 28. фебруара 1926. год*. Акције су депоновали Аврам Б. Хаим, Рајна А. Хаим (заступао је муж А. Хаим), Сара А. Хаим (заступао је отац А. Хаим), Матилда А. Хаим (заступао је отац А. Хаим), Јафа А. Хаим (заступао је отац А. Хаим), Рашела А. Хаим (заступао је отац А. Хаим), Ракета А. Хаим (заступао је отац А. Хаим), Јаков А. Хаим (заступао га отац А. Хаим), Нисим Лазаревић, Аврам Барух, Кутиел Б. Ашер, Муис Аврам Навон (заступао га Ашер Давидовић), Ашер Давидовић, Јаков Коен, Муис С. Ашер, Јаков Давид, Рашела А. Давидовић (заступао је муж Ашер Давидовић), Сињора Ашеровић (заступао је отац Ашер Давидовић), Сара Ашеровић (заступао је отац Ашер Давидовић), Давид А. Ашер (заступао га отац Ашер Давидовић), Јусе Ашер, Буко Ашер, Соломон Јосеф, Венеза Јосеф, Рајна Јосеф, Бињамин Јусеф (сви по 30 акција, односно оствареног права за по 10 гласова), Хаим Јосиф (25 и осам), Соломон Лазаревић (заступао га отац Нис. Лазаревић), Леон К. Ашер, Јулија Ашер(овић) (заступао је отац Ашер Давидовић) (20 и шест) и Аврам Јосеф (пет и један).

На петом редовном збору одржаном 10. априла 1927. године у згради банке, за оверача записника и бројача гласова одређен је Моис Самуил(овић).⁹⁰⁹ Шести редован збор акционара „Косовске кредитне банке“ одржан је 1. априла 1928. године у просторијама банчине зграде, када је за члана Управног одбора изабран Ашер Давидовић, након што је претходно разрешен са исте функције.⁹¹⁰

⁹⁰⁹ АЈ, 65-1382-2366, *Списак акционара Косовске кредитне банке који су депоновали акције за V редовни збор акционара држан на дан 10. априла 1927. год*; АЈ, 65-1382-2366, *Списак присутних акционара Косовске кредитне банке на V редовном збору акционара држаном на дан 10. априла 1927. године*; АЈ, 65-1382-2366, *Записник V редовног збора акционара Косов. кредитне банке држаног 10. априла 1927. год. у банчином локалу*. Акције су депоновали Хаим Б. Јосиф, Аврам Б. Хаим, Рајна А. Хаим (заступао је муж А. Б. Хаим), Јаков А. Хаим (заступао га отац А. Б. Хаим), Јосиф А. Хаим (заступао га отац А. Б. Хаим), Јафа А. Хаим (заступао је отац А. Б. Хаим), Сара А. Хаим (заступао је А. Б. Хаим), Матилда А. Хаим (заступао је отац А. Б. Хаим), Рашела А. Хаим (заступао је отац А. Б. Хаим), Рика А. Хаим (заступао је отац А. Б. Хаим), Сињора А. Хаим (заступао је отац А. Б. Хаим), Нисим Лазаревић, Васа Лазаревић, Моис Навон, Самуил Ј. Адигес, Браћа Мандил, Ашер Давидовић, Рашела А. Давидовић (заступао је муж Ашер Давидовић), Јаков Коен, Рахамин Б. Аврам, Соломон Ашер, Флора С. Ашер (заступао је муж С. Ашер), Ашер Соломон (заступао га отац С. Ашер), Муис Самуел, Моис Соломон (заступао га отац С. Ашер), Арон Давид, Стерина Арон (заступао је муж А. Давид), Давид Арон (заступао га отац А. Давид), Ашер Кутиел, Сунхула Ашер (заступао је муж А. Кутиел), Букица Ашер (заступао је отац А. Кутиел), Хаим Арон (заступао га отац А. Давид), Хаим Давид, Јусе Ашер, Венеција Јусе (заступао је муж Ј. Ашер), Буко Јусе, Сара Ашеровић (заступао је отац Ашер Давидовић), Моза Соломон(овић) (заступао је отац С. Ашер), Ђоја Соломон(овић) (заступао је отац С. Ашер), Моза Ашеровић (заступао је отац Ашер Давидовић) (сви са по 30 акција и оствареним правом на по 10 гласова), Соломон Н. Лазаревић (заступао га отац Н. Лазаревић), Соломон Соломоновић, Давид А. Давидовић (заступао га отац Ашер Давидовић), Рикун Ј. Коен (заступао је муж Ј. Коен), Исак М. Адигес (20 и шест), Хаим Ашеровић (15 и пет), Сунхула Аврам, Сара Хаим (заступао је муж Х. Давид), Рашела Јусе (10 и три, заступао је отац Ј. Ашер), Ђули Ашеровић (заступао је отац Ашер Давидовић) (осам и два) и Исак А. Хаим (пет и један, заступао га отац А. Б. Хаим).

⁹¹⁰ АЈ, 65-1382-2366, *Записник VI редовног збора акционара Косовске кредитне банке одржаног 1. априла 1928. год. у банчином локалу*; АЈ, 65-1382-2366, *Списак акционара Косовске кредитне банке који су депоновали акције за VI редован збор акционара одржан на дан 1. априла 1928. год*; АЈ, 65-1382-2366, *Списак присутних акционара Косовске кредитне банке на VI редовном збору акционара држаном на дан 1. априла 1928. год*; АЈ, 65-1382-2366, *Извештај Управног одбора Косовске кредитне банке поднешен VI редовном збору акционара држаном на дан 1. априла 1928. године*. Акције су депоновали Аврам Б. Хаим, Јаков А. Хаим (заступао га отац А. Б. Хаим), Јосиф А. Хаим (заступао га отац А. Б. Хаим), Рајна А. Хаим (заступао је отац А. Б. Хаим), Рашела А. Хаим (заступао је отац А. Б. Хаим), Матилда А. Хаим (заступао је отац А. Б. Хаим), Нисим Лазаревић, Ашер Давидовић, Рашела Давидовић (заступао је муж Ашер Давидовић), Сињора Давидовић (заступао је отац Ашер Давидовић), Сара Давидовић (заступао је отац Ашер Давидовић), Ђулија Давидовић (заступао је отац Ашер Давидовић), Аника Давидовић (заступао је отац Ашер Давидовић), Давид Давидовић (заступао га отац Ашер Давидовић), Паломба Давидовић (заступао је отац Ашер Давидовић), Хаим Давидовић, Сара Х. Давидовић (заступао је муж Хаим Давидовић), Арон Давидовић, Стера А. Давидовић (заступао је муж Арон Давидовић), Давид А. Давидовић (заступао га отац Арон Давидовић), Фермоза А. Давидовић (заступао је отац Арон Давидовић), Хаим А. Давидовић (заступао га отац Арон Давидовић), Сињора А. Давидовић (заступао је отац Арон Давидовић), Исак Давидовић, Амада И. Давидовић (заступао је муж И. Давидовић), Давид Б. Ашер, Моис Самуиловић, Самуел Ашеровић, Ашер Самуиловић (заступао га отац М. Самуиловић), Алберт Самуиловић (заступао га отац М. Самуиловић), Ђоја Самуиловић (заступао је отац М. Самуиловић), Рахел Самуиловић (заступао је отац М. Самуиловић), Рена Адигес, Јозеф Самуиловић (заступао га отац М. Самуиловић), Соломон Ашер, Јусеф Ашер, Буко Јусеф, Рахамин Б. Аврам, Сунхула Б. Аврам (заступао је муж Р. Б. Аврам) (сви су имали по 30 акција, односно право на по 10 гласова), Соломон Н. Лазаревић (заступао га отац Н. Лазаревић), Соломон Соломоновић и Флора С. Ашер (заступао је муж С. Ашер) (20 и шест).

Следећи, седми редовни збор акционара „Косовске кредитне банке“ одржан је у банчиној згради 14. априла 1929. године, којом приликом је за члана Надзорног одбора поново изабран и Аврам Б. Хаим, пошто је претходно био детронизован са те функције.⁹¹¹

„Косовска кредитна банка“ је била активна још коју годину, када је пала под стечај 9. децембра 1933. године, па је предложена њена ванстечајна ликвидација, за коју се веровало да би помогла у обештећењу поверилаца, у првом реду улагача, те да би и акционари добили свој капитал. За такав предлог затражена је дозвола ресорног Министарства трговине и индустрије, тачније Одељења за кредитне установе, 12. септембра 1935. године, коју су потписали чланови Управног, Надзорног и Веровничког одбора банке, међу којима су били Ашер Давидовић и Аврам Б. Хајим. Управник стечајне масе „Косовске кредитне банке“ прегледао је стање банке 12. јануара 1934. године, служећи се услугама стручних прегледа књига, прокуристом банке „Вардар“ из Скопља, Бити Ментешом, који је у Приштину дошао на његов позив, због чега је за госта потраживао хонорар за дводневни рад и путне трошкове. Управник стечајне масе, адвокат Божа Божовић је закључио да су услед лошег пословања чланови Управног и Надзорног одбора банке, исту довели до банкрота, а акционаре и штедише упропастили. Само неколико дана пре пада под стечај, 30. новембра 1933. године, Ашер Давидовић је на текућем франко рачуну имао 1.458 динара, а професор Лео Фрајнд само 75 динара. Банка је пословала до 1938. године, када се нашла у ванстечајној ликвидацији, што је условило оснивање Веровничког одбора банке 6. марта 1938. године. Међу присутним веровницима на збору била су само двојица Јевреја, приштински трговци Мајер Сефи и Исак Којен, који су се јавили за суму од 3.595,80 динара. Исак Коен је на збору изабран за једног од 11 чланова Веровничког одбора, коме је за заменика одређен Цвеја Трајковић из Доње Гуштерице.⁹¹²

⁹¹¹ АЈ, 65-1382-2366, *Записник VII редовног збора акционара Косовске кредитне банке држаног 14. априла 1929. у банчином локалу.*; АЈ, 65-1382-2366, *Списак присутних акционара Косовске кредитне банке на VII редовном збору акционара држаном на дан 14. априла 1929. год.*; АЈ, 65-1382-2366, *Извештај Управног одбора Косовске кредитне банке поднешен VII редовном збору акционара држаном на дан 14. априла 1929. године.* Акције су депоновали следећи јеврејски акционари: Ашер Давидовић, Рашела Давидовић, Давид Ашер, Мушон Ашер, Сињора Ашер, Сара Ашер, Аврам Б. Хаим, Јаков Б. Аврам, Пепа Б. Аврам, Самуил Ј. Адигес, Јусеф Ашер, Соломон Н. Лазаревић (сви по 30 акција, односно права на по 10 гласова), Буко Јусеф, Нисим Лазаревић (20 и шест), Ана Ашер (10 и три) и Јафа Б. Аврам (пет и један).

⁹¹² АЈ, 65-1382-2366, *Записник о саставу, избору и организацији Веровничког одбора Косовске кредитне банке у Приштини која се налази у ванстечајној ликвидацији на дан 6. марта 1938. године.*; АЈ, 65-1382-

На дан пада под стечај „Косовска кредитна банка“ је имала 98 улагача. Банчин пад под стечај повукао је за собом пад још неколико трговачких радњи у Приштини, уједно наневши штету већем броју приштинских трговаца и грађана. Управник стечајне масе банке, након разматрања банчине активе и пасиве, те увида у пословање Управног и Надзорног одбора, поднео је тужбу против управе банке и затражио вештачење експерата који би испитали регуларност вођења банчиних књига. На његово тражење, Министарство правде је одредило вештаке, који су након тродневног прегледа књига, закључили да се у банци рђаво пословало, откривши чак постојање улога вођених на име непостојећег друштва „Голеш“ из Приштине. Знајући за нестабилност банке, чланови управе и њихови сарадници су повлачили своје улоге, а другим лицима онемогућили подизање новца. На тај начин је и Ашеровић подигао сав свој улог у вредности од 24.000 динара, оставивши у банци само 23 динара. Дугови чланова управе банке такође су били огромни, а Давидовићев је износио 121.450 динара. Известан део чланова Управног и Надзорног одбора банке је, поред осталих корака штетних по стабилност банке, пренео свој иметак на супруге, учинивши банку пасивном. Због немарног и незаконитог пословања, Окружни суд у Приштини повео је истрагу, од које се очекивало да на оптуженичку клупу изведе цео Управни и Надзорни одбор „Косовске кредитне банке“.⁹¹³

2366, Министарству трговине и индустрије Одељењу за кредитне установе. Београд – Приштина, 12. септ. 1935. г; АЈ, 65-1382-2366, Приштинском првостепеном суду /Стечајно одељење/ - Управитељ стеч. масе Косовске кред. банке, Приштина, 12. јануара 1934. год; АЈ, 65-1382-2366, Стање текућих франко рачуна на дан 30. новембра 1933. год.

⁹¹³ После стечаја Косовске кредитне банке. Одређени вештаци утврдили су да се у Косовској кредитној банци рђаво пословало. Цео управни и надзорни одбор банке ускоро ће се морати наћи на оптуженичкој клупи, *Политика*, Београд, 25. јул 1936, стр. 10.

13 . ПОЛИТИЧКО ДЕЛОВАЊЕ

Косметски су Јевреји, баш као и југословенски Јевреји уопште, показивали слабо интересовање за политички живот у међуратној Југославији. Без претеривања се може рећи да су зазирали од активног политичког деловања и укључивања у политичке борбе. Ендемски ретки су били примери Јевреја на високим партијским позицијама унутар југословенске политичке позорнице. Изузев Војислава Маринковића који је у одређеном периоду вршио дужност министра спољних послова и првог министра још је једино пољски Јеврејин Мојсије Зон био високо позициониран у страначкој номенклатури бивајући на челу Социјалдемократске странке. Као неуморан активиста уређивао је и издавао страначки лист „Раднички покрет – социјалистички месечни часопис“ који је излазио у Сарајеву.⁹¹⁴

Одбојност староседелачког сефардског становништва Космета према политичком ангажовању треба објаснити избегавањем да, пружањем подршке једној од страна у вишепартијском систему, навуку какво зло и реваншизам друге стране према сопственој заједници. Још један чинилац који их је одвлачио од политичког деловања свакако се крио у припадности мањинској заједници, уз то политички безутицајној, без сопствене, етнички одређене, политичке странке, са изузетно малим бирачким телом. Такво стање ствари, нагонило их је да узде политичких трка препусте већинским народима, који су већ поседовали дугогодишње политичко искуство, били политички организовани и имали развијену партијску структуру. Без свега тога, Јевреји нису имали интереса да за успешан политички рад стартују са нултне позиције. Појединачно ангажовање такође није било перспективно, услед непостојања лица довољно поткованих за политички рад, непотпуног

⁹¹⁴ *Раднички покрет – социјалистички месечни часопис*, Сарајево св. XI, новембар 1926; *Раднички покрет – социјалистички месечни часопис*, Сарајево, св. II, фебруар 1927; *Раднички покрет – социјалистички месечни часопис*, Сарајево, св. III, март 1927. Мојсије – Милан Зон је рођен 14. октобра 1891. године од оца Александра и мајке Пауле Тот. Био је лекар по струци. Живео је у Сарајеву на адреси Обале Војводе Степе 39а. У браку са Надом Абинун рођеном 2. јануара 1898. године у Грачаници добио је ћерку Паулу Зон рођену 20. јула 1921. године, каснијег студента филозофије. Отац и ћерка преживели су холокауст. Види: ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Паула Зон*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Милан Зон*; *Телефонски именик Дирекције Пошта, телеграфа и телефона Сарајево 1941*, Сарајево s. а, 31.

владања државним језиком и најранијој окренутости трговачким и другим пословима који су им одвлачили време и пажњу од политичког активизма. То с друге стране не значи да појединци нису били укључени у чланство и рад општинских одбора водећих југословенских странака у својим градовима, за шта нисмо успели наћи материјалних доказа на тлу Космета. По националном кључу, у свим местима са већом јеврејском заједницом власти су одређена места градских одборника додељивале и представницима ове заједнице за шта су бирања лица која су формално била политички таборисана. Тако су у међуратном периоду у суседном Скопљу функције градских одборника обављали тамошњи мојсијевски резиденти попут др Јосифа Амодаја, Хаима Анђела, Елизара Навара и других.⁹¹⁵ Утицајне личности јеврејске заједнице препознате су од стране носиоца политичких странака као најпогоднији инструмент за осигурање јеврејских гласова на општинским и парламентарним изборима, па су биле изложене партијском врбовању. Такве особе добијале су у задатак мисију убеђивања својих сународника да пруже поверење странци коју су заступале. Из тих разлога не можемо говорити о живом и активном јеврејском суделовању у политичком животу југословенске краљевине, па ћемо се у даљем тексту осврнути само на примере појединачног политичког деловања косметских Јевреја до којих смо успели доћи.

У првим годинама југословенске државе развија се политички живот и на тлу Космета, где водеће политичке странке у држави конституишу своје одборе. Владајућа Народна радикална странка тежила је да у своје редове укључи и муслиманско и јеврејско становништво косметских градова, па је тако срески одбор ове странке за Подримље и месни одбор за Приштину, резервисао одређен број места овим етничким заједницама да упуте у чланство одбора представнике које сами одаберу из својих редова, што је такође учињено и приликом конституисања радикалног одбора у Косовској Митровици, на збору 26. априла 1919. године.⁹¹⁶ Овакав иступ водећих југословенских странака које су своје одборе основале и на тлу Космета свакако је довео до учлањења појединих Јевреја,

⁹¹⁵ Л. Ђурковска, Г. Топузовска (пр), *Урбанизацијата на Скопје меѓу две светске војни*, Скопје 2018, 179-183, 189-190, 193, 201, 209, 211, 214, 229-231, 233.

⁹¹⁶ У. В. Шуваковић, *Партијско-политички живот на Косову и Метохији између два светска рата у научној делу академика Богумила Храбака*, у: Д. Маликовић, М. Атлагић, Д. Елезовић (ур), *Живот и дело академика Богумила Храбака. Међународни тематски зборник*, Косовска Митровица 2011, 541-579.

што потврђује сазнање да је јеврејских одборника у међуратном периоду било у општинским органима Приштине и Косовске Митровице.

Ни на једним од бројних општинских и парламентарних избора одржаних у Југославији међутим, није било косметских Јевреја међу носиоцима листе или кандидатима за народне посланике, препуштаним искључиво водећим личностима из српске и арнаутске заједнице, утицајним на њихово бирачко тело. Једини изузетак представљао је један скопски Јеврејин кандидован испред изборног округа који је обухватао косметско поднебље. На петомажским парламентарним изборима у Краљевини Југославији 1935. године, на којима су укрстиле копља две водеће политичке коалиције у земљи – Јевтићева (1886-1960) „Југословенска национална странка“ и листа Мачекове (1879-1964) „Удружене опозиције“, кандидат за народног посланика у изборном округу бр. 32 за срез качанички испред „Удружене опозиције“ био је скопски трговац Давид Бераха, а његов заменик Абдула Хасановић, берберин из Качаника.⁹¹⁷ На укупно четири бирачка места (Драгановић, Ђенерал Јанковић, Качаник I и Качаник II) Бераха је остао без иједног гласа, баш као и још двојица кандидата која су представљала листе Димитрија Љотића и Божицара Ж. Максимовића (1886-1969). Гласачи су указали поверење једино Јевтићевој листи коју су представљала тројица среских кандидата.⁹¹⁸

Нешто богатија сазнања имамо о ангажованости косметских Јевреја у илегалном раду Комунистичке партије Југославије (КПЈ), за коју су интересовање показивали и поједини млађи припадници сефардских староседелаца, као и неки ашкенаски досељеници. У КПЈ је од 1924. године, вођен идеолошким поривима био Давид Ашеровић (?) из Приштине.⁹¹⁹ Пред нацистичку агресију на Југославију 1941. године, у Приштини је међу члановима СКОЈ-а било чак 25 припадника јеврејске заједнице⁹²⁰, а међу њима био је

⁹¹⁷ Вардарска Бановина. Изборни округ бр. 32, *Политика*, Београд, 21. април 1935, стр. 5.

⁹¹⁸ Б. Храбак, *Статистика избора народних посланика на Косову и Метохији 1920-1939. године*, у: Р. Петровић (ур), *Прошлост, садашњост и будућност Срба Косова и Метохије*, Косовска Митровица 2009, 143-198.

⁹¹⁹ Интервју аутора са Аврамом Ашером из Кидрона, Израел. Ашеровић је Други светски рат провео у партизанима и по завшетку рата одузео себи живот, разочаран у успостављени комунистички систем.

⁹²⁰ Н. Поповић, *н. д.*, 98. По окупацији земље 1941. године, већ у првој ратној години многи приштински Јевреји су се политички определили за левичарски покрет и носиоце покрета отпора из редова комунистичке партије. Покрету отпора у Приштини међу првима је приступила члан Среског комитета КПЈ Приштина Матилда А. Бахар Букић, рођена у Солуну 22. августа 1923. године од оца Аврама Бахара Букића и мајке Рахеле Бежа. Матилда је била руководилац актива четвртог рејона СКОЈ-а у Приштини, а 1942. године примљена је у КПЈ. У рату је упознала будућег супруга Кемала Малокуа. Удајом за њега 1943. године,

и Давид Арона Давидовић (1921-1945).⁹²¹ Једини косовскомитровачки Јеврејин члан КПЈ пред рат био је Нисим Елазар, кога су окупатори убили у градском затвору.⁹²²

Бројна приштинска јеврејска омладина, па и она женска, између два светска рата била је укључена у плодносан рад јеврејске левичарске организације „*Хашомер Хацаир*“ и „*Ахдут Хацофим*“.⁹²³ Организација „*Хашомер Хацаир*“ у Југославији настала је по узору на истоимени међународни покрет, који своје корене има у Бечу, где је 1916. године „*Хашомер Хацаир*“ настао сједињењем две групације: „*Цеиреј цијон*“ и „*Хашомер*“. Прва је била организација омладинског карактера, а друга одбрамбеног типа и служила је за припрему и увежбавање чланова за самоодбрану јеврејских насеља у Палестини.⁹²⁴ Унутар ове организације омладинци су се жустро интересовали за решење јеврејског питања које су проналазили у борби радничке класе против експлоатације и у успостављању праведнијих економских односа. Идеје које су омладинке овде усвајале касније су их усмериле на илегалан рад у комунистичком покрету у ком су били ангажовани Рашела Исака Адигес, Луча Аврама Адигес, Букица Ашера Ашеровић, Вентура Мордехаја Давидовић, Ривка Аврама Хаимовић, Јафица Михаила Рубен и Рукула Бахар. Многе од њих пред Други светски рат нашле су се на разним задацима КПЈ и „*Хашомера*“. Још активнији је био мушки део омладине од којих ће неки постати чланови СКОЈ-а. Међу њима истицала су се имена Марко Нисима Исак, Јосиф Самуела Адигес, Давид Арона Давидовић, Барух Самуела Гидић, Гидалија Самуела Гидић, Солче Јакова Коен, Јосиф Мордехаја Конфорти, Нисим Гавриела Навоновић, Јаков Мануела Рубен, Нисим Аврама Мандил, Моше Јакова Рубен и Хаим Шемтова Соломон, док су чланови васпитних група били Елијау Исака Адигес, Хаим Аврама Адигес, Маир Рафаела Адигес, Леон Јосифа

избегла је депортацију у логор, али је по немачкој окупацији Приштине, њихова група отпора откривена, па је брачни пар послан у радни логор КЦ-16 у Бечу, где је Матилда 22. јула 1944. године родила ћерку Дриту Тутуновић. Касније исте године увећана породица побегла је из бечког логора и провела неко време у Милану и Барију пре него што се вратила у Југославију. Из рата је изашла овенчана „Партизанском споменицом 1941. године“ и с неколико ордена за храброст. Види: А. Гаон (ур), *Знаменити...*, 232; J. Romano, *Jevreji...*, 273, 277; А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*4, 357-61, 364; V. Arsenić (ur), *Ucrtavanje istorije – Priče o spasavanju tokom Holokausta*, Beograd 2021, 7-27.

⁹²¹ J. Romano, *Jevreji...*, 350. По капитулацији Југославије пребегао у Албанију, где је од Италијана интерниран у логор, а затим одведен у логор на тлу Италије. Након капитулације Италије ослобођен из логора, па је ступио септембра 1943. године у НОВ борећи се у 3. прекоморској бригади. Погинуо је априла 1945. године при нападу на Трст.

⁹²² М. М. Дамјановић, *Холокауст...*; М. Vavić, *Zatvor...*, 92.

⁹²³ Č. Prlinčević, *n. d.*

⁹²⁴ *Katalog izložbe Jevrejska omladinska društva na tlu Jugoslavije, 1919.-1941. Povodom pedesetogodišnjice pobjede nad fašizmom*, Beograd 1995, 23.

Бахар, Хаим Арона Давидовић, Давид Аврама Навон, Захарије Аврама Навон, Бенцион Аврама Рубен, Маир Самуела Рубен, Јосиф Исака Соломоновић, Аврам Мандил и Бенцион Елијау.⁹²⁵

Велику заслугу за идеолошко усмерење приштинске јеврејске омладине имао је њихов млади *рабин* Јосиф Леви, па су омладинци подстакнути његовим држањем били спремни и на финансијска одрицања, новчано помажући разне активности ове политичке групације. Новчане прилоге достављали су Алберт Ашеровић, Исак Ашеровић, Нисим Бахар, Букица Бахар, Рахамин Бахар, Јаков Хаимовић, Јосиф Јосифовић, Витал Коен, Хаим Коен, Соломон Конфорти, Мордехај Лазаревић, Елијау Леви, Манојло Леви, Мојис Навон, Аврам Рубен, Самуел Мандил, Елијау Мандил, Аврам Мандил и Јаков Рубен.⁹²⁶

Политичким радом на Космету у међуратном периоду се бавио и сефардски досељеник Исак Алфандари из Београда. Рођен је 1898. године у Шапцу од оца Моше и мати Естер. Био је ожењен Рејном Алкалај рођеном 25. септембра 1902. године у Београду, са којом се венчао 29. априла 1937. године. По дипломирању на студијама медицине 1924. године радио је као неуролог у Приштини и Сарајеву, где је наставио са револуционарним активностима ван службеног пословања. Његово политичко деловање датирало је још из студентских дана, где је био један од првих чланова КПЈ на факултету и секретар партијске организације на истој високошколској установи. Као делегат

⁹²⁵ Ѓ. Prlinčević, *n. d.* Нисим Навон(овић) је у послератном периоду обављао дужност председника ЈО Приштина током 1963-64. године, када је општина бројала 23 члана. Види: М. Romano, *Jevrejski kalendar za godinu 5724. od 19. septembra 1963. do 6. septembra 1964. (Godište XIV)*, Beograd 1963, 21. Илегалним радом у Комунистичкој партији Југославије и „*Хаишомер Хацапу*“ бавили су се, као што смо претходно навели, приштински брат и сестра Хајим и Луча Адигес. Хајим је био члан васпитне групе, а у СКОЈ су примљени током ратне 1943. године. Хајим је преживео рат, после ослобођења је живео у Новом Пазару, Приштини и Београду где је преминуо. Адигес је у послератном периоду обављао дужност председника ЈО Приштина током 1973-74. године, када је општина бројала 11 чланова. Две године касније 1975-76. године такође је кормиларио овом заједницом, али је тада било тек седам припадника. Након двогодишњег периода општина се увећала за једног члана, док је Адигес наставио да управља њоме. На тој позицији остао је и касније, када је 1981-82. године број чланова општине порастао на 10. Хајим је био ожењен Душком са којом је имао сина Аврама Адигеса ожењеног Тањом који су почетком 1980. године добили ћерку Ниру. Види: М. Mentović, М. Ajbl, *n. d.*, 157; С. Danon, *Jevrejski kalendar za godinu 5734. od 27. septembra 1973. do 16. septembra 1974. (Godište XXIV)*, Beograd 1973, 39; С. Danon, *Jevrejski kalendar za godinu 5736. od 6. septembra 1975. do 25. septembra 1976. (Godište XXVI)*, Beograd 1975, 70-1; С. Danon, *Jevrejski kalendar za godinu 5739. od 2. oktobra 1978. do 21. septembra 1979.*, Beograd 1978, 60-1; С. Danon, *Jevrejski kalendar za godinu 5742. od 29. septembra 1981. do 17. septembra 1982.*, Beograd 1981, 74-5; *Jevrejski pregled*, Beograd, br. 1-2, januar-februar 1980, str. 86.

⁹²⁶ Ѓ. Prlinčević, *n. d.*

Београдског универзитета учествовао је 1919. године на Интернационалном конгресу студената социјалиста-комуниста у Женеви.⁹²⁷

Још један досељеник Јеврејин и здравствени радник на Космету активно се бавио политичким животом на овим просторима. То је био дентиста - зуботехничар Ђорђе Блајер (1908-1970), рођен 29. октобра 1908. године у Старој Пазови од оца Исидора и мати Аранке, члан КПЈ од 1937. године и истакнути синдикални радник у организацији дентиста, вођа левог крила синдикалиста, угледни радник Савеза трговаца. Завичајна општина били су му Хртковци, а живео је у Београду од 1927. до 1929. године, када се одселио у Нови Сад, да би крајем марта 1931. године поново прешао у Београд, одакле ће 20. августа 1931. године отићи за Скопље. У Скопље се доселио 1932. године, како погрешно наводе неки аутори, где је по задатку Комунистичке партије упућен да организује УРСС-ов синдикат. Због илегалног рада био је неколико пута привођен од полицијских органа. За секретара и члана ОК КПЈ за срез Неродимски постављен је 1939. године, а током 1940. године провео је 97 (*sic!*) дана у призренском затвору. У Београду је боравио од 10. марта 1940. године до 16. априла када је отпутовао за Скопље, да би од 4. маја поново боравио у Београду све до 12. децембра када ће отићи за Скопље. Крајем године, 30. децембра 1940. године оженио се Јеленом Хациперић из Истинића код Дечана, рођеном 13. новембра 1915. године. По изласку из затвора отишао је 21. децембра 1940. године у Београд, где га је затекао Априлски рат.⁹²⁸

⁹²⁷ J. Romano, *Jevreji zdravstveni...*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Исак Алфандари*.

⁹²⁸ После Априлског рата вратио се у Скопље по директиви партије. Када је ЦК КПЈ донео одлуку о оружаном устанку 4. јула 1941. године, а 12. јула упутио проглас народима Југославије с позивом на оружану борбу, у све покрајине упућени су чланови ЦК КПЈ са задатком да организују борбене јединице. С тим у вези у Македонију је упућен Блајер. Тамо је радио на организовању илегалне здравствене службе за збрињавање партизана. У Скопљу, где је радио као дентиста, учествовао је у организовању устанка, набавци лажних личних исправки, размени тајних порука, сакупљању лекова, оружја и одржавању веза са партизанским одредом у Штрпцу. Његов рад против окупаторског поретка је откривен пријавом непознатих денунцијатора. Бугарска полиција га је ухапсила септембра 1942. године, а Ратни суд осудио на доживотну робију. Са њим је пред суд изведен и Бањалучанин др Јаков Сарафић (1905-), још један учесник илегалне здравствене службе. Сарафић је одлежао казну у Бугарској, а Блајер је издржавао казну у затвору Идризово код Скопља. И у затвору није остајао пасиван, радећи у затворској амбуланти. Био је међу организаторима бекства из затвора неколико лидера КП, а 28-29. августа 1944. године организовао је пробој око 350 политичких затвореника из овог затвора, међу којима се налазило и 19 Јевреја са тла Вардарске Македоније. Његов задатак је био да преко везе обавести партијску организацију ван затвора о планираном пробоју, како би иста спремно дочекала и организовала њихов прихват. Ступио је у контакт и са управником затвора, приволевши га да сарађује са затвореницима при пробоју и да им уступи извесну количину оружја. Четири дана након бекства, Блајер је организовао болницу 42. бригаде, која је служила и као болница Врховног штаба Македоније. Био је управник болнице ГШ Македоније, затим болнице 42. македонске дивизије,

Сл. 1 и 2 – Матилда Бахар Букић (А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...4*, 361; D. Tutunović, *Tragovi...*, 21)

интендант 13. корпуса, помоћник управника болнице у Скопљу, шеф одељења за зубарство при Министарству народног здравља Македоније и шеф санитета града Скопља. Учествовао је у ослобођењу Скопља 13. новембра 1944. године. Са супругом Јеленом Блајер, Ђорђе је 26. децембра 1944. године учествовао на седници којом је обновљен рад Јеврејске општине Скопље. Седницу је отворио Блајер, на којој ће бити изабран за председника привременог одбора Јеврејске вероисповедне општине Скопље, а Јелена - Лена за члана Управног одбора. Пригодан говор, Блајер је одржао и приликом освећења обновљене синагоге у Скопљу 27. јануара 1945. године. Демобилисан је у чину капетана 1. класе. Носилац је „Партизанске споменице 1941. године“ и једног војног одликовања. У послератном периоду био је председник Јеврејске општине Скопље и члан Аутономног одбора за помоћ СЈОЈ. Преминуо је у Скопљу 1970. године. J. Romano, *Jevreji zdravstveni...*; Ž. Lebl, *Plima...*, 313-4; T. Čepreganov, S. Nikolova, *The participation of the Jews in the National liberation movement*, in: B. Romano Nikolikj (ed), *Jews in Macedonia: history, tradition, culture, language and religion. On the occasion of the 70th anniversary of the renewal of the work of the Jewish community in Macedonia after the Second World War (1944-2014)*, Skopje 2015, pp. 215-223; A. Manojlovski, *Seventieth...*; J. Romano, *Jevreji...*, 53, 295-6, 337; С. Грандаковска (пр), *Евреите...*, 4-5; *Народен лекар. Автобиографија на д-р Аврам Нусим*, Скопје 2007, 80; *Jevrejski pregled*, Beograd, br. 1-2, januar-februar 1981, str. 9-10; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Ђорђе Блајер; Jevrejski pregled*, Beograd, br. 9-12, septembar-decembar 1988, str. 120; *Jevrejski pregled*, Beograd, br. 9-12, septembar-decembar 1989, str. 118.

13.1. НАЦИОНАЛНО – ПОЛИТИЧКА (ЦИОНИСТИЧКА) АКТИВНОСТ КОСМЕТСКИХ ЈЕВРЕЈА

Почеци ционистичког деловања на простору Космета могу се датирати у најраније године треће деценије XX столећа, непосредно по окончању Првог светског рата и наступању мирнодопског периода, када добијају прву организациону форму у јеврејским центрима овог региона. У то време пада формирање месних ционистичких организација (МЦО) у Косовској Митровици и Приштини, да би од почетка четврте деценије у Приштини биле основане и друге организације исте мисије, циља и профила зване „Хашомер Хацаир“ („Млади стражар“) и „Техелет Леван“ („Плаво-бело“). На челу МЦО Приштине између 1925. и 1928. године био је Манох Леви, син *хахама* Захарија, који је са Исаком Барухом предводио сакупљање чланарине и организовао предавања на ционистичке теме. Његов наследник на кормилу приштинског ционистичког покрета био је Бехор Исака Коен, задржавши ту позицију до 1930. године. председавајући *кена* (гнездо) „Хашомер Хацаира“ у Приштини, које је окупљало око 25 омладинаца, од оснивања па до одласка на студије медицине био је Алберт Самуиловић, а секретар Сара Мандиловић. Организацијом „Техелет Левана“ у Приштини руководио је најмлађи син *рабина* Захарија, Јосиф Леви, будући настављач очеве функције.⁹²⁹ У „Техелет Левану“, чије су се просторије налазиле у згради синагоге, деловали су Давид Ашер из Приштине и његова сестра. Они су у овој организацији учили *иврит* и јеврејске песме, међу којима и химну *Хатикву*, коју је већина приштевачких Јевреја учила још у детињству. У великој сали синагоге приређивали су маскенбале пригодном празника *Пурим*, које су најчешће сами правили. Маскирали би се у невесту, певачицу, ратника, Циганина... Чланови су плаћали чланарину неопходну за одржавање организације у животу.⁹³⁰

Ционистичко удружење у Косовској Митровици носило је назив „Бене Цион“, а на његовом челу 1928. године био је Моис Адигес, док су потпредседник и секретар били

⁹²⁹ Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 231-232; М. М. Дамјановић, *Почеци, развој и активности ционистичког покрета на Косову и Метохији 1918-1941*, Српске студије, 9 (2018), 281-316.

⁹³⁰ Интервју аутора са Аврамом Ашером из Кидрона, Израел; Интервју аутора са Моше Саламоном из Кидрона, Израел.

Јосеф Рубен, односно Буки Рубен. У исто време председник приштинске ционистичке удруге био је Биња Мандил, а потпредседник Ашер Б. Јусе.⁹³¹ У Приштини су, осим локалних циониста и домаћих повереника одређених за прикупљање новчаних прилога за ционистичке сврхе, од тридесетих година прошлог века деловали и изасланици из Палестине потражујући помоћ за обнову домовине. Приштевци су у свакој јеврејској радњи постављали касице које су пунили новцем после сваке куповине. Дешавало се да такве касице буду и предмет крађе. Новац су осим власника давали и нејеврејски купци који би остављали по који грош сматрајући да је новац намењен сиротињи, не знајући праву намену касице.⁹³²

Иако су у ционистичком покрету на Космету првенствено били ангажовани млађи Јевреји, неколико истакнутих активиста ционизма долазило је и из редова старијих генерација, попут Нисима Лазара и Аврама Мандила, док су од омладинаца најзагриженији поборници ционизма били Буки Коен, Ашер Бахар Давид, Манојло Леви, Исак Самојловић, Саламон Коен и Алберт Бехар.⁹³³ Најзаслужнији за оснивање прве ционистичке организације у Приштини је био времешни Давид Б. Ашер, за време чијег ће председничког мандата над Јеврејском вероисповедном општином доћи до њеног оснивања. Његовим залагањем и свесрдном подршком младежи, започет је рад овог ционистичког удружења. Иако веома религиозан човек, својеврсни *цадик* (праведник), он ционизам није схватао као верски значајан феномен, подупирући га са аспекта националног значаја. „Чича Давид“, како су га сви из поштовања звали, умео је често да говори како ће Палестина „помоћу Божјом и напорима народа, бити опет наша“. Овај старшина приштинских Јевреја уједно је био и заслужан и угледан грађанин, крунисан орденом Св. Саве 5. степена за грађанске заслуге.⁹³⁴ Ционистички је опредељен био и усамљени призренски Јеврејин, дођош из Аустроугарске, Јозеф Тајтелбаум који је у једном писму написаном 20-их година XX века, упућеном неком Курту, истицао да би у

⁹³¹ L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5690...*, 237-8.

⁹³² Интервју аутора са Моше Саламоном из Кидрона, Израел.

⁹³³ *Židov*, Zagreb, br. 49, 4. decembra 1931, str. 3; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹³⁴ *Židov*, Zagreb, br. 36, 8. septembra 1933, str. 6; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

јеврејској држави у Палестини за неких 50 до 60 година могло живети пет до осам милиона становника.⁹³⁵

Загрејаност косметских Јевреја за ционистичку политичку идеју огледала се и у читању ционистичких штампаних гласила, на које су се преплаћивали и чији су дописници били из својих средина. Приштински Јевреји су читали загребачки недељник „Жидов“, као и месечник „Ханоар“, финансиран доприносом ционистичких удруга у Југославији, укључујући и ону приштинску. Због неподмирених обавеза Приштине и ционистичких дружина из других делова земље, „Ханоар“ је упозоравао крајем 1932. године на озбиљну опасност од неизлажења следећег броја. Осим „Жидова“, били су претплаћени и на „Јеврејски глас“ из Сарајева и „Ла Есперансу“ из Солуна.⁹³⁶ Дописници и текстописци ционистичких новина „Жидов“ били су бројни Приштевци, попут Алберта Самуиловића, Витала Коена, Јосефа Левија, Ашера Ашеровића и других. Ашеровић је био уједно и дописник „Јеврејског гласа“.⁹³⁷

Једна од најранијих ционистичких акција приштинских Јевреја било је прикупљање финансијских средстава за глобални „Јеврејски национални фонд“ - „*Керен Кејамет леЈисраел*“ (ККЛ). С тим у вези, приштинским ционистима је било одређено да приложе 5.000 круна за 1920. годину, што су они с успехом обавили, доставивши их чак читавих четири месеци пре истека календарске године.⁹³⁸

С друге стране, током читавих десет месеци ове године приштински и косовскомитровачки Јевреји нису доставили никакав новчани прилог за „Обновни фонд“, па су се тако нашли на листи још неких јеврејских заједница са простора Босне, Јужне Србије, Војводине и Славоније које се нису одазвале акцији прикупљања средстава за обнову (изградњу) Палестине, која се спроводила у целој јеврејској дијаспори.⁹³⁹ Овај фонд, зван „*Керен Хајесед*“ (КХ) је ануална ционистичка конференција одржана јула

⁹³⁵ A. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*2, 164.

⁹³⁶ *Židov*, Zagreb, br. 51, 22. decembra 1932, str. 6; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 231; М. М. Дамјановић, *Почеци...* Због неизмирених дуговања „Ханоар“ је почео да излази као двоброј. Види: *Židov*, Zagreb, br. 7, 17. februara 1933, str. 6.

⁹³⁷ Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 231; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹³⁸ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 25, 12. rujna 1920, str. 11; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹³⁹ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 29 i 30, 10. studena 1920, str. 8; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

1920. године у Лондону, императивно успоставила за све Јевреје⁹⁴⁰, ослонивши се на смернице и закључке усвојене на мировној конференцији у Сан Рему, којима је „Гордом Албиону“ додељен мандат над Палестином, где је планирана изградња јеврејског националног дома, а у мировном уговору са Турском инкорпорирана Балфурова декларација донета још ратне 1917. године. Иако су каснили са уплатом за КХ, до краја октобра 1920. године приштински Јевреји су уплатили 3.200 круна, чиме су практично изразили приврженост ционистичким циљевима и савесност и одговорност наспрам општих ционистичких интереса.⁹⁴¹

Да су приштински Јевреји придавали огроман значај ционистичкој идеји, најбоље сведочи чињеница да су исте 1920. године за ККЛ прикупили већу новчану суму од оне која им је контингентирана, што је била велика жртва с њихове стране, знајући да се радило о економски незавидној популацији.⁹⁴² За потребе истог фонда, приштинским Јеврејима је за прво тромесечје 1921. године одређено 1.750 круна, од чега је она прикупила мање од четвртине - само 400, па је остала дужна 1.350 круна.⁹⁴³ До краја половине године они су исплатили половину од предвиђеног полугодишњег износа – 3.500 круна, што је износило 1.750, дугујући исти износ.⁹⁴⁴ Исте године донирали су и 3.000 круна за потребе потпуног опремања и покривања путних трошкова *халуцима* – пионира јеврејских исељеника из Југославије у Палестину.⁹⁴⁵ На крају 1921. године сумарно стање доприноса косовскомитровачке и приштинске јеврејске заједнице фонду ККЛ било је следеће: Митровчани су за опште дарове донирали 1.000 круна, што је уједно био њихов тотални издатак, док су Приштевци приложили укупно 5.250 круна, од чега за опште дарове 3.180, за шкрабице 220 и за Златну књигу 1.850, оставши дужни 1.750 круна,

⁹⁴⁰ I. Elbogen, *n. d.*, p. 603; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁴¹ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 29 i 30, 10. studena 1920, str. 13; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁴² *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 4, 1. februara 1921, str. 6; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁴³ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 13, 20. aprila 1921, str. 8; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁴⁴ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 22-23, 10. jula 1921, str. 9; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁴⁵ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 34, 1. novembra 1921, str. 7; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

пошто им је било годишње контингентирано 7.000 од стране Повереништва ККЛ за Југославију.⁹⁴⁶

До прве половине 1922. године Јевреји Приштине су за чланарину у ционистичком покрету уплатили 1.760 круна, добивши 44 *шекел* – сертификата о чланству, док су 2.640 круна принели Савезу циониста Југославије, укупно уступивши 4.400 круна за ционистичке потребе.⁹⁴⁷ У исто време, косовскомитровачки ционисти су за добијање 25 *шекел* издвојили 1.000 круна, а за принос СЦЈ 750, укупно приложивши 1.750 круна за ционистичке сврхе.⁹⁴⁸ У циљу добијања *шекела* 910 круна уплатили су још до почетка фебруара.⁹⁴⁹ Ове године из Приштине је преко Н. Елазара послато и 2.000 круна за *халуци*.⁹⁵⁰ На свршетку године биланс за фонд ККЛ био је такав да је Косовска Митровица уплатила мање од 200 круна, а Приштина укупно 5.830, од чега је 4.000 било намењено општим даровима, 1.580 шкрабицама и 250 за *Јаар Југославија*. И ове године Приштина је остала дужна за ККЛ фонд 1.170 круна, јер јој је био одређен контингент у вредности од 7.000.⁹⁵¹

Косовска Митровица је до средине маја следеће 1923. године уплатила 210 динара за *шекел*, а Приштина нешто више - 270, али је зато додатних 810 динара издвојила за принос СЦЈ.⁹⁵² Стање по питању њиховог доприноса *шекелској* акцији и СЦЈ није се изменило до краја јула. Према извештају повереника за *шекелске* акције, Давида Шпицера, дотле је Косовска Митровица обезбедила 21 *шекел*, а Приштина добила шест више од њихових северних суседа и осим тога уплатила 810 динара за принос СЦЈ, што је значило да се износ уплате обеју заједница за обе акције није мењао од маја месеца.⁹⁵³ Косовска Митровица је требало да достави 630 динара, што није учињено до освета полугодишњег

⁹⁴⁶ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 6, 27. januara 1922, str. 4-5; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁴⁷ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 28, 24. juna 1922, str. 6; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁴⁸ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 31, 14. jula 1922, str. 5; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁴⁹ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 7, 3. februara 1922, str. 7; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁵⁰ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 9, 16. februara 1922, str. 7; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁵¹ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 3, 19. januara 1923, str. 4-5; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁵² *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 21, 18. maja 1923, str. 5; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁵³ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 31, 27. jula 1923, str. 5; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

периода.⁹⁵⁴ Ако су каснили са подмиривањем дуговања за *шекелску* акцију, Митровчани су зато до маја месеца прикупили 220 динара у шкрабице.⁹⁵⁵ Али су зато показали неодговорност и по питању прикупљања средстава за фонд ККЛ. Њима је за ову годину одређен контингент у вредности од 1.875 динара, а до почетка октобра уплатили су само 120, оставши обавезни да до краја године подмире 1.755 динара.⁹⁵⁶ Износ од 120 динара дозначен је за маслине, а до конца године изостала је било каква уплата, па је крајњи исход за 1923. годину био такав да, с обзиром на износ одређеног контингента од 2.500 динара и обезбеђен новац само за садњу маслина у Палестини, Кос. Митровица није уплатила 2.380 динара.⁹⁵⁷ Остаје нејасно откуд ова разлика у износима контингента која се појављује у изворима различитог временског порекла. Остаје једино могућност да је овај већи износ био резултат дуговања од неизмирених контингената из претходних година.⁹⁵⁸

Почевши од 1924. године јављају се и први појединци међу косметским ционистима који узимају учешће у финансијској потпори ционистичког покрета, самостално му доприносећи, независно од јеврејских општина којима су припадали и која је дотле као правни субјект испошиљала дознаке централним ционистичким органима у држави. Најраније регистровани косметски Јеврејин који је у лично име, марта 1924. године даривао 500 динара за потребе дарова земљи био је Приштевац Моше Барух.⁹⁵⁹ До краја овог месеца приштинска ционистичка заједница је сабрала једнак износ за потребе фонда ККЛ⁹⁶⁰, што није измењено ни до краја половине године.⁹⁶¹ Косовска Митровица је за ову годину обезбедила девет *шекел*, а Приштина 30, за шта је уплатила 450 динара.⁹⁶² Поред издатака за *шекел*, до краја новембра косовскомитровачки ционисти су уплатили

⁹⁵⁴ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 23-24, 8. juna 1923, str. 8; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁵⁵ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 21, 18. маја 1923, str. 7; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁵⁶ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 41, 6. oktobra 1923, str. 8; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁵⁷ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 2, 12. januara 1924, str. 4, 7; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁵⁸ Видети претходно наведене бројеве „Жидова“, у којима се налазе подаци овог типа.

⁹⁵⁹ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 12, 21. marta 1924, str. 10; *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 14, 5. aprila 1924, str. 9; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁶⁰ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 14, 5. aprila 1924, str. 9; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁶¹ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 30, 11. jula 1924, str. 6; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁶² *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 25, 13. juna 1924, str. 5-6; *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 51, 5. novembra 1924, str. 5; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

и 1.500 динара за потребе изградње југословенске *халучке* фарме у Палестини.⁹⁶³ Акција продужена и наредне године, није донела никакве новине по питању доприноса косовскомитровачких циониста.⁹⁶⁴ С друге стране, Прлинчевић, позивајући се на гласило „Жидов“, истиче да су косметски Јевреји 1924. године учествовали са 2.000 динара дарова за „*Керен Кејемет*“, а 1925. године са 1.500 динара дарова за Фонд за *халучка* насеља.⁹⁶⁵

Ове године премијерно на некој регионалној или националној ционистичкој конференцији учествују представници косметских циониста. Митровачки и приштински ционисти учествовали су на регионалној конференцији, одржаној у просторијама ционистичке омладине „*Бне Израел*“ у Скопљу, задњег дана маја и првог дана јуна, на којој је било и делегата из Скопља, Битоља и Штипа. На заседању је претресено питање стања појединих ционистичких друштава у Јужној Србији, осуђен македонствујушчи терор према Јеврејима из Бугарске и брутално убиство софијског трговца Алфреда Ешкеназија и 13-огодишњег му сина Јосифа⁹⁶⁶, те одлучено о неопходности постојања једног регионалног удружења које би удружило све ционистичке организације са простора Јужне Србије. Сугерисано је да се удружење именује „Организација цијониста Јужне Србије (Дистрикт)“ и буде подружница СЦЈ. Новооснованој организацији су приступиле месне ционистичке организације из Скопља, Битоља, Штипа, Приштине, Косовске Митровице и Новог Пазара. Организација је усвојила буџет за текућу годину, у износу од 20.000 динара, затражила признање СЦЈ и добила сагласност за висину буџетске партиципације за сваку чланицу. Према усвојеном буџету Скопље и Битољ су поднели највећи терет учествујући са по 30% буџетских прихода, док је Штипу одређено 15%, Приштини 7,5%, Новом Пазару 5% а Косовској Митровици најмање, само 2%. Остатак

⁹⁶³ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 50, 28. novembra 1924, str. 5; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁶⁴ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 28-29, 3. jula 1925, str. 7; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁶⁵ *Š. Prlinčević, n. d.*

⁹⁶⁶ Убиство за убиством. Анархија у бугарској престоници, *Политика*, Београд, бр. 5784, 1. јуна 1924, стр. 4; М. М. Дамјановић, *Почеци...* ВМРО је присиљавао бугарске Јевреје да приносе огромне новчане своте њиховом фонду за „ослобођење“ Македоније од југословенских и грчких власти. Незаштићени од државе, а изложени претњама, терору и смрти ВМРО-иста, многи од њих су били принуђени да распродају своју имовину како би удовољили њиховим захтевима или се одали избеглиштву, иселивши се највише у Француску. Види: М. Кољанин, *Јевреји...*, 365. О прикупљању новца од страних фирми са стране ВМРО извештавао је надређене власти у Београду и тадашњи југословенски дипломатски представник у Софији, чувени песник Милан Ракић. Само од софијских Јевреја потраживано је читавих 20 милиона лева. О томе види: И. Ристић, *Милан Ракић у Софији*, Београд 2018, 56, 162, 174-5.

буџетске празнине требао је бити допуњен од стране централног ционистичког органа у Југославији – СЦЈ, коме је предвиђено учешће од 10%.⁹⁶⁷ Конференција у Скопљу била је истовремено и одраз незадовољства приликама у сопственим редовима и односом СЦЈ према њима. Конференција сазвана да побуди духове у чланству и учини нешто на пољу унапређења затеченог стања у организацијама имала је и демонстративни карактер, показавши зрелост јужносрбијанских циониста одлучних за виши степен самоорганизовања. Животни век овог Уреда био је ипак краткотрајан – угасио се за нешто краће од две године. Недуго након успостављања Централни уред ционистичких друштава у Јужној Србији предузео је кораке ка оживљавању акција за ККЈ у местима под својом надлежношћу. У том циљу издао је директиву свим чланицама да у својим одборима изаберу посвећене поверенике, тако да је Херцлова акција спроведена у свим местима, приликом које су држани говори и прикупљан новац. У Косовској Митровици акција је организована тако што је свака особа која је ишла на *Тору*, приложила и за ККЈ. Уред је донео и одлуку да се свим јеврејским домовима поделе шкрабице, које би се редовно празиле. У Приштини је додељено 10 касица, а још 20 је поручено за надлазеће дане.⁹⁶⁸

Херцлова акција у Косовској Митровици донела је тада 500 динара, а у Приштини 100 динара више.⁹⁶⁹ По њеном окончању Митровчани су окончали и уплате за ККЈ, пошто им је био прописан контингент од 400 динара, а они овом акцијом сабрали више од прописаног. Насупрот њима, Пришtevци се нису зауставили са уплатом за ККЈ, само у периоду од октобра 1924. до октобра 1925. године приложили су 200 динара за опште дарове (продајом календара у периоду од 17. до 30. септембра 1924. године)⁹⁷⁰ и 6.000 за упис у Златну књигу, чиме су укупно даривали 8.800 динара, односно 2.800 дин. више од одређеног им контингента који је износио 6.000 динара.⁹⁷¹ Тако су Приштина и Косовска Митровица ушле на листу 34 југословенска места од 63 укључених у ове делатности, које

⁹⁶⁷ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 25, 13. juna 1924, str. 6; С. Грандаковска (пр), *Евреите...*, 547.

⁹⁶⁸ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 35, 15. augusta 1924, str. 6; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁶⁹ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 39, 11. septembra 1925, str. 8; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁷⁰ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 43, 9. oktobra 1925, str. 13; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁷¹ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 43, 9. oktobra 1925, str. 6-7; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

су премашиле одређену им суму за уплату.⁹⁷² Уз мањи број осталих југословенских јеврејских заједница, попут Загреба, Брода на Сави, Брчког, Крижевца, Лудбрега, Нове Градишке, Вуковара и Винковаца, Приштина се одазвала позиву ККЛ за упис у Златну књигу.⁹⁷³ Од укупно изреченог износа Приштевци су до априла 1925. године дозначили 2.000 динара, додатних 6.000 уплатили су до јула⁹⁷⁴, прецизније речено у периоду између 12. и 30. јуна⁹⁷⁵, а остатак у наредним месецима.⁹⁷⁶

Прилози за Златну књигу достављени су поводом отварања Хебрејског универзитета у Јерусалиму, чиме су јеврејски појединци и друштва из Приштине уписали у књигу своју општину. Сама ЈВО Приштина уплатила је највећи новчани прилог – 1.000 динара, у чему ју је следила Женска организација са подједнаким износом. Значајнији износ потицао је и са свадбе Мини (?) Навон на којој је прикупљено 900 дин, док је Ционистичка омладина даровала 757 дин. Од појединачних уплата највеће су дали Моше Б. Барух – 330; Шеломо Сото – 240; Шемуел Адигес – 190; Елија Мандил – 130 и Јаков М. Коен – 105, док су по 100 динара приложили Ашер Б. Давид, Нисим Лазар, Давид Б. Ашер, Хаим Б. Јосеф, Јосеф Б. Ашер, Гавриел Навон, Нахум Гедаља и Шемуел Б. Ашер. Износе ниже од 100 динара доделили су Аврам Адигес – 85; Исак Коен – 73; Јекутијел Б. Ашер – 70; Рахамин Мандил – 70; Бењамин Мандил – 60; Аврам Навон – 50; Арон Рубен – 50; Давид Бивас (?) – 20; Давид Рубен – 20; *рабин* Аврам Калдерон – 30; Мордо Лазар – 15 и *рабин* Захарија Леви – пет динара.⁹⁷⁷

Мада је МЦО Косовске Митровице редовно заостајала у подмиривању годишњих контингената за ККЛ, између 17. јула и 5. августа 1925. године ова организација звана

⁹⁷² *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 43, 9. oktobra 1925, str. 7; М. М. Дамјановић, *Почеци...* На списку су се нашли и градови: Бијељина, Брчко, Чаковац, Дебелача, Дервента, Добој, Грубишнопоље, Херцеговац, Карловац, Копривница, Крижевци, Лудбрег, Ниш, Нова Градишка, Нови Бечеј, Огулин, Сански Мост, Слатина, Скопље, Стари Бечеј, Шабац, Штип, Травник, Винковци, Вировитица, Високо, Вуковар, Завидовић и Зеница.

⁹⁷³ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 15, 8. aprila 1925, str. 10; *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 16, 17. aprila 1925, str. 5; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁷⁴ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 28-29, 3. jula 1925, str. 11; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁷⁵ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 28-29, 3. jula 1925, str. 10; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁷⁶ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 15, 8. aprila 1925, str. 12; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁷⁷ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 28-29, 3. jula 1925, str. 10; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

„Бне Цијон“ („Синови Циона“) уплатила је независно од прописаног им контингента суму од 50 динара у те сврхе. Уједно су, у масовном броју, самоконтингентирали новац за исте потребе и појединачно, локални ционистички активисти. По 25 динара издвојили су Јаков И. Рубен, Јосеф И. Рубен, Рахамин И. Рубен, Јосиф Б. Коен, Д. И. Коен, Рафаел М. Адигес, Исак И. Коен, Исак Д. Бивас, Јосеф М. Рубен, Аврам А. Адигес, Јоханан Ј. Рубен, Буки Ј. Рубен, Исак Б. Нафтали, Мујис А. Адигес, Исак А. Адигес и Хајим И. Бивас, укупно обезбедивши дотацију од 500 динара пристиглу из града на Ибру.⁹⁷⁸ Приштина је са своје стране уплатила четвртгодишњи контингент вредан 1.500 динара у временском интервалу од 10. до 31. децембра 1925. године.⁹⁷⁹

Ове године сусрећемо се са најдревнијим поменом приштинског ционистичког омладинског друштва „Есперанса“ („Нада“), које је упутило поздрав Савезном већу СЦЈ које је заседало у Загребу крајем октобра.⁹⁸⁰ „Есперанса“ је вршила повереничке послове за ККЛ и остале ционистичке активности у Приштини, и у томе „муку пати да задовољи све новчане захтеве централе у Загребу, који у истини у већини случајева готово надмашују могућности“. Поред финансијских потешкоћа, „Есперансу“ је захватила и структурална криза, услед дуготрајног дефицита квалитетног и оспособљеног чланства, па је подизање хуманог капацитета организације било приоритетно за успешније функционисање.⁹⁸¹ Упркос кадровској хендикепираности, полазило јој је за руком да очекивано одговори на све изазове и задатке који су јој постављени. За званични рођендан друштва треба узети 9. март 1930. године, када је изабрана нова управа чији је председник био трговац Бухор И. Коен; потпредседник трговац Јаков Б. Давид; секретар Алберт Б. Самуел; благајник трговац Аврам Б. Елија; ревизор трговац Манојло Леви; комесар „Народног фонда“ (ККЛ) трговац Исак Б. Самуел и члан управе трговац Нисим

⁹⁷⁸ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 34-35, 7. augusta 1925, str. 11; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁷⁹ *Židov*, Zagreb, br. 2, 8. januara 1926, str. 5-6; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁸⁰ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 45-47, 28. oktobra 1925, str. 4; М. М. Дамјановић, *Почеци...* Акрибична ауторка и истраживалац југословенског јеврејства Ж. Лебл погрешно везује 1930. годину за оснивање приштинске „Есперансе“. Види: *Ž. Lebl, Jevreji u Srbiji...*, 232.

⁹⁸¹ *Židov*, Zagreb, br. 12, 19. marta 1926, str. 3; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

Мандил.⁹⁸² Следеће године приликом избора нове управе ЈВО Приштине, ушли су и многи припадници млађег нараштаја укључујући и председника овог удружења.⁹⁸³

На почетку 1926. године Приштина је, између 26. јануара и 11. фебруара, уплатила 150 динара током *Хамиша Асар Бишват* акције.⁹⁸⁴ Осим прилога намењених за ККЛ, Приштина је доставила новац и за потребе југословенске *халучке* фарме у *Ерец Јисраелу* (Земља Израел) у вредности од 500 динара, без означене спецификације.⁹⁸⁵ Иако су Пришtevци редовно и прекомерно одговарали на новчана потраживања која им је постављала загребачка централа, огромни годишњи контингенти били су осетно оптерећење за ову економски слабу заједницу. И под таквим искушењем, приштински ционисти су тежили да увек спремно одговоре на њих, јер „јеврејска свест као и воља за испуњење јевр. дужности хвала Богу не фали у овим крајевима ни једном Јеврејину“. Ове су године они били изложени новом пробном тестирању ционистичке зрелости и посвећености, пошто им је загребачко повереништво ККЛ за Југославију одредило још већи новчани контингент. Утростручена сума шокирала је председника „*Есперансе*“ Бењамина Мандила, а решење за позитиван одговор пред захтевом нађен је приликом заседања управе ЈВО Приштина, на ком је договорено формирање посебне ставке у буџету ЈВО за ККЛ фонд у годишњем износу од 2.000 динара. За проналазак и усвајање таквог решења најзаслужнији су били председник ЈВО Приштина – Ашер Б. Давид и њени одборници Гавриел Навон и Аврам Б. Хајим. Дотле се новац за ККЛ међу приштинским Јеврејима сакупљао најчешће на свадбама у виду прилога сватова или пражњењем кутија, што никад није било довољно за прописани контингент, па се остатак набављао тако што су се обилазили јеврејски продавци од којих се тражило да приложе „*para inĉir el kontingent*“ (за постигнуће контингента).⁹⁸⁶ Усвајањем оваквог решења, ЈВО Приштина је постала једна од укупно 21 јеврејске општине у земљи, које су ове године субвенционисале ККЛ кроз свој буџет.⁹⁸⁷

⁹⁸² *Židov, Zagreb*, br. 14, 4. aprila 1930, str. 7; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁸³ *Židov, Zagreb*, br. 11, 13. marta 1931, str. 7; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁸⁴ *Židov, Zagreb*, br. 7, 12. februara 1926, str. 6; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁸⁵ *Židov, Zagreb*, br. 10, 5. marta 1926, str. 8; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁸⁶ *Židov, Zagreb*, br. 12, 19. marta 1926, str. 3; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁸⁷ *Židov, Zagreb*, br. 35, 27. augusta 1926, str. 5; *Židov, Zagreb*, br. 41, 8. oktobra 1926, str. 4; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

На почетку јеврејске календарске године, односно календарске 1925-26. године, од октобра до марта, Приштина је подмирила потраживања загребачке централе за ККЛ, чији је овогодишњи контингент износио 3.000 динара, чиме је уз Бијељину, била једина заједница у држави која је дотле уплатила тачан износ одређеног јој контингента, ни више ни мање од предвиђеног.⁹⁸⁸ У једном, нешто каснијем извору податак о уплати из Приштине се разликује износећи 2.000 динара за ову годину.⁹⁸⁹ До почетка јула Приштина је уплатила 3.000 динара, односно 1.500 динара мање од контингента у вредности од 4.500 динара, колико им је одређен до тог годишњег периода.⁹⁹⁰ У наставку месеца, до 15. јула, Приштина је вотирала још 500 динара прикупљених у Херцловој акцији и подједнак износ намењен Плодовима земље.⁹⁹¹ Митровчани су ове године индивидуално прилагали новац за ККЛ и у периоду од 16. до 30. априла, уплатили 554 динара, од чега је за Дарове земље сабрано 69 динара при акцији Ђоје Бивас, док је из кутија прикупљен остатак, од чега је Јохан И. Рубен доделио 143 дин, Рафаел М. Адигес 130, Јакоб И. Рубен 96, Јосеф Б. Коен 64, Јосип М. Рубен 32, а Ефраим Бивас и Аврам М. Адигес по 10.⁹⁹² МЦО Косовске Митровице је у периоду од 1. октобра 1925. до 30. јуна 1926. године уплатила за ККЛ 881 динар, што је било 581 динар више од одређеног им контингента који је износио 300 динара.⁹⁹³

У *шекелској* акцији, до 25. септембра 1926. године, уступљено је Косовској Митровици 20 *шекел* за 5685. годину (1924-25) и 10 за 5686. (1925-26), док је Приштини додељено 50, односно 38 *шекел*. Идуће 5687. (1926-27), до половине године ниједној од ових заједница није додељен *шекел*⁹⁹⁴, да би на почетку друге половине 1927. године, Косовској Митровици било додељено 20.⁹⁹⁵ Приштевци нису обрачунали *шекел* ни у наредном периоду⁹⁹⁶, али су до краја године прикупили средства за добијање 30 *шекел*

⁹⁸⁸ *Židov*, Zagreb, br. 15, 9. aprila 1926, str. 6; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁸⁹ *Židov*, Zagreb, br. 17, 23. aprila 1926, str. 5; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁹⁰ *Židov*, Zagreb, br. 28, 9. jula 1926, str. 5; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁹¹ *Židov*, Zagreb, br. 30, 23. jula 1926, str. 8; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁹² *Židov*, Zagreb, br. 19, 7. maja 1926, str. 6; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁹³ *Židov*, Zagreb, br. 28, 9. jula 1926, str. 5; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁹⁴ *Židov*, Zagreb, br. 40, 29. septembra 1926, str. 6; *Židov*, Zagreb, br. 23, 10. juna 1927, str. 5; *Židov*, Zagreb, br. 24, 17. juna 1927, str. 4; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁹⁵ *Židov*, Zagreb, br. 26, 1. jula 1927, str. 5; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁹⁶ *Židov*, Zagreb, br. 27, 8. jula 1927, str. 5; *Židov*, Zagreb, br. 29, 22. jula 1927, str. 5; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

(285 динара).⁹⁹⁷ До априла следеће 5688. (1927-28) године, ни Косовска Митровица ни Приштина нису уплатили за *шекел*⁹⁹⁸, што је остало непромењено до краја новембра, односно закључења *шекелске* акције.⁹⁹⁹ Прлинчевић на другој страни, позивајући се на гласило „Жидов“, истиче да су косметски Јевреји у *шекелској* акцији, до октобра 1927. године даривали 48 златника.¹⁰⁰⁰ Обе МЦО са Космета до краја маја 5689. (1928-29) године, нису дозначиле новац за *шекел*, када је обзнањен крајњи рок за подмиривање - 8. јун, пошто се до 12. јуна сав приход од *шекел* из Југославије требао уплатити на рачун централе у Лондону.¹⁰⁰¹ До дана пред истек рока, косметске МЦО нису начиниле никакве измене у том погледу¹⁰⁰², у том статусу дочекавши и завршетак *шекелске* акције.¹⁰⁰³ Разлог томе можда можемо потражити у чињеници да у Приштини нису испражњене касице читавих девет месеци, од 1. октобра 1928. до 30. јуна 1929. године.¹⁰⁰⁴ Застој у функционалном саобраћању централе у Загребу са МЦО Приштине продужен је и у наредној 5690. (1929-30) години, одакле нису добијали никакве вести нити дознаке.¹⁰⁰⁵ Умањено инвестирање у ционистичке фондове карактерисало је и МЦО Косовске Митровице, која је у периоду од 1. октобра 1928. до 30. септембра 1929. године донирала само 50 динара за ККЛ.¹⁰⁰⁶

Косметске ционистичке организације од 1930. године учествују по први пут у финансирању нових ционистичких пројеката, чији су идејни темељи тек постављени. На отварању конгреса Савеза циониста Краљевине СХС 4. децембра 1927. године у Суботици, председник Савеза Давид Алкалај поздравио је представнике власти, госте и делегате из свих крајева земље и предложио конгресу да се у знак захвалности према Краљевини Србији, која је 1917. године потврдила право јеврејском народу на сопствену државу, оснује у Палестини „шума маслина Краља Петра Ослободиоца“. Подизање овакве

⁹⁹⁷ *Židov*, Zagreb, br. 34, 24. augusta 1928, str. 4; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁹⁸ *Židov*, Zagreb, br. 17, 27. aprila 1928, str. 4; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

⁹⁹⁹ *Židov*, Zagreb, br. 28, 13. jula 1928, str. 5; *Židov*, Zagreb, br. 30, 27. jula 1928, str. 7; *Židov*, Zagreb, br. 34, 24. augusta 1928, str. 4; *Židov*, Zagreb, br. 43, 26. oktobra 1928, str. 6; *Židov*, Zagreb, br. 48, 30. novembra 1928, str. 4; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁰⁰ *Č. Prlinčević, n. d.*

¹⁰⁰¹ *Židov*, Zagreb, br. 12, 22. marta 1929, str. 3; *Židov*, Zagreb, br. 13, 29. marta 1929, str. 7; *Židov*, Zagreb, br. 19, 10. maja 1929, str. 5; *Židov*, Zagreb, br. 21, 24. maja 1929, str. 1; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁰² *Židov*, Zagreb, br. 23, 7. juna 1929, str. 4; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁰³ *Židov*, Zagreb, br. 24, 13. juna 1929, str. 8; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁰⁴ *Židov*, Zagreb, br. 27, 5. jula 1929, str. 7; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁰⁵ *Židov*, Zagreb, br. 45, 8. novembra 1929, str. 7; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁰⁶ *Židov*, Zagreb, br. 41, 11. oktobra 1929, str. 6; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

шуме у Палестини, дотле је било уприличено једино оснивачу ционистичког покрета.¹⁰⁰⁷ С тим у вези, МЦО Приштине издвојила је 3.000 динара, док је МЦО Косовске Митровице допринела са 1.000 динара намењених дунуму (куповини земљишта у Палестини).¹⁰⁰⁸ Косовска Митровица је ову суму новца, колико јој је износио контингент, уплатила између 1. октобра 1929. и 31. марта 1930. године, док је Приштина у истом периоду доставила наведени износ, што је било 1.000 динара више од износа контингента који јој је одређен – 2.000.¹⁰⁰⁹ До 30. септембра 1930. године, Косовска Митровица није уплатила додатни новац, док је Приштина уплатила нових 95 динара од *Торе*, оставши дужна 905 динара, с обзиром на то да јој је контингент износио 4.000 динара.¹⁰¹⁰ До краја октобра Приштина је приложила још 64 динара за остале дарове, а поједини приштински ционисти 325 динара из ИМИ касица (Матилда Адигес 10; Сол. Коен 18,50; Злата Коен 15,50; Сол. Бехар 11,50; Сара Мандил 12,50; Г. Коен 20; Б. З. Леви 4,50; И. Ашеровић четири; Рахел Ашеровић 20,50; Јосеф Б. Самуел 15; Б. Исак 15,50; Илија Коен 15; Алберт Самуел 25; Јакоб Адигес 25; Ашер Соломон 20; Манојло Леви 15,50; Исак Б. Самуел 21; Илија Коен 15; Сол. Коен 31 и Г. Коен 10). Поред тога из касица приштинских циониста прикупљено је додатних 649 динара (Соломон Сото 22; Јакоб Коен 48,50; Исак Адигес 21; Исак Барух 35,50; Исак Б. Самуел 54,50; „*Кал Кадош*“, тј. ЈВО Приштина 22,50; Рахел С. Ашер 32,50; Јуда Б. Јосеф 40,50; др Јакоб Мандил 24; *рабин* Аврам Калдерон 30; Ж. Мандил 22,50; Рејна Адигес 29; Вида Мандил 38; Јосеф С. Ашер 21,50; Рејна Коен 44,50; Нисим Лазар 30 и још из 12 касица 132, 50 динара).¹⁰¹¹

Ционистичка удружења на Космету су изгледа до почетка марта 1930. године деловала неформално, не бивајући званично регистрованим. Јевреји су у Приштини 9. марта ове године, у присуству полиције, одржали јавни збор, на којем је био окупљен већи број чланова заједнице, нарочито омладинаца, којих је било око 60, а којим је председавао Јаков Б. Давид, потпредседник новооснованог омладинског удружења „*Есперанса*“. Присутнима се том приликом обратио секретар удружења Алберт Самуиловић поручивши „да нашој омладини треба да буде најсветија дужност, да удруженим снагама корача

¹⁰⁰⁷ Земаљски конгрес циониста у Суботици. Наши ционисти, у знак захвалности, оснивају у Палестини „Шуму маслина Краља Петра Ослободиоца“, *Правда*, Београд, бр. 331, 5. децембар 1927, стр. 2.

¹⁰⁰⁸ *Židov*, Zagreb, br. 14, 4. aprila 1930, str. 9; М. М. Дамјановић, *Почеци*...

¹⁰⁰⁹ *Židov*, Zagreb, br. 14, 4. aprila 1930, str. 8; М. М. Дамјановић, *Почеци*...

¹⁰¹⁰ *Židov*, Zagreb, br. 41, 10. oktobra 1930, str. 4; М. М. Дамјановић, *Почеци*...

¹⁰¹¹ *Židov*, Zagreb, br. 46, 7. novembra 1930, str. 9; М. М. Дамјановић, *Почеци*...

циљу: буђењу националне свести међу нама Јеврејима и прикупљању снага за наш културни и духовни препород“. Следећи говорник био је др Јаков Мандил из Ниша, који је истакао потребу за постојањем једне ционистичке организације у граду и предложио њено оснивање. Изнео је идеју о организовању јеврејског црквено-певачког друштва, позоришне секције која би изводила комаде из јеврејског живота и оснивању читаонице и библиотеке које би биле опремљене новинама, брошурама и књигама које би одговарале њиховим циљевима, попут „Жидова“ и „Ел пувла“. Његови предлози једногласно су прихваћени од учесника збора. Том приликом у „Есперансу“ се учланило 42 младића и 28 девојака, изабравши за председника Бухора И. Коена, за потпредседника Јакова Б. Давида, за секретара Алберта Б. Самуела, за благајника Аврама Б. Елија, за ревизора Манојла Левија, за комесара ККЛ-а Исака Б. Самуела и за члана управе Нисима Мандила.¹⁰¹²

Почетком 1931. године организована је на националном нивоу *Хамиша асар* и *Лаг баОмер* акција за ККЛ фонд, а њој су се међу првима одазвали Јевреји из Приштине, уплативши 200 динара.¹⁰¹³ У првом кварталу 5691. (1930-31) обе косметске МЦО нису обезбедиле *Тора* дарове за ККЛ фонд.¹⁰¹⁴ Косовској Митровици је за 1931. годину одређен контингент од 10, а Приштини од 20 *шекелима*, што обе нису подмириле до краја фебруара¹⁰¹⁵, односно до закључења *шекелске* акције у мају.¹⁰¹⁶ У првом кварталу од 1. октобра до 31. децембра 1930. године, Косовска Митровица је уплатила за ККЛ 922 динара (децембра месеца), што је било троструко више од кварталног контингента који јој је био одређен – 300; док је Приштина уплатила 1.228 (1.038 октобра и 190 новембра), тј. петину више од прописаног кварталног контингента који је износио 1.000 динара.¹⁰¹⁷ До краја марта није било нових уплата од косметских МЦО.¹⁰¹⁸ Једина промена тикала се обавеза, пошто је за полугодишњи период Приштина имала да уплати 2.000, а Косовска Митровица 600 динара, што је значило да је Приштина уплатила мање од потраживаног, а Косовска Митровица и даље премашивала одређени јој износ.

¹⁰¹² *Židov*, Zagreb, br. 14, 4. aprila 1930, str. 7; *Ž. Lebl, Jevreji u Srbiji...*, 232; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰¹³ *Židov*, Zagreb, br. 2, 9. januara 1931, str. 7; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰¹⁴ *Židov*, Zagreb, br. 4, 23. januara 1931, str. 9; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰¹⁵ *Židov*, Zagreb, br. 9, 27. februara 1931, str. 9; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰¹⁶ *Židov*, Zagreb, br. 19, 8. maja 1931, str. 5; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰¹⁷ *Židov*, Zagreb, br. 2, 9. januara 1931, str. 7; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰¹⁸ *Židov*, Zagreb, br. 15, 10. aprila 1931, str. 5; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

Пришtevци су показали немарност и према другим потраживањима централе. „Есперанса“ је изоставила прослеђивање података о броју свог чланства, због чега је централа апеловала на њихово хитно достављање.¹⁰¹⁹ Иако се радило о ургентној ствари, „Есперанса“ им није послала податке о бројности чланства, нити подмирила дуговање до јула.¹⁰²⁰ На крају трећег квартала биланс уплата за ККЛ био је следећи: Косовска Митровица ни у трећем кварталу није уплатила додатни новац, док је Приштина уплатила 934,50 (априла), што је закључно са јуном њена укупно уплаћена сума износила 2.162,50 динара, представљајући мањак у односу на контингент од 3.000 колико јој је био прописан за троквартални период.¹⁰²¹ Децембра 1930. године из Косовске Митровице је уплаћено 771,50 динара прикупљених из касица, који су приложили Јоханан Ј. Рубен 157,50; Хаим И. Бивас 165,50; Рафаел М. Адигес 183,50; Јусеф Ј. Рубен 73,50; Аврам М. Адигес 68,50; Бухор Ј. Рубен 31,50; Јусеф Б. Коен 27,50; Ефраим Д. Бивас 25; Мушон Елазар 23,50, а још из две касице прикупљено је 15,50 динара.¹⁰²² Јула 1931. године из Косовске Митровице је за ККЛ уплаћено 150 динара намењених осталим даровима, а прикупљених продајом јабуке у кући Исака Адигеса на дан обреда (обрезивања?) његовог сина (105 дин) и од прилога Јосефа Јак. Рубена (45 дин). Из касица је тада достављено још 429,75 динара које су поклонили Мордо Конфорти (32,50); Мориц Адигес (21); Мушон Д. Лазар (29,50); Јоханан Рубен (38,50); Јосиф Коен (104); Рахамим Јак. Рубен (21); Рахамим Адигес (112,75); Рахамим Јох. Рубен (20,50) и 50 динара из четири неименоване касице.¹⁰²³

Месна ционистичка организација Приштине је 4. јула 1931. године у локалној синагоги одржала свечани помен Теодору Херцлу, поводом 27-огодишњице смрти оснивача ционизма. Приштински *рабин* је одржао богослужење и прочитао *кадиш* (молитва за упокојене), а по завршетку верског дела програма и пригодно слово о неумрлом вођи и творцу ционистичке идеје, позвавши омладину „да се угледа на свог вођу у вршењу светих дужности наспрам земље отаца, јер се једино на тај начин могу премостити тешкоће око изградње народне домаје“.¹⁰²⁴ Након периода дужег мировања, на јесен је МЦО одржала у клупском дому другарско вече с богатим културним

¹⁰¹⁹ *Židov, Zagreb*, br. 16, 17. aprila 1931, str. 9; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰²⁰ *Židov, Zagreb*, br. 28, 10. jula 1931, str. 9; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰²¹ *Židov, Zagreb*, br. 27, 3. jula 1931, str. 7; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰²² *Židov, Zagreb*, br. 3, 16. januara 1931, str. 9; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰²³ *Židov, Zagreb*, br. 32, 7. augusta 1931, str. 5-6; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰²⁴ *Židov, Zagreb*, br. 28, 10. jula 1931, str. 10; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

садржајем. Добит од приредбе био је намењен фонду за оснивање читаонице. На овој манифестацији одржаној 31. октобра, присутним гостима поздравним говором на *јудео-еспањолу* се обратио потпредседник МЦО Јаков Б. Давид, док је наредни говорник био Манојло Леви који је дирљивим тоном беседио о антисемитским изгредима у свету и свим пошастима са којима се суочава јеврејски народ у *галуту* (дијаспори), што је „сушта стварност пред којом би и богочовек заклопио очи да је не види“. После његовог говора наставило се са музичким делом програма и плесом до дубоко у ноћ. У организовању овог догађаја највише напора уложила је управа МЦО, посебно њен агилни члан Јосеф Јосефовић. Овај догађај је поред свих конструктивних радњи био и позорница конфликта између ционистички опредељених омладинаца и њихових противника. До сукоба је дошло када су противници ционизма затражили другачији музички репертоар, а пошто њиховом захтеву није удовољено, антиционисти су демонстративно напустили салу, што није омело про-ционисте да наставе са забавом.¹⁰²⁵

Савезно веће Савеза жидовских омладинских удружења (СЖОУ) одлучује 1931. године да распореди 1.000 нових касица, из којих би се редовним пражњењем годишње прикупило 100.000 динара, па је с тим у вези наређено да савезна удружења морају најкасније до *Рош хаШане* (јеврејске нове године), тј. 11. септембра да распореде нове касице, при чему је Радни одбор наменио Приштини пет додатних касица.¹⁰²⁶ Септембра 1931. године за ККЛ је из Приштине уплаћено 456,25 динара распоређених на „*Кал Кадош*“ – света заједница (26); Исака Б. Самуела (85,25); Рекулу Коен (31); Нисима Лазара (25,50); Паломбу Адигес (20); Ђамилу Мандил (21,75); Јуду Б. Јосефа (22); Рахел Самуел Ашер (39,25); Мошу Б. Ашер (42,75) и 14 касица из којих је дозначено 142,75 динара. Додатно је за *Пинкас* прикупљено на свадби Соломона Б. Моше у Приштини још 413,75 и 50 динара од *Тора* дарова, распоређених на Јосефа Б. Кутијела (10); Јуду Б. Јосефа (10); Исака Б. Самуела (10) и Нисима Лазара (20). Током Херцл акције прикупљено је и послато из овог града још 120, док је од *Пуримске* акције достављено 295 динара.¹⁰²⁷

У првом кварталу 5692. (1931-32) године, од 1. октобра до 31. децембра 1931. године, Приштина је уплатила 649,50 динара, што је било 350,50 мање у односу на

¹⁰²⁵ *Židov*, Zagreb, br. 45, 6. novembra 1931, str. 5-6; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰²⁶ *Židov*, Zagreb, br. 33, 14. augusta 1931, str. 6; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰²⁷ *Židov*, Zagreb, br. 41, 9. oktobra 1931, str. 5-6; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

квартални износ контингента који јој је одређен -1.000, док из Косовске Митровице није пристигла никаква уплата.¹⁰²⁸ Зато је јануара 1932. године пристигло више уплата из Косовске Митровице и Приштине прикупљених разним методама и намењених разноврсним ККЛ акцијама - из касица је у Кос. Митровици прикупљено 520 динара, а из Приштине 446 (Рејна А. Адигес -21; Самуел Б. Ашер -23; Исак Сото -21; Исак Барух -57; клуб „Есперанса“ -45,75; „Кал Кадош“ -83,25 и из 23 касице -195); за *Пинкас* је из Косовске Митровице достављено 130 динара прикупљених приликом *брит миле* (обрезања) у дому Коенових; у јубиларној акцији у Косовској Митровици приликом боравка Цвија Ротмилера прикупљено је и уплаћено 250 динара; од *Тора* дарова је из Приштине дозначено 46 динара (Гавриел Навон, Алберт Б. Самуел и Исак Сото по 10; Менахем Мантијас шест; Моис Навон и Сол. Сото по пет).¹⁰²⁹ Марта 1932. године из Приштине је за ККЛ уплаћено 100 динара чији је дародавац био Исак Б. Самуел, намењених упису др Давида Алкалаја у Златну књигу.¹⁰³⁰ На крају полугодишњег периода од 1. октобра 1931. до 31. марта 1932. године из Косовске Митровице је дозначено фонду ККЛ 900 динара, што је било 300 дин. више од прописаног износа полугодишњег контингента – 600; док је из Приштине достављено 1.244,50 што је било 755,50 мање наспрам одређеног јој полугодишњег контингента који је износио 2.000 динара.¹⁰³¹ Митровчани су назначену суму уплатили пре почетка марта, што је чинило преко 60% њиховог годишњег контингента, а то је дотле учинило још само 13 других места у земљи.¹⁰³²

Из приштинских касица је априла 1932. године достављено 626,25 динара („Кал Кадош“ -45; Паломба Коен -20,25; Паломба Адигес -29; Рахела Ашер -72,25; Јосип Ашер -33,25; др Хаим Барух -21,75; Јуда Б. Јосеф -22; Моше Б. Ашер -26; Вида Мандил -21,50; Исак Барух -44,50 и из 21 касице -245,75), док је од *Тора* дарова уплаћено 70 динара (Ели Касорла -20; Исак Аврам Навон -20; Арон Б. Парнас -10; Исак Б. Самуел -10 и Аврам

¹⁰²⁸ *Židov*, Zagreb, br. 1, 8. januara 1932, str. 4; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰²⁹ *Židov*, Zagreb, br. 5, 5. februara 1932, str. 7; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰³⁰ *Židov*, Zagreb, br. 14, 8. aprila 1932, str. 4; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰³¹ *Židov*, Zagreb, br. 15, 15. aprila 1932, str. 4; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 128-9; М. М. Дамјановић, *Почеци...* Леблова наводи да је прикупљено 1.228 динара из Приштине за овај полугодишњи период.

¹⁰³² *Židov*, Zagreb, br. 9, 4. marta 1932, str. 5; М. М. Дамјановић, *Почеци...* Ради се о следећим местима: Ада, Бела Црква, Бјеловар, Чаковец, Чаруг, Доња Лендава, Карловац, Копривница, Костајница, Лудбрег, Стара Пазова, Тузла и Власеница.

Барарон -30). На другој страни, у акцији ЈВО Приштине прикупљено је 1.340 динара а током *Пуримске* акције још 117, односно укупно 1.457.¹⁰³³ Косовска Митровица је фонду ККЛ до краја јуна дозначила 1.500 динара што је било 600 дин. изнад прописаног контингента за период до краја трећег квартала – 900, а Приштина је уплатила 3.397,75 што је било 397,75 динара више од одређеног јој контингента за троквартални период – 3.000.¹⁰³⁴ До краја године, односно 30. септембра 1932. из Косовске Митровице је за ККЛ достављено 1.500 динара из касица, односно 300 динара више од ануалног контингента - 1.200, док је из Приштине предато 3.519,75 (1.345,75 из касица; 100 за Златну књигу; 525 од дарова *Tore* и 1.549 у акцијама), тј. 480,25 мање од годишњег контингента - 4.000.¹⁰³⁵

У просторијама клупског дома „*Есперансе*“, тј. у новооснованој читаоници, 2. фебруара 1932. године одржано је предавање њеног председника Ашера Ашеровића на тему „Ционистички покрет, његов историјат и наше дужности према њему“, којом приликом је предавач истакао опасност од асимилације која је увелико захватила и Сефарде, позвавши сународнике на потпору акцијама за прикупљање средстава намењених ККЛ. По завршетку излагања, одржана је чајанка, а одушевљена омладина узела учешћа у плесу популарне палестинске *хаве* (*Хава нагила* – прим. аутора), којима их је подучавала једна Палестинка одавно боравишна у њиховом граду, па је забава и дружење потрајало до дубоко у ноћ. Овом приликом за ККЛ је прикупљено преко 500 динара, које су даровали Рејна А. Адигес – 21; Самуел Б. Ашер – 23; Исак Сото – 21; Исак Барух – 57; „*Есперанса*“ – 120; „*Кал Кадош*“ – 83 и још 195 динара из 23 касице ККЛ-а.¹⁰³⁶ У управу „*Есперансе*“ ушли су нови чланови, па је удружење започело интензивнији рад, с прегршт нових идеја, планова и активности које су се убрзо материјализовале. Већ 13. фебруара приређена је забава, отворена поздравним говором председника Ашеровића и настављена извођењем планираних тачака програма. Најпре су чланови *квуце* (ћелије, групе) „*Кадима*“ („Напред“) извели неколико дечјих играка и изрецитовали декламације, неке и на хебрејском језику, да би се наставило са комадом „*Ерев Јом Кипур*“ („Вече *Јом Кипура*“) од др Давида Албале, коју је извела позоришна секција удружења. На крају су уследиле плесне игре, које су диктирале да забава потраје до после поноћи.

¹⁰³³ *Židov*, Zagreb, br. 18, 6. маја 1932, str. 5; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰³⁴ *Židov*, Zagreb, br. 27, 8. јула 1932, str. 5; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰³⁵ *Židov*, Zagreb, br. 42, 21. октобра 1932, str. 4; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰³⁶ *Židov*, Zagreb, br. 5, 5. фебруара 1932, str. 6-7; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 233; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

Управа је затражила од ЈВО Приштине проширење просторија Дома, које би се извело рушењем зида који клупску салу одваја од канцеларије ЈВО.¹⁰³⁷ Захтев и потреба за већим просторијама говори о масовнијем укључивању у рад и активности овог удружења, а индиректно и о ширењу ционистичких идеала међу приштинским Јеврејима.

Поводом *Пурима* у просторијама клуба одржана је и *пуримска* приредба (маскенбал) 26. марта. Приход сакупљен на приредби намењен је био сиромашној деци, а у препуној сали виђени су и неки истакнутији гости попут председника и чланова управе ЈВО Приштине Ашера Б. Давида, Исака Б. Коена и Јосефа Б. Солизена. По неписаном правилу, госте је поздравио председник удружења Ашеровић, да би потом позоришна секција удружења извела комад на јеврејско-шпанском језику „*Ен триумфо де ла ђустисија*“ („Победа правде“) у режији Манојла Левија и главним ролама Нисима Б. Самуела, Бена Левија и Сарине Мандил. Огроман успех комада резултирао је захтевом одушевљене публике за репризом, па је сутрадан приказан по други пут. Истовремено, током богослужења у храму је била истакнута *елбаши* (одевање), па су омладинци остављали прилог за *елбашу* за *Песак*, намењен сиромашној деци, а *рабин* Захарије Леви одржао пригодно слово о значају хуманости.¹⁰³⁸

У првом кварталу 5693. (1932-33) године из приштинских касица је достављено 322,75 динара („*Кал Кадош*“ -72,75; Моше Б. Ашер -35,25; Рекула Коен -21; Исак Б. Самуел -22 и из 19 касица -151,75), а од *Тора* дарова 170 (по 20 су дали Гавро и Исак А. Навон; по 10 Сами Рубен, синови Исака Баруха, Исак Б. Самуел, Исак Барух, Нисим Лазар, а по пет Маноах Леви, Давид Б. Ашер, Хаим Б. Јосеф, Нисим Лазар, Ашер Кутиел, Аврам Барух, Гавра Навон, Саб. Исак Коен, Елија Леви, Леон Ц. Коен, Аврам Навон, Сам. Ј. Рубен, Јаков Коен, Јосеф Б. Јуда и Моис Б. Шеломо).¹⁰³⁹ До фебруара 1933. године је пристигло из овог места додатних 267 динара из касица („*Кал Кадош*“ 56, М. Леви 22 и „*Есперанса*“ 189), а за *Пинкас* је уплаћено 100 динара прикупљених на свадби Сами Рубена. Од даровања *Торе* сакупљено је још 185 динара (Давид А. Медина -100; Аврам Медина -50; Исак Б. Самуел -10; Ашер Аврам -10; Јосеф Б. Кутиел -10 и Јуда Б. Кутиел -

¹⁰³⁷ *Židov*, Zagreb, br. 8, 26. februara 1932, str. 4; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 233; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰³⁸ *Židov*, Zagreb, br. 13, 1. aprila 1932, str. 4; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 233; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰³⁹ *Židov*, Zagreb, br. 49, 9. decembra 1932, str. 5; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

пет).¹⁰⁴⁰ У марту је достављено још 153 динара из касица (Јаков Коен -22; Исак Барух - 71,25; „*Кал Кадов*“ -43,75 и из две касице -16); 10 динара је доделио Нисим Лазар за *Тора* дарове и 190 динара прибављено у *Пуримској* акцији.¹⁰⁴¹ Током децембра 1932. године из косовскомитровачких касица уплаћено је 400 динара, па је у првом кварталу, од 1. октобра до 31. децембра 1932. године Косовска Митровица имала 100 динара више од одређеног јој контингента за тај годишњи период, док је Приштина са уплаћених 492,25 динара била у мањку за 507,75 динара, јер је њен контингент за исти период износио 1.000 динара.¹⁰⁴² Следећа уплата из Косовске Митровице легла је тек августа 1933. године, којом приликом је дозначено 200 динара за остале дарове.¹⁰⁴³

Иако претходне две године није доставила новац ни за један *шекел*, Приштина је ове године била међу првих 10 места у Југославији која је уплатила новац за 24 *шекелим*, док је из Косовске Митровице дозначено 200 динара али без изричите спецификације.¹⁰⁴⁴ Иако је предњачила у уплатама за *шекелим*, Приштина је већ подуго изостављала уплату за СЖОУ, па је редовно упозоравана да ниједан њихов *хавер* (друг) без уплаћене чланарине, неће моћи да учествује на приређиваним *мошавама*.¹⁰⁴⁵ Због неизмирености дугова према СЖОУ, Приштевци су изгубили право гласа на Савезном већу чије се заседање планирало одржати почетком августа.¹⁰⁴⁶ И Митровчани су у протекле две године изоставили уплату за *шекелим*, али су ове године обезбедили себи 20 *шекелима*.¹⁰⁴⁷

У склопу ционистичких активности приштинских Јевреја, спадала је и комеморација Херцлу, одржана 15. јула у тамошњем *темплу* (храму) поводом годишњице његове смрти. Службу за упокојене одржао је *рабин* Захарије Леви, а након прочитаних псалама, присутни су упалили *нерот* - свеће за покој душе преминулим ционистичким горостасима, попут Херцла, Арлосорова (1899-1933), Максима Нордауа (1849-1923), Трумпелдора (1880-1920) и других, којима је *рабин* изрекао *хашкавот* – спомен молитву.

¹⁰⁴⁰ *Židov*, Zagreb, br. 11, 17. marta 1933, str. 5-6; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁴¹ *Židov*, Zagreb, br. 15, 14. aprila 1933, str. 8; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁴² *Židov*, Zagreb, br. 2, 13. januara 1933, str. 5; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁴³ *Židov*, Zagreb, br. 37, 15. septembra 1933, str. 6; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁴⁴ *Židov*, Zagreb, br. 19, 12. maja 1933, str. 7; *Židov*, Zagreb, br. 22, 2. juna 1933, str. 7; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁴⁵ *Židov*, Zagreb, br. 22, 2. juna 1933, str. 8; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁴⁶ *Židov*, Zagreb, br. 29, 21. jula 1933, str. 6; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁴⁷ *Židov*, Zagreb, br. 27, 7. jula 1933, str. 3; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

Потом је *хавер* Алберт Самуиловић одржао говор о Херцлу и његовом значају за ционистички покрет, по чијем су завршетку, награђеног аплаузом и овацијама, омладинци отпевали јеврејску народну химну *Хатикву* (Нада). Тих дана основано је и ново „Јеврејско госпојинско друштво“, односно обновљена некад постојећа секција при старој „*Есперанси*“, иницијативом истих жена које су својевремено радиле на организовању удатих жена у посебно госпојинско друштво ционистичког усмерења. Новообновљено удружење, које је при оснивању бројало 44 чланице, себи је одредило за циљ помагање сиромашних сународника у граду, а водеће личности удружења биле су агилне ционисткиње Сара Бахар и Рашела Б. Јаков.¹⁰⁴⁸

Након једногодишњег застоја на културно-забавном пољу у Приштини је 26. августа 1933. године *кен* тамошњег новооснованог ционистичког друштва „*Хашомер Хацаир*“ („Млади стражар“), одржао приредбу са садржајним програмом који је укључивао декламације и позоришну једночинку „Медура на *маханеу*“. *Хавера* (другарица) Сарина Мандил, која је била *рош* (глава) – председник овог *кена*, говорила је о историјату овог покрета уједно поздравивши присутне госте. По реализацији свих предвиђених тачака програма, окупљена младеж остала је до дубоко у ноћ да се проводи уз јеврејску песму и игру. Три дана касније, нова општинска управа сазвала је збор Јевреја, на којем је Ашер Ашеровић упознао присутне са значајем потребе помоћи угроженим Јеврејима из Немачке, па је оформљен месни одбор за помоћ немачким Јеврејима, у који су, поред Ашеровића ушли и Аврам Барух, Хајим Б. Давид и Јосеф Б. Самуел и коме је за кратко време успело да постигне задовољавајући резултат.¹⁰⁴⁹

У првом кварталу 5694. (1933-34) године, октобра месеца за ККЈ је из приштинских касица уплаћено 601,50 динара („*Кал Кадош*“ -45,50 + 49,75 + 59,75; Јосеф Б. Јуда -53,50; Исак Коен -30,50; Моше Б. Ашер -26; Исак Б. Самуел -20; Исак Барух -68; „*Есперанса*“ -55,25 и из 22 касице -193,75), а од дарова *Торе* 145 динара (Јосеф Франко и др Хаим Барух по 20; Исак Б. Самуел, Исак Д. Рубен, Јосеф Папо, Саламон Коен, Сал. Б.

¹⁰⁴⁸ *Židov*, Zagreb, br. 30, 28. jula 1933, str. 6; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁴⁹ *Židov*, Zagreb, br. 37, 15. septembra 1933, str. 6; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

Ашер и Гавра Навон по 10; Манојло Леви, Витал Коен и Вида Мандил по пет, те др Хаим Барух додатних 30).¹⁰⁵⁰ Из ИМИ касице доставио је Манојло Леви још 20,50 динара.¹⁰⁵¹

Након убиства краља Александра 1934. године СЦЈ и Повереништво ККЛ за Југославију дошли су на идеју да у знак омажа према покојном великом пријатељу јеврејског народа, у Светој земљи подигну споменик, оснују и засаде Гору краља Александра, коју су великодушно подржале месне ционистичке организације широм државе. Тим поводом у Приштини је 6. јануара 1935. у просторијама „*Есперансе*“ одржан састанак представника свих локалних јеврејских друштава, на којем је Ашер Ашеровић говорио о значају акције за Гору блаженопочившег краља Александра I Ујединитеља. На састанку је конституисан одбор за ову акцију, у који су ушли за председника Хајим Б. Давид испред ЈВО Приштине; за секретара Јешуа Навон, благајника Исак Б. Самуел испред МЦО и за члана Сара Б. Хајим испред ВИЗО (Међународна женска ционистичка организација). Сутрадан, на збору конститутивног одбора, управа ЈВО Приштине је једногласно одлучила да сваки њен порески обвезник у корист ове акције уплати 20% више од разрезаног годишњег пореза за претходну годину. У одбор за акцију су још ушли испред ЈВО Приштина Ашер Б. Кутиел и Исак Саламон Сото а испред ВИЗО још и Ребека Јутић.¹⁰⁵²

Поменуто женско ционистичко удружење организовало је своју прву јавну активност 19. маја 1935. године у просторијама „*Есперансе*“ приредивши забаву са одабраним и занимљивим програмом. Председница удружења отворила је забаву, одржавши кратак али језгровит говор приликом којег је нагласила „потребу што интензивнијег и пожртвованијег рада међу чланицама као и потпоре овдашњег грађанства, јер тиме испуњују једну свету и моралну дужност како према себи тако и према друштву и своме народу“. Главни садржај вечери била је позоришна представа у једном чину „*Аврамико ил билмулико*“ (Аврамче крофница) коју су извеле чланице удружења, а у којем је нарочито запажена била мушка улога, коју је беспрекорно одиграла талентована Моза А. Бахар. Како сви заинтересовани посетиоци нису могли да се сместе у просторије

¹⁰⁵⁰ *Židov*, Zagreb, br. 45, 10. novembra 1933, str. 7-8; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁵¹ *Židov*, Zagreb, br. 46, 17. novembra 1933, str. 9-10; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁵² *Židov*, Zagreb, br. 2, 11. januara 1935, str. 9; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

„Есперансе“, представа је била поновљена сутрадан.¹⁰⁵³ Новац за Гору краља Александра пристизао је и од косовскомитровачких Јевреја, који су фебруара 1935. уплатили 600 динара (ЈВО Косовске Митровице -200, а Јосиф Б. Коен, Јосиф Ј. Рубен, Моис А. Адигес и Михаел Шпиро по 100 динара).¹⁰⁵⁴ До краја године приштински одбор ВИЗО организовао је још једну свечаност. У сусрет јеврејском празнику, ВИЗО је одржала *Ханука* приредбу. Пре почетка програма, Витал Коен је одржао предавање о значају ККЛ, потом је уследило паљење *Ханука* свећица, да би се тек после тога прешло на реализацију припремљеног програма.¹⁰⁵⁵

Ционистичко деловање на Космету, поред финансијских и пропагандних садржаја културног, уметничког и едукативног типа, испољавано је и у комеморацијама одржаваним поводом смрти истакнутих ционистичких корифеја. И ове године у приштинској синагоги „*Бет Израел*“ („Дом Израелов“) одржана је 20. јула комеморација Теодору Херцлу и Х. Н. Бјалику (1873-1934), приликом које је *рабин* Јосиф Леви надахнуто беседио о животопису двојице носиоца јеврејске политичке и књижевне ренесансе.¹⁰⁵⁶

Фебруара 1935. године за ККЛ је из косовскомитроавчких касица дозначено 87,50 динара (Бухор Рубен -43; Рахамим Јак. Рубен -20 и из синагоге 24,50), а из приштинских 393,75 (Рекула Коен -24,25; Рахамин Мандил -21,75; Моше Ашер -49,25; Самуел Ашер -32,75; Гавро Навон -44; Сал. Ашер -21,25; Кутиел Ашер -33,75, „*Кал Кадош*“ -51,50 и из осам касица 115,25). Додатних 75 динара уплаћено је из Косовске Митровице од *Тора* дарова (Моис Адигес -30; Јохан Рубен -15 и Сал. Конфорти, Рахамим Јак. Рубен и Мушон Елазар по 10)¹⁰⁵⁷, а марта из Приштине од *Тора* дарова (Рафаел Талви -10 и Витал Коен -пет) и од *Пуримске* акције (125,25).¹⁰⁵⁸ До краја маја 1935. године МЦО Косовске Митровице уплатила је дознаке за 14 *шекелим*, док је из Приштине изостала уплата за добијање *шекелима*.¹⁰⁵⁹ Стање се није изменило ни до половине јуна¹⁰⁶⁰, да би крајем јуна

¹⁰⁵³ *Židov*, Zagreb, br. 21, 24. маја 1935, str. 10; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁵⁴ *Židov*, Zagreb, br. 13, 29. марта 1935, str. 7; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁵⁵ *Židov*, Zagreb, br. 2, 10. јануара 1936, str. 8; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁵⁶ *Židov*, Zagreb, br. 31, 2. августа 1935, str. 6; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁵⁷ *Židov*, Zagreb, br. 12, 22. марта 1935, str. 10; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁵⁸ *Židov*, Zagreb, br. 16, 17. априла 1935, str. 9; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁵⁹ *Židov*, Zagreb, br. 21, 24. маја 1935, str. 9; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁶⁰ *Židov*, Zagreb, br. 24, 14. јуна 1935, str. 7; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

Приштина дозначила новац за 22 *шекелима*.¹⁰⁶¹ Јула су у фонд ККЛ из Приштине пристигле нове уплате, у износу од 381 динар потекао из касица (Сијао Мандил -29,50; Јаков Коен -20; Исак Барух -172; „*Кал Кадош*“ -39; кен „*Хашомер Хацаира*“ -47; Р. А. -40,25 и из три касице -33,25) и 25 динара од *Тора* дарова (Исак Б. Самуел и Моис Навон по 10, а Витал Коен пет).¹⁰⁶² Септембра је још из косовскомитровачких касица достављено 322 динара (Михаел Шпиро -100; Мордо Конфорти -78; Моше Адигес -69; Исак Лазаревић -41; Буки Рубен „Звекан“ -20 и из две касице -14).¹⁰⁶³

Новембра 1935. године, тј. у првом кварталу нове јеврејске 5696. године, регистроване су прве уплате из Приштине за ККЛ фонд, из чијих је касица дозначено 94,25 динара потеклих из „*Кал Кадоша*“, док је од *Тора* дарова достављено 145 динара (др Хаим Барух 50; Нисим Мандил 20; Сал. Б. Моше, Ашер Б. Самуел, Алберт Самуел, Бухор Коен, Ели Леви, Давид Мандил и Исак Б. Самуел по 10 и Витал Коен пет), а још 20 динара стечено од продаје карата за *Рош Хашану*.¹⁰⁶⁴ Децембра су легли новчани прилози из Косовске Митровице потекли из једне касице у износу од 16 динара и од *Тора* дарова у вредности од 50 динара које је доделио Леон Сури, затим 42 динара прикупљена у акцији продајом карата за *Рош Хашана* и 51 динар прикупљен приликом *брит миле* у дому Исака Коена; док је из Приштине пристигло 30 динара од *Тора* дарова, на име Исака Б. Самуела.¹⁰⁶⁵ Јануара 1936. године из косовскомитровачких касица испоручено је 199,50 динара (Михајло Шпиро -70; Јос. Рубен -63,50; Буки Рубен -30; Рано Рубен -21 и из једне касице 15 дин), док је из приштинских касица прослеђено 366,50 (Моисе Б. Ашер -83; од осам касица -64; Нисим Лазар -54; „*Кал Кадош*“ -33, Самуел Ашер -21,50; Меир Кутијел, Бухор Навон и др Х. Барух по 20; Б. Кутијел -18,50; Ридула Коен -17 и др Јуда Јосеф -15,50).¹⁰⁶⁶

Истог месеца из Косовске Митровице је од дарова *Торе* послато додатних 85 динара (Моше Адигес -20; Јосеф Јаков Рубен -15 и Буки Рубен, Рано Јаков Рубен, Рано

¹⁰⁶¹ *Židov*, Zagreb, br. 26, 28. juna 1935, str. 7; *Židov*, Zagreb, br. 28, 12. jula 1935, str. 7; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁶² *Židov*, Zagreb, br. 33, 16. augusta 1935, str. 8; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁶³ *Židov*, Zagreb, br. 44, 25. oktobra 1935, str. 7; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁶⁴ *Židov*, Zagreb, br. 3, 17. januara 1936, str. 9-10; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁶⁵ *Židov*, Zagreb, br. 5, 31. januara 1936, str. 9; *Židov*, Zagreb, br. 6, 7. februara 1936, str. 8; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁶⁶ *Židov*, Zagreb, br. 8, 21. februara 1936, str. 10; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

Јосеф Рубен, Рафаел Адигес и Саламон Раф. по 10)¹⁰⁶⁷, да би априла 1936. године из косовскомитровачких касица било испоручено још 420 динара (Моис Адигес -81; Исак Лазаревић -78; Ционистичко омладинско удружење „Трумелдор“ -39; Рахамим Рубен -31; Сал. Конфорти -30; Рахамим Јаков Рубен -31; Јосеф Б. Коен -35; из седам касица -61 и на збору -34).¹⁰⁶⁸ Следећег месеца стигле су уплате од дарова *Торе* и из Приштине, и то свега 20 динара (Исак Б. Самуел и Витал Коен подједнако)¹⁰⁶⁹, као и 166 динара прикупљених за ККЛ са приредбе.¹⁰⁷⁰ Из Косовске Митровице је затим септембра стигло 32,50 динара, прикупљених у акцији од продаје карата и 27,50 динара из ИМИ касице Изака Лазаревића.¹⁰⁷¹

До почетка априла МЦО Косовске Митровице снабдела се са 15 *шекелима*, за разлику од приштинске која себи није обезбедила ниједан.¹⁰⁷² До средине маја Митровчани су увећали број *шекелима* на 20, док се стање код Приштеваца није изменило.¹⁰⁷³ До краја јула није било никаквих промена у вези са *шекелима*¹⁰⁷⁴, оставши тако до почетка октобра, односно завршетка јеврејске године, када се завршавала и акција за *шекелим*.¹⁰⁷⁵ Остаје нам онда непознато када су Митровчани увећали завршни контингент *шекелима* за још један, пошто се у финалном извештају за 5696. годину, појављује сумарни износ од 21 *шекелима*.¹⁰⁷⁶

Јануара 1937. године из касице ЈВО Приштина испоручено је фонду ККЛ у два наврата 18,25 и 72 динара¹⁰⁷⁷, а јула такође у два наврата, дозначено додатних 30, односно 70 динара.¹⁰⁷⁸ Прва уплата из Косовске Митровице стигла је маја месеца у износу од 75 динара.¹⁰⁷⁹ Током ове, 5697. јеврејске године, Митровчани и Пришtevци нису добавили

¹⁰⁶⁷ *Židov, Zagreb*, br. 9, 28. februara 1936, str. 8; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁶⁸ *Židov, Zagreb*, br. 20, 15. маја 1936, str. 10; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁶⁹ *Židov, Zagreb*, br. 25, 19. јуна 1936, str. 9; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁷⁰ *Židov, Zagreb*, br. 26, 26. јуна 1936, str. 7; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁷¹ *Židov, Zagreb*, br. 42, 16. oktobra 1936, str. 7 -8; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁷² *Židov, Zagreb*, br. 14, 3. aprila 1936, str. 13; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁷³ *Židov, Zagreb*, br. 21, 22. маја 1936, str. 9; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁷⁴ *Židov, Zagreb*, br. 25, 19. јуна 1936, str. 9; *Židov, Zagreb*, br. 31, 31. јула 1936, str. 5; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁷⁵ *Židov, Zagreb*, br. 41, 9. oktobra 1936, str. 7; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁷⁶ *Židov, Zagreb*, br. 3, 15. januara 1937, str. 6; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁷⁷ *Židov, Zagreb*, br. 7, 12. februara 1937, str. 8; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁷⁸ *Židov, Zagreb*, br. 34, 13. augusta 1937, str. 9; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁷⁹ *Židov, Zagreb*, br. 25, 18. јуна 1937, str. 12; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

ниједан *шекел* до средине маја¹⁰⁸⁰, да би се ситуација по питању *шекелима* благо поправила до краја јула, када је Косовска Митровица себи добавила само пет.¹⁰⁸¹ Салдо учешћа јеврејских општина са Космета на крају ове јеврејске календарске године изгледао је овако – ЈВО Косовска Митровица је до 30. септембра 1937. године за „*Керен кајемет лејисраел*“ издвојила 75 динара, а ЈВО Приштина 437,75 динара.¹⁰⁸²

Косметски Јевреји су својим организационим деловањем и личним учешћем изражавали јединство са општим ционистичким циљевима, али и забринутост и подршку за *јишув* – јеврејску заједницу у матици, која је у међуратном периоду, наизменично била излагана ударцима милитантне и нетолерантне арапске популације која је у оружаним нападима на животе и имовину Јевреја у Палестини, као и у другим актима саботаже попут уништења пољопривредних усева и загађења извора питке воде, проливала крв и загорчавала опстанак многим јеврејским староседеоцима и насељеницима. Одједи трагичних вести из матице допирали су и до њихових сународника са Косова и Метохије и резултирали њиховом реакцијом. У Приштини је тако 18. децембра 1938. године одржан омладински састанак који је отворио председник „*Есперансе*“ Јосеф Јудић, замоливши присутне да на самом почетку двоминутним ћутањем одају почаст палим жртвама арапског насиља у Светој земљи. Јудић је затим одржао говор о актуелним тешким приликама са којима се суочавају Јевреји на свим меридијанима, указујући на целисходност активног ционистичког рада. На састанку се дискутовало и о *галилској* (Галилеја) акцији ККЛ, те је одлучено да се организује „*Ханука вече*“ у корист ове акције. Са жаљењем је констатовано и незадовољство ционистичке омладине ЈВО Приштина, због неразумевања за ционистички рад и непружања пуне помоћи.¹⁰⁸³

Током 5698. (1937-38) године Приштина је откупила 30 *шекелима*, а Косовска Митровица није ниједан, а до краја марта 1939. године, тј. од почетка 5699. јеврејске године, обе косметске МЦО нису обезбедиле ниједан *шекел*.¹⁰⁸⁴ Како се стање није поправило ни до средине маја, Земаљска *шекелска* комисија апеловала је на хитно

¹⁰⁸⁰ *Židov*, Zagreb, br. 20, 14. маја 1937, str. 4; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁸¹ *Židov*, Zagreb, br. 31, 30. јула 1937, str. 9; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁸² Архива аутора, *Iskaz darova za Keren kajemet lejisrael za vrijeme od 1. oktobra 1936. do 30. septembra 1937.*

¹⁰⁸³ *Židov*, Zagreb, br. 1, 6. јануара 1939, str. 7; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁸⁴ *Židov*, Zagreb, br. 13, 31. оžujка 1939, str. 4; *Židov*, Zagreb, br. 26, 30. јуна 1939, str. 7; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

довршавање *шекелске* акције и слање извештаја, обрачуна и уплате новца, упозоравајући на већ сазван Светски ционистички конгрес и скорашњи избор делегата за конгрес, чији број и бирачко право зависи на националном нивоу од висине *шекелске* уплате.¹⁰⁸⁵ Алармирање Земаљске *шекелске* комисије делимично је уродило плодом пошто су Пришtevци до средине јуна обезбедили себи 31 *шекелим*¹⁰⁸⁶, а МЦО Косовска Митровица до краја јуна само три *шекелима*.¹⁰⁸⁷ До закључења *шекелске* акције ове године, Косовска Митровица се снабдела са шест *шекелима*, а наредне године, до августа 1940, имала је обезбеђених четири, док Приштина није откупила ниједан.¹⁰⁸⁸ Приштина је ове године обезбедила већи број *шекелима* од претходне – до закључења акције, тј. октобра 1940. године откупила је укупно 33.¹⁰⁸⁹ Пред почетак нове 5700. јеврејске године Пришtevци Исак Б. Самуел и Јосеф Б. Јуда, откупом у корист ККЛ, честитали су *Рош Хаишану* својој браћи у вери на страницама ционистичког загребачког гласила „Жидов“.¹⁰⁹⁰ Нешто раније, августа месеца, из Косовске Митровице у фонд ККЛ је легла уплата Еле и Михајла Шпира, за упис њихове ћерке Јудитке, поводом њеног другог рођендана у *Сефер Хајелед*.¹⁰⁹¹ У *Сефер Хајелед* (књига детета) бележени су сви важнији догађаји из живота детета, за шта се уплаћивао новац у вредности откупа 250 m² земље у Палестини.

Митровчани су, за разлику од Приштеваца који су такве активности спроводили годинама раније, могуће по први пут одржали 8. јула 1939. године помен Теодору Херцлу и Хајиму Н. Бјалику у испуњеној синагоги где је стари *рабин* Јосеф Јаков Рубен прочитао молитву за покој душе преминулих ционистичких првака. Говор је одржао и испричао Херцлову биографију окупљеном народу и Исак М. Лазаревић, истакавши „да сви треба да идемо његовим стопама да бисмо стигли до циља за којим жудимо“, а у програму су учествовали још и Моис Елазар који је издекламовао песму о Херцлу и добојски *рабин*

¹⁰⁸⁵ *Židov*, Zagreb, br. 20, 19. маја 1939, str. 7; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁸⁶ *Židov*, Zagreb, br. 24, 16. јуна 1939, str. 8; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁸⁷ *Židov*, Zagreb, br. 26, 30. јуна 1939, str. 7.

¹⁰⁸⁸ *Židov*, Zagreb, br. 32, 9. августа 1940, str. 5; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁸⁹ *Židov*, Zagreb, br. 40, 2. октобра 1940, str. 11; *Židov*, Zagreb, br. 48, 22. новембра 1940, str. 8; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁹⁰ *Židov*, Zagreb, br. 38, 14. септембра 1939, str. 11; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁹¹ *Židov*, Zagreb, br. 33, 16. августа 1940, str. 7; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

Финци, чије је ванредно говорничко умеће побудило огромну позорност окупљеног света.¹⁰⁹²

На тродневном заседању Савезног већа Савеза циониста Југославије од 24. до 26. децембра 1939. године у Бањој Луци окупили су се делегати изабрани од месних ционистичких организација у земљи. Број делегата МЦО зависио је од обима *шекелске* акције и акције за савезни принос њиховог чланства, па је тако један делегат биран на 50 приносника, који су подмирили своје обавезе према ККЛ и КХ, односно уплатили за *шекел* и принос за СЦЈ. Одлуком Радног одбора СЦЈ, МЦО које су имале до 20 приносника имале су право да пошаљу једног делегата на савезно веће, док оне које су имале мање од 20 приносника бирале су делегате у договору са најближом МЦО, па је МЦО Косовске Митровице која је имала само шест приносника ове године, делегата одабрала у сагласности са МЦО Приштине, тј. прикључила се тамошњем изборном месту.¹⁰⁹³

Подстрек одржању, јачању и ширењу ционистичке идеологије на Космету чиниле су посете ционистичких функционера и пропагандних активиста са стране, како из других крајева државе, тако и из иностранства. Током таквих визитација отворено и ватрено су агитовали међу јеврејским домаћинима, држали предавања и промовисали вредности и значај ционизма, придобијајући колебљиве за свој покрет или убеђујући приврженике у потребу још живљег ангажовања. Посетивши Приштину 1924. године један такав угледни циониста, професор Шалом Голдман - Пази спровео је акцију за „*Керен ХаЈесод*“, која је успешно окончана.¹⁰⁹⁴ Приштину и Косовску Митровицу посетио је 1930. године, током веће турнеје по Србији и Самсон Голдман, делегат главног уреда „*Керен Кајемета*“ у Јерусалиму¹⁰⁹⁵, који је у граду на Ибру одржао врло успешно предавање, на ком је прикупљено 1.000 динара за фонд „*Керен кајемет*“.¹⁰⁹⁶ Следеће године оба поменута косметска града обишао је Исак Флорентин, члан грчке ционистичке федерације у

¹⁰⁹² *Židov*, Zagreb, br. 29, 21. jula 1939, str. 6; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁹³ *Židov*, Zagreb, br. 49, 1. decembra 1939, str. 6; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁹⁴ *Židov (Hajhudi) – glasilo za pitanja židovstva*, Zagreb, br. 34, 8. augusta 1924, str. 7; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁹⁵ *Židov*, Zagreb, br. 10, 7. marta 1930, str. 8; *Židov*, Zagreb, br. 13, 28. marta 1930, str. 7; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁹⁶ *Židov*, Zagreb, br. 15, 11. aprila 1930, str. 8; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

Солуну¹⁰⁹⁷, коме је на пропутовању по Јужној Србији друштво правио Леон Камхи, ционистички првак из Битоља. Приликом посете Скопљу, дочекао их је тамошњи ционистички вођа Јосеф Бехар, пореклом из Приштине, одакле су 8. јуна кренули за Приштину, где су увече истог дана одржали конференцију у синагоги, којој су се масовно одазвали локални Јевреји. Конференцију је отворио делегат „Народног фонда“ Исак Б. Самуел, после кога су беседили делегати Камхи и Флорентин, који су у емотивном набоју и експлозивно говорили о ционизму, његовим тежњама, циљевима, смислу, идејама и активностима.¹⁰⁹⁸

Исте године у Југославији је боравио и Јосиф Анђел, главни уредник дневног листа „Аксион“ („Акција“), који је излазио на *јудео-еспањол* језику у Солуну, посетивши главне сефардске центре у држави – Београд, Сарајево и Скопље, а на јесен је у плану била и посета Јужној Србији, укључујући и Приштину.¹⁰⁹⁹ Крајем 1931. године у посету Јужној Србији, односно Приштини, планирала је доћи и већа група челника Савезног и Радног одбора СЖОУ-а.¹¹⁰⁰ Председник СЖОУ Цви Ротмилер посетио је Приштину 11. јануара 1932. године, поздрављен од председника „Есперансе“ Манојла Левија и одржао једночасовно предавање за грађанство на тему „Криза и жидовство“, а затим се придружио састанку у клупском дому са омладинцима, након чијег излагања им се обратио његов сапутник Алфред Домаћи, говорећи о раду по систему *квуце* и о „*Хашомер Хацаиру*“. Сутрадан су посетили Косовску Митровицу, где су у тамошњој синагоги одржали састанак са домаћинима, уједно извршивши пропаганду за гласила и започевши јубиларну акцију ККЛ.¹¹⁰¹

Почетком децембра 1935. године Приштину и Косовску Митровицу посетила су двојица истакнутих југословенских ционистичких активиста: Давид Албала, потпредседник СЈВОЈ и Карло Фридман, главни секретар „*Керен хаЈесода*“. У косовскомитровачкој синагоги, где су се окупили сви тамошњи Јевреји, 3. децембра уважене госте дочекао је и поздравио у име домаћина Л. Габриел Коен, након чега су званице одржале говоре, по чијем се окончању приступило акцији за КХ, која је дала

¹⁰⁹⁷ *Židov*, Zagreb, br. 23, 5. juna 1931, str. 6; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁹⁸ *Židov*, Zagreb, br. 25, 19. juna 1931, str. 6-7; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹⁰⁹⁹ *Židov*, Zagreb, br. 26, 26. juna 1931, str. 6; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹¹⁰⁰ *Židov*, Zagreb, br. 50, 11. decembra 1931, str. 7; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹¹⁰¹ *Židov*, Zagreb, br. 3, 22. januara 1932, str. 4; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 232-3; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

одличне резултате. Сутрадан увече, Албала и Фридман дошли су у Приштину, у којој су се увелико обављале озбиљне припреме за њихов дочек, у које су били укључени градоначелник, срески начелник и управа ЈВО Приштине. И овде је с великим успехом одржана акција за КХ. Угледне званице начиниле су две официјелне посете градоначелнику и среском начелнику, срдечно примљени од државних службеника. Поред изречених активности, одржали су једну ужу конференцију са управом ЈВО Приштине, а нешто касније и збор који је отворио председник ЈВО Приштине Бухор Коен, на ком су обојица одржали ватрене говоре у духу ционизма, пропраћене френетичним аплаузима аудиторијума. Након тога, одржан је једночасовни састанак са омладинцима којом приликом је основан *кен* и обновљено друштво „*Есперанса*“, а затим и састанак са представницама ВИЗО.¹¹⁰² Давидова супруга, истакнута јеврејска јавна активисткиња у Југославији, Паулина Лебл Албала (1891-1967), сећа се да је Давид приликом једне кампање у Јужној Србији прикупио преко 70.000 динара за „*Керен Хајесод*“, неочекивано и за њега и за саме приложнике. „Дали смо то Доктору Албали, и само њему“ понављали су приложници.¹¹⁰³ Како нисмо успели да откријемо неку другу посету Давида Албале Јужној Србији, верујемо да се радило управо о овој посети.

Почетком маја 1936. године у Приштину су стигла тројица јеврејских активиста из Југославије - др Рудолф Бухвалд из Загреб, Леон Камхи и Меир Касорла из Битоља, допутовавши из Скопља, где су претходно учествовали на окружном састанку јеврејске омладине Јужне Србије. Први састанак одржали су са приштинским представницама ВИЗО, у просторијама „*Есперансе*“, где их је дочекао и поздравио приштински вероучитељ Нисим Монтиљо, предавши реч Бухвалду, који се у говору осврнуо на потребе сарадње жена за ККЛ, док је Касорла домаћинима пренео поздраве битољских жена и нагласио да и жене имају видну улогу у изградњи Палестине, говорећи узгредно и о стању јеврејства у појединим државама, указавши на нужност укључивања свих слојева у одбрану од нарастајућег антисемитизма у свету. После *арвита* – вечерње молитве, Камхи се поново обратио домаћинима, позивајући родитеље да своју децу шаљу на занатске обуке. Увече је у истом клубу емитован пропагандни филм о Палестини, након чега је одржан састанак са омладином на ком је основано „Омладинско Удружење“ чију

¹¹⁰² *Židov*, Zagreb, br. 52, 20. decembar 1935, str. 10; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹¹⁰³ P. Lebl Albala, *Vidov život – biografija dr Davida Albale*, Beograd 2008, 130; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

су управу чинили председник Нисим Монтиљо и чланови Нико Бехар, Саламон Коен, Нина Адигес и Дора Бохор.¹¹⁰⁴ Интересовање Приштеваца је било огромно, што најбоље сведоче речи Бухвалда да „дошле су жене са дјецом у наручју; нису имале гдје да оставе дјецу, а нису хтјеле да пропусте прилику да нешто чују о *Ерецу* и о збивању у јеврејству“.¹¹⁰⁵

Битољчанин Касорла од почетка јула је започео држање течајева хебрејског језика и јеврејске веронауке у Косовској Митровици, по задатку добијеном од Савеза јеврејских вероисповедних општина Југославије.¹¹⁰⁶ Боравећи око месец дана у граду на Ибру, затекао је изузетно тешке прилике. По задатку СЈВОЈ Касорла је у исто време био на инспекцијском послу у градовима Јужне Србије, па је боравећи у Приштини био у прилици да се увери да „је омладина која похађа гимназију без верско-националног јеврејског васпитања“, те да „код омладине постоји потпуна равнодушност за све јеврејске проблеме и њих ништа не занима у јеврејском свету“.¹¹⁰⁷ И други Битољчанин Камхи, убрзо по инаугурисању „*Мифал бицарона*“ (Пројекат склоништа) у Југославији, као члан Земаљског одбора из Битоља и специјални изасланик Земаљског одбора „*Мифала*“ предузео је турнеју по Јужној Србији у циљу организовања и спровођења акције „*Мифал бицарона*“, којом приликом је испланирао посету и Косовској Митровици и Приштини.¹¹⁰⁸

Косовску Митровицу, Приштину и друге јеврејске заједнице на југу земље, у периоду од 24. априла до 9. маја 1937. године, посетили су и представници јеврејског сефардског академског друштва „*Есперанса*“ из Сарајева. Петнаестак припадника овог друштва на железничкој станици у граду на Ибру, дочекали су тамошњи ционистички активисти, који су исто вече приредили састанак у синагоги на који су дошли бројни митровачки Јевреји. Госте је овом приликом поздравио председник ЈВО Косовске Митровице, а у име „*Есперансе*“ захвалио се на дочеку и пријему Мордо Алкалај, да би потом одржао говор Алберт Леви, осврнувши се на актуелне прилике јеврејства у свету и једином спасоносном решењу које пружа само јеврејска држава у Палестини. Услед

¹¹⁰⁴ *Židov*, Zagreb, br. 20, 15. маја 1936, str. 9; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹¹⁰⁵ *Židov*, Zagreb, br. 46, 13. новембра 1936, str. 9; М. М. Дамјановић, *Почеци...*; С. Грандаковска (пр), *Евреите...*, 579.

¹¹⁰⁶ *Židov*, Zagreb, br. 31, 31. јула 1936, str. 7; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹¹⁰⁷ *Židov*, Zagreb, br. 41, 9. октобра 1936, str. 7; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹¹⁰⁸ *Židov*, Zagreb, br. 46, 13. новембра 1936, str. 8; *Židov*, Zagreb, br. 48, 27. новембра 1936, str. 8; *Židov*, Zagreb, br. 49, 4. децембра 1936, str. 7; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

идејних антагонизама међу косовскомитровачким општинарима, развила се жива дискусија, након које је гостима приређена вечера, на којој су измењене многе здравице. И у Приштини су чланове „Есперансе“ дочекали тамошњи Јевреји на станици и одвели их у синагогу где им је упутио поздрав и обратио се председник ЈВО Приштине Хајим Б. Давид. Окупљенима су се одабраним речима обратили најпре Алкалај, а потом Леви, који је на *Ћудезму* говорио „О значају ционизма“. Њихови говори испраћени су бурним аплаузом, након чега је одржан састанак омладине у просторијама општине, који је отворио Шабатај Коен, на којем су одржали предавање гости из „Есперансе“ - Мико Алтарац „О доживљајима у *Ереџ Јизраелу*“ и Мордо Алкалај „О положају наше браће у *Ереџ Јизраелу*“. Сутрадан је поново одржан састанак којом приликом је изабран привремени одбор за организовање омладине у који су ушли Исак Б. Самуел, Ашер Шеломо, Естера Мандил, Елијау Јосеф, Ђоја Ашер и Шеломо Лазар.¹¹⁰⁹

Косметски ционисти су своје ставове, проблеме, искуства и извештаје саопштавали и делили са својим истомишљеницима и на националном нивоу, приликом сазивања и одржавања заједничких ционистичких скупова у земљи. На ционистичкој конференцији одржаној у Скопљу 3. и 4. јуна 1928. године, Приштину је заступао прекаљени и дугогодишњи циониста Јосеф Бехар (Приштевац који је годинама већ живео у граду на Вардару), изневши том приликом неке генералије о ционистичком покрету и приликама у Приштини, ламентујући над интелектуалним ограничностима активиста, њиховом безидејношћу и слабом познавању српског језика, апелујући на чланове београдске делегације да им пошаљу неког искусног и школованог активисту који би радио на јачању ционизма у тим крајевима и затражио оснивање секретаријата за Јужну Србију у Београду.¹¹¹⁰

Јеврејски делегати са Космета заступљени су били и на окружном састанку СЖОУ одржаном у Скопљу од 7. до 9. јануара 1932. године, на којем су присуствовали и представници Скопља, Битоља, Ниша, Београда и Земуна, укључујући и председника

¹¹⁰⁹ *Židov*, Zagreb, br. 20, 14. маја 1937, str. 5; М. М. Дамјановић, *Почеци...*; Lj. Dobrovshak, *The Zionist magazine „Židov“ (The Jew) and Macedonian Jews during the interwar period*, in: В. Romano Nikolikj (ed), *Jews in Macedonia: history, tradition, culture, language and religion. On the occasion of the 70th anniversary of the renewal of the work of the Jewish community in Macedonia after the Second World War (1944-2014)*, Skopje 2015, pp. 153-168.

¹¹¹⁰ *Židov*, Zagreb, br. 24, 15. јуна 1928, str. 4-5; М. М. Дамјановић, *Почеци...*; Lj. Dobrovshak, *The Zionist...*

Цвија Ротмилера, Алфреда Домањија и Арсена Давича. О приликама на пољу ционистичке активности у Приштини реферисао је другог дана састанка Самуиловић, а о Косовској Митровици Адигес. Посебно одобравање пружено је за Самуиловићеву идеју потребе хебраизације и обавезе СЈВОЈ да је омогући.¹¹¹¹ Косметски Јевреји учествовали су и у раду Покрајинске конференције Савеза циониста одржане у Нишу 7. и 8. јануара 1934. године, на којој су се окупили делегати са Космета, Вардарске Македоније и Србије. Приштину су заступала двојица њених житеља са боравиштем у Скопљу Јосеф Бехар и тргр Ашер Ашеровић.¹¹¹² Са друге стране, Прлинчевић као косметске делегате на овој конференцији наводи Ашеровића и Гавриела Коена.¹¹¹³

Ционистички омладинци са Космета учествовали су и у заједничким, савезним активностима, каква су била летовања и логоровања у природи на различитим планинским пределима или приобалним местима, чему је најчешће послужило словеначко горје или Јадранско море. Најранији податак до којег смо дошли о учешћу Приштеваца на *мошави*, односи се на логоровање на Гозду јула 1932. године, у организацији СЖОУ, на коме се окупило преко 300 омладинаца из свих делова државе, распоређених у три старосне категорије, за које је била испланирана богата рекреативна, културна, спортска и едукативна агенда.¹¹¹⁴ *Махани* у Гозду уприличили су посету том приликом и двојица високопозиционираних државних репрезентата – министар за физичко васпитање народа др Драган Краљевић и бан Дравске бановине др Драго Марушич (1884-1964).¹¹¹⁵ На *хахшари* у Омшаљу учествовао је 1939. године Саламон Саламон из Приштине, оставши тамо три недеље. По повратку, брат Моша га није препознао пошто је добио боју од сунчања.¹¹¹⁶

Почетком априла 1936. године у просторијама МЦО Скопља одржан је окружни састанак јеврејске омладине Јужне Србије на којем је приштинске Јевреје заступао Шабетај Коен, који је реферисао о стању приштинске омладине и констатовао потешкоће омладинског рада услед неразумевања управе јеврејске општине. Пошто је

¹¹¹¹ *Židov, Zagreb*, br. 3, 22. januara 1932, str. 3; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹¹¹² *Ž. Lebl, Jevreji u Nišu*, u: S. Kabiljo-Šutić (ur), *Jevrejski almanah 1971-1996*, Beograd 2000, 137-152; *Ž. Lebl, Jevreji u Srbiji...*, 85.

¹¹¹³ *Č. Prlinčević, n. d.*

¹¹¹⁴ *Židov, Zagreb*, br. 28, 15. jula 1932, str. 4; М. М. Дамјановић, *Почеци...*; *Ž. Lebl, Plima...*, 260.

¹¹¹⁵ *Židov, Zagreb*, br. 29, 22. jula 1932, str. 4; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹¹¹⁶ Интервју аутора са Моше Саламоном из Кидрона, Израел.

косовскомитровачки делегат био спречен да присуствује састанку, МЦО Косовске Митровице је послала реферат, прочитан од Саламона Конфортија у којем је закључено да њихова омладина, иако малобројна, не заборавља на дужности према националном покрету.¹¹¹⁷

Клубу пријатеља ККЛ на националном нивоу, приступили су априла 1936. године и бројни ционисти са Космета. У клубу су били учлањени следећи приштински ционисти: Паломба Адигес, Мирјам Бахар, Мирјам Јосеф, Рајна Леви, Дона Бераха, Викторија Коен, Сара Бераха, Нина Монтиљо, Сарина Мандил, Ђоја Ашер, Маза Бахар, Јафа Хајим, Самуел Бахар, Јаков Хајим, Матилда Адигес, Исак Ашер и Саламон Коен, док су чланови клуба из Косовске Митровице били Мојис Адигес, Рена Бахар, Габриел Коен, Саламон Конфорти, Ментеш Лазаревић, Викторија Лазаревић, Исак Лазаревић, Мојис Навон, Рахамим Рубен, Јосиф Рубен, Бенута Рубен и Естерина Рубен.¹¹¹⁸

Ционисти са Космета имали су своје заступнике и у Земаљском одбору новоосноване организације „*Мифал бицарон увитахон*“ (Пројекат склониште сигурности), чије је седиште Извршног одбора за југословенски простор, било у Загребу. Члан Земаљског одбора из Косовске Митровице био је М. Адигес, а из Приштине Габриел Навон.¹¹¹⁹ Рад свих ционистичких удружења на Космету неометано ће се одвијати све до избијања Другог светског рата у Југославији, њеног пораза у рату и окупације која је уследила, када ће силом окупатора бити прекинута свака активност, а живот, лична и имовинска безбедност косметских Јевреја доведена у питање.¹¹²⁰

¹¹¹⁷ *Židov, Zagreb*, br. 16, 17. aprila 1936, str. 5-6; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹¹¹⁸ *Židov, Zagreb*, br. 20, 15. маја 1936, str. 10; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹¹¹⁹ *Židov, Zagreb*, br. 40, 2. oktobra 1936, str. 1; М. М. Дамјановић, *Почеци...*

¹¹²⁰ Илустрације ради, у даљем тексту изнећемо кратак преглед ратне судбине једног косметског ционисте. Нацистичка окупација Југославије затекла је приштинског ционисту Јакова Бехара, питомца „Дома јеврејске омладине“ у Загребу, на обуци у рибарској *хашиари* у Велалуци на Корчули, са које ће априла 1941. године отићи у Загреб, а одакле, возом пуним српских избеглица продужити за Земун. Благодарјећи документацији у којој му је било записано име Јаков Аврамовић, које се немачким и усташким стражарима на савском понтонском мосту учинило српским, успео је 3. маја да пређе у Београд, одакле је наставио путовање преко Краљева до родне Приштине, где је убрзо ухапшен од немачких окупатора и присиљен на принудни рад, праћен терорисањем арнаутских стражара. М. Ристовић, *Прогоњени...*; М. Ристовић, *У потрази...*, 63-4.

Сл. 1 – Приштина 1929. године приликом посете ционистичких првака Голдмана и Албале. Седе с лева на десно: Исак Бахар из Скопља; Давид Албала; Шалом Голдман – Пази и Јосеф Коен из Косовске Митровице. Стоје с лева на десно: Гавриел Навон; Ашер Ашеровић, Бухор Коен, Хајим Бахар Ашер и ? (Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 232)

14 . ЈЕЗИЦИ У УПОТРЕБИ КОСМЕТСКИХ ЈЕВРЕЈА

Столећима живећи у дијаспори Јевреји су кроз генерације усвојили нове језике или свој древни хебрејски језик измешали са језицима других народа међу које су се доселили, стварајући тако посве нове језичке конгломерате. Језици Јевреја кроз повест су жива слика њиховог лутања по свету, закључио је југословенски ционистички лидер Александар Лихт (1884-1948): „Кудгод је Жидов лутао, свуда је попримио у свој језик изразе из језика своје околине, у колико није забацио жидовски и прихватио посвема језик онога народа, међу којим живи“.¹¹²¹

Матерњи језик староседелачког косметског сефардског живља био је језик њихових предака са Иберијског полуострва, сачуван до задњих дана постојања Југославије и заједнице десетковане у Другом светском рату. Јеврејско-шпански језик југословенских Сефарда у себе је апсорбовао елементе хебрејског, српског и турског језика, генетски и структурално међусобно различитих. На тај начин, од једног оригиналног шпанског дијалекта преобразио се у типично фузијски језик, карактеристичан и као језик Јевреја и као језик Балкана.¹¹²² На српском говорном подручју, у новије доба, током XIX и XX века, школовани Јевреји, њихови трговци и пословни свет прихватили су многе речи из српског, турског и француског језика.¹¹²³

Процесу прожимања са околним страним језицима и њиховим наречјима био је изложен свакако и језик шпанских Јевреја на Космету. Но, и поред експонираности околним језичким утицајима, *ћудезмо* је на Космету, услед природе друштвеног живота саме заједнице и можда највишег степена њене самоизолације, задржао и сачувао највише од своје првобитности и старине. Приштински дијалекат *ћудезма* задржао је неке старије облике речи овога језика, који су некада били у примени и међу битолским Сефардима. Такав је случај са речју *ĉen* („ко“, „кога“, „чији“), која се у Битољу изговарала *ken*, а у

¹¹²¹ M. Rosenfeld, *Pjesme iz geta*, Zagreb 1906, 6-7.

¹¹²² E. Stankijević, *Balkanski i slovenski elementi u judeo-španskom jeziku Jugoslavije*, u: E. Tauber (pr), *Zbornik radova. Jevrejskošpanski jezik u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2015, 43-51.

¹¹²³ D. Tutunović, *Ladino srpski rečnik. Dikcionario Ladino Serbo*, Beograd 1992, 10.

Скопљу употребљавала у облику *ken*, у Босни под облицима *ĉero*, *ĉeris*, *ĉeri*, а у Букурешту изговарала као *ken*, *keri*. Архаична форма *ĉep* опстала је само у Приштини.¹¹²⁴

Јеврејско-шпански језик је остао главни језик косметских Сефарда, у широкој примени унутар породичног дома и животу и раду заједнице. Иако су упоредо у честој, па и свакодневној употреби били други језици, попут турског и, са ступањем у јужнословенски државни субјекат, све више српски језик, матерњем језику шпанских Јевреја на Космету није претила опасност од нестанка. Чак и онда када је међу млађим нараштајима био потиснут од стране званичног и већинског језика шире друштвене заједнице, *ћудезмо* је наставио да циркулише међу његовом говорном популацијом.

Може се рећи да су сви приштински Јевреји били полиглоте, познавајући и служећи се, сем свог матерњег језика, и најдоминантнијим језицима из свог окружења. Уједно се може изнети тврдња и да међу њима није било аналфабета. Међу приштинским Јеврејима није било неписмених, сви су знали читати, писати и говорити на матерњем, *ћудезму*, а поред тога, многи су познавали и француски. Деца су код куће говорила *јудео-еспањол* писан хебрејским *алефбетом*, са кућним помоћницама и у радњама причало се и на турском, а на улици и на албанском језику. Српски се мање употребљавао, судећи по једном извештају из 1937. године.¹¹²⁵

Ова констатација мора да се односила на биолошки старије чланове Општине, јер су прилике међу омладином биле посве другачије. Нова поколења су и кроз систем школовања и путем редовног коришћења штампе била у највећем могућем додиру са српским језиком, који ће чак, пред крај овог периода заузети примарно место и у међујеврејској комуникацији. Примат српског језика посебно је био уочљив код косовскомитровачких Сефарда, који су, без обзира на његово централно место у говорном свету, одлично познавали и активно се служили и другим локалним језицима. Да говори на турском и ромском језику знала је и Митровчанка Букица Бахар.¹¹²⁶

Вишејезичност косметских Јевреја није се огледала само у познавању и активној примени локалних језика, него и у владању другим иностраним језицима, оним водећим и

¹¹²⁴ Ž. Kolonomos, *Poslovice, izreke i priče sefardskih Jevreja Makedonije*, Beograd 1978, 32.

¹¹²⁵ Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 226, 230, 235.

¹¹²⁶ M. Fogel, M. Ristović, M. Koljanin, *n. d.*, 25.

глобално распрострањеним или утицајним са неког другог стајалишта. За дуго време француски језик је имао велику привлачност и значај за њих, те су га многи учили приликом школовања, што се наставило и унутар образовних процеса у југословенској држави. Од водећих светских језика, у мањој мери су владали немачким, енглеским, италијанским и руским, док им је шпански језик био толико близак да су се без муке могли споразумевати на њему са хиспанофоним саговорником. Појединци су знали и неке друге европске и словенске језике. Тако је школовани Приштевац Хајим Мушона Баруховић говорио српски, чешки и осредњим нивоом француски, док је на немачком умео да чита и пише.¹¹²⁷ Није био мали број оних који су говорили по пет или више језика, а Приштевка Мејра Мандиловић је у том погледу могуће држала својеврсни рекорд, активно се служећи са чак седам језика.¹¹²⁸ Поред живих језика, школовани јеврејски лекари и гимназијалци у већој или мањој мери знали су и најживљи међу мртвим језицима – латински. Учење и овладавање овим језиком могло им је бити олакшано чињеницом да им је матерњи романски језик био сродан.

У домаћинству породице Исака Барух(овића) у Приштини користио се *Ћудезмо*. Одрастајући у окружењу овог језика, најприродније је било да деца на њему прво проговоре, што је био случај и са Исаковом ћерком Ребеком. Прве представе о свету око себе, прва апстрактна размишљања и имагинативна свест формирана су под дејством језика њихових предака. Томе је доприносио најранији узгој, нега, васпитање и учење којима су деца била изложена. Тако је било и у Ребекином случају. Њој је бака, уместо мајке која није имала времена за одгој, причала на *Ћудезму* о Али-баби и вероватно многе друге бајке и друге књижевне родове.

И у кући липљанских Јевреја Левијевих (Барухових) у употреби је био матерњи, јеврејско-шпански језик. Њега су увек говорили најстарији чланови ове породице, баба и деда, али су га активно користиле и најмлађе генерације. Њихова четворогодишња унука 1941. године на том језику је причала и приликом дружења са српском децом.¹¹²⁹ Могућност употребе језика и у игри, дружењу и комуникацији са несевардским саговорницима омогућавала је његов дужи и трајнији опстанак код саговорника.

¹¹²⁷ ВА, ДППВКЈ, *Хајим Мушона Баруховић*.

¹¹²⁸ Интервју аутора са Бојаном Поповић из Нове Гајдобре, Србија.

¹¹²⁹ А. Гаон (ur), *Mi smo preživeli...*, 242, 251.

Матерњи језици Ашкеназа придошлих на Космет били су неки од језика средина из којих су потекли и дошли – немачки, руски, мађарски или пољски. Призренцу Јозефу Тајтелбауму то је био немачки, на којем је, као интелектуалац и писао, оставивши иза себе један рукопис, обимну историјску студију о јеврејским устанцима против Римске империје у периоду од 64. г. п. н. е. до 137. г. нове ере, у коме је, на основу римских извора и дела Јосифа Флавија (37-100) описао римски поход на Јудеју, породицу Макавеја, развој Јерусалима и живот у њему, интервенцију Помпеја (106-48) и Марка Антонија (83-30), пораз Хазмонеја, владавину Херода (72-?), утицај Тиберија (42-37) и Нерона (37-68) на блискоисточне прилике, борбу за јеврејску независност у време Веспасијана (9-79) и Тита (39-81), љубавни живот краљице Беренике (28-?), улогу Елазара бен Симона (?-70) и других јеврејских првака, уништење храма на брду Морија, учење *рабина* Акибе (50-135) и његових настављача, те устанак Бар Кохбе (?-135) и пропаст националне јеврејске државе.¹¹³⁰

Осим матерњег, косметски Јевреји су, зависно од узраста, пола и образовања, у већој или мањој мери били флуентни и у другим, локалним језицима – српском, турском, албанском и ромском. Разлике у степену познавања и чистоћи изговора ових језика биле су индивидуалне. Одличан говорник албанског језика био је Нисим Навоновић из Приштине.¹¹³¹ С друге стране, богати скопски полиглота, који је пословно пропутовао добрим делом Европе, Моис Аseo, није био одличан говорник српског језика, не успевајући да потисне јеврејски акценат.¹¹³² Сви чланови породице Аврама Ашера из Приштине познавали су поред матерњег *ђудезма* и српски, албански и муслимански, како он назива турски језик. Отац Ашер Ашеровић и мати Рахел Адижес говорили су и писали на старом турском језику, док на српском нису умели читати. Старије генерације су слабо знале српски, боље су познавале турски и арнаутски језик.¹¹³³

Приштевац Исак Саламон био је одличан познавалац *раши* писма, његов матерњи *ђудезмо* боље је говорио него српски. У његовом дому искључиво се причало на *ладину*. У имућнијим домовима, попут његовог, децу су *ладину* училе служавке које су биле

¹¹³⁰ А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*2, 163-4.

¹¹³¹ А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*, 260.

¹¹³² Љубав Леле Салевић, Лепа маникирка напушта свој занат и улази дефинитивно у Аseoв живот – Тоалете, раскош и њено прво летовање на мору, *Време*, Београд, 4. октобар 1932, стр. 6.

¹¹³³ Интервју аутора са Аврамом Ашером из Кидрона, Израел.

нејеврејке. Његову децу *ладину* је учила слушкиња Циганка која је боље говорила језик од саме деце. Чланови породице су сем матерњег познавали и користили српски, албански и турски језик, а деца су знала на ромском једино да псују.¹¹³⁴ Звечанац Боривоје Гвоздић познавао је више звечанских и косовскомитровачких Јевреја – Бука Рубеновића, Мајера Адигеса и др Шварца, о чијим језичким умешностима има рећи: „Они су знали српски перфектно да говоре“.¹¹³⁵

Један од првих страних, европских језика, светског значаја и универзалне употребе који су косметски Сефарди почели да уче и примењују био је француски. Сусрет са њим збио се кроз школовање које су косметски Сефарди упражњавали, похађајући школе које је у већим балканским градовима оснивала, почевши од друге половине XIX века, међународна јеврејска организација са седиштем у Паризу, „Alliance Israélite Universelle“. Појачан значај језик добија пред крај Првог светског рата и првих послератних година када ће велики број француских војника боравити на југословенском тлу. Каснија изградња добрих политичких, економских и културних односа Југославије са Француском додатно је оснажила значај и корисност знања овог језика. У међународној кореспонденцији језик је такође проналазио примену. На овом језику издала је ЈВО Косовска Митровица 30. јула 1925. године, када је на њеном челу био Б. Рубен, а секретар Б. Коен, овлашћење *хазану* Сабетају (Шабтају) Левију за учешће и представљање Општине на Светској конференцији сефардских Јевреја у Бечу одржаној од 13. до 15. августа 1925. године.¹¹³⁶

У југословенској држави, косметски Јевреји почеће да уче и енглески језик. Основу за учење енглеског дало је оснивање школе двадесетих година XX века у Приштини иницијативом британских мисионара, коју су похађала многа јеврејска деца. Ово англофоно искуство косметских Сефарда није дуго потрајало, пошто су родитељи ученика исписали децу из ове школе услед религијског антисемитизма који се проводио у настави. Ученицима су дељене бонбоне и чоколаде са Исусовим (4-30) ликом, похађала су хришћанску веронауку, учећи о животу и делима Исуса, с обавезним акцентом на улогу

¹¹³⁴ Интервју аутора са Моше Саламоном из Кидрона, Израел.

¹¹³⁵ Интервју аутора са Боривојем Гвоздићем из Звечана, Србија.

¹¹³⁶ М. М. Damjanović, *Language...*; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 27, 33-6, 127, 228, 230-1; С. Михајловић (ур), *Деведесет година гимназије у Косовској Митровици 1919-2009*, Косовска Митровица 2009, 23, 28, 34, 42; Ž. Lebl, *O Jevrejima...*; М. Mentović, М. Ajbl, *n. d.*, 86; М. М. Damjanović, *Relations...*

Јевреја у његовом убиству. Деца су услед тога била растрзана пошто су у кући учила о Мојсију. Уз то су стекли осећај кривице и уверење да ће их Бог казнити због богоубиства. Због ових дилема, родитељи су решили да их испишу из школе и упишу у државне.¹¹³⁷

Зато ће кроз регуларно државно школовање косметски Сефарди учити француски и немачки језик, које ће савладавати у мањој или већој мери и ова два језика додати свом полиглотском фонду. Да је француски језик био у повременој употреби косметских Сефарда, у склопу културно-уметничких манифестација или других друштвених активности потврђује и натпис на једној фотографији начињеној 4. марта 1920. године пригодном извођења једног аматерског позоришног комада приштинске омладине. На њу је записан назив ове представе на француском „La pièce d’Esther“. У међународним водама француски је и даље важио за главни језик говорног саобраћаја, примењиван и од стране косовскомитровачких Јевреја, који су конфирмационо писмо свом делегату на Светској конференцији сефардских Јевреја одржаној у Бечу од 13. до 15. августа 1925. године исписали баш на овом језику. Документ је издала ЈВО Косовска Митровица 30. јула 1925. године.¹¹³⁸

Млађим Јеврејима, школованим и одраслим у Југославији, српски језик је постао главно средство споразумевања и примаран у комуникацији, тако да се може рећи, да је у тој међуратној генерацији косметских Јевреја дошло до замене матерњег, јеврејско-шпанског језика српским. Млађи нараштаји, школовани на српском језику, углавном су вршили кореспонденцију са југословенским властима, а то је могуће било чинити једино на службеном, српскохрватском језику.¹¹³⁹

Добро владање српским језиком био је један од предуслова успешног пословања на локалном тржишту, па је интерес трговачког слоја налагао да добро овладају језиком својих потрошача. Митровачки трговац Ракамије (Рахамин), звечански продавац Буки Рубен и његове три малолетне ћерке које су похађале државне школе, одлично су и

¹¹³⁷ *Ibidem.*

¹¹³⁸ *Ibidem.*

¹¹³⁹ *Ibidem.* Годину дана по пропасти и окупацији Југославије, последња писма која су неки косовскомитровачки Јевреји написали пред смрт која ће их снаћи у логору, била су исписана управо на овом језику, ћириличним писмом и то у међујеврејском саобраћају. У њима се може наћи неколицина јеврејско-шпанских примеса, попут речи *Адијо*, *Ермана* и *Ћидијос*, али су и оне исписане у српској транскрипцији.

редовно причали српски на јавном простору.¹¹⁴⁰ Осим наведених страних језика, поједини косметски Јевреји знали су и немачки, попут Ота Коморника који га је перфектно знао. Уз немачки и српски, Ото је пре и после рата знао италијански, енглески, хебрејски и помало француски.¹¹⁴¹

¹¹⁴⁰ Интервју аутора са Маријом Несторовић из Косовске Митровице, Србија.

¹¹⁴¹ Интервју аутора са Љиљаном Коморник из Хаифе, Израел.

15 . НАРОДНА КЊИЖЕВНА БАШТИНА КОСМЕТСКИХ СЕФАРДА

Сефардско књижевно наслеђе са Космета генетски је уско повезано са богатом традицијом и оралним благом балканских Сефарда, нарочито оних из најближих градова у суседним регионима. Што због порекла, што због учесталих брачних, родбинских, пословних, верских, образовних и других сусрета косметски Сефарди делили су исту нематеријалну баштину са битољским, скопским, солунским и другим македонским Јеврејима. Њихово књижевно наслеђе показује сродност и са другим етничким заједницама са којима су живели и мешали се на заједничком животном простору. Тако се, на пример, сродност може пронаћи у загонеткама, које су биле слабо заступљене и маргинализоване у сефардском фолклору у односу на друге жанрове. Одређене сефардске загонетке Македоније показују блискост и сличност са истим умним народним стваралаштвом косметских Срба, који су били много дарежљивији у овом књижевном роду.¹¹⁴² Косметски Сефарди од свих југословенских Јевреја, најдуже су остали под османском влашћу, па су самим тим, најдуже задржали културни образац карактеристичан за „турско доба“, што значи да је сефардска традиционална култура која је укључивала народне обичаје, језик и усмено наслеђе, била очувана све до ослобођења Космета након Балканских и Првог светског рата. Кад је реч о народном говору, тј. језику косметских Сефарда, треба рећи да је њихов говор био најближи оној варијанти *ладина* који се користио међу јеврејским живљем Солуна и Цариграда. То је значило да садржи много турцизама и лексичких позајмица из француског језика, што је последица рада школа „Alliance Israélite Universelle“.

Неки су истраживачи и непажљиви пратиоци њихових трагова погрешно преносили нетачан исказ о немалом броју старих шпанских романси које је наводно и на Косову, сакупио шпански фолклориста, музиколог, композитор и капетан дон Мануел

¹¹⁴² К. Vidaković-Petrov, *Jevrejsko-španske zagonetke iz Makedonije*, Balkanija – časopis za balkanske studije, 6 (2015), 34-49. Међу косметским Србима је током XIX и на почетку XX века сакупљено и регистровано чак преко 5.000 загонетака.

Манрике де Лара (1863-1929)¹¹⁴³, током своје научне експедиције на Балкану 1911. године.¹¹⁴⁴ Овај предани колектор шпанског књижевног блага, потпомогнут од „Центра за историјска истраживања“ у Мадриду, обишао је кључне сефардске центре на Оријенту, сачинивши при том збирку јеврејско-шпанских народних песама у којој је садржан и велики број текстова потеклих из сефардских средина са тла Југославије.¹¹⁴⁵ Фасцинирана његовим ангажовањем око сакупљања сефардског народног блага, сарајевска јеврејска феминисткиња и списатељица Лаура Папо Бохорета (1891-1942) и сама је започела бележити сефардске романсе и песме, слушајући сефардске жене, које су помало изоловане од хришћанске и муслиманске средине у којој су живеле, биле најбољи чувари културног наслеђа својих предака.¹¹⁴⁶

Сефардско народно књижевно наслеђе на Космету, проучавао је и бележио један други хиспанолог, босанскохерцеговачки учењак Калми Барух (1896-1945), сакупљајући шпанске романсе од живих баштиника у Приштини. Његова рукописна грађа о шпанским романсама сакупљаним по Босни, Скопљу, Битољу и Приштини пропала је током Другог светског рата, па нам је, нажалост, непознато шта је укључивала од литерарног материјала који се неговао у народу настањеном на Космету.¹¹⁴⁷

Кад је у питању сефардски фолклор треба истаћи да је његово интензивније проучавање на Балкану започето почетком XX века, али је простор Космета био изузет од тога, не привлачећи пажњу страних и домаћих истраживача. Зато је најзначајнији извор који имамо о сефардском фолклору на Космету, грађа коју је према сећању записала и

¹¹⁴³ Више о њему видети у: D. Diaz Gonzales, *La labor de folclorista de Manuel Manrique de Lara en el contexto de su vida y obra*, Cuadernos de musica Iberoamericana, 23 (2012), pp. 45-66.

¹¹⁴⁴ S. M. Elazar, *Jevrejsko-španjolski romancero (romance i druge pjesme)*, Sarajevo 1987, 308; E. Tauber, *Zeki efendi 2. juli 1916. – 2. juli 2016.*, Sarajevo 2016, 21; S. M. Elazar, *El romancero judeo-español (romances y otras poesías)*, Sarajevo 1987, p. 361.

¹¹⁴⁵ K. Vidaković-Petrov, *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu XVI – XX vek*, Sarajevo 1986, 123-4.

¹¹⁴⁶ J. Večerina Tomaić, *Bohoreta najstarija kći*, Zagreb 2016, 26.

¹¹⁴⁷ S. M. Elazar, *Isto*, 310-2; A. Nikolic, *Kalmi Baruh – The Jews in the Balkans and their language*, in: B. Romano Nikolikj (ed), *Jews in Macedonia: history, tradition, culture, language and religion. On the occasion of the 70th anniversary of the renewal of the work of the Jewish community in Macedonia after the Second World War (1944-2014)*, Skorje 2015, pp. 63-73; S. M. Elazar, *El romancero...*, p. 365. Овај интелектуалац у међуратном периоду био је запослен и као професор француског и латинског језика у Другој мушкој реалној гимназији у Сарајеву, којој је додељен на рад одлуком од 9. децембра 1937. године где је био разредни старешина VII одељења током 1937/38. школске године и VI I одељења током 1939/40. школске године. Види: *Dvadesetčetvrti izvještaj Druge muške realne gimnazije u Sarajevu za školsku 1939-40 godinu*, Sarajevo 1940, 9, 62; *Dvadesetdrugi izvještaj Druge muške realne gimnazije u Sarajevu za školsku 1937-38 godinu*, Sarajevo 1938, 7, 15, 79. За потпунији биографски преглед Калмија Баруха погледати: K. Vidaković Petrov, A. Nikolić (ed), *Kalmi Baruh. Selected works on Sephardic and other Jewish topics*, Jerusalem 2007, pp. 1-16.

објавила, и на тај начин сачувала од заборава, савремени хиспанолог Дрита Тутуновић, Јеврејка чија је породица пореклом са Космета. Ова грађа обухвата првенствено усмену традицију.¹¹⁴⁸ Најзаслужнија особа за очување, пренос и познавање јеврејског усменог наслеђа са Косова и Метохије, Тутуновићка је грађу сакупила унутар преживелих чланова своје шире фамилије који су живели у Приштини, баке Рахеле Беже Букић (1898-1977), родом из Солуна, мајке Матилде Букић Малоку (1923-1967), тетке Беле Букић Луковић (1928-2005) и ујка Јакова Бахара (1923-1995)¹¹⁴⁹ и објавила је у два публикацијама које обрађују ову тематику.¹¹⁵⁰ Сефардско народно књижевно наслеђе се унутар њене породице преносило усменим путем, од чега су се неке форме књижевне продукције казивале или певале посебним данима, приликом празника или прослава, док су се друге користиле у свакодневници породичног окружења.¹¹⁵¹

Усмена традиција обухватала је више књижевних жанрова – приче и бајке, баладе, лирске и љубавне песме, обредне и паралитургијске песме, свадбене песме, тужбалице, успаванке, дечије песме, пословице, изреке, басме итд. Баладе, тј. романсе, придржавају се метричког и стилског обрасца карактеристичног за шпанску усмену традицију и махом су шпанског порекла. Лирске песме се деле на више врста од којих су најважније љубавне песме, карактеристичне и за традицију Сефарда Грчке, Србије и Босне. Многе од њих су новијег датума, са почетка XX века и сличне су градским песмама. Друга врста лирских песама су својеврсне женске песме у којима централни лик заузима невеста или породиља. Ту спадају песме које прате свадбени обред – излазак невесте пред сватове, напуштање родитељског дома, одлазак на ритуално купање. Од ових су најзанимљивије две шаљиве песме – једна дијалогска у којој се поставља питање невестиног мираза и која носи назив „*Poko le dash la mi konsuegra*“ (Мало дајеш моја свекрво), и друга која се односи на имовно стање младожење. Трећу групу лирских песама чине дечје песме од којих се неке

¹¹⁴⁸ К. Видаковић-Петров, *Сефарди на Косову и Метохији и њихов фолклор*, у: Д. Маликовић (ур), *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима. Међународни тематски зборник*. Књ. 2. Књижевност, Косовска Митровица 2010, 503-514; М. Дамјановић, *Послератно...*

¹¹⁴⁹ D. Tutunović, *Ya sponto la luna – Izgreva mesec*, у: S. Kabiljo-Šutić (ur), *Jevrejski almanah 1971-1996*, Beograd 2000, 360-369; D. Tutunović, *Tragovi...*, 8, 19-20; М. Дамјановић, *Послератно...*

¹¹⁵⁰ М. М. Дамјановић, *Language...*; D. Tutunović, *Kantigas del korason. Koleksion de kantigas de la memoriya de Drita Tutunović*, Belgrado 2003; D. Tutunović, *Ya sponto la luna. Kantigas, konsejas, refrains*, Belgrade 2008, 13-4, 172; М. Дамјановић, *Послератно...*

¹¹⁵¹ И. Вучина Симовић, *Јеврејско-шпански језик на Балкану. Прилози историјској социоллингвистици*, Крагујевац 2016, 93, 194.

певају приликом купања детета или после тога, да се одагна страх кад се дете уплаши; кад се мајка игра са дететом и у другим приликама. Две песме се издвајају стога што их казују сама деца, а не родитељи. Једна у којој се девојчица хвали како може да помогне мајци у кућним пословима – „Мајчина помоћница“ и друга у којој се она жали да не може да се игра, јер стално мора да помаже мајци у кућним пословима – „Хоћу да се играм“. Песма „Прсти“ која се односи на прсте на руци карактеристична је за шире подручје сефардског света – Грчку, Бугарску, Турску, Србију, Босну, Израел и Мароко. Занимљиве су и успаванке као што је „*Durme, durme mi linda donzeuа*“ (Спавај, спавај моја лепа девојчице) и разбрајалице. Међу прозним жанровима су бајке и приче којих укупно има 11. Оне углавном обрађују тематско-мотивске комплексе распрострањене у усменим традицијама и других народа, али то чине на начин специфичан сефардском наслеђу. Таква је бајка о уговору са ђаволом – „Илија и ђаво“, у којој ђаво долази по душу „доброг Јеврејина“ на дан *Песаха*. Друге бајке обрађују тему одрастања, као што је „Краљевић и аждаја“, о краљевићу који помоћу магичних помоћника убија аждају у далекој земљи да би се на крају оженио принцезом. Неке приче се базирају на оријенталне изворе. Таква је прича „Два брата“ о два брата, богатом и сиромашном, и 40 разбојника. Неке су шалвие као „Мошико постаје краљ“, прича о малом Моши који хоће да постане краљ па кад успе у томе, покаје се, јер може да изгуби главу. Пословице и изреке су библијског порекла или заједничке и за остале балканске народе. Наш хисполог Кринка Видаковић-Петров истиче: „Пада у очи да међу сефардском усменом традицијом са Космета нема песама верско-националне тематике а ни умотворина обредног карактера, као што су басме или тужбалице“.¹¹⁵²

Народна књижевност на Космету имала је изворе и из других средина одакле су удајом жене долазиле и завршавале на овом простору. Познато је да је новопазарска Јеврејка удата у Приштини, Регина Ментовић – Реувен баштинила сефардско књижевно наслеђе и да је, са сигурношћу можемо тврдити, исто практиковала у новој средини. Шпанске романсе делила је у тренуцима одмора, опуштања, слободног времена, дружења, забаве, игре и успављивања деце, а једна од песама које је певала, свакако је морала бити и

¹¹⁵² М. Дамјановић, *Послератно...*; К. Видаковић-Петров, *Сефарди...* Уваженој ауторки није било познато постојање песама верско-националне садржине код косметских Сефарда, што је показало наше истраживање, предочено у наставку рада, те отуд изречена констатација Кринке Видаковић-Петров не одговара истини.

она на *Ћудезму* „*Sekretos kero deskuvrir*“ („Тајне желим открити“).¹¹⁵³ У свим сефардским породицама оно је било у константној примени, чинећи есенцијални део атмосфере у породичном дому. У приштинској породици Ашера Ашеровића су се певале „*Avre tu Puerta serada*“ (Отвори твоја затворена врата) и „*Ke birbulikos kantan*“ (Шта врапци певају).¹¹⁵⁴

Шпанске романсе остајале су далеке, стране и непознате за свет изван јеврејског микрокосмоса, па чак и за оне малобројне ашкенаске Јевреје физички присутне у њиховој близини, али духовно и културно удаљене и недодирљиве.¹¹⁵⁵

Усмено књижевно наслеђе косметских Јевреја било је сродно и истоветно са литерарном баштином сефардског света широм Балкана и Медитерана, потекло из заједничке прошлости на Иберијском полуострву. Многе пословице и изреке коришћене у оквирима породица косметских Сефарда једнако су биле у употреби и код њихових сународника у Босни и Херцеговини.¹¹⁵⁶ О духовним и културним везама босанских и косметских Сефарда казује и једна четворојезична литургијска песма - *нијут*, која се састоји од шест строфа са по четири стиха. Први стих сваке строфе је на хебрејском, други на *ладину* са типичним грешкама, трећи на турском који садржи грешке и четврти на српском, и то на карактеристичном косовском дијалекту. Песма се користила код приштинских Јевреја, који су једини сачували мелодију до наших дана, забележену од стране *рабина* Јосифа бен Захарије Халевија из Приштине. Забележена је *раши* писмом, при том су означени и вокали, а уочљиве грешке у изговору српског и турског језика нису *lapsus calami*, већ радије осликавају степен познавања датих језика, односно њихових регионалних карактеристика. Аутор песме је непознат, записана је 1899. године у Сарајеву, као текст сачуван у рукописној песмарици – Сарајевском *тизмону*, аутора Јосифа, сина *риби* Елијауа Хавиља. Песма је инспирисана стварним збивањима из прошлости и описује чувени догађај који се догодио *рав* Моше Данону и главарима

¹¹⁵³ М. Mentović, М. Ajbl, *n. d.*, 103.

¹¹⁵⁴ Интервју аутора са Аврамом Ашером из Кидрона, Израел.

¹¹⁵⁵ А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*2, 174; М. Damjanović, *Rabini...* Призренски дечачић Раул Тајтелбаум, тек ће у годинама рата, силом прилика доћи у додир са приштинским Сефардима и имати прилику да се упозна са њиховим фолклорним богатством: „Одједном, из једног кутка те велике хале, зачула се тиха мелодија. Из неког другог места и времена. Једна од наших Приштовки запевала је лирску сефардску тужбалицу. У тишини, звучала је као молитва. Први пут сам чуо сефардски мелос“.

¹¹⁵⁶ Види: Ž. Kolonomos (ur), *Poslovice i izreke sefardskih Jevreja Bosne i Hercegovine*, Beograd 1976, 29-82.

sарајевске јеврејске заједнице 1819. године. У наставку преносимо упоредни приказ песме у оригиналу и преводу на савремени српски језик.

Mi kamoha needar behol dar wedar,
A tu ijo ki sto mira d'ayudar,
Ne zor aylay uglum çiker bu kadar,
Zašto čineš tako naše Gospodar?
Neeman, neeman, neeman Şur Goali,
Ya'le, ya'le, ya'le šir miluli.

Ко је као Ти у сваком кољену чашћени?
Твом сину, штоно јесам, гледај помоћи!
Кол`ко мјесеци тешких тако син мој пати?
Зашто чиниш тако наш Господару?
Вијерна је, вијерна Стијена мог Спасења,
Уздигни се уздигни пјесмо речита.

T e š a l a ħ ħ a r o n e ħ a beoħele 'ami,
Komo los kulevro(s) me morde a mi,
Efendum Sultanum baken elimi,
Otima na dušman, ajduk, harami.
Neeman...

Излиј гнијев свој на уништитеље народа ми,
Баш као змије уједају ме они,
Госпode мој, Краљу мој, види биједу ми,
Отима нам душман, ајдук, харами.
Вијерна је...

Timħe et 'Amaleq ki yad 'al kes Ya,
Tanbien a Yišma'el ke es mala ħaya,
MalImI dilir duya, duya,
Boska me ostave bres košulja.
Neeman...

Амалека затри – руку што подиже на престо Божији,
Тако и Јишмаела који се прозли,
Мал мој хоће – незасити, незасити,
Боса ме оставише и без кошуље.
Вијерна је...

Yişma'el ha-aḥzar bekoḥo gavar,
M'enkargo la karga sin poder salvar,
Akle, fikyeri bizde çuk malvar,
Ne mogu dateglim toliko Tovar.
Neeman...

Јишмаел окрутни још се подкувети,
Напрти ме теретом од ког се не могу спасти,
У уму му и мислима ми смо страшно богати,
Не могу да теглим толики товар.
Вијерна је...

Noša' eṭ 'ameḥa meereş ševiya,
Por las tus mercedes manda a Eliya,
DjelbInum Efendum buyur Saraja.
Nosimo eskoro na naša zemja.
Neeman...

Спаси свој народ из земље ропства,
Твоје ради милости пошаљи Елијауа,
Дођи, мој Господе, у Сарајево, молим Те.
Носи ме ускоро на нашу земљу.
Вијерна је...

Ḥazaq le'ameḥa hamşe terufa,
Diti yo espero medit i bipa,
Çuk zifke sorolum bizde şifa,

Dosta tvoj sin tegli toliko čira.

Neeman...

О Ти снажни, изљечење даруј народу си,

Од Тебе се надам спасењу и вјерности.

Много међу нама траже си лијека,

Доста Твој син тегли толики товар.

Вијерна је...¹¹⁵⁷

Пример друге песме која се међу косовскометохијским Јеврејима певала на српском и османском, као и на јудео-шпанском је веома популарна и светски позната кумулативна песма певана током празника *Песах* и записана у *Хагади*, која се по своме инципиту назива „*Que supjese i entendjese*“ („Нека се зна и схвати“), која и у наслову и у осталим деловима има више различитих верзија, зависно и од дијалеката који су били у примени међу толико раштрканим и са разним народима измешаним сефардским светом. У јеврејско-шпанском оригиналу песма изгледа овако:

Ken supiesi I entendiesi, alavad al Dio kriensi, kvalo ez el Uno? Uno ez el Kriyador - Baruh U uvaruh shemo.

Ken supiesi I entendiesi, alavad al Dio kriensi, kvalo son los dos? Dos Moshe I Aaron, Uno ez el Kriyador - Baruh U uvaruh shemo.

Ken supiesi I entendiesi, alavad al Dio kriensi, kvalo son los tres? Tres nuestros padres son: Avraam Isak I Yaakov, Dos Moshe I Aaron, Uno ez el Kriyador - Baruh U uvaruh shemo.

Ken supiesi I entendiesi, alavad al Dio kriensi, kvalo son los kvatro? Kvatro madres de Israel: Sara, Rivka, Lea I Rahel, Tres...

Ken supiesi I entendiesi, alavad al Dio kriensi, kvalo son los sinko? Sinko livros de la Ley, Kvatro madres de Israel: Sara, Rivka, Lea I Rahel, Tres ...

Ken supiesi I entendiesi, alavad al Dio kriensi, kvalo son los sesh? Sesh diyas de la semana, Sinko livros de la Ley, Kvatro madres de israel: Sara, Rivka, Lea I Rahel Tres ...

¹¹⁵⁷ Е. Папо, *Sarajevska megila. Skica za portret jednog svijeta u trinaest poteza*, Beograd 2001, 209-211; М. М. Дамјановић, *Languages...*; М. Дамјановић, *Rabini...*; М. Дамјановић, *Послератно...*

Ken supiesi I entendiesi, alavad al Dio kriensi, kvalo son los siete? Siete diyas kon Shabat, Sesh diyas de la semana, Sinko livros de la Ley, Kvatro ... Tres ...

Ken supiesi I entendiesi, alavad al Dio kriensi, kvalo son los ocho? Ocho diyas de la mila, Siete diyas kon Shabat, Sesh diyas de la semana, Sinko ... Kvatro ...

Ken supiesi I entendiesi, alavad al Dio kriensi, kvalo son los nueve? Nueve mezis de la prinyada, Ocho diyas de la mila, Siete diyas kon Shabat, Sesh ... Sinko ...

Ken supiesi I entendiesi, alavad al Dio kriensi, kvalo son los diez? Diez mandamientos de la Ley, Nueve mezis de la prinyada, Ocho diyas de la mila, Siete ... Sesh ...

Ken supiesi I entendiesi, alavad al Dio kriensi, kvalo son los onzi? Onzi ijos sin Yosef, Diez mandamientos de la Ley, Nueve mezis de la prinyada, Ocho ... Siete ...

Ken supiesi I entendiesi, alavad al Dio kriensi, kvalo son los dozi? Dozi tribos de Israel, Onzi ijos sin Yosef, Diez mandamientos de la Ley, Nueve ... Ocho ...

Ken supiesi I entendiesi, alavad al Dio kriensi, kvalo son los trezi? Trezi anyos de minyan, Dozi tribos de Israel, Onzi ijos sin Yosef, Diez ... Nueve ...

Косовскометохијски Јевреји су ову песму певали у српској и турској верзији. Ове верзије су имале пет строфа, за разлику од верзије на јеврејско-шпанском која је садржала тринаест. У српском делу песме присутне су морфолошке форме типичне за околни етнолингвистички простор. Очигледна потврда томе је овај исечак: „*Који знаје, кој не знаје кој су наше пет? Пет наше књиге, Четри наше мајке, Три наше татке, Две наше братке, Један Бог Дао ми ти Бог добро*“. Последња строфа у турској верзији гласи: „*Bizn baba tokumişo kumamiş ababab nedeniş? Beş bizn kitaplar, Dort bizn analar, İç bizn babalar, İki Musa Peygamber Bir Allah il Allah*“. Приказ песме на српском преузимамо од превода који је начинио босанскохерцеговачки романиста, лингвиста, дипломата и историчар књижевности Мухамед Незировић (1934-2008):

НА ЗНАЊЕ И РАВНАЊЕ

На знање и равнање

Слава љубави божјој

Тко је један?

Један је творац, благословен био он!
На знање и равнање
Слава љубави божјој
Која су двојица?
Двојица, Моше и Арон, један Бог
Благословљен буди он!
Слава љубави божјој
Која су тројица?
Три оца наша, Аврам, Исак и Јаков.
Двојица Моше и Арон, један Бог
Благословљен буди он!
Које су оне четири?
Четири мајке наше
Сара, Рифка, Леа и Рахела
Тко су онда њих пет?
Пет књига *торе*, то су
Шест дана без суботе
Седам дана у тједну
Осам дана кад се обрезајује
Девет мјесеци трудноће
Десет заповиједи закона божјег
Једанаест браће без Јосипа
Дванаест племена Израела
Тринаест година дечку за зрелост.¹¹⁵⁸

Ова песма, позната и под другим називом „*Ehad mi jodea*“ („Један, ко зна?“) говори о посебној важности коју сваки број има за јеврејски народ¹¹⁵⁹, па су кроз бројеве у песми објашњени многи обреди и верски садржаји најзначајнији и најзаступљенији у јеврејском народу, попут *брит миле* или *бар мицве*.

¹¹⁵⁸ М. Nezirović, *Jevrejsko-španjolska književnost*, Sarajevo 1992, 182-4; М. М. Damjanović, *Language...*; М. Дамјановић, *Послератно...*

¹¹⁵⁹ А. Kaplan, *Beskrajna svetlost. Knjiga o Bogu / Tefilin / Cicit. Nit svetlosti*, Zemun 2009, 239.

16 . ШКОЛОВАЊЕ КОСМЕТСКИХ ЈЕВРЕЈА – ОПШТЕ ОДЛИКЕ

На територији Космета између два светска рата владала је општа неписменост и необразованост становништва, нарочито сеоског. Многи срезови на Космету били су водећи по броју неписмених житеља на националном нивоу. По том критеријуму често су предњачили унутар бановина којима су административно припадали. Тако су, према попису обављеном 31. марта 1931. године, у Моравској бановини Лапски и Вучитрнски срез имали најмањи број писменог становништва (9,4% и 15,4%); у Зетској бановини прва места су заузимали Подримски (7%), Дренички (7,5%), Источки (12,8%) и Ђаковачки (15,8%) срез; док су у Вардарској бановини најтеже аналфабетске прилике владале у Качаничком срезу, где је било укупно само 5,5% писмених, затим у Горском (6,7%), Подгорском (7,3%) и Гњиланском (10,5%).¹¹⁶⁰

Јевреји су као „народ књиге“ одувек посвећивали огромну пажњу образовању и школовању своје деце, запажајући значај и корист од оштроумности и знања. Њихов, готово сакрални однос према учењу примећивали су и други народи из њиховог окружења, а та одлика пала је у очи и бачким Србима на почетку XX столећа, који су, осећајући жалост према неревности свог племена према писаној речи, констатовали: „Што су Немци и Јевреји знатно напреднији од Срба, има се највише њиховој бољој просвети приписати. Колико случајева има да и не баш врло имућни Јевреји држе засебне учитеље за своја само 2-3 детета!“.¹¹⁶¹

Без обзира на значај које је образовање имало код Јевреја, косметски Јевреји, услед тешких личних материјалних прилика и опште привредне и просветне заосталости своје средине, нису успевали да приуште образовне процесе деци од најранијег њиховог узраста. Деца до одласка у школу нису се учила читању и писању. Предшколско

¹¹⁶⁰ *Календар споменица „Село” 1941*, Београд 1941, 351.

¹¹⁶¹ *Извештај епархијског школског одбора бачког у Новоме Саду о својем раду од 1. (14.) јула 1909. до 1. (14.) јула 1912. г. поднесен славној епархијској скупштини бачкој од 16. (29.) августа 1912. год.*, Нови Сад 1912, 78.

образовање деци нису приуштале ни боље стојеће породице.¹¹⁶² Јевреји удаљени и школовани ван јеврејских општина, били су ускраћени стицања било каквих, па и најосновнијих знања о националној историји, култури, језику и писму.¹¹⁶³

Косметски Јевреји похађали су државне основне школе као и њихови вршњаци православне, исламске и других вероисповести. Није нам познато како се кретао њихов број у основним школама током сваке године понаособ, али се може претпоставити да је већина јеврејске деце, ако не и сва, у својим градовима стицала основно образовање. Током школске 1921/22. године познато је да су похађали косовскомитровачку народну школу, али у непознатом броју. Извесно је само да их је било мало, сходно и броју ове заједнице у вароши. Школски надзорник среза Звечанског у Косовској Митровици, Славољуб Панић јавио је надлежнима 1. августа 1922. године у детаљном и опширном извештају о стању основног школства за поверено му подручје, да је на почетку школске године у свима школама уписано 1.961 ученик и 626 ученица, односно укупно 2.597 ђака. Од тога је било 839 ученика муслиманске конфесије, тј. 601 дечак и 238 девојчица, „а остало су били православни са врло малим бројем католика и мојсијеваца“.¹¹⁶⁴

Јевреји су готово извесно похађали градске школе, којих је било две, у којима је наставу учило 892 ученика и 552 ученице, односно укупно 1.444 ђака, распоређених у 26 одељења са 23 наставника. Дисциплинованост, уредност похађања часова и одговорнији однос према образовању приметнији је био међу православним и ученицима других вероисповести него код њихових муслиманских школских другова, на шта се надзорник такође осврнуо у рапорту: „Навикавање на ред и дисциплину боље се изводи и лакше се резултати добијају са сеоском но варошком децом, а код ових последњих боље са

¹¹⁶² Седмогодишњи син Приштевца настањеног у Загребу, др Хаима Баруховића, Јозеф (рођ. 21. децембра 1934. године) није знао да чита и пише, па му је у ратним околностима, 1941. године у Мостару, фамилија организовала стицање основног знања веронауке: „Уписали су ме у школу јер нисам знао ни да читам ни да пишем. То школовање је било кратког века. Мој чика Давид, као побожан човек, ангажовао је једног *рабина* који ми је држао часове из јудаизма“. А. Гаон (ur), *Mi smo preživeli...*3, 394.

¹¹⁶³ Призренац Раул Тајтелбаум тек је са 14 година у току рата угледао хебрејски *алефбет*, задесивши се у окружењу приштинских Сефарда. У бергенбелзешком логору открио је мелодију хебрејске песме о националном јунаку Трумпелдору (1880-1920), а захваљујући приштинском *рабину* Јосифу Левију краткотрајно је био подучаван хебрејској азбуци. А. Гаон (ur), *Mi smo preživeli...*2, 175; М. Heinel (ur), *n. d.*, 45.

¹¹⁶⁴ АЈ, 66-1629-1733, *Школски надзорник среза звечанског, Бр. 1066, 1. августа 1922. г, Косовска Митровица – Министарству просвете – Одељењу за основну наставу, Извештај о стању школа у звечанском школском срезу на крају 1921/22. школске године.*

православном и др. веро-исповести децом, но код муслимана. Муслиманска деца остављена су од најраније младости утицају улице и чаршије и готово су до поласка у школу без икаквог надзора од стране родитеља и без икаквог домаћег васпитања, пошто су им оцеви по цео дан ван куће по радњама, а мајке, везане харемским животом, не могу да врше правилан надзор и васпитање деце“.¹¹⁶⁵

Током школске 1923/24. године, према свеобухватном извештају школског надзорника округа звечанског Петка М. Радуловића о приликама које су владале у основношколском систему на подручју његове надлежности, наставу је до краја школске године слушало 1.090 ученика и 285 ученица српске народности, односно укупно 1.382 српских ђака; четири хрватских ученика; осам ученика и шест ученица јеврејског рода, тј. укупно 14 јеврејских ђака и 587 ученика и 182 ученице турске и арнаутске народности, односно укупно 769 турских и албанских ђака. По вероисповести било је 1.364 православних (1.081 мушких и 283 женских), девет римокатоличких (седам мушких и двоје женских), 14 мојсијевских (осам мушких и шест женских) и 775 (593 мушких и 182 женских) мухамеданских ученика.¹¹⁶⁶ Нешто касније, марта 1925. године, исти ће надзорник по питању ученичке редовитости похађања наставе уочити и забележити да: „Када се упореди похађање сеоске и варошке деце онда се види да варошка деца нешто мало уредније походе школу. Упоредијући похађање деце по вери онда се тачно види да хришћанска деца много уредније походе школу него ли мухамеданска. Упоредијући похађање ђака по народности добија се овај резултат: Српска деца и јеврејска походе школу неуредно; арнаутска неуредније а турска најнеуредније“.¹¹⁶⁷

Током 1924. године у народним школама у Косовској Митровици школовало се 10 јеврејских ученика, од чега петоро мушких и подједнак број женских. Средње школе је тада похађало 14 јеврејских ђака, од чега подједнак број мушких и женских. Највећи број средњошколаца, њих 11 учио је гимназију, док су троје похађала друге градске школе. Истовремено, у суседној Приштини 38 малишана учило је у јеврејској школи, од којих је

¹¹⁶⁵ *Ibidem.*

¹¹⁶⁶ АЈ, 66-1629-1733, *Школски надзорник округа звечанског, К. Бр. 902, 30. јула 1924. год. Кос. Митровица – Министарству просвете – Одељењу за основну наставу – Београд, Извештај о стању школа у Звечанском школ. срезу на крају школ. 1923-24. год.*

¹¹⁶⁷ АЈ, 66-1629-1733, *Школски надзорник округа звечанског, К. Бр. 377, 22. марта 1925. год. Кос. Митровица, IV Ученици.*

16 било мушкараца, а 22 девојчице. Број полазника „Талмуд Торе“ износио је 31, народне школе похађало је 11 Јевреја, од чега седморо мушких и четворо женских, док је гимназију похађало 18 Јевреја, од чега 14 мушкараца и само четири девојака.¹¹⁶⁸

Током 1925. године у народним школама у Косовској Митровици школовало се 10 јеврејских ученика, од којих је подједнак број отпадао на мушке и на женске. Средње школе је похађало 14 јеврејских ђака, од чега је подједнако било мушких и женских. Највећи број је похађао гимназију, њих 11, док је остале градске средње школе похађало троје јеврејских ђака. У суседној Приштини је тада 38 јеврејских ђака похађало јеврејску школу, од чега 16 мушког, а 22 женског пола. У „Талмуд Тору“ је ишло 31 јеврејски малишан, у народним школама се школовало 11 јеврејских ђака, од чега седморо мушких и четворо женских. Гимназију је похађало 18 јеврејских ученика, од чега 14 мушких и четворо женских.¹¹⁶⁹

Током 1926. године основне школе у Косовској Митровици похађало је 10 јеврејских ученика, од чега по петоро дечака и девојчица. Истовремено, гимназију у овом граду учило је 11 јеврејских ученика, а друге градске школе троје јеврејских ученика, што је укупно износило 14 јеврејских ђака средњих школа у граду, од чега је подједнак број отпадао на мушке и женске. У Приштини је тада 38 Јевреја учило јеврејску школу, од чега је 16 било дечака и 22 девојчице. „Талмуд Тору“ је похађао 31 полазник, а народне школе учило је 11 јеврејских ђака, од којих је седморо било мушких и четворо женских. У гимназији се школовало 18 јеврејских ученика, и то 14 мушког и четворо женског пола.¹¹⁷⁰

Током 1927. године народне школе је похађало 10 косовскомитровачких Јевреја, од чега подједнак број мушких и женских. Средње школе је похађало 14 митровачких Јевреја, и то подједнак број мушких и женских, од којих је 11 учило гимназију, а троје друге градске средње школе. Кад је у питању ЈВО Приштина, укупно је 38 приштинских Јевреја похађало јеврејску школу, од чега 16 дечака и 22 девојчице. „Талмуд Тору“ је похађао 31 приштински Јеврејин, 11 их је ишло у народне школе, од чега седморо дечака и четворо девојчица, док је гимназије похађало 18 приштинских Јевреја, и то 14 мушких и

¹¹⁶⁸ L. Fischer, M. Margel (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5686...*, 288-90.

¹¹⁶⁹ L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5687...*, 190-2.

¹¹⁷⁰ Ž. Lebl, *O Jevrejima...*; L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5688...*, 202-4; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 26.

четворо женских.¹¹⁷¹ Као што смо рекли, током школске 1927/28. године у косовскомитровачкој основној школи образовало се укупно 10 јеврејских школараца. У II одељењу код наставника Милоша Недића наставу су похађала три јеврејска ученика, поред једног римокатоличког и 34 православна. У III одељењу код наставнице Добриле Николић учио је само један јеврејски ђак, поред двојице римокатолика и 57 православних ученика. У VII одељењу, код наставнице Ружице Петровић, такође се образовао само један јеврејски ђак, поред 33 православна ученика. У XIII одељењу, код наставнице Даринке Александровић наставу је похађало троје јеврејских ученика, поред 23 муслиманских и 28 православних ђака. У XIV одељењу, код наставнице Хермине Прошић, школовало се двоје јеврејских, двоје муслиманских, један римокатолички и 21 православни ученик.¹¹⁷²

Током 1928. године у народним школама у Косовској Митровици наставу је похађало 10 јеврејских ученика, и то по пет мушких и женских. У исто време у градским школама се образовало троје Јевреја, а у гимназији њих 11, што је чинило укупно 14 јеврејских ученика средњих школа, од чега је било седморо мушкараца и подједнак број женских лица. У Приштини је у то време јеврејску школу похађало 38 ученика, од чега 16 дечака и 22 девојчице, док је школу „Талмуд Тора“ похађао 31 полазник. У тамошњим народним школама наставу је учило 11 ученика, од чега седам дечака и четири девојчице. Приштинску гимназију учило је тада 18 јеврејских ученика, од чега 14 мушкараца и четири девојке, и сем ње, није их било у другим средњим школама у граду. Наредне 1929. године у Приштини је јеврејску школу похађало 16 дечака и 22 девојчице, „Талмуд Тору“ 31 ученик, а трговачку (sic!) школу њих 14.¹¹⁷³ Од јеврејских ученика који су у међуратном периоду похађали основношколско образовање, познато је да је приштински Јеврејин Нисим Навоновић завршио крајем двадесетих година XX века основну школу у Приштини, која се тада налазила у Аладин џамији.¹¹⁷⁴ Његов суграђанин Аврам Ашеровић

¹¹⁷¹ L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5689...*, 240-2; Џ. Prlinčević, n. d.

¹¹⁷² АЈ, 66-1630-1733, *Бројни преглед школа, одељења, ђака, наставника-ца и вероучитеља округа Звечанског у школској 1927/28. години, састављен по наређењу Министарства просвете СНБр. 83650/27 год.*

¹¹⁷³ L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5690...*, 228-30; Џ. Prlinčević, n. d.

¹¹⁷⁴ G. Babić, *Nisim...*

(1932) стигао је да до пропасти југословенске државе 1941. године заврши два разреда основне школе.¹¹⁷⁵

Реализација наставе веронауке за јеврејске ученике основних и средњих школа у пракси била је препуштена јеврејским општинама, које су требале да обезбеде услове за њено извођење. Међутим, о томе у Косовској Митровици нико није водио рачуна, ни сама ЈВО нити школски органи. Веронаука се није предавала у основним и средњим школама јеврејским ученицима, рачунајући да се она изводи у општинским просторијама према сопственом распореду и сатници. Неизвођење наставе јеврејске веронауке није забрињавало школске власти и установе које су јеврејским ученицима издавале сведочанства о завршеним разредима без оцене из овог предмета. Таквим стањем нису били задовољни припадници заједнице, међу којима је било чак и много старијих лица која нису умела читати хебрејски, немајући прилике да похађају веронауку, која се у овом граду годинама није предавала. Они су сматрали да питање одржавања наставе из овог предмета није важно само за актуелне ученике и осталу омладину, него и за њих, одрасле чланове заједнице. Зато су са одушевљењем, сви општински чланови поздравили план Савеза да са своје стране унапреди стање свештеничке и вероучитељске службе у овом месту, те да наставу веронауке организује на модерној и напредној основи.¹¹⁷⁶

Ни у Приштини настава јеврејске веронауке није нимало успешније реализована. У обзир за држање веронауке долазио је једино времешни Захарја Леви, што се одражавало на квалитет и интензитет наставе. Деца су три пута седмично одлазила код *руб* Захарија Левија који их је учио писању и читању хебрејских графема – штампаних квадратних и писаних курзивних слова, како би их оспособио да читају молитве и песме. Сваког петка увече и суботом изјутра били су у обавези да долазе у синагогу. Ученици који би одсуствовали са наставе у синагоги и њихов недолазак био уочен од *раби* Левија, првом приликом би били кажњавани у разреду. У храму су деца читала штиво на хебрејском језику који нису разумели, па им је вероучитељ објашњавао значење на њиховом матерњем језику. У каснијим годинама, 1937. године основцима је предавао само један час недељно.

¹¹⁷⁵ Интервју аутора са Аврамом Ашером из Кидрона, Израел.

¹¹⁷⁶ Ž. Lebl, *O Jevrejima...*; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 29-30.

У приштинској гимназији се веронаука Јеврејима уопште није предавала. За јеврејског вероучитеља је Градско поглаварство доприносило са по 150 динара месечно. Већ помињани план СЈВОЈ о реорганизацији свештеничке и вероучитељске службе прихваћен је са захвалношћу од Општинске управе и Општинског збора. На заседању Општинског збора 27. априла 1937. године прихваћене су све обавезе за Општину проистекле из Правилника. Збор је истом приликом овластио Општинску управу да за део принадлежности будућег свештеника-вероучитеља може из општинског буџета издавати 500 динара месечно, почевши од 1. септембра текуће године, с тим да се ово издавање има сматрати сталном позицијом у општинском буџету. За покриће овог новог издатка Збор је овластио надлежно тело за доношење накнадног разреза верског приноса. Са истог Збора замољен је СЈВОЈ да при доношењу одлуке о новом свештенику – вероучитељу, не ускраћује помоћ која се досад уступала старом свештенику Левију, који ће у Општини наставити да обавља своју дужност.¹¹⁷⁷

Стање по питању обезбеђења вероучитеља и одржавања наставе веронауке поправило се до краја тридесетих година прошлога века, када је на *рабински* положај у Приштини дошао Јосеф Леви, који ће са тог положаја узимати учешћа у професионалним активностима намењеним вероучитељима. Учествовао је тако на конференцији јеврејских вероучитеља из Јужне Србије, одржаној у Скопљу 28. јула 1940. године, на којој су поред њега говориле и колеге Аврахам Алтарац, Моше Бехар и Соломон Тернић из Скопља, Аврахам Романо и Нисим Русо из Битоља и Меир Касорла из Штипа.¹¹⁷⁸ Да је по питању професионализације верске наставе нешто урађено сведочи и податак да је у периоду од 1936. до 1939. године Савез начинио по једну инспекцијску проверу у обе јеврејске општине на Космету.¹¹⁷⁹ С друге стране пак, Моша Саламон сведочи да се у учионици јеврејске школе у коју их је уводио *рабин* последњих година пред рат учило најосновније градиво, а да је настава била неозбиљна и површна.¹¹⁸⁰

Забринутост, потешкоће и пометњу у редовно и неометано школовање јеврејске деце на Космету засигурно је изазвала Властина Уредба о рестрикцији уписа јеврејских

¹¹⁷⁷ Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 231, 236.

¹¹⁷⁸ Ž. Lebl, *Plima...*, 292.

¹¹⁷⁹ Savez jevrejskih veroispovednih opština Kraljevine Jugoslavije, *Izveštaj Glavnog odbora Saveza jevrejskih veroispovednih opština Kraljevine Jugoslavije VII kongresu 23 i 24 aprila 1939. god.*, Beograd 1939, 28-9.

¹¹⁸⁰ Интервју аутора са Моше Саламоном из Кидрона, Израел.

ђака у школске институције, донета октобра 1940. године¹¹⁸¹, под спољнополитичким притиском нацистичке Немачке. По наведеној антисемитској Уредби, а према статистичким подацима са последњег обављеног пописа становништва од 31. марта 1931. године, према којем је на 100 становника државе ван територије Бановине Хрватске, долазило 0,545 Јевреја, одлучено је да се у све реалне и класичне гимназије и реалке које се налазе на територији земље, осим Бановине Хрватске, може у први разред школске 1940/41. године уписати свега 108 јеврејских ученика. Од тог броја, било је прописано да се по један јеврејски ученик може уписати у Реалну гимназију у Приштини и Реалну гимназију у Косовској Митровици.¹¹⁸² Приштевац Моше Саламон школске 1940/41. године похађао је II или III разред гимназије када је Уредба ступила на снагу, којом је консеквентно завршено његово формално школовање. Отад уместо одласка у школу, остајао је код куће.¹¹⁸³ Због одредаба ове Уредбе, студије економије је прекинуо и Нисим Навон(овић) и вратио се у родну Приштину.¹¹⁸⁴

¹¹⁸¹ Уредба о упису лица јеврејског порекла за ученике универзитета, високих школа у рангу универзитета, виших, средњих, учитељских и других стручних школа, *Време*, Београд, бр. 6717, 6. октобар 1940, стр. 6.

¹¹⁸² Е. Таубер, *Holokaust u Bosni i Hercegovini*, Сарајево 2014, 66-7; Ж. В. Лазиф, *н. д.*, 229-30; А. Пинто, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Сарајево 1987, 87-8.

¹¹⁸³ Интервју аутора са Моше Саламоном из Кидрона, Израел.

¹¹⁸⁴ А. Гаон (ur), *Mi smo preživeli...*, 260-1.

16. 1 . СРЕДЊОШКОЛСКО ОБРАЗОВАЊЕ

Косовскомитровачка гимназија била је школска установа у којој се школовало највише њених грађана. Међу ученицима су свакако били доминантни Срби и остали словенски народи, али их је било и из редова турске, арнаутске и јеврејске популације.¹¹⁸⁵ Гимназија је основана 22. септембра 1915. године указом краља Петра I Карађорђевића у чије име су га потписали престолонаследник Александар Карађорђевић и министар просвете и црквених дела Љуба М. Давидовић (1863-1940), „али рад у њој није ни отпочињао због светског рата и напуштања земље“.¹¹⁸⁶ Школа је због ратних недаћа које су све више притискала земљу и скорашње окупације која је уследила, морала да сачека нека срећнија времена. Она су наступила по крају рата и ослобођењу земље, тако да је гимназија започела са радом, после првобитних послератних материјалних и кадровских потешкоћа, тек 8. септембра 1919. године, упркос томе што министар није именовао директора школе, нити двојицу наставника.¹¹⁸⁷

Једна од првих јеврејских ученица ове просветне установе била је нека Дуда Израилевић која је крајем школске 1919/20. године успешно окончала први разред. Она је тада била једина јеврејска ученица од 109 ученика у три разреда ове школе.¹¹⁸⁸ Већ наредне школске 1920/21. године ову образовну институцију похађало је много више јеврејске деце. Први разред уписало је њих шест, а још један Мојсијевац похађао је тада II разред, од укупно 188 ученика у четири разреда школе.¹¹⁸⁹ Следеће школске 1921/22. године у њој се образовало петоро јеврејских ученика, од чега по једно мушко и женско у I разреду и један мушкарац и две девојчице у II разреду, од укупно 190 школараца.¹¹⁹⁰

¹¹⁸⁵ С. Михајловић (ур), н. д, 34.

¹¹⁸⁶ М. Пекић, *Почеци рада <<Митровачке гимназије>>*, у: З. Аврамовић (ур), Друштво и култура Косова и Метохије, Косовска Митровица 2007, 91-105; Ј. Новитовић, *Средња настава и средње школе у Србији и Јужној Србији*, Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva, 10 (1940), 773-9.

¹¹⁸⁷ *Ibidem*.

¹¹⁸⁸ АЈ, 66-745-1201, *Митровачка гимназија Бр. 170, 8. јула 1920. г. Косовска Митровица, Министру просвете – Директор Авр. Н. Поповић*; АЈ, 66-745-1201, *Митровичка гимназија, К. Бр. 241, 17. јула 1921, Косовска Митровица, Статистика ученика школске 1920-1921. године*.

¹¹⁸⁹ АЈ, 66-745-1201, *Митровичка гимназија, К. Бр. 241, 17. јула 1921, Косовска Митровица, Статистика ученика школске 1920-1921. године*.

¹¹⁹⁰ АЈ, 66-745-1201, *Извештај директора К. Митровачке гимназије о стању школе у школској 1921. и 1922. години*.

Током школске 1922/23. године у гимназију је ишло 244 ученика од којих је петоро било јеврејских, а наредне 1923/24. године број ученика је порастао на 296, а јеврејских на 10, од чега је четворо женских било у I разреду, по један мушки и женски ученик у II разреду, двоје женских у III и по једно мушко и женско у IV разреду.¹¹⁹¹ Могуће је да је јеврејског порекла била косовскомитровачка ученица коју годину после Првог светског рата Деса Голнер или Голднер, која је школске 1919/20. године похађала II разред митровачке гимназије и на крају наставне године остављена на полагање поправног испита из француског језика и математике.¹¹⁹²

Значај гимназије за школовање све више су препознавали и локални Јевреји, поред осталих суграђана, нарочито они чија су деца већ похађала ову школу. Како је школа основана као Нижа гимназија, то се питање даљег школовања свршених ученика све више показивало проблематичним, услед немогућности многих родитеља да децу шаљу на школовање ван свог града. Зато су се грађани, првенствено родитељи гимназијских ученика, окупили 1. јуна 1924. године на родитељском већу и одлучили да поднесу молбу министру просвете за отварање шесторазредне гимназије почевши од идуће школске године, пошто је школа испуњавала услове и за извођење наставе и за пријем довољног броја ученика у виши разред, уједно обећавајући да ће пружити материјалну подршку школској управи уколико буде оскудевала у најпотребнијим средствима. Међу преко стотину, претежно српских, понеког цинцарског и муслиманског потписника ове петиције, нашло се и неко јеврејско име, попут трговаца Јосефа Б. Коена, Хаима Биваса, Аврама М. Адигеса, Јакова Рубена и хирурга окружне болнице Нехемија Шенфајна. На њихову молбу из Београда је 8. јула одговорено потврдно, одобравајући отварање V разреда гимназије за школску 1924/25. годину.¹¹⁹³

¹¹⁹¹ АЈ, 66-745-1201, *Извештај директора К. Митровачке гимназије о стању школе у школској 1923-1924. години.*

¹¹⁹² АЈ, 66-745-1201, *Митровачка гимназија Бр. 170, 8. јула 1920. г. Косовска Митровица, Министру просвете – Директор Авр. Н. Поповић.* Она је била кума на крштењу, вероватно својој сестри Јелици, рођеној 24. фебруара 1900. године, а крштеној у косовскомитровачком храму Св. Саве 4. априла 1920. године од стране свештеника Живка Грујића. Јеличини родитељи су били Фрања Голнер и Јелисавета из Крушевца, а она је овом приликом из римокатоличке вере крштена по православном обреду. Види: Архива Општине Краљево, Матични уред за Косовску Митровицу, *Матична књига рођених 1913-1920 Косовска Митровица*, стр. 157.

¹¹⁹³ АЈ, 66-745-1201, *Господину министру просвете Београд – Учтиви грађани вароши К. Митровице, 1. јуна 1924. г. Кос. Митровица.*

Током те године, према школском извештају се да запазити да није дошло до отварања наведеног разреда, а гимназију је похађало 278 ученика од којих је само седам било јеврејских, и то два ученика у првом разреду, по један ученик и ученица у другом и један ученик и две ученице у трећем разреду.¹¹⁹⁴ У школској 1925/26. години гимназију је похађао 271 ученик, од којих је на јеврејске отпадало шест, и то двојица мушких у првом разреду, један мушкарац у другом, једна девојка у трећем и по један мушки и женски ученик у четвртном разреду.¹¹⁹⁵ Следеће 1926/27. године гимназију је на почетку године похађао 261 ученик, међу којима и осам јеврејских, од којих пет у два одељења првог разреда, један у једном одељењу другог разреда и два у два одељења трећег разреда. До краја школске године остало је 232 ученика, односно шест јеврејских, и то двојица мушких у првом разреду, један мушкарац у другом и два мушкарца и једна девојчица у трећем разреду.¹¹⁹⁶

Током школске 1929/30. године у овој образовној институцији школовало се 148 ђака, односно укупно четворо јеврејских ученика, од којих су подједнак број чинили мушкарци и девојке. У II разреду било их је двоје (по једна особа мушког и женског пола), у 3. разреду наставу је похађала једна ученица, док се у 4. разреду школовао један ученик.¹¹⁹⁷ У школи су од 25. до 27. августа 1929. године одржани поправни испити на које су изашли и јеврејски ученици. Рашела Рубен је положила поправни испит из историје и математике; Шабитај Коен је положио поправни из српског језика и физике, а Нисим Елеазар није успео да положи поправни из српског и математике. У Ia одељењу наставу су училе две јеврејске ученице – Ђулсија Адигес и Велика Бахар које су удаљене из школе по чл. 54 Закона о средњим школама. У II разреду јеврејски ученици су били Нисим Елеазар и Буна Рубен, у III је учила Рашела Рубен, остављена на полагање поправног испита из физике и математике, а у IV разреду јеврејски ученик је био Шабитај Коен, остављен на полагање поправног испита из српског језика. Могуће да је јеврејски

¹¹⁹⁴ АЈ, 66-745-1201, *Извештај директора Нижње гимназије у Кос. Митровици о стању школе у школској 1924-1925. години.*

¹¹⁹⁵ АЈ, 66-746-1201, *Извештај директора Државне гимназије о стању школе у школској 1925-1926. години.*

¹¹⁹⁶ АЈ, 66-746-1201, *Број ученика у почетку школске 1926/27. год. у Гимназији у Косов. Митровици; АЈ, 66-746-1201, Извештај директора државне мешовите гимназије о стању школе у школској 1926-1927. години.*

¹¹⁹⁷ С. Михајловић (ур), н. д, 34; Државна мешовита гимназија у Кос. Митровици, *Извештај за школску 1929-1930 годину*, Косовска Митровица s. а, 24-5.

ученик задњег разреда био и Евалд Ерлих, који се исписао из школе, односно променио завод.¹¹⁹⁸

На почетку школске 1930/31. године гимназију је похађало 183 ученика, од којих је јеврејских било два, од чега један у Ia одељењу и један у III разреду.¹¹⁹⁹ Број јеврејских ученика је био нешто већи, али је до краја школске године, када је остало 179 гимназијалаца, школу похађало само њих двоје, јер су други из разних, па чак и трагичних разлога окончали школовање у њој. Поправни испити одржани су у школи од 1. до 3. септембра 1930. године. Поправне испите положили су ученица II разреда Буна Рубен и ученик IV разреда Шабитај Коен, док ученица III разреда Рашела Рубен није успела положити поправни испит. Нижи течајни испит одржан је од 3. до 8. септембра, а међу 17 пријављених ученика био је само један јеврејски, већ поменути Шабитај Коен, коме није пошло за руком да га положи. У Ia одељењу наставу су похађали Ђулсија Адигес, која је остављена на полагање поправног испита из математике и Јакоб Шварц, остављен на полагање поправног из земљописа. Ученик III разреда Нисим Елазар окончао је школску годину с успехом нижим од врлодоброг. Исто одељење похађале су и Рашела Рубен, која је у току године променила завод и Буна Рубен која је преминула. Нижи течајни испит у школи је одржан од 17. до 23. јуна 1931. године, на који се пријавило 25 ученика, међу којима и Шабитај Коен, успешно га положивши.¹²⁰⁰

Током 1931/32. школске године гимназију је похађало 179 ученика, међу којима је било четворо јеврејских. Поправни испити одржани су од 24. до 26. августа 1930. године, на које је изашла и положила Ђулсија Адигес. Пријемни испити за упис у први разред средњих школа одржани су 25. и 28. августа и било је укупно пријављено 77 кандидата, међу којима је било изгледа двојице Јевреја – Отон Штарк је положио пријемни испит, што није успело Адаму Шварцу. Штарк је био једини јеврејски ученик Ib одељења који је у току године променио завод. Јеврејска ученица IIa разреда била је Ђулсија Адигес, која је на седници Наставничког савета одржаној 22. децембра 1931. године, у групи других ученика гимназије удаљена из школе по чл. 54 Закона о средњим школама и чл. 18 Закона

¹¹⁹⁸ Државна мешовита гимназија у Кос. Митровици, *Извештај за школску 1929-1930 годину*, Косовска Митровица s. а, 6-7, 17-22.

¹¹⁹⁹ АЈ, 66-746-1201, *Државна реална гим. у Кос. Митровици, Број ученика, 26. октобра 1930.*

¹²⁰⁰ Државна реална гимназија у Косовској Митровици, *Извештај за школску 1930.-1931. годину*, Кос. Митровица 1931, 6-7, 20, 23, 25, 28.

о изменама и допунама у Закону о средњим школама и није полагала испит, док је ученик овог одељења Јакоб Шварц понављао разред. И једини јеврејски ученик IV разреда, Нисим Елеазар понављао је школску годину.¹²⁰¹

Велика брига притисла је грађане Косовске Митровице, Вучитрна и Србице када је до њих стигла информација о одлуци Владе да у држави затвори многе непотпуне средње школе у какве је спадала и митровачка гимназија. Зато су се грађани ових места окупили на збору 25. јуна 1932. године усвојивши резолуцију којом су захтевали од Владе да из донете одлуке изостави њихову гимназију, бивајући спремни да преузму бригу о делимичном материјалном издржавању школе. И овога пута апел је потписало више десетина српских, цинцарских и муслиманских мештана наведених насеља, а међу њима и јеврејски житељи Ј. Рубеновић, Рафаил Адижес, Мордо Конфорти, трговац Јосеф Б. Коен, Рафајло А. Бехар, Давид Ароновић и трговац Моис А. Адижес.¹²⁰²

Током школске 1932/33. године у гимназији се школовало 150 ученика, од којих је само један био јеврејског рода. Ученик Ia одељења био је Јосиф Конфорти, који је отпуштен из школе по чл. 54 Закона о средњим школама. На седници Наставничког савета одржаној 26. јануара 1933. године потврђена је одлука Школског одбора Самоуправне гимназије од 24. децембра 1932. године о његовом искључењу из школе због упорног неплаћања државне и самоуправне школарине, тим пре што је поред тога у првом полугодишту имао слаб успех из свих научних предмета, сем француског језика. Пријемни испит за упис у први разред одржан од 19. до 25. јуна 1933. године положило је двоје јеврејских ученика – Сузана Шенфајн и Шабитај Адижес.¹²⁰³

Наредне школске 1933/34. године, у склопу прославе школске славе Савиндан, у вечерњем програму одржаном 27. јануара 1934. године, приређена је свечана забава у великој дворани хотела „Јадран“, на којој је јеврејска ученица I разреда Сузана Шенфајн на клавиру одсвирала „Валс бр. 6“ од Шопена (1810-1849) и „Сонантину“ од Кулауа (1786-1832). Ова ученица је ове школске године похађала Ia одељење, завршивши га са

¹²⁰¹ Државна реална гимназија у Косовској Митровици, *Извештај За школску 1931-1932 годину*, Кос. Митровица s. а, 7-10, 27-8, 30, 33-5.

¹²⁰² АЈ, 66-746-1201, *Резолуција грађана Косов. Митровице, Вучитрна и Србице 25. јуна 1932.*

¹²⁰³ Самоуправна реална гимназија у Кос. Митровици, *Извештај за школску 1932-33 годину састављен према Правилнику о штампању годишњег извештаја, С.н.бр. 16162 од 23 маја 1930 године.*, Кос. Митровица 1933, 11, 25-6, 29-32.

врлодобрим успехом, док је њен одељењски друг Шабитај Адигес остављен на полагање поправног испита из српског и француског језика. У суседном Ib одељењу наставу је похађао Јосиф Конфорти, који је изгубио право на редовно школовање пошто је удаљен по чл. 43, т. 1, Закона о средњим школама. Иначе је тада гимназију похађало 228 ученика, од којих је, као што видимо троје било из јеврејске заједнице.¹²⁰⁴

Поправни испит обављен је од 24. до 31. августа 1934. године и на њега је изашао и положио једини јеврејски кандидат, Шабитај Адигес. Гимназију је ове школске 1934/35. године похађало 237 ученика међу којима је било троје јеврејских. У Ib одељењу наставу је учио једини јеврејски ученик Живко Леоновић, који је у току године променио завод. У Па одељењу учила је јеврејска ученица Сузана Шенфајн која је свршила разред с врлодобрим успехом. У суседном Пв одељењу учио је једини јеврејски ученик Шабитај Адигес, који је отпуштен из школе по чл. 54 Закона о средњим школама, одлуком Наставничког савета због слабог успеха у првом полугодишту.¹²⁰⁵ Током школске 1935/6. године гимназију је учило 250 ученика од којих је било могуће двоје јеврејских. Могуће је да је једини јеврејски ученик Ib одељења био Бранислав Пфајфер који је понављао разред. Једина јеврејска ученица Ша одељења била је Сузана Шенфајн, која га је окончала с врлодобрим успехом.¹²⁰⁶

Током школске 1936/37. године у гимназији се школовао 291 ученик, међу којима је било пет јеврејских. У Ib одељењу школовало се њих двојица – Моша Елезар, окончавши га с успехом нижим од врлодоброг и Маир Адигес, отпуштен из школе по чл. 54 Закона о средњим школама, због слабог успеха у првом полугодишту, што је одлучено на седници Наставничког савета одржаној 31. јануара 1937. године. У Iv одељењу школовала су се двојица јеврејских ученика – Стеван Шалингер, окончавши га врлодобрим успехом и Жаки Рубеновић, који је остављен на полагање поправног испита из математике, односно био отпуштен из школе због слабог успеха у првом полугођу одлуком Наставничког савета донетој на седници одржаној 31. јануара 1937. године. Он је

¹²⁰⁴ Државна реална гимназија у Косовској Митровици, *Извештај за школску 1933-1934 годину*, Косовска Митровица 1934, 13-4, 32-3, 35, 39-41.

¹²⁰⁵ Државна реална гимназија у Косовској Митровици, *Извештај за школску 1934-1935 годину*, Косовска Митровица 1935, 8, 12, 31-4, 39-41.

¹²⁰⁶ Државна реална гимназија у Косовској Митровици, *Извештај за школску 1935-1936 годину*, Косовска Митровица 1936, 32, 34, 39-40.

био један од 17 отпуштених ученика и један од њих пет који су се пријавили за полагање разредног испита. Рубеновић је на разредном испиту остављен да полаже поправни испит из математике. У IVа одељењу једина јеврејска ученица била је Сузана Шенфајн, окончавши га с успехом нижим од врлодоброг. Нижи течајни испит одржан је 12, 16, 18, 20. и 22. јуна 1937. године и њега је положила једина јеврејска ученица међу 51 кандидатом, Сузана Шенфајн.¹²⁰⁷

На поправни испит у августу 1937. године изашао је и положио и једини јеврејски кандидат Жаки Рубеновић. Током школске 1937/38. године гимназију је похађало 257 ученика, међу којима и само четворица Јевреја. Ове године Ib одељење похађао је једино Моша Рубеновић, који је понављао годину, а у суседном IIa одељењу наставу је учио Моша Елеазар, који је такође понављао разред. У IIb одељењу учио је Стеван Шилингер, који је школску годину успешно окончао са успехом нижим од врлодоброг, док је Жаки Рубеновић остављен на полагање поправног испита из српског језика и математике. На пријемни испит одржан у школи од 22. до 25. јуна 1938. године пријавило се 132 кандидата, од којих и неколицина јеврејских. Пријемни испит су успешно положили Буна Рубен, Ригина Рубеновић, Љиљана Шенфајн и Оскар Штефан, а није успео Милорад Шилингер.¹²⁰⁸ На поправни испит одржан августа 1938. године изашао је и једини јеврејски кандидат Жаки Рубеновић, који није успео да га положи. Током школске 1938/39. године у гимназији се школовало 249 ученика од којих је пет било Јевреја. У Ia одељењу училе су три јеврејске ученице – Регина Рубеновић и Љиљана Шенфајн које су га окончале са успехом нижим од врлодоброг и Буна Рубен која је понављала разред. У IIb одељењу једини јеврејски ученик био је Жаки Рубеновић који га је окончао с успехом нижим од врлодоброг. Исто стање по питању броја јеврејских ученика било је и у III разреду, где је Стеван Шалингер остављен на полагање поправног испита из земљописа. На пријемном испиту за следећу школску годину, одржаном од 22. до 24. јуна 1939.

¹²⁰⁷ Државна реална гимназија у Косовској Митровици, *Извештај за школску 1936-1937 годину*, Косовска Митровица 1937, 13, 34-5, 38-9, 41-4, 46. Поменутог гимназијалца Моше (Е)Лазара рођеног 1925. године, нацисти су марта 1942. године под оптужбом за крађу стрељали у косовскомитровачком затвору кроз који је током окупације прошло 354 Јевреја из разних крајева земље. Види: М. М. Дамјановић, *Холокауст...*; М. Vavić, *Zatvor...*, 12, 43-4, 46-7, 50, 90, 92; М. Вавић, *Косовски Јевреји за време окупације 1941-1944*, Обележја – часопис за друштвена питања, науку и културу, 5 (1983), 141-155.

¹²⁰⁸ Државна реална гимназија у Косовској Митровици, *Извештај за школску 1937-1938 годину*, Косовска Митровица 1938, 8, 19-22, 26-31.

године пријавило се 116 кандидата, а међу 92 које га је успешно положило био је и један јеврејски кандидат, Милорад Шалингер.¹²⁰⁹

На поправни испит одржан у августу 1939. године изашао је и положио га и једини јеврејски кандидат Стеван Шалингер. Током школске 1939/40. године гимназију је похађало 308 ученика, међу којима је било шест јеврејских. У Ia одељењу једина јеврејска ученица била је Буна Рубен која га је окончала с успехом нижим од врлодоброг. У Ib одељењу једини јеврејски ученик био је Милорад Шалингер, који га је завршио такође с успехом нижим од врлодоброг. У IIa одељењу училе су две јеврејске ученице – Регина Рубеновић, окончавши га с врлодобрим успехом и Љиљана Шенфајн, остављена на полагање поправног испита из математике. У IIIb одељењу учио је један јеврејски ученик, Жаки Рубеновић, остављен на полагање поправног испита из земљописа и физике. У IV разреду једини јеврејски ученик био је Стеван Шалингер, који га је окончао с успехом нижим од врлодоброг. На Нижем течајном испиту одржаном 14. и 17-20. јуна 1940. године, међу 43 пријављена кандидата био је и један јеврејски, Стеван Шалингер, који га је положио. Пријемни испит одржан је од 23. до 27. јуна 1940. године и на њему се пријавило 160 кандидата, од којих је четири било јеврејских. Свих четворо положило је пријемни испит. То су били Аврам Адигес, Сара Адигес, Јосиф Коен и Самуило Рубеновић.¹²¹⁰ Гимназијалац Јосиф Коен похађао је школу све до окупације земље, када ће га нацисти затворити у митровачком затвору и стрељати почетком 1942. године.¹²¹¹

Школовање митровачких ученика без обзира на етничко и верско порекло, позитивно је стимулисано наградама најбољим ученицима Гимназије на крају школске године, које је скоро редовно даривао највећи књижар и издавач у Југославији, београдски Јеврејин Геца Кон (1873-1941), односно књижара у његовом власништву.¹²¹² Издавачко и књижарско предузеће „Геца Кон а. д.“ из Београда послало је током школске 1934/35. године митровачкој гимназији 40 комада књига, с препоруком да се доделе одличним и

¹²⁰⁹ Државна реална гимназија у Косовској Митровици, *Извештај за школску 1938-39 годину*, Косовска Митровица s. а, 6-7, 19-20, 22-4, 27-31.

¹²¹⁰ Државна реална гимназија у Косовској Митровици, *Извештај за школску 1939-40 годину*, Косовска Митровица s. а, 8-9, 22-5, 27-35. Вавић доноси погрешне податке о броју ученика гимназије ове школске године, износећи бројку од 333 ђака. Такође, нетачно наводи да је први разред у јесен 1940. године уписало четири Јевреја. Види: М. Vavić, *Radnički...*, 15.

¹²¹¹ Милован Ј. Богавац, *Виша српска гимназија у Косовској Митровици 1941-1944. Једина српска средња школа на Косову и Метохији за време немачке окупације*, Београд 2012, 7, 23; М. Дамјановић, *Холокауст...*

¹²¹² З. Ч. Вукадиновић, М. Ј. Богавац, *н. д.*, 94.

врлодобрим ученицима на крају школске године¹²¹³, што је поновљено и 1935/36. године, када је послат већи број књига такође намењених даривању одличних и врлодобрих ученика на крају школске године.¹²¹⁴

Приштинска гимназија између два светска рата била је школска установа која је пружала образовно-васпитну агенду највећем броју јеврејских ученика на Космету. Као непотпуна гимназија основана је Указом Њ. В. Краља Србије Петра I Карађорђевића (1844-1921) од 17. октобра 1913. године.¹²¹⁵ Непосредно по окончању Великог рата и стварању нове државе, Приштина се суочила са непостојањем довољног броја објеката за смештај државних установа, а компликације скопчане с власништвом објеката и неусаглашеношћу државних органа, захватиле су и Гимназију. Услед практичних проблема око смештаја, грађани Приштине су 19. марта 1919. године послали молбу министру просвете, затраживши од њега да у договору са министром правде издејствује од министра војске и морнарице да омогући смештај Окружног суда у сталну зграду, чиме би се Гимназији уступила намењена зграда ради подмирења њених потреба и установљења ђачке трпезе, имајући у виду да многи ученици који нису из Приштине станују и хране се по цивилним кућама и хановима без икаквог надзора. Међу 26 потписаних молиоца у име свих грађана Приштине, нашао се и један јеврејски житељ, Менахем Б. Јако.¹²¹⁶

Током прве послератне школске 1919/20. године, у приштинској гимназији на крају трећег течаја, било је у VI разреду 32 ученика, међу којима и један јеврејски – Хаим Баруховић са одличним успехом; у V разреду такође 32 ученика; у IV разреду исто 32 ученика; у III разреду 39 ученика, међу којима и један јеврејски – Соломон Јосифовић, са добрим успехом; у II одељењу 50 ученика, међу којима и један јеврејски – Ашер Ашеровић са добрим успехом; у III одељењу 37 ученика и у I разреду чак 75 ученика, међу којима је било пет јеврејских ученика – Ђоја Самуиловић са врлодобрим успехом, Дијана Аврамовић са добрим успехом, Бинута Мушоновић остављена на полагање поправног

¹²¹³ Државна реална гимназија у Косовској Митровици, *Извештај за школску 1934-1935 годину*, Косовска Митровица 1935, 44.

¹²¹⁴ С. Михајловић (ур), *н. д.*, 37; Државна реална гимназија у Косовској Митровици, *Извештај за школску 1935-1936 годину*, Косовска Митровица 1936, 44.

¹²¹⁵ *Просветни гласник – службени лист Министарства просвете и црквених послова Краљевине Србије*, Београд, бр. 11, новембар 1913, 1026.

¹²¹⁶ АЈ, 66-843-1274, *Господину министру просвете – грађани Приштине, 19. марта 1919.*

испита из математике и јестаственице, Ребека Хаимовић остављена на полагање поправног испита из јестаственице и Сарина Ашеровић остављена на полагање поправног испита из јестаственице и земљописа.¹²¹⁷

Школске 1920/21. године приштинску гимназију похађало је 405 ученика, од којих је шесторица било јеврејских. Један јеврејски ученик похађао је Ia одељење, двојица су ишла у II одељење, један у III, један у IV и један у VIII разред.¹²¹⁸ Наредне школске 1921/22. године приштинску гимназију је похађао 551 ученик, од којих је јеврејских било 10, и то седам девојчица у I разреду, две ученице у III разреду и један мушкарац у V разреду.¹²¹⁹ Током школске 1922/23. године приштинску гимназију похађало је 625 ученика од којих је 12 (1,92%) било јеврејских. Подједнак број ученика ишао је у ову школу и следеће 1923/24. школске године, а овога пута је било неосетно мање јеврејских ученика, укупно 11, и то двојица мушкарца и једна девојчица у II разреду, један мушкарац и две девојчице у III разреду, једна девојчица у IV разреду, по један мушкарац и девојчица у V разреду и двојица мушкарца у VII разреду.¹²²⁰

Наредне школске 1924/25. године Гимназија је школовала 567 ученика, међу којима и 18 (3,07%) јеврејских, којих је било 10 мушких и двоје женских у I разреду, један мушкарац у II, једна девојчица у III, по једно мушко и женско у IV и VI разреду.¹²²¹ Следеће 1925/26. школске године приштинску гимназију похађало је 550 ученика од којих је 29 (5,27%) било јеврејских. У I разреду је било деветорица мушких и осам женских, у II петорица мушких и једно женско, у III један мушкарац, у V двојица мушкарца и једно женско и у VII по једно мушко и женско.¹²²² На почетку школске 1926/27. године у приштинској гимназији је било 570 ученика, од чега 28 јеврејских. По један јеврејски ученик похађао је II, I2 и I4 одељење, петоро их је било у II1, осморо у II2 и један у II3

¹²¹⁷ АЈ, 66-843-1274, *Класификација ученика гимназије у Приштини на крају 3. течаја 1920. године, по разредима.*

¹²¹⁸ АЈ, 66-843-1274, *Гимназија у Приштини, Статистика ученица.*

¹²¹⁹ АЈ, 66-843-1274, *Извештај директора Приштивске гимназије о стању школе у школској 1921-1922. години.*

¹²²⁰ АЈ, 66-843-1274, *Извештај директора Приштивске гимназије о стању школе у школској 1923-1924. години.*

¹²²¹ АЈ, 66-843-1274, *Извештај директора гимназије у Приштини о стању школе у школској 1924-1925. години.*

¹²²² АЈ, 66-843-1274, *Извештај директора Приштинске гимназије о стању школе у школској 1925-1926. години.*

одељењу, четворо у III1 и двоје у III2, један у VI и по двоје у VI и VIII разреду.¹²²³ До краја школске године наставу је у школи похађало 597 ученика, од чега 31 (5,17%) јеврејски, и то један мушкарац и двоје женских у I разреду, осморица мушких и девет женских у II, петорица мушких и једно женско у III, један мушки у V и по један мушки и женски у VI и VIII разреду.¹²²⁴ У ово време пада одлука министра просвете о премештају гимназијског професора Зорана Храњаца у Славонску Пожегу, што је наишло на незадовољство многих ђачких родитеља који су имали високо мишљење о њему, те су 26. новембра 1926. године телеграмски упутили апел надлежном министру на опозив одлуке. Међу разочараним ђачким родитељима био је и једини јеврејски потписник, трговац Мајер Ашер.¹²²⁵

Јуна 1929. године одржан је Виши течајни испит на који се пријавио 31 кандидат, међу којима и једна јеврејска ученица, Рашела Ашеровић, која је одбијена на три месеца због неуспешног полагања латинског језика.¹²²⁶ На Вишем течајном испиту одржаном од 10. до 16. септембра 1929. године изашло је 16 кандидата, међу којима и двоје јеврејских. Зрелост и спремност за факултет призната је Рашели Ашеровић, која је положила са довољним успехом, док је Бињамин Јосифовић одбијен на три месеца услед неуспешног полагања математике.¹²²⁷ Јосифовић је успео да положи Виши течајни испит и стекне спремност за универзитетско образовање у јануарском року одржаном од 20. до 24. јануара 1930. године. Школске 1929/30. године у II одељењу учио је један јеврејски ђак – Исак Ашеровић, окончавши годину с успехом нижим од врлодоброг; у III одељењу учило је троје јеврејских школараца – Рашела Гидић је остављена на полагање поправног из математике, а Сара Јосифовић из српског језика, док је Алберт Аврамовић понављао годину; у II одељењу учио је само један јеврејски ђак – Витал Коеновић, остављен на полагање поправног испита из јестаственице, математике и цртања; у III одељењу такође је учио само један јеврејски ђак – Јосиф Леви, остављен на полагање поправног испита из

¹²²³ АЈ, 66-843-1274, *Број ученика у почетку школске 1926/27. год.*

¹²²⁴ АЈ, 66-843-1274, *Извештај директора гимназије о стању школе у школској 1926-1927. години.*

¹²²⁵ АЈ, 66-843-1274, *Телеграм, Господин министар просвете бгрд – приштине, 26. новембра 1926.*

¹²²⁶ АЈ, 66-843-1274, *Извод из Главног протокола вишег течајног испита Гимназије у Приштини у јуну 1929. године.*

¹²²⁷ АЈ, 66-843-1274, *Извод из Главног протокола вишег течајног испита Гимназије у Приштини у септембру 1929. године; Државна реална гимназија у Приштини, Извештај за школску 1929-30 годину, Приштина 1930, 11.*

физике и математике; у IV1 одељењу училе су две јеврејске ученице – Ана Адигес, остављена на полагање поправног испита из српског и француског језика и Рашела Лазаревић, остављена на полагање математике; у IV2 одељењу наставу су похађала двојица јеврејских ученика – Алберт Јосифовић и Хискија Јудић, свршивши годину с успехом нижим од врлодоброг; у IV3 одељењу учио је само један јеврејски ученик – Мојис Соломоновић, остављен на полагање поправног испита из српског језика; у V1 одељењу такође је учила само једна јеврејска ученица – Естера Гидић, остављена на полагање поправног испита из српског језика и јестаственице; у V2 одељењу је такође само један јеврејски ђак похађао наставу, то је био Алберт Ашеровић који је понављао разред; у VII одељењу учило је четворо јеврејских ученика остављених на полагање поправних испита – Фраја Адигес из српског и латинског језика, Донка Ашеровић из српског и француског језика, Илија Ашеровић из српског језика и цртања и Јаков Бахар из јестаственице; у VI3 одељењу учио је само један јеврејски ђак – Алберт Самуиловић, остављен на полагање поправног испита из јестаственице и у VIII одељењу такође један јеврејски ученик – Гравијер Коен, остављен на полагање поправног испита из француског и латинског језика. Нижи течајни испит положили су Алберт Јосифовић и Хискија Јудић, а испите из седмог разреда у школи полагао је и један приватни јеврејски ученик, Алберт Камхи, који није успео да их положи. Сумирајући њихов број у току ове школске године, испада да је школу похађало 19 Мојсијеваца (13 мушких и шест женских) од укупно 638 (497 мушких и 141 женских) уписаних ученика на почетку школске године.¹²²⁸

Школску 1930/31. годину уписало је у приштинској гимназији 27 јеврејских ученика (петоро у I1, петоро у I2, један у I3, двоје у I4, двоје у II, троје у III1, један у IV2, један у V1, двоје у V2, троје у VI1, један у VII2 и један у VIII), за које школа није имала вероучитеља.¹²²⁹ Школске 1930/1. године приштинску гимназију је похађало 429 ученика, од чега 21 јеврејски. У I1 одељење ишло је петоро јеврејских ученица – Ева Фрајнд, која га је окончала с одличним успехом; Ђоја и Флора Ашеровић, које су остављене на полагање поправног испита из српског језика и Рајна Адигес и Матилда Букић, које су понављале разред. У I2 одељење наставу је учило седморо јеврејских ученика и то: Мануел

¹²²⁸ Државна реална гимназија у Приштини, *Извештај за школску 1929-30 годину*, Приштина 1930, 11, 21-34, 39-41, 43.

¹²²⁹ АЈ, 66-843-1274, *Број ученика*; АЈ, 66-843-1274, *Државна гимназија у Приштини*, Бр. 2095, 8. новембра 1930. год – Министарству просвете Одељењу за средњу наставу Београд.

Баруховић и Гидалија Гидић који су завршили разред с врлодобрим успехом; Аврам Адигес, остављен на полагање поправног испита из земљописа и математике; Давид А. Давидовић, остављен на полагање поправног испита из српског језика и земљописа; Бенцион Рубеновић, остављен на полагање поправног испита из писања и певања; Давид Давидовић који је понављао разред и Соломон Ароновић, отпуштен по чл. 54 Закона о средњим школама и није се јавио на испит. Одељење I3 похађало је двоје јеврејских ученика. То су били Јаков Хајимовић, који је окончао разред с успехом нижим од врлодоброг и Мордехај Лазаревић, остављен на полагање поправног испита из српског језика. У II разред наставу су учила двојица јеврејских ученика – Исак Ашеровић, који је окончао разред с успехом нижим од врлодоброг и Алберт Аврамовић, остављен на полагање поправног испита из српског језика. У III одељење ишло је троје јеврејских ученика – Рашела Гидић, која је понављала разред и Сара Јосифовић и Витал Коеновић, који су отпуштени по чл. 54 Закона о средњим школама и нису изашли на јунски испит. У IV2 одељењу наставу је похађао само један јеврејски ученик, Јосиф Леви, који је отпуштен по чл. 54 Закона о средњим школама и није дошао на испит, баш као и у VI одељењу, где је то била Регина Бахар, отпуштена по чл. 54 Закона о средњим школама и није се јавила на испит. У V2 одељењу наставу је учило двоје јеврејских ученика – поновац Алберт Ашеровић, остављен на полагање поправног испита из српског језика и Алберт Јосифовић, који је понављао разред. У VII одељењу наставу је похађало троје јеврејских ученика – поновац Илија Ашеровић, који је разред окончао с успехом нижим од врлодоброг; поновац Донка Ашеровић, остављена на полагање поправног испита из немачког језика и математике и Естера Гидић, остављена на полагање поправног испита из српског и немачког језика. У VIII одељење ишао је један јеврејски ученик – Рахамин Бераха, који је окончао разред с успехом нижим од врлодоброг, као и у VII2 одељење – Алберт Самуиловић, који је окончао разред с врлодобрим успехом. Исто је стање било и у VIII разреду, где је Травијер Коен понављао разред. Осим редовних ученика и једна јеврејска приватна ученица је ове године полагала испите из другог разреда које није положила. То је била Роза Рахаминовић, док је на Нижи течајни испит одржан на крају школске године изашао Моис Соломоновић, који је одбијен на годину дана по други пут.¹²³⁰

¹²³⁰ Државна реална гимназија у Приштини, *Извештај за школску 1930-31 годину*, Кос. Митровица 1931, 18-

Школске 1931/32. године приштинску гимназију похађало је 373 ученика, од којих је 25 било јеврејских. У II одељење наставу су похађале две јеврејске ученице – Ђоја Ашеровић, остављена на полагање поправног испита из земљописа и поновац Рајна Адигес, која је изгубила право на редовно школовање, док је у I2 одељењу похађало двоје јеврејских ученика – Аврам Адигес, остављен на полагање поправног испита из српског језика и Нисим Навоновић, остављен на полагање поправног из српског и математике. У III одељењу наставу су училе две јеврејске ученице – Фермоза Ашеровић, која је разред завршила с успехом нижим од врлодоброг и Ева Фрајнд, која је окончала разред с одличним успехом. У II2 одељењу било је шесторо јеврејских ученика – Мануел Баруховић (врлодобар), Гидалија Гидић (ниже од врлодоброг), Мордехај Лазаревић, остављен на полагање поправног из земљописа и јестаственице, Јаков Хајимовић, остављен на полагање поправног из земљописа, те Давид Давидовић и Бенцион Рубеновић који су понављали разред. У III разреду је било четворо јеврејских ученика – Исак Ашеровић и Рашела Гидић остављени на полагање поправног из српског језика и Алберт Аврамовић и Витал Коеновић који су напустили школу због болести. У IV1 одељењу наставу је похађао само Пепо Коен, остављен на полагање поправног из српског језика и изгубио право на редовно школовање, као и у IV2 где је наставу похађао само Јосиф Леви, окончавши разред с успехом нижим од врлодоброг. И у V разреду учио је само један јеврејски ђак, Алберт Јосифовић, окончавши разред с успехом нижим од врлодоброг, као и у VI где је то био Алберт Ашеровић, окончавши разред на исти начин као његов имењак претходник. У VIII одељењу било је двоје јеврејских ученика који су понављали разред – Естера Гидић и Илија Ашеровић. У VIII1 одељењу био је један јеврејски ученик – Рахамим Бераха (син Винке и мењача Нисима, рођен 1. јануара 1912. године у Скопљу), који га је окончао с врлодобрим успехом, а у VIII2 њих двојица – Алберт Самуиловић (син Рашеле и трговца Самуила, рођен 12. фебруара 1913. године у Приштини), окончавши га с врлодобрим успехом и Травијер Коен, који је изгубио право на редовно школовање. Берахи и Самуиловићу је призната зрелост на Вишем течајном испиту обављеном у школи од 8. до 18. јуна, а на Нижем течајном испиту Јосиф Леви је остављен да полаже поправни испит из математике. На крају школске године, одлична ученица Ева Фрајнд, добила је књигу „Историја цара Стевана Душана“ Владимира Николића и још три друге књиге, коју

је даривало одличним и врлодобрим ученицима приштинске гимназије књижарско предузеће „Народна просвета“ из Београда. Истовремено, Мануел Баруховић је из истог извора добио две књиге.¹²³¹

Школске 1932/33. године приштинску гимназију учило је 375 ученика, од којих је било 13 јеврејских. У II одељењу учила је само једна јеврејска ученица – Фермоза Хаимовић, остављена на полагање поправног испита из природописа. У II2 одељењу наставу су похађала двојица јеврејских ученика – поновац Давид Давидовић и Нисим Навоновић, који су свршили разред с успехом нижим од врлодоброг. У III1 одељење ишла је једна јеврејска ученица, Ева Фрајнд која је променила завод, док је у III2 одељењу било четворица јеврејских ученика – Мануел Баруховић, који га је свршио с врлодобрим успехом, Гидалија Гидић који га је окончао с успехом нижим од врлодоброг, Јаков Хајимовић, остављен на полагање поправног испита из физике и Мордехај Лазаревић који је отпуштен по чл. 54 Закона о средњим школама и није се јавио на испит. У IV разреду наставу је похађало двоје јеврејских ученика – Рашела Гидић која је понављала разред и Исак Ашеровић који је отпуштен по чл. 54 Закона о средњим школама и није се јавио на испит. У VI разреду био је само један јеврејски ученик – Алберт Јосифовић, остављен на полагање поправног из српског језика, а у VII њих двојица – Алберт Ашеровић, остављен на полагање поправног из српског и Илија Ашеровић, који је изгубио право на редовно школовање.¹²³²

На поправном испиту одржаном од 24. до 30. августа 1933. године успешно су положили испите јеврејски кандидати: Фермоза Хаимовић, Јаков Хаимовић, Алберт Јосифовић и Алберт Ашеровић. Током школске 1933/34. године јеврејски ученик гимназије Алберт Јосифовић био је члан и благајник „Подмлатка Јадранске страже“, где се истакао у раду. Тада је гимназију похађало 418 ученика, од којих је било 15 јеврејских. У II одељењу су биле две јеврејске ученице – Рукила Арон Хаим која је окончила разред с врлодобрим успехом и Букица Ашеровић, остављена на полагање поправног испита из

¹²³¹ Државна реална гимназија у Приштини, *Извештај за школску 1931-1932 годину*, Кос. Митровица 1932, 18-29, 31-3, 35; АЈ, 66-850-1274, *Извод из главног протокола вишег течајног испита гимназије у Приштини у јуну 1932. године*; АЈ, 66-850-1274, *Државна реална гимназија Приштина, Бр. 1105, 30. јуна 1932. год – Министарству просвете Одељењу за средњу наставу Београд*.

¹²³² Државна реална гимназија у Приштини, *Извештај за школску 1932-1933 годину*, Приштина 1933, 16, 19-25, 35, 37; АЈ, 66-850-1274, *Извештај директора приштинске гимназије о стању школе у првом полугодишту шк. 1932/33. год*.

српског језика и природописа. У суседном I2 одељењу такође су била два јеврејска ученика – Јешуа Баруховић, остављен на полагање поправног из математике и природописа и Барух Гидић, остављен на полагање поправног из француског језика и математике, а у I3 само један – Јакоб Ашеровић, остављен на полагање поправног из природописа. У III одељењу учила је само једна јеврејска ученица – Фермоза Хаимовић, која га је окончала успехом нижим од врлодоброг, као и у III одељењу, где је учио Давид Давидовић, који је понављао разред и III2 одељењу, где је учио Нисим Навоновић, остављен на полагање поправног испита из српског језика и земљописа. У IV1 одељењу наставу је похађало двоје јеврејских ученика – Рашела Гидић, која је окончала разред с успехом нижим од врлодоброг и Јаков Хаимовић, који је понављао разред. У IV2 одељењу било је троје јеврејских ученика – Мануел Баруховић, који га је окончао с врлодобрим успехом, Исак Ашеровић, остављен на полагање поправног из српског и Гидалија Гидић, остављен на полагање поправног из математике, обојица их положили. У VII разреду је било само једног јеврејског ученика – Алберт Јосифовић који га је окончао с успехом нижим од врлодоброг, као и у VIII одељењу, где је Алберт Ашеровић остављен на полагање поправног из српског који је успешно завршио. Нижи течајни испит одржан од 8. до 15. јуна 1934. године положили су Мануел Баруховић и Гидалије Гидић, док је Исак Ашеровић остављен на полагање поправног испита из математике, а Рашела Гидић одбијена на годину дана. Виши течајни испит одржан од 11. до 23. јуна 1934. године полагао је Алберт Ашеровић (син Букице и трговца Кутиела, рођен 1. јануара 1915. године у Приштини) и остављен на полагање поправног испита из опште историје и земљописа Краљевине Југославије.¹²³³

Алберт Ашеровић је изашао поново на Виши течајни испит 26. и 27. августа 1934. године када је успео да га положи. На Нижи течајни испит одржан 26. августа изашао је и положио Исак Ашеровић. Поправни испити одржани су у школи од 24. до 30. августа 1934. године, када су их положили: Букица Ашеровић, Барух Гидић, Јешија Баруховић, Јакоб Ашеровић и Нисим Навоновић. Током школске 1934/35. године Алберт Јосифовић и даље обавља дужност благајника у управи „Подмлатка Јадранске страже“, али сада врши исту функцију и при управном одбору „Подружине Феријалног савеза“. Тада је

¹²³³ Државна реална гимназија у Приштини, *Извештај за школску 1933-1934 годину*, Приштина 1934, 16-7, 19-20, 23-31, 33-7, 43, 45.

гимназију похађало 456 ученика, од чега 16 јеврејских. У I3 одељењу наставу је похађало четворо јеврејских ученика – Јаков Баруховић, остављен на полагање поправног испита из српског језика; Јусеф Соломоновић, отпуштен по чл. 45 Закона о средњим школама и није се јавио на испит; Исак Коен који је напустио школу и Живко Леоновић који се исписао због промене завода. У III одељењу учила је само једна јеврејска ученица – Рукила Арон Хаим, окончавши га с врлодобрим успехом, док је II2 одељење похађало тројица јеврејских ђака – Јаков Ашеровић, остављен на полагање поправног из историје и цртања; Јешуа Баруховић, остављен на полагање поправног из математике и Барух Гидић који је понављао разред. У III2 одељењу учио је само један јеврејски ђак – поновац Давид Давидовић, остављен на полагање поправног из српског и математике. У IV1 одељењу учила су двојица јеврејских ученика – Нисим Навоновић и поновац Јаков Хаимовић који су свршили разред с успехом нижим од врлодоброг. У V разреду учила су четворица јеврејских ученика – Мануел Баруховић који га је свршио с врлодобрим успехом; Исак Ашеровић и Миша Израил остављени на полагање поправног из српског и Гидалија Гидић који је понављао разред. У VIII разреду једини јеврејски ђак био је Алберт Јосиповић, који га је окончао с врлодобрим успехом. Нижи течајни испит одржан од 12. до 20. јуна 1935. године положио је Јаков Хаимовић, док је Нисим Навоновић остављен да полаже поправни испит из математике. Виши течајни испит одржан од 12. до 19. јуна 1935. године полагао је Алберт Јосифовић (син Венеције и трговца Јосифа, рођен 14. августа 1916. године у Приштини) и остављен да полаже поправни испит из математике. Ове године школи на поклон шаље књиге чувени београдски издавач и књижевник Геца Кон, које су додељене одличним и врлодобрим ученицима на Видовдан.¹²³⁴

Виши течајни испит одржан 26-27. августа 1935. године положио је Алберт Јосифовић, а Нижи течајни испит одржан 26. августа положио је Нисим Навоновић. Поправне испите одржане од 24. до 30. августа положили су Јаков Баруховић, Јешуа Баруховић, Јаков Ашеровић, Давид Давидовић, док су неуспешно полагали Моша Израил и Исак Ашеровић. Током школске 1935/36. године гимназију је похађало 537 ученика од којих је било 13 јеврејских. У II одељењу наставу је похађала могуће само једна јеврејска ученица, Ана Кремер, окончавши га с врлодобрим успехом. У I2 одељењу било их је двоје

¹²³⁴ Државна реална гимназија у Приштини, *Извештај за школску 1934-1935 годину*, Приштина 1935, 16-9, 22-3, 31-4, 36-7, 39-43, 45, 47, 49.

– Ото Коморник, остављен на полагање поправног испита из српског језика и Рибекa Баруховић, која је понављала разред. У I4 одељењу наставу је похађао један јеврејски ученик, Лазар Лазаревић, окончавши га успехом нижим од врлодоброг. У II3 одељењу било их је двојица – Јаков Баруховић, окончавши га с успехом нижим од врлодоброг и Барух Гидић, напустивши школу. У III1 одељењу учила је само једна јеврејска ученица, Рукила Арон Хаим, окончавши га с одличним успехом. У III3 одељењу похађало их је двојица – Јаков Ашеровић, остављен на полагање поправног из српског и француског и Јешуа Баруховић, остављен на полагање српског језика. У IV2 одељењу био је само један, Давид Давидовић који је понављао разред. У V разреду било их је двојица – поновац Гидалија Гидић, окончавши га с успехом нижим од врлодоброг и Исак Ашеровић остављен на полагање поправног из српског. У VI разреду наставу је похађао један јеврејски ученик – Мануел Баруховић, окончавши га с врлодобрим успехом.¹²³⁵

Поправне испите одржане од 24. до 30. августа 1936. године положили су Ото Коморник, Јешуа Баруховић и Исак Ашеровић, а није положио Јаков Ашеровић. Школске 1936/37. године јеврејски ученик Исак Ашеровић био је благајник „Подружине Феријалног савеза“. Тада је гимназију похађало 578 ученика, од којих је било 14 јеврејских. У II одељењу училе су две јеврејске ученице – Ревка Навоновић, окончавши га с успехом нижим од врлодоброг и Рашела Ашеровић, понављајући разред. У I3 одељењу учио је један јеврејски ученик, Јуда Јудић, остављен на полагање поправног испита из српског језика. У III1 одељењу учила је могуће једна јеврејска ученица Ана Кремер, свршивши га с врлодобрим успехом, као и у II2 одељењу, где је то био Лазар Лазаревић, окончавши разред с успехом нижим од врлодоброг. У II3 одељењу учио је један јеврејски ученик, Ото Коморник, окончавши га с успехом нижим од врлодоброг. У III3 одељењу учила су двојица јеврејских ученика – Јаков Баруховић, који је понављао разред и поновац Јаков Ашеровић, који је изгубио право на даље редовно школовање. У IV1 одељењу учила је једна јеврејска ученица, Рикула Арон Хаим, свршивши га с успехом нижим од врлодоброг. У IV3 одељењу учила су двојица јеврејских ученика - Давид Давидовић, окончавши га с успехом нижим од врлодоброг и Јешуа Баруховић, поновивши разред. У VI разреду било их је двојица – Гидалија Гидић, окончавши га с успехом нижим од

¹²³⁵ Државна реална гимназија у Приштини, *Извештај за школску 1935-1936 годину*, Приштина 1936, 15-8, 27-30, 32-40, 49-50.

врлодоброг и Исак Ашеровић, остављен на полагање поправног из математике. У VII разреду учио је само један јеврејски ученик, Мануел Баруховић, оставши на полагању поправног из математике. Нижи течајни испит одржан од 11. до 21. јуна 1937. године положили су Рикунла Арон Хаим и Давид Давидовић.¹²³⁶

Поправне испите одржане од 24. до 30. августа 1937. године положили су Јуда Јудић, Исак Ашеровић и Мануел Баруховић. Исак Ашеровић је и следеће 1937/38. школске године наставио да обавља дужност благајника у „Подружници Феридјалног савеза“. Током ове године гимназију је похађало 648 ученика, међу којима је било 13 јеврејских. У II одељењу учили су две јеврејске ученице – Магдалена Кремер, свршивши разред с успехом нижим од врлодоброг и Рајна Коен, оставши на полагању поправног из српског језика и земљописа. У III одељењу учила је само једна јеврејска ученица, Ревка Навоновић, остављена на полагање поправног испита из математике и цртања, баш као и у II одељењу, где је јеврејски ученик био Јуда Јудић, остављен на полагање поправног из цртања. У III одељењу једина јеврејска ученица била је Ана Кремер, која је свршила разред с врлодобрим успехом, баш као и у III одељењу, где је једини јеврејски ученик био Лазар Лазаревић, остављен на полагање поправног испита из немачког језика. Иста ситуација по питању броја јеврејских ученика била је и у суседном III одељењу, где је учио Ото Коморник, остављен на полагање поправног испита из српског језика и историје. И у IV одељењу било је идентично, једини јеврејски ученик овде био је поновац Јешуа Баруховић, остављен на полагање поправног испита из математике. Такође једна јеврејска ученица учила је и у VI одељењу. То је била Рукила Арон Хаим, остављена на полагање поправног испита из немачког језика. У суседном V одељењу учио је такође само један јеврејски ученик, Давид Давидовић, остављен на полагање поправног испита из српског језика. Наставу су у VII разреду похађала двојица јеврејских ученика – Гидалија Гидић, остављен на полагање поправног испита из математике и Исак Ашеровић, који је понављао разред. У VIII разреду учио је само један јеврејски ђак, Мануел Баруховић, окончавши га с успехом нижим од врлодоброг. Нижи течајни испит одржан од 10. до 22. јуна 1938. године положио је Јешуа Баруховић, а на Вишем течајном испиту одржаном од

¹²³⁶ Државна реална гимназија у Приштини, *Извештај за школску 1936-1937 годину*, Приштина 1937, 19-20, 23-4, 31, 33-6, 38-40, 42-8, 52-3.

11. до 22. јуна, призната је зрелост једином јеврејском кандидату, Мануелу Баруховићу (сину Тамаре и трговца Исака, рођеног 27. августа 1918. године у Приштини).¹²³⁷

Поправне испите одржане од 24. до 30. августа 1938. године положили су Рајна Коен, Јуда Јудић, Лазар Лазаревић, Ото Коморник, Рукила Арон Хаим, Давид Давидовић и Гидалија Гидић. Током школске 1938/39. године приштинску гимназију похађало је 703 ученика, од којих је било 13 јеврејских. У II одељењу учила је само једна јеврејска ученица, Злата Коен, окончавши га с успехом нижим од врлодоброг. У I4 одељењу учила су тројица јеврејских ученика – Мушон Соломоновић, свршивши разред с успехом нижим од врлодоброг; Јосеф Јосефовић, остављен на полагање поправног испита из земљописа и Самуел Јудић, који је понављао разред. У III одељењу биле су две јеврејске ученице – Магдалена Кремер, окончавши разред с успехом нижим од врлодоброг и Рајна Коен, удаљена из школе по чл. 54 Закона о средњим школама. У III2 одељењу учио је само један јеврејски ученик, Јуда Јудић, окончавши га с успехом нижим од врлодоброг. У IV1 одељењу једина јеврејска ученица била је Ана Кремер, окончавши га с врлодобрим успехом, баш као и у IV2 одељењу, где је то био Лазар Лазаревић, остављен на полагање поправног испита из математике. У IV3 одељењу једини јеврејски ђак био је Ото Коморник, који је понављао разред и удаљен по чл. 43, т. 2 Закона о средњим школама на две школске године. У VII одељењу наставу је похађала једина јеврејска ученица, Рукила Арон Хаим, остављена на полагање поправног испита из математике, баш као и у суседном VI2 одељењу, где је то био Давид Давидовић, остављен на полагање поправног из земљописа. Једини јеврејски ученик VIII разреда био је Гидалија Гидић, окончавши га с успехом нижим од врлодоброг. Нижег течајног испита, одржаног од 10. до 18. јуна 1939. године била је ослобођена Ана Кремер, а положио га је Лазар Лазаревић. Виши течајни испит одржан од 11. до 19. јуна 1939. године полагао је Гидалија Гидић (син Саре и покојног трговца Самуила, рођен 10. маја 1918. године у Приштини) и био остављен на полагање поправног испита из српског језика.¹²³⁸

¹²³⁷ Државна реална гимназија у Приштини, *Извештај за школску 1937-1938 годину*, Приштина 1938, 18-9, 22, 29-30, 32-48, 53-4.

¹²³⁸ Државна реална гимназија у Приштини, *Извештај за школску 1938-39 год.*, Приштина 1939, 15-8, 26-7, 29-31, 34-8, 40-7, 50-1.

Виши течајни испит одржан од 26. до 29. августа 1939. године положио је Гидалија Гидић, а Нижи течајни испит одржан 26. и 27. августа положили су Јосеф Јосефовић, Рукила Арон Хаим и Давид Давидовић. Током школске 1939/40. године гимназију је похађало 719 ученика, међу којима је било девет јеврејских. У II одељењу училе су две јеврејске ученице – Фермоза Рубен и Мара Самуел, остављене на полагање поправног испита из природописа. У суседном I2 одељењу учио је само један јеврејски ђак, Јаков Бејаков, који је понављао разред, баш као и у I3 одељењу где је понављао Кути Ашеровић. У III одељењу наставу су похађала двојица јеврејских ђака – Мушон Соломоновић, остављен на полагање поправног испита из српског језика и Јосеф Јосефовић, који је понављао разред. У IV2 одељењу учио је само један јеврејски ђак, Јуда Јудић, свршивши га с успехом нижим од врлодоброг. У VIII одељењу учила је једна јеврејска ученица, Ридула Арон Хаим, окончавши га с успехом нижим од врлодоброг, баш као и у VII2 одељењу где је једини јеврејски ђак био Давид Давидовић, остављен на полагање поправног испита из латинског језика. Нижи течајни испит одржан од 10. до 22. јуна 1940. године положио је Јуда Јудић.¹²³⁹

Највећи број јеврејских гимназијалаца у Приштини потицао је из редова локалне сефардске заједнице, а само изузетно то су били ашкенаски Јевреји, привремено настањени у овом граду. Ученик приштинске гимназије био је и једини Ашкеназ Ото Коморник¹²⁴⁰, рођен 11. јула 1924. године у Загребу, од оца Сигмунда и мати Емилије Леви.¹²⁴¹ Из приштинске гимназије је удаљен на годину дана услед једне крајње бизарне ситуације. Наиме, Отова бака је једног дана спремила цигерике за ручак, које је оставила да се охладе, не слутећи да ће наићи мачак из комшилука и појести их. Разоткривши мачоров „грех“, Ото је узео очеву пушку флорберку и усмртио „преступника“. Како је мачак био у власништву једног високог официра, Коморник није могао да избегне удаљење из гимназије због нарушавања јавног реда. Преко очевих пријатеља из Крагујевца, омогућено му је да школовање настави у граду на Лепеници.¹²⁴²

¹²³⁹ Државна реална гимназија у Приштини, *Извештај за школску 1939-40 год*, Приштина 1940, 18-22, 38-42, 48-9, 53-7, 63-4.

¹²⁴⁰ М. М. Дамјановић, *Холокауст...*

¹²⁴¹ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Ото Коморник*.

¹²⁴² Интервју аутора са Љиљаном Коморник из Хаифе, Израел; Државна друга мушка реална гимназија у Крагујевцу, *Извештај за школску 1939-40 годину*, Крагујевац 1940, 53-4, 62, 70-2; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Ото*

Коморник није био једини јеврејски ученик приштинске гимназије који је школовање наставио у некој другој школи и месту. Гимназију су пре Другог светског рата похађали и Приштевци Барух Барух(овић) (1917-1943-4) и Жаки Рубеновић или Жаки Бухора Рубен (1925-1943), који се школовао и у Београду. У Београду је школу похађао и Приштевац Исак Манојла Рубеновић (1923-1944).¹²⁴³ Приштевац Алберт Рубен у свом граду је похађао основну школу, а 1941. године похађао је школу у Београду, где је живео код родбине.¹²⁴⁴ Предратни ученици основне школе и гимназије у Приштини били су и Бела Букић (1928-?) и Моза Букић (1930-?).¹²⁴⁵

Призренску гимназију похађало је у међуратном периоду неколико јеврејских ученика. У њој се школовао неки Виљем Штерн, који је у септембарском року 1929. на Вишем течајном испиту одржаном у школи од 7. до 16. септембра био одбијен на три месеца из историје са земљописом. У јануарском року 1930. године Штерн је поново

Коморник; Лазо М. Костић, *Срби и Јевреји*, Нови Сад 2003, 31; *Most – bilten Udruženja useljenika iz bivše Jugoslavije u Izraelu*, Tel Aviv, mart/april 2011, 16. Пошто је отпуштен из приштинске гимназије Коморник је наставио школовање у Државној другој мушкој реалној гимназији у Крагујевцу, где је током школске 1939/40. године похађао IV2 одељење. По окончању наставе, Коморник је остављен да полаже поправни испит српскохрватског језика. На поправни испит изашао је у јунском року. Положивши га, свршио је IV разред, чиме је стекао услов да изађе на Нижи течајни испит који је одржан у школи 10. и 12-19. јуна 1940. године. Исход полагања био је такав да је Коморник остављен да полаже поправни испит француског језика. По окончању Априлског рата 1941. године, Коморник се обрео у Београду, где се регистровао као римокатолик и за мајку навео извесну Милицу Јерић. Пријавио се најпре 25. јула 1941. године код Љубице Катић на адреси Престолонаследника Петра 13/III, затим код Јована Костића 7. септембра 1941. године у Крајинској 59, потом код Цвете Јокић 1. маја 1942. године у Косовској 37, а затим код Милке Капон 4. маја 1942. године у Косовској 37. Већ 17. јула 1942. године мења пребивалиште, пријавивши се код Јуце Ћирилов у Пашићевој 23, потом 19. новембра 1942. године у Добрачини 50, а затим поново код Јуце Ћирилов 3. марта 1943. године у Пашићевој 23. Живот у Београду наставио је и по завршетку рата, када се најпре пријавио 15. маја 1946. године код Сигмунда Турнаја у Дравској 16, затим 10. октобра 1946. године код Софије Федербуш у Краља Милана 34, одакле се одјавио 20. маја 1947. године. Последња адреса у престоници му је била у Маршала Тита 34 где се пријавио градским властима 22. октобра 1947. године, да би се 10. јануара 1949. године одселио за Хаифу, у Израел. Рат је преживео борећи се најпре у четничким јединицама, да би се пошто су га болесног заробили партизани, придружио њима.

¹²⁴³ А. Гаон (уг), *Mi smo preživeli...*, 241, 260; J. Romano, *Jevreji...*, 474. Жак Рубен је по капитулацији Југославије пребегао у Албанију где је 1942. године ступио у редове албанских партизана и погинуо 1943. године. Исак Рубеновић је по капитулацији Југославије пребегао у Албанију где је 1942. године ступио у албанске партизане. Немци су га децембра 1943. године заробили код Тиране и послали у логор на Бањици где су га стрељали фебруара 1944. године.

¹²⁴⁴ А. Гаон (уг), *Mi smo preživeli...*3, 130-1, 134-5. Тада је имао 11 година, родио се у Приштини 1. јануара 1930. године од оца Имануела Рубена и мајке Грације Монтиљо, који су сем њега имали најмање још две ћерке, старију Матилду и млађу Флору, које су преживеле холокауст. Алберт Рубен је по окончању рата 1946. године пребегао у Италију, одакле је пре проглашења Израела, 6. марта 1948. године отишао у Израел и ступио право на фронт. Оженио се 1979. године, имао сина Имануела и четворо унучади и поново отишао у Италију, где је живео у Милану.

¹²⁴⁵ J. Romano, *Jevreji...*, 342. Бела и Моза Букић су се од 1942. године активирале у скојевској организацији. Илегално су радиле до 1944. године када су их Немци депортовали у логор Берген Белзен где су дочекале крај рата.

изашао на полагање Вишег течајног испита одржаног од 18. до 21. јануара, и тада му је призната зрелост и спремност за универзитетско образовање. Могуће је да је Јеврејин био и Густав Келер, ученик VII одељења ове гимназије током школске 1929/30. године, који је школску годину окончао оставши на полагању поправног испита из математике.¹²⁴⁶ Следеће школске 1930/31. године Густав Келер положио је поправни испит одржан у школи од 1. до 4. септембра 1930. године.¹²⁴⁷ Школске 1935/36. године у Пб одељење призренске гимназије ишао је неки Јохан Хелер, окончавши разред одличним успехом, а V разред је похађао Рудо Дебијађео, окончавши га успехом нижим од врлодоброг. Јохан Хелер је за одличан успех награђен књигом, а новчаном наградом у износу од 200 динара од Академије наука.¹²⁴⁸ Школске 1936/37. године Пв одељење призренске гимназије са

¹²⁴⁶ Државна мешовита гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1929-1930 годину*, Београд 1930, 11-2, 29.

¹²⁴⁷ Државна реална гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1930-31 годину*, Косовска Митровица 1931, 6, 8.

¹²⁴⁸ Државна реална гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1935-36 годину*, Скопље 1936, 25-6, 29-30, 38-9. Руди Дебијађи је током школске 1932/33. године похађао гимназију у Подгорици где је окончао Па одељење са врлодобрим успехом. Види: Реална гимназија у Подгорици, *Извештај за школску 1932-33 год.*, Подгорица 1933, 45. Из подгоричке гимназије је избачен због комунистичког агитовања, те отуд треба објаснити продужење школовања у призренској гимназији. Види: Интервју аутора са Весном Дебијађи-Симјановић, Београд, Србија. Рођен је 28. децембра 1920. године у Мостару. Матурирао је 1939. године у Подгорици. Убрзо по дизању устанка 1941. године прикључио се партизанима. Италијани су га почетком 1942. године ухапсили, притворили најпре у Бару а затим га интернирали у Албанију па у Италију, одакле је 1943. године побегао. Италијани су га убрзо ухапсили и предали Немцима, који су га најпре држали у радном логору а затим као политичког затвореника крајем 1944. или почетком 1945. године пребацили у концентрациони логор Бухенвалд. Ту је са југословенским заробљеницима био укључен у рад илегалне антифашистичке организације. По ослобођењу, Дебијађи је постао члан Антифашистичког комитета Југословена и радио за новине Комитета југословенских логораша „Наш глас“. Крајем 1945. године вратио се у Југославију и започео студије медицине у Београду. Још на првој години студија истакао се међу групом студената као један од предавача на курсевима физике и биологије одржаваним два пута седмично слабијим колегама. Исте, 1946. године Дебијађи је изабран за члана секретаријата Народне студентске омладине Београдског универзитета и оженио будућим кардиологом Хагаром Кајон. Већ 1949. године објављује научне радове у стручном студентском часопису „Медицински подмладак“ где је у коауторству са А. Ружићем дао потпуно нову, оригиналну методу ресинтезе хемоглобина. Рад им је био награђен првом наградом. По дипломирању на Војној медицинској академији специјализовао се у патолошкој физиологији и до 1976. године радио при Институту за аеромедицину Југословенског ратног ваздохпловства и противваздушне одбране. Са др Инес Веслеј-Танасковић (1920-1999) објавио је 1961. године књигу „Путовање човека у васиону“. У Југославији је био један од зачетника авио и космичке медицине. Био је члан многих научних удружења у Југославији и САД, укључујући од 1973. године и чланство при Одељењу за астронаутику Српске академије наука и уметности. Пензионисао се 1986. године у чину медицинског поручника. Преминуо је у Београду 3. марта 2006. године. Види: <https://www.buchenwald.de/en/1204/> (Приступљено сајту 5. 9. 2021); *Народни студент – орган народне студентске омладине београдског универзитета*, Београд, бр. 7, 20. јуна 1946, стр. 3; *Народни студент – орган народне студентске омладине београдског универзитета*, Београд, бр. 9, 6. децембра 1946, стр. 1; *Народни студент – орган НО Србије на београдском универзитету и великим школама*, Београд, бр. 24, 24. октобар 1949, стр. 3; *Народни студент – орган НО Србије на београдском универзитету и великим школама*, Београд, бр. 1, 1. јануар 1951, стр. 2; I. V. Tanasković, R. Debijađi, *Putovanje čoveka u vasionu*, Beograd 1961.

одличним успехом завршио је јеврејски ученик Ашер Леоновић, IIIа одељење с врлодобрим успехом Живко Леоновић, а IIIб одељење с одличним успехом Јохан Хелер.¹²⁴⁹ Следеће школске 1937/38. године Ашер Леоновић одличним успехом окончава IVа одељење призренске гимназије, а Живко Леоновић и Јохан Хелер врлодобрим успехом IVб одељење. Хелер је ослобођен полагања Нижег течајног испита одржаног 9, 13-16. јуна 1938. године, а Живко Леоновић је остављен на полагање поправног испита из математике.¹²⁵⁰ Живко Леоновић је у овој гимназији положио Нижи течајни испит 1938. године и те школске 1938/39. године Јохан Хелер је одличним успехом окончао Vб одељење, зашта је награђен неименованим типом поклона.¹²⁵¹ Школске 1939/40. године VI разред призренске гимназије с одличним успехом окончао је Јохан Хелер због чега је награђен од школе, а Нижи течајни испит у јуну 1940. године приватно је положио испред IVа одељења Звонимир Штајнер.¹²⁵² Пећку гимназију током школске 1936/37. године похађале су две Јеврејке у школи, Татјана Гелџенбајн, учећи у Ia одељењу, окончавши разред врлодобрим успехом и Мивија Бергл, која је похађала VIIа одељење и исписала се из школе у току године.¹²⁵³ Ливија Бергл је рођена 10. јануара 1916. године у Суботици од оца Берната и мати Флоре Хас. Напустивши Пећ отишла је у Београд, где се као домаћица пријавила градским властима 8. фебруара 1937. године, станујући код Адолфа Франкела у улици Кнеза Павла 3 III, одакле је 9. марта исте године отишла у Крушевац.¹²⁵⁴

На територији Космета постојало је и неколико женских занатских школа између два светска рата, али нисмо успели сазнати да ли су их икада похађале јеврејске ученице.¹²⁵⁵

¹²⁴⁹ Државна реална гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1936-1937 годину*, Скопље 1937, 29-30, 33-4.

¹²⁵⁰ Државна реална гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1937-1938 годину*, Скопље 1938, 50-1, 54-5, 61-2.

¹²⁵¹ Државна реална гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1938-39 годину*, Косовска Митровица s. a, 14-5, 35-6, 47.

¹²⁵² Државна реална гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1939-40 год.*, Призрен 1940, 47-8, 50, 52, 58.

¹²⁵³ Државна реална гимназија у Пећи, *Извештај за школску 1936/1937 год.*, Пећ 1937, 39-40, 57-8.

¹²⁵⁴ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Ливија Бергл*.

¹²⁵⁵ Извештаји свих школа овога типа са територије Моравске бановине, којој су припадале и женске занатске школе у Вучитрну и Подујеву, основане 1919, односно 1935. године, за последњу школску 1940/41. годину протеклу у миру у још увек постојећој Југославији, били су нам доступни, али се из њих могло сасвим мало или ништа дознати о наставном особљу и ученицама датих школа, јер су исте по избијању рата и окупацији земље, престале са радом услед арнаутског насилништва, па њихови извештаји нису ни

Од школских установа постојале су и грађанске школе. На подручју Зетске бановине 1931. године било је 12 државних и три приватне школе овог типа, а на тлу Вардарске бановине 12 грађанских школа, које су све биле државне. Од тих 12 на подручје Космета отпадале су две. Једна је била Мешовита Грађанска школа у Гњилану отворена 1929. године уместо укинуте полугимназије, која је школске 1930/31. имала укупно 89 ученика оба пола, и Мешовита Грађанска школа у Урошевцу, основана 1930. године. Она је школске 1931/32. године школовала укупно 90 ученика у три разреда.¹²⁵⁶ Међу наставним особљем ових школа била је једно време само једна Јеврејка – Ела Алмули, али нам је зато непознато да ли су се током њиховог постојања у њима школовали и неки јеврејски ученици из оближњих средина Јабланице и Повардарја. Територија Космета припадала је бановинама које су имале најмање грађанских школа у држави. До краја тридесетих година XX века, у Вардарској бановини радило је само 11 школа тог типа, а у Зетској нешто више – 17.¹²⁵⁷ Осим поменутих школа у Гњилану и Урошевцу, још једна грађанска школа била је основана и у Ђаковици, али се у њој такође највероватније није школовао ниједан јеврејски ученик, пошто нам нису били доступни извештаји ове школе за све школске године.

Ратни слом и пропаст државе 1941. године многим је прекинуо даље школовање, а неким и живот. Рат је прекинуо школовање Приштемки Лучи Адигес, затекавши је као ученицу другог разреда Женске стручне школе у Приштини. Луча Адигес је била сестра Хајиму и Јафици.¹²⁵⁸ Почетак рата затекао је 16-огодишњу Приштемку Рукулу Навон – Бенцион у нижем разреду гимназије.¹²⁵⁹

Завршетак гимназијског образовања у највећем броју случајева уједно је означавао и доживотни раскид са школовањем. Ретки су јеврејски дипломирани средњошколци настављали са вишим, универзитетским образовањем. Разлози томе су се могли наћи како у високим трошковима школовања, тако и у потреби за што ранијим укључивањем у

начињени или су предати у непотпуности. *Извештај о раду и ученичком напретку женских занатских школа Моравске бановине у школској години 1940/41*, Ниш 1941, 27, 59.

¹²⁵⁶ М. Ђорђевић (ур), *Јубиларна споменица Савеза удружених наставника и наставница грађанских школа Краљевине Југославије 1921-1931*, Нови Сад 1932, 74, 100, 106-7.

¹²⁵⁷ *Грађанска школа Грађанска школа Мељчанска школа – педагошки и просветно-информативни часопис – орган Удружења наставника грађанских школа Краљевине Југославије*, br. 7, mart 1939, 209-15.

¹²⁵⁸ М. Mentović, М. Ajbl, n. d, 157.

¹²⁵⁹ А. Gaon (ур), *Mi smo preživeli...3*, 402.

породично привређивање, те окренутости брачном животу и бризи око породице. Тако су сва деца Исака Барух(овића) из Приштине, која су доживела школски узраст, завршила гимназију, али је само једно дете наставило школовање на високим студијама.¹²⁶⁰

¹²⁶⁰ A. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*, 242.

16. 2. СРЕДЊОШКОЛСКО ОБРАЗОВАЊЕ ВАН КОСМЕТА

Осим у школским установама у градовима њиховог пребивалишта, косметски Јевреји су образовање стицали и изван свог завичаја, у оближњим градским срединама које су пружале већи избор, квалитетнију понуду или боље услове за боравак и рад, или чак и у много даљој, престоничкој средини. Мушка скопска гимназија у којој је учитељевала косметска Јеврејка Ђоја Самуиловић, била је атрактивна и за неколицину косметских, углавном приштинских Јевреја који су је похађали у међуратном периоду. Није нам познато да ли су ови ученици и њихове породице приликом уписа и похађања ове школске установе променили адресу пребивалишта и наставили живот у Скопљу, или су им родитељи наставили живот на Космету, док су деца током школовања у Скопљу боравила код рођака или становала у интернату. Први и једини послератни јеврејски ученици са Космета у овој школи јављају се већ током школске 1919/20. године и у наредним школским годинама. Доминантно су били из Приштине, са изузетком једног ученика из Косовске Митровице. У том почетном периоду послератног обновљеног рада школе затичемо тројицу косметских Јевреја међу ђачком школском популацијом. Реч је о Леону Исака Адигесу из Приштине, који је учио I и II разред током 1919/20. и 1920/21. ш. г; Авраму Рахамина Бахаровићу из Приштине, који је учио I-IV разред у истом временском периоду као његов претходник и Јосифу Хаима Бивасу из Косовске Митровице који је учио од III до VII разреда у периоду од 1919/20. до 1922/23. школске године. На прву женску јеврејску ученицу са Космета у овој школи наилазимо веома брзо, она је уједно била и једина женска косметска Јеврејка међу ученицима ове школе која ју је у међуратном раздобљу похађала. То је била Викторија Х. Бивас из Приштине, која је током школских година 1921/22. до 1922/23. учила II и III разред. За време њене последње године школовања у овој гимназији исту школу похађао је и њен брат Марио Х. Бивас којом приликом је учио I разред.¹²⁶¹

Након ових неколико послератних година међу ученицима Мушке гимназије у Скопљу не наилазимо на јеврејске ученике са Космета, што се може објаснити и тиме да

¹²⁶¹ Споменица четрдесетогодишњице Мушке гимназије у Скопљу..., 304, 307-8, 370, 387; М. М. Дамјановић, *Холокауст...* Митровчанин Јосиф Бивас изгледа је преживео холокауст борећи се у партизанским јединицама. О томе види: Р. Dželetović Ivanov, *Jevreji...*, 164.

су приштински Јевреји све чешће и радије похађали гимназију у свом граду. Како се јеврејски ученици са Космета сусрећу само неколико година по завршетку Великог рата, отворено је питање јесу ли можда биле у питању породице избегле током Балканских и Првог светског рата које су се раселиле у Скопље или је у избору школе имало удела питање квалитета наставе или немогућност похађања у свом граду, услед задоцнеле обнове гимназија у Приштини и Косовској Митровици. Тих почетних година треће деценије XX века, двоје косметских Јевреја затичемо међу ученицима Јеврејске школе у Скопљу. То су били Естерина Морено, рођена у Кос. Митровици, од оца Хаима Морена, трговца и Шалом Адигес, рођен у Приштини од оца Јакова Адигеса, бакалина.¹²⁶²

У оближњем Лесковцу, центру југословенске текстилне индустрије, школовало се неколико косметских Јевреја у предвечерју Другог светског рата у Европи и Југославији. У „Српском Манчестеру“ је постојала Државна средња текстилна школа коју су од 1938. до 1941. године похађали и успешно завршили Хезкија Јудић из Приштине, син Јуде Бахара и Нисим Коен и његов млађи брат Шабтај – Шаби Коен из Косовске Митровице, синови Јосефа.¹²⁶³

Привремена житељка Косовске Митровице, Ева Фрајнд, наставила је школовање у великокикиндској гимназији, где је њен отац, по службеној дужности био премештен.¹²⁶⁴ И друга ћерка професора Фрајнда, која је могуће основно образовање стекла на Космету, даље школовање је наставила изван средине очевог службовања. Тако Веру Фрајнд затичемо као ученицу IIв одељења Женске реалне гимназије у Суботици, када са

¹²⁶² Ž. Lebl, *Plima...*, 291.

¹²⁶³ Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 57; Č. Prlinčević, *n. d.*

¹²⁶⁴ Реална гимназија у Вел. Кикинди, *Извештај за школску 1933-34 годину*, Вел. Кикинда 1934, 50, 56; Реална гимназија у Вел. Кикинди, *Извештај за школску 1934-1935 годину*, Вел. Кикинда 1935, 51; *Извештај Реалне гимназије у Великој Кикинди за школску 1935-1936 годину*, Велика Кикинда s. a, 54; *Извештај Реалне гимназије у Великој Кикинди за школ. 1936-1937 год.*, Вел. Кикинда s. a, 58; *Извештај Реалне гимназије у Великој Кикинди за школ. 1937-1938 год.*, Вел. Кикинда s. a, 60. Школске 1933/34. године похађала је IVа одељење и окончала годину с одличним успехом, што ју је чинило једном од три одличних ђака у одељењу које је бројало 42 ученика. Сјајан успех постигнут у учењу и владању омогућио јој је да буде ослобођена полагања Нижег течајног испита. Следеће школске 1934/35. године, Фрајндова јепустила са учењем, па је окончала Va одељење са нешто слабијим, врлодобрим успехом. У наредној школској 1935/36. години Фрајндова поново поправља успех у учењу, завршавајући VIа разред са одличним успехом, што ју је чинило једном од три одличних ђака овог одељења на крају наставне године. Одличан успех Фрајндова је успела да постигне и наредне школске 1936/37. године када је окончала VIIа одељење, поново као једна од три одличних ђака у одељењу. Наредне школске 1937/38. године, услед службеног премештаја њеног оца у Петровград, Фрајндова је била принуђена да такође промени завод.

врлодобрим успехом окончава школску 1930/31. годину.¹²⁶⁵ Треће дете професора Фрајнда, Ђорђе - Ђуро Фрајнд школске 1936/37. године завршио је IVb одељење Државне реалне гимназије у Вршцу са успехом нижим од врлодоброг и положио Нижи течајни испит са врлодобрим успехом одржан у школи од 10. до 16. јуна 1937. године.¹²⁶⁶

И деца професора Вајнштајна, која су привремено живела на Космету, наставила су школовање ван овог подручја, сходно пресељењу родитеља по службеној потреби у друге крајеве земље. Олга Вајнштајн школовала се у пожаревачкој гимназији у којој јој је предавао отац, Оскар Вајнштајн, професор немачког језика, а уједно је похађала и Музичку школу у Београду у којој је учила клавир у класи професора Илије Слатина.¹²⁶⁷

¹²⁶⁵ Женска реална гимназија у Суботици, *Извештај за школску 1930/31 год.*, Суботица 1931, 30; Женска реална гимназија у Суботици, *Извештај за школску 1931/32 год.*, Суботица 1932, 25; Женска реална гимназија у Суботици, *Извештај за школску 1934-1935 годину*, Суботица 1935, 84; Женска реална гимназија у Суботици, *Извештај за школску 1935-1936 годину*, Суботица 1936, 44; Женска реална гимназија у Суботици, *Извештај за школску 1936-1937 годину*, Суботица 1937, 10-1, 44; *Ženska realna gimnazija u Subotici, Izveštaj za školsku 1937-1938 godinu*, Subotica 1938, 59, 64-5. У истој школи, са истим успехом по завршетку наставе, Фрајндова је окончала и IIIb разред наредне школске 1931/32. године. Наредне разреде очигледно је без икаквих препрека успешно завршавала, да би школске 1934/35. године, са слабијим успехом него дотле, окончала VI разред ове суботичке школе. У даљем наставку школовања, Фрајндова додатно попустила са успехом, пошто је по окончању наставе школске 1935/36. године у VII разреду суботичке женске гимназије била остављена на полагање поправног испита из историје. Пошто је успешно положила поправни испит одржан у школи од 24. до 31. августа 1936. године, Фрајндова је уписала следећи VIII разред школске 1936/37. године, али је непознато када је у току године напустила школу. Наредне школске 1937/38. године Фрајндову (ћерку професора Леона, рођену 1919. у Будимпешти) поново затичемо у истој школи где похађа VIII разред, окончавши га са успехом нижим од врлодоброг, да би нешто касније успешно положила и Виши течајни испит у овој школи.

¹²⁶⁶ Државна реална гимназија у Вршцу, *Извештај за школску годину 1936-37*, Вршац 1937, 97, 108-9; Државна реална гимназија у Вршцу, *Извештај за школску годину 1937-38*, Вршац 1938, 75; Државна реална гимназија у Петровграду, *Извештај за школску 1939-40 годину*, Петровград с. а, 79. Наредне школске 1937/38. године с врлодобрим успехом окончао је Vb одељење ове школе. Током школске 1939/40. године похађао је VIIb одељење Државне реалне гимназије у Петровграду у којој му је био запослен отац. Разред је окончао с врлодобрим успехом.

¹²⁶⁷ Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1933-1934 годину*, Пожаревац 1934, 16-7, 44, 51-2; Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1934-1935 годину*, Пожаревац 1935, 25, 61, 65-6; Музичка школа у Београду, *Извештај за школску годину 1935-1936*, Београд 1936, 18, 44. Школске 1933/34. године похађала је VII разред завршивши га с одличним успехом. Одељенски старешина јој је био отац. Вајнштајнова је била марљива и предана ученица, обдарена и за литерарно и стилско изражавање, што ју је учинило лауреатом треће награде у вредности од 250 динара на Светосавском темату 1934. године, организованом унутар школе коју је похађала. За одличан успех и примерно владање Вајнштајнова је од стране школе награђена и књигом, коју су у те сврхе послали разни дародавци. Следеће школске 1934/35. године на Светосавском темату, Вајнштајнова поново бива крунисана успехом оличеном у другој награди у износу од 300 динара. Теме су заинтересовани ученици истраживали и писали јануара 1935. године у школи под надзором наставника. Тада је похађала VIII разред који је окончала са највишим успехом. По окончању наставе Вајнштајнова (кћи контрактуалног суплента Оскара, рођена 1. марта 1918. у Батошанима, у Румунији) је изашла на полагање Вишег течајног испита одржаног у школи од 12. до 22. јуна 1935. године, на којем је за испитивача за немачки језик имала свог оца. Школске 1935/36. године на Вишем одсеку Музичке школе у Београду учила је клавир у класи професора Илије Слатина, а 14.

Син професора Вајнштајна, Владимир Вејнштејн током школске 1933/34. године похађао је IIb одељење пожаревачке гимназије, завршивши разред с одличним успехом.¹²⁶⁸ Школовање ван Космета наставила је и ћерка правника Леонида Гелфенбајна, Татјана, коју школске 1938/39. године затичемо као ученицу новоосноване Шесте женске реалне гимназије у Београду, где је похађала III одељење и на крају наставне године остављена на полагање поправног испита из физике.¹²⁶⁹

децембра 1935. године учествовала је на IV јавном часу школе на ком је у склопу ученичког програма извела „Полишинел за клавир“ Сергеја Рахмањина (1873-1943).

¹²⁶⁸ Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1933-1934 годину*, Пожаревац 1934, 38, 51-2; Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1934-1935 годину*, Пожаревац 1935, 56, 70; Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1935-1936 годину*, Пожаревац 1936, 55, 63, 67-8; Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1936-1937 годину*, Пожаревац 1937, 19-20, 84-5; Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1937-1938 годину*, Пожаревац 1938, 22, 42, 65; Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1938-1939 годину*, Пожаревац 1939, 36, 61, 74-5. Као и његова сестра и Вајнштајн је због одличног владања и успеха био дариван књигом потеклом из истог извора. Следеће школске 1934/35. године Вајнштајн похађа IIIb одељење и успешно га окончава одличним успехом. За одлично учење и владање и овога пута Вајнштајн бива награђен, али се не зна чиме. Највероватније су у оптицају поново биле књиге – најпримеренији поклон за узраст и тип награђивања. Вајнштајново школовање се наставља глатко, те школске 1935/36. године с одличним успехом завршава IVb одељење, због чега је био ослобођен полагања Нижег течајног испита. За одличан успех и владање, као по правилу, бива му на Видовдан уручена награда, коју и овога пута обезбеђују, традиционално већ, књижара Геце Кона, Министарство просвете итд. Вајнштајн је активан и у програмима и активностима које су се одвијале ван редовног наставног садржаја. Поводом светосавске прославе 27. јануара 1937. године, организована је у сали Дома Трговачке омладине забава са игранком у корист „Фонда за помагање сиромашних ученика“. У богатом програму наступао је и Вајнштајн који је на клавиру пратио музицирање соло виолине његове одељењске другарице Анке Јанковић. Овај школски двојац извео је том приликом „Тужну песму“ Петра Чајковског (1840-1893). Током те школске 1936/37. године Вајнштајн је са одличним успехом окончао Va одељење, зашта поново бива о Видовдану награђен књигом коју су обезбедили хумани појединци, удружења и институције. У поводу прославе Савиндана, 27. јануара 1938. године, поново је приређена у сали Дома Трговачке омладине забава са игранком у корист „Фонда за помагање сиромашних ученика“, приликом које је Вајнштајн наступао са две тачке. Клавирску пратњу пружио је одељењској другарици Анки Јанковић која је на виолини извела Симонетијев (1857-1928) „Мадригал“, а у извођењу Кордовог „Рондо“ чинио је гудачки квартет заједно са наставником Борисом Рехаком и ученицима Драгославом Марковићем и Миодрагом Достанићем. На почетку школске године Вајнштајн је изабран за секретара Алптинентског кола „Полет“. Овога пута окончао је VIa одељење са нешто слабијим, врло добрим успехом. Следеће школске 1938/39. године Вајнштајн је на првом редовном састанку „Подмлатка Јадранске страже“ одржаном 2. октобра 1938. године изабран за благајника овог ученичког удружења. Овога пута поправља резултате школовања, завршивши VIIa разред с одличним успехом. Због одличног успеха у учењу и беспрекорног владања Вајнштајн је и ове године о Видовдану награђен одређеном публикацијом које су за ову сврху уступили одређени појединци, удружења, приватне фирме и домаће и стране државне установе.

¹²⁶⁹ Шеста женска реална гимназија у Београду, *Извештај за школску 1938-39 годину*, Београд 1939, 59-60.

Пред Други светски рат у Осијеку је живела и школовала се и приштинска Јеврејка Естера - Стела Мандил, рођена 31. марта 1926. године у Приштини у којој је била завичајна, од оца Бењамина Мандила и мајке Розе Коен.¹²⁷⁰

¹²⁷⁰ Z. Živaković-Kerže, *Stradanja i pamćenja. Holokaust u Osijeku i život koji se nastavlja (Prilozi za proučavanje povijesti Židova u Osijeku)*, Osijek 2006, 132-3, 162, 167; Архива Жидовске опћине Осијек, *Навијестница бр. 7/42. Записник Уреда Надрабината Осијек везан уз вјенчање, 11. 08. 1942.* Естера Мандил венчала се 11. или 12. августа 1942. године са студентом технике Мирком Саламоном, рођеним 3. септембра 1920. године у Осијеку од оца Јакоба Саламона и мајке Илке Кон, а завичајним у Валпову, са којим се још раније заручила са чиме је била сагласна њена мајка која је такође живела у Осијеку и отац који није био присутан. Бењамин Мандил је у току Другог светског рата нестао, Ружа Мандил (рођ. 1905) депортована је 22. августа 1942. године у Аушвиц где је настрадала, Стела Мандил је са осталим осијечким Јеврејима смештена у логор Тење и њена даља судбина је непозната. Мирко, Илка (рођ. 1892) и Јакоб Саламон (1874) такође су депортовани 22. августа 1942. године у Аушвиц где су усмрћени исте године.

16.3. ФАКУЛТЕТСКО ОБРАЗОВАЊЕ

Само је мали број косметских Јевреја настављао школовање на високошколским институцијама. Разлог томе треба тражити у материјалним условима породица, као и у традиционалној везаности за породичне послове, те перцепцији о слободним професијама као неисплативим, због чега се губи профит за време утрошено и изгубљено током школовања. Још једна препрека било је одсуство оближњих универзитета, па се на одлазак на студије морало рачунати на далеки Београд и још даљи Загреб, где су били смештени факултети од нарочитог интереса за косметске Јевреје, попут медицине, фармације или других исплативих струка. У Београду је медицину студирао Јаков Аврама Бахар, рођен 1919. године у Приштини. Исти студијски програм на истој образовној установи или у Загребу слушао је и Алберт Јосефа Јосифовић, рођен 1916. или 1920. године у Приштини. Медицински факултет у Београду студирао је и Хајим Баруховић рођен 1901. године од оца Баруха и мајке Букице, живећи и студирајући у овом граду од 1927. до 1931. године. Студије фармације на Београдском универзитету студирала су, по свему судећи, двојица приштинских Јевреја - Мануел Баруховић, рођен 1918. године у Приштини и Емануел – Манојло Барух(овић), рођен 1919. године у Приштини. Могуће је да се заправо ради о истој особи, са различитим биографским подацима које пружају различити извори које смо пронашли.

Загребачки Медицински факултет дипломирао је Алберт Самуиловић, рођен 1913. године у Приштини, који ће по завршетку студија започети лекарску дужност у свом родном граду и бити војни лекар у Скопљу. На истом универзитету студије фармације успешно је привео крају 1933. године и Ашер Ашер, рођен у Приштини 1906. године. По окончању студија мр Ашер био је апотекарски сарадник у свом родном граду. Студије фармације у Загребу започео је и Гедаља Самуела Гидић, рођен у Приштини 1920. године. За једног приштинског студента, Давида Ашеровића није нам успело установити који је факултет студирао, док је Алберт Ашеровић рођен 1. јануара 1915. године у Приштини, од оца Кутијела и мати Букице Адигес, успешно дипломирао Пољопривредни факултет, поставши инжењер агрономије. Оженио се Ханом Давидовић рођеном 1921. у Приштини и живео претежно у Београду, често мењајући станодавце.

Београдски универзитет похађали су и београдски Јевреји пореклом из Приштине. Тако су Фармацеутски факултет Београдског универзитета учили Београђани Естера Б. Мандил, рођена у Приштини 1921. године и Самуило Б. Мандил, рођен у Приштини 1920. године.¹²⁷¹ Још неповољније и теже услове за школовање имали су они матуранти који су се опредељивали за школовање у иностранству, за шта је било потребно додатно одрицање и веће материјално, временско и друго жртвовање. Таквих је било још мање, а познат је случај приштинског лекара др Јосифа Х. Биваса, рођеног у Приштини 10. маја 1905. године од оца Хајима и мајке Рашеле, који је окончао студије медицине 1931. године

¹²⁷¹ J. Romano, *Jevreji zdravstveni...*; A. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*, 241-2, 260-1; J. Romano, *Jevreji...*, 324, 327, 330, 374, 396, 477; Č. Prlinčević, *n. d.*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Алберт Ашеровић* (Алберт Ашеровић се 1949. одселио у Израел); ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Хајим Баруховић*. Јаков Аврама Бахар је на почетку рата ступио у НОВ 1941. године и погинуо 1943. године код места Тумори на грчкој граници. Алберт Јосефа Јосифовић је по окупацији Југославије пребегао у Албанију, где је септембра 1942. или почетком 1943. године ступио у редове албанских партизанских јединица, тачније 7. албанској партизанској бригади. Од краја 1943. или друге половине 1944. године вратио се у Југославију и био у НОВ-у на разним санитетским дужностима, и тек након рата окончао студије медицине. Остао је у ЈНА и после рата, стекавши чин потпуковника. Носилац је три војна одликовања. Хајим Баруховић је у Београду живео најпре код Берте Павлић у Скопљанској 24, на чију адресу се пријавио градским властима 23. фебруара 1927. године, а потом је прешао да живи у Цара Душана 36, пријавивши се 6. априла 1931. године. Био је ожењен Џилдом Мандиловић, рођеном 13. децембра 1908. у Београду. Прлинчевић у свом раду износи да је Хајим Баруховић студирао медицину у Прагу и Бечу. Мануел Баруховић је по капитулацији Југославије пребегао у Албанију, где је био интерниран од Италијана у логор, да би у НОВ ступио 1944. године, где је био на разним апотекарским дужностима, а факултет је завршио тек после рата. Емануел – Манојло Барух(овић) је Други светски рат преживео у логорима Берген Белзен, Матхаузен и Дахау. Алберт Самуиловић је за време рата ступио у НОВ фебруара 1945. године и био на положајима референта санитета Команде града Приштине и шефа санитета групе бригада на Космету. Ашер Ашер је пред крај Другог светског рата, фебруара 1945. године ступио у НОВЈ, био је управник санитетског складишта ГШ Македоније. По окончању рата остао је са службом у ЈНА, демобилисан је у чину капетана 1. класе и био је носилац једног војног одликовања. Гедаља Самуела Гидић је по капитулацији Југославије пребегао у Албанију, где је био интерниран у логор од Италијана. Октобра 1944. године вратио се у Југославију и приступио НОВ-у где је био на разним апотекарским дужностима, па је тек по окончању рата завршио фармацију. Алберт Ашеровић се код Вилима Адера у Јована Суботића 9 пријавио 18. јануара 1935. године, а одјавио 15. децембра 1936. године, да би се опет пријавио, сада у Суботићевој 9 код истог станодавца 11. октобра 1935. године. Код Валера Раулова у Св. Марковића 2 пријавио се 18. новембра 1935. године; код неке Вуке у Цетињској 9а пријавио се први пут 11. јануара 1936. године, а други пут 21. марта, а одјавио 14. априла 1936. године одселивши се за Приштину. Код Штефице Марковић у Добановачкој 18 пријавио се 14. септембра 1936. године, а одјавио 25. новембра, одселивши се за Приштину. Код Милке Милосављевић у Истарској 45 пријавио се 10. јануара 1938. године; код Густава Салевића у Новоградској 23 пријавио се 3. фебруара 1938. године; код Барбаре Гали у Виноградској 42 пријавио се 19. фебруара 1938. године; код Јелене Јовановић у Савићевој 13 пријавио се 29. септембра 1938. године, а последњи пут пре рата пријавио се 15. октобра 1939. године у Дубровачкој 10. Естера Б. Мандил је настрадала на Старом Сајмишту 1942. године, након интернације у овај логор децембра претходне године, а Самуило Б. Мандил убијен од Немаца на Бањици децембра 1941. године.

у Тулузу. Живео је у Косовској Митровици до одласка у Београд у септембру 1933. године.¹²⁷²

Високе школе завршили су и следећи косметски Јевреји: Соломон Бахар, син Јосефа, који је студирао фармацију у Загребу и касније држао апотеку у Скопљу; Ашер Бахар, син Самјуела, који је такође студирао у Загребу и имао своју апотеку у Скопљу; Ђоја Самуиловић, ћерка Самјуела Бахара, која је дипломирала на Филозофском факултету и касније предавала латински и француски језик у скопској гимназији; Дијана Бахар, ћерка Аврама, која је касније била учитељица; Бењамин Бахар, син Јосефа, звани Биња дипломирао је фармацију у Загребу, био је омиљени апотекар на Косову и међу пионирима апотекарског рада у руралним срединама, са сталним местом боравка у

¹²⁷² J. Romano, *Jevreji zdravstveni...*; J. Romano, *Jevreji...*, 337; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Јосиф Бивас*. Јосиф Х. Бивас се у Београду настанио код Велинке Божић у Сарајевској 5, пријавивши се властима 23. септембра 1933. године. Током Другог светског рата приступио је НОВ-у септембра 1944. године и био распоређен на разним санитарским дужностима до краја рата. Према сведочењу Јосифовог сина Армана – Арчија Биваса (Приштина, 13. март 1955) Јосиф је рођен у Скопљу 1905. године. Био је војни и цивилни лекар, патолог, гинеколог и доктор опште праксе. Говорио је српски, турски, јеврејско-шпански и француски језик. Медицински факултет је завршио у Тулузу 1928. године. Након дипломирања најпре је био војни лекар у Француској. Једне године као учесник параде 14. јула био је кажњен редукацијом половине плате јер му се коњ унередио пошто му није претходно дао неки препарат за олакшавање. По повратку у Југославију Бивас је био санитарски официр у Војсци Краљевине Југославије. Службовао је у Новом Саду, где је једном приликом спасио живот војнику Ладиславу Каделбургу (1910-1994), а затим распоређен у алпској јединици у Шкофја Локи, где је дочекао и избијање Другог светског рата у Југославији. Повукао се до Сиска, где је ноћивао око четири месеца на месном гробљу, а потом железничким превозом стигао до Македоније. У партизанским јединицама, са Светозаром Вукмановићем - Темпом (1912-2000) у штабу, био од 1942-1943. године. Као лекар успео је да родитеље Хаима и Склаву – Славу извуче из Монопола дувана где су их бугарски окупатори заточили са осталим македонским Јеврејима пред транспорт у Треблинку. Послао их је на Косово, али није успео да извуче једног брата и две сестре. Други брат му је живео у Румунији током ратних година. Једном приликом Јосифа и Хаима су у неком селу у близини бугарске границе легитимисали немачки официри, који су их пустили на слободу пошто им је Хаим показао аусвајс, а уједно говорио течно француски и шпански. Јосиф се недуго затим вратио у своју јединицу, провевши рат у најужем кругу са Темпом и Душаном Мугошем (1914-1973). Након завршетка рата био је лекар у Врању и Врањској Бањи, где је упознао будућу супругу Веру Овадија Радић, рођену на Цетињу 1920. године. Њена породица била је даљим пореклом из Бугарске. Венчали су се у синагоги, негде у Босни. Са службом је потом премештен у Пријеполје, где им се 1947. године родила ћерка Долика, која је, вероватно заражена тифусом, преминула и сахрањена на јеврејском гробљу у Сарајеву. У Београд се породица одселила 1947. године. Убрзо се враћају у Приштину, где су живели у улици Аце Маровић. Ту су добили сина Харија 1949. године. У Приштини су живели до 1955. године, где су добили сина Армана, затим су до 1957. године живели у Сремској Митровици, када долазе у Стари Трг, односно Косовску Митровицу, где су живели у Дрварској улици. У граду на Ибру су живели све до Хајимове смрти 1967. године. Након тога селе се у Београд. Супруга Вера била је професорица историје уметности, немачког, италијанског и српског језика од 1948-49. до 1961-62. године, касније директор агенције „Путник“. Види: Интервју аутора са Арманом Бивасом из Реховота, Израел.

Липљану, а Шаби Коен завршио је Текстилни факултет у Цириху. Рат је прекинуо студије медицине у Београду Бењамину Јосифовићу и економије Нисиму Навоновићу.¹²⁷³

Сл. 1 – Алберт Рубен (1930-?) из Приштине (А. Гаон (уг), *Mi smo preživeli...*3, 132)

Сл. 2 и 3 – Ото Коморник из Приштине као дечак и Ото Коморник на почетку рата 1941. године у Београду (Архива Љиљане Коморник из Хаифе, Израел)

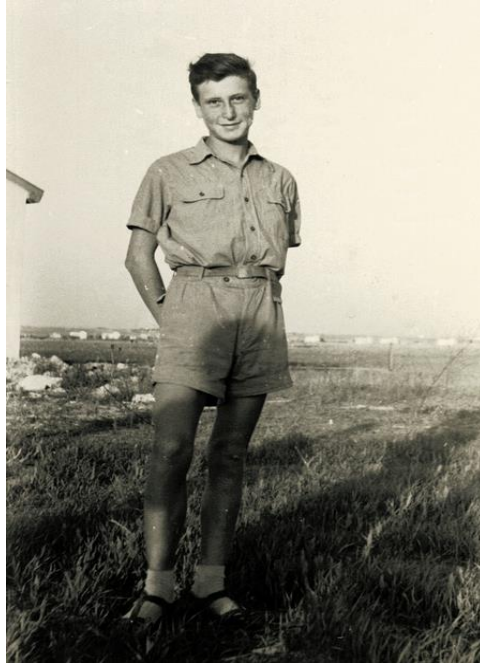
¹²⁷³ Ђ. Prlinčević, *n. d.*

Сл. 4 – Браћа Рубен у дворишту своје куће у Приштини 1942. или 1943. године. С лева на десно: Јусо Рубен (1932-?), Меир – Мајо (1928-1944/5), Рафаел (1938-?) и Алберт - Амнон Рубен (1936-?) синови Самуела – Сами Рубена (?-1944/5) и Флоре Навон (?-1944/5) (https://www.infocenters.co.il/gfh/notebook_ext.asp?book=131538&lang=eng&site=gfh (Приступљено сајту 15. 5. 2020))

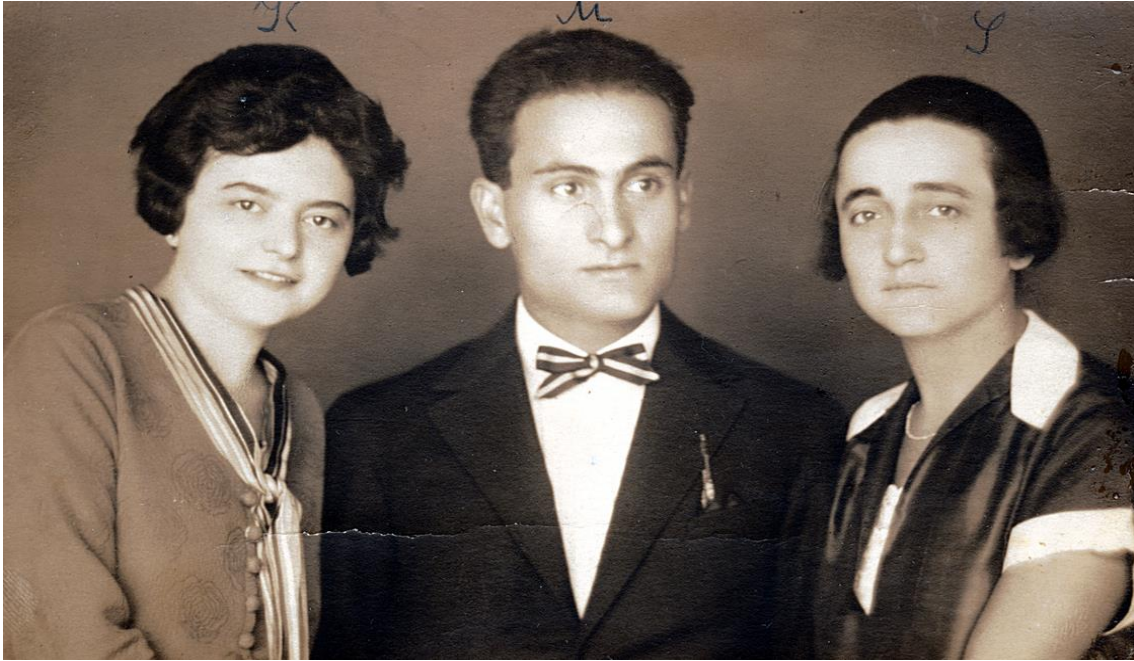
Сл. 5 – Јаков Барух из Приштине у униформи југословенске војске (https://www.centropa.org/sites/default/files/styles/max_quality/public/photo/orig/Navon05.jpg?iTok=ff8dxR-7 (Приступљено сајту 27. 1. 2021))

Сл. 6 – Јаков – Жак Навон из Приштине, умро 1999. у Холону, Израел (https://www.centropa.org/sites/default/files/styles/max_quality/public/photo/orig/Navon10.jpg?iTok=DiKp4O5e Приступљено сајту 27. 1. 2021))

Сл. 6 – Приштевци Емануел Барух и Гидалија Гидић, син Самуела и Саре, испред кућног дворишта у гимназијским капама (https://www.centropa.org/sites/default/files/styles/max_quality/public/photo/orig/Navon07.jpg?iTok=B5GH6JuU (Приступљено сајту 27. 1. 2021))

Сл. 7 – Хајим Баруховић из Приштине у друштву две непознате жене током студирања у Загребу 1925. или 1926. године (https://www.centropa.org/sites/default/files/styles/max_quality/public/photo/orig/yujba018.jpg?iTok=J8D1RoL1 (Приступљено сајту 30. 1. 2021))

Сл. 8 – Руди Дебијађи у позним годинама живота (<https://www.buchenwald.de/en/1204/> (Приступљено сајту 5. 9. 2021))

17 . СВАКОДНЕВНИ ЖИВОТ

17 . 1 . БРАЧНИ И СЕКСУАЛНИ ЖИВОТ, ПРЕНАТАЛНИ, ПОРОЂАЈНИ И ПОСТНАТАЛНИ ЖИВОТ ЖЕНЕ, ХИГИЈЕНА, НЕГА И ВАСПИТАЊЕ ДЕЦЕ

Мушкарци су се женили прилично рано, обично по ступању у осамнаесту годину живота, а некад и раније, док су младе у брачни живот улазиле још раније, са петнаест година или чак и млађе. Бракови су били најчешће уговорени, у чему су улогу имали родитељи будућих супружника и неизоставне проводације. Веридба је обављана у дому младиних родитеља, којом приликом су утврђивани *кондисионес* – услови о висини мираза, који се обично исплаћивао у злату и вршио *ашугар* – изложба вереничине гардеробе и осталог покућства које ће понети у дом будућег супружника.

Пре свадбе млада је одлазила у *микве* – ритуално купатило на обавезну традиционалну *бањо де новија* – купање невесте, чему је у Приштини служио турски хамам, који би младини родитељи закупили за ту прилику и у који нико сем њих и чланова њене будуће породице није смео тог дана да крочи. Ова свечаност је била од великог значаја за целу заједницу, пошто би младу до хамама испраћале жене и девојке уз вокалну и инструменталну подршку песме и свирке.

Жене су непрекидно, док су то биолошке прилике дозвољавале, остајале у благословеном стању, убрзо по порођају поново би затруднеле. Из тог разлога мушкарци су започињали дан захвалницом према Свевишњем, коме су се обраћали речима: „Хвала Ти, Боже, што ме ниси створио женом“, док би жене своје молитве духовито завршавале речима: „Хвала Ти, Господе, што ме ниси створио козом, јер бих се порађала сваких пет месеци!“. Порођаји су се обављали у домовима, што је доводило до не тако ретких појава смртних случајева породиља и новорођенчади, услед неадекватних хигијенских стандарда и медицинске неукости. Уколико би се десило да супруга премине, удовац је по древним библијским правилима био обавезан да се ожени њеном сестром. Одојчад су жене дојиле до друге године живота, што се обављало углавном у друштву њихових пријатељица.

Главна преокупација жена била је брига о домаћинству. Њихова улога се огледала у одржавању чистоће дома, доношењу воде из бунара и ситним пољопривредним,

баштованским и пословима око кокошињца. Након успављивања ситне деце, жене су уз песму плеле и шиле, што је било још једна њихова свакодневна радња. Жене су се међусобно дружиле и посећивале, узајамно се помажући у случајевима болести, одлазећи код болеснице којој би припремиле јело и опајале кућу.

Петком, пред *Шабат*, жене су одлазиле са својом децом у хамам, носећи при том и храну. Хамам је пружао скупље услуге боравка у просторији са галеријом у којој су биле постеље и јефтине коришћење отвореног простора. Посетиоци су тамо остављали ствари и улазили у парно купатило, у које су се задржавали око пола сата. Док се један део жена бањао, друга група жена, чекајући на ред, седела је у предворју, међусобно ћаскала и мезетила киселе краставце, парадајз и друго воће.¹²⁷⁴

Према правилима ортодоксног јудаизма, током менструалног циклуса препоручивало се суздржавање од секса и полног општења са партнером у трајању од дванаест дана, након чега је жена одлазила у *микве* ради ритуалног очишћења, како би поново била спремна за брачне дужности са супружником.¹²⁷⁵ Жена је по слову верског закона практично дванаест дана у сваком месецу била забрањена за супруга. Брачни друг није смео не само да има сексуални однос са сопственом супругом, него није смео са њом да дели кревет, да је љуби, грли и уопште додирује.¹²⁷⁶ Физички додир било ког лица са женом у циклусу или предметима на којима је седела (столица, лежај...) чинио је особу нечистом и налагао истима обавезно прање.¹²⁷⁷

Мушкарац који би прекршио дате забране и имао коитус са женом током циклуса подлегао би казни истребљења, која је према учењу јеврејских мудраца значила да ће умрети пре навршене шездесете године, а смрт ће погодити и њихову малолетну децу.¹²⁷⁸ Из разлога ритуалне нечистоће женама је било онемогућено да буду свештенице. Свештеник је према прописима Мојсијевог законодавства морао бити особито ритуално чист приликом приношења жртве, а у случају било ког облика нечистоће (полуција, полни сношај и слично) није смео приносити жртву. По својој биолошкој природи жена је чешће

¹²⁷⁴ Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 229.

¹²⁷⁵ Š. Boteah, *Košer seks*, s. 1, s. a, 81-2.

¹²⁷⁶ Š. Boteah, *Košer požuda. Ljubav nije odgovor*, Beograd s. a, 139-40.

¹²⁷⁷ L. Glesinger, *Medicinski kurioziteti*, Beograd – Zagreb 1980, 71.

¹²⁷⁸ I. Lipšic, *Svetlost života*, Moraša – časopis za jevrejsko versko nasleđe, 1 (2010), 69-115.

бивала ритуално нечистом (циклус, порођај и друго), што је био разлог још у најранијим временима да жене буду искључене из богослужбених радњи.¹²⁷⁹

По истеку крварења жена је одлазила у *микве* ради ритуалног очишћења. Најшира и најпримарнија примена ритуалног купатила управо је у сврху обредног очишћења жене након менструалног циклуса. Иако се овај пропис највише односи на удате жене, он без икаквих ослобађајућих нити, обухвата и оне неудате, јер *Тора* одређује да жена има статус *нида* од тренутка када добије менструацију до поринућа у *микве*.¹²⁸⁰ Имућније јеврејске жене у Приштини, током месечног циклуса, користиле су хигијенске улошке, што се може закључити из једне касније, бизарне епизоде из рата.¹²⁸¹

Иако су уговорени бракови били неписано правило којег су се здушно придржавали косметски Јевреји, било је и појава, нарочито међу економски напреднијим и културно еманципованијим млађим нараштајима, самосталне потраге и избора партнера за брак. Осим директног, спонтаног и случајног зближавања међу слободним Јеврејима различитих полова, било је ситуација проналаска и избора брачног друга путем јавних оглашавања, чему је служио тада најраспрострањенији медиј - штампа. На ово средство су се одлучивала интровертнија лица, са неразвијеним друштвеним животом, ограниченим бројем пријатеља или услед живота у средини са малобројним могућностима избора партнера из категорије потраживања. У једном таквом огласу млади, бољестојећи косовскомитровачки Јевреј нудио се за упознавање у циљу склапања брака ширем српском и југословенском тржишту: „Млад трговац, са властитом радњом у већем трговачком индустријском месту Србије, услед слабог познанства, жели упознати даму Мојсијеве вероисповести од 18-25 година, којом жели ступити у брак. Мираз повољан. Јавити на адресу Алберт Рубен, власник фабрике соде, Косов. Митровица“.¹²⁸² Независно од начина склапања брака, главни мотив најчешће је било остављање потомство, бракови склопљени из љубави били су практично непознати.¹²⁸³

¹²⁷⁹ Д. Глумац, *Социјални положај жене код старих Јевреја*, Београд 1930, 49.

¹²⁸⁰ А. Kaplan, *Rajske vode. Tajna mikve*, Zemun 1999, 15.

¹²⁸¹ А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*, 243.

¹²⁸² Оглас. Удаја и женидба, *Правда*, Београд, бр. 12.844, 3. август 1940, стр. 15; М. М. Damjanović, *Language...*

¹²⁸³ Дати разлози се могу запазити и у ондашњем јеврејском хумору у Југославији. Један виц под именом „Шта хоће човек?“ управо алудира на то: „Стари, богати трговац Албахари дошао да запроси Ружу Адању. -

Појаве склапања брака са припадницима других народа биле су евентуалост у животу јеврејске заједнице на Космету. У таквим случајевима, узимала се вероисповест брачног изабраника. У случају склапања грађанског брака са нејеврејином, Извршни одбор Савеза давао је објашњење по коме јеврејска страна у том случају, уколико није иступила из јудаизма и примила конфесију супружника, остаје пуноправни члан јеврејске заједнице са свим правима и дужностима, док би деца из таквог брака била јеврејска, само у случају да је тако било предвиђено брачним споразумом.¹²⁸⁴

Као што су ретки и сабласни били примери склапања брака са иноверцима, тако су згражавајуће биле и појаве браколомства, нарочито својеволјног напуштања супружника, без *рабинског* добијања *гета* – брачног разрешења. До таквих сценарија је ипак долазило, па су изазивали општу сензацију и запањеност унутар јеврејске заједнице. Скопска јеврејска заједница била је погођена и запрепашћена случајем који се збио у граду јула 1926. године, када је свог супружника, трговца Јосифа Бејакова, напустила супруга Матилда, побегавши код свог оца, трговца Коцијела Бејашара у родну Приштину. Да би извела овакав подухват, морало је доћи до претходног планирања и проналаска сарадника. Помоћнике је пронашла у својим рођацима, трговцима Авраму Хајиму и Ашеру Давиду из Приштине, као и свом брату.¹²⁸⁵ Оваквим неубичајеним чином, окончан је брачни живот једне Приштемке, супротно традицији, важећој пракси и примењивим *рабинским* законима, што је морало изазвати рђаво гледање заједнице на преступницу.

Разводи бракова били су својеврсни друштвени табу. Ако би брачни односи ослабили и охладили, уколико је брак био оптерећен тешким несугласицама,

Веома жалим, али не може. Мој тата неће никако дозволити. -Види ти ње! И зашто да не дозволи ваш тата? И зар нисам богат, и тражим ли миразу? И шта хоћи ваш тата? -Унучад. И ништа више“. Види: *Забавник*, Београд, бр. 48, 28. XI. 1925, стр. 7.

¹²⁸⁴ *Службени лист Савеза јеврејских вероисповедних општина Краљевине Југославије*, Београд, бр. 12, 15. октобра 1937, стр. 4.

¹²⁸⁵ Једна сензација у Скопљу. Бегство жене трговца Бејакова, *Време*, Београд, бр. 1645, 20. јула 1926, стр. 3. Да би избегла мужевљево сумњичавост, Матилда је на дан бекства, 17. јула, током заједничког ручка са мужем деловала изричито расположено, па супруг није могао приметити ништа необично, нити се надати да ће га оставити. Чуђење, али не и сумњу, изазвао је код Јосифа, неочекивани сусрет испред куће са Аврамом и Ашером, када се, као и обично, у 15 h поподне упутио у своју радњу. На питање откуд и шта раде испред његовог дома, неопрезни Матилдини рођаци су одговорили да шетају и позвали га да им се придружи, како би предупредили рађање било какве сумње у њему. По пристанку друге стране, свратили су у кафану и испили кафу. У исто време у дому се одиграла неслутећа представа. Матилдин брат довезао је аутомобил пред Бејаковљево кућу, у који је ушла Матилда, поневши собом све вредносне покретнине које је пронашла. Из дома је изнела 17.000 динара у готовини, прстење, бисер и остали накит и са својим братом одвезла се за Приштину.

непомирљивошћу и нетрпељивошћу међу супружницима, обе стране су се максимално трудиле да одрже брак у животу и да избегну да дође до развода. Жене би биле у тежој позицији ако би дошло до развода и због економске несамосталности и због осуде и неприхватања најуже родбине. Мушкарци су се такође обазирали на ширу друштвену реакцију на такав чин, нарушавање друштвеног угледа које би такав брачни сценарио изазвао, па су се руководећи конзервативним начелима заједнице, ретко упуштали у авантуре тог типа. Ако би мужевљево вероломство било окидач у брачним разилажењима, повређена женска страна била би извор фрустрација и наглих, прејаких емоционалних одговора. Ни деца из таквих бракова нису била равнодушна, њих је такође душевно погађала дисфункционалност у односима родитеља и одсуство родитељске хармоније, па су и она могла реаговати ирационално и неурачунљиво.

Са крупним брачним трзавицама носио се неко време 50-огодишњи богаташ Моис Аseo из Урошевца, власник хромних рудника на југу земље и најбогатији Скопљанац, рођен 2. марта 1888. године у Скопљу, од оца Симтова и мати Матилде. Епилог обостраног вероломства и брачног отуђења требало је бити пронађен у разводу, због чега су муж, супруга и најстарији 15/16-огодишњи син, ученик скопске гимназије, одвојено допутовали у Солун и одсели у хотелу „Медитеране - палас“. Неочекиваном, трагичном обрту у брачној завршници претходили су дуги, безуспешни покушаји солунске родбине да очувају брак и свађа међу супружницима, смештеним у два различитим хотелским собама, бр. 61 и 71.

У раним јутарњим часовима, 12. септембра 1932. године малолетни син Семтов - Ото Аseo на спавању је извршио оцеубиство, наневши му око седам убода или 20 снажних и лакших удараца ножем у груди и стомак, од којих је издахнуо након неколико дана, 17. септембра, по смештају у клиници „Мисироглу“. По откривању злочина, полиција је ухапсила мати Реу и сина, осумњичивши их обоје за извршење гнусног злодела. Настрадали Аseo са супругом, Београђанком Реом Хаим Кадмон Леви, с којом се оженио 1914. године је имао четворо деце, поред Семтова, 15-огодишњу Јелену, 14-огодишњу Нину и још једно чији идентитет нисмо успели открити.

Две и по године пре убиства или још почетком 1928. године у Београду је Аseo упознао тада сиромашну 18-огодишњу маникирку Јелисавету – Лелу Салевић (1906/1910-

?) из Ивањице, запослену у једној од највећих фризерских радњи у Кнез Михаиловој улици, са којом се убрзо спријатељио и започео да живи у изнајмљеном стану. Последњих годину дана пред несрећно окончање живота Моис и Реа су живели раздвојено, она у Скопљу, а он у Београду. У међувремену, својој љубавници Ројки, Рајкици, како ју је звао, Моис је купио раскошну вилу на Сењаку – Топчидерском брду, у улици Сање Живановића бр. 4, вредну око 500.000 динара, на којој се пријавио градским властима 28. децембра 1931. године, пруживши јој луксуз какав се могао видети само у најбогатијим престоничким кућама, опремивши је намештајем вредним око 250.000 динара, меблирајући је укусним и скупocenим намештајем.

Снабдео ју је аутомобилом и шофером Русем Ђорђевићем Шуљиченком, многобројном кућном послугом, арнаутским чуварем Бецитом Ибрахимовићем, па чак и старијом гувернантом Рускињом, која ју је подучавала француском језику. Стално ју је обасипао новцем и драгоценостима, куповао јој накит, брилијантски прстен вредан 60.000 динара и слично. Само у накиту и намештају Аseo је потрошио на Лелу преко милион и по динара. У ново стамбено окружење Лела је довела своју мајку и сестру.

С друге стране и Реа се према неким изворима предала бурном животу, обучена по последњој моди, проводећи ноћи по скопским дансинзима, у друштву младих мушкараца, одавајући се пићу, пушењу и певању.

Солунски првостепени поротни суд 22. марта 1933. године осудио је Семтова на 20 месеци затвора за наносење телесних повреда, опростивши му трећину казне. Урачунавши му истражни затвор, остало му је да одслужи још нешто више од полугодишњег боравка у затвору. Одмах је упућен у Казнени завод у Атину, одакле је упутио молбу председнику Републике Грчке, Александросу Заимису (1855-1936) који га је 8. августа 1933. године помиловао.¹²⁸⁶

¹²⁸⁶ У солунском хотелу „Медитеране“ шеснаестогодишњи Сантов Аseo смртно је ранио свога оца Моиса Аseo. Породична трагедија скопљанског богаташа Моиса Аseo сопственика рудника хрома у Јужној Србији., *Политика*, Београд, бр. 8744, 14. септембар 1932, стр. 5; Да ли је Аseoва пријатељица из Београда била узрок трагедије у солунском хотелу „Медитеране“? Док се смрт Моиса Аseo ачекује сваког часа, његов син и жена спроведени су суду. Аseoва пријатељица Јелисавета – Лела Салевић тврди да је Аseo хтео њоме да се ожени., *Политика*, Београд, бр. 8745, 15. септембар 1932, стр. 5-6; Трагедија породице Аseo пред солунским судом. Данас је оцубица Семтов Аseo изведен пред суд. Одбрана нарочито полаже на Аseoва писма која је објавила сама његова љубавница Лела Салевић, *Правда*, Београд, бр. 10.190, 22. март 1933, стр. 4; Пресуда младом Аseу у Солуну. Семтов Аseo осуђен на 20 месеци затвора. Трећина казне му је опроштена, а

17.2. СТАМБЕНЕ ПРИЛИКЕ И ОПРЕМЉЕНОСТ ДОМА

Величина и комодитет стамбених објеката зависила је првенствено од имућности њених власника. Сиромашнији су живели у малим, скромним, слабо опремљеним кућама каква је била она породице Леви (Барух) из Липљана. С друге стране, добростојећи домаћини могли су да приуште пространије, вишеспратне и луксузније домове. Такву једну велику кућу, антиподну њиховим јеврејским суграђанима Левијима, имала је липљанска породица Соломоновић, која је поседовала и радњу.¹²⁸⁷

урачунат је и истражни затвор. Тако Семтов има да издржи још шест и по месеци затвора, *Правда*, Београд, бр. 10.191, 23. март 1933, стр. 4; Љуб. М. Добричанин, Авантуре пријатељице милионара Моиса Асеа. Једна угледна Дубровчанка приређује чај „у част госпођице Салевић“ у хотелу „Имperiјал“, *Правда*, Београд, бр. 216, 17. септембар 1932, стр. 5-6; Трагедија у солунском хотелу „Медитеране“. Моис Асео је подлегао ранама. Ото Асео хтео је да убије Лепу Салевић а не оца – тврди једна рођака, *Време*, Београд, бр. 3847, 18. септембар 1932, стр. 11; Љубав Леле Салевић. Отац гине од руке свога јединца, *Време*, Београд, бр. 3871, 12. октобар 1932, стр. 6; Ј. В. Пред једним сензационалним суђењем у Солуну. Кроз три дана порота ће судити младоме Асеу, убици свога оца. Шта је изјавио млади Асео за време истраге?, *Време*, Београд, бр. 3939, 18. децембар 1932, стр. 5; Мали оцеубица Семтов Асео помилован, *Правда*, Београд, бр. 10.330, 9. август 1933, стр. 7; Драма у солунском хотелу „Медитеране“. Заводници богатог индустријалца Асеа, Лели Салевић, биће ускоро суђење због употребе лажног пасоша. Лажна >>чиновница господина директора>>, *Време*, Београд, бр. 3848, 17. септембар 1932, стр. 7; Љубав Леле Салевић. Моис Асео добија анонимна писма због којих много пати – Пријатељи му шаљу чак и исечке из листова поводом познате интерпелације у Народној скупштини о случају његове љубави, *Време*, Београд, бр. 3862, 6. октобар 1932, стр. 6; Љубав Леле Салевић. Моис Асео не види сметње због разлике у вери, а што се тиче разлике у годинама, обећава да посети др. Воронова, *Време*, бр. 3860, Београд, 5. октобар 1932, стр. 6; Из среског суда. Лела Салевић, пријатељица Моиса Асеа, на оптуженичкој клупи. Маникирка Лела Салевић са оптуженим, који су јој набавили пасош за Француску, кажњена је новчано, *Правда*, Београд, бр. 269, 25. септембар 1932, стр. 4; Љубав Леле Салевић. Између Лелиног пољупца и молитве у храму, вијугао је воз за Скопље, који је Асеа као неман враћао породици, *Време*, Београд, бр. 3863, 7. октобар 1932, стр. 6; После породичне драме у солунском хотелу „Медитеране“. Препредена заводница богатог индустријалца Асеа стара је познаница београдске полиције. Маникирка Салевићева била је двапут протеривана из Београда због блудничења, *Време*, Београд, бр. 3845, 16. септембар 1932, стр. 9; Суђење Семтову Асеу, сину Моиса Асеа, одложено. Суђење је одложено због недоласка неколико сведока, који су због тога кажњени затвором од три месеца, *Правда*, Београд, бр. 347, 22. децембар 1932, стр. 4; Опет Лела Салевић у среском суду. Покретна имовина у вили Моиса Асеа износи 574.000 динара., *Правда*, Београд, бр. 321, 16. новембар 1932, стр. 8; Трагедија у солунском хотелу „Медитеране-Палас“. Претрес оцеубици Семтову Асеу одложен због отсутности сведока, *Време*, Београд, бр. 3942, 22. децембар 1932, стр. 5; Нова афера на помолу. Да ли се Лела Салевић само једном послужила фалсификованим пасошем?, *Време*, Београд, бр. 3849, 19. септембар 1932, стр. 6; Заклетва Леле Салевић: због 100.000 динара, *Правда*, Београд, 14. мај 1937, стр. 12; Љубав Леле Салевић. Долазак у Београд – Штампарија – Старији елегантни господин, *Време*, бр. 3862, Београд, 3. октобар 1932, стр. 4; Гђа Лела Салевић, ако се закуне, има да прими од масе пок. Моиса Асеа 100.000 динара, *Политика*, Београд, бр. 10380, 16. април 1937, стр. 11; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Моис Асео*. Јелисавета Салевић је рођена 26. октобра 1910. године у Ивањици од оца Цветка и мати Милке Главинић. Била је удата за неког Марковића. Од 1926. до 1934. године живела је у Београду на разним адресама, код Моиса Асеа од 2. октобра 1931. године до 21. септембра 1932. године. Августа 1934. године вратила се у Ивањицу. Види: ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Јелисавета Салевић*.

¹²⁸⁷ Ј. Алмули, *Страдање...*, 203; А. Гаон (ur), *Mi smo preživeli...*, 251.

Пространије куће користиле су подрум за складиштење продајне робе, попут Навоновића: „А у подруму смо имали магацин трговачке робе, а магацин који је био величине овог стана, пун робе“. Иста приштинска породица имала је летњу кујну, у дворишту, поплочану бетоном.¹²⁸⁸ У подрумима су приштински Јевреји држали по пет-шест буради шљивовице и мастике, које су сами пекли, велику количину туршије справљану од паприке, краставаца и других биљних плодова, те овчији сир.¹²⁸⁹

Приштинска породица Имануела Рубена живела је у дворишној кући, а у свом комшилуку имали су арнаутску породицу, која је живела у кући испред њихове, као и јеврејску породицу Инте Јудића. Ова породица је, попут многих других својих сународника у граду, поседовала злато и драгоцености, које су се чувале унутар дома.¹²⁹⁰ Боље стојећи Јевреји у власништву су имали више стамбених и пословних јединица. Звечанац Буко Рубеновић изградио је две куће, једну, старију на латне, односно дирече која је била на спрат и зидана примитивно са черпићем, у којој је породица живела и друга нешто новијег датума, модерна за тадашње стандарде, коју је под кирију издавао „Трепчиним“ инжињерима.¹²⁹¹ Осим рентирања, куће у јеврејском власништву биле су и предмет купопродајних радњи. Тако је неки Навоновић продао своју кућу свом суграђанину Сави Бранковићу, из чувене пушкарске породице.¹²⁹²

Приштинска породица Ашера Ашеровића становала је недалеко од реке Велуше, у улици Милоша Обилића, у близини Соколског дома, а у комшилуку је такође имала арнаутског и турског суседа. Њихова велика кућа била је електрификована, тј. у осветљавању унутрашњих одаја користили су електричне сијалице. Када би остали без електричне енергије, сијалице би замењивале петролејске лампе. За загревање стамбених просторија користили су дрво, које су као огревни материјал куповали од продаваца. Дрвосече би истестерисале дрвну грађу и наслагале је у подрум куће, одакле се узимала за грејање током читавог зимског периода. Из пећнице је дим кроз оцаке излазио из куће, па је тавански простор служио као пушница за сушење меса. Попут многих муслиманских породица, код којих је обавезан део кућних предмета чинио типичан оријентални сасуд за

¹²⁸⁸ G. Babić, *Nisim...*; A. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*3, 403; A. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*, 261-2.

¹²⁸⁹ Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 227.

¹²⁹⁰ A. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*3, 131-2.

¹²⁹¹ Интервју аутора са Боривојем Гвоздићем из Звечана, Србија.

¹²⁹² Р. Тодић - Вулићевић, *Приштина...*, 107, 138.

кување кафе - тагар, и ова јеврејска породица поседовала је бакарни тагар са украсним ногарима. За разлику од арнаутског становништва, коме је поседовање оружја попримило култни значај, било ствар престижа и мерило вредности, јеврејска домаћинства нису држала ватрено оружје. У дворишту куће поменутог Ашеровића околни сељани који би долазили на пијачни дан у Приштину остављали су своје чезе, а за захвалност за уступљено место за стационирање, узвраћали су добротинитељу даривањем сеоских производа. Вредности попут новца, породица је држала уз себе, у дому, не поклањајући поверење банкарским заводима.¹²⁹³

Породични домови су се налазили често далеко од продавница смештених у трговачкој чаршији. Онај Исака Саламона из Приштине налазио се у јеврејској махали, у улици Милоша Обилића бр. 9 и био удаљен око једног километра од радње у чаршији, па је власник четири пута дневно пешачио у оба правца. Кућа је била модерна и нова, подигнута 1938. године од блокова. Иако једносратна, била је дугачка и пространа, само прозор је био дуг 20 метара. Како су све куће биле старе, ова новоизграђена је била прва у граду у којој је уведена вода, са пумпом. За осветљење у кући су се користиле сијалице пошто је била уведена струја, а за грејање су поседовали две фуруне у којима су ложили дрва. За зимски огрев купили би од сељака једна кола дрва која би им тестераш исекао, довољна за загревање вероватно само неких просторија. Кућни намештај био је претежно ручне израде. У великом дворишту се налазио бунар, а клозет удаљен од куће 20-50 метара. Бунарску воду којом су пунили пумпу користили су за пиће, прање рубља, личну хигијену и спремање хране. Веш се прао на ручној машини. Сазидали су и фуруну за прављење *маџот* за *Песах*, који су користили и други приштински Јевреји, правећи *маџот* по сачињеном списку након што би власници завршили прављење за њихове потребе. У малом базену су држали пуно патака, од којих су свакодневно узимали јаја. На окућници, у малој баштици, били су посађени каранфили и друге врсте цвећа које је домаћица неговала. Породица је унајмљивала Циганку за служавку. Свакога јутра, док су деца још спавала, она би долазила из „Циганске махале“ и отварала прозоре проветравајући просторије, чистила их, облачила децу, спремала им сендвиче, набављала намирнице на пијаци, празнила корпе за отпатке и била својеврсна газдарица која се у дому са

¹²⁹³ Интервју аутора са Аврамом Ашером из Кидрона, Израел.

члановима породице хранила. У кући се чувало злато, накит и дукати који су се куповали од новца који није улаган у банке.¹²⁹⁴

Образованије породице, попут Тајтелбаумових у Призрену, у свом дому су држале кућне библиотеке са богатим књижним фондом, а саставни део културе становања чинили су и скупоцени персијски ћилимови који су красили гостинску собу.¹²⁹⁵ У домаћинствима су се могли пронаћи трношци за седење, а готово свака кућа је имала фуруну за печење хлеба.¹²⁹⁶ У кућама су се, поред робе, држале и чувале многе друге материјалне вредности и приватни предмети, као и породична заоставштина сентименталне вредности. У банке се није имало много поверења, док су са друге стране наследили праксу својих предака, који су у време непостојања новчаних установа на том простору, све своје драгоцености држали под својим породичним кровом. Приштинска породица Навон у дому је држала породично злато којим су Навонови водили трговачке послове уназад четири генерације, породични накит више генерација, а у металној каси чували су новац и разне хартије од вредности.¹²⁹⁷

Добростојећа приштинска породица Барух(овић) је имала две куће са великим двориштем. Становали су у улици Краља Александра бр. 60. И ова је породица поседовала злато, украсан и драгоцен накит, мушки и женски, попут прстења и наруквица, које су носили и имали већина приштинских Јевреја. Ребека Баруховић је носила и ручни сат. Још као девојчици са четири године, пробушили су јој ушне шкољке и уметнули минђуше, које је носила све време без прекида, годинама касније, до ратне 1944. године па и после ослобођења.¹²⁹⁸

Призренка Паула Вајселбергер, потекла из напредне бечке средине, а уједно активна у грађанском животу, такође је користила накит, с којим се снабдевала код локалних арнаутских, католичких филигранских мајстора. Ова је породица била ретка, не само међу становништвом Космета, него и унутар саме јеврејске заједнице у њој, која је поседовала радио апарат. Такође је поседовала златнике (150 златника „Наполеона“), као

¹²⁹⁴ Интервју аутора са Моше Саламоном из Кидрона, Израел; М. М. Damjanović, *Relations...*

¹²⁹⁵ А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*2, 168.

¹²⁹⁶ Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 227-8.

¹²⁹⁷ А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*3, 403; А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*, 260, 262.

¹²⁹⁸ А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*, 242-3.

драгоценост која може да буде од добробити у свим временима и свим поретцима, па ју је било пожељно имати и чувати за „црне дане“.¹²⁹⁹ И приштински Јевреји су поседовали албанске „Наполеоне“, што се да видети из година које ће уследити по избијању рата.¹³⁰⁰

Саставни сакрални елемент јеврејског дома чинила је *мезуза*, мали пергаментски свитак на ком су исписана два одломка из „Поновљеног закона“, смештен у метално, по могућству сребрно спремиште, које се постављало на довратак искључиво приватних стамбених објеката, не и на пословним.¹³⁰¹ Нема разлога сумњати да су и јеврејске стамбене куће на Космету биле неизоставно снабдевене овим предметом, баш као и другим религијским и празничним реликвијама најнеопходнијим за прославе важних благодана. Породични дом и ентеријер били су уско повезани са свим животним циклусима, па и са оним најтрагичнијим. По смрти члана породице сва огледала и слике у боравишним просторијама су прекривани, гардероба укућана се цепала, ожалошћена породица је цео дан седела на поду, док су им други чланови заједнице доносили спремљена јела. Мушки сродници покојника нису се бријали 30 или 40 дана по упокојењу преминулог. За упокојеног се рецитовало помен – *мулдада* у покојниковој кући или на гробљу.¹³⁰²

Због непостојања водоводног система, неуређених прилика градског водоснабдевања или неинсталираних резервоара за воду, градска домаћинства приштинских Јевреја ослањала су се на бунаре као редовне изворе воде за пиће, техничку употребу и хигијенске потребе. Многе, ако не и све куће, у својим су двориштима имале ископане бунаре из којих су свакодневно црпле воду. Квалитет, хемијску и бактериолошку исправност бунарске воде нико није контролисао, па је она несумњиво дугорочно остављала лоше последице по опште здравље конзументата. Бунарска вода била је лошег квалитета, нарочито она којом се служило становништво Косовске Митровице. Новинарка Вера Стефановић забележила је у једној репортажи из овог града „...да су бунари загађени и да је пијаћа вода ужасно кречљива“.¹³⁰³ Домаћинства која нису имала

¹²⁹⁹ A. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*2, 164, 166, 170; M. Fogel, M. Ristović, M. Koljanin, *n. d.*, 169.

¹³⁰⁰ J. Romano, *Jevreji...*, 166.

¹³⁰¹ F. Moacanin, *Judaica*, Zagreb 1984, 4.

¹³⁰² <https://www.centropa.org/biography/nisim-navon> (приступљено 6. 3. 2020); M. Damjanović, *Rabini...*

¹³⁰³ Вера Стефановић, У сенци највећег рудника Косовска Митровица тавори и – гладује, *Време*, Београд, бр. 5629, 18. септембар 1937, стр. 13.

бунаре, снабдевала су се водом са градских чесама. Навоновићи су са тестијама одлазили пола километра од свог дома у улици Милоша Великог, поред реке Велуше, да би обезбедили воду.¹³⁰⁴

Осим за егзистенцијалне потребе, чија им је примарна функција била, некима су бунари послужили и за растанак са животом, бивајући својеврсни жртвеник Танатоса. У дворишном бунару своје куће у улици Милоша Обилића бр. 27, окончала је живот Мазалта, супруга приштинског трговца Инте Абрамовића. Извршила је самоубиство скоком у бунар 30. марта 1938. године, налазећи се у стању душевног растројства. Знаци нервне напетости код ње су били приметни неколико дана пре трагедије, па ју је супруг, решен да је орасположи, упутио за Скопље, где је била кума неком детету. Тамо се није дуго задржала, вративши се у Приштину брзо, без поздрављања ни са ким од лица која су јој указала гостопримство. У Приштину је стигла вече пре суицида, а после поноћи, у раним јутарњим часовима већ је предузела кораке ка остварењу своје мрачне замисли. Док су сви спавали, Мазалта је узнемирено шетала двориштем, али се примећена од суседа око 4 h, вратила у дом и постељу, оставши у будном стању до 7 h, када је њен супруг отишао на посао. Самоубиство је починила након мужевљевог одласка, а када су синови приметили одсуство матери у кући, почели су да је траже, али безуспешно. После дужег времена, на сугестију неких комшиница које су је ујутру уочиле у дворишту, да обрате пажњу на бунар, пронађено је њено беживотно тело.¹³⁰⁵

Упркос уложеном труду није нам пошло за руком да установимо да ли су кућни телефонски апарати били саставни део свакодневице косметских Јевреја. Телефонски саобраћај на Космету у међуратном раздобљу је функционисао иако мрежа није била густа и покривала само одређене делове ове регије, првенствено насељенија места. Сва места на Космету припадала су Дринској или Вардарској дирекцији пошта и телеграфа. Ступањем на снагу Закона о изменама и допунама у Закону о називу и подели Краљевине на управна подручја од 28. августа 1931. године из Вардарске дирекције пошта и телеграфа издвојене су поште у Дечанима, Ђаковици, Ораховцу и Србици и додељене Дринској дирекцији.¹³⁰⁶

¹³⁰⁴ G. Babić, *Nisim...*

¹³⁰⁵ У живчаном растројству скочила у бунар, *Политика*, Београд, бр. 10721, 31. март 1938, стр. 6.

¹³⁰⁶ *Poštansko – telegrafski vesnik Ministarstva saobraćaja – službeni organ*, Београд, бр. 22, 16. новембар 1931, стр. 360.

Нешто касније исте године укинуте су непрекидне и заведене редовне службе у телеграфима и телефонима код пошта у Гњилану, Дечанима, Јањеви, Качанику, Липљану, Ораховцу, Подујеву, Србици, Сувој Реци и Урошевцу.¹³⁰⁷ У 1933. години прорадила је нова телефонска веза која је ишла преко Подгорице, Пећи и Косовске Митровице. Преко града на Ибру добијана је веза за Скопље, Сарајево и Београд.¹³⁰⁸ Без обзира на ову предност Косовске Митровице њени јеврејски житељи због скупocenости увођења и одржавања телефонских линија у већини су остајали ускраћени услуга које је пружао овај деветнаестовековни изум. С друге стране зато нисмо остали ускраћени сазнања да је телефонских претплатника било међу исељеним косметским Јеврејима. Осим чувеног фоторепортера Раке Рубена у Београду још један Приштевац, трговац Наум Гидић настањен у Шапцу на својој кућној адреси у Мачванској улици држао је телефонску линију под бројем 63.¹³⁰⁹

Куће су поред пружања трајног крова над главом, биле простор најинтимнијег живота у којима је текао приватан и породичан живот укућана, али су у неким случајевима представљале и додатан извор зараде њиховим власницима. Поседници већих стамбених објеката уобичавали су да одређени део стамбених просторија дају у закуп подстанарима и тиме, жртвујући и делимично нарушавајући лични и породични комфор, дођу до додатног новца. Имаоци већег броја стамбених објеката у граду нису се излагали таквим одрицањима, пошто су једну или две куће могли резервисати за себе и чланове породице, а остале изнајмљивати.

Приштински трговац Самуел Ашеровић био је власник двоспратне куће у Дубровачкој улици, недалеко од централне основне школе, чија је вредност била око 120.000 динара. Њу је издавао фамилијама Радивојевић и Милошевић. Кућа је била опремљена електричним осветљењем, а за грејање објекта служила је фуруна, преовлађујући предмет за загревање у то време. У њој је 30. новембра 1936. године у 18 h избио пожар који ју је до темеља срушио, иако су се полиција, војска и цела варош придружили акцији гашења пожара, а повољни климатски услови олакшавали ватрогасни

¹³⁰⁷ *Poštansko – telegrafski vesnik Ministarstva saobraćaja – službeni organ*, Beograd, br. 25, 16. decembar 1931, str. 420.

¹³⁰⁸ *Наша пошта*, Београд, св. 110, октобар 1933, 134.

¹³⁰⁹ *Телефонски именик Дирекције Пошта, телеграфа и телефона Сарајево 1941*, Сарајево s. a, 78.

посао. Постигло се само спречавање људског страдања и проширење пожара, који је избио услед запаљеног димњака или неисправних електричних инсталација. На спасавању инвентара и покретнине радило се интензивно, али се успело изнети сасвим мало предмета из кухиње.¹³¹⁰ За избијање пожара у домаћинствима повољно су утицала свакако грејна тела која су се најчешће користила, а спора локализација пожара, услед слабо развијене и опремљене ватрогасне службе, није успевала да сачува објекте у пламену од делимичног или потпуног уништења.

Куће боље стојећих Приштеваца знале су бити мете напада локалних крадљиваца. Оне су својом покретном имовином, луксузним предметима и готовинским новцем које су скривале унутар својих одаја биле одувек интересантне провалницима и ситним криминалцима. На удару пљачкаша децембра 1937. године нашла се тако и кућа приштинског Јеврејина Јакова Адигеса. Похару овог дома починила је једна мања група лопова, за коју је утврђено да је извршила преко двадесет отимачина.¹³¹¹

Стамбени објекти, иако су требали бити места највеће сигурности укућана, нису могли пружити потпуну и вечиту безбедност станарима. Градске куће које су биле директно изложене јавном простору делиле су с истим и све недаће и несигурности које су се могле збивати на улици. Један такав, по живот опасан, инцидент догодио се испред

¹³¹⁰ Пожар је уништио двоспратну кућу једног трговца у Приштини. Изгореле су све ствари судије г. Радивојевића као и уложна књижица на 50.000 динара и у готову 16.000 динара, *Време*, Београд, бр. 5346, 1. децембар 1936, стр. 8; Кућа житарског трговца Самуила Ашерковића у Приштини изгорела до темеља. Пожар је уништио целокупни намештај у стану истражног судије г. Уроша Радојевића, *Правда*, Београд, бр. 11.533, 1. децембар 1936, стр. 7. Поред штете која је причињена власнику Ашерковићу, нанет је губитак у вредности од преко 80.000 динара подстанару, иследном судији Округног суда у Приштини Урошу Радивојевићу. Ватра је у пепео претворила његов нов намештај и многе ствари од вредности, попут накита његове супруге, сребрног есајга, личних докумената, уложне књижице на 50.000 динара и 16.000 динара готовине. У време пожара Радивојевићи су били одсутни, пошто су у 17.30 h супружници изашли у шетњу. У кући су остали његов таст, бивши кафеџија из Ћуприје, Благоје Милошевић и ташта Ружа са двоје деце. Пожар је прва приметила Ружа, која је потрчала у собе да спаси нешто од имовине, али ју је у томе спречио врео пламен и густ дим. За то време Благоје је, или случајни пролазник, студент Златибор Секулић, одвео децу у суседство, те им је преостало само да сачекају да огањ прогута целокупну имовину и објекат. Како је кућа била осигурана, то је Ашерковић могао да рачуна на надокнаду штете.

¹³¹¹ Ћ, Истрага против похапшених крадљиваца у Приштини, *Правда*, Београд, бр. 11.927, 1. јануар 1938, стр. 11. Њу су чинили Бајрам Исламовић, Спаса Тодоровић и Србољуб Ђорђевић, а градом се пронео глас да су им у том незаконитом деловању помагали и неки градски стражари. На саслушању, Исламовић је изјавио да им је помагао отпуштени градски стражар Милан Костић, који је био задужен за чување страже пред Адигесовом кућом, док је банда оперисала. Преостала двојица лопова признала је неке крађе, али је негирала Исламовићев исказ, тврдећи да им Костић није помагао и да нису делили са њим отуђене предмете. У вези са овим случајем, ухапшен је био и кмет села Којловице, Цвеја Јовановић, осумњичен за куповину украдених ствари од ових крадљиваца, због чега је против њега поведен кривични поступак.

куће Исака Коена у Приштини, 13. августа 1923. године у преподневним часовима, када су арнаутски прваци, народни посланик „Џемијета“ Ферхат-бег Драга (1880-1944) и Ибрахим Черкез, који су допутовали из Косовске Митровице, пуцали из револвера на Рајка Лазића, Јована Аксића и Божидара Протића, због чега су они, три године касније, поднели приватну тужбу против нападача за покушај убиства.¹³¹²

Живот је унутар дома текао једнообразно. Свакодневица је била испуњена монотонијом и колотечином. Дани су пролазили истоветно, осим када би наступила нека посебна, несвакидашња, повремена збивања везана за празнике, породичне прославе и социјалне догађаје. Мушкарци зрелог животног доба након посла и вечерњег богослужења у храму, састајали би се по кућама, мењајући увек домаћина, где су уз разговор мезетили и попили по коју чашицу мастике. У јеврејске домове навраћали су повремено и Турци на разговор, али још више с разлогом да окусе жестину која им је по шеријатском закону била забрањена за употребу. У јеврејским домовима осећали су двоструку сигурност. Могли су бити уверени да неће конзумирати храну која није халал, а с друге стране могли су, без ограничења да користе алкохолна пића, за шта би доживели осуду уколико их не би конзумирали у тајности. Не могавши да одоле пред таквим изазовом, тражили су од јеврејских домаћина да их послуже „оном специјалном туршијом – из дубоких тањира“, што је дословце одговарало истини, пошто је одозго одиста држан слој туршије, али се испод дна тањира скривао посебан „расол“.¹³¹³

Водио се веома патријархалан живот. Већина породица живела је у породичној заједници, односно задрузи. Глава породице, отац, оловљаван је са *сењор надре* („господине оче“) и био најзначајнија личност, практично свемогућ. За њим су по значају долазили синови по старости, а најмање су утицајне биле жене, које су се налазиле на дну

¹³¹² А. Мусанић, Суђење у Косовској Митровици. Други дан претреса Ферад бег Драги, бившем вођи џемијета. Сведоци описују зулуме Ферад бега и његових пријатеља. На данашњем претресу наставља се саслушање сведока из одбране, *Време*, Београд, бр. 1800, 22. децембар 1926, стр. 5; Огорчење Срба на Косову. Нова разрачунавања с Турцима у Приштини. Јуче је дошло до поновног сукоба између Срба и Турака. Рањени су посланик Ферат-беј Драга и приштински муфтија, а неколико Турака је избијено, *Време*, Београд, бр. 593, 15. август 1923, стр. 3. Нападнути су остали у животу захваљујући срећној околности што су се револвери закочили, а велики број пролазника притекао у помоћ и одузео оружје нападачима. На суђењу је Драга истицао да је био нападнут од поменутих грађана, те је из револвера пуцао у ваздух да би призвао полицију, а истоветан исказ дао је и Черкез, тврдећи да је његов револвер био исправан и да је с њим дошао у жупанију. Четрнаест испитаних сведока, теретило је нападаче за пуцање у грађане, односно убилачке намере.

¹³¹³ *Ž. Lebl, Jevreji u Srbiji...*, 227.

породичне лествице. Оне би испаштале и за најмању ситницу. Довољно би било да на миг свекра снаја не устане аутоматски и послуша га, па да буде кажњена. Свекар није тукао снахе, нити је дизао глас на њих, али су казне биле по својој јачини и карактеристикама незаборавне и нимало пријатне. Неименована Приштевка тако преноси искуство из свог живота у породичној задрузи свога супруга: „За трпезом је седео *Сењор Падре* и разговарао са синовима. Мало даље, на треношцу, снаха је плела чарапе. Из друге собе зачуо се детињи плач. Свекар јој се обратио: „Плаче ти дете!“. „Да, *Сењор Падре*, само да завршим ред“ – одговорила је млада жена. Прошло је само неколико тренутака, снаха је уморила дете, свекар је, настављајући разговор са синовима, као узгред, извадио игле из плетива и намотавао клупче, парајући све што је она исплела, целу чарапу. Кад се вратила из собе, он јој је пружио клупко и игле – кажњавајући је што није остварила оно правило „Куд ја оком – ти скоком!“ и тиме повредила ауторитет оца пред синовима“.¹³¹⁴

Неписана правила налагала су да по уласку оца у собу, синови устану и сачекају да старина прва седне. За трпезом се обавезно најпре изговарао *биркат мазон* – благослов за храну, а улога жене се састојала у послуживању. Прво су износиле мезе коју су чиниле гушчје или пилеће цигерице, тврдо кувана јаја и шљивовица. И жена је могла да се послужи по одобрењу и позиву домаћина, који би понудио супрузи ракију речима: „*Госта ун поко!*“ („Пробај мало“). Иступе и неприхватљиве облике међуљудских опхођења чинили су и мушкарци. Уколико би се десило да неко од синова закасни на обед, није се започињало са служењем, већ би остали укућани чекали његов долазак. Док глава куће не започне са служењем, нико није смео да пружи руку ка столу. Најстроже је било забрањено кршење древног правила и првенства указиваног родитељима. Оваквим чином, мушкарац који се, макар и ненамерно огрешио о традиционалне норме породичних односа, кажњавао је читаву породицу одлагањем оброка. Тек по смрти најстаријег мушког члана, могла се делити имовина међу мушким наследницима, његовим синовима. Вршио би се попис имовине, лицитирала се цена добара и делио новац.¹³¹⁵

¹³¹⁴ *Ibidem.*

¹³¹⁵ *Ibidem*, 227-8.

17.3. ГАРДЕРОБА, НАКИТ, ШМИНКА И КОЗМЕТИЧКА НЕГА ТЕЛА, БОЛЕСТИ И ЛЕЧЕЊЕ

Први сефардски досељеници на Балкану остали су лојални шпанској култури, доследно негујући обичаје донешене из завичаја. Приврженост завичајној земљи огледала се и у ношњи, која је остала истоветна и коју су годинама потом обичавали носити у сасвим другачијим друштвеним околностима које су владале под новим националним кровом Исмаелићана. Временом су, међутим, нечујно, спонтано и неосетно почели да је у целости или деловима замењују оном гардеробом или одевним елементима који су били у широкој употреби у муслиманском свету чији су део постали: „Троугласти шешир, дуги капут, кратке хлаче и чарапе до кољена – све је то измјењено шалварима, чакширама и другим одјевним предметима“. Промена одевног стила одвијала се најприродније, стапањем са околином и прихватањем свеprisутног вредносног модног система, али и тенденциозно, с намером да се отклони свака спољна разлика између повлашћених Мухамедових и потлачених Мојсијевих следбеника. Таквим одевним комбинацијама престајали би да боду очи непоузданом муслиманском окружењу, али у њима нису дуго уживали, пошто је султан Мурат III (1546-1595) већ 1579. године издао ферман којим се Јеврејима и хришћанима забрањивало ношење одеће једнаке турској.¹³¹⁶

У османско време и јеврејске жене у Приштини биле су покриване заром и носиле фереце када су ступале у јавни простор, док су мушкарци под утицајем оријенталног културног амбијента носили фесове. У југословенско време, старији мушкарци су наставили ношење фесова, док су их млађи заменили качкетима, береткама или шеширима. У *Бет кнесету* – синагоги мушкарци су стављали *кипу* на главу, коју у граду, на јавном простору нису носили.¹³¹⁷

Савременик Миленко Милосављевић из Бањске сведочи да су косовскомитровачки Јевреји од накита носили привеске, да је Звечанац Буко Рубен носио качкет и грађанско

¹³¹⁶ M. Levy, *Sefardi u Bosni. Prilog historiji Jevreja na balkanskom poluotoku*, s. 1, s. a, 57.

¹³¹⁷ G. Babić, *Nisim...*; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 229; Интервју аутора са Моше Саламоном из Кидрона, Израел.

одело, а да је содација Трокамица ишао гологлав.¹³¹⁸ Приштевка Тамара Барух(овић) је по кући носила кућну хаљину.¹³¹⁹ Трочлана породица Тајтелбаум је на починак одлазила одевена у пицаме.¹³²⁰ Чест модни детаљ на рукама мушкараца био је ручни сат који је поред естетске испуњавао и практичну функцију. Њиме се служио Приштевац Сигмунд Коморник.¹³²¹ Осим мушког накита, који је поред практичне функције имао и емотивни значај и естетску димензију, мушкарци су у циљу фацијалног улепшавања или под утицајем актуелних модних трендова пуштали и неговали бркове „мустаће“. Мале, штуцоване бркове је одржавао Јозеф Тајтелбаум.¹³²²

Под утицајем локалног живља и фолклорног одевања дешавало се да и Јеврејке усвоје традиционалну ношњу, прихватајући и заволевши овај стил одевања. За савремене жене ношење одежде древних, прохујалих времена из османског доба представљао је појачан одскок, али уједно и ужитак у несвакидашњи, ретроградни модни детаљ. Турска ношња са шалварима коју су носиле Призренке, Ђаковичанке и Пећанке свих вера и народности атрактивна је била и за јеврејску госпођу из Призрена, Паулу Тајтелбаум, која је себе у њој овековечила и на фотографији, што можда говори о посебном готивљењу према овом за локалне прилике типичном, али за грађанско друштво, неуобичајеном и давно заборављеном руху.¹³²³

Богатији становници, првенствено жене, али и мушкарци попут Моиса Асеа користили су услуге маникира у срединама које су посећивали и где је било таквих салона.¹³²⁴ Приштинске Сефартке су користиле шминку за лице, бојиле косу каном, а старије су носиле традиционалну сефардску капу *тукаду*, којој су около чела висили мали дукати. Пред уговарање брака породица будуће младе је организовала понуде на којима је изношена спрема која се током целог живота издвајала за ту сврху. На венчању су облачиле беле венчанице и биле закићене. Испред младожење и снаше обигравала би деца

¹³¹⁸ Интервју аутора са Миленком Милосављевићем из Бањске, Србија.

¹³¹⁹ A. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*, 243.

¹³²⁰ A. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*2, 161.

¹³²¹ Интервју аутора са Љиљаном Коморник из Хаифе, Израел.

¹³²² A. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*2, 171.

¹³²³ *Ibidem*.

¹³²⁴ Љубав Леле Салевић. Лепа маникирка напушта свој занат и улази дефинитивно у Асеов живот – Тоалете, раскош и њено прво летовање на мору, *Време*, Београд, бр. 3863, 4. октобар 1932, стр. 6; Љубав Леле Салевић. Долазак у Београд – Штампарија – Старији елегантни господин, *Време*, Београд, бр. 3862, 3. октобар 1932, стр. 4.

коју су посипали пиринчем, бомбонама, цвећем, кованим новцем... Свирачима се на свадбама давао новац.¹³²⁵ Жене, деца и мушкарци су једанпут недељно одлазиле у хамам на купање, користећи сапун и пешкире које су добијали у јавном купатилу. У продавницама се куповала фабричка одећа и обућа, али су се користиле услуге и кројача и обућара који су по узимању мере шили одела и израђивали обућу.¹³²⁶

Гардероба која се користила за одојчад била је ручне израде. Домаћа радиност је свакако била широко распрострањена у кућној привреди косметских Јевреја. Јеврејске жене су, уз остале домаћичке послове, редовно узимале учешћа и у процесу израде одевних предмета и других ствари за кућну и људску примену. У шивењу и плетењу су биле веште и имућније Јеврејке из грађанских, европских породица, попут Пауле Тајтелбаум, која је практиковала зашивање истрошене гардеробе или плетење нових одевних предмета и била вична шивењу панталона и кошуља.¹³²⁷

Одећа за бебе се правила методом хеклања, а од материјала се користио памук, о чему сведоче и блузице и капице настале у XX веку, из породичне заоставштине косметске Јеврејке Дрите Тутуновић.¹³²⁸ За веровати је да је већина јеврејских породица имала колевке за спавање беба, судећи по сазнању да је колевку користила чак и сиромашна породица Леви (Барух) из Липљана.¹³²⁹ У васпитању и подизању деце мајкама су помагали други укућани и чланови најближе родбине. Бабе су свакако биле личности које су у том процесу имале неизоставну улогу и слободу да самовољно делују васпитно на њих. Приштевац Алберт Рубен (1930-?) навукао је страх од бабе па је гледао да избегне фаталне сусрете са њом: „Запамтио сам очеву мајку, иако сам код ње ретко ишао. Сигурно да сам био немиран јер ме је понекад истукла, па је нисам често обилазио“.¹³³⁰ Богатије породице могле су својој деци приуштити и дадиље, што је био случај са породицом Тајтелбаум из Призрена, који су за те сврхе упослили неки Циганку.¹³³¹

¹³²⁵ Интервју аутора са Аврамом Ашером из Кидрона, Израел; Интервју аутора са Моше Саламоном из Кидрона, Израел.

¹³²⁶ Интервју аутора са Моше Саламоном из Кидрона, Израел.

¹³²⁷ A. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...2*, 167, 175, 180, 184.

¹³²⁸ V. Radovanović, M. Mihailović, *Životni ciklus – običaji kod Jevreja*, Beograd 2013, 230.

¹³²⁹ A. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*, 251.

¹³³⁰ A. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...3*, 130.

¹³³¹ A. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...2*, 164.

Осим типичних дечјих болести, заразних обољења којима су била изложена и прележању разних инфективних недаћа, деца су патила и од других телесних болести. Млади Раул Тајтелбаум се у детињству мучио са тешком ангином и њоме проузрокованом високом температуром и гнојним кашљем, која му је задавала главобољу, нарочито током зимских месеци. За искашљавање огромних количина гноја користио је нокшир.¹³³² Од генетских болести присутних код јеврејског становништва на Космету познато је присуство алопеције – ћелавости мушкараца, коју је наследио Јозеф Тајтелбаум. Сходно животном занимању, степену школовања и ширини едукације јављали су се и проблеми са оштећењем вида међу интелектуалцима. Јозеф Тајтелбаум је, верујемо из тих разлога, био кратковид и носио је наочаре за корекцију вида.¹³³³ Од квалитета и типа исхране, масне и зачињене кулинарије, хигијенских стандарда и генетског фактора зависиле су гастроинтестиналне тегобе и с њима повезане компликације. Јозефу Тајтелбауму загорчавао је живот чир у желуцу, повремено тешки напади узроковали би општу слабост организма, малаксалост тела и акутни умор, који би га спутавао у обављању тежих физичких напора, захтевајући одмор и лежање.¹³³⁴ Болести зависности су чешће биле присутне код представника мушког рода, који су попут Јозефа Тајтелбаума робовали рђавим навикама пушења дувана и цигарета, од којих није могао да се ослободи овај страствени никотински зависник, о чему његов син из једне касније ратне епизоде каже: „Мој отац је био страствени пушач и јако је патио, јер цигарета није било у логору“.¹³³⁵ Осим табакизма и алкохолизам је као болест зависности могуће био присутан међу појединим косметским Јеврејима који су имали обичај испијања „ватрене воде“ па и западања у пијанство као што смо имали прилике прочитати на ранијим страницама када је реч о Митровчанину Израелу Лазаревићу. Најтеже је свакако било онима који су боловали од неизлечивих болести и психичким болесницима погођеним тешким и недовољно испитаним болестима, попут шизофреније од које је патила Приштивка Гизела Леви.¹³³⁶

У лечењу деце у примени је била народна медицина. Болесна деца вођена су на извор који се налазио на изласку из Приштине одакле су пила воду за коју се веровало да

¹³³² *Ibidem*, 170.

¹³³³ *Ibidem*, 171.

¹³³⁴ *Ibidem*, 172, 176.

¹³³⁵ А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...2*, 178; М. Heinel (ur), *n. d*, 45.

¹³³⁶ *Ž. Lebl, Jevreji u Srbiji...*, 322.

је лековита. Ако до излечења лековитом водом не би дошло, прелазило се на примену народних мелема, течности натопљених разним травкама које су спремале старије жене. У неким случајевима испијао се сопствени урин, у нади да ће отклонити болест. Зубарство је такође било примитивно, базирано на народним основама и извођено од самоуких и непрофесионалних лица. Екстракцију кварних и нездравих зуба вршили су бербери везивањем јаког конца око зуба и моћним повлачењем, трзајем руке. На рану која би се створила таквим потезом, стављали су неки домаћи мелем. Бербери су се позивали и за регулисање високог крвног притиска, тиме што би на тело хипертензичара стављали пијавице. У третману женске стерилности користила се јагњећа крв која се давала нероткињама да је испију, с надом да ће јој помоћи да зачне. Празноверје и пружање поверења самозваним видовњацима и врачарама било је широко заступљено, баш као и у редовима њихових суграђана других народности. То, с друге стране не значи да се косметски Јевреји нису ослањали на научно базирану медицину и да се нису обраћали за медицинску помоћ школованим лекарима. Лечничке услуге су им пружане у градским и бановинским болницама, као и у приватним ординацијама и амбулантама. Озбиљније болести и критичнија стања болесника захтевала су хоспитализацију у опремљенијим и специјализованијим установама, па је забележено лечење приштинске деце и у скопском санаторијуму.¹³³⁷

Приштинска деца, међу којима и Јеврејин Нисим Навоновић, обичавала су да се купају у приштинској реци Велуши, коју су преграђивали. На њој су се купале биволице и друга крупна стока, што је, према речима Навоновића, утицало да приштински купачи стекну имунитет. То, и непостојање градског водовода и канализације утицало је на јачање њиховог имуног система, па нико од Приштеваца није оболео од тифуса, за разлику од дошљака.¹³³⁸ Јеврејска су деца била строго васпитавана у патријархалном духу, подучавана указивању поштовања према старијим лицима и општем уљудном међуљудском понашању. Узорно понашање могло се очекивати од јеврејске деце и у јавном простору. Но, ипак, било је и случајева делинквентног понашања омладине које је остављало рђав утисак на актера и изазивало осуду јавности. Косовскомитровачком гимназијском професору Лаву Шчедрину дуго времена правили су главобољу многи

¹³³⁷ *Ibidem*, 230, 237.

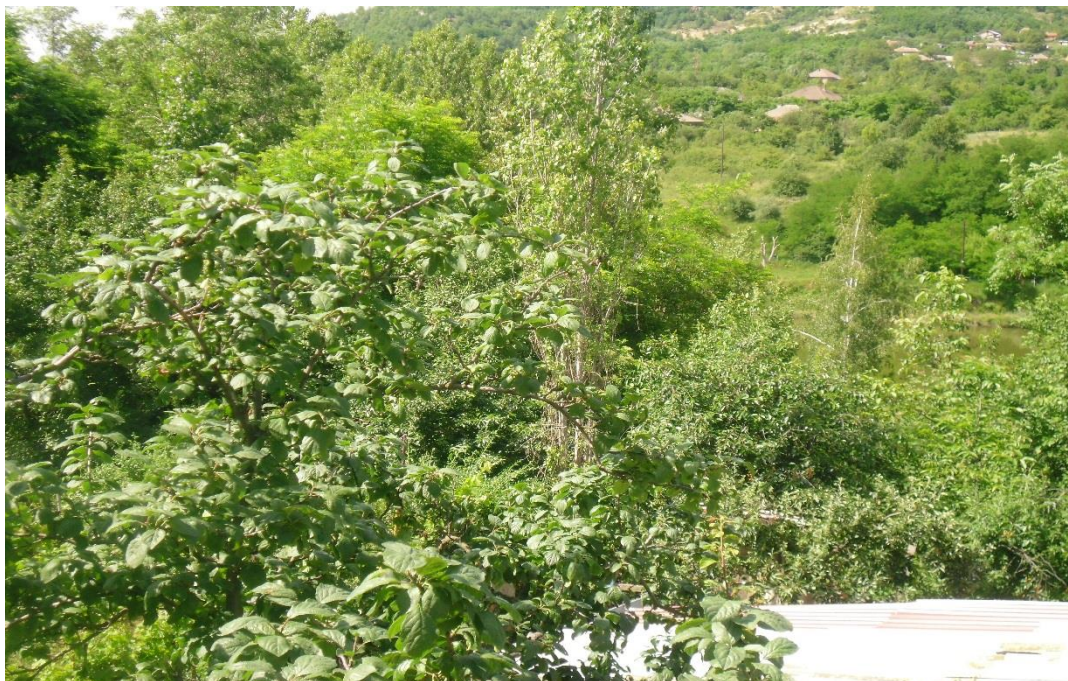
¹³³⁸ G. Babić, *Nisim...*

гимназијски ученици и остала градска младеж. У току школског распуста 1934. године више пута је нападан од уличне деце што га је приморало да се враћа кући у пратњи школског служитеља. У тој групи која је правила изгреде редовно би се нашао и Израел Лазаревић, шегрт у бакалској радњи „Рубеновић“, поред Василија Вукотића, сина општинског пандура и Љубомира Димитријевића, сина служитеља среза.¹³³⁹

Сл. 1 – Кућа Букија Рубеновића из Звечана (*Архива аутора*)

¹³³⁹ *Глас са Звечана – недељни лист*, Кос. Митровица, бр. 28, 29. септембра 1934, стр. 4.

Сл. 2 – Плац Букија Рубеновића повише Ибра у Звечану (*Архива аутора*)

Сл. 3 – Кућа Соломона Ашера у Приштини (*Архива Нисима Конфортија из Београда, Србија*)

Сл. 4 – Кућа у Косовској Митровици поред књижаре „Звечан“ у власништву породице Ашер (Архива Флоре Ашер из Нахарије, Израел)

Сл. 5 – Симха Баруховић у дворишту испред своје куће у Приштини током 30-их година XX века
(https://www.centropa.org/sites/default/files/styles/max_quality/public/photo/orig/yujba006.jpg?iTok=YuJba-u3 Приступљено сајту 30. 1. 2021))

Сл. 6 и 7 – Куће у Косовској Митровици и Приштини у власништву породице Ашер
(Архива Флоре Ашер из Нахарије, Израел)

Сл. 8 – Маир Бераха (1909) са супругом Саром (1915-1985) и децом Мошом-Моисом (1931), Буном (1934), Алегри (1936) и Дијаманти (1938) у дворишту своје куће у Приштини (<http://kosovoholocaust.org/Dijamanti%20Album/dijamantiphotoalbum.html> (Приступљено сајту 4. 1. 2021))

Сл. 9 – Призори Косовске Митровице на разгледници, у крајњем доњем десном углу види се трговачки објекат јеврејског трговца Аврама М. Аджеса (*Архива аутора*)

Сл. 10 – Јеврејске куће у некадашњој улици Марка Исака у Приштини, на фотографији из 80-их година XX века (*Архива Метина Делевија из Истанбула, Турска*)

Сл. 11 – Кућа Соломона Ашера у Приштини (*Архива Нисима Конфортија из Београда, Србија*)

Сл. 12 - Кућа Соломона Ашера у Приштини (Архива Нисима Конфортија из Београда, Србија)

17.4. ДЕЧЈЕ ИГРЕ И СПОРТ

Свет дечјих игара у међуратном раздобљу није био пребогат, али су деца налазила безброј начина за узајамну разоноду и забаву. Иако многим сиромашни родитељи нису могли приуштити играчке, спортске реквизите или чаролије летовања и зимовања у природи, деца су непрестано била окружена пажњом и понудама вршњака са којима су употпуњавала време кроз разноврсне садржаје компатабилне њиховом менталном развоју. Деца су волела играти кликере, што је са својим школским и осталим друговима из комшилука упражњавао и мали Призренац Раул Тајтелбаум.¹³⁴⁰ У ово време, на периферним деловима Косовске Митровице „Деца играју „жмуре“ или „клис и машке“. За тенис не знају. Знају само за мале тениске лопте, које добро отскачу, па се њима може играти „футбала“, - боље него „крпењачом“` `.¹³⁴¹

Однос јеврејских родитеља према деци био је условљен њиховом родном улогом. Женској деци родитељи су бранили да одлазе ван града. Поред редовних, свакодневних, уобичајених игара, јеврејска деца су се играла орасима и у *темпу* за празник *Јом Кипур*, када су правила једну малу рупу у коју је требало убацити што више ораха. Деца су се надметала у томе и победник би зарадио уложене орахе. Ова је игра била слична кликерима, које су такође приштински Сефарди играли. Дечје игре биле су одређене и климатским и сезонским карактеристикама природне средине. Зимом су се, када би нападао снег, приштинска јеврејска деца санкала на санкама за шта им је служио погодан терен на брду изнад железничке станице, у близини циглане. Приштински Јевреји су скијали на скијама и клизали се користећи сличуге. Спортска надметања одржавана у граду такође су им привлачила пажњу. Одлазило се и на фудбалски стадион – игралиште поред касапнице код Косова Поља, на посматрање ногометних мечева, где се навијало за месни клуб.¹³⁴²

¹³⁴⁰ А. Гаон (ur), *Mi smo preživeli...*2, 169.

¹³⁴¹ Милан М. Новичић, Градови нашег Југа. Косовска Митровица, варош живописних супротности, налази се пред решењем многих комуналних питања, *Правда*, Београд, бр. 12.523, 17. септембар 1939, стр. 13.

¹³⁴² Интервју аутора са Аврамом Ашером из Кидрона, Израел.

Неке породице поседовале су бицикла, која су сем за транспорт служила за физичко тренирање и уживање деци. Вожњом бицикла забављала су се и деца Приштевца Исака Саламона. Она су такође играла кликере, лопте, игре са орасима... Зимом су се санкала санкама које су родитељи сами израђивали, грудвала са осталом децом и правила Снешке. Скоро свака кућа имала је по двоје санки. Деца су се пела на брдашце носећи санке на леђима и спуштала санкама са врха наниже.

Певање песама је чинило такође део дечјег дружења и разоноде. Деца су певала и српске песме попут „Коло, коло, наоколо“. Јеврејска деца су се претежно дружила међусобно, али је било случајева дружења и са вршњацима друге етничке и верске припадности. Исаков син Моше дружио се и са нејеврејском децом. Са двојицом словенских муслимана, школских другова, одлазио је на брда носећи конопце помоћу којих су силазили низ брдо, јер је било устајале воде на Грмији и Таук башти. Одлазио је и на фудбалско игралиште, навијајући за локални клуб „Грађански“. Једном недељно одлазио је у соколану вежбајући гимнастику и бавећи се спортским активностима. Саставни део свакодневице чинила је и вечерња шетња главном градском улицом. Деца и омладина свако вече су шетала корзоом и свраћала у посластичаре.¹³⁴³

Јахачки спорт није био заступљен у животу косметског становништва, али су сељаци који су држали коње, обавезне у сеоском животу и привређивању, учили јахању приштинску мушку јеврејску децу. Јеврејски омладинци Приштине припадали су соколском покрету, где су вежбали гимнастику и телесне вежбе. На Соколски дан дефиловали би градским улицама, а јеврејски и остали живаљ би посматрао такав несвакидашњи и оку пријатан призор.¹³⁴⁴

Могуће је да је јеврејског порекла био и неки призренски трговац Лука Симон, који је био друштвено активан у раду локалног аеро-клуба, основаног 1927. године. Током 1936. године Симон је био члан Надзорног одбора поменутог клуба.¹³⁴⁵

¹³⁴³ Интервју аутора са Моше Саламоном из Кидрона, Израел.

¹³⁴⁴ Интервју аутора са Аврамом Ашером из Кидрона, Израел.

¹³⁴⁵ Сутра ће се у Призрену осветити нов авион месног Аеро-клуба и одржати велики-аеро-митинг, *Правда*, Београд, бр. 11.344, 24. мај 1936, стр. 8. Чланови Надзорног одбора поред њега су били народни посланик Љуба Патрногић, судија Духовног суда Трифун Трифунковић, лекар Петар А. Јовановић и општински чиновник Душан Марић. За време његових активности у клубу, председник истог био је генерал Блажо Ђукановић (1883-1943), потпредседничку функцију обављао је срески начелник Бранислав Васиљевић,

Поред физичких, маскуларних спортова, појединци су упражњавали и оне интелектуалне, попут шаха, где се водила умна борба, чинило логичко и стратешко прегнуће. Рекреативно је шах играо призренски војни лекар Јозеф Тајтелбаум, који је страст за овом умном игром пренео и на свог сина. Од детињства је његов син Раул играо шах, коме га је морао научити отац, с којим је одиграо и своје прве партије, али и редовне у слободно време. Др Тајтелбаум мора да је био страствени шахиста, који је пратио збивања, такмичења и турнире шаховских клубова у земљи и иностранству, међународне утакмице и слично, о чему је сазнавао преко штампе или стручне литературе. Опсесивна љубав према шаху утицаће да именује свог сина јединца Раулом, према светском шаховском шампиону, Кубанцу Раулу Хозе Капабланки (1888-1942), који је титулу стекао у години рођења Јозефовог наследника. За локалне и регионалне прилике био је добар играч, који је с успехом умео да игра и симултанке са заљубљеницима у ову древну, источњачку друштвену игру.¹³⁴⁶

У Косовској Митровици су Јевреји имали своје гомбалашко-спортско друштво које је носило назив „*Цион*“, чији је председник најраније од 1924, па редом до најкасније 1928. године био Гавриел Ј. Коен.¹³⁴⁷ Осим свог спортског друштва, у редовима грађанских спортских клубова у граду на Ибру, такође је тренирао по неки јеврејски играч, углавном регрутован од дошљака, не од домицилног сефардског живља. Члан Косовског спортског клуба „Звечан“ из Косовске Митровице, основаног 1922. године, и уједно најстаријег спортског удружења на Косову, једно кратко време био је раније помињани Ване Ивановић. Он је припадао секцији лаке атлетике, која се његовим одласком из града убрзо угасила, па је овај спортски клуб наставио да функционише на пољу ногомета, хазене и пинг-понга.¹³⁴⁸

благајник је био пензионер Спира Д. Коцић, секретар је био наставник богословије Слободан Богићевић, а чланови клуба: трговац Крста Гарић, пуковник у пензији Божидар Новаковић, трговац Јонуз Шасивар, инжењер Милорад Јовановић, трговац Кеца Батамеја и чиновник Милан Деримановић.

¹³⁴⁶ А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*2, 162, 171; М. Fogel, М. Ristović, М. Koljanin, *n. d.*, 168.

¹³⁴⁷ L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5690...*, 237; L. Fischer, М. Margel (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5686...*, 296; L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5687...*, 198; L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5688...*, 210; L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5689...*, 248.

¹³⁴⁸ Милан М. Новичић, „Звечан“ најстарији клуб на Косову. Петнаест година плодносног рада на пропагирању и популарисању спорта на Косову, Санцаку и Метохији, *Правда*, Београд, бр. 12.508, 2. септембар 1939, стр. 10.

Током шестомесечног боравка на Космету Ивановић је слободно време користио за упражњавање спортских активности. Припремао се за предстојеће међународно такмичење – Балканијаду, чије је одржавање било заказано за август 1934. године. За тренирање трчања са препонама му је послужило једно поље уз реку Ситницу, а од велике помоћи му је био „Трепчин“ инжињер металургије, Британац Вилијам Бил Бејли који је одлично владао српским језиком и у то време био хемијски инжењер при „Трепчином“ флотацијском млину под Звечаном. Са њим се Ивановић спријатељио након једног несрећног случаја у коме је домаћи дошљак спасао шестомесечног сина од пожара који је избио у кући овог иностраног придошлице. Захвалан за Ивановићеву пожртвованост, Бејли му је током лета омогућио саградити препоне за тренинг, чије му је коришћење касније помогло да освоји два друга места на Балканским играма.¹³⁴⁹

У спортским надметањима која су се одигравала у граду на Ибру некад су учествовали и јеврејски појединци из света спорта, али и они са стране. Једну такву утакмицу која се одржала у Косовској Митровици крајем септембра 1933. године, по оцени новинског извештача, врло добро је судио познати фудбалски судија Соломон – Мони Карио из Скопља¹³⁵⁰, рођен 1902. године у Лесковцу, а преминуо 1985. године у Ришон ле Циону, у Израелу.¹³⁵¹ Није нам познато да ли је активно упражњавао стрељачки спорт јеврејски трговац Аврам Алаџемовић из Косовске Митровице, али је свакако био активан у раду Стрељачке дружине у свом граду. Приликом одржавања редовне годишње скупштине овог удружења у косовскомитровачкој Соколани марта 1934. године, на којој су поднети и једногласно примљени извештаји Управног и Надзорног одбора о раду у протеклој години, изабрана је акламацијом нова Управа у коју је ушао и Алаџемовић.¹³⁵²

¹³⁴⁹ V. Ivanović, *Drugo zvonu I...*, 99-101, 234.

¹³⁵⁰ Утакмице у унутрашњости, *Правда*, Београд, бр. 10.380, 28. септембар 1933, стр. 13. Меч је одигран између домаћина „Борца“ и гостујуће екипе „Грађанског“ из Приштине, за пехар Честера Битија, генералног директора рудника „Трепча“. Узбудљив спортски окршај окончан је сигурном победом домаћих са 3:1, односно 1:0 на крају првог полувремена. Стрелац сва три гола за домаћи тим био је М. Васић. По завршетку утакмице, директор „Трепче“, Хавио, предао је пехар председнику победничког клуба Анђелку Грабићу.

¹³⁵¹ *Jevrejski pregled*, Beograd, br. 3-4, mart-april 1985, str. 84.

¹³⁵² *Вардар – независан привредно-културни преглед*, Скопље, 24. март 1934, стр. 2; М. Ц, Скупштина Стрељачке дружине у Косовској Митровици, *Правда*, Београд, бр. 10.549, 20. март 1934, стр. 10. За председника овог удружења тада је изабран потпуковник Анастас Анастасијевић, за потпредседника др Љубомир Красојевић, за секретара капетан Рака Милић, за благајника директор банке Каменко Попадић, док су за чланове поред Алаџемовића постављени председник општине Јован Јевтић, потпуковник Егон Шкрињар, школски надзорник Младен Радојевић, апотекар Обрад Каписазовић, поручник Звонимир Вречко,

У хазенском спорту као судија је неку годину пре Другог светског рата био активан и Јеврејин Оскар Лајхнер из Косовске Митровице.¹³⁵³

поручник Драгутин Томић и чиновник Никола Ингилов. Аврам Алаџемовић био је чиновник Енглеске трговачке банке. Родио се 23. јула 1903. године у Нишу од оца Мише и мајке Ракиле. Живео је у Београду где се пријављивао више пута. Најпре 27. марта 1924. године код станодавца Аврама Алаџема у Рајићевој 9/II; потом 4. маја 1929. године код Ђорђа Сибера у Риге од Фере 12; затим 29. октобра 1929. године у Господар Јовановој 6 одакле је 16. октобра 1931. године отишао за Косовску Митровицу. Од 26. марта 1935. године поново је на београдској адреси код станодавца Ракиле Алаџемовић у Браће Југовића 2а/III, да би 17. маја отишао у Загреб, вративши се већ 25. маја у Београд на последњој адреси. Види: ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Аврам Алаџемовић*.

¹³⁵³ Из Судијског одбора Б. п. ж. с., *Правда*, Београд, бр. 11.830, 26. септембар 1937, стр. 12; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Оскар Лајхнер*. Лајхнер је у Косовску Митровицу завршио највероватније као трговачки путник, односно приватни чиновник, што му је била професија. Иначе је био рођен 8. новембра 1912. године у Мостару од оца Бернада и мајке Камиле Шик. Живео је у родном граду, а 8. децембра 1936. године се пријавио београдским градским властима са станом код Јелке Мизрахи у Јеврејској бр. 16, а потом 24. маја 1937. године код Уд. Максимовић у Коларчевој 5/1, одакле се одјавио 29. маја 1937. године, отишавши непознато где. Највероватније је тада дошао у Косовску Митровицу, пошто се септембра месеца затиче као житељ овог града.

17.5. СВЕТ МЕДИЈА И ИНФОРМАЦИОНА АКТИВНОСТ

Слободно време имућнији и просвећенији, претежно мушки чланови јеврејских породица и млађе генерације које су пролазиле кроз школовање, користиле су да се путем штампе информишу о актуелним политичким, економским, спортским и културним збивањима из своје средине, државе и света, истовремено се разонодећи и другим забавним садржајима који су се могли пронаћи на страницама најважнијег и најмасовнијег медија тадашњице. За липљанског Јеврејина Хајима Соломоновића зна се да је читао београдски дневник „Правда“.¹³⁵⁴

Поред „Правде“, овај имућни трговац читао је још један београдски дневни лист – „Време“. Новине су долазиле до руку његове супруге и деце који су такође проналазиле занимљивости у њима и којима је читање причињавало ужитак или корисно испуњење свакодневице. Када су се преко штампе организовале наградне игре, узимали су учешће у њима, па су једном били овенчани и наградом. Наиме, његова супруга¹³⁵⁵ Сара Соломон(овић) на наградној игри коју је спровео лист „Време“ добила је почетком јула 1937. године један примерак књиге „Живот Њ. В. румунске краљице Марије“.¹³⁵⁶ Београдски дневник „Време“ читали су и други косметски Јевреји. Приликом организовања наградних игара од стране ових новина узимали су учешћа и имали среће да буду извучени за добитнике. У великом наградном конкурсима маја 1937. године утешним наградама су обрадовани Михајло Рубен, посластичар из Глоговца коме је одређен буђелар за дар и Ана Кремер, домаћица из Приштине којој је намењена једна од књига из наградног фонда („Голицаве приче“ од Оноре де Балзака (1799-1850);

¹³⁵⁴ Влад. С. Петковић, „Правда“ вас интервјуише сваког дана, *Правда*, Београд, бр. 11.813, 9. септембар 1937, стр. 14.

¹³⁵⁵ А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*, 251.

¹³⁵⁶ Резултат четвртог такмичења. У IV такмичењу било је 23.476 тачних одговора. Аутомобил марке Д. К. В. у вредности 35.000 динара добила је мала ученица из Титела Љиљана ћерка др. Лазе Рогулића. Учешће читалаца у четвртог такмичењу и број тачних одговора знатно су већи него у ранијим такмичењима, *Време*, Београд, бр. 5557, 8. јули 1937, стр. 5.

„Хиљадудеветсточетрнаеста“, „Под крстом“ и „На капији слободе“ од Стевана Јаковљевића (1890-1962) и „Љубав Исидоре Дункан“ од М. М. Пешића.¹³⁵⁷

Млађе генерације читале су југословенску дневну штампу, листове попут „Политике“, „Времена“ и „Правде“, што је био случај са децом приштинског Јеврејина Ашера Ашеровића.¹³⁵⁸ Међу одраслима било је такође читалаца југословенске дневне штампе. Трговац Исак Саламон из Приштине најчешће је куповао „Политику“, али је читао и инострану штампу. Са пријатељима би се окупљао у синагоги где су читали овај београдски лист.¹³⁵⁹ Омладинци, гимназијалци, старији малолетници, војници и пунолетна лица оба пола, међу којима и косовскомитровачки књижевник Павлимир Глиговић, житељи градова на југу државе, попут Приштине, Призрена, Пећи, Гњилана, Косовске Митровице, Скопља, Гостивара, Куманова, Тетова, Прилепа, Дебра, Битоља и других места, читали су током 1940. и 1941. године забавно-поучни, популарни, књижевни и љубавни београдски недељник „Недељне илустрације“ садржајем углавном намењен интересовањима тинејџера и омладине. Читаоци из ових места били су православни и муслимани оба пола и мушкарци Јевреји. Иако нисмо пронашли ниједно јеврејско име са Космета, имајући у виду да су их читали њихови суграђани Срби, Турци и Арнаути можемо очекивати да Јевреји нису били изузетак.¹³⁶⁰

Лав Залеман са Брезовице читао је југословенску штампу, између осталих периодичних публикација и часопис „Радио Београд“, чијем је уредништву писао и од редакције очекивао добијање одговора на његове недоумице и непознавања.¹³⁶¹ Радио

¹³⁵⁷ Списак учесника награђених утешним наградама у првом такмичењу великог конкурса „Времена“. Жири је наградио 7.531 тачан одговор утешним наградама у вредности 238.254 динара, *Време*, Београд, бр. 5519, 29. мај 1937, 1, 5, 7 (пагинација се односи на специјални додаток овог броја).

¹³⁵⁸ Интервју аутора са Аврамом Ашером из Кидрона, Израел.

¹³⁵⁹ Интервју аутора са Моше Саламоном из Кидрона, Израел.

¹³⁶⁰ *Недељне илустрације*, Београд, бр. 22, 2. јуни 1940, стр. 28-30, 49-50; *Недељне илустрације*, Београд, бр. 24, 16. јуни 1940, стр. 21-2, 50-1; *Недељне илустрације*, Београд, бр. 25, 23. јуни 1940, стр. 6-7, 12-4, 34, 51; *Недељне илустрације*, Београд, бр. 28, 14. јули 1940, стр. 51; *Недељне илустрације*, Београд, бр. 31, 4. август 1940, стр. 50-1; *Недељне илустрације*, Београд, бр. 33, 18. август 1940, стр. 8, 10, 33, 51; *Недељне илустрације*, Београд, бр. 34, 25. август 1940, стр. 51; *Недељне илустрације*, Београд, бр. 51, 22. децембар 1940, стр. 4-6, 50-1; *Недељне илустрације*, Београд, бр. 52, 29. децембар 1940, стр. 49-51; *Недељне илустрације*, Београд, бр. 5, 2. фебруар 1941, стр. 49-50; *Недељне илустрације*, Београд, бр. 8, 23. фебруар 1941, стр. 49, 51.

¹³⁶¹ *Радио Београд*, Београд, бр. 52, 24. XII 1939, стр. 12. У вези са једним таквим потраживањем, поменути часопис му је приуштио одговор на страницама једног од следећих бројева: „Инг. Л. Залеман, Брезојца: Ако вам се слој раствора плавог камена у вашим елементима за пуњење акумулатора смањило од 5 на 1 см. ви

апарати су били луксузни предмети за већину становника Космета, па су их поседовали ретки појединци. Један од радио претплатника био је Залеман који је редовно читао и гласило „Радио Београда“ коме је, поред савета које је тражио, упућивао и сугестије за програмску шему: „Инж. Л. З. , Брезојца: „Молим да се свакодневно даје метеоролошки извештај“ “. ¹³⁶² Поред програма домаћих радио станица, Залеман је радо пратио и иностране радио станице, због чега је од редакције часописа потраживао што тачнији и редовнији њихов програм, на шта му је одговорено: „Инж. Лав Залемаи, Брезојца, Урошевац: Р овом броју по вашјо жељи доносимо табелу давања вести у земљи и иностранству. Кад будемо имали више података, - јер се често догађа да нам инострани програми, због спољнополитичке ситуације, стижу у последњи тренутак, или и уопште не стигну – донећемо исцрпну табелу давања вести“ “. ¹³⁶³ Пред сам крај мирнодопског живота у земљи, Приштевац Исак Саламон набавио је радио апарат 1940. године. Њему је он био значајан извор информисања, нарочито битан у време када је положај Јевреја био све тежи, а судбина Европе, света и јеврејске нације све неизвеснија. ¹³⁶⁴

додајте још мало плавог камена, а то што се оловне електроде постепено троше и распадају, то је нормална појава, јер ће Вам се ове електроде најпре истрошити“.

¹³⁶² *Радио Београд*, Београд, бр. 6, 16. август 1940, стр. 4.

¹³⁶³ *Ibidem*, стр. 15.

¹³⁶⁴ Интервју аутора са Моше Саламоном из Кидрона, Израел.

17 . 6 . ЗАБАВА И РЕКРЕАЦИЈА (КАФАНСКИ ЖИВОТ, КОЦКА, ИЗЛЕТИ)

Мушкарци су у слободно време одлазили у кафане, где су се састајали са пријатељима и у опуштеној атмосфери, уз кафу, чај или жестоко пиће договарали пословне активности или се забављали уз какву друштвену игру. Нису биле непознате ни појаве коцкања које се одвијало у приватним домовима. Код приштинског електричара Хајима Коена долазили су и окупљали се тим поводом и Јевреји из Новог Пазара, попут синова најбогатијег Новопазарца Сумбулика, Арона (1920-1942) и Мамике или Мимике Конфортија (1919-?). Они су волели да се коцкају, били су отмени коцкари и коцкали се са великим улозима.¹³⁶⁵

Родитељи Аврама Ашера и одрасла јеврејска лица по кућама су играла карте, нарочито покер. У кафанама су одрасли мушкарци свечано дочекивали световну Нову годину, а деца школског узраста присуствовала су сличним прославама у школским установама које су похађали. Неизоставни елемент кафанског живота била је музика. Приштевски Сефарди су с посебним жаром слушали балканску, оријенталну музику коју су изводили цигански виолинисти и муслимански свирачи. Осим турске музике извођене на фрулама, зурлама и добошу, неизбежно је било уживање у домаћим, ладино песмама. Од народних кола су се играла, такође, нарочито често и радо турска кола.¹³⁶⁶

И у породици Исака Саламона из Приштине слушала се турска музика, а код јеврејског комшије су одлазили на слушање виолине које је изводио његов син Витал. У периоду од 14 до 16 часова поподне, када су се затварале радње, попут осталих мушкараца којима је једино било дозвољено, Саламон је одлазио у кафану где је са пријатељима играо карте и попио по неки чај. У кафанама су се тада држале и покер машине које су за паре играли и Јевреји.¹³⁶⁷

¹³⁶⁵ М. Mentović, М. Ajbl, *n. d.*, 165.

¹³⁶⁶ Интервју аутора са Аврамом Ашером из Кидрона, Израел.

¹³⁶⁷ Интервју аутора са Моше Саламоном из Кидрона, Израел.

Део друштвено-забавног живота чинили су једнократни излети или вишедневне посете родбини у Скопљу, Косовској Митровици, Приштини, Новом Пазару... Породица Ашера Ашеровића из Приштине путовала је тако чезом за Косовску Митровицу, којим су као превозним јавним средством управљали претежно Арнаути. Син Аврам посетио је манастир Грачаницу за време неког празника, када је морало бити посебно свечано и живо, пуно народа. Излете су најчешће правили у оближњој Таук башчи, недалеко од цркве и на Грмији, као и на једном брду изнад железничке станице које су звали *Арвиликус* (јеврејскошпански – млада шумица). На Таук башчу долазили су за време празника и муслимани са којима су Јевреји долазили у додир. Одлазило се и на прославе Видовдана у Грачаницу. Породица Ашера Ашеровића правила је излете и у Бањску, Новопазарску, Матарушку и Врњачку Бању, где су се гозбили уз ђувеч, пуњене паприке, сарме... До Косовске Митровице путовали би чезом, а при одласку у Матарушку и Врњачку Бању железничким превозом.¹³⁶⁸ У Бањској је породица уживала у благодетима лековите термалне воде, за чије је коришћење општина крајем тридесетих година двадесетог века наплаћивала три динара.¹³⁶⁹

На Грмију и Таук башту често су изнајмљеним чезама одлазили и чланови породице Исака Саламона, а једном годишње обавезно су породично фијакером одлазили у Бањску, задржавајући се недељу дана. Деца и омладина су у друштву *хаверим* пешице одлазила за *Шабат* у шетњу или на излете до Косова Поља или Липљана, успут купујући краставце или салату од локалних сеоских произвођача. Саставни део излета чиниле су друштвене и спортске игре. Играли су се лоптом крпењачом направљеном од чарапа и орасима које би убацивали у направљену рупу у земљи. Исаков син Моше Саламон одлазио је у Грачаницу, ишао у Призрен и два пута у Косовску Митровицу, једном приликом због лекарских услуга код неког чувеног лекара. При одласку пешице у Липљан свраћали су код Хаима Бука Соломоновића, који је био Исаков брат. Деца су посећивала и градски кино где су гледала звучне филмове о каубојима.¹³⁷⁰

Најбогатији слој водио је луксузан, монденски живот испуњен раскошем, расипањем, богатим друштвеним животом, ноћним изласцима, проводом и развратом.

¹³⁶⁸ Интервју аутора са Аврамом Ашером из Кидрона, Израел.

¹³⁶⁹ П. Глиговић, *Косовска споменица*, Косовска Митровица 1939, 21.

¹³⁷⁰ Интервју аутора са Моше Саламоном из Кидрона, Израел.

Најбогатији Скопљак, власник рудника на тлу Космета, привремени боравилац у Урошевцу, Моис Аseo често је пословно одлазио у Беч, Берлин, Лондон, Париз, Београд, Цариград, Атину и Солун. Са љубавницом Салевићком путовао је и у Ницу, на чувени карневал, али и у домаћа летовалишта – Блед, Рогашку Слатину, Врњачку Бању, Ковиљачу итд. Са бројним солунским пријатељима проводио је ноћи у пићу и друштвеним играма. Непосредно пред смрт, са супругом Реом и сином Семтовом био је гост Хаима Романа, где је у друштву породице Давида Матараса провео вече у разговору, играјући тзв. табле. По напуштању домаћина, Аseo је продужио са проводом у хотелском бару у друштву пријатеља и слободних жена, играјући са њима све до зоре, задржавши се до 5.30 часова.¹³⁷¹

Југословенски Јевреји светковали су и грађанску односно међународну Нову годину. За дочек Нове године усталио се и међу њима обичај даривања нарочито најмлађих. Савремени извори и ову праксу нису пропустили подвргнути пошалици. Преко

¹³⁷¹ Пресуда младом Асеу у Солуну. Семтов Аseo осуђен на 20 месеци затвора. Трећина казне му је опрштена, а урачунат је и истражни затвор. Тако Семтов има да издржи још шест и по месеци затвора, *Правда*, Београд, бр. 10.191, 23. март 1933, стр. 4; Љуб. М. Добричанин, Авантуре пријатељице милионара Моиса Асеа. Једна угледна Дубровчанка приређује чај „у част госпођице Салевић“ у хотелу „Империјал“, *Правда*, Београд, 17. септембар 1932, стр. 5; Трагедија породице Аseo пред солунским судом. Данас је оцеубица Семтов Аseo изведен пред суд. Одбрана нарочито полаже на Аseова писма која је објавила сама његова љубавница Лела Салевић, *Правда*, Београд, бр. 10.190, 22. март 1933, стр. 4; Ј. В. Пред једним сензационалним суђењем у Солуну. Кроз три дана порота ће судити младоме Асеу, убици свога оца. Шта је изјавио млади Аseo за време истраге?, *Време*, Београд, бр. 3939, 18. децембар 1932, стр. 5; „Сензационални филм“ Леле Салевић завршио се. Протерана из Београда, београдска маникирка Лела Салевић јутрос је допутовала у Ивањицу у пратњи жандарма, *Правда*, Београд, бр. 10.330, 9. август 1933, стр. 7; Драма у солунском хотелу „Медитеране“. Заводници богатог индустријалца Асеа, Лели Салевић, биће ускоро суђење због употребе лажног пасоша. Лажна >>чиновница господина директора>>, *Време*, Београд, бр. 3840, 17. септембар 1932, стр. 7; Љубав Леле Салевић. Моис Аseo не види сметње због разлике у вери, а што се тиче разлике у годинама, обећава да посети др. Воронова, *Време*, Београд, бр. 3864, 5. октобар 1932, стр. 6; Љубав Леле Салевић. Лела маникирка напушта свој занат и улази дефинитивно у Аseов живот – Тоалете, раскош и њено прво летовање на мору, *Време*, Београд, бр. 3863, 4. октобар 1932, стр. 6; Из среског суда. Лела Салевић, пријатељица Моиса Асеа, на оптуженичкој клупи. Маникирка Лела Салевић са оптуженим, који су јој набавили пасош за Француску, кажњена је новчано, *Правда*, Београд, бр. 269, 25. септембар 1932, стр. 4; После породичне драме у солунском хотелу „Медитеране“. Препредена заводница богатог индустријалца Асеа стара је познаница београдске полиције. Маникирка Салевићева била је двапут протеривана из Београда због блудничења, *Време*, Београд, бр. 3845, 16. септембар 1932, стр. 9; Суђење Семтову Асеу, сину Моиса Асеа, одложено. Суђење је одложено због недоласка неколико сведока, који су због тога кажњени затвором од три месеца., *Правда*, Београд, бр. 347, 22. децембар 1932, стр. 4; Трагедија у солунском хотелу „Медитеране-Палас“. Претрес оцеубици Семтову Асеу одложен због отсуности сведока, *Време*, Београд, бр. 3942, 22. децембар 1932, стр. 5; Нова афера на помолу. Да ли се Лела Салевић само једном послужила фалсификованим пасошем?, *Време*, Београд, бр. 3849, 19. септембар 1932, стр. 6. Портир солунског хотела „Медитеране“ Георгиус Јанопулос сведочио је да је Аseo волео да лумпује: „Кад год је долазио у Солун, проводио је читаве ноћи у бару“. Пословни партнер Морис Алкалај сећао се скандалозних призора из Аseовог кафанског живота, када га је љубавница Лела Салевић пред целим светом у бару београдског хотела „Палас“ плънула у лице, бесна због недобијања пристанка да по трећи пут плеше са неким младићем.

једног вица насловљеног „Поклон“ управо дознајемо за ове обичаје југословенских Јевреја: „**Кон:** -Но, драги мој Нетане, какав си поклон дао твом сину о новој години? **Нетан:** -Дао сам му **један сат.** **Кон:** -Швајцарски? **Нетан:** -Какав швајцарски! Мој мали Мориц иде увек да спава у 8 сати увече, а о Новој години ишао је у девет; добио је, дакле, **један сат**“.¹³⁷²

¹³⁷² *Недељне илустрације*, Београд, бр. 31, 4. август 1940, стр. 25.

17.7. УМЕТНИЧКО ДЕЛОВАЊЕ, ДРУШТВЕНИ И ГРАЂАНСКИ АКТИВИЗАМ

Косметски Јевреји нису поклањали пуно пажње музичкој професији, која се у ово време стриктно везивала за кафанске наступе, приватне прославе значајнијег карактера, војну службу или црквена и грађанска музичка удружења. Зато их у музичком животу на Космету у међуратном периоду ретко сусрећемо. У музичко-забавном животу Приштине одређену улогу свакако је имао неки Јеврејин Садик Леви, од кога је Душан Бојковић из Хотела „Национал“ у Приштини, почетком 1937. године, посредством новинских огласа потраживао услугу снабдевања женским музичким саставом: „Треба за 1 фебруар бољу дамен капелу са више женских и више штимова. Јави се Садик Леви. Душан Бојковић, хотел „Национал“, Приштина“.¹³⁷³ Могуће да је Јеврејин био и неки Ђуро Мајер који је наступао у хотелу „Национал“ у Призрену. Он је такође своје музичке услуге југословенском тржишту септембра 1940. године нудио путем штампе: „ТАМБУРАШКА ЦАЗ КАПЕЛА. 4-5 госпођица, 2 госп. свирка, песма добра, слободни петнаестог. Ђуро Мајер, хотел >Национал< Призрен“.¹³⁷⁴

У музичком животу Призрена узео је учешћа и тамошњи Јеврејин Оскар Шенк, професор градске гимназије. Он је био члан вокалног октета у Призрену, формираног децембра 1940. године којим је дириговао професор гимназије Божидар Трудић, под чијим је руководством састав редовно одржавао пробе у свештеничкој канцеларији Саборне цркве Св. Ђорђа у Призрену. Октет је премијерни јавни наступ имао, после једномесечног увежбавања, 5. јануара 1941. године у цркви Богородице Љевишке. Овај октет био је трећи по реду основани музички састав у граду, након најстаријег певачког друштва „Цар Урош“ и хора ученика Призренске богословије.¹³⁷⁵

¹³⁷³ Мали огласи. Музичке капеле, *Време*, Београд, бр. 5394, 21. јануар 1937, стр. 15.

¹³⁷⁴ Мали огласи. Музичке капеле, *Време*, Београд, бр. 6693, 12. септембар 1940, стр. 15. Ђуро Мајер је био трговачки помоћник и тамбураш рођен 13. фебруара 1908. године у Ђакову од оца Сима и мајке Кате Спитрер, римокатоличке вероисповести. У Београду је живео током 1933-1934. године, у Земуну током 1934-1935. године и поново у престоници током 1940-1941. године. Види: ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Ђуро Мајер*.

¹³⁷⁵ *Глас југа*, Скопље, бр. 78, 17. јануар 1941, стр. 5. Поред наведених чланови октета били су и протојереј, професор богословије Виктор Царевски; свештеник, црквено-судски тужилац Рашко-призренске епархије Чедомир Ж. Симић; ђакон, писар Црквеног суда Ђорђе П. Јовановић; чиновник Црквеног суда Радивоје Ђ.

Као што се професионално нису бавили музиком, тако је и ликовна уметност остала непрепозната и неприхваћена са стране косметских Јевреја. Појединци су сигурно имали склоности ка ликовним уметностима, били талентовани за њих и барем током школовања стварали уметничка дела. Тако се аматерски сликарством бавио Приштевац – Митровчанин Шабтај – Шаби Коен, током средњошколског образовања у Лесковцу. Тамо је био активан у јеврејској омладини, прикључивши се активностима *кена хаверим* и *хаверот* омладинског ционистичког друштва „*Тел Хај*“.¹³⁷⁶

Позоришне представе такође су заокупљале пажњу јеврејског становништва, првенствено омладине, која је активно радила на њиховим припремама, пробама и извођењу, најчешће приликом неког од великих годишњих јеврејских празника. Позоришни живот се сводио првенствено на извођење аматерских представа јеврејске омладине. Два или три пута годишње јеврејска позоришна група давала је представе.¹³⁷⁷ Ове су уметничке делатности биле уско ограничене за јеврејски микросвет, пошто су и глумци и гледаоци искључиво долазили из света сефардске заједнице у граду, истовремено и физички презентована на местима и објектима која су припадала њима.

Самосталним књижевним радом бавио се мађарски Јеврејин са службом на Космету, лекар Андрија Деак, фројдовац који се у лечничкој пракси ослањао и на психоанализу. У својој међуратној литерарној продукцији објављивао је романе и збирке прича базиране на истинитим случајевима из своје дугогодишње докторске каријере која је сезала још у аустроугарско доба.¹³⁷⁸ У предговору за треће издање своје популарне књиге са којом је дебитовао „Гладне жене“, писаном јануара 1938. године у Приштини,

Дојковић; чиновник Среског начелства Добривоје П. Трифуновић; књижар Слободан В. Чемерицић; суплент гимназије Бранимир Габричевић; суплент гимназије Милан Марић; чиновник Техничког одељка Сава Чунтић; механичар Ратомир К. Башић; мутавција Анђелко Петровић и кандидат филозофије Милош Чупаревић.

¹³⁷⁶ Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 56. Састанци овог *кена* су се одржавали у дворишту храма лети, а некад би закупили кафану „Код Милана сељака“ где су за ширу јавност одржавали позоришне комаде, песме и рецитације, а понекад и продају уметничких слика, које су најчешће куповали сами Јевреји и после враћали *кену*. Једном приликом поменути Шабтај Коен насликао је слику „Мојсије“, коју је купио неки српски сељак, па су га замолили да слику врати, односно да им омогући да је откупе, чему се нови власник успротивио, рекавши на локалном дијалекту сентенцу која је представљала својеврсну игру речи: „Не давам! Мој си је!“.

¹³⁷⁷ Интервју аутора са Моше Саламоном из Кидрона, Израел.

¹³⁷⁸ Најпозванијим познаваоцима књижевног стваралаштва Јевреја на српском језику, па и самом академику, књижевном критичару Предрагу Палавестри (1930-2014) остало је непознато међуратно Деаково књижевно деловање. О томе види: П. Палавестра, *Јеврејски писци у српској књижевности*, Београд 1998, 119.

аутор се изјаснио о својој позицији на југословенској књижевној сцени. Поносан на пријем који је имала код читалаца, Деак уједно указује на неважност књижевне критике којој је остао непримећен. Истиче да услед тражености на тржишту ново издање излази на светлост дана упркос многобројних фактора који му стоје на путу. Без обзира на идејну неоригиналност и остајање по страни од актуелних токова књижевности, Деаку се не може оспорити широка ерудиција, богат речник и таленат за смисаоно, лепо и морално поучно приповедање.¹³⁷⁹ Интелектуалним стваралаштвом, писањем стручних и научних радова бавили су се и други ашкенаски досељеници, привремено или трајно настањени на Космету. Поред ветеринара Бранка Освалда и лекара Јосифа Тајтелбаума о чијем деловању на том пољу се говори на другим странама овог рукописа, напоменимо и то да се власник рудника „Дреница“ Лео А. Милер, за кога поуздано не можемо знати да ли је икад боравио на Космету, повремено јављао у југословенској штампи са текстуалним прилозима о приликама у домаћој цигларској индустрији. О томе је писао у два чланка

¹³⁷⁹ А. Deak, *Gladne žene: ispovijed jednog liječnika*, Osijek 1938, 3-4. У предговору за треће издање Деак је записао: „Гордо пуштам на пут ово треће издање свога некадашњег прворођенчета. Горд сам, што су књигу примјетили, куповали, читали, критиковали и препоручивали читаоци, а не професионални критичари. Истина је, да ни званична критика није писала ништа хрђавог о овој књизи, али то само зато, што за званичну критику ја као писац још уопће не постојим, а не постоји ни ова моја књига. Но, неоспорно је, да се књига „Гладне жене“ много чита. Изгледа, да ју је ова чињеница службено дезавуирала. Што више, званична критика јој то једноставно не може да опрости. Стога је она упорно, достојанствено и корисно шутила. Велика јој зато хвала! Досадања биланса овог дјела је ова: Књижари су но њој добро зарађивали, критичарима је она презрена и пролазна загонетка, о којој се озбиљним литератима не достоји ни говорити, а мени је остала такозвана слава. Ова слава не вриједи много, не котирају је на никаквој бурзи, она је и горка и штетна, али ипак више вриједи него ли хонорари критичара. Немам катедру на универзитету, немам абонирано мјесто у рубрици књижевности великих новина, нисам имао ни везе, да будем награђен на званичним књижевним натјечајима. Стога ми ова књига није извојевала мјесто на званичном Парнасу. Но, чињеница је, да ју штампам, ево, већ трећи пут, и то без катедре, без академске столице, без званичних ловорика, поред нападне шутње званичног литерарног свијета и без новаца. То је доказ, да сам ипак књижевник. Професионални критичари су ријетко и пјесници, а по њима призната дјела нису скоро никада омиљене лектире читалачких маса. „Призната дјела“ су само градиво у неизмјерном сухом мору службене науке о књижевности: Зато нисам тражио да моја књига буде теза докторских дисертација и нисам тражио мјесто у ничијем мозгу као књижевни податак. Моја је тема људска душа свих вијекова, а ја сам тражио само мало, али часно мјесто у најдубљој дубини људске душе. А јер се појавила потреба овог новог издања, закључујем, да сам ово мјесто и постигао. Ако је то слава – онда сам и ја славан. (Да, вјеројатно сам славан, јер сам био увијек и јер сам и сада – сиромашан, а накладници воле са мном да праве послове, јер сам, како они веле, коректан.) Из наведених разлога нисам у овом издању ништа промијенио. А ти, прворођенче моје иди опет из душе у душу. Свака суза, сваки уздицај, свако размишљање, свако покајање, и свако најмање титрање душе, што будеш опет пожњело на твом новом путу, биће твоја и моја једина, истинска и вијечна слава“.

насловљена „Потешкоће цигларске индустрије“ и „Пословање цигларске индустрије у 1936 години“.¹³⁸⁰

У приштинском пододбору Друштва „Кнегиња Зорка“ била је ангажована Тереза Кремер као економ. Радило се о супрузи аустријског инжењера настањеног у Приштини, Андрије Кремера. Ово удружење је 1931. године основало ћилимарску школу у Приштини, где су ћилимарски занат учила сиромашна деца из Приштине и околине узраста од девет до 12 година.¹³⁸¹

У призренском одељку хуманитарног и националног удружења „Коло српских сестара“ активна је била и његова чланица Паула Тајтелбаум. Она је на годишњој скупштини ове подружнице, одржаној 28. маја 1936. године била изабрана у њен Надзорни одбор, заједно са Маријом Калмиковом и Мимом Јакић.¹³⁸² С друге стране, са призренским пододбором друштва „Српска мајка“, сарађивао је јеврејски лекар у овом граду, Јосеф Тајтелбаум. Ово друштво је веома успешно помагало градску сиротињу и пружало здравствену заштиту деци. Чланице друштва обилазиле су куће хришћанских и

¹³⁸⁰ Споменница о тешкоћама наше индустрије у 1936 г. Отворено писмо и апел г. г. Министрима, Сенаторима, Народним посланицима и целокупној јавности, Београд 1937, 10-12.

¹³⁸¹ Делегати друштва „Кнегиња Зорка“ из Приштине код Њ. В. Краља, *Политика*, Београд, бр. 8585, 3. април 1932, стр. 7; Р. Тодић - Вулићевић, *Приштина...*, 33-5. Кремерова је са још две чланице приштинског пододбора – председницом Анком Јовановић и најстаријом управном чланицом, мајком десеторо деце Мартом Спасић, у друштву чланица главног, београдског одбора овог удружења – председницом Мицом Јовановић и управном чланицом Десанком Ж. Терзибашић, била делегат на краљевском двору у Београду 2. априла 1932. године. Том приликом, у великој дворани Старог двора приштинска делегација презентовала је годишњи рад приштинске ћилимарске школе и уручила краљевском пару лепе ћилимове, израђене и дароване од полазника њихове ћилимарске школе. Краљ је и поред даривања откупио шест ћилимова, што је учинила и Народна скупштина, откупивши пет комада исте робе. После званичног пријема, гостима је омогућено да разгледају остале просторије Двора, понуђених при том и великим кутијама дворских цигарета. По завршетку аудијенције на Двору, Приштемке су посетиле патријарха Варнаву (1880-1937), који их је приликом дочека даривао својом потписаном фотографијом и по једним златним крстићем за све ученице школе.

¹³⁸² Љ. Д. Нова Управа пододбора Кола српских сестара у Призрену, *Правда*, Београд, бр. 11.349, 29. мај 1936, стр. 4; М. М. Дамјановић, *Relations...* Истом приликом за председницу призренске секције удружења изабрана је Тута Печеновић, за потпредседнице Славка Андрејевић и Вукосава Катић, за секретара Вера Гушчин, за благајницу Роса Кијачић, а за управне чланице Славка Коцић, Ленка Јовановић, Ирина Атаљанц, Лепа Лазић, Санда Савић, Стефанка Газикаловић, Ана Чочановић, Санда Гапић, Стојанка Манојловић, Стојанка Королејић, Санда Дамјановић, Јефа Дрваревић, Јефа Јанићијевић, Деса Дрваревић, Наста Цицивићевић, Роса Патрногић, Тодорка Жорић, Милка Мицић, Гица Тоскић и Вукосава Бајић. Са скупштине су учесници упутили поздравне телеграме оданости Њ. В. краљици Марији (1900-1961) и председници Кола српских сестара Мирки Грујић (1869-1940).

муслиманских сиромаша пружајући им потребну помоћ. Друштво је успевало да помоћу разних приредаба повећа своје приходе намењене утршку у хумане циљеве.¹³⁸³

Акцијама Подмлатка Црвеног крста у Приштини одазивао се и тамошњи јеврејски лекар Хајим Баруховић. Када је почетком марта 1934. године Подмладак у сарадњи са Домом народног здравља и среским одбором друштва Црвеног Крста, организовао тромесечни основни самарјански течај, који је успешно похађало 37 ученика виших разреда приштинске гимназије, Баруховић је држао предавања полазницима курса, заједно са колегама др Миланом Пантелићем, др Димитријем Алтовићем, др Душаном М. Раденковићем, др Богданом Ђирковићем, др Владаном Давидовим и гимназијским професором Виктором Масјужевићем.¹³⁸⁴

Посебан дан за Косовску Митровицу свануо је 27. јуна 1926. године, када је уприличена свечаност полагања камена темеља „Дому Св. Саве“, који је подигла месна управа Српске националне организације „Страхињи Бан“, чији је један од чланова био и косовскомитровачки Јеврејин Исак Лазаревић.¹³⁸⁵

¹³⁸³ Успешна делатност друштва „Српска мајка“ у Призрену, *Правда*, Београд, бр. 10. 212, 13. април 1933, стр. 5. Председница друштва 1933. године била је Роса Марковић; потпредседница Славка Андрејевић; секретар Вера Гушчин; благајник Маринка Чомић; чланице Управног одбора биле су Ленка Јовановић, Т. Печеновић, Н. Цицвићевић и Д. Скалалевић, док су у Надзорном одбору чланице биле А. Шошкић, А. Сергејева и А. Паулињи. Друштво је основало и Коло девојака, чијим је радом руководила Ната Николић, секретар била Даница Дрваревић, а благајник Драга Мандић. Бесплатан преглед деце Друштво је организовало у друштвеном Диспанзеру, које су обављали лекари П. Јовановић, А. Ђалевић, Т. Поповић, П. Гавриловић, Ј. Тајтелбаум и докторка К. Костић.

¹³⁸⁴ *Вардар – независан привредно-културни преглед*, Скопље, 16. јуни 1934, стр. 5.

¹³⁸⁵ Станислав Краков, Свечаности у Косовској Митровици. Јуче је положен камен темељац дому Св. Саве, који подиже митровачка Српска Национална Омладина, *Време*, Београд, бр. 1623, 28. јун 1926, стр. 3. Чаршија је била окићена заставама и улепшана зеленилом и цвећем, турски трговци су испред својих дућана прострли ћилимове и њима прекрили ћепенке. На улицама града и месту подизања Дома подигнути су славолуци од зеленила. У град су допутовали гости из Београда и других делова земље. Били су присутни представници врховне управе СНО из Београда, председник удружења и народни посланик Милан Степановић, као и потпредседници врховне управе Душан Шијачки (1882-1958), Драг. Пантовић и Радовић. Било је и делегата СНО из Босне, Далмације, Војводине, Црне Горе и Јужне Србије. Градом је преподне продефиловала свечана поворка на чијем челу су били ученици основних школа носећи српске заставе, праћени стотином Арнаута на коњима предвођених председником шаљске општине Шерифом Вочом. У колони је било присутно изасланство од по 100 људи које је послала свака од укупно 25 општина носећи велику српску заставу. Њу су чинили регионални Срби, Арнаути, Турци и колонисти из Црне Горе, који су, по четворица у реду, ишли у војничким редовима. Арнаути у поворци су певали њихове народне песме, крећући се заједно са осталима према месту где је планирано подизање Дома. На том се месту окупило око 8.000 људи, а пуцањем из прангија поздрављен је долазак свечане поворке и објављен почетак свечаности. На темељима Дома, прота Живко Грујић одслужио је службу, а пергамент је прочитао Степановић и затим положио у боцу са зејтином, убачену у кутију од блеха која је потом залемљена. Два сељака су потом

Приштинске Јеврејке такође су биле укључене у друштвени живот града, бивајући чланицама разних удружења активних у њиховом месту. Чланице Подружине женског друштва у Приштини биле су Естера Мушоновић, Регина Ашеровић и Бенута Бахар, које су уз остале бројне српске чланице овог друштва и уједно мајке гимназијских ученика, 1. новембра 1929. године писале Београдском женском друштву, замоливши његову Управу за посредништво код Министарства просвете, у циљу заштите председнице њиховог друштва Каје Ж. Јоксимовић, као најзаслужније и најспособније чланице, како би се иста задржала у граду и била повучена одлука о њеном премештају у Алексинац. Београдске колегинице су услишиле молбу њихових приштинских сарадница.¹³⁸⁶

принела једног овна, дар Куновчића и заклала га да би његова крв залила темељ. Говор је потом одржао председник месне СНО Мијо Станојевић, да би се изређали следећи говорници – Петар Куновчић, Драг. Пантовић, Душан Шијачки и Милан Степановић. Уручена су притом одликовања заслужним грађанима – ордени Белог орла V степена судији, председнику месне СНО Мији Станојевићу, трговцу Јосипу Ђамиловићу из Вучитрна, Шерифу Воци и одсутном Видаку Новаковићу из САД који је прикупио 100.000 динара за подизање Дома, а ордени Св. Саве V степена полицијском писару Љубомиру Беновићу и трговцу Ђорђу Панчићу из Косовске Митровице. Следило је даривање прилога које је у одговарајућу књигу први уписао Куновчић приложивши 1.000 динара, да би му се придружили остали окупљени грађани и сељаци, па је на крају уписивања прикупљена свота од преко 14.000 динара. Свечани програм укључивао је и карусел који је извео одред од 100 арнаутских коњаника Шерифа Воце, одушевљено пропраћен од стране публике која им је дуго и бурно аплаудирала. Дом је грађен са планом да буде средиште просветног, културног, националног и економског живота на Косову, а добровољно га је пројектовао архитекта Пера Петровић. По освећењу приређен је банкет за изасланства и госте у хотелу „Балкан“, са кога су упућени поздравни телеграми краљу Александру, премијеру Николи Узуновићу (1873-1954) и министру унутрашњих дела Божи Максимовићу (1886-1969). Чланови месне управе СНО, чија имена су била записана на положеном пергаменту били су Душан Тирић, Ђока Мијатовић, Славко Матић, Војислав Јефтић, Јован Стевић, Сава Жмирић, Драгослав Радовић и Јеврејин Исак Лазаревић. У Надзорном одбору су били заступљени, председник Сава Чолаковић и чланови Ђорђе Жарковић и Александар Фртунић, а кум заставе је био Никола Савовић.

¹³⁸⁶ АЈ, 66-843-1274, *Управи Београдског женског друштва Београд – Ђачке мајке и чланице Женске подружине, Приштина 1. новембра 1929. год.*

Сл. 1 – Тим С. К. „Момчило“ из Лесковца, првака Моравске жупе за 1924-27. и првака Лесковачке жупе за 1927-28. годину. С лева на десно: Ј. Тасић, С. Ружић, П. Поповић, Д. Липрић, С. Перовић, Д. Смејурија, Б. Литпрић, П. Цветковић, Ђ. Перовић, С. Јанковић, А. Константиновић, вођа лоптачке секције Б. Митић „Жишка“ и савезни судија М. Каријо (Илустровани лист, Београд, бр. 31, 5. VIII 1928, стр. 29)

Сл. 2 – Драмска секција приштинског друштва „Есперанса“ у извођењу представе Драјфус 1929. године

(<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=10201005079031485&set=g.491611330905491&type=1&theater&ifg=1> (Приступљено сајту 20. 5. 2020))

18 . ВЕРСКИ ЖИВОТ И САКРАЛНИ ОБЈЕКТИ

18 . 1 . КАШРУТ ПРАВИЛА И КУЛТУРА ИСХРАНЕ КОСМЕТСКИХ ЈЕВРЕЈА

Јеврејска правила исхране имају своје религијско утемељење изложено у главној верској књизи јудаизма. Примарна прохибиција намирница односи се на *некошер* (нечисто) животињско месо – *бехемиа темеиа*. *Тора* забрањује конзумирање меса и млека било ког сисара који нема оба карактеристична знака (*симаним*) која потврђују њихову *кошерност*, а то су преживање хране и раздвојеност папака, што значи да се *кошер* животињама сматрају краве, козе, овце, јелени, бизони, газеле, антилопе, козорози и адакси (врста крупних антилопа аутохтона на тлу северне Африке), а да се због непоседовања неких или свих ових специфичности *некошер* животињама сматрају свиње, камиле, магарци и коњи.

Кад је живина у питању, у *Тори* се наводи 24 типа забрањене перади (*оуф таме*), па се с тим у вези, *кошер* живином сматрају све врсте кокоши, домаће патке, гуске и голубови, а са појавом ћурки и оне су прихваћене за *кошер*. Такође, многе сефардске заједнице препелицу су третирали *кошер* храном. Јаја и месо следеће живине или птица сматрају се *некошер*: фазан, паун, гвинејска кокош, јаребица, лабуд, као и дивље патке, гуске, голубови и голубице.

Правило *невелиа* прописује да се ниједна животиња (не укључује рибе) не сматра *кошер* уколико није заклана на прописани начин, који има везе са типом ножа, његове оштрине и начина клања. Поред тога, свака *кошер* животиња која је болесна, повређена или на самрти, са дефективним органом или сломљеним екстремитетом сматра се *трефиа*, и забрањено је конзумирати је, чак и ако је заклана на прописани начин. Правило *шереца* забрањује конзумирање било ког глодара, црва, водоземаца, језивих, пливајућих и летећих инсеката, па се препоручује пажљиво разгледање и конзумација оног воћа и поврћа у коме се уобичајено могу наћи црви, мрави или ситне бубе. Једна врста инсеката је ипак дозвољена по *Тори*, која описује посебности извесних врста скакаваца које су дозвољене.

Кад су рибе и водене животиње у питању, *некошер* рибама (*даг тамех*) *Тора* третира оне које немају пераја и крљушти по рођењу, док су остале водене животиње

(морски коњ, лигње) такође укључене у забрану. Забрана крви (*дам*) на коју *Тора* указује, подразумева неконзумирање крви чак и *кошер* стоке или перади; правило *хеилев* налаже уклањање масноћа са одређених унутрица *кошер* закланих животиња пре употребе њиховог меса; правило *гид ханаших* налаже уклањање бедреног живца са свих бутина *кошер* животиња, а многа друга библијска правила исхране односе се и на воће, поврће, житарице и вино.¹³⁸⁷

Да би месо за исхрану било дозвољено, оно мора бити ритуално обрађено: „Јеврејин краву, теле, овцу, свињу осећа као живо биће, дишуће, помало свето, које се не сме убити, већ само „заклати“, „жртвено проливајући његову крв“. За нас постоји питање с каквим ће гарниром, с кромпиром или грашком, бити сервирана шницла; до овога, пре овога – за нас она једноставно не постоји; Јеврејин једе исту ту шницлу и с истим тим сосом, поразмисливши о целој животињи, и упитаће да ли му је она ритуалним путем, тј. прошавши мистику манипулација, доспела на сто“.¹³⁸⁸

У исхрани сефардског света на Балкану, тиме и косметских Јевреја, облигаторно и култно место заузимао је припремање и конзумација *шолет* јаја, која су се посебно користила за *Шабат* и *Пурим*, али су се могла употребљавати и изван ових верских празника.¹³⁸⁹

Приштински Јевреји су се стриктно придржавали *кашрута*. У граду није било *кошер* ресторана, свака је породица припремала храну за личне потребе исхране. С тим у вези, свака је породица имала посебно посуђе за месне и млечне намирнице, које се одлагало у посебним, одвојеним коморама – оставама. Породица Навон(овић) имала је посебан плакар у коме се смештало посуђе предвиђено за коришћење само за празник *Песах*. У случају да нека породица није имала посебно посуђе за овај празник, онда су калаисали бакарно посуђе коришћено у свакодневној прехрани. Свакодневни оброци приштинских

¹³⁸⁷ В. Forst, *The Laws of Kashrus. A comprehensive exposition of their underlying concepts and applications*, Brooklyn 2009, pp. 33-42.

¹³⁸⁸ В. Розанов, *Јудаизам*, Београд 2016, 94.

¹³⁸⁹ Д. Čavić, *Snohvati - hronike*, Веоград 2014, 31. Сарајлија Дејан Чавић (1934), српски глумац, режисер и преводилац, на поетичан и носталгичан начин преноси атмосферу из детињства везану за овај посебно драг чин који прераста у својеврсни церемонијал: „У прикрајку масивног озиданог кухињског шпорета крчка лонац, излупан, окрњен, избрауњен, готово црн од луковине, а из њега исфурњава жућкаста, чини се, а не бела пара из које се шири омамљујући мирис већ готових, сигурно напрслих, зато и најукуснијих, шолет јаја; увек их има у великим количинама, увек се на кување и докување додају нова, баба не мари што *Песах* није сваког дана у години, а *шабат* сваког дана у седмици“.

Јевреја били су религиозно обојени, што значи да су се примењивала верска правила исхране дефинисана у *кашрутским* законима. Сви оброци и сва храна која се конзумирала морала је бити *кошер*, што је значило да је припремљена по строго утврђеним верским правилима и елиминацијског карактера по питању одређених прехранбених производа, а молитва – благослов намирница чинио је саставни део сваког obroка. Слика типичног obroка приштинских Јевреја за непразничне дане дата је у следећем тексту. По очевом уласку у просторију у којој се обедовало, а где су већ били окупљени остали укућани, ови би устајали и сачекали да најпре отац седне, а потом би то учинили и остали. Након облигатног изговарања *биркат мазона* – благослова за храну, жене би служиле најпре мезе сачињене од гушчије или пилеће цигерице, тврдо кувана јаја и шљивовицу, коју би отац понекад понудио супрузи обраћајући јој се речима „*госта ун поко*“ („пробај мало“).¹³⁹⁰

У породици Исака Саламона такође се строго држало до *кошер* прехране. Велики утицај на општу религиозност породице, уједно и на свет исхране, имао је женин отац Моис Адигес, који је био *рабин*.¹³⁹¹ У породици Исака Барух(овића) из Приштине спремала су се и конзумирала разна сефардска јела, попут разноврсних пита и пастела. Његова ћерка Ребека највише је готвила качамак са сиром запечен у рерни у посебној тепсији.¹³⁹²

У породици Приштевца Ашера Ашеровића пекла се ракија, од које се најпре правило црно вино, од чијег остатка се правила ракија – грапа. Осим грожђа, пекли су ракију и од шљиве. Поседовали су велику бурад у која су стављали грожђе, које би газили, претходно опраним ногама. Шљивовицу су правили од плодова из свог воћњака који се налазио код Таук баште, а лозу такође од грожђа убраног са њихових винограда у околини Приштине. Ракију су стално пили, нарочито у петак вече, за дочек *Шабата*. Тада се прво пило вино, а након тога по једна чашица ракије, и то искључиво одрасли.

Исто домаћинство правило је овчји и крављи сир од млека ових сточних врста које су сами узгајали. Стоку су код куће клали у зиму и сушили месо на тавану. У припреми

¹³⁹⁰ М. Дамјановић, *Rabini...*; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 227-8.

¹³⁹¹ Интервју аутора са Моше Саламоном из Кидрона, Израел. Моис Адигес је међу првим приштинским Јеврејима убијен у логору Берген Белзен.

¹³⁹² А. Гаон (ur), *Mi smo preživeli...*, 242.

хране користили су гушчју маст коју су сами правили од гусака које су куповали, чијом термичком обрадом су добијали маст и чварке. *Кашрутом* дозвољеним рибљим врстама ово домаћинство се такође снабдевало из туђих извора, од рибара који су пецали у оближњој Ситници. Ашеровићи су у исхрани користили проју и качамак, због чега су у кући држали жито и кукуруз коришћен за прехрану. У свом дому имали су пекару коју су користили за спремање пита, погача и других тестенина.

У исхрани нису користили производе од биволице, која је била својеврсно знамење ових крајева, узгајано искључиво од Арнаута и Срба. Како породица није држала пчелињаке, пчелињим производима су морали да се снабдевају са стране. Мед са воском често су добијали од сељака који би пијачним даном долазили у град и остваљали чезе у авлију њихове куће. Чланови породице осим жестоког пића конзумирали су кафу, шербет и липов чај. Деца су нарочито била љубитељи слаткиша и оријенталних послastiца попут кадаифа, баклаве са орасима, живе мрде, шампите, ормаћике, тулумбе, сугпитеси (пита од млека). Посебно драг им је био каднђубеги (тур. – женин пупак). Деца су их јела у свим приликама и на свим местима, у својим домовима, по комшилуку и у посластичарама.¹³⁹³

Због великог сиромаштва становништва кукурзно брашно се обилно користило у исхрани. У породици Исака Саламона у исхрани се често користило, баш као и кајмак и пасуљ – *фижон* који се најчешће спремао, а за сваки *Шабат* се спремао *бурекас* (врста пите) и *зувус инхаминадус* (посебна, целодневно кувана јаја). За разлику од већине јеврејских домаћинстава које је користило гушчију маст у припреми јела, ова породица је употребљавала куповни зејтин.

Добро се јело у овом добростојећем домаћинству, супруга је била умешна домаћица, свакодневно спремајући укусну храну. Спремала је пите са кајмаком, преливену одозго јајетом коју је пекла у фуруни. У фуруни су скоро свакодневно пекли хлеб. Понекад су јели гушчију цигерицу, ћевапчиће, пиринач и спанаћ. Рибу за исхрану куповали су на пијаци. Пачјим јајима снабдевали су се од сопствених патака које су држали у дворишном базену. Од сељака су набављали мед, пасуљ, кестење и лешнике од којих су правили послastiце. Пио се јогурт, лимунада а бозом се снабдевало у посластичарама, најчешће у посластичари „Пеливан“ у центру града коју су држали

¹³⁹³ Интервју аутора са Аврамом Ашером из Кидрона, Израел.

Горанци. Кафу са „кајмаком“ или без, у великим количинама пили су и мушкарци и жене. Породица је поседовала сву потребну апаратуру, посуђе и сервис за печење, млевење, кување и испијање кафе. Чај се такође користио најчешће приликом лакших обољења. Млеко се пило свакодневно. Достављао би им сеоски произвођач на кућну адресу по два литра млека у кантицама, остављајући им пред улазна врата. Много се пило вино и ракија, нарочито деда који без два-три испијена чокањчета предвече није одлазио на починак. Породица је у подруму држала казан за печење ракије, куповала пуна кола плаве шљиве од које је правила ракију за личне потребе која је била довољна за целу годину. Правили су и црно вино од грожђа које су сви газили стопалима и складиштили у бурад.

Много се користила туршија од купуса, парадајза и паприке која се стављала у бурад која су испуњавала читав подрум. Пред јесен, породица је правила велике количине ајвара који се често користио у исхрани. Исак Саламон је правио домаће кобасице, куповали су црева у дужини од 10 и више метара и *кошер* месо од јеврејског месара и стављали у машину за финализацију производа. Од крављег и козјег млека правили су сир са мајом. Од воћа су се много користили ораси, кајсије и грожђе, пошто је породица у дворишту имала засађено једно орахово дрво, стабло кајсије и чокот винове лозе. Слаткиши су се јели много у кући, домаћица је спремала кадаиф који се јео са шербетом, баклаву, туфахије, тишпишти, малебим, тулумбе, *дидикос* – прсти (колач с лешницима), сутлијаш...¹³⁹⁴

На улицама и трговима Приштине и других градских средина на Космету арнаутски су продавци нудили пролазницима разне ситне биљне плодове, семење и орашасто воће. Купци су могли кушати и намирнице потекле са других континената, попут кикирикија, па су и јеврејски малишани, као и одрасли, свакако повремено конзумирали и ово укусно и хранљиво зрневље.¹³⁹⁵ Улични продавци оријенталних чаршија на југу земље у понуди су често имали домаће кестење и мандарине, што су

¹³⁹⁴ Интервју аутора са Моше Саламоном из Кидрона, Израел.

¹³⁹⁵ Мушка гимназија краља Александра I у Београду, *Извештај за школску годину 1935/36*, Београд 1936, 39-42. Митровчанин Предраг Т. Михаиловић, београдски гимназијалац, на школској екскурзији у Приштини 1935/36. године, с тим у вези, бележи: „Кривудавам улицама промиче запослен свет. Нас окружују продавци кикирика и белих арнаутских капа“.

чинили и онда када су одлазили на печалбу у Београд, па је очекивано да је и ово воће било у прехранбеној употреби косметских Јевреја.¹³⁹⁶

Неки специјалитети кухиње косметских Сефарда били су истоветни са онима који су потицали од њихових јужних македонских сународника. Остало је врло мало документованих сефардских јела са Космета и начина на који су се приправљали. Приштевка Ребека – Бека Хара, рођ. Барух(овић) (1927-) оставила је за собом рецепт о јелу *хамин*, које се данас у Израелу назива *шолет*, а у српској и турској кухињи је најприближније јелу пилаву, које се спрема од пребијене пшенице. За прављење *хамина* „на косметски начин“ користило се 500 g очишћеног жита, 750-1.000 g јунећег или телећег меса, две главице црног лука, уље и со. Жито се стављало у суд хладне воде да одстоји преко ноћи како би набубрело и распукло се. Остаци читавог зрневља истуцали би се у авану. Лук би се исецкао на ситно, месо изрезало на комадиће и пропржило на луку, а затим би се у земљани суд положили ред меса и ред жита док се све не потроши. Таква смеша би се полила водом док је она не прекрије, суд би се поклопио и по могућности залепио лепилом који би домаћица сама направила од воде и брашна. *Хамин* би се затим обавезно однео у пекару да се испече.¹³⁹⁷

Скопска Јеврејка Мара Петровић Калдерон која је живела у Косовској Митровици кратко време пре почетка Другог светског рата у Југославији, документовала је спремање јела *бисида*, које је користила у исхрани у свом завичају, али сигурно наставила да спрема и конзумира и по пресељењу на Космет. За припрему овог јела коришћено је неколико паприка и парадајза, два до три јаја и 100 g белог крављег сира. *Бисида* се спремала најпре чишћењем, сечењем и динстањем паприка на уљу, све док не омекшају, након чега им се додавао исечени парадајз и целокупна смеша стављала у рерну. Када парадајз постане мекан, додавао би се сир, а нешто касније, када утихне ватра, убацивала би се и умућена јаја.¹³⁹⁸

¹³⁹⁶ *Недељне илустрације*, Београд, бр. 16, 21. април 1940, стр. 14-5.

¹³⁹⁷ М. Mihailović, *Tradicionalna kuhinja Jevreja bivše Jugoslavije*, Београд 1998, 56.

¹³⁹⁸ *Ibidem*, 26.

18. 2 . ВЕРСКИ ПРАЗНИЦИ – ЗНАЧАЈ, СИМБОЛИКА И СВЕТКОВАЊЕ БЛАГДАНА КОД КОСМЕТСКИХ ЈЕВРЕЈА

Сефардско становништво Космета било је дубоко привржено вери својих отаца. Верски церемонијал унутар породичног дома и у храму заузимао је централно место у животу сваког члана заједнице која је почивала на темељима патријархалних односа и традиционалних вредности. Међутим, појединци који би се интелектуално, културно, професионално и друштвено уздигли изнад просечности и формативности чланова заједнице, удаљавали би се од религијске животне компоненте, окренувши јој леђа и не придајући јој значаја у оној мери коју је имала у животима њихових ближњих. Приштевац Алберт Рубен (1930) сведочи: „У нашој кући су се обележавали сви јеврејски празници. Поштовали смо традицију“.¹³⁹⁹ Дете школованијих и еманципованијих родитеља, Јозеф Баруховић који је живео у Загребу пре Априлског рата, с друге стране, мање је био религиозан и ређе упражњавао верске радње: „Били смо више секуларна него побожна јеврејска породица. Повремено су ме водили у синагогу, што је за мене било врло привлачно јер сам тамо наилазио на своје вршњаке“.¹⁴⁰⁰ Најмање је било секуларних Јевреја на Космету. Углавном се радило о досељеним Ашкеназима, који су живели европским животом, попут породице Коморник из Приштине, која није одлазила у синагогу.¹⁴⁰¹

Гости у јеврејским домовима током празника знали су често бити и нејевреји, најчешће Турци. И Јевреји су узвраћали празнична честитања, посећујући о Божићу и Бајраму своје православне и мухамеданске пријатеље. Србе су посећивали и за њихове крсне славе, служећи се кољивом код домаћина. Под утицајем живота у верски мешовитој и неугој средини, косметски Јевреји су попримили и облике народног веровања оличеног у одступању од религијских догми. Јеврејско становништво је, иако дубоко привржено вери својих праотаца, било склоно сујеверју и прихватању магијских радњи које су биле у супротности са религијом коју су исповедали. Тако се одлазило у „Циганску махалу“ где су старије жене од Циганки користиле услуге гатања, хиромантије, прорицања будућности

¹³⁹⁹ А. Гаон (ur), *Mi smo preživeli...* 3, 130.

¹⁴⁰⁰ *Ibidem*, 391-2.

¹⁴⁰¹ Интервју аутора са Љиљаном Коморник из Хаифе, Израел.

из кафене шоље и слично. Јеврејске жене су практиковале топљење олова с циљем уклањања демонских сила, ослобађања чељади од зла, болести и мрачних сила које су их запоселе. Баба Аврама Ашера, Сињора из Приштине топила је олово, што се на *Ћудезму* звало *албијанас*. Током самог чина бајало се на јеврејско-шпанском језику. Над главом субјекта којем се желело помоћи стављала би се шерпа у коју се заливало олово након чега су се извлачили делови истопљеног олова на основу чијег облика се одређивала нека антропоморфна или митолошка фигура, попут ђавола и закључивао исход болести и временско трајање.¹⁴⁰² Комшијама муслиманима у посету за верске празнике одлазили су и супружници Исак и Фатима Саламон. Српским познаницима и пријатељима честитали су њихове празнике, а у њихов дом за јеврејске празнике долазили су једино јеврејски сународници.¹⁴⁰³

Јеврејски верски празници деле се на оне *мидеОрајта* потекле из *Торе* и оне *мидерабанан рабинског* порекла. *МидеОрајта* празници су осим редовног седмичног празника *Шабата* још и *Песах*, *Шавуот*, *Сукот*, *Рош Хаиана* и *Јом Кипур*.¹⁴⁰⁴ Најзначајнији празник у јеврејству, уједно и најчешћи био је *Шабат*, седмични дан одмора, посвећен искључиво Господу. *Шабат* је апсолутно нова категорија у људској историји, коју на почетку нико од нејевреја није могао да разуме.¹⁴⁰⁵ *Шабат* је сваки седми дан у недељи, који представља дан одмора.¹⁴⁰⁶ За прославу овог празника није нужно потребан ниједан ритуални предмет, што га чини различитим у односу на већину других благдана за чије је обележавање неопходно ритуално знамење попут бесквасног хлеба, *шофара*, *лулава*, *етрога* или сеница.¹⁴⁰⁷ Јеврејски мудраци су подучавали да истинско посвећење *Шабата* налаже сећање и припрему за празник током читаве недеље. То подразумева да сусрет са каквом радошћу треба бити одгођен и остављен за

¹⁴⁰² Интервју аутора са Аврамом Ашером из Кидрона, Израел.

¹⁴⁰³ Интервју аутора са Моше Саламоном из Кидрона, Израел.

¹⁴⁰⁴ Е. Рапо (пр), *Purim. Propisi vezani za praznik. Megilat Ester sa prozним prevodom i prevodom u stihu, u desetercu, u duhu narodnih junačkih pjesama*, Podgorica 2021, 6.

¹⁴⁰⁵ J. Sacks, *A letter in the scroll. Understanding our Jewish identity and exploring the legacy of the world's oldest religion*, New York 2000, p. 136.

¹⁴⁰⁶ Т. Свејин, *Uzdasi oha i aha*, Београд 2005, 165. У свом ратном дневнику 1999. године, српска књижевница јеврејског порекла Татјана Цвејин (1948-2011) забележила је његов временски оквир трајања: „*Шабат* или субота, дан је мировања. Почине у петак, осамнаест минута пре заласка сунца, завршава у суботу, четрдесетдва минута након заласка сунца у стању ничим нарушеног склада: Ко ће дати чисто из нечистог ако не Једини?“.

¹⁴⁰⁷ А. Ј. Неšel, *Šabat i njegovo značenje za savremenog čoveka*, Zemun 1999, 43.

Шабат.¹⁴⁰⁸ Од свих празника *Шабату* се поклањало највише посвећености у обележавању, што није значило да је светост *Шабата* неприкосновена и да нису дозвољени изузеци од прославе у посебним околностима, као што је угроженост живота: „Опасност по живот анулира *Шабат*...“ па се „један *Шабат* сме нарушити да би се одржали многи“.¹⁴⁰⁹

Код балканских Јевреја пре почетка дочека *Шабата* читала се Песма над песмама (*Шир хаширим*) „...творевина јеврејског генија који кроз векове до данашњега дана проноси славу јеврејског духа и стваралаштва“¹⁴¹⁰, петком предвече само у раздобљу између празника *Песаха* и *Шавуота*.¹⁴¹¹ Током вечерње службе за *Шабат* чита се *Шема Јисраел* (хеб. „Чуј Израеле!“)¹⁴¹², која се иначе чита свакодневно и пре смрти¹⁴¹³, за коју савремена италијанско-хрватска филолошкиња јеврејског рода Сузана Главаш (1959) с правом каже да „...је сваком Жидову синтеза Торе“.¹⁴¹⁴ *Тора* иначе прописује Јеврејима обавезно свакодневно читање *Шеме* два пута у току дана (ујутру и увече).¹⁴¹⁵ За *Шабат* се припрема посебна врста пецива звано *хала*, у облику плетеница које се уз уобичајене састојке (брашно, вода, квасац, уље, млеко, шећер, јаја, со) могу „обогатити“ сувим грожђем и медом, а споља посути сусамом или маком.¹⁴¹⁶ Због јеврејских правила исхране која бране мешање млечних и месних производа, *хала* се најчешће спремала без млека, како би се могла послужити уз месни оброк.¹⁴¹⁷ Осим за *Шабат*, ова врста типичног јеврејског пецива служена је и за друге благодане, али и у свакодневној кухињи.¹⁴¹⁸

У синагогама се за *Шабат*, пре почетка службе у петак по заласку сунца певала литургијска песма на хебрејском језику позната под именом *Леха доди*.¹⁴¹⁹ За време

¹⁴⁰⁸ A. Kaplan, *Šabat. Dan večnosti*, Zemun 1999, 116.

¹⁴⁰⁹ W. Herberg, *Judaism and modern man. An interpretation of Jewish religion*, Cleveland – Philadelphia 1961, p. 293.

¹⁴¹⁰ *Kadima*, Beograd, br. 2, 1956, str. 7.

¹⁴¹¹ *Ерев Шабат*, Београд 2014, 47.

¹⁴¹² *Kabalat Šabat*, Vrnjačka Banja 2018, 11.

¹⁴¹³ D. D. Runes (ed), *Dictionary of Judaism. The tenets, rites, customs and concepts of Judaism*, New York 1991, p. 205.

¹⁴¹⁴ S. Glavaš, *To sam ja. Pjesme i pjesničke proze*, Zagreb 2018, 84-5.

¹⁴¹⁵ E. Tauber, *Ilustrovani leksikon judaizma. Istorija, religija i običaji*, Sarajevo 2007, 228.

¹⁴¹⁶ S. Fišteš, *Moj prvi jevrejski kuvar*, Novi Sad 2009, 23.

¹⁴¹⁷ R. Koval, *Jewish cooking, Jewish cooks*, Sydney – Auckland – London – Cape Town 2001, p. 132.

¹⁴¹⁸ J. Jackson, *The essential Jewish cookbook. A celebration of a rich and diverse cuisine*, London 2004, pp. 8-9.

¹⁴¹⁹ A. Zevi Idelsohn, *The Jewish song book for synagogue, school and home, covering the complete Jewish religious year*, Cincinnati 1951, pp. 1-8.

Шабата одржавала су се три богослужења – *шахарит* (јутарња молитва), *мусаф* (преподневна) и *минха* (поподневна).¹⁴²⁰ Жене су за *шабат*њу службу у храму биле покривене марамом, које *јидиш* писац Шалом Аш (1880-1957) у једном свом прозном делу описује: „Била је то стара, свилена марама, извезена на тамном фонду златом; такве су мараме носиле старе жидовке, кад су ишле у синагогу“.¹⁴²¹ Завршетак *Шабата* обележавао се *Авдалом*, благословом који персонификује раздвајање светог од секуларног, а изговара се у дому увече по окончању седмога дана.¹⁴²²

Атмосферу прославе *Шабата* у једној јеврејској породици на Космету, преноси сведочење једне београдске Јеврејке која је силом прилика доспела у дом Левијевих (Барухових) у Липљану крајем 1941. године. Оно дочарава празничну слику једног просечног јеврејског дома на Космету између два светска рата. Традиционална породица поштовала је веру својих предака и у складу са верским прописима, породичном традицијом и материјалним могућностима обележавала најважнији седмични дан. Неретко су прослави *Шабата* присуствовали и нејеврејски суседи, пријатељи или познаници који би у то време завршили у јеврејском дому. Тако су се и код Левија, за *Шабат* окупљала комшијска српска деца која су се играла са њиховом. Изненадни долазак гошће којој се нису надали, затекао их је на дочеку *Шабата*, чија се сцена урезала у сећање новопридошлице: „Био је петак увече и та земљорадничка породица је поштовала тај јеврејски благодан. Гореле су свеће за трпезом, било је врло свечано, иако врло сиромашно. На столу су били *pastel* – пита од меса, и пасуљ. Био је почетак *Шабата*, шестог дана у недељи (мисли се на световни, хришћански календар – прим. аутора), кад се не ради. Деца су се около играла“.¹⁴²³

¹⁴²⁰ R. Šefer, T. Halbrohr, R. Sabadoš, R. Kovač (ur), *Šaharit: jutarnja molitva subotom, musaf subotom, minha: popodneva molitva subotom, arvit: večernja molitva o izlasku subote po aškenaskoj tradiciji*, Subotica 2008, 7-8.

¹⁴²¹ Š. Aš, *Mary. Roman jedne ruske Židovke*, Zagreb 1925, 77.

¹⁴²² United Jewish appeal, *Book of songs and blessings*, New York 1986, p. 71. *Шабат* је најсветији јеврејски празник који ригорозно захтева одмор од сваког рада, за који ционистички првак Шмарја Левин (1867-1935) каже да „...је својом светости изнад сваке жалости“. Изузетак у кршењу овог прописа *Шабата*, чини *Пикуах нефеш* – ситуација када је угрожен људски живот, услед чега је верник привремено ослобођен строгих верских правила и обавеза које намеће *Шабат* и када сваки Јеврејин треба реаговати. Види: S. Levin, *Djetinjstvo u progonstvu*, Zagreb 2009, 74; *Bez predrasuda*, Sarajevo s. a, 9.

¹⁴²³ J. Алмули, *Страдање...*, 203; A. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*, 251; M. M. Damjanović, *Relations...* Сви чланови породице Барух (Леви) из Липљана су страдали у Другом светском рату.

Косовскомитровачки Јевреји, као јако религиозни људи, строго су поштовали све јеврејске празнике и придржавали се прописаних правила обдржавања благдана, што је био случај и са најсветијим празником *Шабатом*, када су избегавали сваку врсту пословања, па чак и писања.¹⁴²⁴ Породица Навон(овић) из Приштине редовно је дочекивала *Шабат*, што се да претпоставити и за већину осталих приштинских Јевреја. Обележавање *Шабата* подразумевало је да се не ради од заласка сунца у петак до заласка сунца у суботу, током ког се периода није смело палити светло или ватра. Ако су били принуђени да обаве било коју врсту недозвољене радње, звали би у помоћ неког нејеврејског пријатеља да потребно учини уместо њих. У петак пре заласка сунца жене су спремале храну у количини потребној за чланове породице за време трајања *Шабата*. За овај празник спремала су се и конзумирала углавном јела попут *фиузалдикас*, *пател* (врста колача), *фиђони* (кувани пасуљ) и *питијас* – хлеб који је служио као *хала*. Петком се обавезно кувао пасуљ и пекао *пастел* од меса. Фуруне за печење хлеба имала је скоро свака јеврејска кућа у граду. Није било могућности куповине хлеба на тржишту, па је свака породица пекла домаћи, свеж хлеб. Петком би се обично испекло десетак хлебова више, које су деца односила сиромашнијим и болесним припадницима заједнице, уз још неко справљено јело. У петак навечер цела породица се окупљала за *шабатњи* оброк. Жене су палиле свеће, зашта се користила посуда у којој је био петролеј и гомила фитиља од којих су се неки палили у спомен на покојнике. Глава породице, у случају Навоновића то је био деда Јаков, читао је *кидуш* – молитву за вино. Сутрадан ујутро, одлазило се у храм где се остајало до ручка када се враћало домовима, где се породица окупљала на читање *хавдале* – молитве која означава крај *Шабата*. Религиозност ипак није била примарнија од пословања, судећи по томе што је у Косовској Митровици богослужење уочи *Шабата* почињало тек по затварању радњи, што је у пракси некад значило после 20 часова.¹⁴²⁵ *Шабатње* атмосфере косовскомитровачких Јевреја сећа се Миленко Милосављевић из оближње Бањске: „Имали су они празник, имали су палење свећа, али

¹⁴²⁴ М. Damjanović, *Rabini...*; Ž. Lebl, *O Jevrejima...*; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 227-8. Потврду томе налазимо у једном каснијем случају из ратних дана, у последњим данима њиховог живота. Наиме, приликом хапшења и заточења косовскомитровачких Јевреја у првом тромесечју 1942. године, указала им се прилика да из заточеништва пошаљу писма својим сународницима на слободи у Приштини и то баш на *Шабат*, што су стриктно наглашавали и тражили опроштај, очекујући разумевање од Свевишњег.

¹⁴²⁵ М. Damjanović, *Rabini...*; Ž. Lebl, *O Jevrejima...*; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 28, 33, 227-8.

они су свеће палили, како да ти кажем...као у неком...свећњак...имали, одржавали, све су они...“.¹⁴²⁶

Косметски Јевреји су сходно верском јеврејском календару светковали Јеврејску нову годину која се звала *Рош хаашана* (глава године, почетак године). Уочи и у данима *Рош хаашане* верски погодна личност (*баал токеа*) дува у *шофар* – овнујски или козји рог¹⁴²⁷, због чега се друкчије овај празник назива и *Јом теруа* (Дан трубних звукова).¹⁴²⁸ Према једној легенди, *шофар* вуче порекло из древног Мисира, где је послужио јеврејским робовима за давање посебног звучног сигнала, на који су требали да се одазову и изађу из Египта предвођени Мојсијем, а да сигнализација не буде препознатљива за фараонову стражу.¹⁴²⁹ Уочи јеврејске нове године обичај је да се поједе нешто слатко, најчешће јабуке и мед, чиме се симболички очекује од нове године да буде слатка.¹⁴³⁰ Избегавало се изношење на трпезу било какве киселе, горке или љуте хране¹⁴³¹, из симболичких ралога, да би се спречило да нова година буде испуњена горчином, љутњом и непријатним, рђавим расположењем чељади. И овај се празник код косметских Сефарда обележавао унутар породичног дома. Јеле су се јабуке и мед, али се није практиковало умакање јабуке у мед, што је иначе обичај за овај празник. Неки су за овај празник служили и печену јагњећу главу. Домаћице су спремале и друга традиционална слана јела као *ћуфтикас ди праса* (ћуфте од празилука) и слаткише као што су *дулси* (слатко) од дуња, јабуке и *калабасе* (бундеве) да година не буде горка. Такође се дувало у *шофар* – овнујски рог.¹⁴³²

Књижевник Конфино бележи у једној својој приповеци речи којима су сефардски јужњаци наше земље међусобно честитали овај празник: „*Ил Дјо ке ти скрива ин Ливрос де видас* (Нека те Бог забележи у Књиге живота!) – тим речима ће честитати празник и Нову годину родитељи деци и деца родитељима. Тако пријатељ пријатељу, тако *хахам* (свештеник) пастви“.¹⁴³³ *Рош хаашана* је као празник дубински и нераскидиво повезан са

¹⁴²⁶ Интервју аутора са Миленком Милосављевићем из Бањске, Србија.

¹⁴²⁷ Р. Šosberger, *Osnovni pojmovi jevrejskih običaja i religije*, Novi Sad 2000, 44.

¹⁴²⁸ О. Mandić, *Leksikon judaizma i kršćanstva*, Zagreb 1969, 414.

¹⁴²⁹ D. D. Runes, *Lost legends of Israel*, New York 1961, pp. 69-70.

¹⁴³⁰ В. Радовановић, *Синагогални ритуални предмети из збирки Јеврејског историјског музеја*, Београд 2013, 10.

¹⁴³¹ М. Ментовић, *Начин живота и обичаји новопазарских Јевреја*, Новопазарски зборник, 30 (2007), 173-180.

¹⁴³² М. Damjanović, *Rabini...; Ž. Lebl, Plima...*, 392.

¹⁴³³ Ж. Конфино, *Хумореске*, Београд 1941, 125.

надолазећим великим јеврејским благданом, *Јом Кипуром*. Дани између два празника испуњени су молитвама, покајањем и међусобним праштањем верника, те се због веровања да се током њих одређује судбина сваког човека, они називају и „страшним данима“: „Првога дана месеца *Тишири* пада *Рош Хаашана*, наша Нова година. Онда се, пише у *Тори*`, на небу отварају три књиге: књига праведника, књига грешника и књига колебљивих. Праведници се одмах уписују у књизи живота, грешници у књигу смрти. Одлука за колебљиве на небу доноси се десет дана касније, на *Јом Кипур*. Ако се покаје биће записани у књизи живота, а ако не, биће осуђени на смрт. Оних десет дана између *Рош Хаашане* и *Јом Кипура* називају се `*јамим норајим*`, десет страшних дана...“.¹⁴³⁴

Јом Кипур је највећи јеврејски празник који се светкује 10. *Тиширија* – првог месеца у јеврејском календару. Тог дана забрањен је сваки рад и ужитак, пост подразумева целодневно одрицање од хране и пића и посвећеност молитвама.¹⁴³⁵ Пре празника приштински Јевреји су куповали кокошке над којима се вршио *капарот* – посебан ритуал клања у кућном дворишту, након чега би се заклана живина носила *рабину* који би је доделио неком сиромашном члану заједнице.¹⁴³⁶ Приштински Јевреји су, попут београдских и македонских Сефарда, *јомкипурски* пост прекидали слатким и водом или неким соком, лимунадом и сл.¹⁴³⁷ Синагогално обележавање празника подразумевало је обавезно појење химне *Кол Нидре* на вече *Јом Кипура*, које је било најважнији део литургије.¹⁴³⁸

¹⁴³⁴ Т. Osmanli, *Svetiljka za Hanuku. Devet judeo-balkanskih pripovedaka*, Skoplje 2009, 35.

¹⁴³⁵ Š. М. Freiburger, *O molitvama i obredima. Dodatak molitveniku*, Zagreb 1938, 21. Строги пост ублажаван је у појединим случајевима претходном обилатом и укусном гозбом. Потврду о томе налазимо код Јевреја из других крајева Југославије. У породици секуларних вуковарских Јевреја Биер практиковало се припремање краљевске пилетине, кафе и колача конзумираних пре почетка поста. Строги пост тешко је падао омладини и нерелигиозним Јеврејима, па се дешавало кршење прописа. Иако таквих конкретних примера нисмо пронашли међу косметским Сефардима, збивали су се међу југословенским јеврејством. Осијечка Јеврејка Ливија Брајдер сведочи о сопственој сналажљивости по том питању: „Мама је била религиозна и светковала је све јеврејске празнике. Најтеже ми је падао пост за *Јом Кипур* и одлазак у храм. Што се тиче поста, то сам лако ријешила, јела сам кад је мајка била у храму“. Види: Е. Bier, *Memories*, Tucson 1983, р. 22; G. Babić, *Djed Geza, Čovjek ili Jevrej (zbornik dokumenata iz nevretena)*, Beograd 2007, 87.

¹⁴³⁶ М. Damjanović, *Rabini...*

¹⁴³⁷ М. Mihailović, *Tradicionalna...*, 130; V. Radovanović, М. Mihailović, *Životni...*, 90; М. Mihailović, Н. Bošković, *Izložba Praznični običaji jugoslovenskih Jevreja*, Beograd 1986, 39.

¹⁴³⁸ N. Ausubel (ed), *A Treasury of Jewish folklore. Stories, traditions, legends, humor, wisdom and folk songs of the Jewish people*, New York 1961, p. 709.

Благдан *Сукот* слави жетву и подсећа Јевреје на 40-огодишње лутање кроз пустињу¹⁴³⁹ и обележава се осам дана након *Јом Кипура*.¹⁴⁴⁰ Празнична прослава укључује и читање религијских текстова, па се током *Сукота* практикује синагогално или појединачно читање *Мегилат Кохелет* (Књига проповедникова).¹⁴⁴¹ Приштински Јевреји су за овај празник у *куртижу* - авлији породичне куће градили *суку* – сеницу, колибу, штанд покривен прућем, грањем и зеленилом у коме су укућани боравили и проводили све дане благдана, обедујући у њој све оброке. *Сука* је била украшена цвећем и разним биљем, али су обавезне биле, према верским обичајима четири врсте – *арбаа миним*, које су чиниле: *етрог* – врста лимуна, *лулав* – гранчица палме, *хадас* – мирта и *арава* – врба. Пошто се *етрог* и *лулав* тешко могао набавити у унутрашњости земље, наручивали су се из Београда, и то по један за целу заједницу, за централну, главну *суку* у дворишту синагоге. *Шамаш* је носећи *етрог* и *лулав* обилазио породице и читао благослов, чему му је узвраћено било каквом новчаном напојницом. Верници су се међусобно посећивали за празник, разгледајући туђе *суке*, што је неминовно утицало на испољавање надметања међу верницима.¹⁴⁴² Јесењи празници протекли у покајничкој атмосфери окончавају се великом радошћу на *Симхат Тора*, која означава крај годишњег циклуса читања *Торе*.¹⁴⁴³

Пришtevци су за *Хануку* обично кљукали гуске, које су клали, и од којих би један део испекли, а други сушили. Жене би кући правиле *халва ди Ханука*, што је била нека врста запршке, прављена од пшеничног брашна прженог на уљу и преливеног увареним, мрким шећером, коју би касније прелили у разне калупе. Богатије породице су правиле баклаву и кадаиф, а мање имућни тишпитл – тзв. сиротињску баклаву. Приштински Јевреји су се током *Хануке* служили ратлуком, питом, халвом и другим посластицама. Ретко која приштинска обитељ је имала *ханукију* – осмокраки свећњак који се користио искључиво за овај празник. Домаћинства су најчешће имала мале, лепе, керамичке пехаре, а сиромашна лимене, с водом и уљем на врху, по којем је пловила плута с памучним

¹⁴³⁹ G. W. Dennis, *The encyclopedia of Jewish myth, magic & mysticism*, Woodbury 2016, p. 403.

¹⁴⁴⁰ А. Садикарио, *Корени*, Скопје 2008, 47.

¹⁴⁴¹ М. Šнар, *Knjiga propovednikova*, Београд 2018, 5.

¹⁴⁴² М. Damjanović, *Rabini...; Ž. Lebl, Jevreji u Srbiji...*, 301.

¹⁴⁴³ N. de Lange, *Judaizam*, Београд 2020, 54.

фитиљем - *мечас*. Таквих је пехара било осам, а девети – *шамаш* био је мало виши од осталих. Синагога је поседовала сребрну *ханукију*.¹⁴⁴⁴

Пурим је празник који за фабулу има легендарни историјски наратив у чијем је фокусу краљица Естира, а који је приказан у истоименој књизи која је саставни део јеврејске Библије, сасвим логично, прописује верницима празнично читање *Мегилат Естер* (Књига о Јестири).¹⁴⁴⁵ Према библијском предању, које је „несумњиво одјек бабилонских прича о Мардуку и Истар“¹⁴⁴⁶, Естири је пошло за руком да спаси Јевреје од истребљења, које је у свом завереничком науму осмислио близак краљев човек Хаман.¹⁴⁴⁷ Повест о Естири, која „на чудан начин спаја елементе бајке и историјске хронике“, окончава се јеврејским тријумфом и реваншом над непријатељем, чиме Израелци доживљавају нагли преокрет „од оних који је требало да буду истребљени, претворише у истребљиваче“.¹⁴⁴⁸ Ово је свакако једини и најсветовнији јеврејски празник, у коме се даје одушка радости, слављу, плесу и осталим чулним осетима. Јеврејима је допуштено да се веселе, забављају и уживају у материјалним задовољствима, па се прославе претварају у дуготрајна и раскошна светковања.¹⁴⁴⁹ Празнику су се свакако највише радовала деца, препуштена празничним чаролијама, неометаном дружењу и несвакидашњим играма.¹⁴⁵⁰

Уочи овога празника косметски Јевреји су држали пост на *Цом Естер*. Имућније приштинске породице поседовале су *Мегилат Естер*, исписану на специјално штављеној кожи и у облику свитка, висине око 20 см, а сиромашнији чланови заједнице задовољавали су се поседовањем свитка на папиру или књижицом. Пред одлазак у синагогу, деца су правила *палмакис* – повезивала две дашчице канапом, попут кастањета и при сваком помену имена Хаман током службе у храму, ударала би дашчицом о дашчицу

¹⁴⁴⁴ М. Damjanović, *Rabini...*; Ž. Lebl, *Plima...*, 393; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 302.

¹⁴⁴⁵ М. Šnar, *Knjiga o Jestiri*, Београд 2018, 5.

¹⁴⁴⁶ Ј. Jaroslavski, *Biblija za vjernike i nevjernike. I dio*, Сарајево 1962, 111.

¹⁴⁴⁷ Лј. Matković-Vlašić, *Velike žene Staroga zavjeta*, Загреб 1998, 96-100.

¹⁴⁴⁸ В. Јанковић, *Митови и легенде. Јудаизам – хришћанство – ислам*, Београд 2002, 48, 50.

¹⁴⁴⁹ D. Goldstein, *Židovska mitologija*, Опатија 1988, 137-8.

¹⁴⁵⁰ Ž. Finci, *Sefardski nookturno*, Београд 2010, 40. Дечји доживљај празника у једном већем јеврејском средишту Југославије, стога познатом и целокупном грађанству, преноси нам Сарајлија Жак Финци (1921-1989): „Ми, деца, највише смо вољели *Пурим*; то је био једини празник за који смо се спремали. Дјеца су организовала мале дружине, маскирали су се у Амана, Естер, Мордехаја, робове и племиће. Често су се наши пријатељи из махале, улице или баште маскирали с нама, а ми смо их учили тој историји онако како смо је чули од одраслих. Те двје ноћи су сва врата била отворена, и ми смо пјевали, рецитовали и глумили по Бјелавама, Логавиној, Хајдук-Вељковој, Чадорциној, Пируши, Потоклиници, Александровој, Ферхадији и Мариндвору. Цијело Сарајево је знало за овај празник и звали су га *Пуримске* покладе“.

правећи тако буку, изражавајући тиме незадовољство и огорченост према овом непријатељу њиховог рода. Овом обичајном радњом Приштевци су се издвајали од својих сународника из других крајева земље, где су деца правила ларму лупом о сто и ударцима ногу о дрвени патос. Деца би за овај празник од деде, бабе и других старијих чланова породице била даривана *пуримликом* – сребрњаком, како се називао у Приштини, за разлику од других сефардских средина. Породице би међусобно размењивале *латикус де Пурим* (*пуримски* тањир) са воћем и слаткишима. Заједница је организовала маскенбал у згради јеврејске општине намењен претежно деци и младима. Деца би се са маскенбала враћала кући у костимима, а око врата су имала закачену малу, белу сукнену торбу. Одлазили су у посету рођацима од којих би добијали који динар, који им се стављао у торбу. По окончању визитације окупили би се и бројали новац како би открили ко је добио највише. За празник су се јела карактеристична оријентална посланица баклава, затим *рустикас* – округли или у облику кифле колачићи пуњени млевеним орасима; *маричиникас* – врста пуслица од беланаца, шећера и бадема; *пулар* – тесто с јајетом и тишпишгл, уз обавезно даривање поклона сиромашним сународницима, што се у Приштини називало *цедака* или *цедока*. Културно-уметничке секције и удружења понекад су припремале какав програм и извели неку представу или други уметнички садржај адекватан овом радосном празнику, попут позоришних комада о Естер, обогаћујући тиме друштвени живот заједнице у овој културно прилично заосталој, пасивној и сиромашној средини.¹⁴⁵¹ Организовање позоришних представа и лаких драмских комада, није било у духу јеврејске вере. Она се противила овој врсти уметности која је одисала лажним идолима¹⁴⁵², што показује да су се нове генерације косметских Јевреја, попут њихове браће диљем Европе, ослобађале чврстих окова вере и попуштале у ригидности придржавања древних обичаја.

Песах је један од најважнијих и најстаријих јеврејских празника, прописан за обележавање још у Библији и слављен у древном израелском свету. Током постојања јерусалимског храма, *Песах* је био типичан храмски фестивал приликом којег су се приносиле бројне жртве, углавном обезбеђиване од краљевске породице и

¹⁴⁵¹ М. Дамјановић, *Rabini...*; Ž. Lebl, *Plima...*, 393; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 302; М. Милаковић, Н. Вошковић, *n. d.*, 62, 64.

¹⁴⁵² Н. Грант, *Историја позоришта*, Београд 2006, 126.

свештенства.¹⁴⁵³ Припреме за овај празник трају данима унапред. Пракса на Балкану је била таква да су жене читав месец дана пре почетка *Песаха* вршиле генерално чишћење и поспремање куће тако детаљно да је одговарало највећој педантности, што је било познато под називом *Лас фазјендес ди Песах*¹⁴⁵⁴, што Сарајлија Данко Самоковлија потврђује: „*Песах* је на прагу и по старом обичају требало је очистити кућу од мрвица хљеба и скухати све што је потребно“.¹⁴⁵⁵ *Песах* је као благодан пролећа, ослобођења и радости био омиљени празник у јеврејској сефардској заједници.¹⁴⁵⁶

Тора прописује да *Песах* мора да падне у *Ходеш аАвив*, први месец пролећа, што је рабински јудаизам протумачио да *Песах* не сме да падне пре пролећне равнодневице – *Текуфот Нисан*. Начин на који се то постиже је такав, да уколико се примети да ће *Песах* одређене године пасти прерано, одлаже се за један месец тако што се за ту годину у календар убаци један додатни месец пре месеца *Нисана* који се назива *Адар Шени* – други *Адар*, чиме та календарска година добија 13 месеци.¹⁴⁵⁷ За прворођене Јевреје прописан је пост на *Ерев-Песах* у спомен на поштеду прворођених, када је Бог обележио домове израелског народа у Мисиру, те их је смрт заобишла.¹⁴⁵⁸ Током овог празника, у синагогама или индивидуално, ван храма, верници читају *Шир Хаширим* (Соломонову Песму над песмама)¹⁴⁵⁹, која је своју примену у верским обредима нашла још у VI столећу.¹⁴⁶⁰

Опис карактеристичних припремних радњи за празник *Песах*, које уз благе варијације одликују читав сефардски свет на Балкану, па и косметске Јевреје, проналазимо у записима сарајевске новинарке Еве Израел - Грлић (1920-2008): „Код *ноне* Саре, уочи *Песаха* износило се све што је покретно из куће у двориште, да би се, као и у кући, све темељито очистило и орибало. Нигдје није смјела остати ни једна мрвица. Осам дана, колико траје ово празновање, јела се морају припремати и послуживати у посебном посућу које се користило само за ту прилику. Током године било је похрањено обично на

¹⁴⁵³ Т. Прошић, *Порекло Пасхе*, Нови Сад 1998, 95.

¹⁴⁵⁴ А. Садикарио, *н. д.*, 42.

¹⁴⁵⁵ D. Samokovlija, *Dolar dnevno*, Beograd – Sarajevo – Zagreb 1956, 7.

¹⁴⁵⁶ D. L. Mašanović, *Umjetnost i humanizam Isaka Samokovlije*, Beograd 1995, 30.

¹⁴⁵⁷ N. Bušvik, *Kako razumeti jevrejski kalendar*, Zemun 2005, 61-2.

¹⁴⁵⁸ I. Ninić (ur), *Hagada. Kaža za Pashu*, Beograd 1990, 8.

¹⁴⁵⁹ M. Šnap, *Solomonova pesma nad pesmama*, Beograd 2018, 5.

¹⁴⁶⁰ M. Вишић, *Пјесма над пјесмама са студијом Духовни живот древних Хебреја*, Нови Сад 2007, 58.

тавану“.¹⁴⁶¹ Леп и аутентичан приказ припрема за благодан дао је у једној својој причи и београдски књижевник Хајим С. Давичо (1854-1918), један од првих Јевреја у српској књижевности. Иако се његова представа односи на београдско јеврејство друге половине XIX столећа, она се одлично уклапа у друштвени и фамилијарни живот сефардске косметске заједнице прве половине следећег столећа, која није искорачила из Давичове ере.¹⁴⁶²

Вече уочи празника обележава се *Седер*, за који савремени хумористични израелски писац Ефраим Кишон (1924-2005) каже: „То је једна од наших најлепших историјских традиција“.¹⁴⁶³ На *Седер* вечери практикује се посебан поредак за трпезом који подразумева следећи редослед у обедовању: читање *кидуша*; прање руку; кушање лука умоченог у слану воду; преламање средње *маце* на два дела; читање *Хагаде*; прање руку и приношење благослова; благосиљање *ХаМоци* (хлеба); благосиљање *мацота* и кушање; благосиљање и конзумација горких трава; кушање *маца* сендвича са горком травом; служење за празничном трпезом; кушање *афикомана* (одломљено парче *маце* одложено за пробање на крају *Седер* вечере); читање благослова за завршетак вечере; приношење захвалне молитве и окончање *Седер* вечере захвалницом Свевишњем.¹⁴⁶⁴

¹⁴⁶¹ Е. Grlić, *Sjećanja*, Zagreb 2001, 27-8.

¹⁴⁶² Н. S. Davičo, *Priče sa Jaliје*, Beograd 2000, 21-2. Давичо наводи да „Треба само видети, како по неке побожне породице тачно извршују и претерују мисао јеврејског законодавца. Петнаест дана пре „*насхе*“ влада у њиховим кућама највећа ужурбаност и непрекидан рад. Од рана јутра, до мркла мрака, не види се ништа друго, до прања и лужења. Кастроле, тепсије, лонци износе се из тавана, где су изолирани преко читаве године, да не дођу у додир са квасним тестом, и међу се на жар или се шаљу на калајисање. Судопере јадне, изгледају за то време, као атлети у надчовечним напорима. На осам дана пре „*насхе*“ собе су већ изрибане, као никад преко целе године, и нико не сме што у њима јести. Зато излазе у авлију или у кујну и ту ручавају и вечеравају. Квасац не уноси се већ никако у кућу“.

¹⁴⁶³ Е. Кишон, *Код куће је најгоре. Породичне приче*, Земун – Београд 2009, 115.

¹⁴⁶⁴ *Гагада. Сказание о Песахе*, New York 2000, р. 13. Садржајан опис обичајних радњи за *Седер* проналазимо и у једном роману српске списатељице јеврејског рода, Фриде Филиповић, у којем се каже да се за *Седер* „...на свечану трпезу постављала и чаша за пророка Елију. Сва кућна врата морала су да остану отворена да би Елија слободно ушао и отпио из своје до врха напуњене чаше. Једног тренутка у току ритуала сви би за столом устали, држећи чаше у руци, и ћутећи, после кратке очеве молитве, сачекали да Елија уђе и изађе. Онда би Соњи (књижевни лик – прим. аутора), која је имала дужност да за пророком затвори врата, сви доказивали да је у пророковој чаши заиста мање вина. А она, све до своје шесте или седме године, није била начисто да ли је одрасли обмањују или не... Па је још морала, као најмлађа, да постави оцу „четири питања“: зашто те вечери сви за столом седе наслоњени на јастуке, зашто се једе хлеб без квасца, зашто се морају окусити „горке траве“... (четвртог питања се више није сећала). На што би отац одговорио причом о изласку из Египта, пуном чуда, која је Соња могла и видети, наивно насликане на страницама породичне *Хагаде*, обредне књиге посвећене том празнику“. Види: F. Filipović, *Gorke trave. Roman*, Beograd 2000, 51.

Мушкарци никада нису помагали женама у кућним пословима, па ни у оним везаним за кулинарство. Изузетак је био *Песах*, када су пред празник закупљивали млин за брашно. Воденичару се месец дана пред празник давао новац како не би примао жито за млевање од других муштерија. Потом би прали воденични камен док не буде беспрекорно чист, након чега би све, и жрвањ и зидове покрили белим, чистим платном. Пре почетка празника жене би куповале пшеницу и носиле је на воденицу да би је самлеле у брашно. Окупиле би се у двориште, где је постојала фуруна за печење хлеба, којом приликом су правиле *маџот* и *бојас*. На сам празник, сви чланови породице читали су *Хагаду* на хебрејском језику, кружећи око стола. Током читања неко од деце би преко рамена пребацио торбу са *бојасом*, док би га сва остала деца пратила кружећи око стола, симулирајући тако ослобођење из Мисира. На празничну трпезу служена су јела *инхаминадус*, *бемулос де маса*, *ћуфте*, *сивуикас*, пита од *маџо* брашна, *хамин* – кувана пшеница с месом и друге врсте јела. Породице које нису поседовале посебно посуђе за *Песах*, вршиле су калаисање својих свакодневних бакарних судова.¹⁴⁶⁵ Неки Турчин Рагип, комшија Исака Саламона у Приштини правио би 20 до 30 врећа *кошер* брашна које се користило за *Песах*, само за Јевреје.¹⁴⁶⁶

Празник *Шавуот* чува сећање на дан када су Израелци примили *Тору* под Синајском гором и тиме постали народ са узвишеним законима. Једновремено, овај празник је и благодан првенаца (*бикурим*) када су из читавог Израела верници ходочастили у Јерусалим и приносили на дар прве плодове са своје земље у тамошњи храм.¹⁴⁶⁷ За празник *Шавуот* у молитвеним домовима окупљени у већем броју или у приватним кућама самостално, верници читају *Мегилат Рут* (Књигу о Рути).¹⁴⁶⁸ Све јеврејске празнике карактерисала су и у те сврхе, посебно спремљена слана и слатка јела, што је случај и са *Шавуотом*. За празник *Шавуот*, у Приштини су јеврејске домаћице правиле колач који се звао *Montis di Sinaj* (Синајско брдо) или *Montis di Šavuot* (Брдо *Шавуота*). Овај сефардски колач имао је форму округлог хлеба или погаче са аплицираним или инкрустрираним украсима и прављен је од киселог теста или као милихброт са сувим

¹⁴⁶⁵ М. Damjanović, *Rabini...*; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 228, 303. Леблова наводи да се на Космету, Македонији и Србији није месио *маџот*, него претежно *бојус* – бесквасни тврди хлепчић и *масаикас* – врста ђеврека.

¹⁴⁶⁶ Интервју аутора са Моше Саламоном из Кидрона, Израел.

¹⁴⁶⁷ *Haaviv – list jevrejske mladeži*, Zagreb, br. 9, мај 1935, 227.

¹⁴⁶⁸ М. Šnap, *Knjiga o Ruti*, Beograd 2018, 5.

грожђем. Украси су се израђивали од истог теста и имали разне симболичне форме. Степенице су прављене у спомен на Мојсијев успон на Синај, а како је *Шавуот* празник *Торе*, неизоставна симболичка декорација биле су и заветне плоче са заповестима и ваљчићи у облику свитка *Торе*. Магични штап којим је Мојсије раздвојио воду Црвеног мора такође се израђивао као украс на колачу, а били су још заступљени следећи симболички елементи: Давидова звезда, разне птице итд. Код Сефарда у Приштини овај колач је имао дугуласти облик, а најчешће је био украшен мердевинама и птицама.¹⁴⁶⁹ Приштинска Јеврејка Дијаманти Бераха Ковачевић (1938) наводи да су се за овај празник у великим плитким тањирима сервирали и разне врсте сирева, салате, предјела, слаткиши од млека и сира и разне врсте риба.¹⁴⁷⁰

Тиша Беав спада у мање празнике, али је такође имао велики значај за религиозне људе. За време овог „јеврејског Видовдана“ - 9. *Ав* (назив месеца у јеврејском календару – прим. аутора), најтрагичнијег дана хебрејске повести, који обавезује на најстрожи пост, верници у верским објектима или у приватним домовима обичавају читати *Мегилат Еха* (Плач Јеремијин).¹⁴⁷¹ Косметски Јевреји су постили за *Тиша беАв*, што је подразумевало камену озбиљност, максимално избегавање смеха, хумора, песме, веселја или других облика испољавања радости. Сви укућани су седели на поду као што чине ожалошћене породице током *шиве*.¹⁴⁷² У Приштини су Сефарди током овог празника из богомоље уклањали клупе уместо којих су постављали ниске клупице.¹⁴⁷³

У религиозне светковине свакако је спадало и обележавање верског пунолетства мушкараца које је познато под именом *Бар мицва*. Јеврејски дечаци по ступању у тринаесту годину живота обавезно су подлегали чину *Бар мицве*, које је означавало преузимање верске одговорности и стицање пунолетства, чиме би постајали пуноправни чланови верске заједнице, који су могли да буду убрајани у *мињан* на богослужењу. За сам чин *Бар мицве* били су припремани, томе их је најчешће подучавао *рабин*, учећи их правилном стављању *тефилина* и читању верских текстова који су предвиђени за *шабатњу* службу на дан предвиђен за њихову *Бар мицву*. Након успешног окончања

¹⁴⁶⁹ М. Mihailović, *Tradicionalna...*, 144; М. Mihailović, Н. Bošković, *n. d.*, 86.

¹⁴⁷⁰ D. Beraha Kovačević, *Jevrejski kuvar*, Beograd 1992, 15.

¹⁴⁷¹ М. Šnap, *Plač Jeremijin*, Beograd 2018, 5.

¹⁴⁷² М. Damjanović, *Rabini...*; Ž. Lebl, *Plima...*, 397.

¹⁴⁷³ М. Mihailović, Н. Bošković, *n. d.*, 88.

дечакове активности у храму, пунолетник и мушки верници одлазили су у градско турско купатило, након чега би се враћали у кућу слављеника, где их је чекала богато послужена трпеза у част новог члана верске заједнице и успешно обављене *Бар мицве*. На сам свечани дан, у кући слављеника се приређивало велико весеље и славље, на које су долазили готово сви чланови заједнице и на коме су, тако окупљени, јели, пили, веселили се и певали. За ту прилику би слављеник обично добивао ново, свечано одело.¹⁴⁷⁴

О прослави *Бар мицве* у међуратној Приштини Нисим Навоновић се присећао обичаја везаних за њено светковање, указујући на радње које су се примењивале: „Везивање каишева око руке и главе у синагоги и читање молитве пред ондашњим *рабином*. После синагоге приређиван је заједнички ручак са друговима у кући и одлазак са друговима у турски амам“.¹⁴⁷⁵ Прва нова обавеза верског пунолетника је стављање по први пут *тефилина* – молитвеног ремења за руку и главу, које отад постаје обавеза до краја живота. *Тефилин* се најчешће ставља непосредно пред почетак јутарње молитве. Током *Бар мицве* стављање *тефилина* је чак много битније од позивања на читање *Торе* у синагоги. По *Бар мицви*, односно стицању верског пунолетства, обавезно је за мушког члана заједнице стављање и *талита* – молитвеног шала, приликом углавном јутарње молитве. Обичаји у вези са ношењем *талита* су се разликовали у јеврејском свету, па је негде *талит* стављан тек по женидби.¹⁴⁷⁶

Поред наведених празника, приштински Јевреји су прослављали и почетак сваког новог календарског месеца - *Рош Хадеш* (Глава месеца).¹⁴⁷⁷ Код југословенских Јевреја овај празник се обележавао молитвом у дому, а отац или деда су у авлији читали *Кидуш халевана*. Женама је било забрањено прање рубља, а обичај је био и да се сакупља новац намењен сиротињи. Код приштинских Сефарда посвећење месеца се обављало у дворишту синагоге.¹⁴⁷⁸

¹⁴⁷⁴ М. Damjanović, *Rabini...*; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 231. О пракси за овај верски чин загребачки Јеврејин Алфред Пал (1920-2010) говори: „Ако си Жидов, с тринаестим рођенданом постајеш одраслим. Код обреда у храму (*Бар Мицва*), мораш изговорити одговарајући одломак из *Торе* уз одређени напјев. То сам учио три тједна код кантора. Послије обреда слиједи честитања и пољупци родбине“. Види: В. Žižić (пр), *Gorući grm. Alfred Pal – život i djelo*, Zagreb 2011, 59.

¹⁴⁷⁵ V. Radovanović, M. Mihailović, *Životni...*, 27.

¹⁴⁷⁶ А. Kaplan, *Beskrajna...*, 98, 205.

¹⁴⁷⁷ М. Damjanović, *Rabini...*

¹⁴⁷⁸ М. Mihailović, Н. Bošković, *n. d.*, 13.

Осим ових главних, редовних верских празника које је прослављао сваки јеврејски дом на Космету, било је верских светковина независних од верског календара и религиозног, институционалног живота, базираних на животним циклусима човека. Један од таквих обичаја утемељених на вери био је *рехмисијон* или *рихмиду* на дијалектализму, односно *пидјон хабен*, који је био у изузетно реткој примени међу Јеврејима. Реч је о тзв. спасавању прворођеног мушког детета, оличеном у откупљивању сребрним новцем од предодређености прворођенчета свештеничкој служби, који се додељивао неком Коену (потомку првосвештеника Арона по мушкој линији). Кад се примењивало, оно је обавезивало једино Јевреје *некохените* и *нелевите* и укључивало суму од пет сребрних новчића или противвредност у валути земље у којој се светковина одвија. Свечаност се одржавала када прође барем тридесет дана од рођења детета¹⁴⁷⁹, јер се сматрало да је дете које доживи 30 дана способно за живот.¹⁴⁸⁰ Морао се обезбедити *мињан*, односно присуство барем 10 пунолетних мушкараца. Свечаност је започињала гозбом, јер обичај је код Сефарда налагао да гости дарују коцку шећера или чешањ белог лука. Једна таква ретка свечаност забележена је и у београдској породици Бенвенисти која је привремено живела у Урошевцу. С тим у вези, они су почетком јуна 1932. године, обавестили преко јавних гласила своје пријатеље и родбину о планираној свечаности у Београду: „Г-ђа Лујза и др. Аврам Бенвенисти извештавају сроднике и пријатеље да ће *рихмиду* њиховог сина бити у недељу 5. о. м. у 16ч Деспота Ђурђа бр 5. Како специјалних позивница неће бити то молимо да се ово сматра као позив“.¹⁴⁸¹

¹⁴⁷⁹ М. Краговић (ур), *Све религије света за све људе у свим временима*, Београд 2006, 142-3.

¹⁴⁸⁰ Н. Јакоби, *Derech hakodeš. Katekizam Mojsijeve vjere za izraelsku mladež pučkih i srednjih škola*, Zagreb 1923, 152-3.

¹⁴⁸¹ Породичне вести, *Правда*, Београд, бр. 156, 4. јун 1932, стр. 14.

18.3. СИНАГОГЕ И ЈЕВРЕЈСКО ВЕРСКО ОСОБЉЕ НА КОСМЕТУ

Институционални религиозни живот на Космету искључиво су практиковали у својим скромним храмовима староседелачки Сефарди. Ашкенаски дошљаци махом су били удаљени од религиозног живота и јеврејске духовне традиције, препуштајући се пуном световном животу у свим његовим манифестацијама. Изузеци су били ретки ашкенаски религиозни људи, попут пуковника Андрија Деака на војној дужности у Косовској Митровици, који мора да је редовно присуствовао верској служби у локалној богомољи, имајући у виду посредно сведочење Павла Шосбергера (1920-2012) у вези са тим, о Деаковој новосадској животној деоници: „На велике празнике (*Рош Хаашана*, *Јом Кипур*, *Сукот Шавуот*) ишли смо редовно у Синагогу (звали смо храм, *Темпл*). Тата је имао стално седиште Бр. 3 у десним олтарским седиштима, ја сам седео поред њега, касније је седео поред нас пуковник др. Андрија Деак, а осталих суседа се некако не сећам“.¹⁴⁸² За одржавање службе у храму био је потребан *мињан* – кворум од најмање десеторице верски пунолетних мушкараца, без којих се не би могла одржати заједничка молитва. *Мињан* су чинили искључиво мушкарци, жене су и по овом питању литургијског и верског живота биле у сенци јачег пола.¹⁴⁸³

Према народном предању, најранији молитвени дом за приштинске Јевреје налазио се у склопу српске православне цркве Св. Николе у Приштини, где је на спољној страни једног зида био постављен гвоздени постамент са приказима угравираних *менора* и вегетабилним орнаментом. Османске власти су, према овом предању, Јеврејима дозволиле 1830. године да се колективно молитвено окупљају на том месту. Како су крајем XIX столећа приштински Јевреји изградили засебну синагогу, која је у активној употреби била током читавог међуратног периода, остаје нам непознато у каквом и коликом значају и примени је остао овај сакрални споменик за међуратне генерације. Синагога коју су користили међуратни Пришtevци и јеврејски гости у овом граду, налазила се у центру

¹⁴⁸² P. Šosberger, *Život kako sam ga ja video*, Novi Sad 2005, 16-7.

¹⁴⁸³ P. Petričević, *Jedan Bog – jedan rod: odnos monoteističkih vjerskih zajednica prema ženskim ljudskim pravima*, u: A. Zaharijević (pr), *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, Beograd 2008, 120-138.

града, у делу који је био познат под називом „Покривена“ или „Јеврејска чаршија“, у чијој су близини биле настањене скоро све јеврејске породице. Није се могла похвалити пространошћу, нити је архитектонски била импозантна, али је била довољно велика да испуни своју сврху и пружи смештај свим верницима у литургијском животу. Синагога је била део једног објекта, двоспратне куће, која је пред Други светски рат изгорела, а у којој су се, поред храма, налазиле и друге општинске просторије. У великом дворишту (јевр.-шпан. *куртижо*) синагоге, ограђеним зидом, налазила се и стамбена кућа у којој је живела *рабинова* породица. У истом дворишту налазио се и објекат у којем су биле просторије Јеврејске вероисповедне општине. У дворишту се налазио и део који је служио *рабину* за ритуално клање живине, а иза *рабинове* куће било је место где је „*Хевра Кадиша*“ – погребно друштво, држало потребну опрему и материјал за погребне преминулих чланова. На првом спрату куће била је смештена учионица, а на другом се налазила сала која је служила за састанке и прославе заједнице. Насупрот синагоге налазила се јеврејска школа коју су називали „*Ел Мелдар*“. Синагога је подигнута 1897. године, а називала се „*Бет Израел*“ (Дом Израилев).¹⁴⁸⁴ Храм је био опремљен потребним намештајем, клупама, разним реликвијама и орманима. У њему су биле похрањене *Торе*, молитвеници и друге разне књиге верског и литургијског садржаја. У Другом светском рату је у потпуности демолиран, инвентар опљачкан и спаљен, а просторије храма употребљаване за радионицу шамија.¹⁴⁸⁵

Према другим изворима, синагога се налазила на првом спрату објекта, док су се у приземљу налазили дућани и занатске радионице које је заједница издавала у закуп ради измирења текућих трошкова, од чега је имала годишњи приход од 2.000 динара. Леблова наводи да су се на доњем, првом спрату налазиле учионице где су се окупљали верници на службу за дневну (*Минха*) и вечерњу молитву (*Арвит*), док се главни храм налазио на горњем другом спрату. Објекат синагоге је био дугачак око 15 метара. Имала је и посебан део, галерију за малу децу где је најчешће седео *шамаш* (послужитељ), који их је надзирао и спречавао да праве буку током службе. У предњем делу храма биле су смештене столице

¹⁴⁸⁴ Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 221, 223, 234; Р. Тодић-Вулићевић, *Приштина...*, 105-6; М. Дармановић, *н. д*; М. Дамјановић, *Rabini...*; Б. Вранићи, *н. д*; <https://www.centropa.org/biography/nisim-navon> (Приступљено сајту 6. 3. 2020); <http://elmundosefarad.wikidot.com/jevreji-pristine> (Приступљено сајту 6. 3. 2020). С друге стране, према садржају једног писма упућеног СЈВОЈ 12. августа 1952. године, стоји да је на објекту синагоге била означена 1882. година као година изградње.

¹⁴⁸⁵ Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 323.

намењене старијим и изнемоглим лицима, којима се тако указивало и поштовање. Један део богомоље био је намењен ожалашћеним посетиоцима, и он је био опремљен посебним уљаницама за покој душе. На поду, застртом ћилимима седела су старија деца. Део храма одређен за учешће жена на служби, био је мало издигнут иза главног дела намењеног мушкарцима. Одељци намењени мушкарцима и женама били су раздвојени *мехицом* – конструкцијом сачињеном од дрвених ромбоидних решетака од летава, која је женама омогућавала да виде мушкарце, али не и обратно. Дуж целог зида био је балкон ограђен решеткама, женско одељење храма звано *Знога* или на хебрејском *Езрат нашим*. За одржавање хигијене молитвеног дома биле су задужене жене, које су се смењивале у добровољном прању пода синагоге. Није познато да ли је приштинска синагога имала *микве* – ритуално купатило. Унутар храма била је смештена и каса за узајамну помоћ, у коју се уплаћивало за част да се носи свитак *Торе* током богослужења или поводом одређених породичних светковина. По потреби, новац сакупљен у овој каси, узиман је и коришћен за обезбеђивање мираза сиромашнијих девојака приспелих за удају.

Верска служба се обављала углавном на хебрејском језику, на коме су биле штампане верске књиге и молитвеници у активној употреби при служби, осим молитви које су изворно биле изговоране на *јудео-еспањолу*. *Хахам* је преводио и објашњавао молитве и проповеди са хебрејског језика на матерњи *ладино* језик, верницима који нису разумели древни језик литургије. У богослужењу су могли суделовати сви, по верским прописима пунолетни мушкарци и сви су били подучени како то треба чинити. Дневни *мињан* (кворум за молитву) редовно је обезбеђиван, услед велике улоге религије у животу приштинске заједнице. Отац Естер Навон редовно је одлазио на службу, баш као и многи његови старији суграђани. Одрасли, запослени мушкарци, одлазили су у синагогу, на вечерњу службу предвече, по затварању својих радњи. Одлазак у синагогу сваког петка увече и суботом преподне био је обавезан за јеврејску децу школског узраста, која су похађала наставу веронауке код *рабина* Захарија Левија. Он је обазриво проверавао ко је присутан а ко одсутан на богослужењу од ученика, што је повлачило казну за одсутне, на сутрашњој настави у школи. Ученици су у храму читали текстове на хебрејском језику, који нису разумели, па им је на матерњем *јудеоеспањолу* објашњавао локални *хахам*. На тај начин су се приштински Јевреји од најранијих година живота навикавали на посете храму, присуству богослужењу и везаности за религију својих предака. Мушки верници

су, како то верска правила налажу, током боравка у просторијама синагоге на главу стављали и носили одређену врсту капе.¹⁴⁸⁶ У синагогу су на службу поред локалних Јевреја, долазили и они који су се као војници налазили на одслужењу рока у Приштини или пак они Јевреји који су привремено боравили у граду.¹⁴⁸⁷

Орман *Торе* у синагоги покривао се *парохетом* – посебно направљеним платном, украшеним извезеним текстуалним, нумеричким и симболичким мотивима. Сам покривач симболише некадашњу завесу испред Светиње над светињама пустињског и јерусалимског храма и по традицији је рађен у црвеној или плавој боји, јер су то биле боје завесе поменутих древних храмова.¹⁴⁸⁸ Исак Барух(овић) је био веома побожан човек, који је свако јутро одлазио у храм, а кад су му дозвољавале прилике и био слободан од других обавеза, одлазио је и у подне и предвече.¹⁴⁸⁹ Синагога је била централно збориште приштинских Јевреја, нарочито суботом и осталим јеврејским празницима. Њене многобројне одаје и велико двориште које је поседовало бунар, пружале су довољан комфор и могућност за извођење различитих садржаја. Верници су се окупљали сат времена пре почетка службе проводећи време у заједничком дружењу, које се настављало и по завршетку синагогалних церемонијала. *Рабин* Моис Адигес сваког *Шабата* водио је свог унука Мошу у синагогу.¹⁴⁹⁰

О приштинској синагоги записе су оставили поједини савременици, описујући град и његове знаменитости. Путописац Панта Ј. Радосављевић (1876-1941), бивши четник и војни дужносник, пишући о богомољама у граду, наводи да „у Приштини има једна црква, 14. џамија, 1 синагога и 1 текија за дервише“. О истом храму, који му није био претерано атрактиван, путописац бележи још локацију на којој се налази, не пропуштајући да нагласи његову неугледност и брзо пређе на излагање о другим, њему занимљивијим молитвеним домовима: „Синагога налази се у средини чаршије, а пошто њих има по

¹⁴⁸⁶ М. Damjanović, *Rabini...*; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 221, 229, 234, 244; Б. Вранићи, *н. д.*

¹⁴⁸⁷ Интервју аутора са Аврамом Ашером из Кидрона, Израел.

¹⁴⁸⁸ V. Nedomački, *Izložba Vezene tkanine iz jevrejskih zbirki u Jugoslaviji*, Beograd 1978, 18, 21.

¹⁴⁸⁹ А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*, 242.

¹⁴⁹⁰ Интервју аутора са Моше Саламоном из Кидрона, Израел.

целом свету бољих и лепших то ће свакога посетиоца, без сумње интересовати да види текију у којој се дервиши Богу моле“.¹⁴⁹¹

Рабински ауторитет заснива се на три кључне категорије – преношење *Торе*; *деша* или тумачење *Торе* и *ораа*, односно правна примена *Торе* и успостављање новог законодавства.¹⁴⁹² Кроз верски живот косметских Јевреја између два светска рата, продефиловало је више *рабина* и верских службеника потеклих из локалних заједница или ангажованих са стране. Од 1912. до 1915. године *шохет* (ритуални кољач и припремалац *кошер* меса) у Приштини био је Приштевац Нисим бен Јаков Адигес (1885-1941).¹⁴⁹³ После Балканских и Првог светског рата у Приштини су служила следећа духовна лица, ангажована и плаћана од стране ЈВО, сем Левија који је примао државну плату:

- свештеник Захарије Леви (рођ. 1864. године у Пироту), ожењен и отац осморо деце, са службом у ЈВО од 1892. године, са завршеном гимназијом у Скопљу, који је уједно био војни свештеник и говорио српски, турски и шпански;
- вероучитељ Елиезер Барзилај (рођ. 1890. године), нежењен, са службом у ЈВО од 1919. године, са завршеном средњом школом у Солуну, говорио је француски, грчки, шпански и турски;
- *шахтер* Јуда Б. Јосиф (рођ. 1868. године у Приштини), ожењен, отац шесторо деце, са службом у ЈВО од 1917. године, са завршеном јеврејском школом у Приштини, говорио је грчки, шпански, турски и арнаутски;
- *шахтер* Јуда Ј. Рубен (рођ. 1894. године у Приштини), нежењен, са службом у ЈВО од 1917. године, са завршеном јеврејском школом у Приштини, говорио је српски, шпански и турски.¹⁴⁹⁴

Један од првих *рабина* ЈВО Приштина по завршетку Великог рата био је извесни Израил. С њим у вези, Министарство вера је 17. фебруара 1919. године од Начелства округа приштинског захтевало да исти, баш као и сваки *рабинер*, мора бити постављен са њихове стране, па је даље сугерисало да од Израела затраже да њиховим посредством

¹⁴⁹¹ П. Ј. Радосављевић, н. д, 16, 30.

¹⁴⁹² J. Faur, *Zlatne golubice sa srebrnim tačkama. Semiotika i tekstualnost u rabinskom predanju*, Zemun 2002, 18.

¹⁴⁹³ М. Дамјановић, *Јевреји на Косову...*; М. Дамјановић, С. Бишевац, *Духовни...*

¹⁴⁹⁴ АЈ, 69-56-90, *Списак јеврејских духовних органа у границама Краљевине Србије после Балканских ратова за кондуитну листу.*

буде намештен. Да би се намештење извршило било је потребно да апликант достави документе о својој оспособљености за *рабина*, те о грађанском владању и државној припадности. Још је напоменуто у датом допису, да при прилагању његове молбе, Начелство извести о висини и извору *рабиновог* дохотка.¹⁴⁹⁵ Како се убудуће овај *рабинер* нигде не појављује у било којој изворној грађи, верујемо да се није задржао на истој функцији, могуће због неиспуњавања свих потраживаних услова.

Рабин Захарије Леви био је духовник приштинске заједнице и током година Великог рата. Поред свештеничке функције, обављао је и дужност вероучитеља при јеврејској школи. Његов отац Нисим Леви, опанчар по занимању, са њим и још једним сином Манохом – Мачијем, прешао је 1894. године у Приштину, где је Захарије учио богослужење, пошто је имао добар слух и одрастао у побожној и традиционалној јеврејској породици. Ту ће постати *хахам* и *хазан* и служити заједници до смрти, неку годину пред избијање Другог светског рата у Југославији или 1943. године, по сведочењу једног младог Пришtevца. Осим тога био је и *шохет* – кољич за живину. *Шохети* за крупну стоку, која се клала на градској кланици, били су Јехуда Бахар Јосеф и Давид Бивас. *Шахтери* јеврејске заједнице у Приштини од 1917. године били су Јуда Б. Јосиф и Јуда Ј. Рубен, који су завршили јеврејску школу у свом граду.¹⁴⁹⁶

Истовремено, 1920. године, вршилац дужности *рабина* и вероучитеља ЈВО Приштина био је Захарија Леви, ожењен тада 45-огодишњом Ривком, са којом је имао 16-огодишњу кћи Мирјам, 12-огодишњег сина Маноха, 10-огодишњег Илију, 8-годишњу Булису, 6-огодишњу Рејну, 4-годишњу Гизелу и 2-годишњег Јосифа. Леви је школу за *рабина* свршио у Солуну и по завршетку 1890. године постављен за *рабина* и вероучитеља у Приштини, где је 1920. године, а почевши од 1914. године, примао годишњу плату у износу од 2.000 динара код Приштинске финансијске управе. Главни *рабинат* послао је 6. октобра 1920. године Министарству вера службене податке о неколицини *рабина*, укључујући и Левија, а рачуноводству истог Министарства 25. октобра допис у којем је

¹⁴⁹⁵ АЈ, 69-54-87, Министарство вера Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца Пов. В. Бр. 26 17. фебруара 1919. год. Београд – начелству округа приштинског.

¹⁴⁹⁶ АЈ, 69-56-90, Списак јеврејских духовних органа у границама Краљевине Србије после Балканских ратова за кондуитну листу; Ž. Lebl, *Jevreji u Pirotu...*, 89; P. Dželetović Ivanov, *Jevreji...*, 187; M. Damjanović, *Rabini...*; M. M. Дамјановић, Б. Ђокић, *Рабини...*; A. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*3, 130; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 221; M. Дамјановић, С. Бишевац, *Духовни...*

потраживао издејствовање кредита за исплату плата и дневница за децембар 1920. и јануар 1921. године, које су у Левијевом случају износиле 166,66, односно 1.178 динара.

Ради добијања легитимације потребне у случају легитимисања надлежних органа, Левију је, на лични захтев, главни *рабин* Алкалај издао 30. августа 1920. године уверење о вршењу дужности *рабина* у Приштини и околини, што је учинио још једном 10. јуна 1923. године. Слично уверење о свештеничкој служби којим се могао служити код свих земаљских власти издала му је 1923. године, на његов захтев, и ЈВО Приштина, иза којег су стајали председник Давид Ашеровић, секретар Исак Којен и чланови Самуил Б. Јусефовић и Исак Барух. Захарије Леви се средином 1922. године, могуће је, налазио у Ваљеву, где је од тамошње окружне финансијске управе за месец мај примио вероучитељску плату у статусу неуказног чиновника, због непостојања потврде Министарства вера о његовој квалификованости, због чега се обратио наведеном министарству већ 3. маја, молећи да нареди ваљевској финансијској управи да га у погледу припадности третира као указног чиновника. Из Окружне финансијске управе је Министарству вера јављено да Леви код њих не прима никакве припадности, а Главни *рабинат* је потврдио да је Леви од вајкада са службом у Приштини, где се налази и сада, те да је Ваљево у датом акту, по свему судећи, омашка дактилографа. *Рабинат* је уз то саопштио ресорном Министарству да Леви не поседује квалификације за вишу свештеничку спрему, него да као већина домаћих старијих јеврејских свештеника има оне квалификације које га оспособљавају за вршење свештеничке службе, па је Министарство закључило да нема права на припадности указног чиновника и његов предмет архивирало, због неплаћене таксе, чиме је Леви остао ускраћен одговора. Услед таквог развоја предмета, Леви је, забринут због вишемесечног тајаца, 12. октобра 1922. године писао Министарству вера, молећи исто да се побрине да му помогне око регулисања плате са додацима, пошто су му породични додаци смањени још од маја, а његов опстанак доведен у питање. Министарство је тим поводом јавило Окружном начелству у Приштини да Левија обавести о одговору из *Рабината* и сходно томе, непостојању законске основе за стицање права на додатак за скупоћу, за шта је оно одредило неког Филиповића.

Рабин Леви је административном погрешком од 1. јануара 1922. године пребачен као учитељ на буџет Министарства просвете „и на тај начин грдно оштећен“, те је у

допису Министарству вера 5. октобра 1923. године молио „да будем увршћен у списак свештеника, и да ми се припадности издају као свештенику а не вероучитељу“, наглашавајући да ће истовремено и даље обављати дужност вероучитеља с пристojним хонораром и молећи да му се разлика припадности изда од датума пребачаја на просветни буџет. Поред изречене годишње плате, Леви је примао 1.100 динара месечно на име додатка на скупoћу и породичног додатка, као и вероучитељску плату у износу од 60 динара месечно, све до 1. новембра 1924. године, када је одлуком министра просвете био постављен за вероучитеља-дневничара са платом од 900 динара месечно. Због очигледног губитка и финансијске штете, Леви је одбио дато постављење, а министар просвете га крајем 1924. године ускратио награде у виду породичног и додатка на скупoћу „те сада под старост моју немам од чега са породицом да живим“. Од Окружне финансијске управе у Приштини закључно са јануаром 1925. године примао је свештеничку плату и поменуте додатке, да би му од фебруара прекинула издавање свештеничких припадности из разлога што му није био отворен кредит, због чега се Леви обратио министру вера за помоћ у том погледу већ 20. фебруара 1925. године.¹⁴⁹⁷ Пошто се тим поводом

¹⁴⁹⁷ АЈ, 69-54-87, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца Службени новчани подаци; АЈ, 69-54-87, Господину министру вера Београд – Вршилац дужности рабинера Захарја Леви, 5. X 1923. год. Приштина; АЈ, 69-54-87, Господину министру вера Београд – свештеник Захарија Леви, 20. фебруара 1925. год. Приштина, Округ Косовски; АЈ, 69-54-87, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца В. Број 2249 / 1925. Предмет: Плата и додаток Захар. Леви-а, јевреј. свешт. у Приштини; АЈ, 69-54-87, Главни рабинат Краљевине Србије бр. 452, 30. августа 1920. г. Београд, Уверење; АЈ, 69-54-87, Главни рабинат Краљевине Србије бр. 223, 10. јуни 1923. год. Београд, Уверење; АЈ, 69-54-87, Црквено школска јеврејска општина бр. 48, 1. марта 1923. године Приштина, Уверење; АЈ, 69-54-87, Захарија Леви – Окр. финансиј. управи Ваљево; АЈ, 69-54-87, Господину министру вера – Захарја Леви свештеник, 3. маја 1922. год. Ваљево; АЈ, 69-54-87, Главни рабинат Краљевине Србије, Бр. 1021, 20. јуна 1922. г. Београд – Министарству вера; АЈ, 69-54-87, Главни рабинат Краљевине Србије, Бр. 1032, 4. јула 1922. г. Београд – Министарству вера; АЈ, 69-54-87, Министарству вера у Београду – Захарја Леви рабинер из Приштине, 12. октобар 1922. године Приштина; АЈ, 69-54-87, Господину министру вера Београд. – Захарја Леви свештеник; АЈ, 69-54-87, Министарство вера, В. Бр. 12017, 21. октобра 1922. Београд – Окружном начелству Приштина, Захарија Леви, свештеник припадности; АЈ, 69-54-87, Главни рабинат Краљевине Србије, Бр. 521, 6. октобра 1920. г. Београд – Министарству вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца; АЈ, 69-54-87, Главни рабинат Краљевине Србије, Бр. 563, 25. октобра 1920. Београд – Рачуноводству Министарства вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца; АЈ, 69-54-87, Главни рабинат Краљевине Србије, Бр. 564, 25. октобра 1920. Београд – Рачуноводству Министарства вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца; АЈ, 69-54-87, Министарство вера, Решење, 8. јула 1921. год; АЈ, 69-54-87, Списак рабинера чији се подаци не слажу између контролника овог рачуноводства и списка послатог нам за исплату припадности код појединих финансијских управа, 30. децембар 1922. Београд; АЈ, 69-54-87, Списак рабина код којих треба означити име и године старости сваког члана у породици, 12. 1. 1923. Београд; АЈ, 69-56-89, Списак јеврејских свештеника; АЈ, 69-60-94, Министарство вера – Србија - Израњска верска управа, К. Р. Бр. 1825, 7. јула 1920. год. Београд; АЈ, 69-60-94, Требовање кредита за месец август 1921. год; АЈ, 69-60-94, Требовање кредита за јеврејско еванеличко свештенство у Србији и Црној Гори за месеце новембар и децембар 1921. године; АЈ, 69-60-94, Требовање кредита за јеврејско и евангелско свештенство у Србији и Цр. Гори за месец децембар 1921. године; АЈ, 69-60-94, Требовање

Министарство вера обратило 26. фебруара Окружној финансијској управи у Приштини, оно је имало да му саопшти 26. марта да су на њиховој каси измирили све принадлежности које су припадале Левију.¹⁴⁹⁸

Разлози финансијске природе представљали су главну Левијеву главобољу и убудуће, па су га навели да се поводом актуелног расписа Министарства вера од 7. августа 1925. године, десет дана касније обрати врховном *рабинеру* у Београду, пославши му своју попуњену пријаву по новој Уредби о додацима свештеницима на скупоћу од 1925. године која је ступила на снагу 1. августа. У допису је замолио врховног *рабинера* да пријаву заједно са пријавама других *рабинера* достави Министарству вера које је требало на основу њих да одреди висину додатака на скупоћу. Министарство вера је у вези његовог предмета 12. новембра 1925. године хитно затражило од Великог жупана Косовске области да пренесе Левију потребу да поднесе и уверење општинског суда о броју јеврејских домова у његовом *рабинату* ради правилног решења његовог предмета. Председник ЈВО Приштина Ашер Давидовић обратио се тим поводом општинском суду у Приштини 29. новембра, које је већ сутрадан уверење доставило Поглавару среза грачаничког. Након што је Велики жупан Косовске области добио потребну потврду у којој је истакнуто да у вароши, према евиденцији из 1922. године, има 54 јеврејска дома – задруге и доставио је 5. децембра потражиоцу, Министарство вера је средином јануара 1926. године удовољило Левијевом захтеву, одобревши му додатак на скупоћу у износу од 1.200 динара месечно, и то на име личног додатка 600 динара, колико и за породични, почевши од 1. августа 1925. године.¹⁴⁹⁹

кредита за месеце август, септембар и октобар 1921. год; АЈ, 69-60-94, Требовање кредита за јеврејско и евангелско свештенство у Србији и Цр. Гори за месец новембар 1921. године; АЈ, 69-60-94, Требовање кредита за личне и материјалне издатке свештеника мојсијеве вероисповести за прво тромесечје (јуни, јули и август) наступајуће буџетске године; АЈ, 69-60-94, Решење Министарства вера, 2. децембар 1921. Министар вера је 8. јула 1921. године донео решење којим је Левију одобрена плата с правом на лични и породични додатак за осам чланова у износу од 2.000 динара годишње, односно 166,66 динара месечно. Лични додатак примао је у износу од осам, а породични у износу од 40 динара. За прво тромесечје буџетске 1921. године (јун, јул и август), породични додатак износио му је 2.944, а лични 552 динара. Августа 1921. године породични додатак износио му је 248, а лични 1.240 динара; новембра 1921. године породични додатак му је износио 1.200 (1.240), а лични 240 динара, док је у децембру био 1.280 (1.240), односно 248 динара.

¹⁴⁹⁸ АЈ, 69-54-87, Министарство вера В. Бр. 2249, 26. 2. 1925. год. Београд – Окружној финансијској управи Приштина; АЈ, 69-56-89, Списак свештеника у Краљевини С.Х.С.

¹⁴⁹⁹ АЈ, 69-54-87, Црквено-школска јеврејска општина Бр. 20 17. августа 1925. г. Приштина – Госп. врховном рабинеру Београд; АЈ, 69-54-87, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца,

У међувремену, Леви је и даље наставио да мучи муку са примањем плате. Иако му је Министарство вера решењем од 30. децембра 1925. године отворило кредит, приштинска финансијска управа одбијала је да му исплати приходе до добијања списка из Министарства, због чега се Министарству обратио 15. јануара 1926. године и народни посланик из Приштине.¹⁵⁰⁰ Ради регулисања свештеничке службе Леви се обратио Школском надзорништву за срезове грачанички и лапски, потражујући уверење да је одлуком Министарства просвете од 22. новембра 1924. године постављен за хонорарног вероучитеља мојсијевске вероисповести са хонораром од 10 динара по часу, које му је 10. марта 1925. године и издато.¹⁵⁰¹ Поред цивилног *рабиновања*, Левија је Министарство војно и морнарице предложило 2. марта 1923. године за постављење за хонорарног војног свештеника при приштинском гарнизону.¹⁵⁰²

Последњи приштински *рабин* пре Другог светског рата био је Јосиф Леви, рођен у Призрену 1917. године. Поред *рабинског* посла, обављао је и посао трговачког помоћника. Завршио је *јешиву*, односно Средњи теолошки завод у Сарајеву пре Другог светског рата. Био је једини Јеврејин са Космета који је похађао овај институт, у другој генерацији која је произашла из Завода, школујући се у њему од 1932/33. до 1936/37. школске године. Пред испитном комисијом сачињеном од председника Гавра Шварца (1872-1942), изасланика Министарства правде Славка Хранисављевића, ректора Завода Морица Левија (?-1941) и наставника Хинка Урбаха (1872-1960), Јакова Маестра (1895-1944) и Елиезера Левија, те у присуству Исе Хермана у име кураторијума за Јеврејски средњи теолошки завод, Јосиф Леви је са врлодобрим успехом положио усмени завршни испит одржан 22. и 23. јуна 1937. године, чиме је као питомац другог кола овог Завода завршио школовање у њему. Полагало се из следећих предмета: Библија, Хебрејски језик и књижевност, *Талмуд*, Кодекс, Јеврејска историја и Српски језик. На писменом делу испита, тема рада из српског

Предмет: Додатак на скупоћу Захарије Леви, јевреј. св. у Приштини; АЈ, 69-54-87, Суд општине града Приштине Бр. 15172, 28. новембра 1925. Приштина, Уверење; АЈ, 69-54-87, Краљ. Срба, Хрвата и Словенаца. Министарство вера. Опште одељење. В. Бр. 13230. 12. новембра 1925. године. Београд – Великом жупану Косовске области Приштина.

¹⁵⁰⁰ АЈ, 69-54-87, Министарству вера Београд - 15. јануара 1926. Приштина.

¹⁵⁰¹ АЈ, 69-54-87, Школски надзорник за срезове: Грачанички и Лапски Бр. 492, 10. марта 1925. г. Приштина, Уверење.

¹⁵⁰² АЈ, 69-59-93, Министарство вера, Бр. 1825, 24. 2. 1923, Београд.

језика је била „Воскресење не бива без смрти (Његош)“, а из хебрејског „*Ерец Јисраел* у огледалу хебрејске књижевности“.¹⁵⁰³

Јеврејске заједнице у Приштини и Косовској Митровици нису имале стручног, школованог *мохела* – ритуалног обрезивача мушке деце, па су за потребе обрезивања углавном користили услуге новопазарског трговачког помоћника, *шохета* и *моела* Менахема Монтије, који је долазио у ова места да обави поменуте ритуале.¹⁵⁰⁴ Верски обавезујеће обрезивање, прописано у *Танаху*, а као обичај преузето из античког Египта¹⁵⁰⁵, вршено је на свим мушким живорођенчадима.

За потребе верске подуке јеврејских гимназијалаца у Приштини био је хонорарно ангажован одлуком од 7. маја 1934. године Рафаел Талви са два часа.¹⁵⁰⁶

Јеврејска вероисповедна општина Приштина објавила је 1935. године оглас за лице које би у њеној заједници вршило дужности помоћног свештеника, вероучитеља и по могућству кољича. Кандидати су морали да испуњавају неколико услова који су обавезивали да је држављанин Краљевине Југославије, да има прописане квалификације и стручну спрему, да је исправног грађанског и политичког владања и да је регулисао војну обавезу. Кандидат је према одредбама огласа могао да ступи на дужност 10. априла 1935.

¹⁵⁰³ М. Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952). Kraj ili novi početak*, Београд 2009, 164, 169, 259, 273; *Службени лист Савеза јеврејских вероисповедних општина Краљевине Југославије*, Београд, бр. 9, 15. јула 1937, стр. 2; Ž. Lebl, *Da se ne zaboravi...*, 285-6; А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*3, 132; J. Romano, *Jevreji...*, 429; Р. Годић - Вулићевић, *Приштина...*, 106; Ѓ. Prlinčević, *n. d.*; М. Дамјановић, С. Бишевац, *Духовни...*; Б. Албахари, *Преглед јеврејске периодике у Србији (од 1888. до 2015. године)*, Београд 2016, 84-6. По капитулацији Југославије ступио је у НОП 1941. године, па су га маја 1942. године Италијани интернирали у логор у Албанији, одакле се по капитулацији Италије вратио у Приштину. *Рабина* Јосифа Левија лишили су слободе немачки окупатори и депортовали у логор Сајмиште, заједно са мајком и сестром Гизелом, која је у рату нервно ослабила, па су је стрељали на мосту. Одатле су га депортовали у логор Берген Белзен, где је дочекао крај рата, вративши се крајем 1945. године у ослобођену Југославију. У Приштину у коју се вратио, после рата је службовао као *рабин* ЈВО Приштина. Као делегат ЈВО Приштина учествовао је на састанку прве послератне конференције Савеза која је била одржана у Београду 29. и 30. марта 1947. године. Убрзо је напустио завичајну Приштину и октобра 1947. године се из приватних разлога преселио у Београд, где се запослио у дневном листу „Борба“. Са „Борбом“, чији је уредник у то време био познати књижевни критичар Ели Финци (1911-1980), *рабин* Леви сарађивао је и пре пресељења, као дописник овог гласила из Приштине. По преласку у Београд *рабин* Леви је повремено помагао при богослужењима у београдској синагоги. Осим новинарске сарадње у поменутом дневнику, Јосиф Леви био је и уредник „Билтена Јеврејске општине“ у Београду у периоду од 1975. до 1981. године. Романо погрешно наводи да је Леви остао у Албанији до краја рата.

¹⁵⁰⁴ М. Mentović, М. Ajbl, *n. d.*, 67; М. Дамјановић, С. Бишевац, *Духовни...*

¹⁵⁰⁵ Morus (R. Lewinsohn), *Historija seksualnosti*, Zagreb 1961, 35.

¹⁵⁰⁶ АЈ, 66-850-1274, *Државна мешовита реална гимназија у Приштини, Подела предмета на наставнике која важи од 1934. год.*

године.¹⁵⁰⁷ Изгледа да се по овом огласу нико није пријавио па је ЈВО Приштина наставила да мучи муку са дефицитарним верским кадром.

На основу одлуке од 23. новембра 1936. године Извршни одбор СЈВОЈ је прописао „Свештенички правилник“ о постављању квалификованих свештеника-вероучитеља за економски слабе јеврејске општине на тлу Јужне Србије. У првом од 25 чланова Правилника, наглашено је да „У циљу да се верска настава саобрази наставном плану прописаном за веронауку од Министарства просвете и да се осим тога омогући јеврејско просветно и културно образовање школске као и остале јеврејске омладине, поступаће се при постављању квалификованих свештеника-вероучитеља у јеврејским вероисповедним општинама у Јужној Србији по прописима овога правилника...Вероисповедним општинама у Пироту, Приштини, Новом Пазару (са Кос. Митровицом) и Штипу, уколико им не би достајала сопствена буџетска средства за постављање квалификованих свештеника-вероучитеља, одобриће Савез јеврејских вероисповедних општина за издржавање ових свештеника-вероучитеља потребну субвенцију у виду сталне помоћи“. Поменуте општине, које су биле обухваћене овим Правилником, заинтересоване за Савезово суфинансирање свештеничке принадлежности, требало је да поднесу Савезу молбу са следећим подацима: „а/ списак општинских чланова са означењем занимања, броја чланова породица и висини приноса, б/ годишњи буџет потписан од чланова управе и примљен од надлежног тела, ц/ списак општинских имања у непокретностима, приход од њих и њихове просечне прометне вредности, д/ списак општинских службеника, њихова звања и функције у општини, квалификације, године старости и висине њихових детаљних принадлежности, е/ списак деце, име и презиме, од 6 до 18 године, са означењем које школе похађају“.¹⁵⁰⁸ На заседању општинског збора ЈВО Нови Пазар 26. априла 1937. године усвојен је „Свештенички правилник“, али су чланови Управе исказали жељу да се њихова Општина не повезује са Косовском Митровицом, како је било предвиђено Правилником, пошто јој је Приштина ближа, а примена такве одлуке само би нанела штету у раду вероучитеља у самој новопазарској општини.¹⁵⁰⁹

¹⁵⁰⁷ Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 233.

¹⁵⁰⁸ *Ibidem*, 22.

¹⁵⁰⁹ *Ibidem*, 135.

На седници општинског збора одржаној 24. априла 1937. године, на којој је присуствовало целокупно чланство ЈВО Косовска Митровица, гост Савеза Давид Леви саопштио је учесницима намеру Савеза да за ову општину не ангажује засебног свештеника-вероучитеља, него да у ту сврху буде ангажован неко од свештеника из суседних општина. Општинари су једногласно одбацили такав предлог, изјавивши да колико год ценили такав гест Савеза, са захвалношћу одбијају такво решење, које не успева да у потпуности уклони проблем због кога и треба да се донесе. Такво решење је било у складу са одлуком Извршног одбора Савеза унетом у „Свештенички правилник“, којим је било прописано да се Косовска Митровица припаја Новом Пазару по питању субординисаности у обезбеђивању вероучитеља. Делегат Савеза, Леви, сматрао је да је начињена грешка, али не у суштини одлуке, него у њеном садржају, пошто је Нови Пазар удаљенији од Косовске Митровице него што је то Приштина, те да, ако би се остало при датој одлуци Савеза, Приштина требало да истисне Нови Пазар, чиме би Приштевцу ангажованом у дужности *рабина* и вероучитеља у Косовској Митровици било једноставније и изводљивије извршење службе. Без обзира на то, општински збор је одбио било какво припајање некој суседној општини, али је другом својом одлуком збор у потпуности прихватио „Свештенички правилник“ уколико он обавезује Општину и једнодушно решио да се из општинског буџета може издвојити месечно 400 динара, који би били део припадности оног свештеника који би био одређен за њих. Ова одлука Збора била је пропраћена молбом Савезу да покаже посебно разумевање за свештеничке потребе једне тако мале општине, без ког се не може ни замислити успешно функционисање Општине. На збору је истакнуто да би Општина била задовољна ако би за *рабина* био постављен Рафаел Талви, сматрајући то изводљивим, пошто су веровали да су Талвијеви захтеви скромни, па би Савез лако могао да обезбеди свој део новца за припадности овог *рабина*.¹⁵¹⁰

Средином 1937. године обе јеврејске општине на Космету, она у Приштини и она у Косовској Митровици, остале су упражњеног свештеничког места, па су расписале јавни конкурс за по једно свештеничко место, објављен на страницама званичног Савезовог гласила. Оба огласа била су скоро идентична и у њима су одређени услови неопходни заинтересованим кандидатима: „КОНКУРС При Јевр. општини у Приштини има се

¹⁵¹⁰ Ž. Lebl, *O Jevrejima...*; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 30-1.

попунити 1 свештеничко место, по условима утврђеним у „Свешт. правилнику“, донетом од стране Савеза јевр. вероисп. општина. Конкурисати могу само апсолвенти Јевр. сред. теолошког завода у Сарајеву југ. држављанства. Молбама које треба Општини послати до 5 јула 1937 ваља приложити ова документа: 1) родни лист; 2) уверење о завршеном школовању; 3) уверење о држављанству; 4) уверење о политичком и моралном владању; 5) лекарско уверење. Наступ службе што пре, али најкасније 1 IX 37. Пошто се постављање врши по условима које је Савез прописао „Свештеничким правилником“, треба кандидати – да би се њиме упознали – да затраже један примерак тога Правилника од Савеза јевр. општина, Београд, Поштански фах 599 или од Ректората Јеврејског средњег теолошког завода у Сарајеву. Принадлежности ће се одредити споразумно са изборним кандидатом“. Оглас косовскомитровачке јеврејске општине разликовао се само у томе, што је ова одредила да конкурисати могу само овогодишњи апсолвенти Јеврејског средњег теолошког завода у Сарајеву и да изабрани кандидат има да проведе до 1. септембра на проби у некој од већих јеврејских општина у земљи.¹⁵¹¹

По основи овог конкурса ЈВО Косовска Митровица је ангажовала новог свештеника – вероучитеља, кога је одабрала у личности Цадика Данона, апсолвента Јеврејског средњег теолошког завода у Сарајеву. Суседна ЈВО Приштина је била мање успешна у процесу селекције кандидата, односно њиховог интересовања, па је средином септембра поново отворила конкурс за свештеничко место за који је требало аплицирати до 15. октобра 1937. године.¹⁵¹² Како ни до тог рока ЈВО Приштина није успела да ангажује свештеника, средином новембра поновљен је конкурс, отворен до 15. децембра 1937. године.¹⁵¹³ Услед недостатка вероучитеља трпели су и јеврејски ученици приштинске гимназије којима од почетка школске 1937/38. године нису одржавана планирана два часа седмично веронауке, па је директор Ђ. Б. Константиновић тражио од ресорног министарства смернице за поступање према ученицима неоцењеним из тог

¹⁵¹¹ *Службени лист Савеза јеврејских вероисповедних општина Краљевине Југославије*, Београд, бр. 8, 15. јуни 1937, стр. 7; *Ž. Lebl, Jevreji u Srbiji...*, 30, 234.

¹⁵¹² *Службени лист Савеза јеврејских вероисповедних општина Краљевине Југославије*, Београд, бр. 11, 15. септембра 1937, стр. 2, 4.

¹⁵¹³ *Службени лист Савеза јеврејских вероисповедних општина Краљевине Југославије*, Београд, бр. 13, 15. новембра 1937, стр. 4.

предмета.¹⁵¹⁴ Школа није успела да обезбеди јеврејског вероучитеља ни пред почетак следеће школске 1938/39. године.¹⁵¹⁵ Зато ће 16. марта 1939. године одлуком Краљевске банске управе за хонорарног наставника мојсијевске веронауке при приштинској гимназији бити постављен Нисим Русо.¹⁵¹⁶ Јеврејски гимназијалци часове веронауке ће похађати и школске 1939/40. године, када је за вероучитеља с два, односно једним хонорарним часом именован Нисим Русо. Међутим, већ од другог полугодишта остаће ускраћени похађања часова веронауке, које ће поново похађати од марта 1940. године, када је за вероучитеља без награде одлуком Бана Вардарске бановине, одређен Јосиф Леви, који ће држати најпре један, односно два часа без хонорара. Леви ће да настави да обавља племениту неплаћену дужност вероучитеља приштинске гимназије за јеврејске ђаке и следеће школске 1940/41. године са једним часом.¹⁵¹⁷

Иако је за ЈВО Косовска Митровица Савез обезбедио приштинског *рабина* и вероучитеља Данона, његовим кратким задржавањем на Космету и одласком, Општина је поново остала без квалификованог духовника. Ова Општина је две године касније,

¹⁵¹⁴ АЈ, 66-850-1274, *Државна реална гимназија у Приштини, Подела предмета на наставнике која важи од 29. септембра 1937. год*; АЈ, 66-850-1274, *Државна реална гимназија у Приштини, Подела предмета на наставнике која важи од 8. новембра 1937. год*; АЈ, 66-850-1274, *Државна реална гимназија Приштина, Бр. 304, 12. марта 1938. год – Министарству просвете Одељењу за средње школе Београд, Предмет: Извештај о незаступљеним часовима из појединих предмета у вези II Бр. 6976/38 г.*; АЈ, 66-850-1274, *Државна реална гимназија Приштина, Бр. 521, 4. маја 1938. год. – Министарству просвете Одељењу за средње школе Београд, Предмет: тражи се објашњење како ће се поступити са ученицима из веронауке и женског рада, као и из цртања.*

¹⁵¹⁵ АЈ, 66-850-1274, *Државна реална гимназија у Приштини, Нацрт поделе предмета на наставнике која важи за школску 1938/39. год*; АЈ, 66-850-1274, *Државна реална гимназија у Приштини, Подела предмета на наставнике која важи од 31. октобра 1938. год*; АЈ, 66-850-1274, *Државна реална гимназија у Приштини, Подела предмета на наставнике која важи од 11. марта 1939. год*; АЈ, 66-850-1274, *Државна реална гимназија у Приштини, Подела предмета на наставнике која важи од 11. марта 1939. год*; АЈ, 66-850-1274, *Одељењу за средње школе – По наређењу Начелника одељења за наставу, инспектор, 24. III 1939. год. Београд.*

¹⁵¹⁶ *Државна реална гимназија у Приштини, Извештај за школску 1938-39 год., Приштина 1939, 3, 10.*

¹⁵¹⁷ АЈ, 66-850-1274, *Распоред часова пре подне, Распоред часова после подне, Приштина 11. октобра 1939*; АЈ, 66-850-1274, *Државна реална гимназија у Приштини, Нацрт поделе предмета на наставнике која важи за школску 1939/40. год*; АЈ, 66-850-1274, *Државна реална гимназија у Приштини, Подела предмета на наставнике која важи од 18. септембра 1939. год*; АЈ, 66-850-1274, *Државна реална гимназија у Приштини, Подела предмета на наставнике која важи од 10. октобра 1939. год*; АЈ, 66-850-1274, *Државна реална гимназија у Приштини, Подела предмета на наставнике која важи од 5. фебруара 1940. год*; АЈ, 66-850-1274, *Државна реална гимназија у Приштини, Подела предмета на наставнике која важи од 4. марта 1940. год*; АЈ, 66-850-1274, *Држ. реална гимназија у Приштини, Распоред часова, Вреди од 4. марта 1940. г.*; АЈ, 66-850-1274, *Државна реална гимназија у Приштини, Подела предмета на наставнике која важи од 1940. год*; АЈ, 66-850-1274, *Држ. реална гимназија у Приштини, Распоред часова, Вреди од 21. октобра 1940. г.*; АЈ, 66-850-1274, *Држ. реална гимназија у Приштини, Подела предмета на наставнике која важи од 21. октобра 1940. год*; *Државна реална гимназија у Приштини, Извештај за школску 1939-40 год., Приштина 1940, 4, 13.*

представком од 9. фебруара 1939. године молила Савез да одобри ангажовање Јосефа Битрана за њеног свештеника и вероучитеља, према прописима „Свештеничког правилника“. Битран није био апсолвент Геолошког завода, али му је актом Врховног *рабината* од 10. маја 1939. године потврђено да поседује све потребне квалификације за обављање функције вероучитеља, *шахтера* за живину и свештеника. Знајући за незавидно стање ЈВО Косовске Митровице по овом питању, Културно-социјална секција Савеза, ослањајући се на потврду Врховног *рабината*, сугерисала је Извршном одбору СЈВОЈ да одобри ангажовање Битрана према пропозицијама „Свештеничког правилника“, под условом да од надлежних државних органа добије и приложи одобрење за предавање наставе веронауке. Извршни одбор је прихватио овакав предлог и косовскомитровачкој ЈВО одобрио у ту сврху месечну помоћ у висини од 800 динара. Нешто касније, повећала је своје суфинансирање за 100 динара, но ни то није било довољно, пошто је друга страна, ЈВО Косовска Митровица представком од 23. јула 1939. године јавила да одобрена помоћ не омогућава Битраново ангажовање, за које је било потребно најмање 1.600 динара месечно, а Општина није у могућности да учествује са више од 400 динара на месечном нивоу. Зато је, уједно, молила Савез да повиси свој удео на 1.200 динара, али је Савез остао глув на овај апел. Извршни одбор је донео решење којим је одбијена молба Општине, с образложењем да Савез не може да партиципира са вишом сумом од већ понуђене.¹⁵¹⁸

Пре доласка *рабина* Данона, хронични проблем недостатка школованог свештеника ЈВО Косовска Митровица безуспешно је у више наврата покушавала да реши ангажовањем лица са стране, али су се сви они завршавали неславно. Са ангажованим *рабинима* имали су рђава искуства. Речи је било о младим свештеницима који су остали у непријатном сећању косовскомитровачке јеврејске заједнице. За релативно кратко време *рабинску* дужност у општини обављала су тројица *рабина* из других делова земље. То су били Самуел Кабиљо, који је 1937. године био *рабин* у Смедереву, Нисим Монтиљо, који је 1937. године био *рабин* у Добоју и Рафаел Талви који је до 1937. године био *рабин* у Рогатици. Са Кабиљом и Монтиљом општина је имала веома неповољно искуство. Кабиљо је 1935. године „побегао кроз прозор“, а Монтиљо је „укаљао прсте“, оставши дужан општини 1.400 динара, на коју је суму дао меницу. О детаљима ових немилых

¹⁵¹⁸ Ž. Lebl, *O Jevrejima...*; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 31-2.

појава, представници Општине нису хтели да дају поближе податке представнику Савеза Давиду Левију, саопштавајући му да су они ту ствар предали заборау и да не желе да ни Савез предузима било какве мере против њих. У лепој успомени општинара остао је само *рабин* Талви, кога нису успели да задрже на истој дужности. Талви је напустио Општину која није могла да му обезбеди егзистенцију, издвајајући за његову плату месечно 600 динара, што њему није било довољно.¹⁵¹⁹

Пре доласка на Космет, *рабин* Нисим Монтиљо служио је при синагоги у Зворнику.¹⁵²⁰ Касније је као *рабин* службовао у Добоју. Испред ЈВО Добој свештеник Монтиљо, уз остале добојске делегате – Јосефа Песаха, Јакоба Левија, Морица Левија и Вртослава Ангелуса, учествовао је у раду регионалне конференције у Добоју, одржане 10. октобра 1937. године у 14 h у већници Градског поглаварства, а у вези питања арондације општина и разматрања потребе оснивања окружних *рабината* и пројекта Централног пензионог фонда.¹⁵²¹ Током службовања у ЈВО Косовска Митровица, свештеници Монтиљо и Талви су упоредо обављали дужности и у суседној приштинској општини. Монтиљо, као млад свештеник, са препоруком врховног *рабина* био је пожељан изабраник за ову општину, али је оставио рђав траг и у овој заједници, баш као и у косовскомитровачкој. Опљачкао је Општину, извршивши провалу астала у општинској канцеларији у коме је било нешто новца. Осим ове, починио је крађу новца из касице ККЛ-а, али по бекству из Приштине Општина није поднела никакву пријаву нити тужбу против њега, известивши само СЈВОЈ о непријатном искуству са њим. Другим младим свештеником, Талвијем, несвршеним учеником Јеврејског теолошког завода у Сарајеву, Приштевци су били задовољни, упутивши примедбу једино на рачун његових вероучитељских способности.¹⁵²²

Јуна 1937. године на Теолошком средњошколском заводу у Сарајеву апсолвирала је друга генерација питомаца, па су апсолвенти започели службу у јеврејским општинама широм Југославије, у Загребу, Новој Градишки, Сплиту, Битољу, Новом Пазару,

¹⁵¹⁹ Ž. Lebl, *O Jevrejima...*; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 29; М. Дамјановић, С. Бишевац, *Духовни...*

¹⁵²⁰ А. Pinto, *n. d.*, 169.

¹⁵²¹ Архива аутора, *Izveštaj Saveznog Sekretara o regionalnim konferencijama u Banja Luci i Doboju, održanim u vezi pitanja arondacije opština i radi razmatranja potrebe osnivanja okružnih rabinata i projekta Centralnog penzionog fonda.*

¹⁵²² Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 236; М. Дамјановић, С. Бишевац, *Духовни...*

Вишеграду, Зворнику, Жепчу и Косовској Митровици, односно Приштини.¹⁵²³ *Рабин* Цадик Данон је започео *рабинску* каријеру у Косовској Митровици, али је по потреби био и *рабин* у суседној приштинској Општини, док иста није успела пронаћи свог сталног свештеника. О томе је Извршни одбор СЈВОЈ у извештају достављеном Главном одбору при његовом заседању у Загребу почетком 1938. године, имао рећи: „Али пре него што је тај Свештенички правилник ступио на снагу, а поготово због тога што тај правилник предвиђа извесне дужности и обавезе општине, Савез је у те општине изаслао свога секретара, који је о своме налазу и својим опажањима поднео опширан извештај о стању и приликама у Јужно-србијанским јеврејским општинама...Посета општинама у Јужној Србији у многоме је допринела правилном решењу тога питања, јер су личним контактом са претставницима општина уклоњене многе нејасности и постигнути споразуми у свима детаљима. Квалификоване свештенике добиле су досада општине у Пироту, Штипу, Новом Пазару и Косовској Митровици. Приштина ће по свој прилици ускоро добити сталног свештеника, а засада привремено онде врши свештеничку и вероучитељску службу свештеник из Кос. Митровице. Још је отворено питање подесних учитеља за БИТОЉ“.¹⁵²⁴

Одласком *рабина* Данона, у ЈВО Приштина је, изгледа, за вероучитеља примљен Нисим Русо, који се тамо задржао до средине 1939. године. У извештају о свом дотадашњем раду, који је средином 1938. године доставио Извршном одбору СЈВОЈ, истакао је да је реорганизовао верску наставу и тиме омогућио постојање наде за добар успех.¹⁵²⁵ Ништа боље прилике нису завладале у ЈВО Приштина, пошто је у међувремену ова општина остала без свештеника, па је поново била принуђена да тражи новог и у том циљу распише конкурс у службеном листу СЈВОЈ. Јеврејска вероисповедна општина Приштина је 5. маја 1939. године послала допис-захтев за објављивање конкурса и рок за доставу документације заинтересованих кандидата одредила до 1. јула 1939. године.¹⁵²⁶

¹⁵²³ Архива аутора, *Izveštaj o radu Jevrejskog srednjeg teološkog zavoda u Sarajevu – Glavni odbor 23, 24. i 25. januara 1938. u Zagrebu. Izveštaj Rektorata Jevrejskog srednjeg teološkog zavoda u Sarajevu.*

¹⁵²⁴ Архива аутора, *Izveštaj o radu Izvršnog odbora od poslednje sednice Glavnog odbora / 14. 2. 1937 / do danas – Glavni odbor 23, 24. i 25. januara 1938. u Zagrebu.*

¹⁵²⁵ Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 233.

¹⁵²⁶ *Ibidem*, 23.

До Другог светског рата бројна јеврејска заједница у Косовској Митровици имала је своју синагогу.¹⁵²⁷ Наиме, од 1912. године косовскомитровачки Јевреји добиће своју синагогу, изнајмљујући један мали, примитивни објекат за те потребе.¹⁵²⁸ Прва синагога у Косовској Митровици налазила се у кући духовника Јоханана Рубена до 1915. године, у којој је од једне просторије преуређене за потребе верске службе начињен импровизиран молитвени дом, опремљен са свим потребним ритуалним реквизитима. Тридесетих година прошлог века, све до расписивања конкурса и ангажовања школованог *рабина*, Јоханан Рубен, иако обневидео и најстарији члан заједнице, као цењена особа био је духовни вођа заједнице. *Рабин* у Косовској Митровици био је Јосиф (И?) Јакова Рубен, рођен у Приштини 4. марта 1883. године, односно 1895. године како наводи Леблова, а настрадао у холокаусту 1942. године, који је свештеничку и *шахтерску* функцију обављао од 1916. године. Завршио је турску средњу школу и јеврејску *шахтерску*, говорио српски, шпански, турски, арнаутски, француски и немачки језик. Током *рабиновања* реорганизовао је општину и уредио синагогу. У недостатку свештеника, бесплатно је обављао верску службу све до 1937. године, када је ЈВО Косовска Митровица почела да плаћа једног свог члана, који је вршио дужности *шохета*. Члан општинске управе, Јосеф Ј. Рубен је водио и матичне књиге.¹⁵²⁹ Косовскомитровачки *рабин* током 1920. године примао је плату у износу од 600 динара. Током 1924. године као јеврејски свештеник у Косовској Митровици помиње се и Аврам М. Адигес, који је примао 50 динара месечне, односно 600 динара годишње плате.¹⁵³⁰

Миленко Милосављевић сведочи да је синагога била испод ординације Нехемија Шенфајна, на тргу испод касарне.¹⁵³¹ Јеврејска општина је за потребе синагоге, од 1912. све до 1934. године, изнајмљивала један објекат, примитивну кућицу, која се налазила у једној од најзапуштенијих махала вароши. Објекат није био у њеном власништву, пошто ова мала и сиромашна заједница није била у материјалној могућности да приушти

¹⁵²⁷ Д. Фртунић, *Повести...*, 36.

¹⁵²⁸ М. Дамјановић, *Јевреји на Косову...*; М. Damjanović, *Rabini...*

¹⁵²⁹ АЈ, 69-56-90, *Списак јеврејских духовних органа у границама Краљевине Србије после Балканских ратова за кондуитну листу*; Р. Јовановић (пр), *н. д.*, 242; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 26; М. М. Дамјановић, Б. Ђокић, *Рабини...*; Ž. Lebl, *O Jevrejima...*; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 26-7, 29; АЈ, 69-56-89, *Списак јеврејских свештеника*; М. Дамјановић, С. Бишевац, *Духовни...*

¹⁵³⁰ АЈ, 69-56-89, *Списак, КВБр. 4205, 4. марта 1924. год. Београд*; АЈ, 69-60-94, *Министарство вера – Србија – Израилска верска управа, К. Р. Бр. 1825, 7. јула 1920. год. Београд.*

¹⁵³¹ Интервју аутора са Миленком Милосављевићем из Бањске, Србија.

изградњу храма или куповину изнајмљеног објекта. Општина није плаћала кирију за изнајмљени објекат од 1928. до 1934. године, услед чега је кућевласник запретио давањем отказа. Да би избегли такав епилог, споразумели су се са власником око откупа објекта, до кога је дошло захваљујући помоћи добијеној од сународника из Скопља. Уз обилну финансијску помоћ скопске јеврејске заједнице, ЈВО Косовска Митровица је откупила кућицу по цени од 15.000 тадашњих динара, по којој се суми могло видети колико је скромна била ова некретнина. Објекат који је служио као синагога био је величине само 16 m², што је било недовољно за њене намене и потребе целокупног броја верника. Са околним плацем, површина купљене грађевине износила је око 50 m².

За одржавање чистоће у храму и овде су, баш као и у приштинској заједници, биле задужене жене, које су се смењивале у том послу. *Шабатња* служба у храму, петком увече, отпочињала је по затварању пословних објеката, некада и после 20 часова. Осим локалних Јевреја богослужењу у храму је знао присуствовати и немали број југословенских Јевреја на одслужењу војног рока у граду на Ибру, стационираних у великом војном гарнизону, као и многи јеврејски путујући трговци из других крајева земље који би ноћили или се задржавали у граду више дана. Услед такве скучености, дешавало се да током државних празника, током богослужења службени представници седе тесно збијени у храму, док би верници били принуђени да стоје пред улазом у синагогу, у дворишту. Због таквих немилих појава, ЈВО Косовска Митровица је 1937. године образовала Одбор за подизање нове синагоге. Намеравали су купити још неколико квадратних метара суседног плаца како би подигли нову, скромну синагогу. У том циљу обратили су се СЈВОЈ-у за добијање дозволе за сабирну акцију, на чије се решење требало дуго чекати, како се испоставило.

Косовскомитровачка *хавра* је умела бити и место на коме је долазило до испољавања неспоразума између супротстављених верника, изливања беса, изражавања љутње, па и озбиљнијих инцидената, о чему нам сведочи случај сукоба између старог Јосефа Б. Коена, оца тадашњег председника ЈВО и Исака Лазаревића, општинског секретара, што је резултирало стварањем фракционаштва унутар чланства, сходно томе коју су опцију од закрвљених страна подржавали, па ниједна од њих није хтела да преузме одговорност за рад Општине. Сукоб се из синагоге проширио на целокупан приватно-

јавни простор јеврејске заједнице, па је тек настојањем изасланика Савеза Давида Левија сукоб изглађен, тиме што су завађени на седници Управе, којој је председавао тадашњи председник Адигес, један другог умолили за извињење „за добро Општине и заједнице“. Исход помирења је био одржавање општинских избора наредне седмице, након којих су у Управу ушли подржаваоци обеју, дојучерашњих супротстављених група, а за председника био изабран један од синова једног од прометеја сукоба, Коена.

Синагога је по окупацији 1941. године била опљачкана, а затим и демолирана од стране локалних Арнаута предвођених руководиоцем Комесарске управе за јеврејску имовину, трговцем Османом Ибрахимијем Солидом.¹⁵³²

Осим поменутих верских службеника у Косовској Митровици живео је и *рабин* Моша Адигес, ожењен Ђулијом. Вођен поривом верујућег човека 1928. године отпутовао је у Палестину намеран да судњи дан дочека у Светој земљи. Завештао је породици да га сахране у Јерусалиму, верујући да тамо нема инсеката који би могли да упропасте мртвачко тело.¹⁵³³

¹⁵³² М. Damjanović, *Rabini...*; Н. Антонијевић, *Косово...*, 463; L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5690...*, 228-9; Н. Антонијевић, *Холокауст...*; М. Дамјановић, *Холокауст...*; Ž. Lebl, *O Jevrejima...*; L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5688...*, 202-3; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 26-8, 31-2; J. Romano, *Jevreji...*, 152; L. Fischer, M. Margel (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5686...*, 288-9; L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5687...*, 190-1; L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5689...*, 240-1; М. Дамјановић, С. Бишевац, *Духовни...* Од Јосифа Рубена, који је водио администрацију Општине, Ибрахими је тражио спискове јеврејских породица са свим члановима, на шта му је Рубен, који је претходно уништио такве списе, изрекао да никад није ни водио такве спискове.

¹⁵³³ Интервју аутора са Моше Саламоном из Кидрона, Израел.

Сл. 1 – Јевреји испред синагоге у Приштини (Архива Јеврејског историјског музеја у Београду, кутија *Синагоге у Југославији*)

Сл. 2 – С леве стране синагога у Приштини (<https://www.mkjh.org/history> (Приступљено сајту 20. 5. 2020))

Сл. 3 – Приштински Јевреји испред синагоге (*Архива Метина Делевија из Истанбула, Турска*)

Сл. 4 – Синагога у Приштини (<https://www.info-ks.net/vijesti/kosovo/74351/pristina-ponovo-dobija-sinagogu-prizren-kulturni-jevrejski-centar> (Приступљено сајту 14. 1. 2021))

Сл. 5 – Синагога у Приштини (*Архива аутора, Фототека*)

Сл. 6 – Метални постамент са угравираним приказима *менора* на зиду цркве Св. Николе у Приштини (*Архива аутора, Фототека*)

18 . 4 . ПОГРЕБНИ ОБИЧАЈИ И ЈЕВРЕЈСКА ГРОБЉА НА КОСМЕТУ

Смрт је била саставна, пратећа и такође уобичајена, иако непожељна, појава у животу косметских Јевреја. Смрт је уносила огромну жалост и немир у животе најближих, наносећи им ненадокнадив губитак. Останак без вољене особе, за коју су их везивале најлепше успомене и са којима су били најдубље емотивно и крвно повезани, представљао је трагедију којој није било равне, остављајући трајне ожиљке на души ожалошћених. У тим најтежим животним моментима по њих, морало се поступати према наслеђеним посмртним обичајима који су налагали последње опроштајне радње од преминулога. Испраћај покојника на други свет захтевао је претходно ритуално очишћење мртваца, које је осигуравало спремност за коначни овоземљаски растанак. Тело покојника у кући мртваца ритуално су прали посебно обучени људи и жене звани *рохесос* или *рохаџим* на хебрејском. Обичаји су налагали да се покојнику навуче посмртна одежа звана *ла мортажа* или *тахрихим* на хебрејском. *Ла мортажа* је била од танког, скоро провидног жућкастог платна, за разлику од јаког, белог, ланеног платна који се користио у Вардарској Македонији. Посмртна одежа се спремала још за живота, најчешће у шездесетој години, уколико би се доживела, и била пропраћена специјалним церемонијалом. И чин сахрањивања мртваца одвијао се према древним обичајима. Покојници смештени у сандуку су од дома на гробље вожени колима, да би их пред гробљем вадили из ковчега и носили на носильци, смењујући се при тој части и богоугодним чином – *миџвом*. Укоп се обављао по свим прописима јудаизма, што је значило да жене нису одлазиле на погреб, а потомци свештеника – Коенови, могли су долазити само до гробља, у које нису смели улазити.¹⁵³⁴

На југу Србије тело мртваца је ношено на гробље у простом и необојеном сандуку који би се разбијао над раком и закопавао заједно са покојником.¹⁵³⁵ О обичајним радњама у вези са сахрањивањем Јевреја у Приштини и постхумним комеморацијама покојника, сведочење доноси Приштевац Нисим Навоновић, који о томе каже: „За сахрану се

¹⁵³⁴ Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 223.

¹⁵³⁵ V. Radovanović, M. Mihailović, *Životni...*, 63; C. Danon, *Zbirka pojmova iz judaizma*, Beograd 1996, 178.

употребљавао једноставан сандук до гробља а да се сама сахрана обављала без сандука. Постојао је обичај *кериа*, *шава*, за први обед јела су се јаја и лепиња, покривала су се огледала. Годишњи помен се звао *ању* а сваког петка увече палило се кандило до годину дана¹⁵³⁶. По окончању сахране, у кући покојника за покој његове душе припремљана је закуска, служили су се сир и посебно, целодневно кувана јаја са љуском од лука звана *гуевос рузадос* или *гуевос енхаминадос*. Ожалошћена породица држала је *шиву* – седела је на поду простртом белим платном седам дана и оплакивала покојника. Суседи и чланови заједнице доносили су им јело и друге понуде, избегавајући да током трајања жалости из њиховог комшилука одјекује песма, музика и весеље, прослављајући породичне радости скромно и тихо, уколико су биле неизбежне.¹⁵³⁷

Јевреји су се сахрањивали искључиво унутар сопствених гробаља, сходно верским кодексима који су бранили дељење последњег места почивалишта са нејеврејским покојницима. Осим за укуп мртвих људи, јеврејска гробља служила су и за опроштај од неживих предмета који су уживали статус посебне вредности и светиња. Дотрајали свици *Торе* и других светих списа неупотребљивих за даље коришћење нису се смели препустити немару и несавесном одбацивању на каквом сметлишту, већ су заслуживали достојанствено опраштање. Посебан део гробља резервисао се за похрањивање светих књига, молитвеника, религијских списа и осталих сакралних предмета. Тај део скровишта за публицистку и ритуалне ствари назива се *гениза* и имало га је свако јеврејско гробље.¹⁵³⁸

У Приштини су Јевреји имали два гробља. Старо јеврејско гробље лоцирано је било изван града, у делу званом Таук башта. У употреби је било од половине XIX века, а престало је да се употребљава 1913. године.¹⁵³⁹ На њему је по последњем стручном испитивању лоцирано 57 гробова, оштећених превртањем плоча, отварањем саркофага или рушењем бетонских постамената. Све плоче на њему су обрађене у рељефу или барелефу и биле су ручне израде. Орнаментика на њима је богата и разноврсна, а најзаступљенија је она флоралне и вегетабилне садржине, која приказује стабла, пупољке,

¹⁵³⁶ V. Radovanović, M. Mihailović, *Životni...*, 105.

¹⁵³⁷ Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 223.

¹⁵³⁸ Н. Гајић-Златковић (пр), *Књижевно стваралаштво Јевреја у Србији. Каталог*, Београд 1990, 11.

¹⁵³⁹ R. Shkrielj, *n. d.*; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 221.

цветове, лишће и винову лозу, која је традиционални јеврејски симбол, вековима чест украс на надгробним споменицима и у синагогама.¹⁵⁴⁰ Током Другог светског рата изгледа да је ово јеврејско гробље добрим делом уништено, тако што су многе надгробне плоче и споменици однети, а многи такође и разбијени.¹⁵⁴¹ Иако је престало да се активно користи за погреб чланова заједнице, старо гробље није нестало из живота јеврејских међуратних генерација, којима су блиски рођаци и драги људи почивали на њему. Оно је свакако морало бити посећивано и уређивано и у међуратном раздобљу, када су локални Јевреји одавали постхумне меморијалне почести према покојним прецима. У даљем тексту доносимо фотографије једног надгробног споменика са старог јеврејског гробља у Приштини и превод епитафа уклесаног на њему, на српски језик.

Сл. 1, 2 и 3 – Надгробни споменик са старог јеврејског гробља у Приштини (Архива аутора, Фототека)

Епитаф на овом надгробном споменику уклесан је и исписан на хеврејском језику и писму и у преводу гласи:

¹⁵⁴⁰ Р. Тодић - Вулићевић, *Приштина...*, 108; Б. Вранићи, *н. д*; М. Дармановић, *н. д*; К. Видаковић-Петров, *Сефарди...*

¹⁵⁴¹ Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 323.

За овим горама ударићу у плач и ридање

због оне дивоте у прах положене

отргнуте у најбољим данима

који је узет у свој вечни дом

након кратких дана и година (кратког века)

*Хам Риб*и Хајим Шабетај Акоен

нека би почивао у рају

који почину 3 дана месеца *Адара* године РАДОСТИ 5656

нека би му душа била везана у сноп живих.¹⁵⁴²

Почетни текст који гласи: „За овим горама ударићу у плач и ридање“ је библијски цитат (према Јеремији 9:9 у хебрејском оригиналу, односно 9:10 у хришћанским преводима), а последњи: „нека би му душа била везана у сноп живих“ је такође библијског порекла (ово је према стиху из Самуила, кад врачака каже Шаулу „Нека душа господара мога буде везана у сноп живих, а душе непријатеља његових нека избаци Бог као из праћке“). Као што можемо видети, на овом гробном месту сахрањен је свештеник, вероватно врло угледна и поштована личност у животу заједнице. *Рабин* Шабетај Коен преминуо је 3. *Адара* 5656. године по хебрејском календару, што одговара 17. фебруару 1896. године по грегоријанском календару.

Ново јеврејско гробље у Приштини је основано 1912. године два километра далеко од града, у равници између Косова Поља и Приштине¹⁵⁴³, а у употребу је ушло следеће, 1913. године и до данас је на њему сахрањено до 200 покојника.¹⁵⁴⁴ Оно је било друго гробље по реду које су користили приштински Јевреји или „ново гробље“ како су га звали. Било је у склопу православног гробља, величине око 3 ha, лоцирано у равници између

¹⁵⁴² М. М. Damjanović, *Language...*

¹⁵⁴³ L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5690...*, 230; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 221; L. Fischer, M. Margel (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5686...*, 290; L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5687...*, 192; L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5688...*, 204; L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5689...*, 242; P. Тодић - Вулићевић, *Приштина...*, 108.

¹⁵⁴⁴ М. Дамјановић, *Јевреји...*; М. Damjanović, *Rabini...*; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 221; P. Тодић - Вулићевић, *Приштина...*, 108; Б. Вранићи, *н. д*; М. Дармановић, *н. д*; К. Видаковић-Петров, *Сефарди...*

Приштине и Косова Поља, данас у запуштеном стању, делимично се користи за сахрањивање Албанаца римокатолика. Гробље је било запуштено и неуређено још за времена постојања ЈВО Приштине, која није поседовала ни тапију за њега, па им је делегат СЈВОЈ Давид Леви 1937. године сугерисао да по угледу на друге општине оснују посебну секцију по угледу на гробљанска заведења – *хеврот кадиша* и да се постарају да чим пре дођу до тапије.

Ново јеврејско гробље се разликовало од старог по многим елементима. За разлику од првобитног, на којем су надгробни споменици искључиво камене плоче хоризонтално положене, како су налагала древна сефардска правила, на новом су све чешће усправно подигнута као код Ашкеназа. На старом гробљу нису се уграђивале фотографије покојника, у складу са верским правилима, док су на новом гробљу присутни споменици који их имају, што је одраз и све модернијих струја и духова који су захватили јеврејске савременике. Оличење нових времена и савременог стила живота на надгробним споменицима новог гробља представља и употреба грегоријанског календара и хришћанског рачунања времена. Осим тога, иновације се уочавају и у језику и писму епитафа. Док су на старом гробљу споменици исклесани на хебрејском или *ћудезмо* језику и хебрејским *алефбетом*, на новом гробљу појављује се и српски језик и ћирилично писмо. Поједини споменици су билингвални, други су пак само на неком од ова два језика. Примећује се да на споменицима исписаним српским језиком нема граматичких или графемских грешака, што може да говори о високом степену владања овим језиком локалне јеврејске заједнице, односно градитеља споменика. На овом гробљу сахрањени су и појединци браком доспели у Приштину из других средина, попут Београђанке Цилде Мандиловић, као и угледни свештеници и чланови заједнице, попут Аврама Р. Калдерона, упокојеног 11. августа 1930. године или они, невидљиви, просечни, скромни људи попут Мојиса Б. Самуела, преминулог 11. априла 1930. године.¹⁵⁴⁵ У тексту који следи, преносимо епитафски садржај једног двојезичног надгробног споменика са новог јеврејског гробља у Приштини. Српски, доминантни део епитафа гласи:

Овде почивају

Цилда – Буца

¹⁵⁴⁵ Архива аутора, *Фототека*; М. Рељић, *Српска гробља на Косову и Метохији. Уништена споменичка и језичка баштина*, Нови Сад 2020, 128.

Др Баруха

рођ.

Мандиловић

13. XII 1908 – 16. XII 1932

и син

Јошка

11. VIII 1932 – 25. III 1933

Спомен подиже

супруг односно отац

Мика¹⁵⁴⁶

И њихови сународници у Косовској Митровици су за потребе сахрањивања чланова своје заједнице себи приуштили земљишну површину намењену вечној кући. Јеврејско гробље у Косовској Митровици основано је 1910, односно 1916. године.¹⁵⁴⁷ Јевреји су сахрањивани на српском православном гробљу у јужном делу града, на локацији повише пута, поред римокатоличких покојника.¹⁵⁴⁸ Теренским испитивањем гробља није се могло ући у траг ниједном јеврејском надгробном споменику, иако се у литератури можемо сустрести са податком да споменици римокатолика и Јевреја нису девастирани.¹⁵⁴⁹

¹⁵⁴⁶ G. Babić, *Nisim...*; М. Дамјановић, *Јевреју...*; М. Damjanović, *Rabini...*; М. М. Damjanović, *Language...*; R. Shkrielj, *n. d.*; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 221, 244; Б. Вранићи, *n. d.* Према другим изворима, ново јеврејско гробље у Приштини почело је да се користи 1922. године. После Другог светског рата, 1957. године, на њему је констатовано 100 гробова и 50 надгробних споменика. Искоришћена површина гробља износила је 400 m², а исто толико је било неискоришћене површине у државној својини. Гробље се тада добро одржавало.

¹⁵⁴⁷ Ž. Lebl, *O Jevrejima...*; D. A. Levi-Dale, A. Klein (ur), *Jevrejski narodni kalendar 5696...*, 186; D. A. Levi-Dale, A. Klein (ur), *Jevrejski narodni kalendar 5698...*, 157; D. A. Levi-Dale, A. Klein (ur), *Jevrejski narodni kalendar 5699...*, 149; D. A. Levi-Dale, A. Klein (ur), *Jevrejski narodni kalendar 5701...*, 185; L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5690...*, 228-9; L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5688...*, 202-3; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 26; С. И. Бишевац, М. М. Дамјановић, *Косовска...*; L. Fischer, M. Margel (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5686...*, 288-9; L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5687...*, 190-1; L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5689...*, 240-1. Вранићијева погрешно наводи 1930. годину као датум оснивања јеврејског гробља у Косовској Митровици. О томе види: Б. Вранићи, *n. d.*

¹⁵⁴⁸ Интервју аутора са Маријом Несторовић из Косовске Митровице, Србија.

¹⁵⁴⁹ З. Ч. Вукадиновић, *Храм светог Саве у Косовској Митровици. Поводом 110 година од почетка изградње*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 122 (2007), 203-219.

Сл. 4 – Приштински Јевреји на гробљу (Архива Метина Делевија из Истанбула, Турска)

Сл. 5, 6 и 7 – Надгробни споменици Цилде Мандиловић, Аврама Калдерона и Мојиса Самуела са новог јеврејског гробља у Приштини (Архива аутора, Фототека)

19 . БИОГРАФИЈЕ ИСТАКНУТИХ КОСМЕТСКИХ ЈЕВРЕЈА

19 . 1 . ДР НЕХЕМИЈЕ ШЕНФАЈН

Косовскомитровачки лекар између два светска рата, Нехемије Шенфајн, оличавао је у потпуности сву људску хуманост коју карактерише позив који је одабрао у животу. Све године живота које је провео на Космету несебично и до крајњих граница инвестирао је у развој здравствених прилика и пружање медицинских услуга становницима ширег подручја града, у који се доселио и трајно задржао само из хуманих побуда пружања помоћи здравствено угроженим људима. Родом из Русије, а настањен у Швајцарској током година Првог светског рата, Шенфајну се указала прилика да дође у додир са представницима неке српске мисије, преко које се упознао са изузетно тешким и поражавајућим генералним стањем у земљи девастираној у тек завршеном војном сукобу. Показавши заинтересованост за пружање личног доприноса санацији и унапређењу незавидних здравствених прилика у овим занемареним и скрајнутим европским крајевима, Шенфајн се одазвао позиву српских саговорника и упутио на Космет, где је најпре кратко време боравио у Приштини, убрзо се трајно настанивши у Косовској Митровици, у којој ће обављати лекарску праксу, како у приватној режији, тако и у државном сектору. Осим примарне лекарске делатности по којој је био препознатљив на широј географској територији и запамћен дуго времена након смрти, Шенфајн се укључио и у индустријско пословање на овом тлу, бивајући својеврсни доајен у овој привредној грани која је тек постављала своје темеље. У граду на Ибру живео је са својом изабраницом, супругом протестантске конфесије и њиховим двома ћеркама све до трагичног животног суноврата који је наступио по нацистичкој окупацији, чији су виновници и на њему неизбежно применили мере политике „коначног решења јеврејског питања“. Овај редак градски Ашкеназ у „сефардском мору“, поделио је судбину својих једноплеменика друкчијег језика и културе. Нацистички предатор их је све који су им били на дохват руке, без изузетка, железницом депортовао у логор на Старом Сајмишту, где су их на монструозан начин лишили живота, заједно са осталим већ заточеним логорашима јеврејског рода. На такав трагичан начин завршен је живот и несебичног и пожртвованог лекара Шенфајна, који је ослобађао мука, продужавао животе и отимао из загрљаја смрти без ексклузивитета

све људе који би му се обраћали за помоћ, независно од њиховог сталежа, платежне моћи, етничитета, конфесије или какве друге личне особености. Шенфајнова супруга и деца успела су да преживе рат, понајвише захваљујући помоћи швајцарских дипломатских представника преко којих су им издата спасоносна документа о аријевском пореклу.

Нехемије Шенфајн је рођен 16. фебруара 1886. године у месту Острог, у тадашњој Руској империји, од оца Леа и мати Рифке Черниц¹⁵⁵⁰, где се и данас налази нека кућа Шенфајнових.¹⁵⁵¹ У царској Русији Шенфајн је провео године детињства и ране младости, стичући основно и предфакултетско образовање. Остаје непознато када је тачно и зашто напустио родну земљу, али је познато да се током година Великог рата нашао у Швајцарској, где је, судећи по животном узрасту, највероватније дошао ради студирања медицине, коју је дипломирао 1917. године на Медицинском факултету у Берну. У Берну је Шенфајн био запослен као лекар при Универзитетској клиници и лекар у Кантоналној болници кантона Тургау.¹⁵⁵² На Хируршкој клиници у Берну, Шенфајн је радио као IV асистент јула 1920. године¹⁵⁵³, да би био изабран за асистента хирургије почетком новембра 1920. године.¹⁵⁵⁴ За живот у Швајцарској везани су и његови најранији научноистраживачки кораци. Његово интересовање за благотворно дејство загрејаног ваздуха на телесне ране навело га је да ради повећања повољног утицаја кисеоника, заступа мишљење да ране буду изложене сталном излагању кисеоничког протока, путем тзв. кисеоничке бомбе, пошто се успех показао изузетним.¹⁵⁵⁵

Још док је живео у Швајцарској, Шенфајн је склопио брак са етничком Немцом Хедвигом, рођеном 1897. године у Берну, од оца Фрица Шипбаха и мајке Лујзе Кестли, који су живели у Берну, венчавши се с њом у протестантској цркви у Берну 1920. године. Иако се венчао по хришћанском обреду, Шенфајн ће и годинама касније вероисповедати

¹⁵⁵⁰ Општина Краљево, Матична служба за Косовску Митровицу, *Посебна матична књига рођених Косовска Митровица – реконструкције II*, стр. 28; ВА, ДППВКЈ, *Нехемије Шенфајн*; М. М. Дамјановић, *Др Нехемије Шенфајн – Биографија жртве Холокауста*, Топола – часопис ЈУ Спомен-подручја Доња Градина, 4 (2018), 32-50.

¹⁵⁵¹ <http://shtetlroutes.eu/en/ostrog-putvnik/> (Приступљено сајту 23. 1. 2021).

¹⁵⁵² Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 17; J. Romano, *Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941-1945. Žrtve fašističkog terora i učesnici u NOR-u*, Beograd 1973, 158-9; J. Romano, *Jevreji zdravstveni...*; М. М. Дамјановић, *Др Нехемије...*; ВА, ДППВКЈ, *Нехемије Шенфајн*.

¹⁵⁵³ *Bernischer Staats-Kalender. Annuaire officiel du Canton de Berne Juli 1920*, Bern 1920, p. 204.

¹⁵⁵⁴ *Intelligenzblatt für die Stadt Bern*, Bern, 3. November 1920, p. 2.

¹⁵⁵⁵ *Wiener Medizinische Wochenschrift*, Wien, Nr. 44, 29. Oktober 1921, pp. 1887-1888.

јудаизам и идентификовати се као Јеврејин. Исте године у Женеви збио се и судбоносни сусрет са делегацијом српског Црвеног крста, после којег је Шенфајн донео чврсту одлуку да учини све што је у његовој моћи у решавању здравствених потешкоћа с којима се суочавала нова балканска држава изникла из пепелишта недавно окончаног, разорног рата. Баш у то време, Министарство спољних послова, на основу извештаја Посланства у Будимпешти, обавестило је 23. априла 1920. године Министарство народног здравља да се многи страни лекари Швајцарци, а нарочито Руси, нуде да ступе у службу у Србију. Пошто је Посланство молбе ових лекара редовно одбијало, поменуто министарство се интересовало како треба поступати убудуће у оваквим случајевима, имајући у виду оскудицу лекара у Краљевини СХС, као и велику потребу за истим услед многобројних жртава протеклог рата. Главна санитетска управа Министарства народног здравља одговорила је на овај допис 5. маја 1920. године, истакавши да постоји потреба за медицинским особљем у Црној Гори, Старој Србији и Македонији, али да кандидати морају владати српским језиком, те да у недостатку таквих могу примати и руске лекаре руске народности, али не и јеврејске, макар они били и из Русије. Ово мишљење и препорука није доследно примењивано, па се у наредном периоду у Југославији запослило много јеврејских лекара, не само из Русије, међу којима је свакако био и Шенфајн. У својству члана швајцарске мисије Црвеног крста за пострадале земље у рату, Шенфајн је у новоосновану Краљевину СХС дошао највероватније још крајем 1920. или почетком 1921. године. По окончању мисије, за коју нам није познато колико је дуго трајала, Шенфајн је одлучио да са супругом остане у Приштини, где је најпре радио као лекар. Већ средином 1921. године, Шенфајн је као новопримљен, одређен по потреби службе за контрактуралног војног лекара III класе у сталној војној болници Косовске дивизијске области, наредбом министра војног и морнарице Краљевине СХС од 9. јула. У Приштини се брачни пар није дуго задржао, крајем 1923. године одселили су се у Косовску Митровицу, где су добили децу и наставили живот све до амбиса који им је отворен избијањем Другог светског рата у Југославији.¹⁵⁵⁶

¹⁵⁵⁶ Р. Dželetović Ivanov, *Jevreji...*, 173; З. Ч. Вукадиновић, М. Ј. Богавец, *н. д.*, 326-7; Ј. Алмули, *Страдање...*, 61; М. М. Дамјановић, *Др Нехемије...*; М. Дамјановић, *Rabini...*; *Службени војни лист – орган и издање Министарства војног и морнарице*, Београд, бр. 27, 23. јули 1921, 1569-1572; АЈ, Фонд Министарство социјалне политике и народног здравља Краљевине Југославије, 39-7-16; М. Кољанин, *Jevreji...*, 192; ВА, ДППВКЈ, *Нехемије Шенфајн*.

Лош пре тога, 15. јуна 1921. године, на предлог министра војнога и морнарице др Нехемија Љ. Шенфајн је постављен за контрактуалног војног лекара III класе.¹⁵⁵⁷ Шенфајн је кратко остао при државној служби. Поднео је оставку, која му је прихваћена 15. јуна 1922. године.¹⁵⁵⁸ На државну службу при војсци поново се вратио неколико година касније. На предлог министра војске и морнарице унапређен је 9. јануара 1926. године за резервног санитетског капетана II класе.¹⁵⁵⁹ У војсци је пријавио да је најспособнији као лекар за унутрашње болести, евентуално као хирург, па је од Удружења резервних официра и ратника у Косовској Митровици 1926. године добио униформу, а од Косовскомитровачког војног округа добио легитимацију 1929. године. При Косовскомитровачком војном округу Шенфајн је, поред усмене заклетве дате 1926. године, положио и писану заклетву 4. јула 1934. године, у којој стоји: „Ја, Шенфајн Нехемиј, заклињем се свемогућим Богом, да ћу Врховном Заповеднику све војне силе, Краљу Југославије Александру Првом, свагда и у свима приликама бити веран свом душом одан и послушан; да ћу се за Краља и Отаџбину јуначки борити; да војничку заставу нигде и никад нећу изневерити и да ћу заповести свих претпостављених ми старешина слушати и верно извршавати, тако ми Бог помогао“.¹⁵⁶⁰

Иако је живео у граду у којем је постојала не баш неприметна сефардска заједница, Шенфајн је као један од ретких Ашкеназа био дистанциран од религиозног и општинског рада јеврејске заједнице. Сходно мешовитом браку, свестраном секуларном едуковању и формираном космополитском погледу на свет, Шенфајн се најдубље асимиловао у већински народ своје нове домовине. Поред немачког, потпуно је овладао српским језиком. Ово свеобухватно интегрисање у ново друштво, огледало се и у именовању његових ћерки, рођених на новој животној, косовској адреси. Обе ћерке рођене су током 20-их година XX столећа у Косовској Митровици и добиле типична имена употребљавана у народу који им је био домаћин. Старија ћерка, рођена 1922. године је добила име Сузана, што је српска верзија јеврејског женског личног имена Шошана, док је млађа ћерка,

¹⁵⁵⁷ *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 23, 25. јуни 1921, стр. 1329-1330.

¹⁵⁵⁸ *Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 27, 5. јула 1922, стр. 1259-1260.

¹⁵⁵⁹ *Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице*, Београд, бр. 1, 5. јануара 1926, стр. 41-42; ВА, ДППВКЈ, *Нехемије Шенфајн*.

¹⁵⁶⁰ ВА, ДППВКЈ, *Нехемије Шенфајн*.

названа народним српским именом – Љиљана.¹⁵⁶¹ Љиљана је рођена у послеподневним часовима 30. маја 1928. године у Косовској Митровици, а крштена по православном обреду у храму Св. Саве у Косовској Митровици 29. јула 1928. године. Свети чин баптизма извршио је свештеник Живко Грујић, а кумовала је детету Зора Атанацковић из Косовске Митровице.¹⁵⁶²

У новом, крајње непознатом и страном окружењу у ком се обрео, Шенфајн је лаконски и челичном вољом превазишао све баријере и разлике које су почивале на путу између њега и околине. Мада су разлике биле значајно бројније од сродности, ниједна га није омела или спречила његово инкорпорирање у друштвену средину која му је постала нови завичај. Језичке, менталитетске, класне, верске, етничке, социјалне, културне и све друге препреке успешно је савладавао. Неометано се адаптирао на услове живота локалне средине и народа, с којим је интензивно долазио у свакодневни контакт, схватао његове тежње, заволео његове особине и подржавао његове аспирације. Алтруистички разлози су га довели међу тај свет, за њега везали најчвршћим нитима и задржале за сва времена, и у добру и у злу. Народне интересе и потребе доживљавао је као своје, потпуно и безусловно давајући потпору његовим легитимним потражњама и тенденцијама. Најуверљивији показатељ Шенфајнове отворености, поистовећености с народом, брзине ангажовања у грађански живот и прихваћености с друге стране је и чињеница да је као хирург окружне болнице у Косовској Митровици, 1. јуна 1924. године пружио подршку локалној иницијативи угледних суграђана оличеној у молби упућеној министру просвете о отварању шесторазредне гимназије у граду, наставши се тако на листи од 141 уваженог грађанина. На молбу коју је потписао и Шенфајн, позитивно је одговорено, пошто је надлежни министар већ 8. јула услишио молбу Митровчана.¹⁵⁶³

Услед помањкања школованих лекара у граду, убрзо по доласку у град на Ибру, Шенфајн се суочио са огромном потражњом медицинских услуга на терену. Такве неповољне прилике нагониле су га да стално буде у акцији, постижући да доспе до свих

¹⁵⁶¹ Č. Prlinčević, *n. d.*; М. М. Дамјановић, *Др Нехемије...*; ВА, ДППВКЈ, *Нехемије Шенфајн*.

¹⁵⁶² Архива Општине Краљево, Матични уред за Косовску Митровицу, *Матична књига рођених 1925-1928 Косовска Митровица*, стр. 81.

¹⁵⁶³ АЈ, 66-745-1201, *Државна реална гимназија Косовска Митровица, Учитиви грађани вароши К. Митровице – Министру просвете у Београду, Кос. Митровица, 1. јуна 1924*; М. М. Дамјановић, *Др Нехемије...*

адреса са којих су били упућивани апели за помоћ. Његова мобилност и енергичност оцртавала се и у ангажовању у руралним срединама, чијим су становницима доктори били још недоступнији и удаљенији. Током 1924. или почетком 1925. године, Шенфајн је био у службеној посети селу Слатина, неколико километара удаљеном од Косовске Митровице, које је тада било на удару епидемије неке заразне болести. У Слатини је Шенфајн, осим рада на искорењивању инфекције, једновремено чинио медицинске прегледе заинтересованих лица. Долазак доктора на село дочекан је с одушевљењем, па су мештани Шенфајново присуство искористили и за испитивање сопственог здравственог стања. За услуге прегледа и издавања уверења о старости, Шенфајн је наплаћивао 125 динара, од којих је 25 било одређено за таксу. Слабо платежним и сиромашним сељанима Шенфајн је омогућавао накнадну исплату посредством њиховог учитеља Антонија Вуксановића, који је о Шенфајновом раду у Слатини изјавио: „Што ме оптужују за новац у вези са доктором Шенфајном ствар стоји овако: Г. Dr Шенфајн дошао је у школу ради констатовања неке епидемије и том приликом пријавило му се неколико људи ради прегледа и давања уверења о престарелости за ослобођење личног пореза. Г. доктор је од свакога наплатио за труд новац, а неколицина нису имали и он је казао да предаду мени доцније те сам ја и примио од њих и новац послао доктору. Доктор је наплаћивао по 100 динара и 25. динара таксе – укупно по 125 дин., а не по 150 дин. како тврде сведоци“.¹⁵⁶⁴

Живећи пуне две деценије у Косовској Митровици Шенфајн је изградио огромну репутацију и стекао свеколики респект свих резидената града и околине, који су високо вредновали његов професионализам, част и човекољубље. Будући очевидац велике материјалне беде народа, Шенфајн се, саосећајући са њиховим сиромаштвом и простодушношћу, немали број пута постављао као прави народни лекар и спаситељ, лечећи бесплатно пацијенте у немогућности да покрију трошкове лечења или им обезбеђујући медикаменте из сопствених извора. Због таквог великодушног држања, центлменских манира и најкултурнијих међуљудских односа, грађани свих вероисповести и националности узвраћали су му указивањем поштовања у јавности и најлепшим речима захвалности. Шенфајн је од 1932. године био руководилац и амбуланте у руднику

¹⁵⁶⁴ АЈ, 66-1631-1733, *Начелство среза косовскомитровичког Косовска Митровица, Саслушање Антонија Вуксановића, учитеља у Слатини ср. к.митровичког у округу звечанском по разним кривицама, а у вези предмета бр. 98/25, Косовска Митровица, 17. фебруара 1925; М. М. Дамјановић, Др Нехемије...*

„Трепча“, посвећујући огромну енергију, напор и време за развој опште здравствене културе међу рударима и осталим нискоквалификованим радницима овог индустријског гиганта.¹⁵⁶⁵ Приватну ординацију имао је у близини трга испод касарне. О односу са пацијентима Милосављевић сведочи: „Нама није наплатио ништа...а излазио је (у сусрет пацијентима – прим. аутора), па за наплаћу, морао је да узме...давао је он лекове, давао је инструкције, давао је савете, смернице како се понаша, то је добар доктор био, то није да је неки, тек...ајде, времена су мутна, да биднем ја, да биднем доктор и да дељем народ, да дељем, да га глобим...не, не, не, не, то је код њега било нешто најбоља људскост што може да буде. И лечио је људе и без пара, а ко је имао неки динар...овако кад је било у питању да може да се излечи добар лек...за лекове, морао је да...“.¹⁵⁶⁶

Слободно се може изнети да је кроз Шенфајнову ординацију прошло све болесно становништво града и оближњих села. Лекарске интервенције су од Шенфајна потраживали сви они којима је била потребна. Можемо само замислити колики је био насртај оболелог народа имајући на уму да је Шенфајн за дуго времена био једини високо образовани и стално ординирајући лечник у месту, те колико је то причињавало оптерећења по њега. Спектар клијената које је опслуживао кретао се од оних не превише озбиљних случајева, па до животно угрожених. У сталешком погледу радијус болесника кретао се од имућних трговаца, чиновника, индустријалаца и привредника до финансијски најнемоћнијих и најнезавидинијих сиромашних душа. Шенфајн се у свом добротољубљу није освртао на имовинску карту своје клијентеле, свесрдно помажући сваком угроженом болеснику, без икакве ускогрудости и профитабилних интереса, пружајући све што је било неопходно, од савета, прегледа, преко терапија, лекова, до хируршких захвата и операција. Подједнако је Шенфајн лечио и многобројни, шаренолики, анонимни свет као и угледне и утицајне личности у граду. Тако је пред самрт неуморно пружао медицинску негу познатом националном раднику из времена борби за ослобођење од Османлија, учитељу у пензији и бившем градоначелнику, Јосифу Поповићу, преминулом после дуге и тешке болести 25. маја 1933. године.¹⁵⁶⁷ Др Шенфајн се својим медицинским знањем

¹⁵⁶⁵ З. Ч. Вукадиновић, М. Ј. Богавац, *н. д.*, 327; М. М. Дамјановић, *Др Нехемије...*

¹⁵⁶⁶ Интервју аутора са Миленком Милосављевићем из Бањске, Србија.

¹⁵⁶⁷ Мара Поповић, Јавна захвалност, *Политика*, Београд, бр. 8999, 3. јун 1933, стр. 20; М. М. Дамјановић, *Др Нехемије...* Ожалошћена породица високо је ценила његову посвећеност покојнику у последњим данима живота, па је у некрологу, покојникова супруга Мара захваљивала многим појединцима и грађанству на

нашао на услузи, на самрти, и угледном припаднику руске колоније у граду, гимназијском професору, белоемигранту Николи Ракитину, током фебруара 1937. године.¹⁵⁶⁸

Број Шенфајнових пацијената током косовскомитровачке радне каријере могао се мерити у хиљадама, али смо успели доћи до само малобројних документованих примера. Радило се претежно о жртвама трагичних случајева, несрећних и инцидентних ситуација, озледа на раду, покушајима суицида и других стања, неретко фаталних по живот. Шенфајн је, важећи за највећег експерта, зато био последња нада свима чије је здравствено стање било безнадежно или критично. Након покушаја самоубиства локалне кафанске певачице Љубице Спирић, која је уз пратњу музике увесељавала госте хотела „Београд“ у Косовској Митровици, несрећници је прву лекарску помоћ указао управо Шенфајн. На овај аутодеструктивни чин, Спирићева се одлучила новембра 1934. године након хапшења, отровавши се раствором лизола испијеним у затвору, па је у интоксинираном стању пренесена у бановинску болницу где јој је Шенфајн пружио неопходан медицински третман.¹⁵⁶⁹

Доктор Шенфајн је као хирург митровачке болнице лекарске услуге пружао и особама које је лично познавао, попут професора приштинске гимназије Марка Шепуровића, коме је комисијски издао лекарско уверење на лични захтев, 2. јуна (?) 1922. године у Косовској Митровици.¹⁵⁷⁰

изјавама саучешћа и учешћу на погребној поворци, истичући и похвалу најпознатијем градском лекару: „Захваљујемо на усрдном лечењу г. Др. Шенфајну који га је стално у болести лечио“.

¹⁵⁶⁸ *Косовске новине – недељни лист*, Косовска Митровица, бр. 7, 26. фебруар 1937, стр. 2. Ожалошћена удовица и деца покојника имали су потребу да се захвале свим лицима која су им се наша у тешким данима, па и др Шенфајну, кога изричито помињу: „Срдачна хвала команданту места, члановима Руске колоније, свештенству, Д-ру Шенфајну и многобројноме грађанству, које тако топло отпратише драгог нашег покојника до вечите куће“.

¹⁵⁶⁹ Кроз нашу земљу. У Глибовцу биће подигнут споменик јунаку Станоју Главашу, *Политика*, Београд, бр. 9511, 8. новембар 1934, стр. 9; М. М. Дамјановић, *Др Нехемије...*

¹⁵⁷⁰ АЈ, 66-843-1274, *Лекарско уверење, 2. јуна (?) 1922. К. Митровица*. Приликом прегледа пацијента доктори су констатовали да се Шепуровић жали на честу главобољу, брз умор, зујање у ушима, невестицу, одсуство апетита, болове у зглобовима колена и прстију који се нарочито јављају при промени времена. Доктори су констатовали да је Шепуровић средњег раста, правилно развијених костију, слабих мишића и довољно нежне опште конституције, да му је језик обложен, те да му се при аускултацији чује оштро дисање, а при перкусији притупљен тон над левом надкључном падином. Уз то, пателарни рефлекси повишени, преостали рефлекси такође повишени, а исто тако рефлекси бицепса и трицепса. На основу свега, доктори су изнели мишљење да пацијент болује од малокрвности (анемије) и интензивније форме нервозе (неурастеније) и хроничног умора, па му према томе треба одобрити шест недеља боловања за које би време био поштеђен сваког умног рада и напрезања, искористићавајући га за одмор ради опоравка свога здравља.

Изузетно тешки били су они случајеви пострадалих у прилично учесталим акцидентима који су се дешавали у највећем руднику „Трепча“, генератору општег напретка града и околине. У његовим рударским јамама избијале су несреће опасне по живот стално угрожених рудара. Експлозије мина наносиле би тешке телесне озледе рударима или доводиле до смртних исхода. Приликом једне такве смртоносне експлозије у овом руднику, средином јула 1937. године, настрадала су четворица рудара, од којих је један преминуо непосредно по пријему у болници, двојица су се борила за живот, док је један био ван животне опасности. О рањеним рударима довезеним на хоспитализовање у бановинску болницу побринуло се болничко особље, међу којима и др Шенфајн. Најтеже повређеном раднику, Милету Влаисављевићу из Дабра, среза оточког, примљеног са повредама лица и очију, те преломом леве потколенице, ампутирана је нога. Повређена жртва рударске несреће, иако обневидела, препознала је др Шенфајна по гласу, обративши му се молбом за спасење очињег вида: „Докторе, спаси ми очи!“.¹⁵⁷¹ Овај симптоматични пример најбоље показује колико је познат био др Шенфајн и колики је стручни и морални ауторитет уживао у грађанству.¹⁵⁷² Претпоставка одличне сарадње са грађанством било је његово одлично познавање српског језика и скромност која га је красила.

У несрећи која се збила на инсталацији рудника 18. маја 1932. године у 2 сата после поноћи остао је осакаћен рудар Никола Марић из Лике. Он је радио на месту где се руда утоварује у корпе жичане железнице којом се потом спроводила до инсталација под Звечаном, па је приликом утовара корпа закачила Марића и зупчаници железнице су му пресекли обе ноге. По несрећном случају хитно је извештена Братинска благајна, која је на место несреће одмах упутила свог лекара Шенфајна и надлежне власти. Након указане прве помоћи Марића су пренели у косовскомитровачку војну болницу, где је извршена хитна операција. По свему судећи остао је у животу, али с трајним инвалидитетом.¹⁵⁷³ Непуна два месеца касније на заступника америчке фирме „Интерсол Ранд“ за Југославију, рударског инжењера Виктора Лакнера (1897-1932), родом из тиролског

¹⁵⁷¹ Због експлозије једне минеу руднику „Трепча“ страдала су четири рудара. Један је од њих већ умро, а двојица се боре са смрћу, *Политика*, Београд, бр. 10469, 19. јул 1937, стр. 14; М. М. Дамјановић, *Др Нехемије...*

¹⁵⁷² <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn45333> (Приступљено сајту 8. 5. 2020). Терка Љиљана с тим у вези, сведочи: „Људи су мога оца много волели, без везе која нација...Мој отац је био лекар и он је лечио без везе ко је ко, какав је, то се на крају, раније, није гледало. И њега су тако волели...“.

¹⁵⁷³ Несрећа у руднику „Трепча“, *Правда*, Београд, бр. 140, 19. мај 1932, стр. 8.

Лијенца, а настањеног у Београду, на 5 km од града извршен је оружани напад. На аутомобил у коме се налазио заједно са директором „Трепча“, Кемпбелом, а којим је шоферирао Љуба Протић, пуцало је из заседе неколико непознатих лица у арнаутској ношњи, да би потом и зауставили возило. Од испалених пушчаних зрна повређен је шофер, а Лакнер рањен у леву ногу. Нападаци су се разбежали, а о догађају су одмах обавештена начелства косовскомитровачког и вучитрнског среза. Увиђај је извршио Иван Боричић, писар Среског начелства у Косовској Митровици, а лекарску помоћ повређенима указао је лекар Братинске благајне Шенфајн. После указане прве помоћи, рањеници су пребачени у месну Бановинску болницу.¹⁵⁷⁴

Косовску Митровицу је обухватио талас наглог демографског, инфраструктурног и привредног развоја од 30-их година XX столећа, када град постаје и окружно здравствено средиште у којем је била смештена и бановинска болница. У граду тада поред Шенфајна практикују многи други доктори и друго медицинско особље, као што су били управник болнице Александар Рафајловић, хирург Војислав Стојановић, доктор Тодор Цветковић и други.¹⁵⁷⁵ Осим цивилних лекара у граду је ординирало и много војних лекара с обзиром да је Косовска Митровица била и седиште војног округа, те су и они у посебним приликама могли бити на располагању грађанима. Бригу о здрављу водила је и управа рудника „Трепча Mines Limited“, заслужна за оснивање три амбуланте намењене лечењу њихових радника. Ове амбуланте биле су стациониране у Старом Тргу, Првом Тунелу и у самом граду, где је био запослен Шенфајн.¹⁵⁷⁶ И поред унапређења здравствене слике, појачања у кадру, већем броју здравствених станица и свим другим медицинским предностима у односу на прохујала времена, Шенфајн је задржао перцепцију најомиљенијег градског доктора. Једном стечено поверење у народу, нису могли да наруше нови конкуренти нити да га детронизују у очима грађана којима је Шенфајн остао

¹⁵⁷⁴ Напад на београдског инжењера Виктора Лакнера код Косовске Митровице. Од задобивених повреда инжењер Лакнер је умро., *Правда*, Београд, бр. 184, 2. јул 1932, стр. 5. Лакнер, који је у „Трепчи“ прегледао рад разних рударских машина које је заступништво његове фирме излиферовало руднику, подлегао је повредама услед великог губитка крви. Овај специјалиста за рударство и рударске справе у град је дошао неколико дана пре судбоносног напада, са задатком да изврши нека механичка постројења и да упутства у погледу волтаже једне машине на руднику.

¹⁵⁷⁵ М. Станић, Д. Сташић, Д. Ракић, С. Закић, *Историјат биохемијске службе на Косову и Метохији*, *Praxis Medica*, 35 (2007), 123-125; М. М. Дамјановић, *Др Нехемије...*

¹⁵⁷⁶ З. Ч. Вукадиновић, М. Ј. Богавац, *н. д.*, 114; М. М. Дамјановић, *Др Нехемије...*

најмериторнији лекар, о чему Марија Несторовић из села Рударе код Звечана сведочи: „Оно што ти каже (др Шенфајн - прим. аутора), иди где год хоћеш, то ти је тапија“.¹⁵⁷⁷

Шенфајна је красила људска скромност, пословна етичност и професионализам, добродушност из које је ницала перманентна спремност да се помогне и бесплатно лечи и одлично владање српским језиком, који је брзо научио иако му није био матерњи, о чему нам казује Миленко Милосављевић из села Козарева у околини Косовске Митровице, чијег је болесног брата у раној младости цењени лекар примио на преглед. Овај нам случај открива Шенфајнову непогрешивост у дијагностици и одређивању најсврсисходнијих корака, те његову најбољу саветодавну улогу. Оцу болесног дечака Шенфајн је дао следећи савет: „Ја могу једно да ти кажем, да чекаш шеснаесту годину, ако сам по себе, током узраста, током развоја да то савлада, а лека, у Женеву га води, дабе“.¹⁵⁷⁸ Шенфајн је остао у сећању и арнаутског становништва града, које је такође, неизбежно, у великој мери лечничке услуге потраживало од најбољег доктора. Присећајући се живота у Косовској Митровици у међуратним годинама и током година Другог светског рата, Шенфајна је упамтио и митровачки Арнаут Сејди Сулејмани.¹⁵⁷⁹ Др Шенфајна као врсног лечника сећа се и Митровчанин Светислав Базовић.¹⁵⁸⁰

Изгледа да је др Шенфајн у појединим ситуацијама локалном становништву вршио и гинеколошко-акушерске услуге. У посебно тешким и компликованим порођајима неопходност његовог учешћа у неонаталним захватима била је више него потребна и драгоцену за пацијенте. На порођају Борке Трпковић (1904-?), супруге кројача Атанасија Трпковића (1899-?) из Косовске Митровице, која је породила близанце 3. јануара 1938. године, ординирао је др Шенфајн. Пет минута после поноћи рођено је живо мушко дете, а двадесет минута касније још једно мртворођено мушко дете.¹⁵⁸¹

Поред уносне лекарске делатности Шенфајн је узео учешћа и у младој, тек пониклој индустријској грани на Космету, оставивши трага у историји обновљеног

¹⁵⁷⁷ Интервју аутора са Маријом Несторовић из Косовске Митровице; М. М. Дамјановић, *Др Нехемије...*

¹⁵⁷⁸ Интервју аутора са Миленком Милосављевићем из Бањске; М. М. Дамјановић, *Др Нехемије...*

¹⁵⁷⁹ N. H. Gershman, *n. d.*, 110; М. М. Дамјановић, *Др Нехемије...*

¹⁵⁸⁰ Интервју аутора са Светиславом Базовићем из Косовске Митровице.

¹⁵⁸¹ Архива Општине Краљево, Матични уред за Косовску Митровицу, *Матична књига рођених 1935-1946 Косовска Митровица*, стр. 28. Жив син Зоран, осмо дете својих родитеља, крштен је у храму Св. Саве од стране свештеника Момчила А. Нешића, а детету је кумовао Страхил Хаџијевић, кафеџија из Косовске Митровице.

рударства на тим просторима по истеривању Османлија. Лекарска пракса и удеоно власништво над рудником чинили су богат извор прихода, учинивши га свакако једним од имућнијих грађана. У сопствености др Шенфајна и браће Попадић једно, додуше кратко време, био је рудник „Дреница“, недалеко од Косовске Митровице. Производе и прерађевине овог рудника власници су продавали и у престоници, о чему су заинтересоване и потенцијалне купце обавештавали путем новинских огласа: „Млевен Магнезит у праху првокласног квалитета за ксилолите хераклите и др. препоручује г. г. Инжиерима и Грађевинарима. – Рудник Магнезита „Дреница“ Попадића и Шенфајна Кос. Митровица. Исти се може добити и на стоваришту М. Крстића Београд, Француска ул. бр. 71. Тел. 60-38“.¹⁵⁸² За време њиховог држања овог рудника, до касних 30-их година XX столећа, пронађене су у њему богате насlage аморфног магнезита прворазредног квалитета. Овакво откриће последично је довело до подизања високих пећи за топљење руде магнезита. Узорци експлоатисане руде послати су на испитивање у Зеницу, која је тестирана у постројењима тамошње индустрије гвожђа. Резултати тестирања показали су да је магнезит са овог налазишта изузетно квалитетан.¹⁵⁸³ Недуго након овог значајног открића рудник је променио власника, поставши сопственост богатог јеврејског индустријалца из Загреба, Леа Милера. Под његовом управљачком палицом 1937. године изведени су обимни истражни и припремни радови, чиме су створене могућности за ископавање, калцинирање и млевење магнезитове руде.¹⁵⁸⁴

О приватном животу Шенфајна, његове супруге и деце за живота у граду на Ибру пре почетка Другог светског рата у Југославији веома је мало познато. Непознато нам је чиме се бавила његова супруга и какав је социјални живот водила. Свакако су Шенфајнови живели на високој ноzi, уживајући у приличном луксузу с обзиром на локалне стандарде. Можемо претпоставити да су пуним плућима водили друштвени живот, узимајући учешћа у разноликим и честим забавним, културним, музичким, филмским, спортским, уметничким, националним, службеним и другим догађајима, церемонијама и светковинама организованим у Косовској Митровици. Дружили су се свакако са грађанском елитом, а један од породичних пријатеља био им је генерал Бранко

¹⁵⁸² Млевен магнезит, *Време*, Београд, бр. 3374, 24. мај 1931, стр. 11.

¹⁵⁸³ Белешке о догађајима у унутрашњости. Б. Р, *Правда*, Београд, бр. 10.903, 9. март 1935, стр. 4; М. М. Дамјановић, *Др Нехемије...*

¹⁵⁸⁴ А. Јовановић (ур), *н. д.*, 746; М. М. Дамјановић, *Др Нехемије...*

Мемедовић.¹⁵⁸⁵ Велелепна, модерно изграђена кућа налазила им се у Шчербининој улици.¹⁵⁸⁶ Хедвига је одржавала редовну преписку са својом породицом у Швајцарској. Посебно је била блиска са млађом сестром Хеленом Шупбах – Вајбел (1901-1979), којој је учестало слала писма, фотографије и разгледнице.¹⁵⁸⁷

Деци су родитељи покушавали да омогуће квалитетно образовање, школујући их у градској гимназији, али и у оној у не много далеком Скопљу, где им је ћерка Сузана током школске 1938/39. године похађала Државну потпуну женску реалну гимназију, коју је уписала након завршене четвороразредне гимназије у свом родном граду. У Скопљу је Сузана исте школске године завршила V разред поменуте реалке, успешно положивши поправни испит на који је остављена заједно са још 17 својих одељенских другарица.¹⁵⁸⁸ У исто време за Сузану се може пронаћи податак да је током исте школске године похађала VI 3 одељење Женске реалне гимназије краљице Марије у Београду, где је по завршетку наставе остављена на полагање поправног испита из математике, коју јој је предавала јеврејска професорица Јелена Маркштајн.¹⁵⁸⁹ Отац, започиње њена животна епизода у Београду.¹⁵⁹⁰

Спокојан и срећан живот Шенфајнових прекинут је избијањем Другог светског рата у Југославији и окупацијом која је уследила. Отац породице дошао је на удар нацистичког окупатора који је на свим окупираним територијама спроводио политику „коначног решења јеврејског питања“. За јеврејско становништво у граду уведене су посебне рестриктивне мере које су укључивале не само лимитирање слободе, него и изложеност директном физичком терору и понижавајућем јавном третману. За разлику од осталих сународника, изгледа да је Шенфајн лишен слободе тек фебруара 1942. године, а

¹⁵⁸⁵ <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn45333> (Приступљено сајту 8. 5. 2020); М. М. Дамјановић, *Др Нехемије...*

¹⁵⁸⁶ ВА, ДППВКЈ, *Нехемије Шенфајн*.

¹⁵⁸⁷ Интервју аутора са André Weibel-ом из Ерленбаха, Швајцарска.

¹⁵⁸⁸ Државна потпуна женска реална гимназија у Скопљу, *Извештај за школску 1938-39. год.*, Скопље 1939, 57-61; М. М. Damjanovic, *Jewish students in the schools in Skopje during the years before the introduction of Numerus Clausus 1938-1940*, in: B. Romano Nikolikj (ed), *Jews in Macedonia : history, tradition, culture, language and religion: on the occasion of the 70th anniversary of the renewal of the Jewish community in Macedonia after the Second world war : (1944-2014)*, Skopje 2015, pp. 183-195; М. М. Дамјановић, *Холокауст...*; М. М. Дамјановић, *Др Нехемије...*

¹⁵⁸⁹ Женска реална гимназија краљице Марије у Београду, *Извештај за школску годину 1938/1939*, Београд 1939, 22-3, 102.

¹⁵⁹⁰ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Сузана Шенфајн*. Градским властима се пријавила 2. септембра 1940. године, да као домаћица живи код станодавца Јована Попадића у Кабларској улици бр. 15.

да дотле није био присиљаван на обављање јавних радова. Разлоге за привилегованији јавни статус у односу на сефардске житеље, можда можемо потражити у благонаклоњенијем односу локалних власти и градског становништва, које је Шенфајн за живота пре окупације задужио, па су сада покушавали, колико је било у њиховој моћи, да му се одуже.¹⁵⁹¹

Средином фебруара 1942. године, др Шенфајна је лишио слободе Гестапо, да би пет-шест дана доцније биле ухапшене и Хедвига и млађа ћерка Љиљана.¹⁵⁹² У послератном допису шефа Управе државне безбедности у Косовској Митровици Мирка Михајловића послатом 28. јула 1960. године главном седишту у Београду, међу јеврејским лицима из Косовске Митровице настрадалим у холокаусту наводи се и име др Шенфајна, за кога је погрешно наведено да је стрељан, те да су жена и деца пуштене из логора по

¹⁵⁹¹ М. М. Дамјановић, *Холокауст...*; М. М. Дамјановић, *Др Нехемије...*

¹⁵⁹² Старија ћерка Сузана је избегла ухићење услед тога што је пребивала у Београду, где је становала код породичних пријатеља. Нацисти су привели Шенфајнову супругу и ћерку упркос томе што су им предочиле докуменат о аријевском пореклу, које су нацисти одбацили јер нису било оригинални. Хедвига је на саслушању била изложена увредама због брачне везе с Јеврејином. Шеф локалне СД полиције, Хауздинг запазио је на прстима њене шаке брилијансткни прстен, који је морала да му преда на његов захтев. У упражњеној породичној кући Шенфајнових извршена је преметачина и пљачка свих пронађених драгоцености, попут златног накита, уметничких слика, сребрног есајага и пола милиона динара у готовини. Тако су Шенфајнови доспели у градску касарну, коју су чували наоружани Арнаути. Један од стражара, понудио је Шенфајну да побегне из касарне, а да ће он да „окрене леђа“, али је Шенфајн галантно одбио понуду, одбијајући да поступи недолучно његовом хабитусу. Из касарне су након негде око две седмице, заједно са осталим сакупљеним Јеврејима, у првој половини марта 1942. године железничким фургонима транспортовани до Земуна, одакле су их пешице спровели до логора на Старом Сајмишту, чуваном од наоружаних фолксдојчера. Логораше су логорске власти присиљавале да уђу у посебно дизајниран камион „Sauger“, који је служио за ликвидирање уквцаних путника. У превозу, у комору камиона у којој су били смештени јеврејски логораша, испуштан је отрован гас који је беспштедно покосио несрећне путнике у највећим мукама. Једним таквим транспортом 8. или 9. маја 1942. године на пут без повратка кренуо је и др Шенфајн. Раствајући се од жене и ћерке, бранио им је да пођу на пут са њим, сугеришући им да ступе у контакт са швајцарским посланством од кога би могле издејствовати излазак из логора на слободу. Њиховом интервенцијом, пружањем доказа о аријевском пореклу ових заточеница, мајка и ћерка су ослобођене 15. маја. По изласку из логора успеле су да се нађу са Сузаном, да би их само два дана касније, све ухапсиле окупационе власти и затвориле у логору на Бањици, где су биле смештене у соби бр. 16. Из овог логора су пуштене на слободу негде после два месеца, тек након што се Хедвига обавезала да потпише изјаву да неће ни са ким поделити сазнања о збивањима на Сајмишту којима је била сведок. З. Ч. Вукадиновић, М. Ј. Богавац, *н. д.*, 327; Р. Dželetović Ivanov, *Jevreji...*, 173-6; Z. Levntal (ur), *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Београд 1952, 29-31; Н. Озимих, *Јевреји у логору на Црвеном крсту*, Ниш 2014, 19; Ž. Lebl, *O Jevrejima...*; М. Koljanin, *Holokaust u Jugoslaviji (1941-1944)*, у: Ђ. Н. Лопић (ur), *Jevrejstvo, antisemitizam i Holokaust. Zbornik radova*, Ljubljana 2013, 184-200; L. Ivanović, *Teror nad Jevrejima u okupiranom Beogradu 1941-1942*, у: Ђ. Н. Лопић (ur), *Jevrejstvo, antisemitizam i Holokaust. Zbornik radova*, Ljubljana 2013, 201-254; K. Brauning, *Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu – studija slučaja* -, у: Ђ. Н. Лопић (ur), *Jevrejstvo, antisemitizam i Holokaust. Zbornik radova*, Ljubljana 2013, 255-285; Ž. Vojinović, *Avratova...*, 403; J. Алмули, *Страдање...*, 61-3; М. М. Дамјановић, *Холокауст...*; М. М. Дамјановић, *Др Нехемије...*; <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn45333> (Приступљено сајту 8. 5. 2020). Акрибична ауторка Жени Лебл наводи да је др Шенфајн фебруара одведен из Кос. Митровице у Београд. Види: Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 17, 33.

основи швајцарског држављанства. Има и аутора који наводе да је стрељан у Бањици 8. маја 1942. године.¹⁵⁹³

Помоћ у ступању у контакт са швајцарским дипломатским представништвом, изгледа да им је пружио немачки официр Карл-Хајнц Хартман (1917-1997).¹⁵⁹⁴ Ратне године провеле су у окупираном Београду, могуће је да су све Шенфајнове живеле код Сузана. Сузана се запослила, а Љиљана читаво време окупације није похађала школу.¹⁵⁹⁵

Боравећи у логору на Сајмишту током последњих дана свог живота, др Шенфајн је служио као логорски лекар, пружајући здравствену негу многобројним болестима погођеним логорашима. Радио је у импровизованој ординацији, ограђеној шпер-плочом. Имајући на уму катастрофалне хигијенске, климатске, прехранбене и стамбене услове којима су били изложени логораша, др Шенфајн је, уз остале заточене јеврејске лекаре, највероватније имао посла преко главе. И у таквим условима испољена је константна црта његове личности и морална чистоћа која га је красила и у редовним, цивилизованим и сигурним околностима.¹⁵⁹⁶ Док су Шенфајнови били заточени на Сајмишту, њихова породична кућа у Косовској Митровици отуђена је од окупатора и претворена у седиште локалног Гестапоа, поставши место саслушања привођених лица све до половине маја 1942. године. На горњем спрату су биле канцеларије Гестапоа, а на доњем ћелије за затворенике.¹⁵⁹⁷ О последњим данима живота др Шенфајна у логору на Сајмишту, као и о другим дешавањима на овом месту масовног страдања и људске патње, добрим делом

¹⁵⁹³ www.kosovoholocaust.com (Приступљено сајту 10. 3. 2109); Архива Јеврејског историјског музеја у Београду, *Управи Државне безбедности НР Србије -II одељењу- Предмет: Извештај у вези стрељаних Јевреја*; Р. Јовановић (пр), н. д, 243.

¹⁵⁹⁴ Интервју аутора са André Weibel-ом из Ерленбаха, Швајцарска, Интервју аутора са Петром Рубов из Хамбурга, Немачка.

¹⁵⁹⁵ <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn45333> (Приступљено сајту 8. 5. 2020). За Сузану се зна да је најпре живела код Марка Петковића у улици Јована Ристића 27, на чијој се адреси пријавила градским властима 20. марта 1942. године. Потом је прешла да живи код ранијег станодавца Јована Попадића у Кабларској 15, пријавивши се властима 10. априла исте године. Након тога мења адресу и живи код Зорке Попадић у Карнецијевој 9, пријавивши се властима 26. јуна 1942. године, да би се убрзо преселила у суседство код О. Анастасијевић у Карнецијевој 7, са чије адресе се пријавила властима 13. јула 1942. године. Следећи станодавац био јој је неки Милошевић у Кнегиње Персиде 81, одакле се пријавила властима 10. јануара 1943. године и последња адреса јој је била код С. Алексић у Доситејевој 15, на коју се пријавила 7. октобра 1944. године. Види: ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Сузана Шенфајн*.

¹⁵⁹⁶ J. Rajs, K. Hjersten von Gedda, *Оруноточеник и људски живот*, Београд 2004, 76-7; М. М. Дамјановић, *Др Нехемије...*; <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn45333> (Приступљено сајту 8. 5. 2020).

¹⁵⁹⁷ Д. Фртунић, *Шехер...*, 153; М. Ј. Богавац, н. д, 16; М. М. Дамјановић, *Холокауст...*; М. Vavić, *Zatvor...*, 52; М. М. Дамјановић, *Др Нехемије...*; М. Вавић, *Косовски...*; <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn45333> (Приступљено сајту 8. 5. 2020).

сознајемо захваљујући Хедвиги и Љиљани, које су успеле да живе напусте ово мучилиште и преживе рат.¹⁵⁹⁸

Нове, послератне комунистичке власти брзо су се позабавиле Шенфајновом имовином опљачканом током рата. Како је Прво српско друштво за осигурање „Србија“ поништило полисе осигурања на Шенфајново име, а супруга Хедвига пред судским властима посведочила да су их окупатори одузели, то је Срески суд за I рејон града Београда позивао лица у чијим су се рукама налазила да их доставе суду у року од шест месеци, те да ће их у случају недостављања огласити неважећим.¹⁵⁹⁹ После рата Љиљана је наставила да живи у домовини под новим политичким системом. По убрзаном систему, завршила је две школске године за једну календарску годину и упоредо ишла у Музичку школу. Природан след школовања биле су високошколске студије које је након тога започела.¹⁶⁰⁰ Љиљана је на Скадарлији 1956. године склопила брак са Зораном Ђорђевићем, при том узевши мужевљево презиме.¹⁶⁰¹ Љиљана је узела учешћа у јеврејској заједници, судећи барем по чињеници да се име Љиљане Ђорђевић од 1952. до 1979.

¹⁵⁹⁸ J. Almulj, *Jevrejke govore*, Beograd 2005, 139; J. Romano, *Jevreji...*, 81; G. Anderl, V. Manošek, *n. d.*, 255; Z. Миленгијевић, *n. d.*, 18; K. Brauning, *n. d.*; J. Bajford, *Staro Sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd 2011, 39, 61; M. Mentović, M. Ajbl, *n. d.*, 86-8; J. Алмули, *Страдање...*, 58-63; V. Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941-1942*, Beograd 2007, 180; M. M. Дамјановић, *Др Нехемије...*; <http://www.kosovoholocaust.org/page4/page68/page73/page73.html> (Приступљено сајту 31. 1. 2021).

¹⁵⁹⁹ *Службен лист на Федеративна Народна Република Југославија*, Београд, бр. 4, 11 јануари 1946, стр. II. У огласу стоји записано: „СУДСКИ ОГЛАСИ СРЕСКИ СУД ЗА I РЕЈОН ГРАДА БЕОГРАДА Амортизација полисе осигурања По предмету поништаја полисе осигурања живота, коју је издало „Србија“ прво српско друштво за осигурање др Нехемији Шенфајн, лекару из Кос. Митровице и то бр. 6755, на дин. 25.000.-по којој је корисник Хедвига Шенфајн супруга осигураника др. Нехемије и бр. 6756 на суму од 20.000.-дин., по којој је корисник Сузана Шенфајн, кћери осигураника Нехемије, које се исплаћује на дан 1 фебруара 1941 године, Срески суд за I рејон града Београда објављује да је предлагач Хедвига Шенфајн, навела да су поменуте полисе однели окупатори. Позива се свако у чијим се рукама налазе горе означене полисе да у року од шест месеци од дана објављивања овога огласа у „Службеном листу“ означене полисе достави суду или поднесе приговоре против амортизације истих. У противном суд ће по истеку горњег рока означене полисе огласити неважећим. Бр. 6304/45-2.-Од Среског суда за I рејон града Београда, 31 децембра 1945 године“.

¹⁶⁰⁰ <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn45333> (Приступљено сајту 8. 5. 2020).

¹⁶⁰¹ Архива Општине Краљево, Матични уред за Косовску Митровицу, *Матична књига рођених 1925-1928 Косовска Митровица*, стр. 81. Са њим је живела само неколико година у браку, пошто је правоснажном пресудом Окружног суда у Београду од 17. децембра 1963. године, брак разведен. Три године касније, решењем Одељења за општу управу СО Стари Град у Београду од 17. фебруара 1967. године одобрена јој је промена презимена са Шенфајн на Ђорђевић.

године може наћи на листи чланова београдског Хора „Браће Барух“ у којем је певала сопран.¹⁶⁰²

Сл. 1 – Нехемије Шенфајн око 1930. године
(https://yvng.yadvashem.org/index.html?language=en&s_lastName=Senfajn&s_firstName=Nehe mija&s_place=&s_dateOfBirth=&s_inTransport= (Приступљено сајту 5. 2. 2018); М. М. Дамјановић, *Др Нехемије...*; *Архива André Weibel-а из Ерленбаха, Швајцарска*)

¹⁶⁰² I. Hofman, *Srpsko-jevrejsko pevačko društvo (Hor „Braća Baruh“). 125 godina trajanja*, Beograd 2004, 124-5; A. Levi, *Spomenica 1879-1979. Srpsko-jevrejsko pevačko društvo Hor „Braća Baruh“*, Beograd 1979, 24. Љиљанина ћерка удала се за једног од браће чувеног светског планинара из Јужног Тирола, Рајнхолда Меснера (1944), са којим је живела у Швајцарској. Сузана се удала за њиховог спасиоца са Сајмишта, немачког официра Карла-Хајнца Хартмана са којим је добила сина Роберта, настањеног у Хамбургу. Сузана је са сином Робертом током 50-их година XX века у више наврата посећивала своју тетку и родбину са мајчине стране у Швајцарској, да би након тога, неочекивано дошло до прекида свих контаката међу њима. Види: Интервју аутора са André Weibel-ом из Ерленбаха, Швајцарска.

Сл. 2 – Нехемије Шенфајн као припадник Војске Краљевине СХС, Косово и Метохија 1925.

(https://yvng.yadvashem.org/index.html?language=en&s_lastName=Senfajn&s_firstName=Neheмија&s_place=&s_dateOfBirth=&s_inTransport= (Приступљено сајту 5. 2. 2018); М. М. Дамјановић, *Др Нехемије...*; *Архива André Weibel-а из Ерленбаха, Швајцарска*)

Сл. 3 – Нехемије Шенфајн са супругом Хедвигом и ћерком Сузаном у Косовској Митровици 1925. године

(https://yvng.yadvashem.org/index.html?language=en&s_lastName=Senfajn&s_firstName=Neheмија&s_place=&s_dateOfBirth=&s_inTransport= (Приступљено сајту 5. 2. 2018); М. М. Дамјановић, *Др Нехемије...*; *Архива André Weibel-а из Ерленбаха, Швајцарска*)

Сл. 4 – Нехемије Шенфајн (*Архива аутора, Фототека југословенских Јевреја; М. М. Дамјановић, Др Нехемије...*)

Сл. 5 и 6 – Готфрид Фридрих и Лујза Роза Шипбах са својих четворо деце и рођаком око 1905. године у Берну и Хедвига Шенфајн са ћерком Сузаном у шетњи 1. децембра 1923. године (*Архива André Weibel-a из Ерленбаха, Швајцарска*)

Сл. 7 – Хедвига и Сузана Шенфајн јула 1924. године (*Архива André Weibel-a из Ерленбаха, Швајцарске*)

Сл. 8 и 9 – Хедвига и Сузана око 1925. године и Хедвига у Косовској Митровици 10. септембра 1925. године (*Архива André Weibel-a из Ерленбаха, Швајцарска*)

Сл. 10 и 11 – Хедвига Шенфајн око 1925. године и 1. јануара 1925. године (*Архива André Weibel-а из Ерленбаха, Швајцарска*)

Сл. 12 и 13 – Хедвига Шенфајн марта 1926. године у призренској народној ношњи (*Архива André Weibel-а из Ерленбаха, Швајцарска*)

Сл. 14 и 15 – Сузана око 1925. године и Сузана и Љиљана код рудника „Трепче“ августа 1934. године (*Архива André Weibel-а из Ерленбаха, Швајцарска*)

Сл. 16 и 17 – Хедвига, Сузана, Љиљана и Вера Булић јула 1934. године у Сарајеву и Хедвига са сестром Гретом посматрају муслиманку на мули 1934. године у Сарајеву (*Архива André Weibel-а из Ерленбаха, Швајцарска*)

Сл. 18, 19 и 20 – Љиљана маја 1934. године; Сузана, Љиљана и Нина поред живинарника у дворишту своје куће у К. Митровици и Сузана са својим другарицама испред живинарника у дворишту своје куће у К. Митровици (*Архива André Weibel-a из Ерленбаха, Швајцарска*)

Сл. 21, 22 и 23 – Хедвига и Сузана са пријатељима испред хотела „Жича“ у Матарушкој бањи 1936. године; Сузана и Љиљана са другарицама испред свлационица на ибарској плажи у Матарушкој бањи 1936. године и Сузана и Љиљана на ибарској плажи у Матарушкој бањи 1936. године (*Архива André Weibel-a из Ерленбаха, Швајцарска*)

Сл. 24, 25 и 26 – Сузана и Љиљана са Нином на главном ибарском мосту у Косовској Митровици августа 1936. године и Хедвига и Љиљана са пријатељима августа 1938. године (*Архива André Weibel-a из Ерленбаха, Швајцарска*)

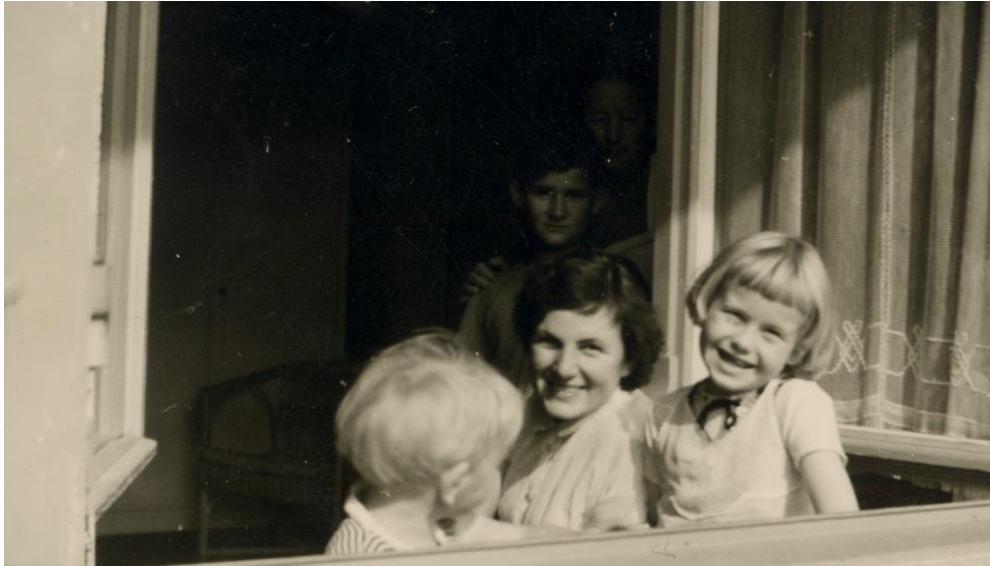
Сл. 27, 28 и 29 – Души (Љиљана) са штенетом, иза ње Сузана, куварица са њене две ћерке и арнаутски баштован у позадини, пребирају вуну 1940. године; Сузана и Љиљана са њиховим псом Бобијем на тераси породичне куће у Косовској Митровици 1940. године и Сузана у турском дворишту у Косовској Митровици 1940. године (*Архива André Weibel-a из Ерленбаха, Швајцарска*)

Сл. 30 и 31 – Хедвига и Љиљана у дворишту иза куће у Косовској Митровици 1940. године и Љиљана са тетком у Интерлакену, у Швајцарској 25. августа 1947. године (Архива *André Weibel*-а из Ерленбаха, Швајцарска)

Сл. 32 – Сузана и Љиљана на Божић 1928. године (Архива *André Weibel*-а из Ерленбаха, Швајцарска)

Сл. 33 – Сузана са сином Робертом у позадини и њеним нећацима у Рорбаху, у Швајцарској августа 1955. године (*Архива André Weibel-а из Ерленбаха, Швајцарска*)

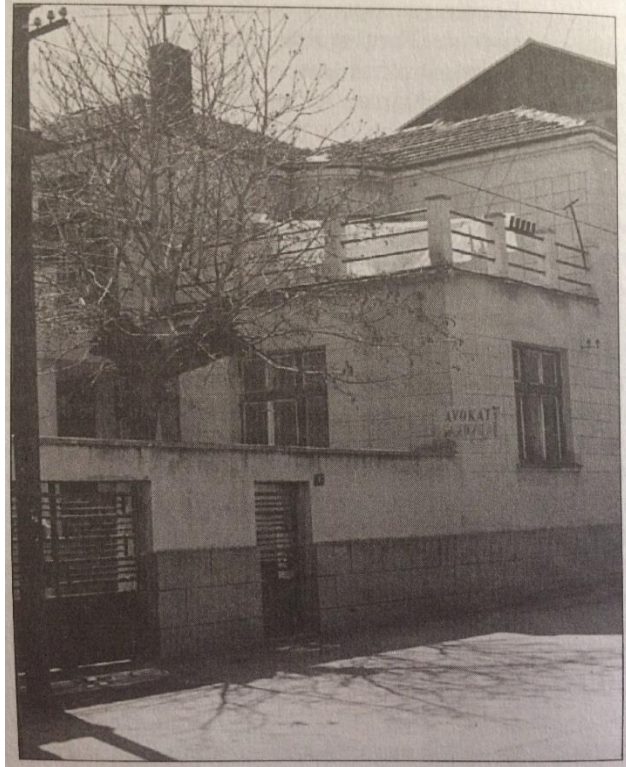
Сл. 34 – Породична кућа Шенфајнових у Косовској Митровици (*Архива Ноама Румака из Каркура, Израел*)

Сл. 35 - Породична кућа Шенфајнових у Косовској Митровици (*Архива Ноама Румака из Каркура, Израел*)

Сл. 36 - Породична кућа Шенфајнових у Косовској Митровици (*Архива Ноама Румака из Каркура, Израел*)

Сл. 37 – Породична кућа Шенфајнових у Косовској Митровици на снимку из послератних година (Д. Фртунић, *Повести...*, 52)

Сл. 38 – Нехемије Шенфајн (ВА, ДППВКЈ, *Нехемије Шенфајн*)

Сл. 39, 40 и 41 – Сузана Шенфајн, Сузанин супруг Карл-Хајнц Хартман као војник током Другог светског рата и као цивил у Београду 1948. године (*Архива Петре Рубов из Хамбурга, Немачка*)

19.2. ПОЛИЦИЈСКИ АГЕНТ МАРКО БЕЊАМИНОВИЋ

Марко Бењамин(овић) родио се 15. јула 1897. године у Приштини, у традиционалној сефардској породици, од оца Бењамина - Биње Бењаминовића и мајке Сењоре Бохоревеић.¹⁶⁰³ Његово одрастање у породичном дому, најраније године живота и младалачког узраста су нам потпуно непознате. Извесно је да су његов завичај током дечаштва и младости потресали узастопни регионални немири и крвави, брутални ратови светских размера.¹⁶⁰⁴ Ова збивања светскоисторијског значаја била су свакако прекретница која је резултирала колосалним политичким, друштвеним, економским и културним променама, које су утицале на будући развој и одредиле правац животне путање младог приштинског Јеврејина. Окончањем Балканских ратова 1912-1913. и Великог рата 1914-1918. године Бењаминовићев родни град и место његовог пребивалишта припојено је српској, односно касније јужнословенској држави, које су биле главна позорница даалекосежних интеграционих процеса којима је приступила јеврејска заједница на Космету. У исто време су се одвијале глобалне појаве приметне пенетрације тековина модерног европског живота у дотле самоизоловани сефардски свет, по много чему заостале јужне области југословенске државе. Одбрамбени систем патријархалног сефардског света је попуштао пред њиховим налетом, те су тиме широм отворена врата вестернизацији, коју су свесрдно прихватили претежно припадници млађих нараштаја. Међу првим показатељима окретања ка спољној средини била је иновација у породичном презимену. Највећи број Јевреја у Приштини определио се да посрби своја презимена додавањем карактеристичног наставка -ић на своју ономастичку основу, која је била библијског или сефардског порекла. Документовано је прегршт таквих случајева у међуратном периоду, када је јеврејски живаљ на Космету, без резерве и отпора, пригрлио

¹⁶⁰³ S. Sršan, V. Matić (pr), *Zavičajnici grada Osijeka 1901.-1946.*, Osijek, 2003, 80; М. Дамјановић, *Јеврејски колаборационисти нациста – случај Марка Бењаминовића*, у: В. Лукић (ур), Јасеновац седма међународна конференција о геноциду и злочинима Независне државе Хрватске над Србима, Јеврејима и Ромима у Другом свјетском рату. Зборник излагања, саопштења и свједочења, Бања Лука 2018, 239-258; *Državni arhiv u Osijeku (u daljem tekstu DAOS), Fond Gradsko poglavarstvo Osijek 10, kutija 4638, spis 3869 iz 25. 1. 1935; DAOS, Fond 6, Gradsko poglavarstvo Osijek 10, kutija 4638, spis 19316 iz 21. 5. 1938; С. Ц. Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији 1941-1944. Лексикон личности. Слика једне забрањене епохе*, Београд 2009, 55; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Марко Бењаминовић*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Марко Берани*.*

¹⁶⁰⁴ Више о животу Јевреја на Косову и Метохији током година Балканских ратова и Првог светског рата погледати у: М. Damjanovic, *The Jewish presence...*; М. М. Дамјановић, *Јеврејски колаборационисти...*

актуелну друштвену стварност.¹⁶⁰⁵ На тај начин можемо објаснити и морфологију презимена Бењаминовић и Бохоревећ, али и још једну симптоматичну појаву, које су се држали косметски Јевреји, а она се тицала прихватања очевог имена за основу породичног презимена код мушких потомака, чему најочевидније може да послужи пример Марка Бењаминовића.

Завршетком катаклизмичног светског рата и рођењем уједињене заједничке државе Јужних Словена, започиње динамичан и узбудљив Бењаминовићев приватни и друштвени живот. Бењаминовић је после рата живео у Косовској Митровици, где је био трговачки помоћник¹⁶⁰⁶ и чији ће завичајник бити годинама након напуштања града. У првим годинама постојања Краљевине СХС Бењаминовић се обрео на крајње супротном крају увећане државе, у северним, економски богатијим и мање опустошеним пределима. Непознаница је шта је био узрок овоме пресељењу, али ће у овим крајевима проживети добар део свог будућег немирног и у многим сегментима проблематичног живота. Може се наслутити да је Бењаминовић наследио породични посао ситног трговца, те је у својству трговачког путника крстарио широм простране земље у потрази за пословним партнерима, клијентелом, робом и профитом. Разграњујући пословање ширио је и круг познанстава, стицао драгоцену искуство и корисне препоруке. Ту, у потпуно различитој друштвеној клими у односу на ону из које је потекао, одвијала се и животна епизода која је означила и суштински раскид са идентитетом и заједницом којима је припадао.

Ступањам у брак са седам година старијом римокатоликињом Терезијом Мирић (рођ. 24. августа 1890. или 1891. г. у Колођвару, жупа Осиек II, од родитеља Богомила Мирића и Кате ? и венчањем обављеним 5. августа 1923. године у римокатоличкој жупној цркви Св. Петра и Павла, у Горњем граду Осиека, Бењаминовић се формално одрекао вере својих праотаца и прихватио римску цркву за духовног покровитеља, мада ће годинама касније за себе у документацији наводити израелитичку вероисповест. Из овога

¹⁶⁰⁵ Овде наводимо примере само неких од посрбљених презимена заступљених код Јевреја на Космету: Ашеровић, Давидовић, Баруховић, Хаимовић, Мандиловић, Рубеновић итд. О томе детаљније видети у: М. М. Дамјановић, *Јевреји на Косову...*; М. М. Дамјановић, *Јеврејски колаборационисти...*

¹⁶⁰⁶ С. Ц. Ћирковић, *н. д.*, 55.

брака Бењаминовић највероватније није оставио потомство, а Терезија се одјавила 16. априла 1925. године из Осијека и прешла у Суботицу.¹⁶⁰⁷

Постоји могућност да је Бењаминовићев посао трговачког агента још тада био само параван за тајну делатност којом се бавио током две декаде живота у Југославији. Много тајновитости, белина и замагљености обавија његову личност, због непостојања одговарајућег изворног материјала путем којих би била изводљива потпунија и веродостојна реконструкција Бењаминовићеве узбудљиве и шаренолике биографије. Још од раних двадесетих година Бењаминовић је био запошљен у државној полицији, где као агент добија радне задатке поверљивог карактера. Доушништво и с тим скопчано ризикантно пословање, индиректно нам наговештавају персоналне одлике овог човека и стил живота који је водио. Претпоставити је да се радило о окретној, промућурној, добро повезаној и екстровертној особи, која уз све то није побуђивала сумњичавост других лица, коју је додатно развејавала примарна Бењаминовићева трговачка професија. Могуће је да су га одликовале и хладнокрвност у критичним моментима, монашка смиреност, проницљивост и присебност у нарочито неизвесним и напетим ситуацијама. Да се закључити да је Бењаминовић био полиглота, који је осим матерњег јеврејско-шпанског језика, течно говорио и српски, службени језик државе чији је био поданик¹⁶⁰⁸, као и неки од регионалних језика који су били у примени у његовом завичају (турски, албански, ромски...). Сагледавајући природу послова које је обављао, те територијалност вршења шпијунаже, логичне су индикације да је познавао и мађарски и/или немачки језик. Таквог профила, могао је бити од интереса државним органима које су његове потенцијале и капацитете могле каналисати ка делатностима очувања државне безбедности и отклањања опасности по државни поредак, владајући режим, јавни ред и мир.

Током прве фазе свог постојања, у најранијем периоду почетних година Краљевину СХС угрожавали су многи спољни непријатељи на њеним још неутврђеним и оспораваним границама, као и они унутрашњи политички елементи иредентистичке оријентације, чији је рад био усмерен ка нарушавању њеног суверенитета и

¹⁶⁰⁷ S. Sršan, V. Matić (pr), *n. d.*; M. M. Damjanović, *Јеврејски колаборационисти...*; DAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek 10, kutija 4638, spis 3869 iz 25. 1. 1935; DAOS, Fond 6, Gradsko poglavarstvo Osijek 10, kutija 4638, spis 19316 iz 21. 5. 1938.

¹⁶⁰⁸ M. M. Damjanović, *Language Changes...*; M. M. Damjanović, *Јеврејски колаборационисти...*

територијалног интегритета. Северне, војвођанске области биле су позорница деловања мађарских ревизиониста сепаратистичких тенденција и на њих су претендовали заступници политичких идеја Велике Мађарске. Дobar део мађарског становништва још увек зелене Версајске творевине гајио је презир, ненаклоност и непријатељске емоције према словенском господару, делујући противно њеним интересима. Такав став и држање према властима неговали су и поједини Ашкенази ових крајева који су, бивајући изграђени на мађарској националној свести, језику и култури, били ватрени хунгарофили. Због тога су власти Краљевине СХС биле посебно обазриве према мађарском националном корпусу, као жаришту и изворишту многих опасности по њен опстанак. У циљу онемогућавања и онеспособљавања таквих субверзивних фактора, Државна тајна полиција у Суботици издала је, вероватно почетком 1925. године налог Марку Бењаминовићу да прати кретање Гезе Билицког (Geza Biliczky), недавног повратника из Мађарске, за кога се сумњало да планира оснивање Војске спаса. По обављеном повереном му задатку, Бењаминовић је 4. марта 1925. године у Суботици, саставио и поднео извештај о његовом праћењу.¹⁶⁰⁹

У редовима Министарства унутрашњих послова Бењаминовић је остао и наредних година, али је по потреби службе прелоциран у престоницу. О Бењаминовићевом београдском животном и пословном искуству немамо готово никакве податке, па смо ускраћени формирања представе о збивањима из овог његовог биографског сегмента. Вероватно је наставио да ниже успехе у обавештајном раду, пружајући потврду свог професионализма. Једино тако је могао да му расте углед у очима надређених колега и виших инстанци или је, склон смицалицама и илегалном раду, на ненормиран начин градио своју радну каријеру. Брзо се пео на хијерархијској лествици у полицијској

¹⁶⁰⁹ М. Кољанин, *Јевреји...*, 186-187; М. М. Дамјановић, *Холокауст...*; М. М. Дамјановић, *Јеврејски колаборационисти...* Ко је био Геза Билицки за чије праћење је био задужен Бењаминовић? О њему и о конкретним активностима које је чинио током боравка код северних суседа и по повратку у Суботицу, немамо опширних сазнања. Доступна грађа нам допушта да изнесемо да је Билицки био резидент овога града на крајњем северу Бачке, у којем је похађао и школе. Школовао се у државној школи земље против које је био окренут и у време антидржавне делатности био тек стасали младић од око двадесетак година. Осми разред Државне мешовите гимназије у Суботици на мађарском наставном језику успешно је завршио школске 1922/1923. године, уједно окончавајући гимназијско образовање. Успехом се није посебно истакао у одељењу, у ком је већина његових школских другова постигла завидан, одличан или врлодобар успех. Билицки је такође, попут његовог пратиоца био јеврејског порекла, али радикалног мађарофилског става, за разлику од Бењаминовића који је стајао на супротним позицијама, штитећи интересе државе коју Билицки није готивио. Види: Државна мешовита гимназија у Суботици, *Izveštaj za školску 1922./23. godinu.*, Суботица 1923, 45, 52; М. М. Дамјановић, *Јеврејски колаборационисти...*

служби, dostigavши изванредно намештење ангажовањем за дворског агента владарског дома Карађорђевић.¹⁶¹⁰ И на овој деоници Бењаминовићевог професионалног пута није могуће стећи увид у конкретне активности које су му повераване, нити открити какву појединост. Чак смо ускраћени могућности да установимо хронологију његовог дворског рада, знати докле се задржао у том радном окружењу и зашто је наступио неславан крај, тј. прекид сарадње. Оно што је сигурно, јесте да је дворска каријера морала бити окончана најкасније 1936. године, којом отпочиње кратак период његовог друштвеног срозавања и пада у пословној каријери услед почињених друштвених преступа. Оно што је сигурно, јесте да је Бењаминовић у Београду живео током 1927. године. Најпре је становао код Милана Миличевића у улици Краља Александра 63, на чијој се адреси пријавио градским властима 26. септембра 1927. године. Убрзо мења станодавца, прелази у Поенкареову 17, са које се пријављује властима 23. новембра 1927. године.¹⁶¹¹

Почетком тридесетих година враћа се у Косовску Митровицу у којој ће наставити да живи неколико година, а где му стално бораве и родитељи и брат, који су били сиромашног или скромног материјалног стања, судећи по висини пореза који су плаћали јеврејској општини. Овде га затиче и мајчина смрт. Сињора Нафталиновић, супруга Биње Нафталиновића, а мати Марка и Исака Нафталиновића, косовскомитровачких грађана, преминула је у Косовској Митровици 21. новембра 1933. године. Вест о смрти, слободно можемо рећи, безначајне особе у грађанству, нетипична за уређивачку политику, објављена је на страницама локалних новина, што можда сведочи о познатости и уважавању које је Марко као полицијски чиновник уживао међу суграђанима.¹⁶¹²

Наредна боравишна адреса у Бењаминовићевом животу био је Осијек, завичајно место његове супруге, у који је дошао из Београда. У највећем граду и центру источног дела Славоније, у коме је живела бројна и јака јеврејска заједница, Бењаминовић ће бити трговачки помоћник, приватни чиновник и стално намештен градски службеник, настављајући посао редарственог агента. Ради регулисања боравишта у граду на Драви, обратио се општинској управи Косовске Митровице, чији је дотле завичајни грађанин био

¹⁶¹⁰ М. Кољанин, *Јевреји...*, 187; М. М. Дамјановић, *Јеврејски колаборационисти...*; М. М. Дамјановић, *Холокауст...*

¹⁶¹¹ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Марко Бењаминовић*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Марко Берани*.

¹⁶¹² *Глас са Звечана – недељни лист*, Кос. Митровица, бр. 2, 1. децембра 1933, стр. 3.

уписан у књигу завичајника под бр. 54, са молбом да му изда уверење о држављанству, на које је потврдно одговорено 14. јуна 1934. године. Са таквом документацијом пријавио се општинским органима Осијека ради стицања завичајности у овом месту. У Осијеку је Бењаминовић свакако био трајно настањен дужи временски период, јер је на основу тога могао стећи потраживани статус и на бази Закона о градским општинама уживати завичајно право у граду, одобрено и стечено 23. септембра 1934. године, којим је уједно исти статус стекла и његова супруга. У Осијеку је брачни пар Бењаминовић живео у Горњем граду, најпре од 17. фебруара 1924. године у Домобранској бр. 8, код Кате Мирић, потом од 5. маја 1930. године у Радићевој улици бр. 5 код Александ. Божић¹⁶¹³, а од 15. децембра 1937. године у Гундулићевој улици бр. 14 код јеврејског др Рехницера. Тада, Бењаминовић није поседовао никакву имовину у Осијеку.¹⁶¹⁴

Иако је у Осијеку Бењаминовић наставио да обавља државно користан посао полицијског агента и тиме требао да улива поверење код часних и лојалних грађана, он је настојао да злоупотребом своје професије постигне додатну новчану добит и оствари нове приходе. На основу кривотворених и израђених лажних исправа уцењивао је грађанство с циљем остваривања материјалне користи од имућнијих особа. Учесталост таквих његових радњи нам је непозната, али свакако није било реч о изузетку, радије се може рећи да ју је упражњавао континуирано у дужем временском периоду. Овакво нечасно деловање обило му се о главу напослетку, доневши преокрет не само у датим активностима, него и у његовом животу за дужи временски период. Срећа му је окренула леђа, а судбина помрсила конце, уневши помрачење у Бењаминовићеву животну стазу, које је потрајало све до престанка постојања друштвених чиниоца који су му стали на пут. Ратним разарањем и окупацијом Југославије 1941. године окончана је Бењаминовићева друштвена замрлост, стварајући простор за поновну активацију, овога пута на још мрачнији начин.

Након две године од стицања завичајног права у Осијеку, Бењаминовић је доспео на суд, суочен са озбиљном оптужбом за кривични прекршај. Судски процес против Бењаминовића вођен је пред Окружним судом у Осијеку. На једном од заседања, 29. маја 1936. године Бењаминовићу је прочитана оптужница за уцењивање директора „Нашичке

¹⁶¹³ S. Sršan, V. Matić (pr), *n. d*; DAOS, Gradsko poglavarstvo Osijek 10, kutija 4638, spis 3869 iz 25. 1. 1935; DAOS, Fond 6, Gradsko poglavarstvo Osijek 10, kutija 4638, spis 19316 iz 21. 5. 1938.

¹⁶¹⁴ DAOS, Fond 6, Gradsko poglavarstvo Osijek 10, kutija 4638, spis 19316 iz 21. 5. 1938.

д. д.“¹⁶¹⁵ Аладара Лајмдорфера и за извршење још неколико кривичних дела.¹⁶¹⁶ Оштећени Аладар (Владимир) Лајмдорфер (27. јул 1877. Будимпешта - 12. април 1936. Ђурђеновац) био је некадашњи градоначелник Ђурђеновца, удаљеног 50 километара западно од Осијека и такође јеврејских корена као његов уцењивач.¹⁶¹⁷

Претресу је присуствовао велики број сведока, а према оптужници Бењаминовић је неименованог дана у сусрету са Лајмдорфером овога упознао са пријавом против њега која постоји код власти, а која га терети да се бави шпијунажом у корист једне стране државе. Бескрупулозни Бењаминовић, издајући се саговорнику за добротинитеља, понудио је да му достави препис ове пријаве, под условом да га за ту услугу одговарајуће и награди. Уплашен за своју безбедност и сумњајући да је неко заиста поднео властима прљаве дојаве, преварени Лајмдорфер је у више наврата Бењаминовићу достављао извесне новчане своте, у тоталној вредности од око 9.000 динара. Накнадно се установило да је Бењаминовић претио „празном пушком“, јер никакве пријаве код органа власти није било, те да је препис непостојеће пријаве коју је доставио Лајмдорферу био његових руку дело, украшен печатима које је такође фалсификовао.¹⁶¹⁸

Лајмдорфер је био само једна у низу жртава Бењаминовићевих превара и новчаних изнуђивања. Немамо одговор на питање како је Бењаминовић успевао да изнуди добити од других жртава његових превара, да ли је био убедљив у превари и креативан у њиховом осмишљавању или се служио провереним триковима, изнетим у претходном примеру. Све опуштеније, самоувереније, дрскије и чешће изнуђивање за противтежу је имало све

¹⁶¹⁵ „Нашичка д. д.“ настала је након Првог светског рата на темељима некадашње фабрике „Нојшлос“. Била је делимично у јеврејском власништву, а користила је шуме и у околини Ђурђеновца. Пословала је успешно, па је према пријављеном билансу, фабрика у периоду од 1923. до 1931. године малтене учетворостручила вредност својих инвестиција са 12 на 46 милиона, а вредност шума и резервног фонда са 36 на 60 милиона динара. Види: Н. Volner, *Od industrijalaca do kažnjenika*. „Gutmann“ i „Našička“ u industrijalizaciji Slavonije, Zagreb 2019, 48-9.

¹⁶¹⁶ А. К. Суђење бившем полициском агенту који је покушао да уцени директора „Нашичке“ Аладара Лајмдорфера, *Правда*, Београд, бр. 11.350, 30. мај 1936, 10; М. М. Дамјановић, *Јеврејски колаборационисти...*

¹⁶¹⁷ <https://www.geni.com/people/Alad%C3%A1r-Vladimir-Leimd%C3%B6rfer/6000000010725762467>

(Приступљено сајту 10. 4. 2020); М. М. Дамјановић, *Јеврејски колаборационисти...* Лајмдорфер је за живота као имућно лице био склон добротинству, па је тако издашно новчано помагао и локално издаваштво. Види: F. Piha (ur), *Školski almanah Vise narodne škole u Djurdjenovcu (kraj Našica) sa izvještajem narodnih osnovnih škola općine Klokočevci (kraj Našica – Slavonija) za školsku godinu 1923. – 1924.*, s. l. 1924, 4.

¹⁶¹⁸ А. К. Суђење бившем полициском агенту који је покушао да уцени директора „Нашичке“ Аладара Лајмдорфера, *Правда*, Београд, бр. 11.350, 30. мај 1936, 10; М. М. Дамјановић, *Јеврејски колаборационисти...*

бројније случајеве незадовољстава оштећених код којих је Бењаминовићево изнуђивање новца изазвало сумњу, окренувши тиме нови лист у међусобним односима. Бењаминовић је на суду оптужен и за клевете, подношење лажних пријава, преваре и фабриковање лажних исправа. У наставку суђења, 2. јуна 1936. године Бењаминовић је осуђен на пет година робије, губитак часних права и новчану казну у износу од 475 динара, која се у случају ненаплативости претварала у осам дана затвора. Уједно му је наређено да плати 5.620 динара оштећеној Ели Бошњак, а правним наследницима покојног директора „Нашичке д. д“ Аладара Лајмдорфера 7.500 динара, док су остале оштећене странке упућене на грађанске парнице.¹⁶¹⁹

Бењаминовић се није мирио са оваквом пресудом и животом у тамници који му је био на видику, па је поднео приговор вишим судским инстанцама. Обратио се Касационом суду у Загребу и Столу седморице, највишој судској власти на подручју некадашњег хрватског легислативног система, апелујући на поновно разматрање и претрес, којим би одбацили или ублажили решење осијечког редовног суда. Овај корак му је уродио плодом пошто је Сто седморице 24. децембра исте године донео одлуку да му снизи казну на четири године.¹⁶²⁰ Тиме је дефинитивно исписан епилог на Бењаминовићев судски случај, којим је осуђеник могао бити барем делимично задовољан. Овим чином привремено је стављена тачка на Бењаминовићево опскурно пословање. Наредних година утамничени Бењаминовић није могао да науди никоме на слободи, а затворски дани живота обавијени су велом таме, пошто нисмо били у прилици да сазнамо како су му се одвијали дани у казнионици у којој је служио казну. Затворску казну издржавао је од 4. децембра 1935. до 12. децембра 1937. године у Старој Градишки и код Окружног суда у Осиеку, а часна права изгубио до краја 1939. године. По изласку на слободу настанио се поново у Осиеку, у ком ће од 22. марта 1938. године поново стално боравити и не плаћати непосредни годишњи порез. Затворски дани мора да су оставили последице на укупно здравље Бењаминовићевог организма, имајући у виду чињеницу да се у првој половини 1938. године налазио на лечењу у Опћој јавној закладној болници у Осиеку, па му је за

¹⁶¹⁹ А. К, Бивши полицијски агент Марко Бењаминовић осуђен на 5 година робије, *Правда*, Београд, бр. 11.355, 4. јун 1936, 6; М. М. Дамјановић, *Холокауст...*; М. М. Дамјановић, *Јеврејски колаборационисти...*

¹⁶²⁰ Кроз нашу земљу. Три опасна крадљивца и разбојника пала су у руке полицији, *Политика*, Београд, бр. 10271, 25. децембар 1936, 11; Смањена казна бившем полицијском агенту, осуђеном због уцене, *Правда*, Београд, бр. 11.557, 25. децембар 1936, 16; М. М. Дамјановић, *Јеврејски колаборационисти...*

покривање трошкова лечења Градско поглаварство у Осијеку потраживало потврду о имовном стању и приходима од градског Пореског уреда, из које се могло видети да корисник болничке неге и његова супруга нису у стању подмирити трошкове одједном, нити у ратама. С тим у вези, Градско поглаварство је од Предстојништва градске полиције у Осијеку потраживало информације о Бењаминовићевој завичајности, о чему им је јављено да је Бењаминовић са супругом Терезијом стално боравио у Осијеку од 23. октобра 1924. године, осим за време робијања.¹⁶²¹ Са нацистичком окупацијом Бењаминовић поново ступа на јавно поље деловања, које ће бити много кобније по његове нове жртве.¹⁶²²

Овај материјал се у неким деловима не подудара са искоришћеном изворном грађом о доратној Бењаминовићевој биографији, посебице када је реч о његовом пореклу и подацима у вези са личним идентитетом. Она због своје садржине може да унесе забуну, али се правилним распоређивањем сваког делића и отклањањем сумњивих и несигурних честица, може саставити поуздан Бењаминовићев биографски мозаик. Ова историјска врела истичу да је право име Марка Бењамин(овић)а било Бенцион Бивас и да је живео у Косовској Митровици. Потицао је из угледне трговачке породице, у којој је и стекао пословне вештине и умеће, бавећи се породичним занимањем још од најмањих ногу.¹⁶²³ Овај исказ о Бењаминовићевом правом имену могао би да одговара истини, имајући у виду да косметски Сефарди својој деци нису давали хришћанска имена, какво је било Марко, које је, могуће је, променио након конвертирања на хришћанство. Још нешто иде у прилог овој могућности. Међу косовскомитровачким становништвом регистрована су

¹⁶²¹ DAOS, Fond 6, Gradsko poglavarstvo Osijek 10, kutija 4638, spis 19316 iz 21. 5. 1938; DAOS, Fond 6, Gradsko poglavarstvo Osijek 10, kutija 4638, spis 15501 iz 5. 4. 1938; DAOS, Fond 6, Gradsko poglavarstvo Osijek 10, kutija 4638, spis 13370 iz 8. 4. 1938; DAOS, Fond 6, Gradsko poglavarstvo Osijek 10, kutija 4638, spis 31139 iz 22. 3. 1938.

¹⁶²² И овај период његовог живота није најјаснији, иако је богатији наративима који пружају више увида у његов рад, него што то чине извори за мирнодопски период. Овде је реч углавном о секундарним изворима, насталим из сведочења очевидаца и савременика његовог нехуманог држања. Из њихових исказа, које су после рата и ослобођења дали надлежним органима нове државе, открива се мучна и застрашујућа повест једне монструозне људске фигуре.

¹⁶²³ Ž. Lebl, *Dnevnik jedne Judite*, Gornji Milanovac, 1990, 90; Ž. Lebl, *Jevreji u Beogradu...*, 298; Б. Божовић, *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941-1944*, Београд, 2012, 281; П. Целетовић Иванов, *Балистички покрет 1939-1952. Масовност, сарадња са италијанским и немачким окупаторима и злочини над Србима*, Београд 2000, 183; М. М. Дамјановић, *Холокауст...*; М. Вавић, *Косовски...*; Б. Божовић, *Београд под комесарском управом 1941 године*, Београд 1998, 346; Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији – квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Београд 1991, 333; М. М. Дамјановић, *Јеврејски колаборационисти...*; С. Ц. Ћирковић, *н. д.*, 55.

лица са презименом Бивас још крајем XIX и почетком XX века, па није искључено да се његова породица из Приштине преселила у севернији град, одакле је најчешће и пристизала већина косовскомитровачких Сефарда и где му је живела породица 1942. године, када је са осталим јеврејским грађанима лишена слободе од стране нацистичке власти. Међутим, то ипак није тачно, јер се правилним повезивањем других, прворазредних извора може утврдити поуздани Марков идентитет, који, како смо видели потиче из породице Нафталин(овић). С друге стране, могуће је да је Марко било световно, профано име, хришћанска верзија јеврејског имена које је користио у јавном животу, а да му је право јеврејско име било Мордехај, како то неки извори наводе.¹⁶²⁴

Према овим послератним усменим изворима, Бењаминовић се одселио у Београд где је ступио у полицијску службу поставши агент Управе града Београда.¹⁶²⁵ Неко време је радио и за загребачку полицију где се наводно оженио неком Немцом. Радећи у Загребу, надређени му је био некадашњи управник града Скопља, истакнути члан Соколског друштва и у више наврата шеф загребачке полиције др Јанко Е. Бедековић¹⁶²⁶, који је за свој јавни рад одликован орденом Југословенске круне IV реда за грађанске заслуге.¹⁶²⁷ По његовом упуту и директивама Бењаминовић је радио на откривању и гоњењу државних непријатеља, у које су спадале усташе, њихови јатаци и подржаваоци у земљи, затим комунистички револуционари чија је политичка активност била илегална јер су стављени под удар Закона о заштити државе и вођство Хрватске републиканске сељачке странке током важења Обзнане, донете против ове антимонархистичке странке. У енергичној борби против илегалних комунистичких ћелија у земљи, приликом једне успешне рације завршене хапшењем и саслушањем у Загребу 24. марта 1925. године, из Београда је изаслан један неименовани чиновник полиције задужен да у сарадњи са загребачким колегама ради на овом случају, на основу документације заплењене код

¹⁶²⁴ С. Ц. Ћирковић, *н. д.*, 55.

¹⁶²⁵ П. Ц. Иванов, *Балистички...*, 183; Б. Божовић, *Страдање...*, 281; М. М. Дамјановић, *Холокауст...*; М. Кољанин, *Јевреји...*, 187; М. Вавић, *Косовски...*; Б. Божовић, *Београд...*, 346; *Ž. Lebl, Odjednot drukčija, odjednot druga. Sećanja i zaboravi*, Београд 2008, 73; М. М. Дамјановић, *Јеврејски колаборационисти...*; С. Ц. Ћирковић, *н. д.*, 55.

¹⁶²⁶ *Ž. Lebl, Dnevnik...*, 90; *Ž. Lebl, Jevreji u Beogradu...*, 298; М. М. Дамјановић, *Холокауст...*; *Ž. Lebl, Odjednot...*, 73; М. М. Дамјановић, *Јеврејски колаборационисти...*

¹⁶²⁷ Одликовање чланова Владе и заслужних грађана. Сензационално откриће о мађарским војним плановима против Чехословачке. 36 милиона динара за амортизацију ратне штете у готовом. Измене и допуне девизног правилника. Одликовање чланова Краљевске владе, *Време*, Београд, бр. 3595, 2. јануар 1932, 1; М. М. Дамјановић, *Јеврејски колаборационисти...*

београдских комуниста.¹⁶²⁸ Могуће је да се ради баш о Бењаминовићу, и да отуд и отад почиње кооперација са загребачком полицијом, иако овој могућности не можемо да поклањамо поверење.

По издржавању затворске казне, Бењаминовић наставља живот у југословенској престоници. Повратком на слободу, Београд постаје нова вишегодишња станица у његовом животу пуном неравнина и лутања. Почетком 1941. године настанио се код новосадске Јеврејке Руже Берковић (1869-?), на адреси Продужење Главашеве – Ново насеље бр. 4, пријавивши своје боравиште градским властима 9. јануара 1941. године.¹⁶²⁹ Само неколико месеци касније наступиће значајан друштвено-политички преокрет који ће изменити живот Београђана, па тако и Бењаминовићев, који ће наставити да живи у граду окупираном и под контролом и управом нациста.¹⁶³⁰

У Београд, који су Јевреји на све могуће начине покушавали да напусте, ступио је Бењаминовић вративши се занимању које је најбоље умео да врши и у ком је имао најдуже радног стажа. Судаћи по предузетим корацима, није му било важно коме ће се ставити у службу, ако би му заузврат било пружено остварење зацртаних циљева. Среброљубље је свакако било на врху његових мотива колаборације са нацистичким окупаторима, али свакако не и једини. Сурово поступање нациста према Јеврејима и њихов план биолошке екстерминације ове категорије становништва, нагониле су га на сарадњу са њима, у нади да ће бити поштеђен судбине коју су нацисти наменили

¹⁶²⁸ Г, Преметачине у Загребу, *Време*, Београд, бр. 1178, 25. март 1925, 4; М. М. Дамјановић, *Јеврејски колаборационисти...*

¹⁶²⁹ ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Марко Бењаминовић*.

¹⁶³⁰ *Ž. Lebl, Dnevnik...*, 90; *Ž. Lebl, Jevreji u Beogradu...*, 298; М. М. Дамјановић, *Јеврејски колаборационисти...* Главно пребивалиште током 1941. и 1942. године било му је Београд, где је за нацисте имао обављати важне задатке управо у периоду када су решавали „јеврејско питање“ у престоници. Опет живи на истој адреси, у објекту исте јеврејске власнице, којој је имовина очигледно одузета и додељена њему на коришћење, иако се водила као Бењаминовићев станодавац у Продужењу Станоја Главаша – Ново насеље бр. 4, на којој се пријавио властима први пут 21. октобра 1941. године и други пут 6. августа 1942. године. У исто време Ружа је пребивалиште код Леона Левија у Скадарској 53 пријавила 21. августа 1941. године, док су јеврејске жене у престоници још увек живе на слободи и нису одведене у логор на Сајмишту. У августу 1942. године, Бењаминовић се пријавио под новим именом Марка Беранија, од оца Исмаила и мајке Сињоре, те православне вероисповести, а 4. маја 1943. године пријављује и своју, незнано када ожењену, жену, Ружу Витковић, удовицу Бороте Берковића, рођену 30. августа 1901. у Сомбору. Види: ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Марко Бењаминовић*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Ружа Берковић*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Марко Берани*.

припадницима његове расе. На тај начин, Бењаминовић ће, уз само неколицину Јевреја са тла окупиране Србије, постати њихов агент, радећи за BdS и Гестапо.¹⁶³¹

Београдски Гестапо је Бењаминовића ангажовао на задацима хапшења и денунцирања Јевреја, откривања нерегистрованих и скривајућих Јевреја, као и оних који су попут њега, са лажним личним исправама, покушавали побећи из престонице у унутрашњост земље, где су изгледи за преживљавање били већи.¹⁶³² Тада 20-огодишња Београђанка, Јеврејка Естера – Стела Бехајим - Адања – Маргалит (1921-?) сведочи о

¹⁶³¹ С. Ц. Ћирковић, *н. д.*, 55. Немајући поверења у своје нове послодавце, покушао је да делује још уверљивије негацијом свог јеврејског порекла и тврдњом да је незаконито хришћанско дете које је усвојила једна јеврејска породица. Када касније, од почетка 1942. године буде боравио у крајскомандантури Косовска Митровица, пред тамошњим живљем износиће сличне маштовите приче, с минималном разликом да је пореклом ванбрачно дете неког Арнаута, усвојено од јеврејске породице. Да би деловао убедљивије, своју тврдњу поткрепио је документом добијеним помоћу својих тамошњих сарадника СС капетана Гинтера Хауздинга (1908-?), Ферхата Али-бега Драге (1880-1944) и других локалних арнаутских челника. Општински органи Косовске Митровице издали су му 1943. године (дискутабилно, сигурно још раније, јер се под овим именом пријавио београдским властима 1942. године) легитимацију на име Марк Берани (Марко Бернић), у којој је стајало да је Арнаут римокатоличке вероисповести, чиме је званично променио име. Презиме је званично променио вероватно у свим личним исправама, пошто су му и београдске градске власти Одлуком бр. 5848 одобриле промену презимена на Берани. Мотив вађења једне овакве исправе којом је себи осигурао други идентитет, могао се крити у плану да се осигура у предстојећим годинама, јер је изласком Италије из рата, било јасно да ће нацистички поредак у Европи бити пре или касније завршен сломом. Тиме је хтео избећи заслужену казну за своје ратне злочине и помоћу такве легитимације побећи далеко од домовине у којој би га неко могао препознати, где је био познат и где би могао одговорати за своја злочина. Са оваквом исправом, највероватније је и напустио југословенско подручје пред њено ослобођење и отишао у неку од западних земаља где је био непознат властима и народу. Види: *Ž. Lebl, Jevreji u Beogradu...*, 298; М. М. Дамјановић, *Холокауст...*; М. М. Дамјановић, *Јеврејски колаборационисти...*; П. Ц. Иванов, *Балистички...*, 183; Б. Божовић, М. Вавић, *н. д.*, 333; С. Ц. Ћирковић, *н. д.*, 55; Б. Божовић, *Београд...*, 347; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Марко Бењаминовић*.

¹⁶³² *Ž. Lebl, Jevreji u Beogradu...*, 298; *Ž. Lebl, Dnevnik...*, 90; Б. Божовић, *Страдање...*, 281; М. М. Дамјановић, *Холокауст...*; *Ž. Lebl, Odjednot...*, 73, 78, 86; М. М. Дамјановић, *Јеврејски колаборационисти...*; С. Ц. Ћирковић, *н. д.*, 55. Оваква ситуација Бењаминовићу је пружила изузетно повољну прилику за профитирање и остварење новчане добити на туђој несрећи. У договору, са прећутним одобрењем или уз отворену подршку нацистичког апарата Бењаминовић је угроженим сународницима који су успевали да сакупе новац за баснословно скупе исправе, издавао легитимације на туђа, српска имена. Неиспуњене формуларе је добијао од комесара за Јевреје у Београду, Егона Сабукошека и Ханса Хелма (?-1946) и продавао их по цени од 20.000 до 40.000 динара. Иза таквог пословања, номинално противног законима Трећег Рајха, скривала се двострука превара, јер су купљена документа била практично неупотребљива за сопственике. У пракси се најчешће дешавало да истог дана по набавци таквих исправа, нацисти дођу на кућну адресу њихових носиоца, претресу стамбени објекат, одузму исправу, а њене власнике подвргну руглу, претуку и ухапсе. У окупираном Београду Бењаминовић је имао још једно нечовечно задужење, које се читовало у вребању, препознавању и лову Јевреја на прометним местима. Најчешће је ординирао на железничкој станици, одакле су многи возови водили ка унутрашњости земље која је за престоничке Јевреје изложена терору и смрти, значила слободу. За оне храбре, сналажљиве и материјално обезбеђене Јевреје, који су се разним начинима докопали лажних личних исправа на измишљена имена, ово је била позната и испробана, неретко једина могућа путања којом се могао избећи остатак у несигурној престоници. Бегунци нису рачунали на опасност коју им је причињавао дугогодишњи и искусни полицијски службеник, уједно добар познавалац београдске јеврејске заједнице, коме је приступ службеној архиви био слободан, па је тако суверено владао својом професијом, у којој му се тешко могао поткрасти какав пропуст.

опасностима које су вребале Јевреје на београдској железничкој станици: „У међувремену су Јевреји осетили да то не слуги на добро, па је сваки почео да тражи начин да изађе јер није било једноставно изаћи из Београда. Говорило се да у возу и на железничкој станици има Јевреја које су Немци ухватили и поставили да надгледају, као капои. Они су хватали Јевреје који су хтели да напусте Београд и предавали их у руке Немцима. Нисмо знали како да напустимо град, није било докумената, а имена су била јеврејска“.¹⁶³³

Почетних месеци 1942. године или почетком јула те године, како се на неким местима може наћи, Бењаминовић по задатку напушта Београд и одлази у Косовску Митровицу, стављајући се у службу тамошњег огранка Гестапа и SD. Овде најтешње сарађује са СС капетаном Гинтером Хаузингом (Günther Hausding), помажући у хапшењу Јевреја, међу којима су били и чланови његове најуже, рођене породице, које није ни покушао да спаси. Ухапшене косовскомитровачке Јевреја нацисти су депортовали 19. марта 1942. године у логор на Београдском сајмишту и тамо усмртили на садистички начин.¹⁶³⁴ На косметској родној груди, у Косовској Митровици и Приштини починио је бројна непријатељства према народу. Одговорност је сносио за пљачкање, хапшење и посредно за ликвидацију многих Јевреја и Срба, прво у Београду, а потом на Космету.¹⁶³⁵

¹⁶³³ А. Гаон (ur), *Mi smo preživeli...*5, 283, 289. Из таквих околности Бењаминовића се сећала и преживела београдска Јеврејка Луци Меворах – Петровић (1925-2010), која је описујући бекство из родног града напоменула: „Видим железничку станицу, перон и народ који улази у воз. Не смем да вирим кроз прозор јер знамо да полицијски агент Јеврејин Бењаминовић, обично дежур на станици и лови Јевреје који беже из Београда. Најзад полако крећемо“. Да би их ободрио и донекло отклонио страх, Луцијину породицу је пратио једним делом пута њихов пријатељ Лука из Херцеговине: „Ми смо кренули, Лука је кренуо с нама до Рипња, прве станице после Београда, да нам мало страх ублажи. Јер на станици је био полицијски агент Бењаминовић, који је препознавао Јевреје и хватао их, и то је био крај њиховог живота. Он је био Јеврејин, полицијски агент од пре рата и у служби окупатора за време рата. Распитивали смо се и чули да су и њега на крају убили. То је нормалан завршетак издајника“. Види: А. Гаон (ur), *Mi smo preživeli...*, 247, 250; Ј. Алмули, *Страдање...*, 199; М. М. Дамјановић, *Јеврејски колаборационисти...*

¹⁶³⁴ М. Кољанин, *Јевреји...*, 187; М. Кољанин, *Нетачки логор на Београдском сајмишту 1941-1944.*, Београд 1992, 60; Б. Божовић, *Страдање...*, 281; М. М. Дамјановић, *Холокауст...*; П. Ц. Иванов, *Балистички...*, 183; Б. Божовић, *Београд...*, 346; Б. Божовић, М. Вавић, *н. д.*, 333; М. М. Дамјановић, *Јеврејски колаборационисти...*; Ž. Lebl, *Dnevnik...*, 90, 101; Ž. Lebl, *Jevreji u Beogradu...*, 298-9; С. Ц. Ћирковић, *н. д.*, 55. У послератном допису шефа Управе државне безбедности у Косовској Митровици Мирка Михајловића послатом 28. јула 1960. године главном седишту у Београду, међу јеврејским лицима из Косовске Митровице настрадалим у холокаусту наводе се и имена трговаца Бине Бињаминовића и Исака Бињаминовића са неименованом супругом и троје деце. Види: www.kosovoholocaust.com (Приступљено сајту 10. 3. 2109); Архива Јеврејског историјског музеја у Београду, *Управи Државне безбедности НР Србије -II одељењу- Предмет: Извештај у вези стрељаних Јевреја.*

¹⁶³⁵ Б. Божовић, *Страдање...*, 281; М. М. Дамјановић, *Јевреји на Космету...* У завичајној средини обављао је специјалне задатке, и због природе послова више пута месечно путовао за Албанију. Остварујући корист за себе и свог сарадника Хаузинга шверцовао је валуте и трговао златом. Одржавао је пословне контакте и са

Последње ратне године Бењаминовића обавијене су тмином, баш као и многи ранији и каснији делови његовог живота, чинећи га додатно загонетним и мистериозним. После уништења Јевреја у окупираној Србији и проглашења Београда очишћеним од

Махмудом Алајбеговићем (1900-1947), предратним полицијским агентом и војним обавештајцем, кога је морао познавати из мирнодопских дана, поуздаником Абвера и VdS-а, сарадником Гестапа и АСТ-а, који је такође шверцовао злато. Бењаминовићево присуство у Приштини почетком 1942. године вероватно је било у некаквој вези са хапшењем и преузимањем београдских Јевреја, скриваних у италијанској окупационој зони на Космету. Италијанске окупационе власти пристале су да их предају нацистичким савезницима и пребаце у Косовску Митровицу, одакле су заједно са локалним Јеврејима транспортовани за логор на Старом Сајмишту. О тој злосрећној судбини Јевреја на Космету, посредна сазнања тих дана имала је београдска Јеврејка Луци Меворах – Петровић, скривана у Призрену. За време боравка у питорескном граду, код њене породице дошао је неки члан ЈВО Приштина, саопштавајући им да је у Приштину свраћао агент Бењаминовић. Брзо након тога, од других Јевреја који су се попут њих, скривали у Призрену, а које су италијанске власти у међувремену притвориле, дознала је о хапшењу 50-ак јеврејских избеглица из Србије у Приштини, међу којима су били и њени рођаци Мајер и Матилда Пинкас. Очајно је могла само да закључи да је агент Бењаминовић обавио свој бешчасни задатак. Његово присуство у првој половини 1942. године у Косовској Митровици, где су му живели родитељи и најближи крвни сродници, повезано је са задатком утамничења и депортације тамошњих Јевреја. Бењаминовић је или најдиректније помагао у њиховој трагедији или у најмању руку, седео скрштених руку, не предузимајући ништа да их заобиђе невоља на помолу. Приштевац Нисим Навоновић, савременик ратних збивања на Космету, га сматра непосредно одговорним за језиву судбину сопствених чланова фамилије: „Из Митровице су били одведени у Аушвиц. Међу њима била је и једна породица чији је син био немачки шпијун, Јеврејин Бењаминовић. Он је рођен оца и мајку утоварио у вагон за логор...рођеног оца. После му се крај завршио ваљда у Италији, побего с Немцима“. Непријатно и болно сучељавање са Бењаминовићем у ратним приликама беспопштедног уништавања свега јеврејског, доживео је београдски Јеврејин Мориц – Марци Леви, који се са братом Јаковом – Жиком Левијем, под лажним, српским идентитетом скривао у Косовској Митровици. У град на Ибру дошли су крајем априла 1942. године и убрзо се запослили у руднику „Трепча“, са лажним легитимацијама које су гласиле на имена Анђелко Анђелковић (Мориц) и Јован Лекић (Јаков). Једнога дана, на њиховом радном месту допрла је непожељна и мучна вест о Бењаминовићевој близини. У канцеларију у којој је радио Мориц, заједно са још четворицом колега ступио је неки косовскомитровачки Србин Ђокић и поделио са присутнима запрепашћујућу новост: „Мајку му његову, замисли, прича се по Митровици да је овде дошао неки Бењаминовић. Сигурно чачка, јури неке комунисте“. Страшна вест дубоко је узнемирила Морица који се осећао беспомоћним. Иако у шоку, поступио је трезвено и хитно пренео брату неповољно откриће. Заједно су дуго размишљали о корацима које треба предузети, бивајући уверени да је Бењаминовић дошао у Косовску Митровицу са задатком да их пронађе, пошто су се скривали под туђим идентитетом у граду где нико није знао да су Јевреји: „Ми мислимо: нема шта, он не долази тек тако сада у Митровицу, јер ми смо написали да идемо у Митровицу. Ваљда је дошао због Жике. Ја кажем Жики: Слушај, дошао је Бењаминовић због нас, нема због кога другог да дође. Али, ови немају везе, мисле да је то због комуниста. Немамо више дозволу за повратак, немамо где да бежимо, немамо оружје, немамо новац, шта можемо да радимо? Ништа“. Већ сутрадан у Морицову канцеларију крочио је Бењаминовић, али срећом по застрашеног Морица овај случајни блиски контакт завршио се без очекиваних погубних последица. Живе слике драматичног догађаја урезале су се у Морицово сећање: „Сутрадан ја у канцеларији срећом останем сам. Куца неко на врата, уђе један човек са два есесовца са оним таблама. Уђу у канцеларију, а ја га сва срећа, нисам знао пре рата. Гледа у мене, приђе ми представи се као Бењаминовић и каже: Нама треба неко, можете ли да га пронађете у картотеци. Ја сам водио картотеку, пронађем човека и кажем, ево картон, али он више није ту, Митровчанин. Поздравише они мене, захвалише, руковасмо се и одоше. Ја одмах Жики, у другој канцеларији, јавим да није због нас. Ево, и ово смо прегурали“. Види: П. Ц. Иванов, *Балистички...*, 183; Б. Божовић, М. Вавић, *н. д.*, 333; М. М. Дамјановић, *Јеврејски колаборационисти...*; С. Ц. Ђирковић, *н. д.*, 4-5, 55; А. Гаон (ur), *Mi smo preživeli...*, 252; G. Babić, *Nisim...*; J. Almuli, *Živi i mrtvi...*, 33, 44, 49, 51-53; J. Алмули, *Страдање...*, 146-8, 365; М. Ристовић, *Прогоњени и њихови саучесници: солидарност и помоћ Јеврејима у Србији 1941-1944.*, у: Ј. Мирковић (ur), *Израелско-српска научна размена у проучавању Холокауста. Зборник радова са научног скупа, Јерусалим – Јад Вашем, 15-20. јун 2006.*, Београд 2008, 169-208; М. М. Дамјановић, *Холокауст...*

Јевреја, преостали су само још приштински Јевреји ван домашаја нациста. Они су последњи доспели у руке нациста након италијанске капитулације и нацистичке окупације Космета. Њих су нацисти помоћу албанске квислиншке СС дивизије „Скендербег“ маја 1944. године лишили слободе и транспортовали у немачки логор Берген Белзен. У послератној Југославији, међу становништвом и унутар обавештајних органа државе циркулисале су две различите верзије о Бењаминовићевом ратном и животном епилогу.

Једна, мање ружичаста опција наводила је да је Бењаминовић после капитулације Италије септембра 1943. године, премештен у Скадар, где су га нацисти ликвидирали 1944. године по линији јеврејске припадности у складу са својим програмом коначног решења јеврејског питања или да је приликом ослобођења ухваћен и стрељан у земљи.¹⁶³⁶ Неспорна је чињеница да је пред крај окупације и рата Бењаминовић нестао без трага, па се ништа поуздано није знало о његовој судбини.¹⁶³⁷ По другој верзији, Бењаминовић је пред крај рата избегао у Мађарску, односно Италију, са лажном легитимацијом која је гласила на албанско име.¹⁶³⁸ Ова оптимистична опција индицира да је Бењаминовић побегао у Будимпешту, где је купио кућу и оженио се неком богатом мађарском Јеврејком, пошто се током рата развео од прве супруге.¹⁶³⁹

¹⁶³⁶ П. Ц. Иванов, *Балистички...*, 183; М. Вавић, *Косовски...*; М. М. Дамјановић, *Холокауст...*; Б. Божовић, *Београд...*, 346; Б. Божовић, М. Вавић, *н.д.*, 333; М. М. Дамјановић, *Јеврејски колаборационисти...*; С. Ц. Ћирковић, *н. д.*, 55.

¹⁶³⁷ Б. Божовић, *Страдање...*, 281; М. М. Дамјановић, *Холокауст...*; М. М. Дамјановић, *Јеврејски колаборационисти...*

¹⁶³⁸ Ž. Lebl, *Jevreji i Beogradu...*, 299; Б. Божовић, *Београд...*, 347; Ž. Lebl, *Odjednom...*, 73; М. М. Дамјановић, *Јеврејски колаборационисти...*; М. М. Дамјановић, *Холокауст...*; С. Ц. Ћирковић, *н. д.*, 55.

¹⁶³⁹ П. Ц. Иванов, *Балистички...*, 183; М. М. Дамјановић, *Холокауст...*; Б. Божовић, *Београд...*, 347; Б. Божовић, М. Вавић, *н. д.*, 333; М. М. Дамјановић, *Јеврејски колаборационисти...*; С. Ц. Ћирковић, *н. д.*, 55. Показате се да ниједна од ових верзија није била тачна, односно да је у другој верзији било делића истине. Неодређена и несигурна нагађања о Бењаминовићевом доспевању у Мађарску изгледа да су скривала трунку истине. Мађарски извори нам саопштавају да је Бењаминовићу под другим идентитетом, Албанца Беранија од стране својих нацистичких господара и ментора одређена улога у операцији „Maus“ (Миш), изведеном под диригентском палицом Вилхелма Хетла (1915-1999), шефа обавештајне службе и контрашпијунаже у Централној и Југоисточној Европи и Ота фон Скорценија (1908-1975) специјалног командоса. У мисији хапшења Миклоша Хортија млађег (1907-1993), сина мађарског регента Миклоша Хортија (1868-1957), Хетл је у лажном извештају достављеном Хортију мл. на будимској тврђави изнео обавест да су два Титова (1892-1980) генерала дошла у тајну мисију у Будимпешту намерна да остваре контакт са покретом отпора. Иза наводних Титових генерала крили су се један бачки Мађар који је одлично познавао српски језик и Албанац Марко Берани, за кога врела износе да је капетан и један од телохранитеља албанског краља Ахмета Зогуа (1895-1961). Дошло је до сусрета између њих и планиране жртве отмице, али је Хорти мл. по угледању сумњивих лица у близини предложеног места састанка, напустио ризичну локацију. Тиме је, безуспешно окончана Бењаминовићева улога у акцији киднаповања Хортија млађег. Даље руковођење акцијом преузео је Скорцени, који је намамио Хортија млађег да се сутрадан, 15. октобра 1944. године у преподневним

Нове комунистичке југословенске власти после рата прогласиле су Бењаминовића ратним злочинцем¹⁶⁴⁰ осудивши га у одсуству. Док се у ФНРЈ против Бењаминовића изрицала пресуда, на другој страни Јадрана, у италијанском граду Милану Бењаминовић је био ухапшен, па је по сазнању о томе Савез јеврејских вероисповедних општина ФНРЈ на седници предложио Извршном одбору да се упути акт Комисији за испитивање ратних злочина којим би се затражила његова екстрадиција и да се истовремено пошаље писмо амбасадама САД и Уједињеног Краљевства у коме ће се од њих затражити Бењаминовићево задржавање у затвору док надлежне југословенске власти не затраже његово изручење. Предлог је усвојен¹⁶⁴¹, али до екстрадиције Бењаминовића

часовима појави у канцеларији Феликса Борнемиса (1895-1969), директора слободне луке у Чепелу и породичног пријатеља Хортијевих. Улогу Титових генерала овога пута преузели су велепоседник Геза Пејачевић (1917-1995) из Секретаријата хрватског посланства, који је, из београдског центра Гестапа снабдевен лажном документацијом, послат као обавештајац на овај сусрет и поручник Иван Ковач. Током њиховог сусрета и разговора са Хортијем млађим, једна СС-јединица је неутралисала тројицу Хортијевих телохранитеља која су га чекала пред улаз зграде у којој је заказан сусрет, да би по отклањању последње препреке, Скорцени са наоружаним Немцима упао у Борнемисову канцеларију, одакле су Борнемиса и Хортија млађег, умотане у ћебад, извели из зграде, стрпали у војни камион и одвезли на аеродром, са којег су их пребацили у Трећи рајх и заточили у концентracиони логор Матхаузен. Види: L. Klajn, *Genocid i kazna na severu okupirane Jugoslavije (1941-1945)*, Novi Sad 1991, 340-341; V. Károly, *Ugrás a sötétbe*, Budapest 1984, pp. 257-259.

¹⁶⁴⁰ Ž. Lebl, *Jevreji u Beogradu...*, 299; М. М. Дамјановић, *Холокауст...*; Ž. Lebl, *Odjednom...*, 73; М. М. Дамјановић, *Јеврејски колаборационисти...*; С. Ц. Ћирковић, *н. д.*, 55. Пресуда донета 11. септембра 1946. године саопштава да је Бењаминовић за време окупације земље 1941. године ступио у службу Гестапоа и учествовао у хапшењу Јевреја. Осим овог греха, оптужен је и за страдање стотине Јевреја и неколико Срба из Косовске Митровице, међу којима су били Радивоје Раша Сикимић, Власта Ганић и Никола Дрваревић. У сажетом опису и квалификацији Бењаминовићевих злочиначких активности наводи се следеће: „Шпијунирање које је имало за последицу убиства у масама, интернирања, мучења и пљачку грађанских лица, терор. Именовани агент Гестапоа денунцирао је прво у Београду, а касније у Кос. Митровици и Приштини на стотине лица, која су лишена живота на најсвирепији начин и тиме починио дело најтеже издаје својих суграђана“. Види: Б. Божовић, *Београд...*, 346; М. М. Дамјановић, *Јеврејски колаборационисти...*

¹⁶⁴¹ Архива Јеврејског историјског музеја у Београду, Перерина архива, Кутија 781, *Савез јеврејских вероисповедних општина Федеративне Народне Републике Југославије прикључује се најодлучније протесту који је Светски јеврејски конгрес упутио свима својим члановима у свету*. У подацима о Бењаминовићу којих су се југословенске истражне власти домогле било је трунке истине. Бењаминовић је успешно допутовао у Италију, могуће „пацовским каналима“ као ревносни римокатолик у нацистичкој служби. Тамо је живео у Фиренци, као перманентно настањен, пребивајући на адреси Via S. Egidio 3, не планирајући да се дуже задржи у Европи, близу антифашистичких победника који би могли да га пронађу. Ковао је план да се домогне неке од прекоокеанских земаља и настави живот што даље од средине, где су сећања на рат, ране, страдања и злочине била свежа. Зато се обратио Међународном Црвеном Крсту у Верони са захтевом да му као апатриду изда пасош, што је веронско представништво ове организације и учинило 6. априла 1946. године. Бењаминовићу је уручен пасош бр. 11816, чиме је осигурао себи први озбиљан предуслов за остварење идеје. Са пасошем у рукама упутио се бразилском конзулату у Ливорну, аплицирајући тамо за улазну визу у ову јужноамеричку државу. У подацима које је поднео конзулату, навео је делимично истините податке, који су свакако били истоветни са кривотвореним исправама које је користио и којима се снабдео на Космету. Ново Бењаминовићево име било је албанско и гласило је Марк Берани. За место и датум рођења дао је тачан исказ – рођен у Приштини 15. јула 1897. године. Још један тачан податак односио

југословенским властима никада није дошло, пошто је очигледно пуштен на слободу и убрзо напустио Италију.

Бењаминовић је био ретка појава међу југословенским Јеврејима по томе што је ступио у отворену и неограничену сарадњу са окупаторима. Број таквих лица из редова ове заједнице у Југославији је био мали, сводио се на неколицину особа, а нешто значајнија колаборација одвијала се у НДХ, где је број Јевреја у домобранима и усташком покрету био нешто већи. За њихово постојање и нечасну ратну улогу знали су њихови сународници савременици, који су и сами били угрожени њиховом опасном активношћу у јавности. На постојање и оваквих, срамних саплеменика, осврнуо се после рата, преживели Алберт Вајс (1905-1964) који је имао да поручи: „С друге стране, скоро уопште није било југословенских Јевреја који су сарађивали са фашистичким окупаторима и њиховим издајничким домаћим помагачима или су се иначе окаљали крвљу и патњама своје браће. Такви срамни случајеви могу се набројати на прсте“.¹⁶⁴² Један од тих, окрвављених прстију припадао је свакако Марку Бењаминовићу.

се на брачни и породични статус, навевши да је ожењен и без деце млађе од 18 година. У рубрици о родитељима већ налазимо неистините податке, према којима су му се родитељи звали Исмаил и Сињора Берани. На њих се надовезује и нетачан податак о занимању, у ком је навео да је агроном и пољопривредник. Бразилски конзулат му је позитивно одговорио на предмет, издајући му 18. новембра 1946. године имиграциону визу. Из Бразила, где је добио дозволу за привремено пребивалиште, Бењаминовић је незнано када отишао у Уругвај. До почетка 1961. године становао је у главном граду Уругваја, Монтевидеу на адреси Blanes 863. Тамо му је вицеконзул бразилског генералног конзулата у Монтевидеу Е. А. Ferreira de Carvalho 4. јануара 1961. године издао конзуларни документ којим му је омогућен улазак и привремен боравак у највећој латиноамеричкој држави. Види: <https://www.myheritage.com/research/collection-30284/brazil-rio-de-janeiro-immigration-cards-1900-1965?action=query&formId=master&formMode=1&qname=Name+fn.Marco+fnmo.1+fnmsvos.1+fnmsmi.1+ln.Berani+lnmo.3+lnmsdm.1+lnmsmf3.1+lnmsrs.1> (Пристапљено сајту 11. 4. 2020). Према овом бразилском конзуларном документу сазнајемо да је Бењаминовић наставио свој живот под туђим именом Албанца Марка Беранија. Нетачно име оца које стоји у документу, за које је наведено већ коришћено име Исмаила Беранија, представља Бењаминовићев својеврсни несмотрен пропуст, с обзиром да отац римокатоличког Албанца, каквим се представљао, није могао носити муслиманско лично име. Симптоматично је Бењаминовићево означање Албаније као државе свога рођења. Ако се зна да у време Бењаминовићевог рођења није постојала албанска држава, објашњење треба тражити у документу које су му албанске власти у Косовској Митровици издале 1943. године, када је постојала Велика Албанија у којој се налазила његова родна Приштина, па је такав податак могао да буде убележен. У овом документу су за разлику од претходног тачни подаци о професији, у којем је наведено да је трговац. Остаје нејасно да ли се то односило на актуелно занимање којим се бавио у Јужној Америци или на стање из ранијег живота, пошто је у ранјој младости обављао трговачке послове. Усељенички подаци о Марку Беранију могу се наћи на следећем интернет сајту: www.myheritage.com; види и: М. М. Дамјановић, *Јеврејски колаборационисти...*

¹⁶⁴² А. Vajs, *Jevreji u novoj Jugoslaviji*, у: Ђ. Н. Lopičić (ur), *Jevrejstvo, antisemitizam i Holokaust. Zbornik radova*, Ljubljana 2013, 329-385.

MÓDELO S. C. 139.

REPÚBLICA DOS ESTADOS UNIDOS DO BRASIL 56395
FICA CONSULAR DE QUALIFICAÇÃO

Esta ficha, expedida em duas vias, será entregue à Polícia Marítima e à Imigração no porto de destino

Nome por extenso MARC BERANI

Admitido em território nacional em caráter permanente
(temporário ou permanente)

Nos termos do art. 9 letra ---- do dec n. 7967, de 1945

Lugar e data de nascimento Pristina (Albania), 15/7/1897

Nacionalidade apatrida Estado civil casado

Filiação (nome do Pai e da Mãe) Ismail Berani e Signora Berani Profissão agronomo e agricultor

Residência no país de origem Não tem. Na Italia: Florença, Via S. Egidio 3
NOME IDADE SEXO

FILHOS MENORES DE 18 ANOS

Passaporte n. 11816 expedido pelas autoridades de Cruz Vermelha Internacional, Verona na data 6/4/1946 visado sob n. 1490

ASSINATURA DO PORTADOR:
Marcos Berani

NOTA - Esta ficha deve ser preenchida a máquina pela autoridade consular, sendo as duas vias em original.

Consulado ----- do Brasil em Livorno 18 de Novembro de 19 46
O CONSUL:
Traymond Rodrigues

Сл. 1 – Марко Бењаминовић на једном од пасошких виза (<https://www.myheritage.com> (Приступљено сајту 11. 4. 2020))

RQ REPÚBLICA DOS ESTADOS UNIDOS DO BRASIL 6192
FICHA CONSULAR DE QUALIFICAÇÃO

Esta ficha, expedida em duas vias, será entregue à Polícia Marítima e à Imigração no porto de destino

Nome por extenso MARCO BERANI

Admitido em território nacional em caráter: Temporário

Nos termos do art. 7-A do Dec. 7.967 de 1945

Lugar e data de nascimento Albania 15-7-897

Nacionalidade Arg. Nat. Estado civil Casado

Filiação (nome do Pai e da Mãe) Ismail Berani Profissão Comerciante

Residência no país de origem Blanes 863 Mdéu
NOME IDADE SEXO

FILHOS MENORES DE 18 ANOS

~~Cópias de Identidade~~ Passaporte n. 16.841 expedido em 20-5-959 pelo Cons. Argentino em Mdéu visado sob n. 67

ASSINATURA DO PORTADOR:
Marcos Berani

Selo Const

Consulado Geral do Brasil em MONTEVIDEU, 4-1-61
Pelo Cons. Geral
E. A. Ferreira de Carvalho
* Pelo Cons. Geral
E. A. Ferreira de Carvalho
Vice-Consul

Сл. 2 – Марко Бењаминовић на једном од пасошких виза (<https://www.myheritage.com> (Приступљено сајту 11. 4. 2020))

19.3. ЦИОНИСТИЧКИ ПРВАК ЈОСЕФ БЕХАР

У младом ционистичком покрету на Космету и Вардарској Македонији, још увек у развоју, најистакнутију улогу дефинитивно је одиграо енергичан и упоран активиста Јосиф Бехар (1900-1966). Бехар је рођен у Приштини 1900. године и у њој живео до предвечерја Првог светског рата, када се преселио у Јерусалим, где је завршио чувени учитељски семинар-школу код још чувенијег педагога Давида Јелина (1864-1941). У светом граду живела му је баба која је још раније напустила Приштину и отишла у Свету земљу, вођена осећањем скорог напуштања овоземаљског живота, намерна да као религиозна особа испусти душу у земљи праотаца и у маниру дубоко верујућих људи буде сахрањена на Маслиновој гори.¹⁶⁴³ Пре одласка у Јерусалим, с намером да се нађе при руци својој остарелој баби, још у најранијем детињству, Јосиф Бехар, син Кутиела је у родном граду заједно са Мојисом Бахаром, сином Самјуела, учио код *рабинера* Абугабија, кога је из Палестине у Приштину још 1855. године довео *кабалиста* Самјуел Ашеровић. У Палестини је Бахар завршио османску гимназију и савладао хебрејски језик у потпуности, тако да је могао, по повратку у завичај, касније да предаје на *рабинској* школи у Сарајеву.¹⁶⁴⁴

Продуживши школовање у Швајцарској и Бечу, где је на високим студијама учило много југословенских Јевреја, Бехар се учланио у њихову асоцијацију Друштво ционистичких високошколаца из Краљевине СХС „*Бар Гиора*“ са седиштем у аустријској престоници. Већ у студентским данима његов активизам није формалног типа. У организацији чији је био члан није фигурирао, већ је, бивајући тип личности која не трпи пасивност, преузео функције које су му налагале редовну и дубоку посвећеност. На семестралном састанку овог друштва одржаном 13. новембра 1922. године Бехар је изабран за књижничара. У овом друштву, које је лета 1923. године бројало 25 чланова, Бехар је, попут осталих чланова, активно деловао, одржавши предавање члановима о Јеврејима у Старој Србији и Македонији. Осим тога, познато је да је за чланове Друштва држао и курсеве хебрејског језика. Иако удаљен од јужнословенске средине и њеног

¹⁶⁴³ М. М. Дамјановић, *Јевреји на Косову...*; Ž. Lebl, *Plima...*, 253; М. Damjanovic, *The Jewish presence...*; Ž. Lebl, *Da se ne zaboravi...*, 228, 237; Ž. Lebl, *Juče...*, 14, 82.

¹⁶⁴⁴ Ć. Prlinčević, *n. d.*

јеврејства, Бехар налази начина и времена да своје идеје и знања подели са њима. За време ферија одлази у Сарајево, где у склопу „Јеврејског националног друштва“ оснива чувену школу „Сафа берура“.¹⁶⁴⁵

По повратку у Приштину одслужио је југословенску војску, да би након испуњења ове грађанске обавезе отишао у Лозану и Беч на студије романске и германске филологије (немачког и француског језика). Јосиф Бехар је припадао образовном кругу приштинских Јевреја, припадника млађег нараштаја, који се самоуверено отиснуо у свет, градио разноврсна животна искуства, ревносно се посветио интересима заједнице, мукотрпно радио на самоунапређењу, благовремено препознајући значај и потребу едукације и професионалног квалификовања, не само за личне потребе, него још више за колективну добробит.

По окончању школовања у иностранству, стекавши диплому високошколске установе, вратио се у југословенску домовину, поставши учитељ *иврита* и историје јеврејског народа у трајању од две године у Јеврејској вероисповедној општини Скопље, током двадесетих година XX века, да би крајем истих година постао директор тамошње јеврејске школе, где га затичемо на том положају 1928. године. Поред редовних дужности у склопу образовног система јеврејске заједнице у граду на Вардару, Бехар је држао и вечерње курсеве за одрасле, тежећи да на популаран начин просвети нешколоване масе, а у ционистичким групама у којима се проучавала историја и идеологија ционизма, те географија *Ерец Јисраела – кибуцима и квуцотима*, подучавао је хебрејски језик. Као један од челних људи међуратне јеврејске скопске заједнице био је почаствован састати се и разговарати са шпанским писцем, професором и дипломатом Ернестом Хименесом Кабаљером (1899-1988) приликом његове посете Скопљу 1929. године. Мотив његове посете Југославији и њеним великим сефардским центрима – Београду, Сарајеву, Скопљу и Битољу, био је научно-истраживачке природе. Подржан од Владе Краљевине Шпаније, посредством Сефарда на Балкану, требао је промовисати шпанске националне интересе у том делу Европе.

Скопље није било само средина у којој је Бехар проводио радно време и где се свестрано посветио јеврејској заједници, него и место које ће дугорочно оставити печат на

¹⁶⁴⁵ Ž. Lebl, *Da se ne zaboravi...*, 212-3, 228; Ž. Lebl, *Plima...*, 253; Č. Prlinčević, *n. d.*, Ž. Lebl, *Juče...* 14, 82.

његов приватан живот. У Скопљу се Бехар оженио Џојом – Пнином Бехар, првом приштинском Јеврејком која је завршила високе студије, која је у то време предавала на препарандији у Скопљу латински језик и француску књижевност.

Бехарова је велика заслуга за прихватање и ширење ционистичке мисли међу скопским и осталим Јеврејима Старе и Јужне Србије, захваљујући томе што је био на челу Месне ционистичке организације у Скопљу, основане 1925. или 1926. године, на чијој је оснивачкој седници једногласно изабран за председника. У раздобљу између два светска рата Бехар је обављао и дужност главног просветног инспектора Јеврејске вероисповедне општине Скопље. Још пре оснивања МЦО у Скопљу, било је на Југу ционистичких активиста и организација које нису биле признате и учлањене у Савезу циониста. Ови ционистички омладинци са Југа организовали су 31. маја 1924. године у Скопљу, конференцију делегата ционистичке омладине Јужне Србије, на којој је било представника из Скопља, Битоља, Штипа, Приштине, Косовске Митровице и Новог Пазара. На њој је учествовао и Јосеф Бехар, истакавши важност ционистичког покрета за све Јевреје и похваливши леп успех „Хатехије“ из Битоља. Са позиције председника МЦО Скопље Бахар је доделио похвалницу петогодишњем солисти Монију Амариљу који је први наступ имао у Јеврејском клубу у Скопљу 1937. године на приредби коју је организовала ЈВО Скопље у корист фонда *ККЛ*.

Иако својим радом претежно везан за Скопље, Бехар је општејеврејске и ционистичке циљеве заступао испред јеврејских заједница ширег подручја југословенског југа, па је као делегат испред Јеврејске вероисповедне општине Нови Пазар учествовао од 13. до 15. августа 1925. године на Светском сефардском конгресу одржаном у Бечу, за које је претходно, 30. јула добио овлашћење од ове Општине, потписано од председника Морица Папа и секретара Војислава Ђурчића. Као представник Скопља био је и члан Савезног одбора Савеза циониста у Краљевини СХС још 1929. године. Заступајући Приштину, био је делегат, заједно са још једним суграђанином, Ашером Ашеровићем, на Покрајинској конференцији Савеза циониста одржаној у Нишу 7. и 8. јануара 1931. године. Уз сав интелектуални, агитациони и едукативни рад који је уложио у јеврејски национални покрет, помагао је и финансијски ционистичку платформу, па га налазимо на

листи добровољних давалаца *шекела* међу скопским Јеврејима 1927. године.¹⁶⁴⁶ Делокруг његовог националног рада превазилазио је регионалне оквире. Представљајући јеврејску заједницу Скопља Бехар је деловао у групи редовних световних чланова Главног одбора Савеза јеврејских вероисповедних општина Краљевине Југославије у периоду од 1936. до 1939. године. На ово место изабран је пошто је упражњено избором Шима Шпицера за генералног секретара, а дотле је Бехар био члан-заменик.¹⁶⁴⁷

¹⁶⁴⁶ *Народен лекар...*, 45, 54, 83, 86; С. Грандаковска (пр), *н. д.*, 549-50; L. Fischer (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5690...*, 226, 240; Ž. Lebl, *Da se ne zaboravi...*, 221, 228; Ž. Lebl, *Plima...*, 253-4, 257, 260; М. Д. Живковић, *Нови Пазар...*; М. Mentović, М. Ajbl, *н. д.*, 54; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 127-8; Ž. Lebl, *Jevreji u Nišu...*; Č. Prlinčević, *н. д.*, Ž. Lebl, *Јуће...*, 14, 82; М. Heinel (ur), *н. д.*, 68. Бехару је успело да преживи холокауст и Други светски рат, захваљујући срећној околности успешног бекства у Албанију, где је нашао уточиште. По ослобођењу завичаја и отаџбине пред завршетак рата, из скривалишта у Албанији вратио се у Скопље, да би се одатле, по успостави државе Израел, иселио из југословенске домовине. *Алију* у Израел учинио је 1948. године, када је са групом других југословенских Јевреја 14. децембра из луке Ријека, бродом „Кефалос“ запловио према земљи праотаца, испунивши свој давно сањани лични и сан сваког ортодоксног ционисте. Промена животне средине, по свему драстично различите од дотадашње и почетак сасвим новог живота, Бехару није представљало никакву сметњу. С обзиром да је знао званични језик новоуспостављене израелске државе и био стручњак, постављен је 1950. године за директора Дисконтне банке у Рамлеу, где се настанио. Успешно водећи банкарске послове, убрзо бива награђен потврдом свог квалитета, квалификованости и успешности. Уручена му је диплома банчине централе за најбоље вођену филијалу, која је била једна од стотину подружница у земљи. Поред редовних пословних обавеза, Бехар стиже да се и овде активира у многим организацијама. Као јавни радник, Бехар је био истакнути члан и функционер више различитих удружења. Био је председник *Б`неи-брит* ложе „*Хар Синај*“, виђен члан Ротари клуба и вредан активиста „Удружења Јевреја из Југославије у Израелу“. У националној домаћи остаће до краја свог кратког живота. Преминуо је у Рамлеу 17. маја 1966. године.

¹⁶⁴⁷ Savez jevrejskih veroispovednih opština Kraljevine Jugoslavije, *Izveštaj Glavnog odbora Saveza jevrejskih veroispovednih opština Kraljevine Jugoslavije VII kongresu 23 i 24 aprila 1939 god.*, Beograd 1939, 5-6.

Сл. 1 – Друштво „*Бар Гиора*“ у Бечу 1923. године. С лева на десно седе: Алекс Ланде, Иво Херлинггер, Јосеф Конфорти, Нисим – Ница Каталан, Мориц Озмо, Иво Голдштајн, Леон Финци. Средњи ред: Стјепан – Пишта Херцог, Јаков – Жарко Хаас, Алфред Плацнер, Јаков – Жак Калдерон, Ото – Деда Мандл, Јосеф Бехар, Ш. Розенраух. Стоје у задњем реду: Менахем – Мика Меворах, Јаков – Жарко Алмули, Јаков – Жаче Медина, Жига Кишицки, Меир Блох, Бранко Гостл (Ž. Lebl, *Da se ne zaboravi...*, 214)

Сл. 2 - Покрајинска конференција Савеза циониста у Нишу 7-8. јануар 1931. године. На фотографији испред синагоге у Давидовој улици виде се Леон Камхи из Битоља, Шаул Нисим и Бора (Аврам) Алкалај из Ниша, Јосеф Бехар из Приштине/Скопља, др Јаков - Жак Калдерон, Нишлија из Београда, Леон Ешкенази из Ниша, г-ђа Ланде из Скопља, др Аврам Вербер-Авишур из Београда, др Жак Конфино из Лесковца, Ашер Ашеровић из Приштине/Скопља, Данило Букиш и Израило Хазан из Ниша, Рита Коен из Скопља, Моше Ешкенази, *шалијах Хашомер хацаира* из *кибуца* Мерхавија у Битољу (Ž. Lebl, *Jevreji u Nišu...*; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 99)

19.4. ПРИЗРЕНСКА ПОРОДИЦА ТАЈТЕЛБАУМ

Призренски лекар Јосеф Тајтелбаум је рођен 3. јула 1891. или 1895. године, од оца Израела и мајке Естере, у селу Будзанов, поред места Трџбовља, у области Тарнопоља, у Источној Галицији. Гимназију је завршио 1912. године у граду Броди, у галицијској области. На Бечком медицинском факултету студирао је медицину, када је током 5. семестра, 24. августа 1914. године ступио у 19. аустријски домобрански пешадијски пук аустроугарске војске као једногодишњи својеволац лекар, оставши у том статусу и пуку до 1. маја, односно 15. јула 1915. године. Од тада па до 13. новембра 1918. године Тајтелбаум је у аустроугарској војсци служио као батаљонски лекар лекар на руском фронту, у Галицији и Украјини, суделујући у Мајској (Пролећној) офанзиви 1915, Брусилонској офанзиви 1916, Керенској офанзиви 1917. и у походу Источне армије 1918. године у Украјини. Током ратних дана одвија се његово војничко напредовање. Најпре је јануара 1915. године произведен у чин каплара, а већ марта исте године за наредника. За резервног санитетског кадета унапређен је 17. јула 1915. године, наредбом Кр. Домобранског министарства од 13. августа 1915. године. За резервног заставника произведен је 1. фебруара 1916, а за резервног потпоручника 1. фебруара 1917. године. Из аустроугарске војске је демобилисан 23. децембра 1918. године услед опште демобилизације и ради довршетка медицинских студија.

Учествујући у Првом светском рату у аустроугарској војсци, из њега је изашао са завршеним ђачким роком (школом) и окићен с неколико високих одликовања. Златним крстом на пантљики и Медаљом храбрости са мачевима одликован је 11. августа 1916. године. Бронзаном медаљом храбрости одликован је 1917. године, а Медаљом за војне заслуге са мечавима, односно *Signum laudis* 10. септембра 1917. године.

Будући врсан зналац немачког језика, Медицински факултет у Бечу је завршио 1920. године. Пошто у пропалој монархији није могао себи да обезбеди радно место, прочитавши оглас о потреби за војним лекарима у новооснованој Краљевини СХС, пријавио се на конкурс и крајем исте или почетком 1921. године дошао у Призрен где је

радио као лекар војног гарнизона града. Он је очигледно био онај једини Јеврејин у округу Призрен пописан на државном попису 1921. године, у коме је живео 96.781 становник. У југословенској војсци Тајтелбаум је Решењем Министарства војске и морнарице од 12. априла 1921. године, а потврђеним 19. октобра 1921. године, указом постављен за контрактуалног војног лекара и одређен на службу у Сталној војној болници Косовске дивизијске области у Приштини, где се јавио на дужност 15. априла. Овде је Тајтелбаум вршио дужност шефа кожно-венеричног и заразног одељења до 4. јула 1921. године. Од 5. јула 1921. године Тајтелбаум је наредбом команданта Косовске дивизијске области од 25. јуна 1921. године, одређен да заступа у дужности гарнизонског лекара у Призрену, где се јавио 5. јула, вршећи службу на овом положају до предаје оставке. Истовремено је вршио и дужност управника гарнизонске амбуланте у Призрену. Дужност гарнизонског лекара у Призрену потврђена му је решењем Министарства војске и морнарице од 3. октобра 1921. године.

Наредбом Министарства војске и морнарице од 31. октобра 1921. године постављен је за трупног лекара 30. пешадијског пука, на којем положају је остао до предаје оставке. Дужност трупног и гарнизонског лекара му је потврђена наредбом Министарства војске и морнарице од 31. маја 1926. године. Пет година касније, 7. фебруара 1926, жени се приликом посете Бечу, Паулом Вајселбергер, рођеном 3. јула 1903. или 1905. године у селу Космежину, у близини Тарнопоља, од мајке Тилде и покојног оца Наума, велепоседника. Ове године одсуствује из војске 20 дана, највероватније због потреба венчања и одласка у Беч, а због боловања је још 12 дана био ван војне службе.

И у југословенској војсци Тајтелбаум напредује у хијерархијском поретку. За санитетског поручника указом је постављен 22. маја 1926. године, а од 22. маја 1928. године одређен је за лекара 23. пешадијског пука и вршиоца дужности лекара Штипског гарнизона. Место војног лекара заменио је касније, од 1930. године па све до окупације 1941. године, општинским лекаром Призрена. Оставка у југословенској војсци му је одобрена одлуком од 29. јануара 1929. године.

По позиву обилазио је болеснике, своје пацијенте и требаоце медицинских услуга, увек носећи своју лекарску ташну. По причању Призренаца, Јозеф је као доктор уживао

статус каквог племенског мага, враћајући у живот људе који су били на самрти. Пред Априлски рат био је мобилисан као санитарски официр. Избегао је заробљеништво, успевши да се са положаја на Проклетијама врати у Призрен. Јозеф је припадао малобројном кругу интелектуалаца у Призрену. Иза њега, у породичној заоставштини остала је у рукопису опширна историјска студија о јеврејским устанцима против Римског царства. Био је полиглота, говорио је поред српског још и немачки и старохеврејски, а умео да чита и пише, поред наведених језика још и на пољском.¹⁶⁴⁸

Јосефово и Паулино једино дете, Раул Тајтелбаум рођен је у Призрену 13. децембра 1931. године. У родном граду је завршио основну школу, а пред сам рат, почео је марљиво и пасионирано да сакупља поштанске марке.¹⁶⁴⁹

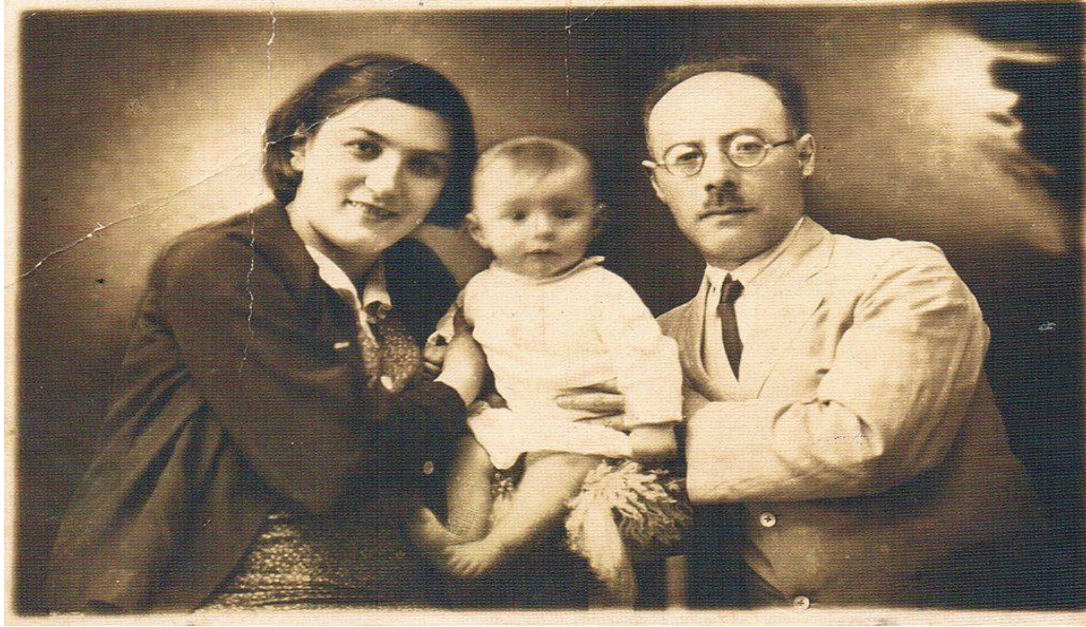
¹⁶⁴⁸ J. Romano, *Jevreji zdravstveni radnici...*; А. Гаон (ур), *Знаменити...*, 225; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 18; А. Гаон (ур), *Mi smo preživeli...2*, 161-3, 165-7, 170-1, 176; М. Fogel, М. Ristović, М. Koljanin, *n. d*, 168, 170; Д. Тасић, *n. d*, 29; ВА, ДППВКЈ, *Јозеф Тајтелбаум*; М. Дамјановић, *Послератно...*; М. Heinel (ур), *n. d*, 40. Пред крај 1941. године италијански окупатор га је лишио слободе, у опсежној акцији хапшења неколико стотина најобразованијих Срба и комуниста, којим је тежио спречити организацију било каквог вида отпора против себе. Одведен је, заједно са свима њима у један логор поред Презе у Албанији, где је задржан све до капитулације Италије септембра 1943. године. У логору је радио као лекар, имајући једну малу бараку од које је начинио ординацију. Логорски заточеник комуниста Арса Милатовић је пријатељевао са Јозефом док су заједничке дане проводили иза жица и имао је само речи хвале о њему: „Био је савршени интелектуалац, са огромном ерудицијом и врсни лекар. Био је човек фине нарави, врло комуникативан, поштен и хуман. Врло живахан. Међу логорашима веома омиљен. Сви смо жедно слушали његова учена предавања о Француској револуцији и о Римској империји. У дугим логорским сатима са њим смо играли шах или гледали како он игра. Међу нама био је најбољи шахиста. Тада сам први пут у животу видео како се игра симултанка коју је доктор играо са више њих и све их је победио. Љубазност, култура и хуманост вашег оца оставила је на нас велики утисак, те смо га задржали у дивној успомени. Он је са нама делио све тешкоће колектива као прави друг. Тад нам је причао о свом сину. Још тада сам чуо и запамтио ваше име. После рата, другови из наше групе, који су се вратили да раде на Космету, причали су ми да драги нам доктор Тајтелбаум, наш учитељ у шаху и у култури, није преживео рат...“. Живот је окончао 1944. или 1945. године у логору Аушвиц или Берген Белзен, где га је депортовао Гестапо.

¹⁶⁴⁹ А. Гаон (ур), *Mi smo preživeli...2*, 160-1; А. Гаон (ур), *Знаменити...*, 225-6; М. Fogel, М. Ristović, М. Koljanin, *n. d*, 168; М. Дамјановић, *Послератно...*; М. Heinel (ур), *n. d*, 40, 47-8; Ž. Lebl, *Juče...*, 164. Преокрет у животу Тајтелбаумових наступио је избијањем Другог светског рата у њиховој домовини. Пошто је глава куће, доктор Јосеф, био ухапшен и интерниран од италијанског окупатора у логор на тлу Албаније, а стан конфискован у корист италијанске војске, мати и син су се после недељу дана са покупљеним стварима преселили у дом својих пријатеља Јакића, код Неле – Ане Јакић и њених ћерки Бисерке и Иванке, пошто је њихова глава куће Драгутин, цео рат провео у немачком војном заробљеништву. Због помоћи око сакривања и спасавања Тајтелбаумових, Ана – Нела Јакић је проглашена почетком 2002. године, у својој 95 години за Праведника међу народима од стране *Јад Вашема* у Јерусалиму. Оставши без сопственог крова над главом, издржавали су се од плетења и продаје вуњених чарапа и џемпера и остали код домаћина све до почетка 1944. године када су их похапсили Немци. По окупацији Југославије у Другом светском рату, крајем 1941. године млади Раул се придружио илегалној омладинској групи, организованој од стране локалних скојеваца, која је чинила ситније саботаже, прикупљала новчану помоћ, вршила осматрања непријатеља, стражарења и растурања пропагандних летака. Раул је без знања мајке покрету приступио посредством скојевца Ице Наумовића (?1921-1944) из Подкаљаје, где су, у том сиромашном српском кварту одржавани и њихови састанци, на којима су још увек малолетна лица и деца учена конспирацији, левичарској идеологији кроз

кратке курсеве и приручнике, индоктринишући се истовремено комунистичким песмама, певајући „Црвен је исток и запад, црвен је север и југ...“ и ширећи пропагандне летке испод кућних прагова. Бавили су се такође обавештајним и стражарским пословима и вршили ситне саботаже против окупатора. Најчешће су крали оружје или делове оружја од италијанских војника по кафанама, испод окупаторских аутомобила постављали скривене дашчице са ексерима, сипали шећер или песак у бензинске резервоаре војних камиона и убацивали кликере у уши мазги, које су служиле Италијанима за транспорт, па су оне губећи од тога равнотежу, падале са теретом и тако чиниле опструкцију корисницима њихових услуга. Раул је уз то, кришом узимао лекове свога оца и достављао их овој илегалној организацији у којој је био активан годину и по дана, до лета 1943. године. Са овим противокупаторским активностима Раул је престао крајем лета 1943. године, када је са мајком отишао у околину италијанског логора Преза, у Албанији, где му се од краја 1941. године налазио отац, интерниран са још неколико стотина Срба са Косова и Метохије. Пролазећи кроз Албанију, задржали су се у Круји, у чијој близини се налазио логор Преза, па је Раул неколико пута оцу у логору достављао пакете са намирницама, пошто Италијани нису дозвољавали Паули да посети супруга. Након капитулације Италије, септембра 1943. године заједно са родитељима и већином логораша прикључио се албанским партизанима, оставши међу њима до краја године, боравећи по планинским селима и лечећи рањене партизане и болесне мештане. Одатле су прешли у предграђе Тиране, где су у изнајмљеној соби боравили неколико недеља, или према другом извору осам месеци, живећи код породице Јани Коче, да би се на наговор арнаутског пријатеља из Призрена почетком 1944. године вратили у Призрен. Услед немачке офанзиве, опште тешке животне ситуације и болести оца, породица се почетком 1944. године вратила у Призрен и сместила у привремени једнособан стан где се Раул поново повезао са илегалцима, а Јосеф лечио рањене партизане, болесне грађане и цивиле из суседних села. Целу породицу ухапсили су есесовци априла, односно 16. маја 1944. године у раним јутарњим часовима, предухитривши тако НОБ који је имао у плану да за њих припреми један илегалан бункер у рејону Подкаљаје, насељен претежно сиромашним српским народом. Војним камионом у поподневним часовима стигли су у Приштину, у чијој касарни је већ било смештено негде око 300 похапшених приштинских Јевреја. Уз око 400 косметских Јевреја, утоварени су у теретне вагоне на железничкој станици, без воде и хране путујући за логор на Сајмишту, са једним успутним застојем у долини Ибра, кад су им дозволили да пију речну воду. Преживевши и савезничко бомбардовање Савског моста, три недеље касније, средином јуна утоварено је 437 Јевреја са Сајмишта, међу којима и Тајтелбаумови, у теретне вагоне и транспортовано у логор Берген-Белзен, у који су стигли недељу дана касније. Сместили су их у бараку бр. 8 и већ првих дана доделили им жуте траке са Давидовом звездом и немачким натписом *Jude* за обавезно ношење. Водили су их под редним бројевима 4655, 4656 и 4657. Десетог априла 1945. године, само неколико дана пре него што су савезници ослободили логор (15. априла), породици је са групом других логораша наређено да напусте логор и пешице крену ка железничкој рампи удаљеној око 8 km. По доласку, око 2.400 логораша укрцано је без хране и воде у ноћи између 10. и 11. априла у композицију воза, дугу 600 метара, која је у наредне две седмице кружила Немачком, доспевавши до градова Лунбурга, Хамбурга, према Берлину, до Котбуса, Лубена, према реци Елби... Преживеле из „изгубљеног воза“ спасили су војници Црвене армије 23-24. априла по заустављању воза и напуштању немачких стражара и сместили их у немачке домове у оближњем месту Требиц. По доласку лекарских екипа Тајтелбаумови су пребачени у један војни заробљенички логор претворен у пољску болницу, поред села Милберг, где је након неколико дана, 29. априла Јосеф преминуо од изнемоглости и тифуса и истога дана закопан на оближњем гробљу војних заробљеника на огранку једне шуме. Осим супруга и оца Јосефа, у холокаусту су настрадали сви чланови фамилије са очеве стране и Паулина мајка, убијена марта 1943. године у Терезијенштату. Раул се са мајком и Приштевком Белом Абрамовић неколико недеља по Јозефовой смрти вратио у Призрен, путујући Европом око месец дана, пешице, камионима, на руским топовима, у препуњеним вагонима пролазећи кроз порушени Дрезден, Праг, Будимпешту и Београд, да би у Призрен стигли у другој половини јуна 1945. године, на камиону који је из Урошевца превозио брашно. Овде су првобитни кров над главом поново пронашли у једној соби код Јакићевих. У наредне три године (1945-1947) по убрзаној процедури Раул је завршио шест разреда призренске гимназије, тзв. „партизанске гимназије“. Почетком 1948. године одлази са мајком у Београд, окончавши гимназијско школовање у Првој мушкој гимназији, где је био члан школског комитета ове школске установе. Живели су код Јакова Савића у Космајској 19, на којој су се адреси пријавили градским властима 24. септембра 1948. године и са које су се одјавили 25. јула 1949. године одселивши се за Израел. У Београду се Раул учланио у КПЈ, у послератном периоду постао је члан Савеза бораца Југославије, а учествовао је и у омладинској радној акцији на изградњи Новог Београда, добивши значку ударника. Раул преко штампе сазнаје за оснивање Израела и доноси одлуку о иселјењу. Сведок тог испољеног опредељења био је и писац Бора

Тосић (1932), Раулов школски друг из Прве мушке гимназије, који је у свом роману „Улога моје породице у светској револуцији“ записао: „Друг Тајтелбаум је рекао: 'Ја сам ваш, али треба да одем и помогнем изградњу нове земље, односно Израела!' Ми смо сви плакали. Ја сам одсвирао сопствену композицију : Ми смо млади Титови јунаци!“. Јуна (јула) 1949. године са мајком се иселио у Израел бродом „Радник“, где ће по доласку, на Хебрејском универзитету у Јерусалиму студирати економију и историју од 1952. до 1957. године. Од те године почиње да гради новинарску каријеру. У наредних четрдесет година (1957-1997) био је професионални новинар и публициста у израелским, југословенским и српским штампаним медијима. Уређивао је орган Комунистичке партије Израела „*Кол Хаам*“ („Глас народа“) од 1957. до 1969. године, да би од 1969. до 1997. године био дописник, економски коментатор и парламентарни извештач најтиражнијег израелског дневног листа „*Једиот ахронот*“. Каријеру у овом листу завршио је као дописник из Немачке (1994-1997). Објавио је и дужи чланак „Југословенски социјализам – самоуправљање као стварност“ у септембарском броју угледног израелског часописа за економска питања „*Риваон лекалка*“ 1980. године. Из Израела је извештавао за београдске дневнике „Борбу“ и „Политику“, те за недељнике „НИН“ (26. маја 1985) и „Време“. У „НИН“-у му је 1986. године пренет интервју са израелским премијером Шимоном Пересом (1923-2016), „Политика“ му је 26. септембра 1987. године објавила приказ нове књиге израелског приповедача Давида Гросмана (1954), београдске „Књижевне новине“ 15. фебруара 1988. године Тајтелбаумов разговор са Гросманом, у „НИН“-у му је 11. јуна 1989. године објављен текст о историјату дипломатских односа Југославије и Израела од 1967. године, а „Политика“ 26. августа 1989. године чланак „Нове тајне кумранских рукописа“. На позив ЦК СКЈ Тајтелбаум је 1987. године боравио у Београду, којом приликом је посетио и Савез јеврејских општина Југославије разговарајући са руководиоцима Савеза о односима Југославије и Израела. Са колегом Мирком Кларином (1943) у Југославији је објавио две монографије посвећене тематици модерног Израела: „Израел у вербалном грађанском рату“ 1986. године и „Израелци на раскршћу“ 1989. године, за коју ће председник СЈОЈ Лавослав Каделбург (1910-1994) изјавити: „Врло много поучног се може видети из интервјуа и писања које су Кларин и Тајтелбаум објавили у својој књизи „Израелци на раскршћу“. Ту је права слика тога“. У Југославији је такође објавио књигу „Жидови и револуција“. Илустровао је и насловну страну дневника „Берген-Белзен 1944-1945“ ауторке Хане Леви – Хес рођене 1913. године у Сарајеву, преведеног 1963. године на хебрејски језик. Током дугогодишње новинарско-публицистичке каријере објавио је преко хиљаду чланака, есеја и студија о економским и социјалним проблемима Израела, јеврејској историји и проблемима земаља Источне и Средње Европе, укључујући и државе бивше Југославије. Као коментатор гостовао је у разним радијским и телевизијским емисијама у Израелу. Био је председник Етичког комитета „Удружења новинара Израела“. Осим на подручју седме силе, ангажовао се и на другим друштвеним пољима. Био је члан Савета *Јад Вашема* у Јерусалиму, био активан у израелском Центру организација преживелих холокауста и у израелској Парламентарној асоцијацији за холокауст. Покренуо је продукцију филмских документарца о улози преживелих холокауста у оснивању и развоју израелске државе. У књигама „Израел у вербалном грађанском рату“ и „Израелци на раскршћу“ аутори су донели велик низ интервјуа које су обавили са најистакнутијим представницима актуелног политичког, културног и научног живота ове блискоисточне демократије и тиме приближили домаћој читалачкој јавности замршене и мање познате прилике из савременог живота Израела. Паула Тајтелбаум је преминула и сахрањена у Јерусалиму, а Раул се 1959. године оженио микробиологом Ализом Ајзен, са којом има две ћерке – Анат и Ирис и четворо унучади – Елија, Имбар, Зохар, Јоав. По пензионисању бавио се научним истраживањима холокауста и Другог светског рата. У коауторству са бившим гувернером израелске централне банке Моше Санбаром (1926-2012) објавио је 2000. године на хебрејском и енглеском језику књигу о улози Швајцарске у Другом светском рату под називом „Злато холокауста“. На хебрејском и немачком језику објавио је 2008. године опширну историјску студију о систему обештећења преживелима у холокаусту под насловом „Биолошко решење“. На хебрејском језику, у издању *Јад Вашема* објавио је и књигу о учешћу Јевреја у партизанском покрету у Југославији насловљену „Један од осморице“. Дуги низ година био је активан и на политичкој позорници Израела, и то на њеном левом крилу. Још у студентским данима, на Хебрејском универзитету у Јерусалиму руководио је студентском организацијом КП Израела током 1952. године. Након расцепа у КП Израела, од 1965. године био је члан ЦК и Политбироа КПИ (МАКИ). За председника ЦК изабран је 1972. године на XVII конгресу партије и на том месту се задржао до расформирања КПИ 1974. године. Годину дана раније, 1973, био је један од оснивача левичарског покрета МОКЕД. Након тога приступа левичарском покрету *Шели*, а касније Уједињеној радничкој партији МАПАМ. Након распуштања и ове странке, придружио се покрету МЕРЕЦ, а активан је био и у израелском покрету „Мир сада“. У израелској армији је стекао чин мајора у резерви, а учествовао је у сукобима за време Суецке кризе 1956. године, у Шестодневном рату 1967. године,

Јомкипурском рату 1973. године и Либанском рату 1982. године. Живи у Јерусалиму, одакле од почетка XXI века пише седмичне коментаре за економски дневник „Globes“. Као новинар и политичар, емоционално, пословно и пријатељским везама везан за југословенско друштво, Раул је континуирано одржавао контакте са културном, политичком и другом елитом Југославије. У својству новинара листа „*Једиот Ахаронот*“ 1986. године је обавио интервју са тада водећим српским књижевником у успону и кандидатом за Нобела, Данилом Кишем (1935-1989), који је и сам био јеврејског порекла и са којим је причао о значају јеврејског идентитета самом писцу. Захваљујући Раулу, Киш је упознао његову пријатељицу Еву Нахир – Панић (1918-2015) у југо-кибуцу Шаар Хамаким која му је приповедала о свом искуству голоотачке епопеје. Књижевног великана је њена животна прича подстакла на идеју да на ту тему напише књигу, а Раул је предложио да сними њену исповест на магнетофонску траку која би послужила Кишу у његовом даљем раду. Од књижевног дела није било ништа, али је на велики подстицај и наговор пријатеља Александра Мандића (1945), Киш три године касније, иако тешко болестан одлучио да направи филмски четвороепизодни серијал „Голи живот“, због чега одлази у Израел и са телевизијском екипом „Авале филма“ започиње седмодневно снимање марта 1989. године. О свом пријатељевању са Кишом током његових боравака у Израелу, Тајтелбаум је записао: „У разговорима са Кишом, тада, осетио сам да је током те две посете Израелу покушао да пронађе одговор на питање свог идентитета. Кишов отац је био Јеврејин, а мајка Црногорка. Питао се може ли себе да идентификује као Јеврејина? Ипак, одговор до којег је тим необичним трагањем дошао веома га је разочарао. Према израелским законима идентитет се одређује по мајци. Био сам веома изненађен када је пред смрт у свом завештању тражио да буде сахрањен по православној верској традицији. Киш је по убеђењу био атеиста. Ја сам то тада схватио као неку врсту протестног акта, јер одговора на питања која су га тиштала није било“. У Израелу је Раул преко светски познатог јеврејског вајара из Суботице Нандора Глида (1924-1997) упознао београдског Јеврејина Јосефа Жамбокија (1932) кога је покушао да политички придобије за учлањење у комунистичку странку Израела. Пошто је саговорник испричао један виц у коме се исмевао Титов режим, Раул је одустао од свог плана. О Раулу је његов пријатељ Жамбоки записао: „А за Раула Тајтелбаума је Тито као за верујуће људе Исус Христос. Он је био титоиста...Једном је био изгубио снагу, био се разболео. Каже он мени: Жамбоки видиш какав је живот, човек се роди у пеленама, умире у пеленама. Живео је у Јерусалиму, одлазио сам код њега... То вече кад сам ја рекао то о Титу у вицу, никад ме више није питао. Тито је за њега био Бог“. Раул Тајтелбаум је крајем осамдесетих година XX века био дописник из Израела београдске новинске агенције ТАНЈУГ. За време распада СФРЈ и грађанских ратова (1991-1995), под псеудонимом Јисраел Томер уређивао је и писао за израелски дневни лист „*Једиот Ахаронот*“, док је на израелској телевизији извештавао, а на јавним скуповима коментарисао актуелне догађаје из земље свог порекла. У друштвеном и образовном животу Израела Раул је узео учешћа и у мисији очувања од заборављања и меморијализације холокауста, делећи своје и породично искуство рата са израелским ученицима у школама на Дан холокауста. Учествовао је и у међународним конгресима антифашистичких бораца, као делегат Израела у другој половини 80-их година прошлог века боравио је на једном таквом скупу одржаном у Источном Берлину. Не заборављајући преломни животни период, одржавајући контакт са осталим заточеницима Берген Белзена, Раул је учествовао априла 1995. године на обележавању 50-огодишњице ослобођења логора у овом месту, када се састало око 200 преживелих из Израела, Холандије, САД, међу којима и неколико десетина потеклих са подручја Југославије. Заинтересован за едукацију о холокаусту узео је учешћа у дискусији вођеној на симпозијуму о холокаусту одржаном у *Јад Вашему* у Јерусалиму од 15. до 20. јуна 2006. године у организацији поменуте институције, Министарства културе Републике Србије и Музеја жртава геноцида из Београда. Види: М. Klarin, R. Tajtelbaum, *Izrael u verbalnom građanskom ratu*, Beograd 1986; М. Klarin, R. Tajtelbaum, *Izraelci na raskršću*; Zagreb 1989; М. Дамјановић, *Послепатно...*; А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...2*, 160-2, 166-70, 172-5, 180-5; А. Гаон (ур), *Знаменити...*, 225-7; L. Halpert Zamir, *Danilo Kiš: Jedna bolna, mračna odiseja*, Beograd 2000, 30; D. Ilić, *Eva*, Kragujevac 2016, 152-8; P. J. Cohen, *Tajni rat Srbije. Propaganda i manipuliranje poviješću*, Zagreb 1997, 182-3; М. Fogel, M. Ristović, M. Koljanin, n. d, 169-70; Norman H. Gershman, n. d, p. 14; M. Heinel (ur), n. d, 40, 48-9; L. Petrović, *Dr Lavoslav Kadelburg. Spomenica 1910-1994*, Beograd 2010, 55; Ž. Lebl, *Jučee...*, 126, 164; *Jevrejski pregled*, Beograd, br. 9, septembar 2006, str. 18-9; *Jevrejski pregled*, Beograd, br. 1-2, januar-februar 1981, str. 64; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Раул Тајтелбаум*; J. Žamboki, n. d, 113-5; *Jevrejski pregled*, Beograd, br. 5-6, maj-jun 1985, str. 69; *Jevrejski pregled*, Beograd, br. 7-8, juli-avgust 1986, str. 70; *Jevrejski pregled*, Beograd, br. 9-10, septembar-oktobar 1987, str. 44, 77; *Jevrejski pregled*, Beograd, br. 1-2, januar-februar 1988, str. 56; *Jevrejski pregled*, Beograd, br. 5-8, maj-avgust 1989, str. 86, 102.

Сл. 1 – С лева на десно: Паула, Раул и Јозеф Тајтелбаум око 1932. године (*Архива Ирис Тајтелбаум из Тел Авива, Израел*)

Сл. 2 и 3 – Раул Тајтелбаум око 1941. године и Јозеф Тајтелбаум 1930. године (*Архива Ирис Тајтелбаум из Тел Авива, Израел*)

Сл. 4 и 5 – Раул и Јозеф Тајтелбаум у логору Преза у Албанији, у лето 1943. године и цртеж Раула Тајтелбаума из логора (М. Fogel, М. Ristović, М. Koljanin, *n. d.*, 168; А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...2*, 163; Архива Ирис Тајтелбаум из Тел Авива, Израел)

Сл. 6 – Паула Тајтелбаум у призренској народној ношњи (Архива Ирис Тајтелбаум из Тел Авива, Израел)

19.5. РАБИН ЦАДИК ДАНОН

Цадик Данон је рођен у Сарајеву 20. априла 1918. године од мајке Грасје Леви, рођене 1889. године у Зеници и оца Данијела Исака Данона, рођеног 1888. године у Сарајеву, *рабина* у Тузли, Травнику и Сарајеву, који је за свој рад био одликован и орденом Св. Саве. Према породичном предању породица води порекло од чувеног *рав* Моше Данона, чије је гробно место у херцеговачком Стоцу ходочаснички циљ многих босанскохерцеговачких јеврејских верника. Одрастао је у породици са још три брата (Исак, рођен 1908. године у Сарајеву; Хаим, рођен 1910. године у Сарајеву и Јосеф, рођен 1921. године у Тузли) и две сестре (Ерна Самоковлија, рођена 1913. године у Сарајеву и Рашела Мусафија, рођена 1915. године у Зеници). Унутар породичног дома стекао је љубав према јеврејској традицији и вредностима. Малу матуру завршио је у класичној гимназији у Травнику или Сарајеву 1932. године, а затим га је исте године отац уписао на семинар новооснованог Јеврејског теолошког завода у Сарајеву¹⁶⁵⁰, који је одговарао средњој школи према општим државним прописима о уређењу, наставном реду и дисциплинским прописима.¹⁶⁵¹ Данон је уз остале полазнике овог семинара припадао другој генерацији коју је овај недавно основани завод изнедрио. Наставу је похађао од школске 1932/33. до 1936/37. године, пошто је по новом Статуту завода школовање било продужено на пет година.¹⁶⁵²

За време школовања на Теолошком семинару у Сарајеву приступио је напредном омладинском покрету и тесно сарађивао у илегалном раду са још једним Јеврејином, будућим *прорабином* Изидором А. Финцијем. По завршеном школовању започео је *рабинску* службу у Приштини и Косовској Митровици, где је био свештеник, кантор и вероучитељ, упућен од стране Савеза јеврејских вероисповедних општина Југославије 1937. године. Чувши за новог *рабина* у суседној Косовској Митровици, Пришtevци су

¹⁶⁵⁰ А. Гаон (ур), *Знаменити...*, 70; J. Romano, *Jevreji...*, 347; L. Petrović, *Dr Lavoslav Kadelburg...*, 141; A. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...* 4, 15, 36-8; J. Алмули, *Остали...*, 346; М. Дамјановић, С. Бишевац, *Духовни...*; *Jevrejski pregled*, Beograd, br. 3-4, mart-april 1988, str. 23.

¹⁶⁵¹ Архива аутора, *Statut o ustrojstvu i nastavnom planu Jevrejskog srednjeg teološkog zavoda, 20. februara 1929. god. Beograd, ministar vera T. T. Alaupović.*

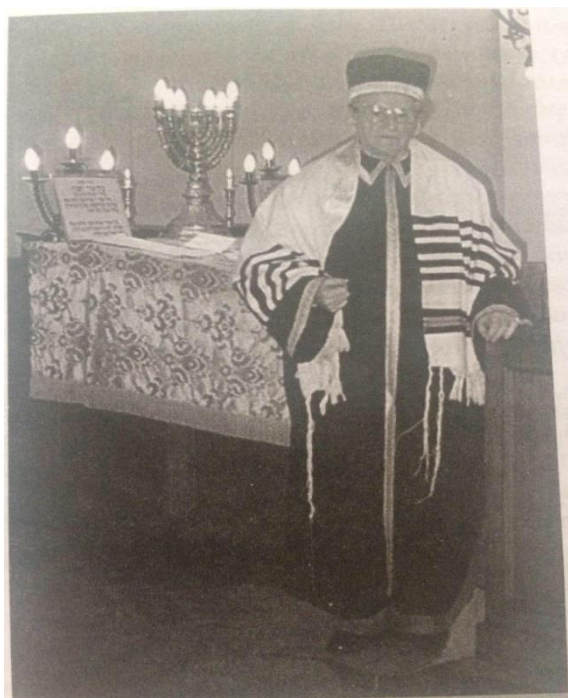
¹⁶⁵² Ž. Lebl, *Da se ne zaboravi...*, 285; J. Romano, *Jevreji...*, 347; L. Petrović, *Dr Lavoslav Kadelburg...*, 141.

послали своје људе у овај град, који су се састали са њим и на заједничкој вечери замолили га да им пева сефардске романсе. Одушевљени његовим вокалним умећем интервенисали су код СЈВОЈ инсистирајући да га преместе у Приштину, што се убрзо и остварило. У Приштини се Данон повезао са напредним студентским покретом, организујући више приредби на тамошњем Народном универзитету. Једном приликом са хором је извео рецитал песме Алексе Шантића (1868-1924) „О, класје моје“, због чега је изазвао позорност и осуду тадашњег листа „Балкан“, који је у чланку насловљеном „Чифути се у Приштини буде“, писао о њему да као „плаћени руски конзул“ и „комуниста трује омладину“. Овај чланак узнемирио је приштинске Јевреје, па је Данон закључио да је најбоље и за њега и по њих, да напусти Приштину, а одлуку о напуштању додатно је убрзао трагичан случај погибије породице сплитског *рабина* Данитија, кога је Данон као *рабин* наследио, бивајући изабран на конкурс објављеном после његове смрти.

По напуштању Космета одлази у Сплит, где је добио дужност *рабина* 1938. године и где се повезује са тамошњим истакнутим партијским руководиоцима, па и са некадашњим школским другом са семинара у Сарајеву, Исидором - Исаком Финцијем, који је обављао дужност вероучитеља. Од Партије добија и посебан задатак рада са јеврејском омладином у циљу њиховог укључивања у покрет. Његов стан служио је Партији за многе активности, ту су одржавани илегални састанци МК КПХ Сплит и ПК КПХ за средњу Далмацију, умножаван је лист „Наш извјештај“, сакривали су се илегалци и рањени партизани по избијању рата и сл. У НОП-у је био активан од 1941. године, а у НОВ-и од септембра 1943. године. Војни рок, на ком га је затекао и рат, са 20 година започео је да служи на јесен 1940. године, као свештеник при ђачкој чети у скопској војној болници. У Априлском рату 1941, већ другог дана рата заробљен је од Немаца у Скопљу, где је био стациониран као војни обвезник у болничкој чети.¹⁶⁵³

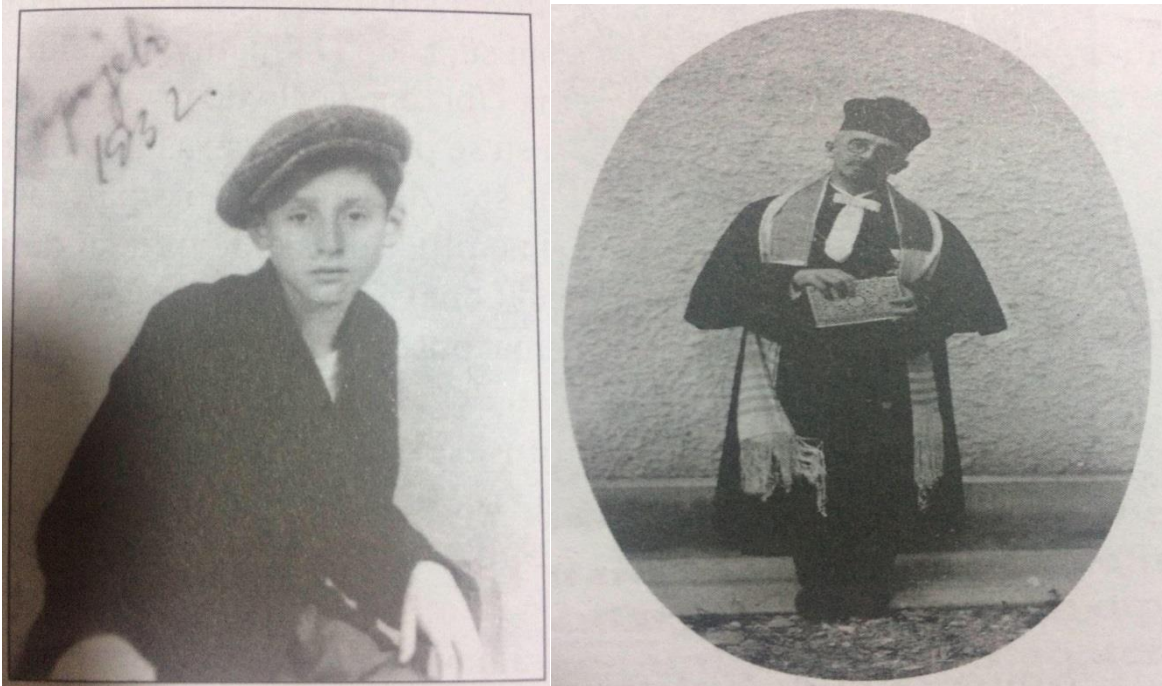
¹⁶⁵³ D. Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita*, Split 1971, 184-5, 192; K. Видаковић Петров, Д. Крسمановић, В. Радовановић, *Јевреји Србије...*, 64; А. Гаон (ур), *Знаменити...*, 23, 70-1; J. Romano, *Јевреји...*, 270, 284, 295-6, 347; L. Petrović, *Dr Lavoslav Kadelburg...*, 115, 141-2; А. Гаон (ур), *Mi smo preživeli...* 4, 15-38; J. Алмули, *Остали...*, 345-55, 357-69, 379-80, 389, 401-2, 539; М. Дамјановић, С. Бишевац, *Духовни...*; М. Ivanković, *Jews and Yugoslavia 1918-1953*, in: D. T. Bataković (ed), *Minorities in The Balkans – state policy and interethnic relations (1804-2004)*, Belgrade 2011, pp. 131-152; А. Pinto, *Dr Moric Levi, sarajevski nadrabин*, u: S. Kabiljo-Šutić (ur), *Jevrejski almanah 1971-1996*, Beograd 2000, 23-37; М. Иванковић, *Обнова верског живота код Јевреја после Другог светског рата у Југославији*, у: J. Ердељан, Н. Макуљевић (ур), Менора. Зборник радова, Београд 2010, 203-234; М. Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji...*, 165, 169-72, 179-80, 362; Н. Pass Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia. A quest for community*, Philadelphia 1979, p. 198; P. Јаковљевић, *Јеврејски*

код, Београд 2005, 26, 40; M. Belić-Koročkin-Davidović, R. Davidović, *Eugen Verber. Glumac, prevodilac, judaista...*, Београд 2014, 67; C. Danon, *Jevrejski kalendar za godinu 5734. od 27. septembra 1973. do 16. septembra 1974 (Godište XXIV)*, Београд 1973; C. Danon, *Jevrejski kalendar za godinu 5736. od 6. septembra 1975. do 25. septembra 1976. (Godište XXVI)*, Београд 1975; C. Danon, *Jevrejski kalendar za godinu 5739. od 2. oktobra 1978. do 21. septembra 1979.*, Београд 1978; C. Danon, *Jevrejski kalendar za godinu 5742. od 29. septembra 1981. do 17. septembra 1982.*, Београд 1981; C. Danon, *Jevrejski kalendar za godinu 5748. od 24. septembra 1987. do 11. septembra 1988.*, Београд 1987; C. Danon, *Jevrejski kalendar za godinu 5749. od 12. septembra 1988. do 29. septembra 1989.*, Београд 1988; Б. Албахари, *Преглед...*, 73-4; J. Danon, V. M. Stošić, *Hronika Jevrejske opštine Banja Luka*, Banja Luka 2007, 132, 135; M. Mihailović, *Judaica u Jugoslaviji*, Београд 1990, 4; E. Verber, M. Mihailović, H. Bošković, *Izložba Jezik, pismo i knjiga Jevreja Jugoslavije*, Београд 1979, 2; M. Mirković, E. Najfeld, A. Preger, B. Polić (ur), *200 godina Židova u Zagrebu. Referati i govori sa proslave 180-godišnjice Jevrejske opštine Zagreb (6-9. XI. 1987)*, Zagreb 1988, 5-6, 8-9, 13, 15, 93, 95; F. Krčmar, A. Stefanov, T. Bogović, A. Radlovački, *Grobovi koji putuju: memorijalno jevrejsko groblje u Zrenjaninu*, u: M. Koljanin (ur), *Zbornik 10. Studije, arhivska i memoarska građa*, Београд 2015, 415-486; J. Алмули, *Страдање...*, 375-6, 378; E. Verber, *Uvod u jevrejsku veru*, Београд 2002, 113, 126; R. Milentijevic, *Anti-Semitism and the treatment of the Holocaust in postcommunist Yugoslavia*, in: R. L. Braham (ed), *Anti-Semitism and the treatment of the Holocaust in Postcommunist Eastern Europe*, New York 1994, pp. 225-249; C. Danon, *Zbirka pojmova iz judaizma*, Београд 1996; M. Mihailović, *Tradicionalna...*, 23; A. Nećak, A. Lebl, A. Gaon, S. S. Ristić (ur), *Spomenica 1969-2009*, Београд 2010, 63, 87; J. Almuli, *Jevrejke...*, 169; A. Pinto, *Jevreji...*, 85; *Kadima – časopis jevrejske omladine Jugoslavije*, Београд, br. 48, 1987, str. 23-4; *Jevrejski pregled*, Београд, br. 3-4, mart-april 1985, str. 11-2, 40-1; *Jevrejski pregled*, Београд, br. 5-6, maj-jun 1985, str. 4-5, 44, 80; *Jevrejski pregled*, Београд, br. 9-12, septembar-decembar 1985, str. 68, 70, 73-4, 76-7, 120; *Jevrejski pregled*, Београд, br. 1-2, januar-februar 1986, str. 46, 87; *Jevrejski pregled*, Београд, br. 7-8, juli-avgust 1986, str. 1, 6-7, 38-9; *Jevrejski pregled*, Београд, br. 9-10, septembar-oktobar 1987, str. 1, 9-10, 12-3, 42, 46-9, 53; *Jevrejski pregled*, Београд, br. 1-2, januar-februar 1988, str. 78; *Jevrejski pregled*, Београд, br. 3-4, mart-april 1988, str. 23-4, 53-4, 60-1, 63; *Jevrejski pregled*, Београд, br. 5-8, maj-avgust 1988, str. 2, 15-6, 39-40, 58-9; *Jevrejski pregled*, Београд, br. 9-12, septembar-decembar 1988, str. 15-6, 52-3, 58, 64, 82; *Jevrejski pregled*, Београд, br. 5-8, maj-avgust 1989, str. 5-6, 46-9, 54-5, 57, 86; *Jevrejski pregled*, Београд, br. 9-12, septembar-decembar 1989, str. 49, 51-2; *Jevrejski pregled*, Београд, br. 3-6, mart-juni 1990, str. 3-6, 44, 53, 89, 107; *Jevrejski pregled*, Београд, br. 7-12, juli-decembar 1990, str. 1-10, 30, 48, 59-60, 76; Архива аутора, *Ekumenska molitva na pedesetu godišnjicu stradanja Jevreja – Program* (letak). Немци су две недеље касније, југословенске рањенике, болеснике и особље скопске војне болнице пребацили у Градску болницу и предали бугарским савезницима. Из бугарског заробљеништва је успео да побегне, отишавши у Сарајево. Два дана касније упутио се у Сплит, где је приступио симпатизерској групи НОП-а. Сумњајући да ради за НОП, фашистичке власти су га 24. априла 1942. године ухапсиле. У сплитском затвору задржан је до децембра, и за то време био један од организатора затворског комитета КПЈ и идеолошко-политичког рада са политичким затвореницима. Пошто га нису могли осудити услед недостатка доказа, упутили су га преко ријечног, тршћанског и других италијанских затвора у концентрациони логор Алберобело, у близини Барија. Услед надирања антифашистичких снага после искрцавања на Сицилију, логорске власти су конфиниране логораше у затвореним вагонима пребацили у логоре на тлу средње Италије. Тако је Данон доспео у Фара-Сабину покрај Рима. Из њега је, болестан, са још неким друговима успео побећи, упутивши се према северу, ноћивајући по појатама и сеницама разних италијанских села. Следеће Даноново уточиште био је санаторијум у Карађу, на Кавазу дел Томба, на падинама планине Монте Грапа. Са првом формираном групом италијанских народноослободилачких одреда прикључио се одреду јуришних бригада гарибалдинаца „Антонио Грамши“, где је одређен за команданта одреда задуженог за припрему заседе за планирану немачку казнену експедицију. Под конспиративним партизанским именима Кољка, Данте и Ђусто, обављао је дужност политичког комесара чете, батаљона и групе батаљона. У јесен 1944. године при немачкој офанзиви на његов одред, успео је да се извуче из обруча, ухвативши везу са политичким комесаром бригаде „Мацини“, извесним Монтањом. У договору са њим, Данон се вратио у зону Монте Грапа ради реорганизовања преживелих партизана. Одатле се поново упутио на Монте Грапу, кријући се од фашистичких потера по разним сеоским појатама, овчарским склоништима и шталама. Почетком 1945. године, по формирању одреда гарибалдинаца „Bello gastone“, који је ушао у састав дивизије „Beluno“, команда дивизије је именovala Данона за политичког комесара. При крају рата, одређен је за успостављање реда у једном од логора за немачке војне заробљенике. У Поцану, у Италији је дочекао крај рата и остао у њој до маја 1947. године, радећи при југословенској Војној мисији у Милану. У рату је изгубио родитеље, тројицу браће и зетове, односно 60 чланова шире фамилије, а преживеле су му само две сестре. Преминуо је

Сл. 1 и 2 – Рабин Цадик Данон (А. Гаон (ур), *Знаменити...*, 70; А. Гаон (ур), *Ми смо преживели...* 4, 15; Ј. Алмули, *Остали...*, 345, 369)

2. марта 2005. године у Београду у 87. години живота. У браку са супругом Јелисаветом имао је две ћерке, зетове и троје унучади. Ћерка Данијела Данон удата је за новинара Сашу Ристића са којим нема деце. Био је носилац многих ратних и мирнодопских одликовања – поред Партизанске споменице 1941. године, овенчан је био и Орденом заслуга за народ са златном звездом; Орденом за храброст; Орденом братства и јединства са сребрним венцем; Орденом заслуга за народ са сребрним зрацима и Плакетом града Београда. Осим њих, примио је и многа инострана одличја – Орден председника Финске; Орден реда финског лава и норвешки Орден Св. Олафа. Такође је био само један од двојице носилаца из дијаспоре одликовања за развој јеврејског образовања у дијаспори, које додељује Светска ционистичка организација. Сахрањен је на Јеврејском гробљу у Београду. О Даноновом више него богатом и испуњеном приватном и професионалном, свештеничком и дипломатском послератном животу погледати у наведеним референцама.

Сл. 3 и 4 – Цадик Данон у Сарајеву 1932. године као полазник Теолошког семинара и Цадиков отац, рабин Даниел Данон (А. Гаон (ur), *Mi smo preživeli...*4, 17, 20)

Сл. 5 – Породица Данон. Стоје с лева на десно: Рашела, Хаим, Ерна и Исак; седе: Јосеф, Грасја, Данијел и Цадик (А. Гаон (ur), *Mi smo preživeli...*4, 19; Ј. Алмули, *Остали...*, 425)

20 . ЗАКЉУЧАК

Јевреји су древни, блискоисточни семитски народ са богатом, вишемиленијумски дугом историјом иза себе. Иако ратнички, неофанзивни и војно најнемоћнији међу плејадом античких суперсила, успели су да изграде политичку самосталност и националну еманципацију и одрже се у суровом и непријатељском окружењу. Непрекидно изложени спољним опасностима које су претиле потирању њиховој верској и културној посебности, пре непуних 2.000 година остали су без своје државе и започели живот у изгнанству, расути међу страним народима широм познатог света. Неизвестан живот у расејању значајно је обликовао њихову колективну свест, унео непрегледне измене у секуларни живот и верски церемонијал, а ћудљиви вихори повести излагали их непредвидивим, често погубним ударцима. Неки од тих фаталних искушења претили су да духовно и физички пониште јеврејску особеност са лица Земље, али не и да слома моралну чврстину и борбени дух самоодржања. После свих невоља, јеврејски народ излазио је једнако стамен и постојан у својој визији будућности и стремљењима. Најтежи и најболнији слом нанет им од нацистичке машинерије средином XX столећа, ипак није могао да заустави њихов развојни пут и ослаби националну моћ у мери потпуног онеспособљавања. Јеврејски народ и поред задобијених катастрофалних губитака, сачувао је довољно унутрашње снаге да се избори за обнову државности после Другог светског рата и независан пут у интернационалним односима, градећи домовину на пустињи и претворивши је у једну од најразвијенијих савремених нација.

Таласи изгнанстава Јевреје су избацили и на Балканско полуострво и јужнословенске земље. Римска освајања и прогони резултирали су најранијим насељавањем Јевреја на овим просторима, али је протеривање шпанских Јевреја крајем средњег века било кључно за њихово масовно настањивање међу словенским светом Југоисточне Европе. Из приморских лука Далмације, Јадранског мора и егејског Солуна, колоне сефардских избеглица кретале су се даље ка унутрашњости Балкана у међама османске управе. На тај начин брзо су се формирали велики јеврејски центри у неколицини јужнословенских градова, попут Скопља, Битоља, Сарајева, Београда и Ниша.

Касније су ова места постајала својеврсни извозници јеврејског становништва у друге оближње градове, па готово да није било вароши и градића без јеврејског живља. Северни и западни крајеви јужнословенског културног простора који су били под политичком доминацијом хришћанске цивилизације познавали су сукцесивно бивствовање и одстрањивање јеврејског становништва још од средњовековља, да би кулминацију досељавања и задрживог останка мојсијевске популације искусили у XIX столећу, приливом великог броја централноевропског ашкенаског јеврејства из разних покрајина Хабзбуршког, Руског и Немачког царства. Ова демографска инфузија начинила је Суботицу, Осијек, Нови Сад, Загреб, Београд, Сарајево, Земун, Бечкерек и друге градове такође значајним ашкенаским урбаним тачкама на мапи Југославије. Тако је југословенска држава настала после Великог рата у себе инкорпорирала бивше османске и аустроугарске територије на којима је наставила да баштини велику заједницу ашкенаских и сефардских Јевреја, којима су се придружили и русификовани јеврејски беломигранти након стицања уточишта у краљевству Дома Карађорђевића.

На простору данашње српске покрајине Косово и Метохија, поуздано присуство Јевреја датира још из периода позног средњег века, када је неколицина јеврејских породица обитавала у тада најзначајнијем рударском и привредном граду Новом Брду. Са замирањем рударског живота по османској окупацији града, нестали су економски покретачи њиховог даљег битисања у граду чији је значај све више опадао, па су се ови новобрдски Јевреји одселили у суседну Приштину и друга места. Од средине XIX века може се регистровати појачано јеврејско присуство на Космету, првенствено у Приштини, у коју су се настањивали јеврејски родови из ближих и даљих балканских насеобина, попут Солуна, Битоља, Пирота, Костура, Ћустендила, Ниша и других места. Наредни корак у њиховој мобилној животној путањи била им је оближња Косовска Митровица, чији је значај растао добијањем железничког саобраћаја и тиме магнетисао неке приштинске Јевреје да окушају своју пословну срећу у граду на Ибру. У доба османске владавине косметски Јевреји су се највише бавили трговачким пословима, а у мањој мери занатством, сарафлуком и пољопривредним делатностима. Магнатске јеврејске породице из богатијих средина, попут солунске куће Алатинијевих започеле су и пионирску обнову рударског пословања на Космету, које није било дугог века услед лоших саобраћајних и општих прилика које су владале на овом заосталом и занемареном подручју. Серија

оружаних сукоба која је захватила и њихов биотоп, такође је увелико утицала на њихов даљи положај, судбину и друштвено искуство. Балкански ратови увели су их накратко у српско поданство које им је гарантовало равноправан статус и наговештавало сигурнију перспективност и лепшу будућност. Године Првог светског рата донеле су им нове властодршце оличене у окупаторским режимима који су их обдарили привилегованим третманом у односу на локално српско етничко ткиво. Аустроугарска солдатека пружила је привремени боравак ашкенаским Јеврејима на Космету, који су по повлачењу, оставили староседелачко сефардско становништво да дочека повратак победоносне српске војске.

Окончање дотад највећег европског и светског рата и повратак српске контроле над изгубљеним државним поседима вратио је косметске Јевреје у окриље српског друштва које је за кратко време еволуирало у нову државну творевину изниклу на симбиози са хрватским и словеначким етничким просторима. Новооснована Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, будућа Краљевина Југославија, својим јеврејским поданицима пружила је номиналну једнакоправност са другим традиционалним признатим вероисповестима у земљи – православној, римокатоличкој и исламској. И по слову закона, и по питању примене владајућих закона у пракси, Јевреји су уживали пуну равноправност и једнакост са осталим суграђанима. Ниједним својим гестом држава није погазила на њихову особеност, није чинила дискриминацију на етничкој основи, већ је напротив, штитила њихове интересе свим својим прерогативима власти. Друга страна знала је да цени великодушност, хуманост и демократско иступање световних власти, па је узвратно манифестовала безрезервну лојалност према краљевском дому и отаџбини. Паралелно са осталим верским групацијама, и косметски Јевреји су редовно узимали учешће у светковању државних празника или исказивали ламент у данима националне жалости. Јеврејске општине на Космету имале су пуну слободу деловања и аутономног рада, али су се по први пут нашле интегрисаним унутар шире и више кровне организације зване Савез јеврејских вероисповедних општина Краљевине Југославије, која је окупљала све јеврејске општине у држави, изузев ортодоксних које су биле учлањене у посебан савез. Ово тело било је врховни јеврејски орган у земљи, коме је циљ било залагање за остваривање јеврејске добробити и заштита легитимних интереса сваке од чланица. Чланице су са друге стране, поред покровитељства на које су могле да рачунају, имале и одређене

обавезе према Савезу, које свакако нису представљале велико финансијско или какво друго оптерећење.

Косметски Јевреји су делили животни простор са већинским становништвом другачије религије, културе, обичаја, језика и традиције које је међусобно оптерећивала дубока подвојеност, национално-политички анимозитет и различита рола у заједничкој историји. Без обзира на такве односе између српског и арнаутског народа, косметски Јевреји су одржавали добре пословне, комшијске и пријатељске релације са свима суграђанима, независно од њиховог порекла. Толерантност, слободоумље и добродушност које су карактерисале српски народ разбијале су сваку потенцијалну баријеру, док су их неке сличности у култури исхране, чвршће везивале за муслиманско и турско становништво. Без обзира на отвореност према другима, косметски Сефарди су првенствено били аутоцентрични, нераскидиво везани за сопствену заједницу, унутар које су проводили највећи део свога живота. Са досељеним Ашкеназима одржавали су површне односе, држећи их на дистанци, чему су доприносиле узајамне језичке, културне и верске разлике, па припадници млађих нараштаја нису ни знали за њихово постојање или су их први пут упознали тек у каснијим годинама живота. Мање религиозни и више окренути модерном стилу живота, сами Ашкенази нису имали потребу за јачим зближавањем. Најмање додире обе ове гране јеврејства имале су са ретким јеврејским белоимигрантима које је животна судбина довела на Космет. Ови, махом русификовани Јевреји, језички сродни са српским народом, уз то припадајући чиновничком слоју и територијално удаљени од Приштине и Косовске Митровице у којима је било сконцентрисано јеврејско становништво, градили су свакодневне односе са нејеврејским народима из својих места пребивалишта, готово без преседана.

Антисемитизам као друштвени феномен није био познат косметском живљу, иако су у једном делу његове исламске компоненте били задржани реликти презира према непоклоницима Мухамеда, па према томе и према Јеврејима. Са продором политичког утицаја нацистичке Немачке на југословенско тло, пред саму самрт Краљевине Југославије, појавили су се на Космету медијски садржаји чије је деловање било усмерено против Јевреја, али су доживели неславан крај услед непопуларности у народу и немогућности остварења профита. Ова срамна епизода неких политичких кругова имала је

одговоре у виду појединаца који су приређивали јавне наступе на којима је осуђиван расистички поглед на свет и у филосемитском деловању појединих косметских интелектуалаца који су путем штампе пружали моралну подршку протезираним Јеврејима у ери експанзије нацистичког наратива и пропаганде у Европи.

Сусрети и прожимања косметских Јевреја са нејеврејским живљем, као и косметског нејеврејског становништва са Јеврејима, одвијала су се истовремено и ван територије Косова и Метохије, у другим деловима заједничке југословенске домовине. У том смислу, најинтензивније контакте са другом страном имали су они исељеници са Космета који су се школовали ван граница свога завичаја, као и целокупан пословни свет, нарочито трговачки путници који су природом свога посла често напуштали родни крај и отискивали се у друге средине. Престонички Београд и регионално средиште Скопље били су најатрактивнији за пословни и образовни одабир, па су тамо односи били најживљи и прожимали све сфере друштвеног живота. Главни град Вардарске бановине уједно је био и место у коме су живели бројни рођаци косметских Јевреја, што је додатно стимулисало интензивније релације.

Иако зашли у све сфере јавног и приватног живота, сексуални и брачни односи између косметских Јевреја и осталих народа били су друштвени табу, својеврсна неписана забрана, која је применом пенолошких мера, ограничавала личне слободе, нарочито женског света, тиме изложеног једном виду унутрашње дискриминације. Упркос препрекама унутар заједнице, није било могуће спречити склапање мешовитих бракова, који су, иако ретки, исписивали нове странице у животу чланова косметског јеврејства. Мешовити бракови су условљавали верско конвертирање на верозакон једног од супружника, па без њиховог постојања не би било проверавања узрокованих верским побудама.

Раздобље између два светска рата многе је косметске Јевреје краткорочно или на дужи временски период одвео у друге делове земље, па чак и у иностранство. Златно доба југословенског јеврејства утицало је не само на појачану друштвену покретљивост, него и на чешћу физичку мобилност, чинећи унутрашње миграције саставном и уобичајеном појавом у животу јеврејске заједнице. Руковођени државним наредбама или каквим другим одлукама, на Космет су редовно и перманентно пристизали ашкенаски и

сефардски појединци из других средина, задржавајући се на њему одређено време. Природна богатства, споменици културе, непозната и неистражена натурална блага и социјални диверзитет Космета деловали су изазовно за многе домаће и стране туристе, школске екскурзисте, интелектуалце, научнике и истраживаче, од којих су и многи јеврејског порекла били неотпорни, па нису одолели сучељавању са овом средином. На Космет су у склопу разноврсних музичких турнеја и службених гостовања такође завршавали многи јеврејски дошљаци, а међу посетиоцима је било и светски знаменитих и познатих лица. Неизбежна је била двосмерност у миграторним кретањима, па су се неки косметски Јевреји трајно или привремено настањивали у Београду, Шапцу, Скопљу, Новом Пазару, Осијеку, Загребу и многим другим местима, чему су некад кумовали и бракови са партнерима из датих градова, а у другим случајевима професионалне потребе.

На Космету су у датом временском оквиру непрекидно функционисале две јеврејске општине, оне у Приштини и Косовској Митровици, које су под својом ингеренцијом обухватале највећи део територије Космета или још нека рубна подручја суседних географских области. Осим ове две јеврејске општине, неке делове косметске територије у надлежности је покривала скопска јеврејска општина. Јеврејске општине на Космету окупљале су у своје чланство претежно пунолетно, радно продуктивно мушко становништво које је бирало управу и друге службенике из редова сопствене заједнице, а понекад и из српског етничког организма, који су као стручно школовани кадар и бољи познаваоци државног језика били пожељнији за обављање неких врста општинских послова, нарочито оних скопчаних са кореспонденцијом са органима државне власти. У општинама није увек владала беспрекорна хармонија и сагласност, те је понекад део чланства, незадовољан радом општинских службеника, пружао отпор и тражио начина да их смени. Општине су биле задужене за политику буџетирања и одређивање висине пореских обавеза чланства, одржавање, поправку, реновирање и опремљање синагоге, рентирање непокретних грађевина у свом власништву, набавку потрошних средстава, канцеларијског материјала и слично, обезбеђивање и плаћање свештенства, одржавање односа са државним властима и осталим јеврејским институцијама, пружање свих потребних услуга својим члановима и заштиту њихових интереса итд.

Држава је у својим установама на Космету пружила ухлебљење разним јеврејским школованим особама, које је по службеној потреби премештала у ову средину, увек дефицитарну у стручном особљу. Обавезно редовно служење војног рока довело је многе југословенске Јевреја на косметску груду, где су један део свог радног века провели и професионални војници, неки и високо рангирани официри, од којих је прослављени пуковник Аврам Берах вршио и дужност команданта Косовске дивизијске области. За разлику од одбрамбених снага, у редовима органа унутрашњег реда готово и да није било упуслених косметских Јевреја, осим полицијског агента Бењаминовића, чији је радни ангажман више био везан за друге делове земље. У просветним органима на Космету, у народним школама, гимназијама, грађанским и стручним средњим школама радила је неколицина југословенских Јевреја, док је једина учитељица регрутована из редова косметског јеврејства, службовала у недалеком Скопљу. У судским органима на Космету је такође један део своје професионалне каријере градио мањи број југословенских Јевреја, а у здравственим установама медицинске услуге становништву пружали су подједнако новодосељени Јевреји и локални, трајно настањени Мојсијевци. Јеврејских чиновника било је и у другим државним, бановинским, среским и општинским службама, а стално их је било и међу општинским мандатарима Приштине и Косовске Митровице.

Готово ниједној сефардској породици на Космету пољопривреда није била главна или једина привредна активност. Напротив, агрономска делатност представљала је секундарно занимање, узгредну појаву у пословима домаћинства и пратећу, допуњујућу економију јеврејских трговаца, првенствено базирану на подмиривање личних потреба за одређеним прехранбеним артиклима биљног и животињског порекла. Поседовање плодног земљишта, воћњака, живине и стоке није било намењено широким пословним подухватима, већ искључиво потрошњи у домаћинству. Основна привредна грана већини косметских Јевреја била је трговина, традиционално наслеђивана у склопу породице, коју су понекад водиле и жене, за које је скоро по правилу био резервисан посао и улога домаћице. У много мањој мери косметски Јевреји су упражњавали занатске послове, мање уносне у односу на меркаторско пословање, те су занатство обављале сиромашније породице. У малобројним индустријским предузећима која су пословала на овим просторима, било је јеврејских акционара, али не оних локалних, већ од првог до последњег из Београда. Видније учешће Јевреја било је у рударском сектору, где су их

неколицина били власници, директори или чиновници. Много заступљенији, косметски Јевреји су били у банкарском сектору, који је поред рентирања стамбених некретнина, постао нова привредна делатност коју су оберучке и без задршке прихватили. Велики број јеврејских трговаца Приштине и Косовске Митровице депоновао је акције у новчаним заводима и банкама осниваним или обнављаним после Првог светског рата у поменутиим градовима. Све локалне банке основане у овим градовима у већој или мањој мери имале су јеврејске акционаре, а неке од њих и Јевреје унутар управних органа.

Иако укључени у све сегменте југословенског друштва, и мада су одавали пуну политичку подршку режимима и Владама у Београду, југословенски Јевреји генерално, па и они на Космету, избегавали су активнију партиципацију у политичком животу земље. Постојање политичког плурализма унутар српског страначког корпуса, као и крупне програмске разлике између већине српских странака с једне стране и хрватских и мањинских странака на другој страни, удаљавале су их од политичког позиционирања које је могло довести до стицања одбојног држања према њима код оних политичких противника и незадовољних страна и последично нанети штету јеврејским интересима, те је логичан избор био политичка неутралност. То не значи да појединци нису били учлањени у водеће југословенске политичке странке активне на косметској бирачкој позорници, којима је главни задатак био придобијање јеврејских гласова за странку коју су представљали. За све време парламентарног живота у Краљевини Југославији, само се једном десило да нека политичка странка истакне Јеврејина за кандидата у једном од бирачких места на Космету, па чак и тада радило се о јеврејском кандидату из суседног Скопља. У овом периоду на Космету су живели и радили, те политички деловали и неки Јевреји блиско повезани са илегалним комунистичким покретом, ширећи левичарске идеје међу локалним радништвом и сељаштвом. Много посвећенији, косметски Јевреји су били у национално-политичком деловању, односно у раду на подизању ционистичких организација, ширењу ционистичке политичке мисли, финансирању ционистичких пројеката и национално-политичкој унификацији. Тако је овај период сведочио оснивање првих ционистичких удружења, којима се нарочито масовно придруживала омладина, користећи забавни, позоришни, музички и други садржај за популарисање ционизма.

Домицилним косметским Сефардима матерњи језик био је јеврејско-шпански, наслеђен од својих предака избеглих са Пиринејског полуострва. Одлика јеврејског становништва на Космету била је традиционална вишејезичност. Малтене сви косметски Јевреји били су полиглоте, користећи се и језицима свога социјалног окружења – албанским, турским, ромским и српским језиком. Школовање и живот унутар система у којем је српски језик био у службеној употреби резултирао је све успешнијим овладавањем овог језика и све обухватнијом његовом употребом, претећи да, нарочито код млађих генерација, истисне и замени на примарном месту, матерњи језик. Осим ових, путем школовања косметски Јевреји су имали могућност да се упознају и са водећим светским и мртвим језицима попут француског, немачког, енглеског и латинског. Ашкенаски и белоемигрантски досељеници су са друге стране владали својим матерњим језицима који су били различити сходно њиховом завичајном пореклу, па су у њиховом мисаоном и говорном свету у оптицају били немачки, руски, пољски, мађарски и други средњоевропски језици. На свом матерњем језику, косметски Сефарди су баштинили и разноврсну народну књижевност која је укључивала песме (романсе, успаванке, дечје и обичајне песме), бајке, пословице и изреке, које су често биле истоветне и сродне са ширим сефардским светом Медитерана. Осим ових, у употреби су биле и песме верско-националног карактера које су се изводиле не само на матерњем језику, већ и у верзијама на турском и српском језику са типичним регионалним особеностима, као што су биле једна кумулативна песма и један четверојезични *нијут*.

Јеврејски народ одувек је придавао огроман значај образовању и писмености која је била предуслов религиозности, толико значајној у њиховом животу. Могућности школовања које је пружала држава, стога су обилато користили. Кроз основно и средњошколско образовање у косовскомитровачким и приштинским школама прошла је већина овдашње јеврејске деце, подједнако мушког и женског пола. Гимназије у овим градовима су свакако биле од посебног интересовања за ученичке родитеље, те не чуди висок проценат уписа и похађања ових школа међу јеврејском популацијом. Многи јеврејски школарци, као и деца привремено настањених Јевреја, наставу су похађали или настављали у другим образовним установама у земљи, ван Космета, при чему су Скопље и Београд свакако били најпримамљивији. Високо образовање, које је требало стицати у Београду, Загребу, Скопљу, Суботици, Љубљани или иностранству и које је изискивало

велике материјалне жртве, није било доступно свима, па су само појединци, углавном имућнијег стања, продужавали школовање и уписивали факултете, од којих су Медицински и Фармацеутски били најатрактивнији, првенствено због уносности ових професија.

Свакодневни живот косметских Јевреја одвијао се у устаљеним оквирима, често у колотечини и монотонији, условљеној и општим оскудним приликама које су владале у овој средини која је пружала тако сиромашан социјални садржај. Заједница је задржала висок степен патријархалног обрасца понашања у међуљудским односима, који су најочљивији били у породичном животу. Најстарији мушки члан породице или задруге у којима су многи живели, уживао је неприкосновени ауторитет, коме су поштовање и првенство укућани указивани у свим пригодним приликама. Како унутар дома, тако је старина била господар и врховни арбитар на пословном пољу. Улога жене била је прецизно дефинисана и углавном лимитирана на домаћинство и децу. Подређеност супругу читовала се и у готово непостојећим примерима развода, а ендемски ретки случајеви напуштања мужа шокантно су деловали на још увек конзервативан јеврејски свет. Жене су у складу са верским прописима и брачним обавезама биле обавезне да одржавају хигијену интимних делова тела, чему су служили градски хамама. Живело се у кућама, од којих је само мали број био подигнут на модерној основи. Њих су градили богатији трговци и лекари по високом стандарду, који је подразумевао постојање електричног осветљења и цистерни за воду. Домови су били опремљени најнеопходнијим инвентаром, а интелектуалне и добростојеће породице поседовале су кућне библиотеке, уметничка дела, сребрне есајге и слично. У одевању се користило грађанско одело, с тим што су задржани и елементи прохујалих времена попут фесова или *тукаду*, жене су се кинђуриле накитом и улепшавале шминком, док су се мушкарци задовољавали фризерским и берберским услугама. Болести су биле пратећа појава у животу заједнице, а поред официјелне медицине у широкој употреби била је и народна медицина, која је укључивала бајање и топлеење олова као средства и технике исцељивања духовне димензије болести. Јеврејска деца су се најчешће дружила међусобно, иако је било и изузетака. Поред типичних дечјих игара лоптом, од којих је фудбал био најзанимљивији, свет игре одређивале су и климатске прилике, па је током зимских дана и снежних падавина омиљено било санкање и уживање у осталим чаролијама овог годишњег доба.

Спортске прилике и надметања нису била разноврсна и развијена, али су коришћени потенцијали који су им стајали на расположењу. Јевреји су у Косовској Митровици имали свој ногометни и атлетски клуб, посматрале су се утакмице и на њима навијало за локалне клубове, понекад су судије на утакмицама били Јевреји, а појединци били активни у стрелаштву, хазени, шаху и сл. Штампани медији су такође имали значај у животу многих косметских Јевреја, који су читали београдску Политику, Време, Правду, јеврејску периодику попут Жидова, или тематски профилисане часописе попут Радио-Београда. Радио апарати су већ ређе били присутни у јеврејским домовима, остајући споредним и местимичним средством информисања и забаве. За релаксацију од приватних и пословних брига служиле су кафане и приватна кућна окупљања, на којима су се уз чај, кафу или ракију играле карте или се коцкало. Породично се одлазило на излете у какав оближњи, погодан природни амбијент као што су Грмија, Звечан и Грачаница или до удаљенијих бања, попут Бањске, Врњачке и Матарушке Бање. Уметничка оријентација није била на завидном нивоу, таленат, имовинске прилике или индивидуалне наклоности нагониле су појединце на сликање, соло или групно музицирање и вокално певање. Музика, коју су изводили локални Цигани најчешће је испуњавала дане веселја, радости и посебних свечаности попут венчања. Понеки јеврејски музичари из других делова Југославије на својим турнејама обилазили су места на Космету, чиме су обогаћивали тамошњу умртвљену сцену. Део друштвеног живота чинио је и грађански активизам; многи јеврејски мушкарци и жене били су чланови и вредни трудбеници различитих удружења, струковног, хуманитарног или каквог другог карактера.

Живот косметских Јевреја био је дубоко прожет верском нотом, па су религијски кодекси одређивали највећи део свакодневице и целокупног животног циклуса просечног верника. До изражаја су долазили при сваком обеду, пошто су *кашрут* правила припреме и конзумације хране била неупитна. Њих су се стриктно придржавали чак и они који су били умерено окренути вери праотаца. Сви значајни јеврејски благодани прослављани су према наслеђеним обичајима и имали специфичну трпезу сачињену од намирница које су биле незаобилазне. У редовним приликама, исхрана косметских Сефарда је била равнолинијска, састављена углавном од традиционалних сефардских јела и оријенталних јела и послатица балканске кухиње. Верска служба била је незамислива без колективног богослужења у синагогама које су постојале у Приштини и Косовској Митровици. За

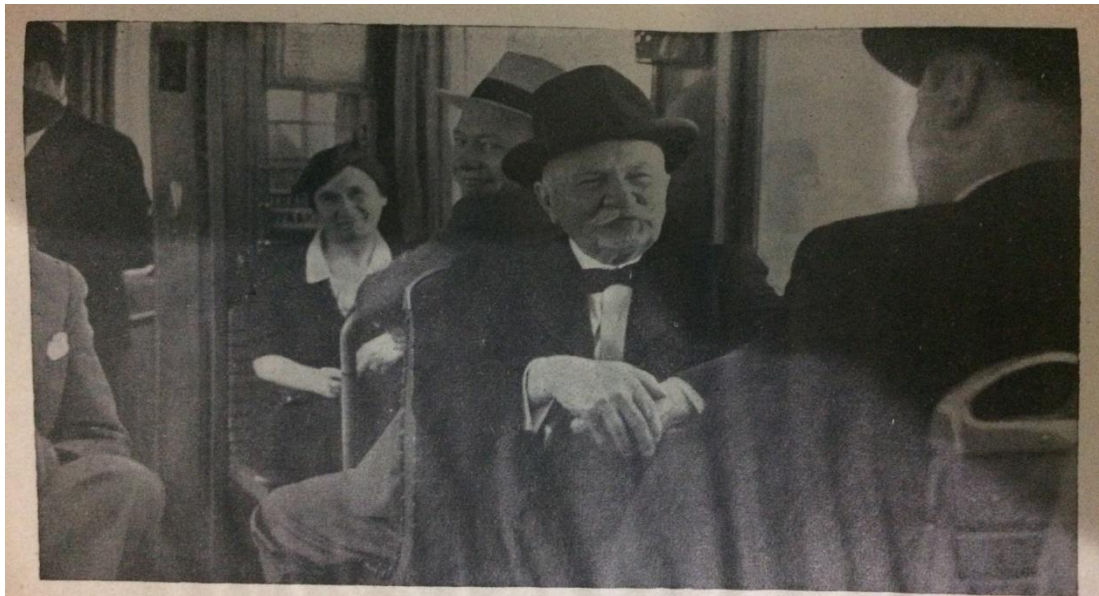
духовно опслуживање верника бринули су се многи *рабини, хазани, шохети, мохели* и вероучитељи регрутовани из саме заједнице или ангажовани из других средина. Обе општине хронично су оскудевале у поседовању школованих *рабина* и безуспешно покушавале да се снабдеју са истима, пошто су са већином ангажованих имале рђава искуства. У датом периоду у активној употреби су била два јеврејска гробља, која су у случају обеју јеврејских општина, била лоцирана у склопу српских православних гробаља, што је била ретка, ако не и јединствена пракса у животу југословенских јеврејских заједница и чему је разлог остао непознат.

Косметски Јевреји били су најнеугледнији и најневидљивији део југословенског јеврејства. Опште економске, просветне и културне прилике, те историјско наслеђе средине у којима су живели онемогућавале су значајан институционални успон заједнице и индивидуално пробијање на националном тржишту. Незавидни материјални услови у којима је заједница егзистирала неповољно су деловали на уздизање на социјалној вертикали, стварајући духовну клонулост, подстичући пасивност и убијајући амбиције. Неколицина њих, успела је да се у овом периоду избори са професионалном конкуренцијом и изгради запажену каријеру у својој бранши или остави неизбрисив траг у рејону свога деловања. Косовскомитровачки доктор Нехемије Шенфајн уживао је легендарни углед у грађанству због свог професионализма, призренски лекар Јосеф Тајтелбаум дао је печат интелектуалном животу у граду на Бистрици, Приштевац Јосеф Бехар постигао завидне заслуге у развоју и ширењу ционистичке идеологије у Јужној Србији, приштински Јеврејин настањен у Београду Рахамим Рубен уздигао се до фоторепортера најугледнијег домаћег дневног листа, овековечивши камером многе значајне датуме из наше историје, а косовскомитровачки полицијски агент Марко Бењаминовић пружао корист органима власти у задацима које су му поверавале широм државе. Други су пак, остварили голем успех у каснијем временском периоду, после Другог светског рата, чему су примери приштински рабин Цадик Данон и Призренац Раул Тајтелбаум, људи богатог животног искуства.

21 . АЛБУМ ФОТОГРАФИЈА

Сл. 1 – Приштевци Јозеф и Рахела Баруховић у Мостару 1942. године (L. Cohen, *You believe. Eight views on the Holocaust in the Balkans*, Skopje 2013, p. 86; https://www.centropa.org/sites/default/files/styles/max_quality/public/photo/orig/yujba021.jpg?itok=R5NvaeCd (Приступљено сајту 30. 1. 2021))

Сл. 2 – Председник Демократске странке Љубомир Давидовић – Мрав у београдском трамвају 1937. године, снимак Приштевца Рахамима – Раке Рубена (*Споменица Љубомира М. Давидовића*, Београд s. а, 236)

Сл. 3 – Митровчанин Ване Ивановић на Балканским играма у Загребу 1934. године. Десно: Гаићо Гого, капитен албанске репрезентације којег је Ивановић победио на тркама 400 метара са запрекама (V. Ivanović, *Drugo zvono I...*, 287)

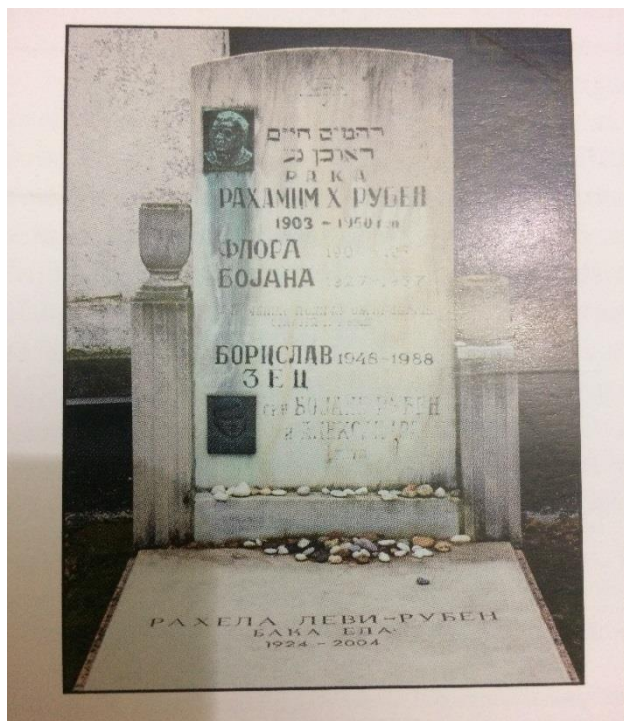
Сл. 4, 5 и 6 – Бањалучани Флора Леви, добротворка Удружења „Растко“ у Призрену, Самуел Алтарац, срески ветеринар у Подујеву и Малвина Раичевић, учитељица у Коморанима (J. Danon, V. M. Stošić, *Memoari...*, 149, 345, 478; J. Danon, V. M. Stošić, *Hronika...*, 162)

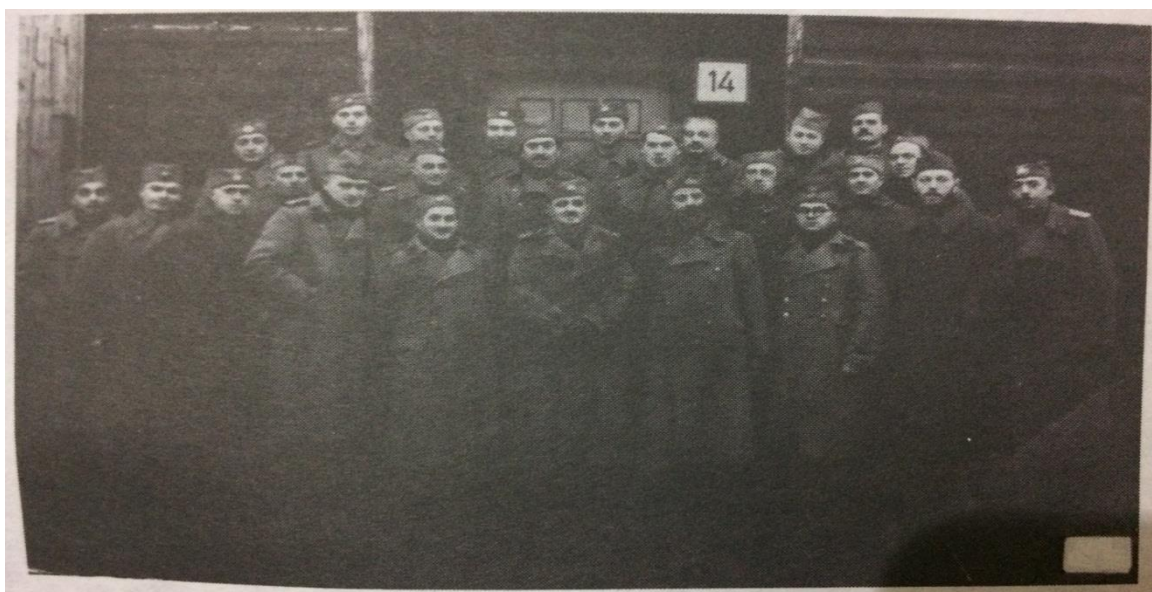
Сл. 7 – Чланови аматерске позоришне групе после извођења *пуримске* представе о краљици Естер изведене у згради ЈВО у Приштини 4. 3. 1920. године. Лежи: Моиз Бахар Шмуел у улози Естер. Седе с лева на десно: „мусју“ Елијаху Барзелај, учитељ и редитељ представе; Соломон Бахар Јосеф у улози Вашти; Хајим Бахар Давид у улози Ахашвероша. Стоје с лева на десно: Моиз Навон у улози Хамана; ? ; Бухор Кoen; Јосеф Бахар Шмуел; Леон Барзелај, редитељев брат; Гавриел Кoen; Давид Кoen и Исак Бахар Давид (А. Гаон, *Španski Jevreji južnoslovenskih zemalja*, Beograd 1992, 11; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 230)

Сл. 8 – Породица *рабина* Данијела Данона на одмору 1931. године, у крајњем десном доњем делу види се Цадик Данон (А. Hasanhodžić, R. Rustemović, *After the traces of our neighbors: Jews in Bosnia and Herzegovina and the Holocaust*, Sarajevo 2015, p. 295)

Сл. 9 – Надгробни споменик Приштевца Рахамима Рубена на Јеврејском гробљу у Београду (В. Ранић, *Burial ground complex of the Jewish cemetery in Belgrade*, Belgrade 2018, p. 45)

Сл. 10 – Југословенски ратни заробљеници у Немачкој 1941-1945. У првом реду четврти са леве стране стоји Хескија Јусефовић-Јудић (Ž. Lebl (ur), *Jevreji iz Jugoslavije...*, 77)

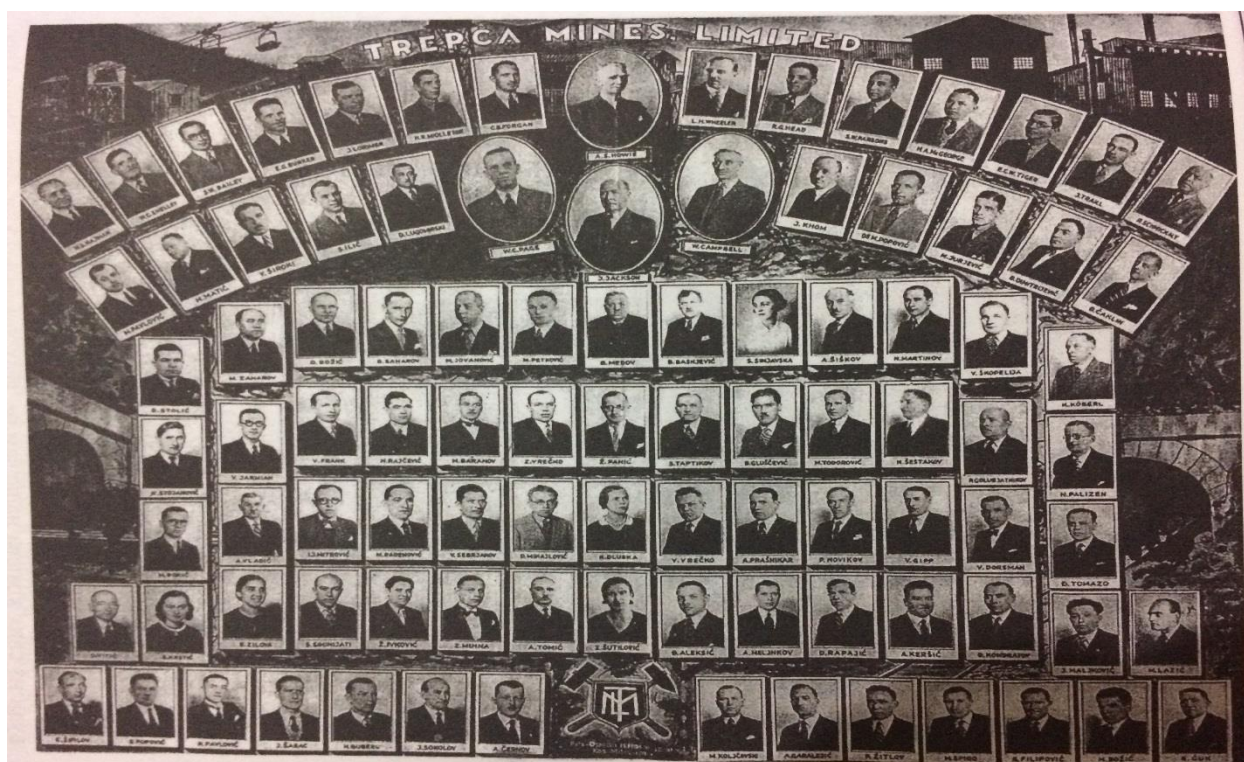
Сл. 11 – Југословенски ратни заробљеници у Немачкој 1941-1945. У задњем, горњем реду, четврти с десне стране стоји Хескија Јусефовић-Јудић (Ž. Lebl (ur), *Jevreji iz Jugoslavije...*, 87)

Сл. 12 – Југословенски ратни заробљеници у Немачкој 1941-1945. Трећи с леве стране стоји Хескија Јусефовић-Јудић (Ž. Lebl (ur), *Jevreji iz Jugoslavije...*, 114)

Сл. 13 – Југословенски ратни заробљеници у Немачкој 1941-1945. У првом реду први с леве стране стоји Сигмунд Коморник из Приштине (Ž. Lebl (ur), *Jevreji iz Jugoslavije...*, 71)

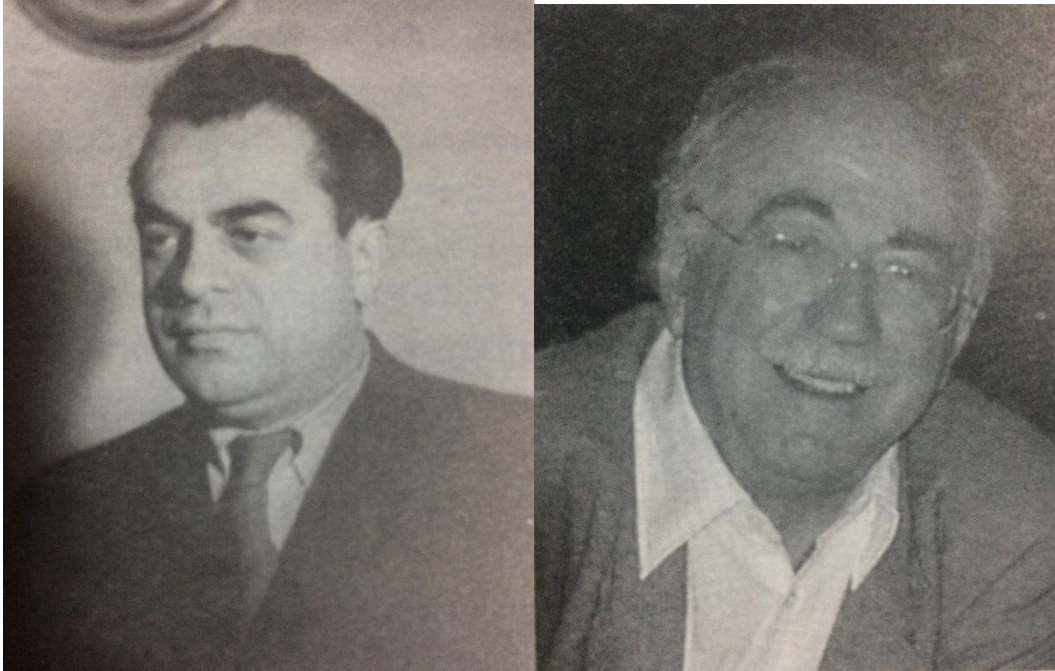
Сл. 14 – Први директоријум компаније „Трпча Mines Limited“. У задњем, доњем реду, четврти с десне стране Михаило Спиро (Д. Фртунић, *Шехер-Митровица...*, 91)

Сл. 15 – Београдски *рабин* Сабитај Рубен, родом из Приштине (С. Велкова, М. Панајотовић, *н. д.*, 31)

Сл. 16 – Матуранткиња Амада Адигес из Шапца (у средини), кћи *рабина* Нисима из Приштине, са школским другарицама (Ž. Vojinović, *Avramova deca...*, 175)

Сл. 17 и 18 – Фоторепортер Рахамим Рубен из Приштине и новинар Раул Тајтелбаум из Призрена (А. Гаон (ур), *Знаменити...*, 209, 226)

Сл. 19 и 20 – Каменоресци Михаило Куглер и Сава Бацковић из Пећи (*Правда*, Београд, бр. 11.770, 27. јул 1937, стр. 7) и липљански трговац Хајим Б. Соломоновић испред своје радње чита београдску *Правду* (*Правда*, Београд, бр. 11.813, 9. септембар 1937, стр. 14)

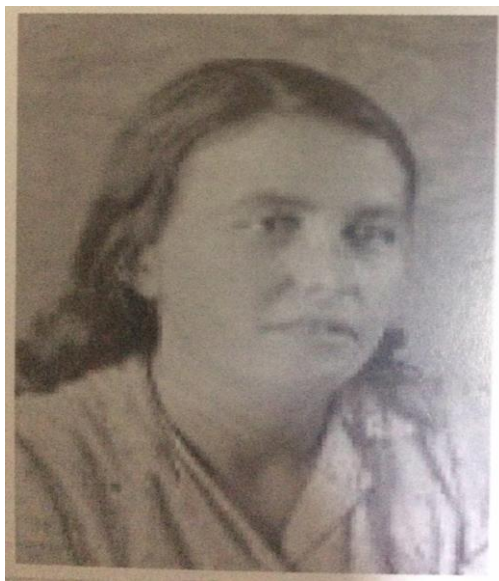
Сл. 21 – Друга генерација Јеврејског средњег теолошког семинара у Сарајеву, јун 1933. С лева на десно, у задњем реду стоје: ?, Арон Самоковлија из Сарајева, ?, Дов – Бернад Баш из Загреба, Менгисто Самбато из Етиопије, Јосиф Леви из Приштине, Цадик Данон из Сарајева, Алберт Финци из Сарајева, Нисим Русо из Битоља. У средини *рабин* др Мориц Леви из Сарајева. У првом реду седе Херман Хелфгот из Беодре, Исак Финци из Сплита и Аврам Фридман из Винковаца (Ž. Lebl, *Da se ne zaboravi...*, 287)

Сл. 22 – Шабачки *рабин* Нисим бен Јаков Адигес (1885-1941) родом из Приштине (Ž. Lebl, *Da se ne zaboravi...*, 326; Ž. Vojinović, *Avramova...*, 550; Ž. Lebl, *Jevreji u Srbiji...*, 280)

Сл. 23 – Јевреји у Приштини око 1930. године. Седе с лева на десно: Џоја Ашер-Ментовић из Новог Пазара, Рафаел Талви из Битоља, учитељица *иврита* Јафа ?; стоје с лева на десно: Беја – Боса Мандил, Нина Адигес, *шамаш* Хајимуш, Нино Исак Јосифовић, Витал Коен, Сабатико Давидовић, Луча Давидовић и Хана Ашер (S. Kabiljo-Šutić (ur), *Jevrejski almanah 1971-1996*, 381)

Сл. 24 – Новопазарка удата у Приштини Сарина Конфорти (Архива Нисима Конфортија из Београда, Србија; М. Mentović, М. Ajbl, *n. d.*, 165)

Сл. 25 – Ребека – Бека Барух Хара из Приштине 1947. године у Београду (А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*, 242)

Сл. 26 – Баруховићи на фотографији из 1937. године. Др Хаим Баруховић у униформи, до њега супруга Сиде (Симха), у првом реду седи њихов син Јозеф Баруховић (А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*3, 392)

Сл. 27 – Др Хаим Баруховић у заробљеништву у логору Биберах на снимку из 1942. године у првом реду у белој, официјерској униформи (А. Gaon (ur), *Mi smo preživeli...*3, 399; https://www.centropa.org/sites/default/files/styles/max_quality/public/photo/orig/yujba022.jpg?itok=cJKbm1DJ (Приступљено сајту 30. 1. 2021))

Сл. 28 – Стоје с десна на лево: Арслан Резнићи, др Хаим Абраванел и Мустафа Резнићи; седе с десна на лево: др Рени Леви – Абраванел, Берта Абраванел са бебом Рахел Леви, супруга Арслана Резнићија и непозната жена (М. Fogel, М. Ristović, М. Koljanin, *n. d.*, 177)

Сл. 29 – Београђанка Роза Бахар родом из Приштине (https://blog.nli.org.il/en/roza_bahar/
(Приступљено сајту 3. 5. 2020))

Сл. 30, 31, 32 и 33 – Моис Асео, Јелисавета – Лела Салевић, Реа Асео и Семтов Асео
(*Политика*, Београд, 15. септембар 1932, стр. 5; *Правда*, Београд, бр. 10.190, 22. март 1933,
стр. 4; *Правда*, Београд, бр. 10.1901, 23. март 1933, стр. 4; *Правда*, Београд, бр. 10.330, 9.
август 1933, стр. 7; *Време*, Београд, бр. 3866, 7. октобар 1932, стр. 6; *Правда*, Београд, бр.
347, 22. децембар 1932, стр. 4)

Сл. 34 – Драмска секција друштва „Есперанса“ из Приштине пред извођење представе „Драјфус“ 1929. године

(<https://www.facebook.com/photo?fbid=10201005079031485&set=g.491611330905491>)

(Приступљено сајту 26. 1. 2021))

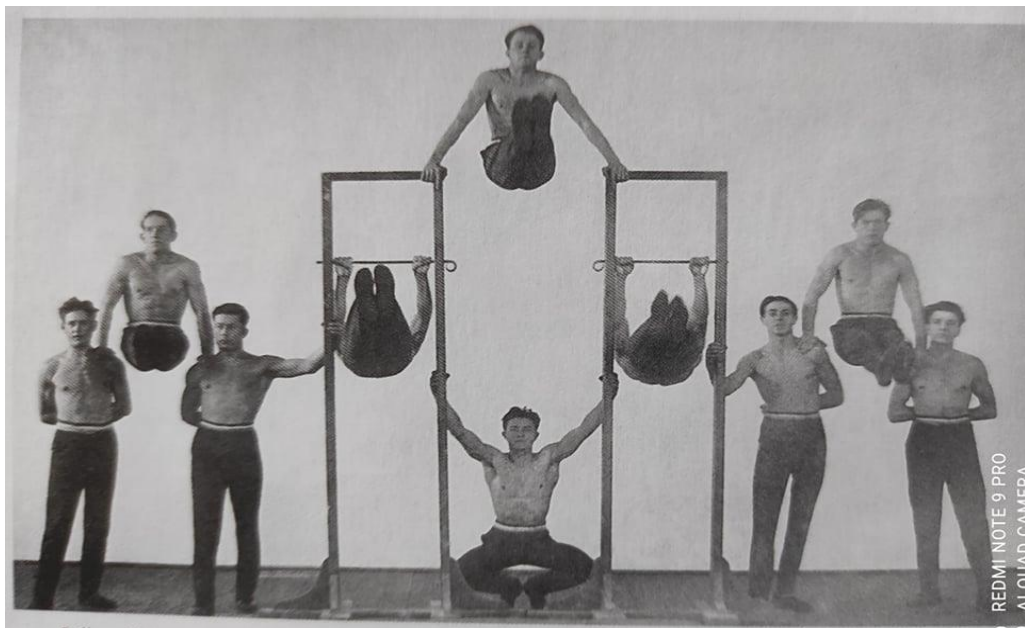
Сл. 35 и 36 – Надгробни споменик трговца Давида Б. Ашера (1867-1933) са новог јеврејског гробља у Приштини (Архива аутора, Фототека) и Сигмунд Шпигл (*Jevrejski pregled*, Beograd, br. 9-10, septembar-oktobar 1987, str. 54)

Сл. 37 – Радници фабрике „Карл Гринфелд“. Пети с леве стране Александар Каделбург (Т. Šalić, *n. d.*, 341)

Сл. 38 – Управа Ногометног клуба „Цибалија“, Винковци 1940. године. Александар Каделбург седи пети с леве стране (Т. Šalić, *n. d.*, 380)

Сл. 39 – Жидовски дом у Винковцима. Трећи с леве стране међу вежбачима је Александар Каделбург (Т. Šalić, *n. d.*, 380)

Сл. 40 и 41 – Олга Кирмајер и др Јосеф Тајтелбаум у Призрену (Архива аутора, Фототека југословенских Јевреја)

Сл. 42 – Венчање Исака Саламона из Приштине и Фатиме – Фруме Адигес из Косовске Митровице (*Архива Моше Саламона из Кидрона, Израел*)

Сл. 43 и 44 – Косовскомитровачки супружници Хајим Израела Бивас и Рашела – Склава Бивас рођ. Алкалај (*Архива Армана Биваса из Реховота, Израел*)

Сл. 45 и 46 – Др Јосиф Бивас са братом Букијем држе балоне и сестрама Флором и Грацијелом у белим хаљинама и њихов брат, индустријалац Израел Бивас са породицом у Темишвару 1947. године (*Архива Армана Биваса из Реховота, Израел*)

Сл. 47 – Јосиф Бивас у првом реду са десне стране (држи диплому у рукама) испред Медицинског факултета у Тулузу, Француска 1925. године, највероватније на свечаној додели диплома (*Архива Армана Биваса из Реховота, Израел*)

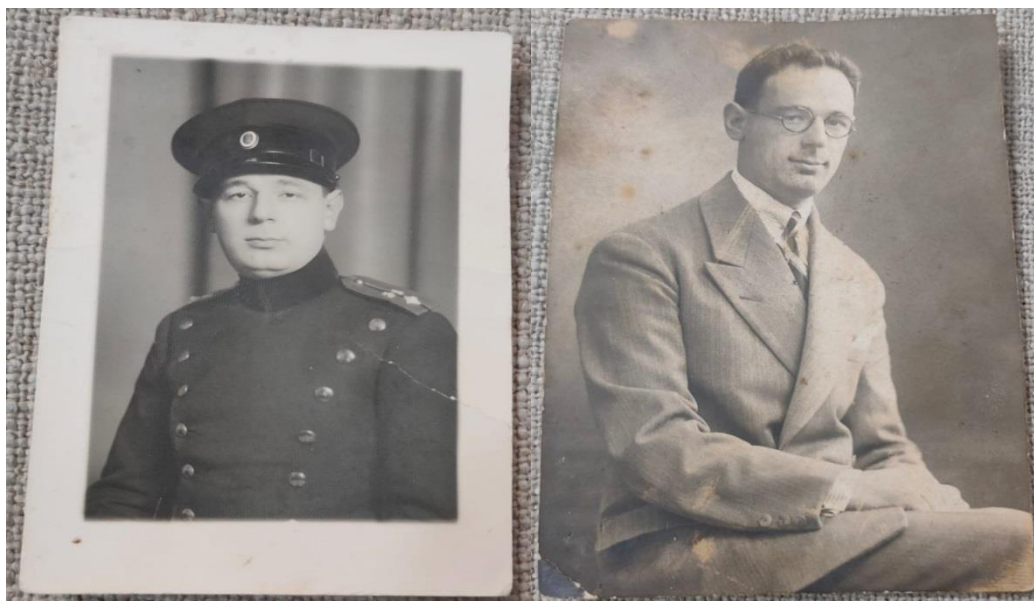
Сл. 48 – Јосиф Бивас у белом мантилу највероватније приликом пријема у француску војску (*Архива Армана Биваса из Реховота, Израел*)

Сл. 49 и 50 – Јосиф Бивас са десне стране (носи наочаре) као француски санитетски поручник са другом из војске маја 1929. године и у југословенској војсци испред гарнизонске амбуланте око 1930. године (*Архива Армана Биваса из Реховота, Израел*)

Сл. 51 – Јосиф Бивас у другом реду други са леве стране око 1930. године у својој јединици (*Архива Армана Биваса из Реховота, Израел*)

Сл. 52 и 53 – Јосиф Бивас 17. децембра 1933. године када је произведен у санитетског потпоручника и у цивилном оделу (*Архива Армана Биваса из Реховота, Израел*)

Сл. 54 и 55 – Јосиф Бивас у униформи југословенске краљевске војске (*Архива Армана Биваса из Реховота, Израел*)

Сл. 56 – Јосиф Бивас у друштву пријатеља 6. фебруара 1933. године. Мала успомена на једно поподне у /нечитко/ (Архива Армана Биваса из Реховота, Израел)

Сл. 57 – Слева на десно: непознат мушкарац, Маријета Бивас, Јосиф Бивас, непозната жена, Буки Бивас и непознати официр / Место и датум нечитки / (Архива Армана Биваса из Реховота, Израел)

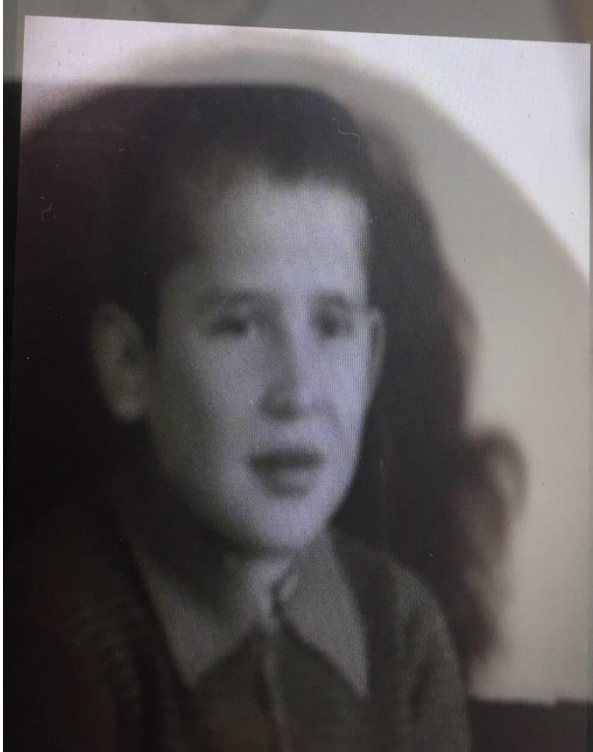
Сл. 58 и 59 – Јосиф Бивас у средини / нечитки место и датум / и модел хаубице „Дебела Берта“ на постаменту од црвеног гранита - дар краља Александра Карађорђевића Хаиму Бивасу за услуге учињене српској држави приликом повлачења преко Албаније 1915. године (*Архива Армана Биваса из Реховота, Израел*)

Сл. 60 – Прослава Нове године у Новом Саду 1940. године, први и други с леве стране браћа Бивас (*Архива Армана Биваса из Реховота, Израел*)

Сл. 61, 62, 63 и 64 – Долче вита студентског живота Јосифа Биваса у Француској – сцене из Нормандије, Бијарица и других места (*Архива Армана Биваса из Реховота, Израел*)

Сл. 65 и 66 – Седмогодишњи Ото Коморник (*Архива Љиљане Коморник из Хаифе, Израел*) и Ото усликан 14. јуна 1932. године у Новом Саду (*Архива аутора, Фототека југословенских Јевреја*)

Сл. 67 – Рака Рубен 1930. године (*Архива Политике, кутија Рака Рубен, сл. бр. 9*)

Сл. 68 – Пећ на фотографији Раке Рубена (*Архива Политике*, кутија Рака Рубен, сл. бр. 14)

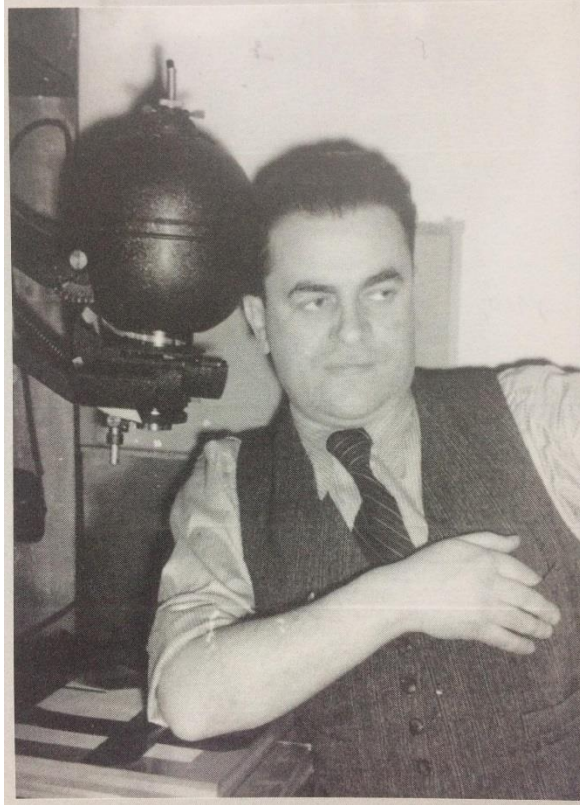
Сл. 69 и 70 – Рака Рубен (*Архива Политике*, кутија Рака Рубен, сл. бр. 180)

Сл. 71 – Приштина на фотографији Раке Рубена (*Архива Политике*, кутија Рака Рубен, сл. бр. 10)

Сл. 72 – Приштина на фотографији Раке Рубена (*Архива Политике*, кутија Рака Рубен, сл. бр. 9)

Сл. 73 – Рака Рубен (П. Милосављевић, *Фото-временлов. Како је „Политика“ видела двадесети век (1904-1941). I књига*, Београд 2004, 122)

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије, Београд, Република Србија

- Фонд Емигрантска Влада Краљевине Југославије (1941-1945)
- Фонд Министарство вера Краљевине Југославије (1918-1933)
- Фонд Министарство иностраних послова Краљевине Југославије, Конзуларно-привредно одељење (1915-1941)
- Фонд Министарство правде Краљевине Југославије (1896-1944)
- Фонд Министарство просвете Краљевине Југославије (1918-1941)
- Фонд Министарство социјалне политике и народног здравља Краљевине Југославије (1918-1941)
- Фонд Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије (1898-1950)

Архив Србије, Београд, Република Србија

- Фонд Војно генерални гувернман (1916-1918)

Архив Републике Српске, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина

- Обједињени фонд дјевојачких и грађанских школа у Бањалуци (1898-1945)
- Фонд Усташки стожер и Повјереништво за бившу Врбаску бановину Бања Лука (1941-1942)

Државниот архив на Република Македонија – Подрачно одделение Скопје, Северна Македонија

- Фонд Управа на хромните рудници „Моис Асео“, Скопје (1919-1943)

Војни Архив, Београд, Република Србија

- Фонд Досијеа персоналних података Војске Краљевине Југославије (1921-1941)

Историјски архив Београда, Београд, Република Србија

-Фонд Управа града Београда (Картотека житеља града Београда и Земуна) (1928-1944)

Међуопштински историјски архив Шабац, Шабац, Република Србија

-Фонд Мушка гимназија Шабац / Гимназија „Вера Благојевић“ – Шабац (1904-1980)

-Историјски архив Новог Сада, Нови Сад, Република Србија

-Фонд Народни одбор општине Врбас (1944-1960)

Државни архив у Осијеку, Осијек, Република Хрватска

-Фонд Градско поглаварство Осијек 10 (1918-1941)

Архива Јеврејског историјског музеја Савеза јеврејских општина Србије, Београд, Република Србија

-Фонд Архивалије

-Кутија Београд: Живот и рад Општине до 1941.

-Перерина архива, кутија 781

-Синагоге у Југославији

-Фонд Моја породица, кутија Београд

-Кутија Управа државне безбедности

Архива Политике, Београд, Република Србија

-Кутија Рака Рубен

Архива Општине Краљево, Краљево, Република Србија

- Матична књига рођених 1912-1925 Косовска Митровица

- Матична књига рођених 1913-1920 Косовска Митровица

- Матична књига рођених 1920-1924 Косовска Митровица

- Матична књига рођених 1925-1928 Косовска Митровица

- Матична књига рођених 1929-1935 Косовска Митровица
- Матична књига рођених 1935-1946 Косовска Митровица
- Матична књига рођених Косовска Митровица – реконструкције 1926-1937, бр. 3
- Матична књига рођених католичка 1904-1933
- Посебна књига рођених Косовска Митровица, реконструкције II

Архива Жидовске општине Осијек, Осијек, Република Хрватска

-Фонд Уред надрабината Осијек

Приватне архиве

- Аврам Ашеровић, Кидрон, Израел
- Арман Бивас, Реховот, Израел
- André Weibel, Ерленбах, Швајцарска
- Бојана Поповић, Нова Гајдобра, Србија
- Викторија Липс, Сиднеј, Аустралија
- Гордана Веригић Сталетовић, Врање, Србија
- Ирис Тајтелбаум, Тел Авив, Израел
- Љиљана Коморник, Хаифа, Израел
- Метин Делеви, Истанбул, Турска
- Моше Саламон, Кидрон, Израел
- Нисим Конфорти, Београд, Србија
- Ноам Румак, Каркур, Израел
- Петра Рубов, Хамбург, Немачка
- Филип Давид, Београд, Србија
- Флора Ашер, Нахарија, Израел

Архива аутора

- Фонд Јеврејске архивалије
- Фонд Јеврејске установе у Краљевини Југославији
- Збирка дописница и разгледница југословенских Јевреја
- Фототека југословенских Јевреја
- Фототека Стара и Јужна Србија
- Фонд Varia

ОРАЛНА ИСТОРИЈА – ИНТЕРВЈУИ

- Интервју аутора са Аврамом Ашером из Кидрона, Израел
- Интервју аутора са Александром Шимуновићем из Бања Луке, Република Српска
- Интервју аутора са André Weibel-ом из Ерленбаха, Швајцарска
- Интервју аутора са Арманом Бивасом из Реховота, Израел
- Интервју аутора са Бојаном Поповић из Нове Гајдобре, Србија
- Интервју аутора са Боривојем Гвоздићем из Звечана, Србија
- Интервју аутора са Весном Дебијађи-Симјановић из Београда, Србија
- Интервју аутора са Викторијом Липс из Сиднеја, Аустралија
- Интервју аутора са Горданом Веригић Сталетовић из Врања, Србија
- Интервју аутора са Љиљаном Коморник из Хаифе, Израел
- Интервју аутора са Маријом Несторовић из Косовске Митровице, Србија
- Интервју аутора са Миленком Милосављевићем из Бањске, Србија
- Интервју аутора са Милорадом Дрљачом из Бачке Паланке, Србија
- Интервју аутора са Моше Саламоном из Кидрона, Израел
- Интервју аутора са Светиславом Базовићем из Косовске Митровице, Србија

- Интервју аутора са Флором Ашер из Нахарије, Израел

ПЕРИОДИКА

Beogradske novine, Београд (1916, 1917)

Вардар-независан привредно-културни преглед, Скопље (1934)

Весник јеврејске сефардске вероисповедне општине, Београд (1939)

Војводина, Вршац (1937)

Време, Београд (1923, 1925, 1926, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1936, 1937, 1938, 1940)

Глас југа, Скопље (1941)

Глас југа – информативни дневни лист, Скопље (1940, 1941)

Гласник Подмлатка Црвеног крста, Београд (1925)

Гласник Савеза јеврејских вероисповедних општина, Београд (1933)

Гласник Феријалног Савеза, Београд (1924)

Глас са Звечана – недељне новине, Кос. Митровица (1934)

Глас за Звечана – недељни лист, Кос. Митровица (1933, 1934)

Građanska škola Грађанска школа *Meščanska šola – pedagoški i prosvetno-informativni časopis – organ Udruženja nastavnika građanskih škola Kraljevine Jugoslavije*, Београд (1939)

Darkeni, Zagreb (1938)

Židov, Zagreb (1926, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1935, 1936, 1937, 1939, 1940)

Židov – glasilo za pitanja židovstva, Zagreb (1922)

Židov Haj'hudi – glasilo za pitanja židovstva, Zagreb (1920, 1921, 1922, 1923, 1924, 1925)

Забавник, Београд (1925)

Застава, Нови Сад (1877)

Збор са Косова, Косовска Митровица (1940)

Илустровани лист, Београд (1928)

Intelligenzblatt für die Stadt Bern, Bern (1920)

Јеврејска трибуна, Београд (1940)

Jevrejski glas, Sarajevo (1928)

Jevrejski pregled, Beograd (1968, 1980, 1981, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989, 1990, 2006, 2007)

Југословенска застава – гласник Ј. Н. О. „Карађорђе“, Нови Сад (1933)

Јужна Србија, Скопље (1922)

Јужна Србија – лист за привредно-културну обнову јужних крајева, Скопље (1939)

Kadima, Beograd (1956)

Kadima – časopis jevrejske omladine Jugoslavije, Beograd (1987)

Косовске новине – недељни лист, Кос. Митровица (1937)

La Alborada, Sarajevo (1901)

Le Judaisme Sepharadi – Organe mensuel de la Confederation Universelle des Juifs Sepharadim, Paris (1933, 1934)

Македонскиј голосъ, С. – Петербургъ (1913)

Most – bilten Udruženja useljenika iz bivše Jugoslavije u Izraelu, Tel Aviv (2011)

Народ, Солун (1917)

Народни студент – орган народне студентске омладине београдског универзитета, Београд (1946)

Народни студент – орган НО Србије на београдском универзитету и великим школама, Београд (1949, 1951)

Naša domovina – organ Ferijalnog saveza, Београд (1924)

Наша пошта, Београд (1933)

Недељне илустрације, Београд (1940, 1941)

Нови Балкан, Београд (1940)

Новости, Ниш (1915)

Подрински весник – орган за привредно-културни и просветни напредак Шапца и Подриња, Шабац (1933)

Политика, Београд (1924, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941)

Poštansko – telegrafski vesnik Ministarstva saobraćaja – službeni organ, Београд (1931)

Правда, Београд (1927, 1928, 1929, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940)

Просветни гласник – службени лист Министарства просвете, Београд (1923)

Просветни гласник – службени лист Министарства просвете и црквених послова Краљевине Србије (1912, 1913)

Просветни гласник – службени орган Министарства просвете, Београд (1930, 1931, 1933)

Просветни гласник – службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије, Београд (1929, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939)

Радио Београд, Београд (1939, 1940)

Радио Београд – илустровани лист, Београд (1940)

Раднички покрет – социјалистички месечни часопис, Сарајево (1926, 1927)

Ратни дневник – орган Врховне команде, Солун (1918)

Ратнички гласник – орган Удружења резервних официра и ратника, Београд (1925)

Северна стража, Вел. Бечкерек (1931)

Скопски гласник – службени лист општине града Скопља, Скопље (1929)

Slovenec, Ljubljana (1933)

Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд (1922)

Службени војни лист – орган и издање Војног министарства, Београд, Ниш (1900, 1904, 1906, 1907, 1910, 1911, 1912, 1915)

Службени војни лист – орган и издање Министарства војнога и морнарице, Београд (1919, 1920, 1921, 1922)

Службени војни лист – орган и издање Министарства војске и морнарице, Београд (1924, 1925, 1926, 1931, 1932, 1934, 1935, 1936, 1937, 1939, 1940)

Службени лист Војводине, Нови Сад (1946)

Службени лист Савеза јеврејских вероисповедних општина Краљевине Југославије, Београд (1936, 1937)

Службен лист на Федеративна Народна Република Југославија (1946)

Stenograf – glasnik Hrvatskog stenografskog društva u Zagrebu, Zagreb (1940)

Haaviv – list jevrejske mladeži, Zagreb (1935)

Шабачки гласник – ванпартијски лист за интересе и напретке града Шапца и округа подринског, Шабац (1931)

Шабачки гласник – недељни лист за културу, интересе и напредак града Шапца и бившег округа подринског, Шабац (1940)

Wiener Medizinische Wochenschrift, Wien (1921)

**МЕМОАРИ, ДНЕВНИЦИ, ПУТОПИСИ, АУТОБИОГРАФИЈЕ, БИОГРАФСКА
КЊИЖЕВНОСТ, КЊИЖЕВНА ДЕЛА**

Abinun Moric, *Svjetlosti Sarajeva. Kazivanje o jednoj jevrejskoj porodici iz Centralne Evrope*, Karika, Sarajevo 2015.

Albala Lebl Paulina, *Vidov život. Biografija dr Davida Albale*, Aleksandar Lebl, Beograd 2008.

Alkalaj A. Dača - David, *Moja Jalija*, Čigoja štampa i priređivači, Beograd 2019.

Almuli Jaša, *Živi i mrtvi. Razgovori sa Jevrejima*, Nezavisna izdanja Slobodan Mašić, Beograd 2002.

Almuli Jaša, *Jevrejke govore*, Signature, Beograd 2005.

Алмули Јаша, *Остали су живи*, Завод за уџбенике, Београд 2013.

Алмули Јаша, *Страдање и спасавање српских Јевреја*, Завод за уџбенике, Београд 2010.

Atijas Avram, *Buki i Lenka*, А. Atijas, Beograd 2002.

Aš Šalom, *Mary. Roman jedne ruske Židovke*, Naklada Zaklade tiskare Narodnih novina, Zagreb 1925.

Бабовић Глиша - Григорије, *Дневник 1941-1945.*, Српска књига / Шабачко-ваљевска епархија / Глас Подриња, Рума – Шабац 2005.

Bier Edmund, *Memories*, s. n, Tucson 1983.

Божовић Григорије, *Косовска прича*, Политика / Народна књига, Београд 2005.

Божовић Григорије, *Неизмишљени ликови*, Геца Кон а. д, Београд 1940.

Божовић Гр, *Приповетке*, С. Б. Цвијановић, Београд 1926.

Гагада. Сказание о Песахе, SVET Publishers, Inc, New York 2000.

Gaon Aleksandar (ur), *Mi smo preživeli...Jevreji o Holokaustu*, Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 2001.

Gaon Aleksandar (ur), *Mi smo preživeli...2. Jevreji o Holokaustu*, Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, Beograd 2003.

Gaon Aleksandar (ur), *Mi smo preživeli...3. Jevreji o Holokaustu*, Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, Beograd 2005.

Gaon Aleksandar (ur), *Mi smo preživeli...4. Jevreji o Holokaustu*, Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije, Beograd 2007.

Gaon Aleksandar (ur), *Mi smo preživeli...5. Jevreji o Holokaustu*, Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije, Beograd 2009.

Gershman H. Norman, *Besa. Muslims who saved Jews in World War II*, Syracuse University Press, Syracuse 2008.

Гиљфердинг Ф. Александар, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Новинско-издавачка установа Службени лист СРЈ, Београд 1996.

Gjurgjević Martin, *Memoari sa Balkana (1858-1878.) sa slikama*, Naklada samoga pisca, Sarajevo 1910.

Glavaš Suzana, *To sam ja. Pjesme i pjesničke proze*, Biakova d. o. o, Zagreb 2018.

Goldstein Slavko, *1941. Godina koja se vraća*, Službeni glasnik / Synopsis, Beograd – Sarajevo 2012.

Grlić Eva, *Sjećanja*, Durieux, Zagreb 2001.

Davičo S. Hajim, *Priče sa Jaliје*, Centar za stvaralaštvo mladih, Beograd 2000.

Дажч Едуард, *Грађанска трилогија Цариград – Солун – Београд. Катабаза једне породице*, Браћа Дајч, Београд 2003.

Danon Braco I. Cadik, *Sasečeno stablo Danonovih*, Dosije, Beograd 2007.

Danon Jakov, Stošić M. Verica, *Memoari na Holokaust Jevreja Bosanske Krajine*, Jevrejska opština Banja Luka, Banja Luka 2010.

Deak Andrija, *Gladne žene: ispovijed jednog liječnika*, s. n, Osijek 1938.

Дебелковић Дена, *Моје Косово*, Дом културе „Свети Сава“ / Хвосно, Исток - Косовска Митровица 2010.

Дучић Јован, *Градови и химере*, Политика / Народна књига, Београд 2005.

Žamboki Josef, *Život i muzika će pobediti. Kako sam ispunio zavet Pala Žambokija*, V. R. T, Београд 2019.

Žižić Bogdan (pr), *Gorući grm. Alfred Pal – život i djelo*, Durieux, Zagreb 2011.

Ivanović Vane, *Drugo zvono I*, Stubovi kulture, Београд 1998.

Ivanović Vane, *Drugo zvono II*, Vreme knjige, Београд 1995.

Iz ropstva u slobodu, Izraelsko udruženje učesnika savezničkih vojsaka drugog svetskog rata (jugoslovenska grupa), Tel Aviv 1981.

Isaić Vladimir, *Put prognanih. Od Mostara do Raba 1942. – 1943.*, Adamić d. o. o, Split 2003.

Јовановић Радојко (пр), *Бело светло на митровачке црвене записе*, Градска библиотека „Вук Караџић“ / ДК „Свети Сава“ Исток / Хвосно, Косовска Митровица 2009.

Каниц Феликс, *Србија земља и становништво. Од римског доба до краја XIX века*, књ. 2, Српска књижевна задруга, Београд 1986.

Карајлић Неле, *Фајронт у Сарајеву*, Лагуна / Новости, Београд 2015.

Кишон Ефраим, *Код куће је најгоре. Породичне приче*, IP book d. o. o, Земун – Београд 2009.

Конфино Жак, Конфино Грета, *Плагијат. Комад у три чина (4 слике)*, Народна библиотека „Радоје Домановић“ у Лесковцу, Лесковац 2019.

Конфино Жак, *Лица и наличја. Приповетке*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон а. д, Београд 1936.

Конфино Жак, *Моји опитинари*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон а. д, Београд 1934.

Конфино Жак, *Хумореске*, Геца Кон а. д, Београд 1941.

Kostiћ Бранислав, *Јозефина и Јованка*, Бистрица, Нови Сад 2020.

Костић Петар, *Аутобиографија*, Архив Србије / Призренски округ, Призрен 1997.

Krishaber Hugo, *Po stazama života. Pjesme. Domišljaji. Posmatranja.*, Naklada piščeva, Zagreb 1934.

Lebl Ženi, *Dnevnik jedne Judite*, Dečje novine, Gornji Milanovac, 1990.

Lebl Ženi, *Odjednom drukčija, odjednom druga. Sećanja i zaboravi*, Čigoja štampa, Beograd 2008.

Lebl Ženi (ur), *Jevreji iz Jugoslavije ratni vojni zarobljenici u Nemačkoj. Spomen-album, pola veka od oslobođenja 1945-1995*, Udruženje veterana Drugog svetskog rata u Izraelu Jugoslovenska grupa, Tel-Aviv 1995.

Lebović Đorđe, *Semper idem. Nedovršena hronika jednog detinjstva*, Narodna knjiga / Alfa, Beograd 2005.

Levental Zdenko, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, Dečje novine, Gornji Milanovac 1989.

Levin Shmarya, *Djetinjstvo u progonstvu*, izdanja antibarbarus / Židovska vjerska zajednica Bet Israel u Hrvatskoj, Zagreb 2009.

Marković Edo, *Sa našega Juga. Dojmovi s privredne ekskurzije po Južnoj Srbiji*, Jugoslovenski Lloyd d. d, Zagreb 1924.

Мекензи Мјур Г., Ирби П. А., *Путовање по словенским земљама Турске у Европи*, Luxphoto / Rotary club Beograd – Singidunum, Beograd 2007.

Mošić Aleksandar, *Moj sin će živeti*, IP SIGNATURE, Beograd 2010.

Nalbantić Domaš Jasminka (pr), *Obitelj*, Kulturno društvo „Miroslav Šalom Freibergger“ / Novi Liber, Zagreb 1996.

Народен лекар. Аутобиографија на д-р Аврам Нусим, Еврејска заедница во Република Македонија, Скопје 2007.

Ninić Ivan (ur), *Hagada. Kaža za Pashu*, Izdavačka zadruga IDEA, Beograd 1990.

- Нушић Ђ. Бранислав, *Косово (Опис земље и народа)*, Просвета / Јединство, Београд - Приштина 1986.
- Нушић Ђ. Бранислав, *Разни списи. Приповетке. С обала Охридскога језера. Косово. С Косова на Сиње море*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон а. д, Београд 1936.
- Njemirowska Irena, *David Golder. Roman iz židovskoga svijeta*, Naklada Zaklade tiskare Narodnih novina, Zagreb 1933.
- Osmanli Tomislav, *Svetiljka za Hanuku. Devet judeo-balkanskih pripovedaka*, EZRM, Skoplje 2009.
- Папо Eliezer, *Sarajevska megila. Skica za portret jednog svijeta u trinaest poteza*, Centar za stvaralaštvo mladih, Beograd 2001.
- Поповић Јанићије, *Живот Срба на Косову 1812-1912*, НИРО „Књижевне новине“, Београд 1987.
- Preger Andreja, *Stoleće uz muziku*, Fakultet muzičke umetnosti / IP Signature, Beograd 2011.
- Радосављевић Ј. Панта, *Кроз славно Косово*, с. п, Нови Сад 1923.
- Rajs Jovan, Gedda von Hjertén Kristina, *Оруномоћеник ућутканих*, Partenon, Beograd 2004.
- Rosenfeld Morris, *Pjesme iz geta*, Aleksandar Licht, Zagreb 1906.
- Садикарио Аврам, *Корени*, Еврејска заедница во Република Македонија, Скопје 2008.
- Samokovlija Danko, *Dolar dnevno*, Džepna knjiga, Beograd – Sarajevo – Zagreb 1956.
- Sećanja prigodom proslave 25-godišnjice oslobodjenja iz zarobljeničkih logora u Njemačkoj*, Israel Assoc. of World War II Allied forces ex – servicemen / Yugoslav group, Tel Aviv 1970.
- Singer Aca, *Sećanja na period kada sam bio predsednik Saveza (1994-2007). I deo*, Jevrejski kulturni i humanitarni fond „Sabitaj Buki Finci“, Beograd 2012.
- Сташић Нинослав, *Траг 2*, Градска библиотека „Вук Караџић“, Косовска Митровица 1998.
- Steckel W. Charles, *Destruction and survival*, Delmar publishing company, Inc, Los Angeles 1973.

Schreiner Paul, *Spašeni iz Zagreba. Sjećanja troje preživjelih srodnika na hrvatski Holokaust*, Fraktura, Zagreb 2014.

Tajtacak David, *Beogradski Jevreji i njihova zanimanja od kraja 19. veka do Drugog svetskog rata*, Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije, Beograd 2019.

Трајковић Никола, *За горама гласови...Белешке са пута по Јужној Србији*, s. n, Београд 1934.

Filipović Frida, *Gorke trave. Roman*, IP PROSVETA a. d, Beograd 2000.

Филиповић Фрида, *Разилажења*, Издавачко предузеће ПРОСВЕТА, Београд 1973.

Finci Žak, *Sefardski nokturno*, Bnei Brit loža Srbija 676 / Agencija „Svitac“, Beograd 2010.

Cvejin Tatjana, *Uzdasi oha i aha*, Narodna knjiga / Alfa, Beograd 2005.

Čavić Dejan, *Snohvati - hronike*, Albatros plus, Beograd 2014.

Čelebi Evlija, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Izdavačko preduzeće >>Veselin Masleša<<, Sarajevo 1973.

Šagal Mark, *Moj život*, Kultura, Beograd 1969.

Šimunović Aleksandar, *Stari Trg kad je bio mlad*, Grafid d. o. o, Banja Luka 2012.

Šnap Miljana, *Knjiga o Jestiri*, Savez jevrejskih opština Srbije, Beograd 2018.

Šnap Miljana, *Knjiga o Ruti*, Savez jevrejskih opština Srbije, Beograd 2018.

Šnap Miljana, *Knjiga propovednikova*, Savez jevrejskih opština Srbije, Beograd 2018.

Šnap Miljana, *Plač Jeremijin*, Savez jevrejskih opština Srbije, Beograd 2018.

Šnap Miljana, *Solomonova pesma nad pesmama*, Savez jevrejskih opština Srbije, Beograd 2018.

Šosberger Pavle, *Život kako sam ga ja video*, Autorsko izdanje, Novi Sad 2005.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Азбучни именик адвоката и адв. приправника за 1931. год., Адвокатска комора у Београду, Београд 1932.

Babić Goran, *Djed Geza, Čovjek ili Jevrej (zbornik dokumenata iz nevremena)*, Fondacija Heinrich Böll – Regionalni ured Beograd, Beograd 2007.

Beljanski Milenko, *Jevreji venčani u Somboru (1886-1942)*, Milenko Beljanski, Sombor 1995.

Beljanski Milenko, *Najstarije poznate jevejske porodice iz Nemešmilitiča*, Milenko Beljanski, Sombor 1994.

Biletić Sandra, Hujdur Amira (pr), *Pisma Hajimu Altarcu iz koncentracionih logora u Drugom svjetskom ratu*, Autorsko izdanje, Sarajevo 2010.

Виша женска школа и женска гимназија у Београду, *Извештај за школску 1906-7. годину*, s. n, Београд 1907.

Виша женска школа у Београду, *Извештај за школску 1911-1912 годину*, s. n, Београд 1912.

Виша самоуправна реална гимназија у Куманову, *Извештај за школску 1935-36 год.*, s. n, Куманово 1936.

Војводић Михаило, Стојан Новаковић и Владимир Карић, Архив Србије / Издавачко предузеће СЛЮ, Београд 2003.

Гимназија Вука Ст. Караџића, *Извештај о раду и ученичком напретку у школској 1902/3 години*, s. n, Београд 1903.

Гимназија Господар Јеврема Обреновића – Шабац, *Извештај за 1899-900 школску годину*, s. n, Београд 1900.

Гимназија кнеза Милоша Великог, *Извештај за школску 1902-1903 годину*, s. n, Београд 1903.

Гимназија у Крагујевцу, *Извештај за школску 1904-1905 годину*, s. n, Београд 1905.

Гимназија у Крагујевцу, *Извештај за школску 1905-1906 годину*, s. n, Београд 1906.

Гимназија у Крагујевцу, *Извештај за школску 1907-1908. годину*, s. n, Крагујевац 1908.

Гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1929-30 годину*, s. n, Пожаревац 1930.

Годишњи извештај о Вишој женској школи књагиње Љубице у Крагујевцу за школску 1901-1902 годину, s. n, Крагујевац 1902.

Годишњи извештај о Вишој женској школи у Београду за школску 1899.-900. годину, s. n, Београд 1900.

Ѓурковска Лидија, Топузовска Габриела (пр), *Урбанизацијата на Скопје меѓу двете светске војни*, Државен архив на Република Македонија, Скопје 2018.

Dvadesetdrugi izvještaj Druge muške realne gimnazije u Sarajevu za školsku 1937-38 godinu, s. n, Sarajevo 1938.

Dvadesetčetvrti izvještaj Druge muške realne gimnazije u Sarajevu za školsku 1939-40 godinu, s. n, Sarajevo 1940.

Димитријевић Бора, Илић Јелица (пр), *Никола Пашић. Заоставитина из Торонта 1876-1903*, Народни музеј Зајечар / Задужбина „Никола Пашић“, Зајечар 2012.

Дом за ученице средњих школа у Београду, Приватна нижа женска гимназија К. П. Бајићке, *Извештај за 1908=9. годину*, Издање Дома, Београд 1909.

Државна гимназија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Вел. Кикинди, *Извештај о раду и успеху у школској 1925-1926. год.*, s. n, Вел. Кикинда 1926.

Државна друга мушка реална гимназија у Крагујевцу, *Извештај за школску 1939-40 годину*, s. n, Крагујевац 1940.

Државна женска реална гимназија краљице Марије у Скопљу, *Извештај за школску 1939-40 год.*, s. n, Скопље 1940.

Државна мешовита гимназија у Кос. Митровици, *Извештај за школску 1929-1930 годину*, s. n, Косовска Митровица s. a.

Државна мешовита гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1929-1930 годину*, s. n, Београд 1930.

Државна мешовита гимназија у Суботици, *Izveštaj za школску 1922./23. годину.*, s. n, Суботица 1923.

Државна мешовита грађанска школа „Његош“ у Ђаковици, *Извештај за школску 1936-1937 годину*, s. n, s. 1, s. a.

Државна мешовита реална гимназија у Ваљево, *Извештај о раду и успеху у школској 1936:37 години*, s. n, Ваљево 1937.

Државна мушка реална гимназија у Суботици, *Извештај за школску годину 1937/38*, s. n, Суботица 1938.

Државна мушка учитељска школа у Сомбору, *Извештај за 1931-32 школску годину у смисли расписа С. н. бр. 16.162 од 23 – V 1930*, s. n, Сомбор s. a.

Државна потпуна женска реална гимназија у Скопљу, *Извештај за школску 1938-39. год.*, s. n, Скопље 1939.

Државна потпуна реална гимназија у Куманову, *Извештај за школску 1938-39 годину*, s. n, Куманово 1939.

Државна потпуна реална гимназија у Куманову, *Извештај за школску 1939-40 годину*, s. n, Куманово 1940.

Државна реална гимназија и Виша самоуправна гимназија у Куманову, *Извештај за школску 1936-37 годину*, s. n, Куманово 1937.

Државна реална гимназија и виша самоуправна гимназија у Куманову, *Извештај за школску 1937-38 годину*, s. n, Куманово 1938.

Државна реална гимназија у Вршцу, *Извештај за школску годину 1936-37*, s. n, Вршац 1937.

Државна реална гимназија у Вршцу, *Извештај за школску годину 1937-38*, s. n, Вршац 1938.

Државна реална гимназија у Косовској Митровици, *Извештај за школску 1930.-1931. годину*, s. n, Кос. Митровица 1931.

Државна реална гимназија у Косовској Митровици, *Извештај За школску 1931-1932 годину*, s. n, Кос. Митровица s. a.

Државна реална гимназија у Косовској Митровици, *Извештај за школску 1933-1934 годину*, s. n, Косовска Митровица 1934.

Државна реална гимназија у Косовској Митровици, *Извештај за школску 1934-1935 годину*, s. n, Косовска Митровица 1935.

Државна реална гимназија у Косовској Митровици, *Извештај за школску 1935-1936 годину*, s. n, Косовска Митровица 1936.

Државна реална гимназија у Косовској Митровици, *Извештај за школску 1936-1937 годину*, s. n, Косовска Митровица 1937.

Државна реална гимназија у Косовској Митровици, *Извештај за школску 1937-1938 годину*, s. n, Косовска Митровица 1938.

Државна реална гимназија у Косовској Митровици, *Извештај за школску 1938-39 годину*, s. n, Косовска Митровица s. a.

Државна реална гимназија у Косовској Митровици, *Извештај за школску 1939-40 годину*, s. n, Косовска Митровица s. a.

Државна реална гимназија у Куманову, *Извештај за школску 1935-36 годину*, s. n, Куманово 1936.

Државна реална гимназија у Петровграду, *Извештај за школску 1939-40 годину*, s. n, Петровград s. a.

Државна реална гимназија у Пећи, *Годишњи извештај за школску 1938/39 годину*, s. n, Пећ 1939.

Државна реална гимназија у Пећи, *Извештај за школску 1936/1937 год.*, s. n, Пећ 1937.

Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1933-1934 годину*, s. n, Пожаревац 1934.

Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1934-1935 годину*, s. n, Пожаревац 1935.

Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1935-1936 годину*, s. n, Пожаревац 1936.

Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1936-1937 годину*, s. n, Пожаревац 1937.

Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1937-1938 годину*, s. n, Пожаревац 1938.

Државна реална гимназија у Пожаревцу, *Годишњи извештај за школску 1938-1939 годину*, s. n, Пожаревац 1939.

Државна реална гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1930-31 годину*, s. n, Косовска Митровица 1931.

Државна реална гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1935-36 годину*, s. n, Скопље 1936.

Државна реална гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1936-1937 годину*, s. n, Скопље 1937.

Државна реална гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1937-1938 годину*, s. n, Скопље 1938.

Државна реална гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1938-39 годину*, s. n, Косовска Митровица s. a.

Државна реална гимназија у Призрену, *Извештај за школску 1939-40 год.*, s. n, Призрен 1940.

Државна реална гимназија у Приштини, *Извештај за школску 1929-30 годину*, s. n, Приштина 1930.

Државна реална гимназија у Приштини, *Извештај за школску 1930-31 годину*, s. n, Кос. Митровица 1931.

Државна реална гимназија у Приштини, *Извештај за школску 1931-1932 годину*, s. n, Кос. Митровица 1932.

Државна реална гимназија у Приштини, *Извештај за школску 1932-1933 годину*, s. n, Приштина 1933.

Државна реална гимназија у Приштини, *Извештај за школску 1933-1934 годину*, s. n, Приштина 1934.

Државна реална гимназија у Приштини, *Извештај за школску 1934-1935 годину*, s. n, Приштина 1935.

Државна реална гимназија у Приштини, *Извештај за школску 1935-1936 годину*, s. n, Приштина 1936.

Државна реална гимназија у Приштини, *Извештај за школску 1936-1937 годину*, s. n, Приштина 1937.

Државна реална гимназија у Приштини, *Извештај за школску 1937-1938 годину*, s. n, Приштина 1938.

Државна реална гимназија у Приштини, *Извештај за школску 1938-39 год.*, s. n, Приштина 1939.

Државна реална гимназија у Приштини, *Извештај за школску 1939-40 год*, s. n, Приштина 1940.

Државна учитељска школа у Скопљу, *Извештај за школску 1932-1933 годину*, s. n, Скопље 1933.

Државна учитељска школа у Сомбору, *Извештај за школску годину 1932-1933*, s. n, Сомбор 1933.

Државна учитељска школа у Сомбору, *Извештај за школску годину 1933-1934*, s. n, Сомбор 1934.

Женска реална гимназија краљице Марије у Београду, *Извештај за школску годину 1938/1939*, s. n, Београд 1939.

Женска реална гимназија у Суботици, *Извештај за школску 1930/31 год.*, s. n, Суботица 1931.

Женска реална гимназија у Суботици, *Извештај за школску 1931/32 год.*, s. n, Суботица 1932.

Женска реална гимназија у Суботици, *Извештај за школску 1934-1935 годину*, s. n, Суботица 1935.

Женска реална гимназија у Суботици, *Извештај за школску 1935-1936 годину*, s. n, Суботица 1936.

Женска реална гимназија у Суботици, *Извештај за школску 1936-1937 годину*, s. n, Суботица 1937.

Ženska realna gimnazija u Subotici, *Izveštaj za školsku 1937-1938 godinu*, s. n, Subotica 1938.

Извештај Друштва за подизање храма св. Саве у Београду – на Врачару за 1937. годину, s. n, Сремски Карловци 1938.

Извештај епархијског школског одбора бачког у Новоме Саду о својем раду од 1. (14.) јула 1909. до 1. (14.) јула 1912. г. поднесен славној епархијској скупштини бачкој од 16. (29.) августа 1912. год., s. n, Нови Сад 1912.

Извештај о раду Главног одбора Удружења југословенског учитељства у 1927.-28. год., s. n, Београд 1928.

Извештај о раду и ученичком напретку женских занатских школа Моравске бановине у школској години 1940/41, Банска управа Моравске бановине – одељење за трговину, обрт (занатство) и индустрију, Ниш 1941.

Извештај о раду Удружења југословенског учитељства секције Београд у 1928.-29. год., s. n, Београд 1929.

Извештај о српској великој гимназији у Новом Саду за школску годину 1886/7., s. n, Нови Сад 1887.

Извештај о српској великој гимназији у Новом Саду за школску годину 1887/8., s. n, Нови Сад 1888.

Извештај о српској великој гимназији у Новом Саду за школску годину 1894-95., s. n, Нови Сад 1895.

Извештај о српској великој гимназији у Новом Саду за школску годину 1897.-98., s. n, Нови Сад 1898.

Извештај о српској великој гимназији у Новом Саду за школску годину 1898.-99., s. n, Нови Сад 1899.

Извештај о српској великој гимназији у Новом Саду за школску годину 1900-1901, s. n., Нови Сад 1901.

Извештај о срп. правосл. вел. гимназији у Новом Саду за школску годину 1901-1902., s. n, Нови Сад 1902.

Извештај о српској правосл. вел. гимназији у Новом Саду за школску годину 1903/1904., s. n, Нови Сад 1904.

Извештај о српској правосл. великој гимназији у Новом Саду за школску годину 1907/1908., s. n, Нови Сад 1908.

Извештај о српској правосл. великој гимназији у Новом Саду за школску годину 1909.-1910., s. n, Нови Сад 1910.

Извештај о српској правосл. великој гимназији у Новом Саду за школску годину 1913-1914., s. n, Нови Сад 1914.

Извештај Реалне гимназије у Великој Кикинди за школску 1935-1936 годину, s. n, Велика Кикинда s. a.

Извештај Реалне гимназије у Великој Кикинди за школ. 1936-1937 год., s. n, Вел. Кикинда s. a.

Извештај Реалне гимназије у Великој Кикинди за школ. 1937-1938 год., s. n, Вел. Кикинда s. a.

Izveštaj Sokolskog društva Osijek matica o radu u godini 1934 sa historijom društva, s. n, Osijek 1935.

Извештај Српске трговачке омладине Омладинске трговачке школе и Књижнице и читаонице за годину 1933-1934, s. n, Рума 1934.

Izveštaj kr. velike gimnazije u Osijeku za školsku godinu 1910./11., s. n, Osijek 1911.

Izveštaj kr. muške učiteljske škole u Osijeku koncem školske godine 1895./96., s. n, Osijek 1896.

Izveštaj o Kr. Muškoj učiteljskoj školi i vežbaonici u Zagrebu na svršetku školske godine 1917.-1918., s. n, Zagreb 1918.

Јанчић-Лопичић Ђ. Јелена, *Ратни злочини немачких окупатора у Југославији 1941-1945. године – Пресуде југословенских војних судова* -, Др Јелена Ђ. Лопичић-Јанчић / Музеј жртва геноцида, Београд 2010.

Јеврејска вероисповедна општина у Скопљу, *Извештај о раду Управе и Одбора Јеврејске вероисповедне општине у Скопљу у изборном периоду 1936/1939 год.*, s. n, Скопље 1940.

Југословенско учитељско друштво секција за Вардарску бановину, *Извештај о раду у 1938-39 години поднет IX редовној годишњој скупштини одржаној 5 и 6 јула 1939. год.*, s. n, Скопље 1939.

Kovačević Jovan (ur), *Naučni skup Menore iz Čelareva (tekst diskusije prema stenografskim beleškama)*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1983.

Колономос Жамила, Вангели - Весковиќ Весна, *Евреите во Македонија во Втората светска војна (1941-1945). Зборник на документи II*, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје 1986.

Miletić R. Aleksandar, Beqaj Belul, Milošević Srđan, *Albansko-srpske bese 1906-1907. Model suživota srpske i albanske zajednice na Kosovu*, Centar za istorijske studije i dijalog, Novi Sad 2019.

Милосављевић Предраг, *Фото-времеплов. Како је „Политика“ видела двадесети век (1904-1941). I књига*, Политика НМ, Београд 2004.

Митровић Андреј (пр), *Милан Ракић. Конзулска писма 1905-1911*, Просвета, Београд 1985.

Музичка школа у Београду, *Извештај за школску годину 1935-1936*, s. n, Београд 1936.

Мушка гимназија краља Александра I у Београду, *Извештај за школску годину 1935/36*, s. n, Београд 1936.

Перуничкић Бранко, *Писма српских конзула из Приштине (1890-1900)*, Народна књига, Београд 1985.

Петровић Ф. Милић (пр), *Документи о Рашкој области 1900-1912*, Архив Србије, Београд 1995.

Piha Franjo (ur), *Školski almanah Više narodne škole u Djurdjenovcu (kraj Našica) sa izvještajem narodnih osnovnih škola općine Klokočevci (kraj Našica – Slavonija) za školsku godinu 1923.-1924.*, s. n, s. l. 1924.

Поповић Ј. Душан, *Грађа за историју Београда од 1711-1739 год.*, Српска краљевска академија, Београд 1935.

Правила Јеврејске вероисповедне општине у Скопљу, Јеврејска вероисповедна општина Скопље, Скопље 1940.

Pravila Jevrejske vjerosipovjedne općine u Zagrebu, s. n, Zagreb 1931.

Правила Јужно-Српске банке, s. n, Скопље 1922.

Реална гимназија у Вел. Кикинди, *Извештај за школску 1933-34 годину*, s. n, Вел. Кикинда 1934.

Реална гимназија у Вел. Кикинди, *Извештај за школску 1934-1935 годину*, s. n, Вел. Кикинда 1935.

Реална гимназија у Подгорици, *Извештај за школску 1932-33 год.*, s. n, Подгорица 1933.

Savez jevrejskih veroispovednih opština Kraljevine Jugoslavije, *Izveštaj Glavnog odbora Saveza jevrejskih veroispovednih opština Kraljevine Jugoslavije VII kongresu 23 i 24 aprila 1939 god.*, s. n, Београд 1939.

Самоуправна реална гимназија у Кос. Митровици, *Извештај за школску 1932-33 годину састављен према Правилнику о штампању годишњег извештаја*, С.н.бр. 16162 од 23 маја 1930 године., с. п, Кос. Митровица 1933.

Sremac Radovan, *Židovske obitelji u Počkom rabinatu*, Музеј града Пока, Пок 2018.

Сремац Радован (пр), *Изабрани шидски тестаменти*, Народна библиотека „Симеон Пишчевић“, Шид 2015.

Сремац Радован, *Јевреји централне Бачке током прве половине 19. века*, Архив Војводине, Нови Сад 2020.

Sremac Radovan, *Jevrejske porodice u Vačkoj Palanci i okolini*, Zavičajni klub Opštine Šid, Šid 2019.

Сремац Радован, *Јеврејске породице у Земуну и околини*, Архив Војводине, Нови Сад 2020.

Sremac Radovan, *Jevrejske porodice u Novom Sadu i okolini*, Zavičajni klub Opštine Šid, Šid 2019.

Sremac Radovan, *Jevrejske porodice u Sremskomitrovačkom i Rumskom rabinatu*, Zavičajni klub Opštine Šid, Šid 2018.

Sremac Radovan, *Holokaust u Sremu – grada -*, Zavičajni klub opštine Šid, Šid 2019.

Телефонски именик Дирекције Пошта, телеграфа и телефона Сарајево 1941, Удружење чиновника П. Т. Т. струке у Сарајеву, Сарајево с. а.

Трећа државна женска реална гимназија у Београду, *Извештај за школску 1934/35 годину*, с. п, Београд 1935.

Шеста женска реална гимназија у Београду, *Извештај за школску 1938-39 годину*, с. п, Београд 1939.

**КАТАЛОЗИ, БРОШУРЕ, ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ, КАЛЕНДАРИ, АЛМАНАСИ,
ЛЕКСИКОНИ, РЕЧНИЦИ, КУВАРИ, УЏБЕНИЦИ**

Албахари Биљана, *Каталог изложбе Листање времена. Јеврејска периодика у Србији 1888-2016*, Народна библиотека Србије, Београд 2017.

Bernischer Staats-Kalender. Annuaire officiel du Canton de Berne Juli 1920, Staatskanzlei, Bern 1920.

Bunardžić Radovan, *Izložba Menore iz Čelareva*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1980.

Verber Eugen, Mihailović Milica, Bošković Hedviga, *Izložba Jezik, pismo i knjiga Jevreja Jugoslavije*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1979.

Гаон Александар (ур), *Знаменити Јевреји Србије. Биографски лексикон*, Савез јеврејских општина Србије, Београд 2011.

Gaon Aleksandar, *Španski Jevreji južnoslovenskih zemalja*, Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1992.

Danon Cadik, *Jevrejski kalendar za godinu 5734. od 27. septembra 1973. do 16. septembra 1974. (Godište XXIV)*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1973.

Danon Cadik, *Jevrejski kalendar za godinu 5736. od 6. septembra 1975. do 25. septembra 1976. (Godište XXVI)*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1975.

Danon Cadik, *Jevrejski kalendar za godinu 5739. od 2. oktobra 1978. do 21. septembra 1979.*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1978.

Danon Cadik, *Jevrejski kalendar za godinu 5742. od 29. septembra 1981. do 17. septembra 1982.*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1981.

Danon Cadik, *Jevrejski kalendar za godinu 5748. od 24. septembra 1987. do 11. septembra 1988.*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1987.

Danon Cadik, *Jevrejski kalendar za godinu 5749. od 12. septembra 1988. do 29. septembra 1989.*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1988.

Dennis W. Geoffrey, *The encyclopedia of Jewish myth, magic & mysticism*, Llewellyn publications, Woodbury 2016.

Diem Aubrey, *H is for Holocaust from the Greece holokaustos to burn whole; who why what where when*, MI Publications, Kitchener 1999.

Златковић-Гајић Нада (пр), *Књижевно стваралаштво Јевреја у Србији. Каталог*, Народна библиотека Србије, Београд 1990.

Jakobi H.(osea), *Derech hakodeš. Katekizam Mojsijeve vjere za izraelsku mladež pičkih i srednjih škola*, Nakladom Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju, Zagreb 1923.

Jackson Judy, *The essential Jewish cookbook. A celebration of a rich and diverse cuisine*, Hermes house, London 2004.

Jevreji Pančeva, Istorijски архив у Панчеву / Jevrejska opština Pančevo, Pančevo, s. a.

Jevreji u Pančevu 1794-1872. Analitički inventar – tematski, Istorijски архив у Панчеву, Pančevo 2006.

Календар споменица „Село” 1941, Главни одбор Савеза земљорадника, Београд 1941.

Katalog izložbe Jevrejska omladinska društva na tlu Jugoslavije, 1919.-1941. Povodom pedesetogodišnjice pobjede nad fašizmom, Jevrejski istorijski muzej, Beograd 1995.

Koval Ramona, *Jewish cooking, Jewish cooks*, New holland Publishers Pty Ltd, Sydney – Auckland – London – Cape Town 2001.

Kovačević Beraha Dijamanti, *Jevrejski kuvar*, Naučna knjiga, Beograd 1992.

Кољанин Милан, Радовановић Војислава, *Јевреји Србије у Првом светском рату*, Јеврејски историјски музеј Савеза јеврејских општина Србије, Београд 2014.

Kohn Feliks, *Trgovački i pravni leksikon*, s. n, Osijek 1937.

Крчмар Филип, Радловачки Александар, Стефанов Александар, *Зрењанин: догодило се на данашњи дан*, Зрењанин експлоратива, Зрењанин 2019.

Lebl Ženi, *Jevreji u Nišu*, u: Simha Kabiljo-Šutić (ur), *Jevrejski almanah 1971-1996*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 2000, 137-152.

Lebl Ženi, *O Jevrejima na Kosovu i u Sandžaku*, u: Simha Kabiljo-Šutić (ur), *Jevrejski almanah 1971-1996*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 2000, 209-224.

Levi-Dale A. David, Klein Aleksandar (ur), *Jevrejski narodni kalendar 5696 (1935-36)*, Biblioteka Jevrejskog narodnog kalendara, Beograd 1935.

Levi-Dale A. David, Klein Aleksandar (ur), *Jevrejski narodni kalendar 5698 (1937-38)*, Biblioteka Jevrejskog narodnog kalendara, Beograd 1937.

Levi-Dale A. David, Klein Aleksandar (ur), *Jevrejski narodni kalendar 5699 (1938-39)*, Biblioteka Jevrejskog narodnog kalendara, Beograd 1938.

Levi-Dale A. David, Klein Aleksandar (ur), *Jevrejski narodni kalendar 5701 (1940-41)*, Biblioteka Jevrejskog narodnog kalendara, Beograd 1940.

Љубоја Милка, Бачић Љубица, *Кад тишина одјекује*, Јеврејска општина Сомбор, Сомбор 2019.

Mandić Oleg, *Leksikon judaizma i kršćanstva*, Matica hrvatska, Zagreb 1969.

Milosavljević Rade, *Letopis križevačkih Jevreja*, u: Simha Kabiljo-Šutić (ur), *Jevrejski almanah 1971-1996*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 2000, 235-244.

Mihailović Milica, Veselinović Jovanka, *Priča o komšijama kojih više nema*, Radio B92, Beograd s. a.

Moačanin Fedor, *Judaica*, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb 1984.

Nedomački Vidosava, *Izložba Vezene tkanine iz jevrejskih zbirki u Jugoslaviji*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1978.

Omersoftić Bekir, „*Hurijet*“, u: Gajret kalendar za godinu 1941. 1359-1360 po hidžri, Glavni odbor Gajreta, Sarajevo 1940.

Петров Видаковић Кринка, Крسمановић Драган, Радовановић Војислава, *Јевреји Србије – официри Војске Краљевине Југославије*, Јеврејски историјски музеј Савеза јеврејских општина Србије, Београд 2015.

Petrović – Kalderon Mara, *Sećanja*, u: Simha Kabiljo-Šutić (ur), *Jevrejski almanah 1971-1996*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 2000, 390-396.

Радовановић Војислава, *Синагогални ритуални предмети из збирки Јеврејског историјског музеја*, Јеврејски историјски музеј Савеза јеврејских општина Србије, Београд 2013.

Radovanović Vojislava, Mihailović Milica, *Životni ciklus – običaji kod Jevreja*, Savez Jevrejskih opština Jugoslavije Jevrejski istorijski muzej, Beograd 2013.

Ракић Марина, *Историјат Косовске Митровице*, Привремени орган општине Косовска Митровица, Косовска Митровица s. a.

Romano Menahem, *Jevrejski kalendar za godinu 5724. od 19. septembra 1963. do 6. septembra 1964. (Godište XIV)*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1963.

Runes D. Dagobert (ed), *Dictionary of Judaism. The tenets, rites, customs and concepts of Judaism*, A Citadel press book, New York 1991.

Stanarević Nikola, *Avram Ozerović kao privredni političar*, u: Ivan Ivanji, Aleksandar Levi, Zdenko Levntal (ur), *Jevrejski almanah 1959-1960*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1960, 113-5.

Tauber Eli, *Ilustrovani leksikon judaizma. Istorija, religija i običaji*, Magistrat, Sarajevo 2007.

Tutunović Drita, *Ladino srpski rečnik. Diksionario Ladino Serbo*, „Nova”, Beograd 1992.

Tutunović Drita, *Ya sponto la luna – Izgreva mesec*, u: Simha Kabiljo-Šutić (ur), *Jevrejski almanah 1971-1996*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 2000, 360-369.

Ћирковић Ц. Симо, *Ко је ко у Недићевој Србији 1941-1944. Лексикон личности. Слика једне забрањене епохе*, Просвета / ИПС Медиа, Београд 2009.

Fischer Leopold, Margel Mojsije (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5686 1925-1926*, Savez rabina Kraljevine S. H. S., Vršac 1925.

Fischer Leopold (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5687 1926-1927*, Savez rabina Kraljevine S. H. S., Vršac 1926.

Fischer Leopold (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5688 1927-1928*, Naklada Saveza rabina Kraljevine S. H. S., Vršac 1927.

Fischer Leopold (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5689 1928-1929*, Savez rabina Kraljevine S. H. S., Vršac 1928.

Fischer Leopold (ur), *Jevrejski almanah za godinu 5690 1929-1930*, Naklada Saveza rabina Kraljevine S. H. S., Vršac 1929.

Fišteš Sonja, *Moj prvi jevrejski kuvar*, Jevrejska opština Novi Sad, Novi Sad 2009.

Fogel Nenad, *Učešće Jevreja u razvoju dobrovoljnog vatrogastva u Zemunu. Posvećeno Jakovu – Žaku Čelebiji*, Jevrejska opština Zemun, Zemun 2017.

Хелфгот Херман, *Прилог историји Јевреја у Београду. Бомбардовање Београда 1862 г.*, у: David A. Levi – Dale, Aleksandar Klein (ur), *Jevrejski narodni kalendar 5699 1938-39*, Izdanje Biblioteke Jevrejskog narodnog kalendara, Beograd – Zagreb 1938, 56-61.

СТРУЧНИ ЧАСОПИСИ

Ајбл Мирјана, *Трагична судбина новопазарских Јевреја*, Новопазарски зборник, 26 (2002), 253-272.

Албахари Биљана, Шароњић (Саул) Сава, Ристић Бранислав, *Јевреји и православни Јевреји Крушевца*, *Religija i tolerancija – Časopis Centra za empirijska istraživanja religije*, 28 (2017), 377-390.

Bajin Zoran, *Miroslav Spalajković, the Serbian minister in Russia in the July crisis of 1914*, *Balkanica - Annual of the Institute for Balkan studies*, XLVII (2016), pp. 217-248.

Бецић М. Иван, *Вучитрнска кредитна банка*, Гласник Баштина, св. 38 (2015), 93-111.

Бецић М. Иван, *Јужносрпска банка из Косовске Митровице*, Гласник Баштина, св. 39 (2015), 143-160.

Бецић М. Иван, *Локалне финансијске установе у Гњилану у међуратном периоду*, Гласник Баштина, св. 34 (2013), 171-187.

Бецић М. Иван, *Митровачка Косовска банка између два светска рата*, Гласник Баштина, св. 41 (2016), 129-144.

Бецић М. Иван, *Пећка трговачко-индустриска банка*, Гласник Баштина, св. 36 (2014), 201-221.

Бецић М. Иван, *Пећки новчани заводи основани после Великог рата*, Гласник Баштина, св. 37 (2014), 137-153.

Бецић М. Иван, *Приватни новчани заводи у Урошевицу*, Гласник Баштина, св. 33 (2012), 145-162.

Бецић М. Иван, *Трговачка банка „Ибар“*, Гласник Баштина, св. 40 (2016), 65-83.

Бецић М. Иван, *Финансијске установе у Ђаковици између два светска рата*, Гласник Баштина, св. 35 (2013), 153-169.

Вавић Милорад, *Косовски Јевреји за време окупације 1941-1944*, Обележја – часопис за друштвена питања, науку и културу, 5 (1983), 141-155.

Vesić Ivana, *Davorin Jenko, „naš stranac“ u kulturnom životu Beograda (1865-1914): kontradiktornosti etničkog koncepta nacionalnog identiteta*, Limes plus – geopolitički časopis, 2 (2013), 175-195.

Вранићи Биљана, *Једини остаци материјалне културе Јевреја у Приштини – сепулкрални*, Гласник друштва конзерватора Србије, 18 (1994), 189-191.

Вукадиновић Ч. Зоран, *Храм светог Саве у Косовској Митровици. Поводом 110 година од почетка изградње*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 122 (2007), 203-219.

Gonzales Diaz Diana, *La labor de folclorista de Manuel Manrique de Lara en el contexto de su vida y obra*, Cuadernos de musica Iberoamericana, 23 (2012), pp. 45-66.

Грандаковска Софија, *Идентификација на Евреите од Македонија во Србија и Независна Држава Хрватска во 1941 и 1942 година*, Годишњак за истраживање геноцида 11/1 (2019), 203-240.

Дамјановић М. Милош, *Др Нехемије Шенфајн – Биографија жртве Холокауста*, Топола – часопис ЈУ Спомен-подручја Доња Градина, 4 (2018), 32-50.

Damjanović M. Miloš, *Jewish students of the State women`s grammar school in Sarajevo during the school year 1934/35*, El Prezente – Journal for Sephardic studies, 11 (2017), pp. 67-92.

Дамјановић М. Милош, *Нетипични Руси: Калмици, Јевреји и Цигани међу белоемигрантима у Југославији 1918-1941*, Гласник Баштина, св. 41 (2016), 171-193.

Дамјановић М. Милош, *О једном документу Јеврејске вероисповедне општине Нови Пазар из 1937. године*, Новопазарски зборник, 44 (2021), 133-148.

Дамјановић М. Милош, *О једном документу Јеврејске општине Лесковац из 1937. године*, Нови Легат – ка уметности свих уметности – часопис за библиотечко-информациону делатност, културу и књижевност, 1 (2020), 131-138.

Дамјановић М. Милош, *Почеци, развој и активности ционистичког покрета на Косову и Метохији 1918-1941*, Српске студије, 9 (2018), 281-316.

Damjanović Miloš, *Rabini na Kosovu i Metohiji i duhovni život Židova Kosova i Metohije*, ESSEHIST – časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti, 5 (2013), 60-74.

Damjanović M. Miloš, *Relations among Jews and Gentiles in Kosovo and Metohija between the Two World Wars: From Autocentrism to Assimilation*, Colloquia Humanistica, Serphardim, Ashkenazim and Non-Jewish Peoples: Encounters Across Europe, 9 (2020), pp. 121-138.

Damjanović M. Miloš, *Serbian and Jewish Campmates in the First World War: Grigorije Božović and Jaša Alfandari*, El Prezente – Journal for Sephardic Studies, Vol. 14-15 (2020-2021), pp. 104-122.

Дамјановић М. Милош, *Холокауст на Космету – студија случаја: Косовска Митровица*, Топола – часопис ЈУ Спомен-подручја Доња Градина, 2 (2016), 112-139.

- Дармановић Мина, *Јевреји у Приштини*, Гласник Баштина, 1 (1991), 204-209.
- Ђокић Бојан, *Косово и Метохија и Јасеновац: пострадање птице коса у јасеновом дрвећу*, Топола – часопис ЈУ Спомен-подручја Доња Градина, 1 (2015), 114-131.
- Живковић Д. Милутин, *Нови Пазар под окупацијом и судбина новопазарских Јевреја*, Гласник Баштина, св. 41 (2016), 195-209.
- Зарковић С. Весна, *Утицај Аустроугарске на збивања у Пљеваљском санџаку у првој деценији XX века*, Гласник Баштина, св. 41 (2006), 111-127.
- Jelić Dušan, *Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada*, Rukovet – časopis za književnost, umetnost i kulturu, 4-5 (1994), 2-79.
- Јовановић Владан, *Природни ресурси и њихова експлоатација – пример Вардарске бановине*, Архив – часопис Архива Југославије, 1-2 (2009), 59-74.
- Јовановић Ристо, *Јевреји у Сјеници*, Новопазарски зборник, 21 (1997), 157-165.
- Коничанин Омер, *Новопазарска чаршија*, Новопазарски зборник, 17 (1993), 129-146.
- Lipšic Izrael, *Svetlost života*, Moraša – časopis za jevrejsko versko nasleđe, 1 (2010), 69-115.
- Максимовић Бранко, *Нови Сад данас и сутра*, Годишњак Матице српске, (1938), 121-132.
- Ментовић Менто, *Начин живота и обичаји новопазарских Јевреја*, Новопазарски зборник, 30 (2007), 173-180.
- Мирковић Владимир, *О индустриским могућностима Јужне Србије*, Гласник Хемиског друштва Краљевине Југославије, 2 (1938), 125-132.
- Митић Слађана, *Прве даме, извођачи и кантаутори популарне музике у Србији 1930-1941: Розалија Адања (II)*, Свеске – часопис за књижевност, уметност и културу, 123 (2017), 193-201.
- Мушовић Ејуп, *Косовскомитровачки Јевреји*, Историјски часопис, XXXIX (1992), 223-232.
- Недељковић Д. Славиша, *Политика великих сила према европској Турској од 1903. до 1908. године (реформна акција великих сила)*, Лесковачки зборник, LIV (2014), 69-80.

Новитовић Јеротије, *Средња настава и средње школе у Србији и Јужној Србији*, Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva, 10 (1940), 773-9.

Petrov-Vidaković Krinka, *Jevrejsko-španske zagonetke iz Makedonije*, Balkanija – časopis za balkanske studije, No. 6 (2015), 34-49.

Prlinčević Čedomir, *Nacionalno-socijalni položaj Jevreja na Kosovu do 1941. godine*, Glasnik muzeja Kosova, XV-XVI (1987), 121-142.

Радовић Миодраг, *Јеврејска општина у Новом Пазару*, Новопазарски зборник, 29 (2006), 169-177.

Радовић Миодраг, *Јеврејске куће и дућани у Новом Пазару*, Новопазарски зборник, 23 (1999), 309-317.

Salaćanin Albahari Nikola, *Mikve u Novom Pazaru*, Novopazarski zbornik, 42 (2019), 217-221.

Свирчевић Мирослав, *Конституисање првих органа власти у земљама које су после Балканских ратова припале Србији 1912-1913. године*, Strani pravni život, 1 (2013), 164-183.

Simović Vučina Ivana, *Odabir jezika među beogradskim Sefardima u modern doba*, Balkanija – časopis za balkanske studije, No. 6 (2015), 68-90.

Sindik I. Dušan, *Jews in Serbian Medieval Written Sources*, El Prezente – Studies in Sephardic culture, vol. 7 / Menorah – Collection of Papers, vol. 3, (2013), pp. 13-25.

Станић М., Сташић Д., Ракић Д., Закић С., *Историјат биохемијске службе на Косову и Метохију*, Praxis Medica, 35 (2007), 123-125.

The Balkan wars and the Jews, American Jewish year book, 15 (1914), p. 200.

Цветковић Стојиљковић Сандра, *Насељавање Топличког округа након ослобођења 1878. године*, Топлички зборник – часопис за друштвено-хуманистичке науке, 1 (2016), 5-28.

ЗБОРНИЦИ РАДОВА

Антонијевић Ненад, *Холокауст на Косову и Метохији и његов контекст*, у: Јован Мирковић (ур), Израелско-српска научна размена у проучавању Холокауста. Зборник радова са научног скупа, Јерусалим – Јад Вашем, 15-20. јун 2006., Музеј жртава геноцида, Београд 2008, 395-408.

Антонић Здравко (ур), *Јасеновац. Зборник излагања Четврте међународне конференције о Јасеновцу*, Јавна установа Спомен-подручја Доња Градина / Удружење Јасеновац, Козарска Дубица – Бања Лука 2008, 21.

Бецић М. Иван, *Финансијске установе у Приштини до Другог светског рата*, у: Срђан Словић (ур), Традиција, промене, историјско наслеђе, питања државности и националног идентитета на Косову и Метохији. Тематски зборник од водећег националног значаја, Институт за српску културу, Лепосавић 2014, 265-278.

Бишевац И. Славиша, Дамјановић М. Милош, *Косовска Митровица 1874-1912.*, у: Срђан Словић (ур), Традиција, промене, историјско наслеђе, питања државности и националног идентитета на Косову и Метохији. Тематски зборник од водећег националног значаја, Институт за српску културу, Лепосавић 2014, 241-264.

Бишевац И. Славиша, Дамјановић М. Милош, *Крагујевац у делима Феликса Каница*, у: Ирена Љубомировић (пр), Научни скуп Феликс Каниц на централном Балкану – 150 година истраживања у Нишу. Зборник радова, филозофски факултет Универзитета у Нишу, Ниш 2015, 193-211.

Blam Rafailo, *Beograd*, у: Anton Eberst (ur), *Muzika iza bodljikavih žica. Zbornik sećanja jugoslovenskih ratnih zarobljenika, interniraca i političkih zatvorenika, za vreme narodnooslobodilačkog rata 1941-1945. godine*, Savez udruženja muzičkih umetnika Jugoslavije / Savez organizacija kompozitora Jugoslavije / Savez udruženja orkestarskih umetnika Jugoslavije / Savez udruženja muzičkih pedagoga Jugoslavije, Beograd 1985, 90-96.

Brauning Kristofer, *Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu – studija slučaja* -, u: Đorđe N. Lopičić (ur), *Jevrejstvo, antisemitizam i Holokaust*. Zbornik radova, FORMA1 d. o. o, Ljubljana 2013, 255-285.

Vajs Albert, *Jevreji u novoj Jugoslaviji*, u: Đorđe N. Lopičić (ur), *Jevrejstvo, antisemitizam i Holokaust*. Zbornik radova, FORMA1 d. o. o, Ljubljana 2013, 329-385.

Васкова Костадинка, *Евреите во Штип меѓу двете светски војни*, во: Лилјана Шаровиќ (ур), *Штипските Евреи*. Зборник на трудови и сеќавања. Ученички творби од фондацијата „11 март 1943 – Штип“, Еврејска заедница во Македонија, Скопје 1999, 125-129.

Vinaver Vuk, *Jevreji u Srbiji početkom XIX veka*, u: Đorđe N. Lopičić (ur), *Jevrejstvo, antisemitizam i Holokaust*. Zbornik radova, FORMA1 d. o. o, Ljubljana 2013, 48-55.

Виријевић Владан, *Гимназија у Приштини 1913-1941. године – прилози за проучавање*, у: Д. Маликовић (ур), *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*. Меѓународни тематски зборник. Књ. 5, Педагогија, Психологија, Филозофија, Филозофски факултет, Косовска Митровица 2010, 51-60.

Vojinović Živana, *Najpoznatiji šabački Jevreji*, u: Milan Koljanin (ur), *Zbornik 10. Studije, arhivska i memoarska građa, Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije*, Beograd 2015, 183-274.

Дамјановић М. Милош, *Григорије Божовић и јеврејско питање*, у: Даница Андрејевић, Александра Костић Тмушић (ур), *Поетика Григорија Божовића* (тематски зборник водећег националног значаја), Филозофски факултет Универзитета у Приштини / Филозофски факултет Универзитета у Нишу / Културни центар „Стари Колашин“, Косовска Митровица – Ниш – Зубин Поток 2016, 505-518.

Дамјановић М. Милош, *Допринос рабина ратним циљевима Србије у Првом светском рату и стварању Југославије*, у: Милан Мирковић, Никола Филиповић (ур), *Зборник радова са научног скупа „Улога и значај свештеника у Балканским и Првом светском рату“*, Удружење ратних добровољаца 1912-1918 њихових потомака и поштовалаца, Београд 2021, 138-149.

Дамјановић М. Милош, *Јевреји на Косову и Метохији током Балканских и Првог светског рата*, у: Бојана Димитријевић (ур), Државност, демократизација и култура мира. Тематски зборник радова, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Ниш 2015, 109-129.

Дамјановић М. Милош, *Јеврејски колаборационисти нациста – случај Марка Бењаминовића*, у: Владимир Лукић (ур), Јасеновац седма међународна конференција о геноциду и злочинима Независне државе Хрватске над Србима, Јеврејима и Ромима у Другом свјетском рату. Зборник излагања, саопштења и свједочења, Удружење „Јасеновац-Доња Градина“, Бања Лука 2018, 239-258.

Damjanovic M. Milos, *Jewish students in the schools in Skopje during the years before the introduction of Numerus Clausus 1938-1940*, in: Berta Romano Nikolikj (ed), *Jews in Macedonia : history, tradition, culture, language and religion: on the occasion of the 70th anniversary of the renewal of the Jewish community in Macedonia after the Second world war : (1944-2014)*, Jewish community in the Republic of Macedonia, Skopje 2015, pp. 183-195.

Damjanović M. Miloš, *Language changes in the Jewish community in Kosovo and Metohija after the Balkan wars (1912-1913) and the First World War (1914-1918)*, in: Christophe Declercq, Julian Walker (ed), *Languages and the First World War: Representation and memory*, Palgrave Macmillan, New York 2016, pp. 108-126.

Дамјановић Милош, *Послератно стваралаштво Јевреја са Косова и Метохије*, у: Урош Шуваковић, Ана Бујас, Вања Шаула, Александар Дунђерин (ур), Научни скуп Културно наслеђе Косова и Метохије. Историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности. Зборник 1, Канцеларија за Косово и Метохију Владе Републике Србије / Универзитет у Приштини / Филозофски факултет у Приштини, Београд - Косовска Митровица 2013, стр. 599-622.

Damjanovic Milos, *The Jewish presence in Kosovo and Metohia during The Balkan wars and WWI*, in: Драги Ѓоргиев и др. (ур), Међународна научна конференција Балканот: луѓе, војни и мир. Материјали од међународната научна конференција по повод 65 години од основањето на Институтот за национална историја, Институт за национална историја, Скопје 2015, pp. 323-340.

Дамјановић Милош, Бишевац Славиша, *Духовни идентитет Јевреја на Косову и Метохији*, у: Muhamed Arnaut (ur), 5. међународни научно-стручни skup Kulturni identitet u digitalnom dobu. Zbornik radova, Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici, Zenica 2014, 977-984.

Дамјановић М. Милош, Ђокић Бојан, *Рабини Краљевине Србије током Првог светског рата*, у: Мирослав Јаћимовић, Владимир Иванишевић, Ивана Петровић (ур), Зборник радова са међународног саветовања – Елите у Великом рату, Архив Војводине, Нови Сад 2017, 482-500.

Dobrovshak Ljiljana, *The Zionist magazine „Židov“ (The Jew) and Macedonian Jews during the interwar period*, in: Berta Romano Nikolikj (ed), *Jews in Macedonia: history, tradition, culture, language and religion – on the occasion of the 70th anniversary of the renewal of the work of the Jewish community in Macedonia after the Second World War (1944-2014)*, Jewish community in the Republic of Macedonia, Skopje 2015, pp. 153-168.

Ђорђевић R. Tihomir, *Jevreji Balkanskog poluostrva*, у: Ђорђе N. Lopičić (ur), *Jevrejstvo, antisemitizam i Holokaust*. Zbornik radova, FORMA1 d. o. o, Ljubljana 2013, 66-70.

Ivanković Mladenka, *Jews and Yugoslavia 1918-1953*, in: Dušan T. Bataković (ed), *Minorities in The Balkans – state policy and interethnic relations (1804-2004)*, Institute for Balkan studies of the Serbian academy of sciences and arts, Belgrade 2011, pp. 131-152.

Иванковић Младенка, *Обнова верског живота код Јевреја после Другог светског рата у Југославији*, у: Јован Ердељан, Ненад Макуљевић (ур), Менора. Зборник радова, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд 2010, 203-234.

Ивановић Ване, *Улога несрпских народа Југославије у проблему Косова*, у: Драган Суботић (пр), Неугашено српство. Српска политичка емиграција о српском националном питању (1945-1990). Зборник, Друштво Српска крајина, Београд 1992, 190-205.

Ivanović Lazar, *Teror nad Jevrejima u okupiranom Beogradu 1941-1942*, у: Ђорђе N. Lopičić (ur), *Jevrejstvo, antisemitizam i Holokaust*. Zbornik radova, FORMA1 d. o. o, Ljubljana 2013, 201-254.

Jovanović Mara, „*Wir packen, wir auspacken...*“. *Tragična sudbina Jevreja izbeglica u Šapcu 1941.*, u: Radovan Samardžić, Lavoslav Kadelburg, Vidosava Nedomački (ur), Zbornik 4. Studije, arhivska i memoarska građa o Jevrejima Jugoslavije, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1979.

Karabegović Ibrahim, *Osnovni podaci o Jevrejima Bijeljine od doseljenja do 1941. godine*, u: Muhamed Nezirović, Boris Nilević, Muhsin Rizvić (ur), Sefarad 92 – Zbornik radova, Institut za istoriju / Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1995, 79-91.

Kovačević Božidar, *O Jevrejima u Srbiji (Od XVIII do početka XX veka)*, u: Đorđe N. Lopičić (ur), Jevrejstvo, antisemitizam i Holokaust. Zbornik radova, FORMA1 d. o. o, Ljubljana 2013, 12-22.

Koljanin Milan, *Holokaust u Jugoslaviji (1941-1944)*, u: Đorđe N. Lopičić (ur), Jevrejstvo, antisemitizam i Holokaust. Zbornik radova, FORMA1 d. o. o, Ljubljana 2013, 184-200.

Кривокућа – Албахари Јудита, *Незаборавна сјећања*, у: Владимир Лукић (ур), Први округли сто Злочини геноцида Независне Државе Хрватске на Козари и Поткозарју у Другом свјетском рату, Удружење „Јасеновац – Доња Градина“, Бања Лука 2014, 169-186.

Krčmar Filip, Stefanov Aleksandar, Bogović Tihomir, Radlovački Aleksandar, *Grobovi koji putuju: memorijalno jevrejsko groblje u Zrenjaninu*, u: Milan Koljanin (ur), Zbornik 10. Studije, arhivska i memoarska građa, Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije, Beograd 2015, 415-486.

Manojlovski Aleksandar, *Seventieth anniversary of the renewal of the work of the Jewish community in the Republic of Macedonia*, in: Berta Romano Nikolikj (ed), *Jews in Macedonia: history, tradition, culture, language and religion. On the occasion of the 70th anniversary of the renewal of the work of the Jewish community in Macedonia after the Second World War (1944-2014)*, Jewish community in the Republic of Macedonia, Skopje 2015, pp. 269-286.

Markovich G. Slobodan, *Ethnic and national minorities in Serbia and the Kingdom of Yugoslavia*, in: Dušan T. Bataković (ed), *Minorities in The Balkans – state policy and interethnic relations (1804-2004)*, Institute for Balkan studies of the Serbian academy of sciences and arts, Belgrade 2011, pp. 89-108.

Милкић Миљан, *Стварање мултиконфесионалне војске. Добровољци римокатолици и протестанти у српској војсци на Солунском фронту*, у: Срђан Рудић, Далибор Денда, Ђорђе Ђурић (ур), *Добровољци у Великом рату 1914-1918*, Историјски институт / Институт за стратегијска истраживања / Матица српска, Београд 2018, 193-209.

Мирковић Јован, *Жртве рата 1941-1945. рођене на подручју Херцеговине*, у: Владимир Лукић (ур), *Злочини Независне државе Хрватске над Србима, Јеврејима и Ромима 1941-1945 године на простору Херцеговине*. Зборник – округли сто, Удружење „Јасеновац – Доња Градина“, Бања Лука 2014, 27-73.

Mihailović Milica, *Arhivska građa o Jevrejima Beograda u Prvom svetskom ratu iz Arhiva u Lavovu*, у: Milan Koljanin (ur), *Zbornik 10. Studije, arhivska i memoarska građa, Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije*, Beograd 2015, 71-122.

Недељковић Д. Славиша, *Етничка и конфесионална структура становништва Косова и Метохије у првој половини 19. века*, у: Бојана Димитријевић (ур), *Историографија и савремено друштво*. Тематски зборник радова, Универзитет у Нишу - Филозофски факултет, Ниш 2014, 162-176.

Nikolic Alexander, *Kalmi Varuh – The Jews in the Balkans and their language*, in: Berta Romano Nikolikj (ed), *Jews in Macedonia: history, tradition, culture, language and religion. On the occasion of the 70th anniversary of the renewal of the work of the Jewish community in Macedonia after the Second World War (1944-2014), Jewish community in the Republic of Macedonia*, Skorje 2015, pp. 63-73.

Павличић Марија, *Архитектонски простор и меморија: Хотел „Унион” у Приштини*, у: Урош Шуваковић, Ана Бујас, Вања Шаула, Александар Дунђерин (ур), *Културно наслеђе Косова и Метохије. Историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности*. Зборник 2, Канцеларија за Косово и Метохију Владе Републике Србије / Универзитет у Приштини / Филозофски факултет, Косовска Митровица – Београд 2013, 443-458.

Пекић Миленко, *Почеци рада <<Митровачке гимназије>>*, у: Зоран Аврамовић (ур), *Друштво и култура Косова и Метохије*, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица 2007, 91-105.

Petričević Paula, *Jedan Bog – jedan rod: odnos monoteističkih vjerskih zajednica prema ženskim ljudskim pravima*, u: Adriana Zaharijević (pr), *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, Heinrich Boll Stiftung Regionalna kancelarija za Jugoistočnu Evropu, Beograd 2008, 120-138.

Петров-Видаковић Кринка, *Сефарди на Косову и Метохији и њихов фолклор*, у: Драги Маликовић (ур), *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима. Међународни тематски зборник*. Књ. 2. Књижевност, Филозофски факултет, Косовска Митровица 2010, 503-514.

Presburger Josip, *Oficiri Jevreji u zarobljeničkim logorima u Nemačkoj*, u: Andrija Gams (ur), *Zbornik 3. Studije i građa o učešću Jevreja u Narodnooslobodilačkom ratu, Savez jevrejskih opština Jugoslavije*, Beograd 1975, 225-275.

Просен Милан, *Синагога у Панчеву (1907-1956)*, у: Мирјам Рајнер, Рудолф Клајн, Елиезер Папо (ур), *Менора – радови радионице Јеврејска уметност и традиција*, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд 2009, 77-94.

Радојевић Мира, *Србија 1914.*, у: Слободан Владушић, Ђорђе Ђурић (ур), *Први светски рат. Зборник радова, Матица српска, Нови Сад 2015, 201-210.*

Радосављевић В. Недељко, *Црквене прилике у Старој Србији од укидања Пећке патријаршије до Велике источне кризе (1766-1878)*, у: Славиша Недељковић (пр), *Историја и значај Призренске богословије (поводом 140. годишњице од оснивања)*, Филозофски факултет Универзитета у Нишу / Призренска богословија Св. Кирила и Методија / Центар за црквене студије, Ниш 2013, 9-27.

Ристић Иван, Вукчевић Јелена, *Јевреји у Крушевцу и Расинском округу до краја Другог светског рата*, у: Растислав Стојсављевић (ур), *Синагоге и јеврејско наслеђе у Југоисточној Европи. Међународни научни зборник, Архив Војводине, Нови Сад 2021, 103-133.*

Ристовић Милан, *Прогоњени и њихови саучесници: солидарност и помоћ Јеврејима у Србији 1941-1944.*, у: Јован Мирковић (ур), *Израелско-српска научна размена у проучавању Холокауста. Зборник радова са научног скупа, Јерусалим – Јад Вашем, 15-20. јун 2006.*, Музеј жртава геноцида, Београд 2008, 169-208.

Romano Jaša, *Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941-1945. Žrtve fašističkog terora i učesnici u narodnooslobodilačkom ratu*, u: Andrija Gams, Edib Hasanagić, Lavoslav Kadelburg, Vidosava Nedomački, Nikola Živković (ur), Zbornik 2. Studije i građa o učešću Jevreja u narodnooslobodilačkom ratu, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1973, 73-263.

Sindik I. Dušan, *Jevreji u pisanim pravnim spomenicima srednjovekovne Srbije*, u: Milan Koljanin (ur), Zbornik 10. Studije, arhivska i memoarska građa, Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije, Beograd 2015, 9-70.

Stankijević Edvard, *Balkanski i slovenski elementi u judeo-španskom jeziku Jugoslavije*, u: Eli Tauber (pr), Zbornik radova. Jevrejskošpanski jezik u Bosni i Hercegovini, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu / La benevolencija, Sarajevo 2015, 43-51.

Shkrielj Redjep, *The Jews in the Kosovo vilayet (1877-1912)*, in: Berta Romano Nikolikj (ed), *Jews in Macedonia: history, tradition, culture, language and religion. On the occasion of the 70th anniversary of the renewal of the work of the Jewish community in Macedonia after the Second World War (1944-2014), Jewish community in the Republic of Macedonia*, Skopje 2015, pp. 101-113.

Tadić Jorjo, *Didak Pir*, u: Radovan Samardžić (ur), Zbornik 1. Studije i građa o Jevrejima Dubrovnika, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1971, 239-252.

Фидановски Слободан, *Античко наслеђе Косова и Метохије*, у: Александар Бачкалов (ур), Археологија Косова и Метохије од праисторије до средњег века. Зборник радова, Музеј у Приштини / Центар за очување наслеђа Косова и Метохије – Mnemosyne, Београд 2007, 95-118.

Хавелка Ненад, Кузмановић Бора, *Никола Рот – педесет година научног рада*, у: Иван Ивић (ур), Зборник Филозофског факултета. Споменица Николе Рота, Београдски универзитет, Београд 1986, 9-28.

Haouel Isaac Paul, *Јасеновац у контексту и перспективи: поуке за 21. вијек*, у: Смиља Аврамов (ур), Јасеновац. Шеста међународна конференција. Геноцид и злочини Независне Државе Хрватске над Србима, Јеврејима и Ромима у Другом свјетском рату. Зборник саопштења и сјећања, Удружење „Јасеновац – Доња Градина“, Бања Лука 2014, 169-182.

Храбак Богумил, *Статистика избора народних посланика на Косову и Метохији 1920-1939. године*, у: Радмило Петровић (ур), *Прошлост, садашњост и будућност Срба Косова и Метохије*, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица 2009, 143-198.

Chepreganov Todor, Nikolova Sonja, *The participation of the Jews in the National liberation movement*, in: Berta Romano Nikolikj (ed), *Jews in Macedonia: history, tradition, culture, language and religion. On the occasion of the 70th anniversary of the renewal of the work of the Jewish community in Macedonia after the Second World War (1944-2014), Jewish community in the Republic of Macedonia*, Skopje 2015, pp. 215-223.

Шуваковић В. Урош, *Партијско-политички живот на Косову и Метохији између два светска рата у научном делу академика Богумила Храбака*, у: Драги Маликовић, Марко Атлагић, Далибор Елезовић (ур), *Живот и дело академика Богумила Храбака. Међународни тематски зборник*, Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Косовска Митровица 2011, 541-579.

МОНОГРАФИЈЕ

Albahari Aron, *Jevreji u Srbiji i Beogradu. Hronika jednog prisustva kroz dokumenta srpskih vladara, putopise stranaca i službene protokole*, A. Albahari, Beograd 2020.

Албахари Арон, Шароњић (Саул) Сава, Шароњић Славољуб, *Прилог грађи за историју о Јеврејима Крушевца*, А. Албахари, Београд 2019.

Албахари Биљана, *Преглед јеврејске периодике у Србији (од 1888. до 2015. године)*, Савез јеврејских општина Србије, Београд 2016.

Altić Slukan Mirela, *Povijesna geografija Kosova*, Golden marketing / Tehnička knjiga, Zagreb 2006.

Анастасијевић Стојан, *Историја Ниша*, Штампарија „Сцети цар Константин“, Ниш 1940.

Anderl Gabriele, Manoschek Walter, *Neuspelo bekstvo. Jevrejski „Kladovo-transport,, na putu za Palestinu 1939-1942.*, Jevrejski istorijski muzej / Savez jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, Beograd 2004.

Андријевић А.(лександар), *Величина и Значај Дана Уједињења*, s. n, Ниш 1927.

Anidžar Gil, *Jevrejin, Arapin. Istorija neprijatelja*, Beogradski krug / CZKD, Beograd 2006.

Антић Чедомир, Кецмановић Ненад, *Историја Републике Српске*, НИП Недељник, Београд 2016.

Антонијевић Ненад, *Косово и Метохија 1941-1945. година. Ратни злочини*, Музеј жртава геноцида, Београд 2017.

Ароести Јаков, Константинов Душко, Константинов Милош, *Битољски Јевреји*, ИП Сазвежђа доо, Београд 2019.

Arsenić Vladimir (ur), *Ucrtavanje istorije – Priče o spasavanju tokom Holokausta*, Centar za primenjenu istoriju, Beograd 2021.

Ausubel Nathan (ed), *A Treasury of Jewish folklore. Stories, traditions, legends, humor, wisdom and folk songs of the Jewish people*, Crown publishers, New York 1961.

Bajford Jovan, *Staro Sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd 2011.

Бартл Петер, *Албанци од средњег века до данас*, Издавачко предузеће CLIО, Београд 2001.

Батаковић Т. Душан, *Дечанско питање*, Чигоја штампа, Београд 2007.

Батаковић Т. Душан, *Косово и Метохија. Историја и идеологија*, Чигоја штампа, Београд 2007.

Батаковић Т. Душан, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, Чигоја штампа, Београд 2006.

Ваšарaгин Margareta (ur), *Sonja Licht: životna priča, Ženske studije i istraživanja* / Futura publikacije, Novi Sad 2021.

Bašaragin Margareta, *Znamenite Jevrejke Subotice*, Udruženje „Ženske studije i istraživanja“ / Futura publikacije, Subotica 2020.

Bez predrasuda, Jevrejsko kulturno-prosvjetno i humanitarno društvo „La benevolencija“, Sarajevo s. a.

Beker Tomislav, Regoje Biljana, *Pančevački i južnobanatski Jevreji u Holokaustu. Prošlost koja traje zauvek*, „Šalom Tora“ Udruženje Jevreja i njihovih prijatelja, Pančevo 2012.

Бенгијат Савић Душица, Перишић Ђукић Жанета, *Јеврејски портрети у делима Иве Андрића*, Serbian literary company, Toronto 2005.

Благојевић Милош, *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2004.

Бобавац Ј. Милован, *Виша српска гимназија у Косовској Митровици 1941-1944. Једина српска средња школа на Косову и Метохији за време немачке окупације*, ИП Обележја Плус, Београд 2012.

Божовић Бранислав, *Београд под комесарском управом 1941 године*, Институт за савремену историју, Београд 1998.

Божовић Бранислав, *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941-1944*, Музеј жртава геноцида, Београд, 2012.

Божовић Бранислав, Вавић Милорад, *Сурова времена на Косову и Метохији – квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Институт за савремену историју / Републички одбор СУБНОР-а , Савет Едиције “Србија у рату и револуцији“ / Војноиздавачки и новински центар, Београд 1991.

Вотеах Шмули, *Кошер požuda. Ljubav nije odgovor*, s. n, Beograd s. a.

Вотеах Шмули, *Кошер seks*, Sinaj u saradnji sa bibliotekom Ner Micva, s. l, s. a.

Врка Амир, *Nisim Albahari, tragični revolucionar*, Centar za kulturu i obrazovanje, Теџанј 2018.

Бркић А. Арсеније, *Ћивоти Срба светитеља под сводовима цркава Пећке патријаршије*, Издаје управа манастира Пећке патријаршије Пећ, Београд 1984.

- Brumini Rina, *Židovska zajednica u Rijeci*, Libertin naklada, Rijeka 2018.
- Budaj Alen, *Vallis Judaea. Povijest požeške židovske zajednice*, D-graf d. o. o, Zagreb 2007.
- Bušvik Natan, *Kako razumeti jevrejski kalendar*, Književno društvo Pismo / Metaphysica, Zemun 2005.
- Vavić Milorad, *Radnički pokret u Kosovskoj Mitrovici 1918-1941*, Odbor za izdavanje monografija Titova Mitrovica, Titova Mitrovica 1988.
- Vavić Milorad, *Zatvor u Kosovskoj Mitrovici 1941-1944*, Odbor za izdanje monografija / Opštinski muzej Titova Mitrovica, Titova Mitrovica 1983.
- Вајагић М. Предраг, *Банови Дунавске бановине*, Академска књига / Друштво наставника историје, Нови Сад – Бачка Паланка 2016.
- Велкова Сашка, Панајотовић Мила, *Шалом из Пирота*, Музеј Понишавља, Пирот 2015.
- Verber Eugen, *Sarajevska Hagada*, Prosveta / Svjetlost, Beograd – Sarajevo 1983.
- Веселиновић Андрија, *Држава српских деспота*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2006.
- Веселиновић В. Милојко, *Поглед кроз Косово*, Издање Трговине Јевте М. Павловића и Компаније, Београд 1895.
- Vinaver Vuk, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“)*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1985.
- Вишић Марко, *Пјесма над пјесмама са студијом Духовни живот древних Хебреја*, ЛИБ, Нови Сад 2007.
- Vlašić-Matković Ljiljana, *Velike žene Staroga zavjeta*, Teovizija, Zagreb 1998.
- Војводић Михаило, *Путеви српске дипломатије. Огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Издавачко предузеће СЛИО, Београд 1999.
- Vojinović Živana, *Avramova deca. Pomenik šabačkih i podrinskih Jevreja*, Orion art, Beograd 2015.

Volner Hrvoje, *Od industrijalaca do kažnjenika. „Gutmann“ i „Našička“ u industrijalizaciji Slavonije*, Srednja Europa, Zagreb 2019.

Vujović Miodrag – Miša (pr), *Frojđov život snova*, Izdavačka agencija „Riznica“, Beograd 2010.

Вукадиновић Ч. Зоран, Богавац Ј. Милован, *Српска просвета и култура у Косовској Митровици 1836-1941*, Институт за српску културу – Приштина / Учитељски факултет – Призрен, Лепосавић 2001.

Вулићевић-Тодић Радмила, *Мали одмор. Споменар приштинске гимназије*, НИП Нови свет, Приштина 1995.

Вулићевић-Тодић Радмила, *Приштина, Приштевци и време*, Матица српска / Градска библиотека, Нови Сад – Приштина 1999.

Вучетић Биљана, *Богдан Раденковић (1874-1917). Судбина једног српског националисте*, Историјски институт, Београд 2018.

Вучинић Будимир, *Стари Колашин кроз векове*, Удружење писаца Поета, Београд 2009.

Гавриловић Славко, *Јевреји у Срему у XVIII и првој половини XIX века*, Српска академија наука и уметности, Београд 1989.

Гавриловић Славко, *О Србима Хабзбуршке монархије*, Српска књижевна задруга, Београд 2010.

Гајић В. Е, *Jugoslavija i >>jevrejski problem<<*, s. n, Beograd 1938.

Gams Andrija, Levi Aleksandar, *The truth about „Serbian Anti-Semitism“*, Ministry of information of the Republic of Serbia, Belgrade 1994.

Glesinger Lavoslav, *Medicinski kurioziteti*, Medicinska knjiga, Beograd – Zagreb 1980.

Глиговић Павлимир, *Косовска споменица*, s. n, Косовска Митровица 1939.

Глумац Душан, *Социјални положај жене код старих Јевреја*, s. n, Београд 1930.

Goldstein David, *Židovska mitologija*, IRO „Otokar Keršovani“, Opatija 1988.

Goldstein Ivo, *Židovi u Zagrebu 1918-1941*, Novi Liber, Zagreb 2004.

Goldstein Ivo, Goldstein Slavko, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb / Novi Liber, Zagreb 2001.

Грандаковска Софија (пр), *Евреите од Македонија и холокаустот: историја, теорија, култура*, Евро Балкан Пресс, Скопје 2011.

Грант Нил, *Историја позоришта*, Завод за уџбенике, Београд 2006.

Gross Mirjana, *Povijest pravaške ideologije*, Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, Zagreb 1973.

Gunjević Boris, Matvejević Predrag, *Tko je tu, odavde je. Povijest milosti*, Naklada LJEVAK d. o. o, Zagreb 2010.

Guttman Simon, *A Szombori Zsidók története. A Chevra Kadisa száz éves fenállása alkalmából*, s. n, Szombor 1928.

Ѓурковска Лидија, *Стопанските прилики во Скопје во периодот меѓу двете светски војни*, Институт за национална историја, Скопје 2020.

Davidović Radivoje, *Jevrejska čitaonica 1929-1941*, Čigoja štampa / Autor, Beograd 2016.

Danon Jakov, Stošić M. Verica, *Hronika Jevrejske opštine Banja Luka*, Jevrejska opština Banja Luka, Banja Luka 2007.

Danon Cadik, *Zbirka pojmova iz judaizma*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1996.

Дедијер Јевто, *Нова Србија (са 40 слика у тексту и картом Нове Србије)*, Српска књижевна задруга, Београд 1913.

Делић Ст. Риста, *Јевреји у Југославији*, Издање пишчево, Београд 1938.

Димитријевић Мића, Стојановић Војислав (ур), *Наши Јевреји. Јеврејско питање код нас. Зборник мишљења наших јавних радника. Књига I*, s. n, Београд 1940.

Димитријевић Станојло (ур), *Српско Косово. Културно-национални алманах. Ускришња књига*, s. n, Скопље 1926.

Dobržanski Ivo (Gundrum), *Životna mudrost Židova na osnovu sasvim nove etike i socijologije, knjiga I.*, Ivo Dobržanski (Gundrum), Zagreb 1928.

Добрић Вучина, *Просветитељство и школство у Старом Колашину*, Стари Колашин, Зубин Поток 2010.

Dobrovšak Ljiljana, *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvoga svjetskoga rata (Prilozi za proučavanje povijesti grada Osijeka)*, Čarobni tim d. o. o / Židovska općina Osijek, Osijek 2013.

Dražić Jovanka, *Jevreji u Mitrovici*, Kulturno-prosvetna zajednica Sremske Mitrovice, Sremska Mitrovica 1998.

Ђорђевић Мита (ур), *Јубиларна споменица Савеза удружених наставника и наставница грађанских школа Краљевине Југославије 1921-1931*, s. n, Нови Сад 1932.

Eventov Jakir, *Istorija Jevreja Jugoslavije (I) od davnine do kraja 19. vijeka*, Hitahdut olej Jugoslavija u Izraelu, Tel Aviv 1971.

Екмечић Милорад, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку 1492-1992*, Завод за уџбенике, Београд 2007.

Elazar M. Samuel, *El romancero judeo-español (romances y otras poesías)*, „Svjetlost“, OOUR Izdavačka djelatnost, Sarajevo 1987.

Elazar M. Samuel, *Jevrejsko-španjolski romancero (romance i druge pjesme)*, „Svjetlost“, OOUR Izdavačka delatnost, Sarajevo 1987.

Elbogen Ismar, *A century of Jewish life*, The Jewish publication society of America, Philadelphia 1946.

Ерев Шабат, Библиотека Тефила, Београд 2014.

Efron Zusja, Кеџкемет Душко, *Židovsko groblje u Splitu*, Židovska općina u Splitu, Split 1973.

Zamir Halpert Lily, *Danilo Kiš: Jedna bolna, mračna odiseja*, Ateneum, Beograd 2000.

Златковић Мики Миролуб, *Логор нацистички робовски у руднику „Трепча” – Првом Тунелу 1942-1944.*, Градска библиотека „Вук Караџић“, Косовска Митровица 2003.

Зундхаузен Холм, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Сlio, Београд 2009.

Zuckerman Boško, *Psihologija Holokausta. Protužidovska propaganda u NDH i Srbiji (1941-1945)*, Židovska vjerska zajednica Bet Israel u Hrvatskoj, Zagreb 2011.

Иванић Душан (пр), *Срби у Лајпцигу*, Задужбина „Доситеј Обрадовић“ / Народна библиотека Србије, Београд 2012.

Ivanković Mladenka, *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952). Kraj ili novi početak*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2009.

Ивановић Дарко, *Српски учитељи из Хабзбуршке монархије у Србију (1804-1858)*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2006.

Idelsohn Zevi Abraham, *The Jewish song book for synagogue, school and home, covering the complete Jewish religious year*, Publications for Judaism, Cincinnati 1951.

Плић Дана, *Eva*, Дана Плић, Крагујевац 2016.

Imami Petrit, *Srbi i Albanci kroz vekove, tom I*, Samizdat B92, Beograd 2017.

Именик суботићких Јевреја жртava фашистичке окупације 1941-1945, Јеврејска вероисповедна општина у Суботици, с. 1. 1948.

Ištvanic Živan, *Kulturbund i Jevreji u Beloj Crkvi 1920-1941 (hronika događaja)*, Živan Ištvanic, Bela Crkva 2018.

Ištvanic Živan, *Sinagoge i jevrejska groblja u prošlosti Bele Crkve*, Јеврејска општина Панчево, Панчево 2011.

Јагодић Милош, *Нови крајеви Србије (1912-1915)*, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд 2013.

Јагодић Милош, *Српско-албански односи у Косовском вилаету (1878-1912)*, Завод за уџбенике, Београд 2009.

Јаковљевић Ранко, *Јеврејски код*, Беокњига, Београд 2005.

Janev Vladimir, *The Jews in Macedonia XV-XVII century*, MENORA / Commission for relations with religious communities and groups of the Republic of Macedonia, Skopje 2011.

Јанковић Владета, *Митови и легенде. Јудаизам – хришћанство – ислам*, Српска књижевна задруга, Београд 2002.

Јанчић Лопчић Ђ. Јелена, *Albert Vajs (1905-1964). Život i delo*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Београд 2014.

Jaroslavski Jemeljan, *Biblija za vjernike i nevjernike. I dio*, Svjetlost, Sarajevo 1962.

Јеврејско женско друштво у Београду 1874.-1924. На дан педесетогодишњице од оснивања, Управа Јеврејског женског друштва, Београд 1924.

Jevtić Miloš (pr), *Šabac i Jevreji u susretu*, Beogradska knjiga / Miodrag Nikolić, Београд 2003.

Јовановић Алекса (ур), *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937 (са 242 слике у тексту 3 слике и 1 картом у прилогу)*, Одбор за прославу ослобођења Јужне Србије, Скопље 1937.

Јовановић Војислав, Ћирковић Сима, Зечевић Емина, Иванишевић Вујадин, Радић Весна, *Ново Брдо*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 2004.

Jokanović Vladimir, Novaković Marijan, Đuknić Mihajlo, Milić Dušan, Popović Branislav, *Isidor Papo. Život i delo*, Akademija medicinskih nauka – SLD, Београд 2012.

Johnson Paul, *A history of the Jews*, Phoenix press, London 2002.

Kabalat Šabat, Savez jevrejskih opština Srbije, Vrnjačka Banja 2018.

Kadelburg Lavoslav (ur), *Albert Vajs 1905-1964. Spomenica*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Београд 1965.

Калај фон Бењамин, *Историја српскога народа*, Чигоја штампа, Београд 2010.

Калдерон Соломон, *Историја јеврејског народа I. Од разорења првог храма до изгона Јевреја са Пиринејског полуострва*, Издање Савеза јеврејских општина, Београд 1933.

Калдерон Соломон, Леви Јуда, *Историја јеврејског народа II. Од изгона Јевреја са Пиринејског полуострва до најновијег времена*, Савез јеврејских вероисповедних општина Краљевине Југославије, Београд 1935.

Каљевић М. Владимир, *Светојовановска црква у Деспотову*, Српска православна Црквена општина Деспотово, Деспотово 2019.

Karlan Arije, *Beskrajna svetlost. Knjiga o Bogu / Tefilin / Cicit. Nit svetlosti*, Književno društvo Pismo, Zemun 2009.

Karlan Arije, *Rajske vode. Tajna mikve*, Književno društvo Pismo, Zemun 1999.

Karlan Arije, *Šabat. Dan večnosti*, Književno društvo Pismo, Zemun 1999.

Károly Vigh, *Ugrás a sötétbe*, Magvető Könyvkiadó, Budapest 1984.

Катић В. Реља, *Српска средњовековна медицина*, Дечје новине, Горњи Милановац 1990.

Kerže – Živaković Zlata, *Židovi u Osijeku (1918.-1941.) (Prilozi za proučavanje povijesti grada Osijeka)*, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje / Židovska općina Osijek / Pauk, Osijek 2005.

Kerže – Živaković Zlata, *Stradanja i pamćenja. Holokaust u Osijeku i život koji se nastavlja (Prilozi za proučavanje povijesti Židova u Osijeku)*, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje / Židovska općina Osijek / Tiskara Pauk d. o. o, Osijek 2006.

Kečkemet Duško, *Židovi u povijesti Splita*, Jevrejska općina u Splitu, Split 1971.

Klajn Lajčo, *Genocid i kazna na severu okupirane Jugoslavije (1941-1945)*, I. B. N. Centar d. o. o, Novi Sad 1991.

Klarin Mirko, Tajtelbaum Raul, *Izrael u verbalnom građanskom ratu*, „Partizanska knjiga“ OOUR izdavačko publicistička delatnost, Beograd 1986.

Klarin Mirko, Tajtelbaum Raul, *Izraelci na raskršću*, Stvarnost, Zagreb 1989.

Kožemjakin Boris, *Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine*, s. n, Sarajevo, s. a.

Козобарић Јован, *Споменица Српске православне цркве у Вуковару приликом прославе двеста годишњице*, s. n, Вуковар 1936.

Kolonomos Žamila (ur), *Poslovice i izreke sefardskih Jevreja Bosne i Hercegovine*, Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije / Ben-Cvi institut Hebrejskog univerziteta u Jerusalimu, Beograd 1976.

Kolonomos Žamila, *Poslovice, izreke i priče sefardskih Jevreja Makedonije*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1978.

Kolonomos Yamila, Namiceva Jasminka, *Sparks of the Macedonian Sephards*, Jewish community of Macedonia, Skopje 2005.

Кољанин Милан, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, Институт за савремену историју, Београд 2008.

Koljanin Milan, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944.*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1992.

Konforti Josef, *Travnički Jevreji*, Izdanje autora, Sarajevo 1976.

Kosier St. Ljubomir, *Jevreji u Jugoslaviji i Bugarskoj*, Ekonomska biblioteka Srba, Hrvata i Slovenaca, Zagreb – Beograd – Ljubljana 1930.

Костић Ана (пр), *Век гимназије у Приштини*, Гимназија Приштина – Лапље Село, Приштина – Лапље Село 2013.

Костић М. Лазо, *Срби и Јевреји*, s. n, Нови Сад 2003.

Костић Н. Коста, *Наши нови градови на југу*, Српска књижевна задруга, Београд 1922.

Костић Петар, *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX и почетком XX века (са успоменама писца)*, s. n, Скопље 1933.

Костић Петар, *Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку (са успоменама писца)*, s. n, Београд 1928.

Kotani Apostol, *A history of Jews in Albania*, Albania – Israel friendship association, Tirana 2011.

Košević Vjekoslav, *Hrvatsko društvo za unapređenje uzgoja. Spomen-knjiga o idejama i radu društva od osnutka mu 1.904. do 1.908.*, Izdanje društva, Zagreb 1908.

Краговић Миломир (ур), *Све религије света за све људе у свим временима*, Компанија Новости / Хришћански културни центар, Београд 2006.

Крчмар Филип, *Ласло Карачоњи и његово доба. Торонталска биографија у светлу новинских натписа (1854-1869)*, Удружење за неговање традиције – Нови бечеј / Nikasso – NM – Банатски културни центар, Ново Милошево 2019.

Кумовић Младенко, *Страдање сремских Јевреја у Холокаусту*, Музеј Војводине, Нови Сад 2007.

Лазић В. Жељко, *Увод у смрт. Numerus clausus 1940. године и ограничавања права Јевреја у Краљевини Југославији*, Академија за националну безбедност / Јавно предузеће „Службени гласник“, Београд 2016.

Lange de Nicholas, *Judaizam*, Factum izdavaštvo, Beograd 2020.

Lebl Aleksandar, Lebl Ana, Ben-Cion Katan Dina (ur), *Ženi*, Aleksandar Lebl / Ana Lebl / Čigoja štampa, Beograd – Tel Aviv 2013.

Lebl Ženi, *Da se ne zaboravi*, Čigoja štampa, Beograd 2008.

Lebl Ženi, *Do „konačnog rešenja“*. *Jevreji u Beogradu 1521-1942.*, Čigoja štampa, Beograd 2001.

Lebl Ženi, *Do „konačnog rešenja“*. *Jevreji u Srbiji*, Čigoja štampa, Beograd 2002.

Lebl Ženi, *Jevreji u Pirotu*, Privredni pregled, Beograd 1990.

Lebl Ženi, *Jevrejske knjige štampane u Beogradu 1837-1905.*, Dečje novine, Gornji Milanovac 1990.

Lebl Ženi, *Juče, danas. Doprinos Jevreja sa teritorije bivše Jugoslavije Izraelu*, Udruženje Jevreja iz bivše Jugoslavije u Izraelu, Tel-Aviv 1999.

Lebl Ženi, *Plima i slom. Iz istorije Jevreja Vardarske Makedonije*, Dečje novine, Gornji Milanovac 1990.

Levi Aleksandar, *Spomenica 1879-1979. Srpsko-jevrejsko pevačko društvo Hor „Braća Baruh“*, Jevrejska opština, Beograd 1979.

Levi – Dale David (ur), *Spomenica 1919-1969. Savez jevrejskih opština Jugoslavije*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1969.

Levntal Zdenko (ur), *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Savez jevrejskih opština FNR Jugoslavije, Beograd 1952.

Levy Moric, *Sefardi u Bosni. Prilog historiji Jevreja na balkanskom poluotoku*, Bosanska biblioteka, s. 1, s. a.

Londrc Benjamina, *Pravni položaj jevrejske zajednice u BiH od 1918. do 1945. godine*, Izdavačka kuća „Monos“ / Udruženje „Hagada“, Gračanica – Sarajevo 2016.

Љушић Радош, *Вожд Карађорђе. Биографија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2003.

Љушић Радош, *Кнежевина Србија 1830-1839*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2004.

Љушић Радош, *Оријентални новинар, европски политичар Димитрије Давидовић (1789-1838)*, Политика / Танјуг, Београд 2006.

Мазовер Марк, *Солун град духова. Хришћани, муслимани и Јевреји 1430-1950.*, Досије студио / Београдска отворена школа, Београд 2017.

Mais Yitzchak (ed), *Macedonian chronicle. The story of Sephardic Jews in the Balkans*, Holocaust Fund of the Jews from Macedonia, Skopje 2011.

Маликовић Драги, *Косово и Метохија 1908-1912.*, Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић 2000.

Manošek Valter, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941-1942*, Službeni list SRJ / Draslar partner, Beograd 2007.

Маринковић Чедомила, *Јевреји у Београду (1521-1942)*, Креативни центар, Београд 2020.

Марсенић Милош, *Политички живот у Нишу у време владавине Обреновића (1878-1903)*, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица 2010.

MacMillan Margaret, *Paris 1919. Six months that changed the world*, Random house, Inc, New York 2003.

Mašanović L. Dimitrije, *Umjetnost i humanizam Isaka Samokovlije*, Narodna biblioteka „Vuk Karadžić“ Novi Beograd, Beograd 1995.

Memmi Albert, *The liberation of the Jew*, The Viking press, New York 1973.

Mentović Mento, Ajbl Mirjana, *Jevreji Novog Pazara i okoline*, Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije, Beograd 2019.

Микић Ђорђе, *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века. Од чифчијства до банкарства*, Српска академија наука и уметности, Београд 1988.

Миленковић Тома, Павловић Момчило (пр), *Белоемиграција у Југославији 1918-1941. Том I*, Институт за савремену историју, Београд 2006.

Милентијевић Зоран, *Јевреји заточеници логора Црвени крст*, Народни музеј Ниш, Ниш 1978.

Miletić R. Aleksandar, Milošević Srđan, *Rađanje građanstva u Srbiji. Antijevrejski propisi i kragujevačka varoš, 1845-1847.*, Centar za istorijske studije i dijalog, Novi Sad 2019.

Милошевић Б. Михаило, *Јевреји за слободу Србије 1912-1918*, Филип Вишњић, Београд 1995.

Mirković Mirko, Najfeld Eta, Preger Andreja, Polić Branko (ur), *200 godina Židova u Zagrebu. Referati i govori sa proslave 180-godišnjice Jevrejske općine Zagreb (6-9. XI. 1987)*, Jevrejska općina Zagreb / Savez jevrejskih općina Jugoslavije, Zagreb 1988.

Митровић Марија (пр), *Светлост и сенке. Култура Срба у Трсту*, Слио, Београд 2007.

Митровић Мирко, *Јевреји у Банату (1716-1739)*, Историјски архив у Панчеву, Панчево 2005.

Mihailović Milica, *Judaica u Jugoslaviji*, Dečje novine / Proex prosveta, Beograd 1990.

Mihailović Milica, *Tradicionalna kuhinja Jevreja bivše Jugoslavije*, Milica Mihailović, Beograd 1998.

Михајловић Слободан (ур), *Деведесет година гимназије у Косовској Митровици 1919-2009*, Гимназија у Косовској Митровици, Косовска Митровица 2009.

Младеновић Б. Божица, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године*, Чигоја штампа, Београд 2000.

Morus (Lewinsohn Richard), *Historija seksualnosti*, Izdavačko poduzeće Zora / Izdavačko poduzeće Naprijed, Zagreb 1961.

Мурати Сулејман, Шукриу Мустафа, *Педесет векова Косовске Митровице*, Новинска установа „Звечан“, Косовска Митровица 1971.

Nezirović Muhamed, *Jevrejsko-španjolska književnost*, Institut za književnost / Svjetlost, Sarajevo 1992.

Nećak Aleksandar, Lebl Aleksandar, Gaon Aleksandar, Ristić Saša Stanimir (ur), *Spomenica 1969-2009*, Savez jevrejskih opština Srbije, Beograd 2010.

Николајевић А. Драг, *Споменица о прослави давдесетпетогодишњице крагујевачке Добровољне пожарне дружине*, Добровољна пожарна дружина, Крагујевац 1912.

Никчевић Радомир (ур), *Манастир Бањска*, Митрополија црногорско-приморска / ИИУ СВЕТИГОРА, Београд – Цетиње 2011.

Никчевић Радомир (ур), *Манастир Свети арханђели*, Митрополија црногорско-приморска / ИИУ Светигора, Београд – Цетиње 2011.

Novak Grgo, *Židovi u Splitu*, Nakladom knjižare Morpurgo, Split 1920.

Novak Grga, *Italija prema stvaranju Jugoslavije*, Hrv. Štamparski zavod d. d, Zagreb 1925.

Озимић Небојша, *Др Велитар Пијаде – херој логора на Црвеном крсту*, Народни музеј, Ниш 2011.

Озимић Небојша, *Јевреји у логору на Црвеном крсту* / Макарић Мара, *Незавршена прича о Моши Шоамовићу*, Народни музеј, Ниш 2014.

Орлић Ранко (пр), *Јудаизам и пословна етика. Хрестоматија*, Мали Немо, Панчево 2003.

Палавестра Предраг, *Јеврејски писци у српској књижевности*, Институт за књижевност и уметност, Београд 1998.

Panić Barbara, *Burial ground complex of the Jewish cemetery in Belgrade*, Jewish historical museum Federation of Jewish communities of Serbia, Belgrade 2018.

Panić Kon Miroslava, *Jevrejska opština Pančevo 1870-2017*, Jevrejska opština Pančevo, Pančevo 2017.

Pantelić Zoran, *Porodica Almuzlino od XIII do XX veka*, Zoran Panetlić, Beograd 2021.

Пантовић С. Љубиша, *Храм светог Саве у Косовској Митровици*, Архив у Косовској Митровици, Косовска Митровица 1996.

Papo Eliezer (pr), *Purim. Propisi vezani za praznik. Megilat Ester sa prozним prevodom i prevodom u stihu, u desetercu, u duhu narodnih junačkih pjesama*, Jevrejska zajednica Crne Gore, Podgorica 2021.

Papo Eliezer, *Tora i ljudska prava*, Centar za stvaralaštvo mladih, Beograd 2000.

Parkes James, *A history of the Jewish people*, Penguin Books Ltd, Harmondsworth 1969.

Пауковић Божидар, *Румски Јевреји*, Покрајински секретаријат за остваривање права националних мањина / Покрајински секретаријат за информисање / Скупштина општине Рума / Градска библиотека Рума / Завичајни музеј Рума / Културни центар Рума, Рума 1996.

Rejašinović Zoran, *Cionistički pokret od Bazelske do Balfurove deklaracije*, Ars libri, Beograd 1997.

Пејчић Предраг, *Српска војска у Бизерти (1916-1918)*, Завод за уџбенике, Београд 2008.

Petrov-Vidaković Krinka, *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu XVI – XX vek*, SOUR „Svjetlost“, Izdavačka radna organizacija OOUR Izdavačka djelatnost, Sarajevo 1986.

Petrov Vidaković Krinka, Nikolić Alexander (ed), *Kalmi Baruh. Selected works on Sephardic and other Jewish topics*, Moshe David Gaon Center for Ladino Culture / Shefer Publishers, Jerusalem 2007.

- Петровић К. Влада, *Дом слепих краља Александра I у Земуну*, s. n, Београд s. a.
- Petrović Luci, *Dr Lavoslav Kadelburg. Spomenica 1910-1994*, Savez jevrejskih opština Srbije, Београд 2010.
- Pinto Avram, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo 1987.
- Попов Димитар, Божилов Иван, Георгијева Цветана, Косев Константин, Пантев Андреј, Баева Искра, *Историја Бугарске*, Слио, Београд 2008.
- Попов Чедомир, *Велика Србија. Стварност и мит*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 2007.
- Попов Чедомир...и др, *Историја српског народа. Шеста књига. Први том. Од Берлинског конгреса до уједињења 1878-1918*, Српска књижевна задруга, Београд 1994.
- Попов Чедомир, *Источно питање и српска револуција 1804-1918*, Српска књижевна задруга, Београд 2008.
- Поповић Н. Аврам, *Одабрани списи*, Центар за културу „Сава Дечанац“ / СО Лепосавић, Лепосавић 2008.
- Поповић Небојша, *Јевреји у Србији 1918-1941*, Институт за савремену историју, Београд 1997.
- Прошић Тамара, *Порекло Пасхе*, Светови, Нови Сад 1998.
- Радовић Амфилохије и др. (ур), *Свети Сава принц и просветитељ*, Митрополија Црногорско-приморска / ИИУ Светигора, Цетиње – Београд 2007.
- Ранђеловић Небојша, Лазић Жељко, Матијашевић Мартин, *Позив на прогон. Антијеврејска и антимаџонска кампања у листу Време 1940. године*, Службени гласник, Београд 2019.
- Рељић Митра, *Српска гробља на Косову и Метохији. Уништена споменичка и језичка баштина*, Матица српска, Нови Сад 2020.
- Risteski Stojan, *Estreja Ovađa Mara. Životni put i revolucionarno delo*, NIRO „Деџе новине“, Gornji Milanovac 1978.

- Ристић Иван, *Милан Ракић у Софији*, Чигоја штампа, Београд 2018.
- Ристовић Милан, *У потрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од Холокауста 1941-1945*, Јавно предузеће Службени лист СРЈ, Београд 1998.
- Рожман Милица, *Визуелна култура и приватни идентитет породице Були*, Задужбина Андрејевић, Београд 2017.
- Розанов Василиј, *Јудаизам*, Логос, Београд 2016.
- Romano Jaša, *Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941-1945. Žrtve fašističkog terora i učesnici u NOR-u*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1973.
- Romano Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici NOR*, Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1980.
- Roth Hugo, *Kosovo origins. The background to the present-day situation in Kosovo and Metohia*, ИКР „Nikola Pašić“, Belgrade 1996.
- Runes D. Dagobert, *Lost legends of Israel*, The wisdom library, New York 1961.
- Savić Svenka, *Veri Šosberger u spomen*, Futura publikacije, Novi Sad 2000.
- Самарцић Радован (пр), *Писци српске историје*, Александрија, Београд 2009.
- Sacks Jonathan, *A letter in the scroll. Understanding our Jewish identity and exploring the legacy of the world's oldest religion*, The free press, New York 2000.
- Симовић Вучина Ивана, Филиповић Јелена, *Етнички идентитет и замена језика у сефардској заједници у Београду*, Завод за уџбенике, Београд 2009.
- Симовић Вучина Ивана, *Јеврејско-шпански језик на Балкану. Прилози историјској социолингвистици*, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац 2016.
- Симоновић Д. Мирко, *Пећка Гимназија од постанка до прогона*, ПРОСВЕТА А. Д, Нови Сад 2004.
- Simper Sanja, *Židovi u Rijeci i liburnijskoj Istri u svjetlu fašističkog antisemitizma (1938.-1943.)*, Židovska vjerska zajednica Bet Israel u Hrvatskoj, Zagreb 2018.

Скала Антон (ур), *Споменица Домова слепих витешког краља Александра I Ујединитеља – Земун 1917-1937*, Дом слепих, Земун 1937.

Споменица двадесетпетогодишњице Трговачке школе Београдске трговачке омладине 1888-1914 6. августа 1914. године, s. n, Београд 1914.

Споменица дваесетогодишњице Београдске трговачке омладине 1880-1905 5. Јуна 1905. године, s. n, Београд 1905.

Споменица Љубомира М. Давидовића, Главни одбор Демократске странке, Београд s. a.

Споменица о седамдесетпетогодишњици Српске православне црквено-школске општине у Бечу 1860-1935, Издање Црквеног одбора српске општине Беч, Београд 1936.

Споменица о тешкоћама наше индустрије у 1936 г. Отворено писмо и апел г. г. Министрима, Сенаторима, Народним посланицима и целокупној јавности, Издање Индустијске одбране, Београд 1937.

Споменица о Храму славе на Војничком гробљу у Скопљу, Издање Одбора за Споменицу, Скопље 1934.

Споменица педесетогодишњег верско-националног и културно-просветног рада Богословско-литерарне дружине „Растко“ у Призрену 1889-1939, s. n, Скопље 1940.

Споменица педесетогодишњице Београдске трговачке омладине 1880-1930, s. n, Београд 1931.

Споменица педесетогодишњице призренске Богословско-учитељске школе 1871-1921, s. n, Београд 1925.

Споменица Петра Кочића, Одбор за издавање споменице, Београд 1928.

Споменица погинулих и умрлих српских Јевреја у балканским и светском рату 1912-1918, s. n, Београд 1927.

Споменица Сарајево године 1930 – 5690, Јеврејска вјероисповједна општина сефардског обреда у Сарајеву, Сарајево 1930.

Споменица Стевану Ст. Мокрању, s. n, Београд 1923.

Споменица четрдесетогодишњице Мушке гимназије у Скопљу 1894-1934, s. n, Скопље 1934.

Спредић Момчило, *Ђурађ Бранковић 1427-1456*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2006.

Сремац Радован, Клајн Емил, *Јевреји у Шиду*, Народна библиотека „Симеон Пишчевић“, Шид 2014.

Sršan Stjepan, Matić Vilim (pr), *Zavičajnici grada Osijeka 1901.-1946.*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2003.

Станић Драган, Ђурић Ђорђе (пр), *Тако, а не иначе. Споменица о 150-годишњици пресељења Матице српске из Пеште у Нови Сад*, Матица српска, Нови Сад 2014.

Стојковић Андрија, Митровић Ђорђе (пр), *Споменица војводе Степе Степановића*, Куиз „БЕЛЕТРА“, Београд 1989.

Стојковски Борис, *Цар Јован Ненад. Живот, дело и наслеђе Црног Човека*, Српски институт / Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, Центар за историјска истраживања Филозофског факултета / Историјски архив Суботица, Будимпешта 2018.

Stulli Bernard, *Židovi u Dubrovniku*, Jevrejska općina Zagreb / Nakladni zavod Matice hrvatske / Kulturno društvo „dr Miroslav Šalom Freiburger“, Zagreb 1989.

Subotica 1920-1944. Prilozi istoriji subotičkih Jevreja, Jevrejska opština Subotica, Subotica 2014.

Sumkovski Mihail, *The Jews in Macedonia through centuries*, The Jewish community in the Republic of Macedonia, Skopje 2011.

Тамбора Анђело, *Кавур и Балкан*, Завод за уџбенике, Београд 2007.

Tanasković – Veslej I, Debijađi R, *Putovanje čoveka u vasionu*, Kultura, Beograd 1961.

Тасић Дмитар, *Рат после рата. Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918-1920.*, Јавно предузеће Службени гласник, Београд 2012.

Tatalović Siniša, *Nacionalne manjine u Hrvatskoj*, STINA d. o. o, Split 2005.

Tauber Eli, Gašić Milena, *Jevrejska prezimena u arhivskim dokumentima Bosne i Hercegovine*, JU Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo 2013.

Tauber Eli, *Zeki efendi 2. juli 1916. – 2. juli 2016.*, Dobra knjiga d. o. o, Sarajevo 2016.

Tauber Eli, *Jevrejska štampa u BiH 1900-2011*, Mediacentar / La benevolencija, Sarajevo 2011.

Tauber Eli, *Holokaust u Bosni i Hercegovini*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2014.

Тејлор П. Ц. Ален, *Хабзбуршка монархија 1809-1918. Историја Аустријске царевине и Аустроугарске*, Издавачко предузеће СЛЮ, Београд 2001.

Todorić Gordana, *Fragmenti porodičnog albuma porodice Molnar – pisma iz transporta*, Futura publikacije / Jevrejska opština Novi Sad, Petrovaradin 2018.

Тодоровић Ј. П, *Св. Сава као политичка личност*, Обласна Држав. Заштита Деце и Младежи за Јужну Србију, Битољ 1922.

Tomaić Večerina Jagoda, *Bohoreta najstarija kći, Židovska vjerska zajednica BET ISRAEL / Skaner studio d. o. o, Zagreb 2016.*

Tutunović Drita, *Kantigas del korason. Koleksion de kantigas de la memoriya de Drita Tutunović*, D. Tutunović, Belgrado 2003.

Tutunović Drita, *Tragovi u snegu. Sefardska narodna književnost: tradicija prenošenja i očuvanja kulturnog nasleđa španskih Jevreja u Srbiji / Beogradu*, Savez jevrejskih opština Srbije / Jevrejski istorijski muzej u Beogradu, Beograd 2015.

Tutunović Drita, *Ya sponto la luna. Kantigas, konsejas, refrains*, Naučna KMD, Belgrade 2008.

Ђирковић Сима, Ковачевић-Којић Десанка, Ђук Ружа, *Старо српско рударство*, Вукова задужбина / Прометеј, Београд – Нови Сад 2002.

Увалин Владимир, *Јевреји у Врбасу*, Јавна библиотека „Данило Киш“ Врбас, Врбас 2021.

United Jewish appeal, *Book of songs and blessings*, Olivestone publishing services, New York 1986.

Фабијанец Фрањо, *Жртве села Бежаније у светским ратовима*, Музеј жртава геноцида / Удружење грађана „Стара Бежанија”, Београд 2016.

Faur Josef, *Zlatne golubice sa srebrnim tačkama. Semiotika i tekstualnost u rabinskom predanju*, Književno društvo Pismo, Zemun 2002.

Fine Morris (ed), *American Jewish year book, Volume 51*, The American Jewish committee / The Jewish publication society of America, New York – Philadelphia 1950.

Fogel Danilo, *Jevrejska zajednica u Zemunu. Hronika (1739-1945)*, Jevrejska opština Zemun, Zemun 2007.

Fogel Milan, Ristović Milan, Koljanin Milan, *Pravednici među narodima. Srbija*, Jevrejska opština Zemun, Beograd 2010.

Forst Binyomin, *The Laws of Kashrus. A comprehensive exposition of their underlying concepts and applications*, Mesorah publication , ltd, Brooklyn 2009.

Freiberger M. Šalom, *O molitvama i obredima. Dodatak molitveniku*, Izdanje biblioteke Jevrejskog narodnog kalendara, Zagreb 1938.

Фртунић Драган, *Повести и слике. Косовска Митровица 1944-1955*, ПРЕС ЕКСПРЕС Предузеће за издавачку делатност, пропаганду и маркетинг, Београд 2011.

Фртунић Драган, *Шехер-Митровица под Звечаном*, Књижевно друштво Косова и Метохије, Београд 2010.

Hasanhodžić Anisa, Rustemović Rifet, *After the traces of our neighbors: Jews in Bosnia and Herzegovina and the Holocaust*, Institute for history, Sarajevo 2015.

Heinal Mario (ur), *U voljenoj zemlji. Stvaralaštvo useljenika iz bivše Jugoslavije u Izraelu*, Udruženje useljenika iz bivše Jugoslavije u Izraelu, Tel Aviv 2005.

Herberg Will, *Judaism and modern man. An interpretation of Jewish religion*, Meridian books / The Jewish publication society of America, Cleveland – Philadelphia 1961.

Hešel Jošua Abraham, *Šabat i njegovo značenje za savremenog čoveka*, Književno društvo Pismo, Zemun 1999.

Horvat Branko, *Kosovsko pitanje*, Globus, Zagreb 1988.

Horwath Peter, Joković Miroljub, *Friedrich Salomo Krauss (1859-1938). Folklorista, etnograf, seksolog*, Institut za jugoslovenske književnosti i opštu književnost / Izdavačko preduzeće „Joković, Inc“, Beograd – Novi Sad 1992.

Hofman Ivan, *Srpsko-jevrejsko pevačko društvo (Hor „Braća Baruh“). 125 godina trajanja*, Hor „Braća Baruh“, Beograd 2004.

Храбак Богумил, *Из старије прошлости Босне и Херцеговине, књ. III*, Архивар, Београд 2004.

Храбак Богумил, *Јевреји у Београду до стицања равноправности (1878)*, Српски генеалогички центар, Београд 2009.

Храбак Богумил, *Призренска арбанашка лига 1878-1881*, Аутор, Београд 1998.

Хумо Хамза (ур), *Споменица двадесетипетогодишњице Гајрета 1903-1928*, Главни одбор Гајрета, Сарајево 1928.

Cohen J. Philip, *Tajni rat Srbije. Propaganda i manipuliranje poviješću*, Ceres, Zagreb 1997.

Cohen Lea, *You believe. Eight views on the Holocaust in the Balkans*, Holocaust fund of the Jews from Macedonia, Skopje 2013.

Чалић Мари-Жанин, *Социјална историја Србије 1815-1941. Успорени напредак у индустријализацији*, Издавачко предузеће СЛЮ, Београд 2004.

Целетовић Иванов Павле, *Балистички покрет 1939-1952. Масовност, сарадња са италијанским и немачким окупаторима и злочини над Србима*, Архив Србије, Београд 2000.

Dželetović Ivanov Pavle, *Jevreji Kosova i Metohije*, Panpublik / Nova knjiga, Beograd 1988.

Šalić Tomo, *Židovi u Vinkovcima i okolici, Židovska općina Osijek / Kulturno društvo „Miroslav Šalom Freiberg“* Zagreb, Osijek 2002.

Šefer Robert, Halbrohr Tomislav, Sabadoš Robert, Kovač Robert (ur), *Šaharit: jutarnja molitva subotom, musaf subotom, minha: popodnevna molitva subotom, arvit: večernja molitva o izlasku subote po aškenaskoj tradiciji*, Jevrejska opština Subotica, Subotica 2008.

Шланг Игњат, *Јевреји у Београду*, hiCAD d. o. o, Beograd 2006.

Šosberger Pavle, *Osnovni pojmovi jevrejskih običaja i religije*, Prometej, Novi Sad 2000.

Шосбергер Павле, *Јевреји у Војводини. Кратак преглед историје војвођанских Јевреја*, Прометеј, Нови Сад 1998.

Šosberger Pavle, *Naši sugrađani Jevreji – biografije -*, Pavle Šosberger, Novi Sad 2011.

Šosberger Pavle, *Novosadski Jevreji. Iz istorije jevrejske zajednice u Novom Sadu*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad 1988.

Šosberger Pavle, *Sinagoge u Vojvodini. Spomenica minulih vremena*, Prometej, Novi Sad 1998.

Weiss Željko, *Židovi Virovitice i okolice 1790.-2011.*, Židovska općina Virovitica, Virovitica 2011

ИНТЕРНЕТ ЛИНКОВИ

https://blog.nli.org.il/en/roza_bahar/

<https://www.buchenwald.de/en/1204/>

<http://elmundosefarad.wikidot.com/jevreji-pristine>

<http://jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7618>

<http://kosovoholocaust.org/Dijamanti%20Album/dijamantiphoalbum.html>

<http://kosovoholocaust.com/page51/page51.html>

<http://olga.weiv.org/english>

<http://shtetlroutes.eu/en/ostrog-putvnik/>

<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn45333>

https://yvng.yadvashem.org/index.html?language=en&s_lastName=Senfajn&s_firstName=Nehe mija&s_place=&s_dateOfBirth=&s_inTransport=

<http://www.jewishencyclopedia.com/articles/8491-jacques-pasha-jacques-nissim-pasha>

<https://www.geni.com/people/Alad%C3%A1r-Vladimir-Leimd%C3%B6rfer/6000000010725762467>

<https://www.info-ks.net/vijesti/kosovo/74351/pristina-ponovo-dobija-sinagogu-prizren-kulturni-jevrejski-centar>

https://www.infocenters.co.il/gfh/notebook_ext.asp?book=131538&lang=eng&site=gfh

<http://www.kosovoholocaust.org/page4/page16/page16.html>

<http://www.kosovoholocaust.org/page4/page68/page73/page73.html>

<https://www.mkjh.org/history>

<https://www.myheritage.com/research/collection-30284/brazil-rio-de-janeiro-immigration-cards-1900->

[1965?action=query&formId=master&formMode=1&qname=Name+fn.Marco+fnmo.1+fnmsvos.1+fnmsmi.1+ln.Berani+lnmo.3+lnmsdm.1+lnmsmf3.1+lnmsrs.1](https://www.myheritage.com/research/collection-30284/brazil-rio-de-janeiro-immigration-cards-1900-1965?action=query&formId=master&formMode=1&qname=Name+fn.Marco+fnmo.1+fnmsvos.1+fnmsmi.1+ln.Berani+lnmo.3+lnmsdm.1+lnmsmf3.1+lnmsrs.1)

<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=10201005079031485&set=g.491611330905491&type=1&theater&ifg=1>

<https://www.centropa.org/biography/nisim-navon>

<https://www.yadvashem.org/articles/interviews/shella.html>

<https://www.youtube.com/watch?v=gNOZeg.n2ks>

DVD, CD

Babić Goran, *Nisim Navonović, poslednji Jevrejin sa Kosova*, Beograd 2008.

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Милош М. Дамјановић је рођен у Косовској Митровици 2. марта 1985. године. У родном месту окончао је основно и средњошколско образовање. Студије историје завршио је на Филозофском факултету Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици. Учествовао је на преко 20 међународних научних конференција у земљи, региону и иностранству. Досад му је објављено око 40 ауторских и коауторских научних и стручних радова у националним и иностраним научним часописима и зборницима радова са научних конференција на српском и енглеском језику. За престижни домаћи дневни лист „Политика“ писао је популарне историјске прилоге о непознатим српским јунацима Балканских ратова и Првог светског рата. Одржао је око 20 јавних предавања и изложби на различите историјске теме у Косовској Митровици и Грачаници. Лауреат је шест награда са међународних научно-књижевних конкурса на јеврејске теме у организацији Савеза јеврејских општина Србије. Добитник је прве награде за 2021. годину за рукопис проширене верзије докторске дисертације на поменутом конкурс. Држао је више тренинга о културној баштини у Косовској Митровици и Призрену. Његово поље истраживања претежно је фокусирано на историју српских и југословенских Јевреја у XIX и XX stoleћу, Балканске ратове и Први светски рат, завичајну историју – прошлост Косовске Митровице и Косова и Метохије и разноврсне теме из прошлости југословенске државе, друштва и културе. Живи у Косовској Митровици.

Изјава о ауторству

Потписани-а Милош М. Дамјановић

број индекса 4/2014

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Јевреји на Косову и Метохији 1918 - 1941

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Косовској Митровици, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____ Милош Дамјановић _____

Број индекса _____ 4/2014 _____

Студијски програм ___ Историја, Докторске академске студије _____

Наслов рада _____ Јевреји на Косову и Метохији 1918 – 1941 _____

Ментор _____ проф. др Владан Виријевић _____

Потписани ___ Милош М. Дамјановић _____

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Приштини, са привременим седиштем у Косовској Митровици.**

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Приштини, са привременим седиштем у Косовској Митровици.

Потпис докторанда

У Косовској Митровици, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Приштини, са привременим седиштем у Косовској Митровици унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Јевреји на Косову и Метохији 1918 – 1941

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство – некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Косовској Митровици, _____

1 . Ауторство – Дозвољавање умножавања, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2 . Ауторство – некомерцијално. Дозвољавање умножавања, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3 . Ауторство – некомерцијално – без прераде. Дозвољавање умножавања, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4 . Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавање умножавања, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прераде.

5 . Ауторство – без прераде. Дозвољавање умножавања, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6 . Ауторство – делити под истим условима. Дозвољавање умножавања, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.